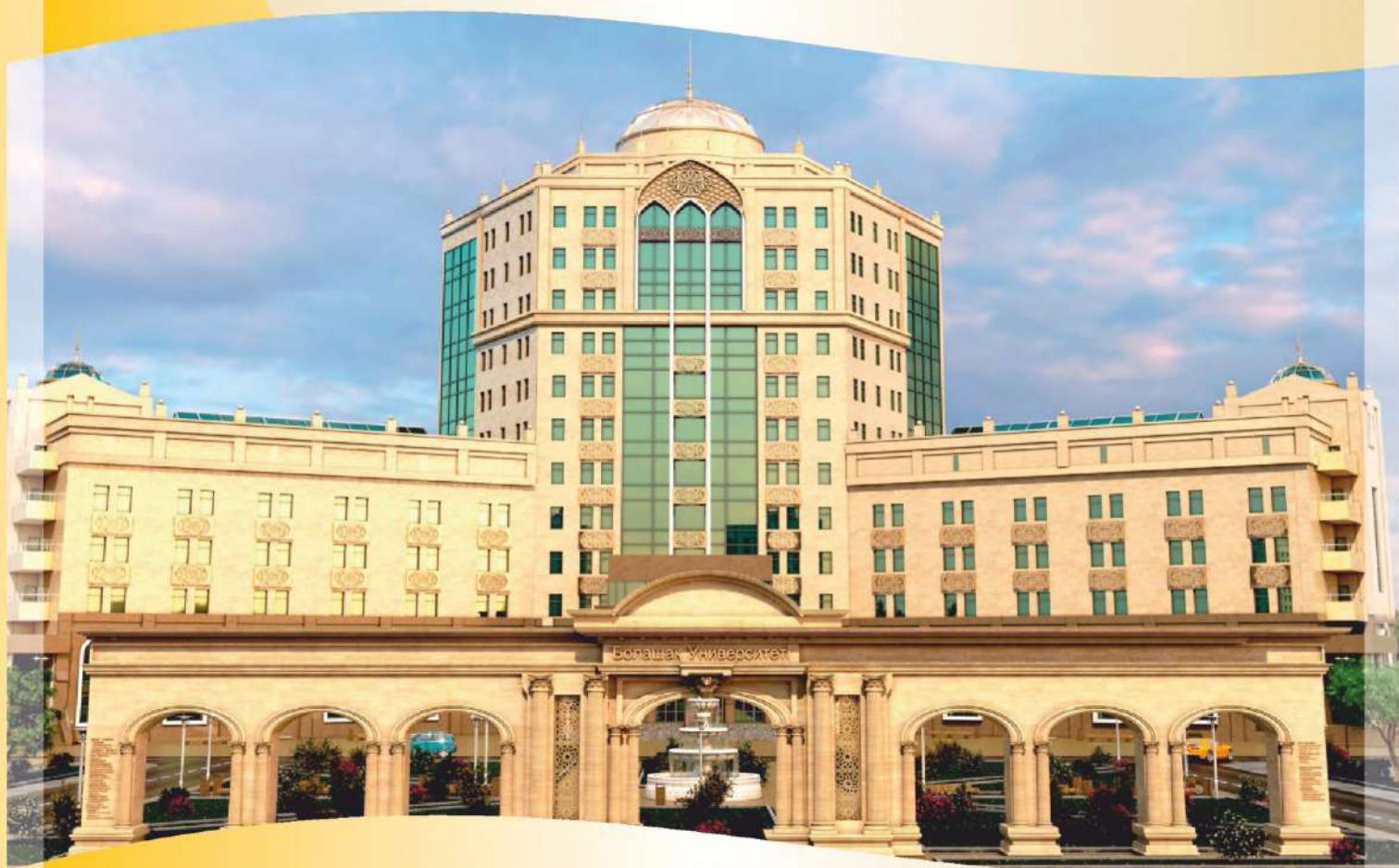

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

ISSN 2311-9551

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

№2 (26)

2023

ҒЫЛЫМИ-БІЛІМ БЕРУ ЖУРНАЛЫ
НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ЖУРНАЛ

Қызылорда

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

ISSN 2311-9551

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

ҒЫЛЫМИ-БІЛІМ БЕРУ ЖУРНАЛЫ
НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ЖУРНАЛ

№2 (26)

2023

Қызылорда

Қызылорда

№2 (26) 2023

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ

МИНИСТРЛІГІ АҚПАРАТ ЖӘНЕ МҰРАҒАТ КОМИТЕТІНДЕ 13.02.2014ж.
ТІРКЕЛГЕН, КУӘЛІК №14158-Ж

Бас редактор – Досманбетов Б.С., ҚР Ұлттық Ғылым Академиясының академигі,
экономика ғылымдарының докторы, профессор;

Бас редактордың орынбасары – Снасапова Г.Ж., филология ғылымдарының
кандидаты;

Жауапты редактор – Еспенбетова А.Т., тарих ғылымдарының кандидаты

**Журнал 2014 жылдан бастап жарық көреді және жылына 2 рет
шығады.**

«Болашақ» университетінің Хабаршысы іргелі және қолданбалы зерттеулер
нәтижелері мен ғылыми-әдістемелік мақалаларды, сондай-ақ ғылыми
конференциялар материалдарын жариялайды.

Редакция алқасы

Ким И.Л., экономика ғылымдарының докторы, профессор;
Өтесінов Ж.Ө., ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы,
профессор;
Жанзақов М.М., ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты,
доцент;
Арғынбекова Г.И., заң ғылымдарының кандидаты;
Шураева С.Н., экономика ғылымдарының кандидаты;
Шумейко Н.Е., филология ғылымдарының кандидаты, доцент;
Нұрсұлтанқызы Ж., филология ғылымдарының кандидаты, доцент;
Әлібекова Ғ.Б., ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, доцент;
Байтасов К.Б., техника ғылымдарының кандидаты, доцент;
Есенова Р.Қ., педагогика ғылымдарының магистрі;
Қасымбекова М.Д., әлеуметтік ғылымдар магистрі;
Мұханова Ж.Ә., жаратылыстану ғылымдарының магистрі

Техникалық редактор: Алтынбеков Ш.Ғ.

Жауапты шығарушы: Алтынбеков Ш.Ғ.

«БОЛАШАҚ» УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ**№2 (26), 2023**

Басуға 27.12.2023 жылы қол қойылды. Пішімі 70х106 1/6. Көлемі 41 б.т.
Офсетті қағаз. Тапсырыс №2. Таралымы 500 дана. 120000, Қызылорда қаласы, Сол
жағалау. «Болашақ» университеті баспаханасында басылды.

**Қызылорда «Болашақ» университеті
Кызылординский университет «Болашақ»
Kyzylorda «Bolashak» University**

**«Ғылым, білім, технология: ХХІ ғасырдың өзекті мәселелері»
атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ**

8-9 желтоқсан, 2023 жыл

**МАТЕРИАЛЫ
республиканской научно-практической конференции
«Наука, образование, технология: актуальные проблемы ХХІ
века»**

8-9 декабря, 2023 года

**MATERIALS
of the republican scientific and practical conference
«Science, education, technology: actual problems of the XXI century»**

8-9 december, 2023

ISBN 978-601-08-3694-5

УДК 001 ББК 72

Ғ96

«Ғылым, білім, технология: ХХІ ғасырдың өзекті мәселелері»: 2023 жылдың 8-9 желтоқсанындағы республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары.— Қызылорда: Қызылорда «Болашақ» университеті, 2023.—656 б.

«Наука, образование, технология: актуальные проблемы ХХІ века»: Материалы республиканской научно-практической конференции, 8-9 декабря 2023 года. — Кызылорда: Кызылординский университет «Болашақ», 2023. — 656 с.

Жинаққа оқытушылардың, магистранттардың және жас ғалымдардың жаратылыстану-техникалық, әлеуметтік-гуманитарлық және педагогикалық ғылымдардың өзекті мәселелері бойынша мақалалары енгізілген.

© Қызылорда «Болашақ» университеті, 2023

МАЗМҰНЫ

ИНТЕРАКТИВТІ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ

1. Формирование социальной активности студентов в вузе интерактивными технологиями	
Арымбаева К.М., Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова, Утеева Г.Т., университет «Мирас».....	16
2. Цифровые технологии в образовательном пространстве: теоретический обзор	
Бапаева С.Т., университет «Туран», Уразбекова Г.А., КГУ «средняя школа №7» г. Усть-Каменогорск, Бапаева М.К., Казахский национальный женский педагогический университет.....	20
3. Педагогиканы экологияландырудың маңызы туралы	
Боранбаев Ә.С., п.ғ.к., аға оқытушы, Сейтжанова К.М., ПП-22 оқу тобы студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті	24
4. Мүмкіндіктері шектеулі балаларды психологиялық-педагогикалық дамыту мүмкіндіктерін пайдалану	
Ибраев С.А., м.ғ.к., аға оқытушы, Қуандықова Д.Қ., Деф-22-1 оқу тобының студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	28
5. Арнайы мектептегі оқушылардың ұжымын қалыптастыру	
Ибраев С.А., м.ғ.к., аға оқытушы, Бақытбайқызы А., магистр, аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	31
6. Мектеп жасына дейінгі балаларға сурет салуды үйретудің әдістері	
Түнғатова Н.Ә., магистр, аға оқытушы, Есназарова Ж.Н., ДШО-21 оқу тобы студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	35
7. Мектеп жасына дейінгі балалардың қарапайым математикалық ұғымдарын қалыптастыруда инновациялық технологияларды қолдану	
Түнғатова Н.Ә., магистр, аға оқытушы, Жалғасбек С., ДШО-21 оқу тобы студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	39
8. Студент жастар ортасындағы көшбасшылықтың ерекшеліктері	
Қасымбекова М.Д., магистр, аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	42
9. Жалғыздық сезімі психологиялық феномен ретінде	
Қасымбекова М.Д., магистр, аға оқытушы, Кәрібай Ж.С., ПП-22-1 оқу тобының студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	46
10. Сын тұрғысынан ойлау технологиясын пайдалану арқылы білім алушылардың тұлғалық өзін-өзі дамыту күзиреттілігін қалыптастыру	
Жәрімбет А.О., магистр, оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	50
11. 5-6 жастағы ерекше білімді қажет ететін балалардың байланыстырып сөйлеу тілін дамыту	
Бақытбайқызы Айнұр, магистр, аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	53
12. Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың жаңа техноогиялары мен әдістері	
Керімкүл А.Н., магистр, оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	59
13. Балалардың көшбасшылық қабілетін қалыптастыруда уақытты тиімді басқару әдістерінің рөлі	
Керімкүл А.Н., магистр, оқытушы, Нұритжан А., ПП-22 оқу тобы студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	64
14. Кекештену-тұлғаның эмоционалды бұзылысы ретінде	
Рысқұлова А.Ә., магистр, аға оқытушы, Мұрат М.Р., ЛГ-23 оқу тобы студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	69
15. Логопедиялық массаждың физиологиялық әсері	

Балмаханова С.З., магистр, аға оқытушы, Суйесинова С.С., Деф-22-1 оқу тобының студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	73
16. Зияты зақымдалған балаларды денсаулығын жақсартуға педагогикалық ынталандыру	
Балмаханова С.З., магистр, аға оқытушы, Шаймбетов Ж.М., PhD, аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	76
17. Білім беру жүйесіндегі технологиялардың генезисі мен тарихи дамуы	
Абдразакова А.У., магистр, аға оқытушы, Азирбекова А.Ж., магистр, аға оқытушы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті.....	80
18. Білім саласындағы жасанды интеллектінің рөлі	
Ишанова Қ.Б., физика пәнінің оқытушысы, И.Әбдікәрімов атындағы Қызылорда аграрлық техникалық жоғары колледжі.....	85
19. Биология пәнін оқытуда жаңа техникалық құралдарды кешенді қолданудың тиімділігі	
Аманкелдиева А.Ә., Рахметбай А.М., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	90
20. Биология сабағында жобалық оқыту технологиясын қолдану тиімділігі	
Тохпанова Ж.С., жоғары санатты биология пәні оқытушысы, «Өркениет» медицина колледжі мекемесі.....	94
21. Жасөспірімдік кезең психологиясы. Өзімен кездесу...	
Ерболова Г.М., магистрант, ғылыми жетекшісі–Кадыржанова Ж.Е., қауымдастырылған профессор, пс.ғ.к., Батыс Қазақстан инновациялық технологиялық университеті.....	98
22. STEM-мектепке дейінгі білім берудің жаңа әдістемесі және әлемдік білім берудің негізгі тренді ретінде	
Жұмамұрат Г.Т., «Болашақ» университетінің жоғары колледжі.....	103
23. Бастауыш сынып оқушыларын оқытудағы дидактикалық материалдардың рөлі	
Байдос Т.Қ., магистр, оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	107
24. Мектеп жасына дейінгі балалардың экологиялық мәдениетін қалыптастыру	
Баймағанбетова Г.Б., магистр, оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	111
25. Бастауыш сыныпта қолданылатын технологиялардың ерекшеліктері	
Есенова Р.К., магистр, аға оқытушы, Қайролла С., студент, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	114
26. Қазақтың ұлттық ою-өрнегі арқылы оқушылардың іскерлік шығармашылығын арттыру	
Ескуниева М.Е., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	119
27. Мектеп оқушыларының дүниетанымын қалыптастырудағы пәнаралық интеграцияның рөлі	
Жүнісова Ұ.Ж., магистр, оқытушы, Кеулімжаева Г.Н., ПМНО-20 оқу тобы студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	123
28. Бастауыш сыныптарда пәндерді оқытуда белсенді әдістерді қолдану	
Зұлхарнаева Ә.Т., магистр, оқытушы Қызылорда «Болашақ» университеті.....	126
29. Физика есептерін шығару сабақтарын өткізудің әдістемесі	
Капарова Г.Т., аға оқытушы, Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті.....	129
30. Оқу процесінде қолданылатын web технологиялардың ерекшеліктері	
Мырзанова А.К., магистр, аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	137

31. Музыкалық тәрбие - ұлттық құндылықтар негізі	
Косбармакова Д.Б., магистр, аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	141
32. Студенттің музыкалық-шығармашылық құзыреттілігі	
Косбармакова Д.Б., магистр, аға оқытушы, Төребекова А., Музо-20 оқу тобының студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	144
33. Көркем еңбек сабағында сәндік композицияны қолданудың ерекшеліктері	
Рамазанова Г.Т., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	148
34. Мектеп стереометрия курсының қолданбалылығын іске асыру	
Аймбетова М.Т., магистр, аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	156
35. Цифрлық білім беруде болашақ мамандардың кәсіби даярлығын жетілдіру мәселелері	
Усайнова Г.М., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті докторанты.....	160
36. Орта мектепте математикалық модельдеу бөлімін оқыту әдістемесі	
Шамсудинова Г.М., магистр, аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	165
37. Жоғары оқу орындарында «биологияны оқыту әдістемесі» пәнінен жаппай ашық онлайн курс әзірлеудің әдіс-тәсілдері	
Избасарова А.С., магистрант, ғылыми жетекшісі – аға оқытушы Полатбекова Г.А., Мирас университеті.....	169
38. Ойын технологиясы арқылы мектеп жасына дейінгі балалардың сөздік қорын дамыту	
Шакен Ф.Қ., магистр, оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	173
39. Визуалдық өнердің рөлі мен маңызы	
Киикбаева Ә.М., магистр, оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	176
40. Интерактивті оқыту технологияларын қолдану	
Оразова С.А., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	179
41. Тігін бұйымдарын әрлеудің заманауи әдістері	
Әмірбекова А.М., магистр, оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	183
42. Білім беру саласындағы интерактивті оқыту технологиялары және инновациялық мәселелер	
Қожабеков Н.А., магистр, аға оқытушы, Ж.А.Тәшенев университеті, Бегалиева Б.Т., магистр, оқытушы, Х. Әлімжанов атындағы ЖОМ, Жұмақұл Оразгүл, студент, Ж.А.Тәшенев университеті.....	185
43. Жоғары білім берудегі инновациялар	
Жәрімбет А.О., магистр, оқытушы, Седырова И.М., ПП-22-1 оқу тобының студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	189
44. Қазақтың ұлттық ойындарын дене шынықтыру пәнінде қолдану	
Тілеубайұлы Әнуарбек, әдіскер, оқытушы, Қазалы аграрлы-техникалық колледжі.....	192
45. Дуалды оқыту жүйесін енгізу – кәсіптік білім беру үдірісін жетілдірудің инновациялық жолы	
Арзакынов Қ.М., арнайы пән оқытушысы, Қазалы аграрлы-техникалық колледжі.....	203
46. Өндірістік оқыту әдістемесі	
Орынбасар Қ.Қ., арнайы пән оқытушысы, Қазалы аграрлы-техникалық колледжі.....	208
47. Интерактивтік оқыту технологиясы және цифрлық технологияларды қолдана отырып, оқу сабағын өткізу	
Смағұлов Т.Ж., арнайы пән оқытушысы, Қазалы аграрлы-техникалық колледжі.....	214

48. Формирование экологической культуры обучающихся посредством инновационных технологий	
Болатова А.Б., магистр, оқытушы, Райымбекова Н.Б., Эк-20-1 оқу тобы студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	217
49. Пандемия жағдайындағы спорттық менеджмент	
Қожахмет Д.Б., магистр, оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	222
50. Орта мектептер мен лицейлердегі волейбол спортына деген қызығушылықтың тез өсу себептері	
Қордаш А., Аманжол Н., ФиС-21 оқу тобының студенттері, ғылыми жетекшілері– магистр, аға оқытушы Измаханова М.А., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	228
51. Содержание и организация всестороннего контроля за физическим состоянием спортсмена	
Цой Анатолий, студент группы ФиС-22/2, научный руководитель – ст.преподаватель Нурпеисов Б.И., Кызылординский университет «Болашақ».....	232
52. Таңертеңгі ояну мен таңертеңгілік жаттығудың маңыздылығы	
Ахметов Айнедин, ФиС-20 оқу тобының студенті, ғылыми жетекшісі – аға оқытушы Қасымов Ж.Е., Кызылорда «Болашақ» университеті.....	240
53. Сандық жүйеге көшіру дәуірінде педагогиканы қайта дамыту	
Тажикова Ж.Ж., арнайы пән оқытушысы, «Болашақ» университетінің жоғары колледжі, Райымбекова А.Т., э.ғ.к., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	243
54. The importance of using web quest technology in a foreign language teaching	
Kenzhegul M.M., Kazakh boarding school named after D.Rakishev, English teacher.....	247
ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ МЕН ТІЛ БІЛІМІ ҒЫЛЫМЫНЫҢ БАСЫМ БАҒЫТТАРЫ	
1. Методика диагностического изучения ценностных ориентаций обучающихся на профессиональную деятельность	
Абдукаликова А.Ж., к.п.н., ст. преподаватель, Кызылординский университет «Болашақ».....	252
2. Транспонирование признаковой семантики	
Шумейко Н.Е., к.ф.н., доцент, Кызылординский университет «Болашақ».....	255
3.Функционирование синтаксических средств экспрессии в стихотворной речи. Параллелизм.	
Спасова Л.В., к.ф.н., Кызылординский университет «Болашақ».....	259
4. Конфуцийшіліктің қоғамдағы рөлі	
Капышев А.К., Қали Д.С., Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті.....	263
5. Көркем мәтін кеңістігіндегі метатілдің қызметі мен орны (Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» повесі негізінде)	
Снасапова Г.Ж., ф.ғ.к., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	267
6. Қ.Жұмаділов шығармаларындағы киім-кешек атауларының этномәдени негізі	
Нұрсұлтанқызы Жазира, ф.ғ.к., доцент, Бакешов Ақниет, КЯ-22 оқу тобының студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	270
7. Көнеленген септік жалғаулары арқылы қалыптасқан қыстырма сөздер	
Байдаулетова А.Ө., ф.ғ.к., аға оқытушы, Жубанышбаева Ш.Қ., студент, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	273
8. Learning english language is the main task of the young generation at school	

Atazhanova Z.M., candidate of philological Sciences, senior lecturer, Myrzakozhaeva Z.S., master of Pedagogical Sciences, Oralbaeva G.S., master of Pedagogy and psychology Sciences, senior lecturer of Kyzylorda Bolashak University, Adil Khanov Ragib, AK-20 student of the group.....	278
9. Types of elliptical sentences by the aim of statements (by modality and intonation)	
Atazhanova Z.M., candidate of philological Sciences, senior lecturer of Kyzylorda Bolashak University, Myrzakozhaeva Z.S., master of Pedagogical Sciences, Oralbaeva G.S., master of Pedagogy and psychology Sciences, senior lecturer of Kyzylorda Bolashak University, Dadikbay T.A., senior lecturer of Kyzylorda Bolashak University.....	281
10. Features of the use of precedent names in kazakh and english languages	
Nurmagambetova L.K., master of Pedagogical sciences, senior lecturer of Kyzylorda Bolashak University, Oralbaeva G.S., master of Pedagogy and psychology Sciences, senior lecturer of Kyzylorda Bolashak University, Baykasymova A.S., student of the PD- 23 group, Kyzylorda, Kazakhstan.....	284
11. Сөйлемнің логикалық құрылымын кеңейтуге оқшау сөздердің ықпалы	
Садуахасова Г.Ж., магистр, аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті, Жетписбаева Т.А., Айдарлы орта мектебі мұғалімі, Жетісу облысы, Панфилов ауданы.....	288
12. Жоғары оқу орындарында Сыр бойы ақын-жырауларының шығармаларын оқыту мәселелері	
Сапартаева Л.Е., Сайынова Н.Д., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	291
13. Хакім Абай мұрасын насихаттаудың тәрбиелік мәні	
Абенова Ж.А., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	296
14. Кітап оқудың жастар тәрбиесіне әсері	
Абенова Ж.А., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	302
15. Кітапханадағы іс шараның жастар тәрбиесіндегі орны	
Канкожаева Ш.Ж., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	306
16. Б.Қойшыбаевтың «Комиссар Жүргенов» романындағы тарихи тұлға	
Шаймағанбетова Қ.Б., аға оқытушы, Өмірзақ Дидар, КЯ-20 тобының студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	312
17. «Өз тілің бірлікке керек, өзге тіл тірлікке керек»	
Өтеуов Н.Ғ., №205 орта мектебі мұғалімі, Қызылорда, Шиелі ауданы.....	318
18. Терминдердің танымдық бағытта зерттелуі	
Байдаулетова А.Ө., ф.ғ.к., аға оқытушы, Рысмахан С.М., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	320
19. Көркем шығарманы оқыту – рухани дүниені байыту	
Ысмағұл Жәния, оқытушы, Қазалы аграрлы – техникалық колледжі.....	324
20. М.Ә. Сужиковтың Қызылорда облысының әлеуметтік-экономикалық дамуына қосқан үлесі	
Еспенбетова А.Т., т.ғ.к., аға оқытушы, Досымов А.О., И-23 оқу тобы студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті, Ержанова Ж.А., Байұзақ Ермекбаев атындағы №271 орта мектебі мұғалімі.....	329
21. XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының ұлттық мемлекет құру жолындағы қызметі	
Әуезова Индира, магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	333
22. Арал өңірі ежелгі тайпалары: қоныстарының зерттелуі	
Оспанов Е.А., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	336
23. Қазақстанда ГУЛАГ лагерьлер жүйесінің қалыптасуы (1930-1953жж)	
Сембиева Ә.М., магистрант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті.....	339
24. Бөкенбай батыр және оның ұрпақтары жайындағы тарихи деректер	

Сарыбаев А.М., магистрант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті.....	345
25. Кеңес одағы ыдырағаннан кейінгі Ресей және ұжымдық батыс елдері қатынастарындағы өзгерістер	
Сәтбай Т.Я., т.ғ.д., қауымдастырылған профессор, Нұрғалиев Ж.Е., магистрант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті.....	350
26. Тәуелсіз Қазақстанның жаһандық және жаңару үрдісі	
Қожабеков Н.А., магистр, аға оқытушы, Бейсен М.А., студент, Ж.А.Тәшенев университеті, Бегалиева Б.Т., магистр, оқытушы, Х. Әлімжанов атындағы ЖОМ.....	355
27. Конфессияаралық және этносаралық келісімнің қазақстандық үлгісі	
Қожабеков Н.А., магистр, аға оқытушы, Ж.А.Тәшенев университеті, Бегалиева Б.Т., магистр, оқытушы, Х. Әлімжанов атындағы №85 ЖОМ, Қожабеков Б.М., №13 колледж оқытушысы, Түркістан облысы.....	358

ҚҰҚЫҚ, ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ БАСҚАРУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

1. Қазақстан Республикасы конституцияларындағы әлеуметтік мемлекет орнықтырудың нормалары және олардың жүзеге асырылу жолдары	
Айтеке К.А., Жуматаева Ж.А., «Мирас» университеті.....	362
2. Коррупция и организованная преступность	
Мамонтова А.В., КазУМОиМЯ им. Абылай хана.....	366
3. Инвестиционные соглашения в предпринимательской деятельности по законодательству Республики Казахстан	
Алтаева М.О., Шинтаева Ф.Е., университет Мирас.....	370
4. Терроризм- әлеуметтік саяси құбылыс және құқықтық категория ретінде	
Бакберген К., Аргинбекова Г.И., з.ғ.к., профессор м.а, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	374
5. Современное состояние и проблемы оперативного контроллинга на предприятиях промышленности	
Оразалинова М.С., PhD., университет «Туран».....	379
6. Криминологическая характеристика угонов и краж автомобилей и иных транспортных средств	
Тоғайбаева Ш.С., Садуова А.М., Серикпаев Н.К., Кокшетауский университет им. Абая Мырзахметова.....	383
7. Важность взаимосвязи морали и правовой культуры в профессиональной деятельности юриста	
Аргинбекова Г.И., к.ю.н., и.о. профессор, Қызылординский университет «Болашақ».....	389
8. Заңгер этикасы және құқық қорғау қызметінің ізгілік нормалары	
Аргинбекова Г.И., з.ғ.к., профессор м.а, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	394
9. Әскери қызметке шақыру жұмыстарында сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды ғылыми зерделеу	
Дулатов Ы.Д., з.ғ.к., аға оқытушы, Бекманова Ж.У., оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	399
10. Жанама салық салудың алдын алу мәселелері	
Абдукерова А.М., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	401
11. Нравственная культура юристов	
Амитов Ш.Е., к.ю.н., Қызылординский университет «Болашақ».....	405
12. Психологические приемы допроса при расследовании оскорблений, а также тактическое обеспечение допроса и разновидности вопросов	

Н. Жамал-ад-Дин., Бодыкова Д.Т., студент группы ЮП-22, Кызылординский университет «Болашак».....	411
13. Некоторые вопросы по реформированию судебного образования в Республике Казахстан и пути их решения	
Каржаубаев Е.К., д.ю.н., профессор, Кызылординский университет «Болашак».....	417
14. Модернизация судебного образования Республики Казахстан и пути их развития	
Каржаубаев Е.К., д.ю.н., профессор, Кызылординский университет «Болашак».....	423
15. Организационно-управленческие проблемы руководителя ОВД в оперативно-служебной деятельности и пути их решения	
Успанов Ж.Т., к.ю.н., доцент, Бижигитов О-Р. Б., к.ю.н., профессор, Кызылординский университет «Болашак».....	429
16. Заң шығармашылық мемлекеттің негізгі функцияларының бірі ретінде	
Пиржанова А.С., магистр, аға оқытушы, Сейіт А.Х., студент, Қызылорда «Болашак» университеті.....	442
17. Конституциялық бақылаудың еуропалық үлгілері	
Пиржанова А.С., магистр, аға оқытушы, Қызылорда «Болашак» университеті.....	445
18. Құқықтану пәнін оқытудағы цифрландыру: келешегі мен маңыздылығы	
Серкебаев Д.Ж., магистр, аға оқытушы, Қызылорда «Болашак» университеті, Кипшакбаев К.З., магистр, аға оқытушы, Қызылорда «Болашак» университетінің жоғары колледжі, Сейсекеев А.О., э.ғ.к., Қызылорда «Болашак» университеті.....	449
19. Құқықтық мемлекет және адам құқықтары	
Қындыбаева Р.Р., заңтану магистрі, Қызылорда «Болашак» университеті.....	452
20. Актуальные проблемы цифрового право и кибербезопасность	
Серик Г., Имашев Б.Е., университет Мирас.....	456
21. Пути формирования антикоррупционного сознания	
Б.М.Балтабай., студент группы ЮП-20, Кызылординский университет «Болашак».....	459
22. Психологические особенности деятельности прокурора по обеспечению участия в судопроизводстве по уголовным делам	
Ердаулетов К.І., Исмайл Д.Д., студент группы ЮП-21, Кызылординский университет «Болашак».....	462
23. Вопросы по совершенствованию деятельности специалиста-теолога в учреждениях уголовно-исполнительной системы Республики Казахстан	
Есенкелдиев Ш.Т., магистр юридических наук, Онталап А. О., студент группы ЮП-21, Кызылординский университет «Болашак»	465
24. История феномена зарождения и развития религиозного экстремизма в мире и Казахстане, пути решения	
Наурызбаев Б.А., магистр, Жақсылық А.Қ., студент группы ЮП-21, Кызылординский университет «Болашак»	473
25. Құқық пәнін оқытудағы әдіс-тәсілдерді жаңарту жолдары	
Отегенова С.Ә., арнайы пән оқытушысы, «Болашак» университетінің жоғары колледжі	484
26. The Futuristic Innovation in Restaurant Business: Interactive Holographic Menu	
Yessenzholova Zh., Kalkenova M., Scientific supervisor Tussayeva A., TuranUniversity, Almaty.....	486
27. Фондовый рынок РК: актуальные проблемы и пути их решения	
Байгунакова А.С., университет «Туран»	490

28. Innovation approaches in bar industry: case Wall Street bar	
Nurmukhanova A., Scientific supervisor Tussayeva A., Turan University.....	494
29. Внедрение обязательных пенсионных взносов работодателей в РК	
Социалова Д.Б., магистрант, университет «Туран» г. Алматы, научный руководитель—Джарикбаева Д.Т., ассоциированный профессор	497
30. Glamping as a new and glamorous type of eco tourism	
Тасмагамбетова А., научный руководитель— к.э.н., ассоц.профессор Тусаева А.К, университет «Туран».....	502
31. Предпринимательство и новые возможности потенциала сельского хозяйства	
Шураева С.Н., к.э.н., старший преподаватель, Мухтар Нурасыл, студент группы Ф-20, Кызылординский университет «Болашақ».....	506
32. Роль местного самоуправления в экономическом развитии	
Бодыкова А.Т., магистр, ст. преподаватель, Кызылординский университет «Болашақ».....	509
33. Қазақстан Республикасының әлемдік цифрлық бәсекеге қабілеттілік рейтингіндегі орны	
Сегізбаева Д.У., магистр, аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	512
34. Экономиканы мемлекеттік реттеудің шетелдік тәжірибесі	
Календарова К.А., магистр, оқытушы, «Болашақ» университетінің жоғары колледжі, Райымбекова А.Т., э.ғ.к., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	515
35. Өңірдегі шағын және орта бизнестің дамуы және оны дамытудың заманауи мәселелері	
Қалжанова А.Қ., магистрант, ғылыми жетекшісі Бекетова К.Н., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті.....	519
36. Жаһандану процестерін дамыту контекстіндегі цифрлық экономика	
Сағынаева М.С., магистр, аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	522
37. Цифрлық экономика және жаһандану мәселелері	
Есенов Нұрахат, Ф-20-1 оқу тобының студенті, ғылыми жетекшісі Сағынаева М.С., магистр, аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	526
38. Аграрный сектор экономики: проблемы и перспективы	
Утеш Е.М., магистрант Кокшетауского университета имени Абая Мырзахметова, Қуаңбаев Ғ.С., магистрант Кокшетауского университета имени Абая Мырзахметова	530

ТЕХНИКА МЕН ТЕХНОЛОГИЯДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛАР

1. Кен орны аумағында бұрандалы сораптармен өндіруші ұңғымалардың жұмысын талдау	
Досжанов М.Ж., т.ғ.д., профессор, Жәми Шакәрім, НГ -20-1 оқу тобы студенті, Марат Нұрғиса, НГ -20-1 оқу тобы студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	534
2. Физико-химические свойства битумов и метод определения растяжимости	
Кабылбекова А.Т., Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати, Тілеуберді Е., Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, Акбаров Х.И., Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека.....	537
3. Темірбетон бұйымдарын қалыпсыз үздіксіз қалыптау технологиялары	
Байтасов Камалбек, т.ғ.к., доцент, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	541
4. Күріш дақылын комбайнмен тікелей бастыру технологиясы	

Тәжібайұлы Әнуар, т.ғ.к., доцент, Қодар Ерден, т.ғ.к., доцент Қызылорда «Болашақ» университеті.....	544
5.Өндірісті технологиялық дайындаудың мазмұны және оның негізгі кезеңдерін жетілдіру жолдары	
Қодар Е.Т., т.ғ.к., доцент, Жомартбекұлы М., СМиС-21-1 тобы студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	549
6.Қазіргі таңдағы логистика мәселелерін оңтайландыру	
Камысбаева А.Т., магистр, аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	553
7.Ұңғы өнімдерін жинау және тасымалдау жүйесіне шолу	
Бейсенбайқызы Ләззат, аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	559
8.Қабатты сұйықпен жарудың технологиясы	
Тасболат Ғ.Ж., магистр, аға оқытушы, Нұрғиса Бағланұлы, НГ-20-1 оқу тобы студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	563
9.Құбыр желілерін электрохимиялық әдіспен қорғау	
Төлегенова А.М., аға оқытушы, Жәми М.Е., НГ-20-1 оқу тобы студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	567
10.Горизонтальды мұнай ұңғымасының өнімділігіне кеніштің полосообразды фрагментінің көректену контурына дейінгі қашықтығының әсері	
Бақытжан З.Б., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	572
11.Жасанды интеллект эвристикалық модельдердің танымдық құндылығы	
Мұханова Ж.Ә., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	576
12.Генетикалық жеке құжат беруді автоматтандыру бағдарламасының жұмыс істеу принциптері	
Жалғас А., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	579
13.Көп қабатты нейрондық желі перцептрон	
Бакалбаева Г., Қызылорда «Болашақ» университет.....	584
14.Қазіргі заманғы энергияны үнемдейтін бетондар	
Серікбол Д.Б., С-22-1 оқу тобының студенті, ғылыми жетекшісі— т.ғ.к., доцент Байтасов Камалбек, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	591
15.Ауыр салмақты және ірі габаритті жүктері бар автокөлік құралдарының қозғалысын бақылауды жетілдіру	
07161300 – «Автомобиль көлігіне техникалық қызмет көрсету, жөндеу және пайдалану» мамандығының 2 курс студенті Өткелбай Мейірман, ғылыми жетекшісі—Әділбаева С.М., М.Ықсанов атындағы Қызылорда политехникалық колледжі» КМҚК.....	594
16.Болашақтың көлігі қандай болуы керек?	
«07161300 – «Автомобиль көлігіне техникалық қызмет көрсету, жөндеу және пайдалану» мамандығының 2 курс студенті Алмас Шаттық, ғылыми жетекшісі— Әділбаева С.М., М.Ықсанов атындағы Қызылорда политехникалық колледжі» КМҚК.....	598
17.Microsoft excel бағдарламасының мүмкіндіктері	
Жалтай Б.Қ., Қазалы аграрлы-техникалық колледжінің өндірістік оқыту шебері.....	601

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ЗАМАНАУИ МӘСЕЛЕЛЕРІ

1. Физико-географическая, гидрологическая и гидрохимическая характеристика водохранилище Досан-Карабас Арало-Сырдаринского бассейна

Ермаханов З., Жанзаков М.М., Токтамысов А.М., ТОО « НИИ экологии и биоресурсов Арало-Сырдаринского бассейна» и его Аральский филиал.....

612

2. Организация научно-исследовательской работы на водохранилище Досан-Карабас Туркестанской области	
Ермаханов З., Жанзаков М.М., Алибекова Г.Б., ТОО «НИИ экологии и биоресурсов Арало-Сырдаринского бассейна» и его Аральский филиал.....	616
3. Видовой состав ихтиофауны и анализ структуры популяций рыб водохранилища Досан-Карабас Арало-Сырдаринского бассейна Казахстана	
Ермаханов З., Жанзаков М.М., ТОО «НИИ экологии и биоресурсов Арало-Сырдаринского бассейна» и его Аральский филиал.....	620
4. Влияние органоминерального удобрения цеолит на урожайность риса в условиях казахстанского приаралья	
¹ Токтамысов А.М., ¹ Бакбергенулы К. ¹ Баимбетова Г.З., ¹ Жанзаков М.М. ¹ Алибекова Г.Б., ² Жумадилова Ж.Ш. ¹ Кызылординский университет «Болашак», ² ТОО «Казахский НИИ рисоводства им.И.Жахаева» ТОО Республика Казахстан.....	625
5. Күріш көшеттерін өсіру жағдайында гидропондық қондырғының мүмкіндіктері	
Бәкірұлы Қ., Жалбыров А., Пржанова И., Өтебай Қ.....	632
6. Жаратылыстану ғылымдарындағы қазіргі таңдағы негізгі мәселелер	
Қожабеков Н.А., магистр, аға оқытушы, Равшанова Р.Г., студент, Ж.А.Тәшенев университеті, Бегалиева Б.Т., магистр, оқытушы, Х. Әлімжанов атындағы ЖОМ.....	638
7. Туристік бағыттардың заманауи трансформациясы және овертуризмнің мәні туралы	
Тұрғанбекова С.М., әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті.....	642
8. Территориальное размещение, динамика численности, воспроизводство и основные биологические циклы беркута (бүркіт) <i>aquilachrysaetus</i> в национальном парке «Алтын-эмель»	
Хабибрахманов Р.М., Государственный национальный природный парк «Алтын-Эмель» Жетысу, Кербулакский район, село Басши.....	645

ИНТЕРАКТИВТІ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛАР СЕКЦИЯСЫ

УДК 378.147

**Формирование социальной активности студентов в вузе
интерактивными технологиями**

Арымбаева К.М.,
Южно-Казахстанский университет имени М.Ауезова,
Утеева Г.Т., университет «Мирас», г.Шымкент

Түйіндеме

Бұл мақалада ЖОО-да студенттердің әлеуметтік белсенділігін интерактивті технологияларды қолдану арқылы қалыптастыру мәселелері талқыланады.

Abstract

This article discusses the issues of the formation of social activity of students at the university with the help of interactive technologies.

Важной ценностью и основным капиталом современного социума является человек, ориентированный на эффективное взаимодействие и самореализацию в общественной и профессиональной деятельности, умеющий совершать сознательный выбор социально приемлемых действий и поступков, способный к поиску и освоению новых знаний и принятию нестандартных творческих решений, воплощаемых в культурной деятельности.

В современном обществе формирование гармонично развитой, творческой, социально активной и ответственной личности является главной целью функционирования системы образования и социально-культурной сферы в целом [1].

Система образования призвана обеспечить: разностороннее и своевременное развитие творческих способностей молодежи, формирование у молодежи навыков самообразования и самореализации личности, трудовой мотивации, а также активной жизненной и профессиональной позиции.

Ключевыми приоритетами государственной молодежной политики являются: создание условий для успешной социализации и эффективной самореализации молодежи, развитие ее потенциала и его использование в интересах инновационного развития страны; вовлечение молодежи в социальную практику.

Концепция современного образования ставит перед собой такие задачи, как: формирование у студенческой молодежи гражданской ответственности и правового самосознания, духовности и культуры, инициативности и самостоятельности, толерантности, способности к

успешной социализации в обществе и активной адаптации на рынке труда [2].

Принятые за последние годы программные документы свидетельствуют о том, что формирование социальной активности молодежи является приоритетным направлением государственной культурной и образовательной политики.

Вместе с тем, сегодня наблюдается неутешительная тенденция снижения воспитательного потенциала образовательных и социально-культурных учреждений, обусловленная неподготовленностью педагогических кадров к работе в новых условиях.

В результате в молодежной среде фиксируется нарастание эмоционально-психологической тревожности, агрессивного неадекватного поведения, низкой самооценки, неумения преодолевать проблемы в различных жизненных ситуациях и, как следствие, маргинализация сознания, алкоголизм, наркомания, другие виды девиантного поведения [3].

Данные социальные проблемы актуализируют значимость педагогических исследований социальной активности и самореализации личности молодого человека, формирования его духовно-нравственных и социально значимых качеств в различных сферах жизнедеятельности, включая культурно-досуговую сферу.

Характерной особенностью культурно-досуговой деятельности является ее четко выраженная социально-педагогическая и индивидуально-творческая направленность, которые реализуются в использовании социально-культурной среды как дополнительного воспитательного средства воздействия на личность молодого человека [4].

Проблема социальной активности студентов в обществе остается актуальной по нескольким причинам:

1. Изменение общественных ценностей: современная молодежь все чаще склоняется к индивидуализму и потребительскому образу жизни, что может отрицательно сказываться на активности студентов в обществе. Многие студенты больше фокусируются на личном достижении и удовлетворении своих потребностей, оставляя в стороне общественную ответственность;

2. Высокая нагрузка на образовательную программу: многие студенты сталкиваются с интенсивной учебной программой, которая не оставляет им достаточно времени и энергии для участия в социальной жизни. Это может привести к отсутствию интереса и мотивации для активных действий вне учебного процесса;

3. Социальные и экономические проблемы: многие студенты сталкиваются с трудностями в поиске работы, оплате образования и жилья. Это может отвлекать их внимание от участия в общественных мероприятиях и активностях;

4. Отсутствие общечеловеческих ценностей: в некоторых случаях, студенты могут не видеть пользы или важности участия в социальных активностях. Несознательность и равнодушие могут привести к отсутствию активности студентов в обществе;

5. Распространение виртуальных коммуникаций: использование социальных сетей и других онлайн-платформ для общения может привести к уменьшению личных встреч и активности в реальном мире.

Следовательно, проблема социальной активности студентов в обществе остается актуальной и требует рассмотрения и поиска пути ее решения. Регулярная социальная активность студентов является важной не только для их индивидуального развития, но и для формирования активного и ответственного гражданства.

Рассмотрим, понятие, цель, содержание и виды социальной активности студентов.

Социальная активность – это совокупность действий, связанных с участием в общественной жизни и взаимодействии с другими людьми, направленных на достижение благосостояния себя и общества в целом.

Цель социальной активности – улучшение качества жизни и благополучия как отдельного человека, так и всего общества, повышение социальной справедливости и создание условий для развития всех его членов [5].

Содержание социальной активности может включать разнообразные виды деятельности, такие как:

- участие в политической жизни общества, например, участие в выборах, работа в политических партиях или общественных организациях;
- участие в организации и проведении благотворительных акций, помощь нуждающимся людям или поддержка социальных программ;
- активное участие в социальной сфере, например, работа в образовании, здравоохранении, культуре или спорте;
- волонтерская деятельность, направленная на оказание помощи и поддержки в различных областях жизни;
- экологическая активность, например, участие в экологических движениях или организация экологических мероприятий;
- продвижение социальных и гражданских прав, защита интересов различных групп населения.

Социальная активность важна для поддержания и развития демократического общества, содействует социальной и экономической стабильности и помогает в решении актуальных социальных проблем [6].

Интерактивные технологии играют важную роль в формировании социальной активности, поскольку они позволяют людям активно взаимодействовать с информацией и другими людьми. Они стимулируют участие людей в различных социальных процессах и

создают условия для совместного решения проблем и достижения общих целей.

Одним из примеров интерактивных технологий являются социальные сети, такие как Facebook, Instagram, Twitter и другие.

Эти платформы позволяют людям общаться между собой, делиться информацией, участвовать в обсуждениях и организовывать совместные мероприятия. Они способствуют созданию социального контекста, где люди могут вступать в контакт с различными сообществами и проявлять свою активность.

Еще одним примером интерактивных технологий являются онлайн-платформы для голосования и обратной связи. Это позволяет им активно участвовать в принятии решений и влиять на общественные процессы.

Таким образом, интерактивные технологии играют важную роль в формировании социальной активности студенческой молодежи, предоставляя инструменты для получения информации, коммуникации, мобилизации и развития компетенций. Они способствуют активной гражданской позиции студентов и их участию в социально значимых проектах и инициативах, способствуют социальной интеграции и развитию личности студентов, делая их более активными и успешными в образовательной и социальной сферах.

Литература

1. Намазбаева Ж.И. Психологические проблемы формирования поликультурной личности. – Алматы, 2008. – 168 с.

2. Оспанова Я.Н. Политическая социализация студенческой молодежи в деятельности общественных объединений вуза: автореф. дис. ... / Оспанова Я.Н. - Евразийский нац. ун-т им. Л.Н. Гумилева.- Астана, 2006.- 26 с.

3. Орынбаева Л.К. Эффективные пути формирования личностных качеств учащихся в условиях информатизации внеучебной деятельности школы. // Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Педагогические науки». - Алматы. 2021. - №4 (72). - С. 254-261.

4. Жарков, А.Д. Технология культурно - досуговой деятельности: учеб.-метод. пособие / А.Д. Жарков. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Профиздат, 2002.-288 с.

5. Колесникова, М.В. Развитие социальной активности студентов в процессе профессионального становления (на примере педагогического вуза): автореферат дис. ... канд. пед. наук / М.В. Колесникова. - Омск, 2007. - 23 с.

6. Леонова, Е.И. Формирование социальной активности студентов в процессе КДД: дис. ... канд. пед. наук / Е.И. Леонова, - Казань, 2011.- 186 с.

УДК 37.01

**Цифровые технологии в образовательном пространстве:
теоретический обзор**

Бапаева С.Т., синьор лектор,
университет «Туран», г. Алматы,
Уразбекова Г.А., учитель начальных
классов, КГУ «средняя школа №7»,
г. Усть-Каменогорск,

Бапаева М.К., к.п.н., профессор,
Казахский национальный женский
педагогический университет, г. Алматы

Түйіндеме

БҰҰ-ның 2030 жылға дейінгі орнықты даму аумағындағы күн тәртібінің іргелі құрамдас тақырыптардың бірі сапалы білім беру. Оның мақсаты-барлығына инклюзивті және әділ сапалы білім беру. Цифрлық технологиялар осы мақсатқа жетудің маңызды құралына айналды. Бұл технологиялар білім беру жүйесіне қатты әсеретті. Жақында COVID-19 пандемиясы білім беруде цифрлық технологияларды қолдануды одан әрі институттандырды. Бұл цифрлық технологиялар бүкіл білім беру жүйесінде парадигманы өзгертті. Бұл тек білім жеткізушісі ғана емес, сонымен бірге ақпараттың бірлескен авторы, тәлімгер және бағалаушы. Бұл мақалада білім берудегі цифрлық технологиялардың қажеттілігі туралы қысқаша мәлімет беріліп, білім берудегі негізгі мәселелер талқыланады.

Abstract

One of the fundamental components of the UN Sustainable Development Agenda until 2030 is quality education. Its goal is to provide inclusive and equitable quality education for all. Digital technologies have become an important tool to achieve this goal. These technologies have had a powerful impact on the education system. The recent COVID-19 pandemic has further institutionalized the use of digital technologies in education. These digital technologies have caused a paradigm shift in the entire education system. It is not only a knowledge provider, but also a co-author of information, mentor and evaluator. This article briefly describes the need for digital technologies in education and discusses the main problems in education.

Устойчивое развитие включает в себя социальное благополучие, которое зависит от образования. Информационные технологии появились для распространения общих знаний и являются основной движущей силой реформ образования. Внедрение новых инструментов обучения с использованием технологий, таких как мобильные устройства, смарт-доски, массовые открытые онлайн курсы,

планшеты, ноутбуки, динамическая визуализация и виртуальные лаборатории, изменило образование в школах и учреждениях. Доказано, что Компании, занимающиеся образовательными технологиями, постоянно пытаются создать новые решения для расширения доступа к образованию для людей, которые не могут получить адекватные образовательные возможности. Социальные сети как инструмент обучения прошли долгий путь. Большое количество преподавателей и обучающихся используют социальные сети как важный элемент общего процесса электронного обучения. В наши дни это важнейшее место для обмена информацией по важнейшим темам. Помимо возможности передавать информацию в любом месте и в любое время, сайты социальных сетей также являются фантастическим источником сетевых возможностей для организации социальной деятельности и, возможно, новых рабочих мест [1,2].

Традиционные классные инструкции не обеспечивают немедленной среды обучения, более быстрой оценки и большей вовлеченности. Напротив, цифровые инструменты обучения и технологии заполняют этот пробел. Некоторые из показателей эффективности, которые обеспечивают такие технологии, просто не имеют себе равных среди традиционных методологий обучения. Поскольку смартфоны и другие устройства с беспроводной технологией становятся популярными среди широкой публики, имеет смысл, чтобы школы и образовательные учреждения эффективно использовали их, внедряя технологии в классы. Действительно, адаптируемость и ненавязчивый характер современных технологий делают обучение более привлекательным для следующего поколения. Однако на начальном этапе это может оказаться сложной техникой, поскольку традиционные преподаватели не решаются включать в школу современные технологии и гаджеты, рассматривая их скорее как отвлечение, а не как интеллектуальное средство обучения [3]. Онлайн-календарь занятий, в котором мы можем отображать расписания занятий, расписания заданий, экскурсии, выступления докладчиков, расписание экзаменов, поможет обучающимся планировать соответствующим образом. Системы реагирования учащихся, такие как смартфоны и устройства-кликеры, предоставляют учителям быстрый и простой способ быстро определить, насколько учащиеся усвоили представленный контент и требуются ли дополнительные объяснения [4].

Пандемия COVID-19, изоляция и карантин — три понятия, которые недавно вошли в наш лексикон. Люди во всем мире осознали катастрофу, вызванную эпидемией коронавируса. В условиях кризиса цифровые технологии, по крайней мере, удерживали систему образования на плаву. Интеграция технологий в образование предоставляет учащимся увлекательный учебный опыт, позволяя им

сохранять больший интерес к предмету, не отвлекаясь. Использование проекторов, компьютеров и другого современного технического оборудования в классе может сделать обучение увлекательным и интересным для учащихся. Обучение учащихся может стать более динамичным и увлекательным, если в классе будут ставиться задачи, включающие технологические ресурсы, устные презентации и групповое участие. Участие может выходить за рамки устного общения [5].

От воздействия на окружающую среду за счет использования меньшего количества бумаги для раздаточных материалов и книг до экономии времени и удобства исследований — цифровое обучение является прекрасным способом сократить расходы, лучше использовать ресурсы, способствовать устойчивому развитию и расширить охват и влияние на учащихся и преподавателей [6]. Технологии широко распространены и переплетены во многих аспектах современной жизни и общества. Цифровая революция, охватившая мир, начала проникать в сферу образования. Они быстро меняют способы обучения учащихся, и в результате ожидается, что технологии улучшат облик образования, сделав его более дешевым и доступным [7].

Цифровые технологии в классе — это различное программное обеспечение и гаджеты, призванные помочь учащимся с особыми потребностями в доступности. Самый эффективный способ сократить количество повторяющихся и отнимающих много времени обязанностей, которые выполняет учитель, — это использовать технологии в классе. Приложения образовательных технологий могут сэкономить много времени и энергии за счет автоматизации или частичной автоматизации повседневных операций, таких как отслеживание посещаемости и мониторинг производительности. Детей учат тому, как использовать технологии ответственно и стратегически, что может помочь им принимать решения и развивать самодисциплину. Технологии в образовании могут помочь учащимся подготовиться к обучению на протяжении всей жизни [8].

Эти технологии предоставляют учащимся виртуальный мир и свободу доступа к цифровым знаниям в соответствии с их стилем обучения. Благодаря инструментам создания цифрового контента, которые адаптируют преподавание и обучение, учащиеся могут учиться в своем собственном темпе. В цифровом классе для обучения учащихся используются электронные устройства и программное обеспечение, а также внедряются технологии в образование. Традиционный класс превращается в цифровой класс с помощью компьютеров и Интернета. Обучающиеся могут учиться более эффективно и отслеживать свой прогресс с помощью технологий и сложного оборудования. В ближайшие дни эти технологии будут успешно внедрены в образование, чтобы улучшить среду цифрового

обучения и повысить успеваемость учащихся. Современные технологии сыграли важную роль в сложном анализе данных и управлении ими для принятия долгосрочных решений в таких областях, как изменение климата, воздушная и водная безопасность, защита биоразнообразия, устойчивость к катастрофам и т. д. Эти технологии относятся к инновациям, которые учитывают природные ресурсы, а также способствуют экономическому развитию и социальный рост. Они направлены на резкое снижение экологических проблем при производстве долгосрочного продукта. Эти технологии уменьшают деградацию, загрязнение и другие негативные воздействия на окружающую среду.

Литература

1. Haddad, W. D., & Draxler, A. (2002). The dynamics of technologies for education. Technologies for education potentials, parameters, and prospects, 1, 2-17. https://www.researchgate.net/profile/Gudmund-Hernes/publication/44828882_Emerging_trends_in_ICT_and_challenges_to_educational_planning/links/54415fee0cf2a76a3cc7e389/Emerging-trends-in-ICT-and-challenges-to-educational-planning.pdf#page=12
2. Büyükbaykal, C. I. (2015). Communication technologies and education in the information age. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 174, 636-640. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S187704281500645X>
3. Vakaliuk, T. A., Spirin, O. M., Lobanchykova, N. M., Martseva, L. A., Novitska, I. V., & Kontsedailo, V. V. (2021, March). Features of distance learning of cloud technologies for the organization educational process in quarantine. In *Journal of physics: Conference series* (Vol. 1840, No. 1, p. 012051). IOP Publishing. <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1742-6596/1840/1/012051/meta>
4. Kim, S. H., Holmes, K., & Mims, C. (2005). Opening a dialogue on the new technologies in education. *TechTrends*, 49(3). https://www.researchgate.net/profile/Cliff-Mims/publication/225362239_Mobile_wireless_technology_use_and_implementation_Opening_a_dialogue_on_the_new_technologies_in_education/links/0deec52abc1884e0d4000000/Mobile-wireless-technology-use-and-implementation-Opening-a-dialogue-on-the-new-technologies-in-education.pdf
5. Sadegül Akbaba-Altun. (2006). Complexity of Integrating Computer Technologies into Education in Turkey. *Journal of Educational Technology & Society*, 9(1), 176–187. <http://www.jstor.org/stable/jeductechsoci.9.1.176>
6. Beardsley, M., Albó, L., Aragón, P., & Hernández-Leo, D. (2021). Emergency education effects on teacher abilities and motivation to use digital technologies. *British Journal of Educational Technology*, 52(4),

1455-1477. <https://bera-journals.onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/bjet.13101>

7. Qureshi, M. I., Khan, N., Raza, H., Imran, A., & Ismail, F. (2021). Digital technologies in education 4.0. Does it enhance the effectiveness of learning?.<https://ir.unikl.edu.my/jspui/handle/123456789/25661>

8. Yordanova, K. (2007, June). Mobile learning and integration of advanced technologies in education. In Proceedings of the 2007 international conference on Computer systems and technologies (pp. 1-6). <https://dl.acm.org/doi/abs/10.1145/1330598.1330695>

ӘОЖ 37.033

Педагогиканы экологияландырудың маңызы туралы

Боранбаев Ә.С.,
п.ғ.к., аға оқытушы, Сейтжанова К.М.,
ПП-22 оқу тобы студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

В статье говорится о значении изучения проблемы становления экологической педагогики как одной из основных проблем современной педагогики и приводится трактовка понятий «экологическая педагогика», «экологизация образования» в научно-педагогической литературе.

Abstract

The article talks about the study of the problem of the formation of environmental pedagogy as one of the main problems of modern pedagogy and provides an interpretation of the concepts of «ecological pedagogy», «ecological education» in scientific and pedagogical literature.

Қазіргі ғылымның негізгі тенденцияларының бірі - оны экологияландыру. Бүгінгі таңда табиғатты және тұрақты қоршаған ортаны сақтау кредосын қалаптастыру, экологиялық идеялар мен тұжырымдамалардың классикалық ғылым жүйесіне ену процесі күшейтілуде.

Қоршаған шындықты тұтас бейнелеу мәселелерін шешу қажеттілігі экологиялық тәсілдің пайда болуына ықпал етті (жалпы ғылыми ретінде), оның мәні - жеке қарастырылатын құбылыстарды талдаудан табиғи – әлеуметтік әлем құбылыстары арасындағы байланыстарды, олардың өзара байланысы мен өзара тәуелділігін талдауға көшуде [1, 38 б.].

Педагогика ғылымының бір негізгі саласы ретінде – экологиялық педагогика қай жағынан алып қарасаңыз да, оның басты мақсаты – адам баласын жақсылыққа жеткізу. Сондықтан да оның алдына қойған

негізгі мақсаттарының бірі – табиғат пен қоршаған ортаны қорғауға байланысты экопедагогика тұрғысынан зерттеп, саралап, бір ғылыми жүйеге келтіріп, жас ұрпақтың тәлім-тәрбиесінде экологиялық білім мен беруде кең көлемде пайдалану.

Экологиялық тәрбие - бұл тек «жұлуға болмайды», «ластауға болмайды», деген жалаң ұран үндеу тастау немесе тәртіпке шақыру ғана емес, сонымен бірге не себепті олай етуге болмайтындығын түсіндірумен байланысты жүзеге асады.

Қазіргі педагогика көп жағдайда пәнаралық экологияландырумен сипатталады - адам тәрбиесі туралы білім жүйесіндегі адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынас туралы білімді анықтау.

Экологиялық педагогиканың пайда болуы ғылымның тұтастай алғанда даму динамикасындағы интегративті тенденция мәртебесінің жоғарылауын растайды (экологиялық педагогика әлеуметтік экология мен педагогиканың психологиямен түйіскен жерінде пайда болды). Оның аясында ғылымның жаратылыстану және гуманитарлық білім арасындағы алшақтықты жоюға деген ұмтылысы айқын көрінеді.

Экологиялық педагогика проблемалық (адамның экологиялық тәрбиесі мәселесін шешу) дәстүрлі тәртіптік тәсілдің өзгеруіне мысал бола алады.

Гуманизация арқылы жаратылыстану, техногендік және адамзат білімі арасындағы алшақтықты женуге деген ұмтылыс экологиялық педагогикада да өз көрінісін табады.

«Өз кезегінде, бүгінде экологиялық талдауға дәстүрлі түрде (педагогиканың) құзыреттілік деп саналатын көптеген мәселелер кіреді» [2, 68б.].

Экологиялық педагогика ұғымы классикалық педагогикадан айырмашылығы білім беруді экологияландыру, экологиялық білім беру, экологиялық тәрбие, экологиялық мәдениет ұғымдарынан дәйекті түрде алынады.

Бүгінгі таңда «білім беруді экологияландыру былай қарастырылады: барлық білім беру пәндеріне экологиялық аспектілерді қосу, оқу процесін экологияландыру, білім беру мекемесінің ортасын экологияландыру, мұғалім-оқушы қарым-қатынасын экологияландыру (Н.М. Мамедов); оқу жоспарларына интеграцияланған экологиялық курстарды енгізу (В. В. Николина); экологияның объектілік саласына қатысты фактілерді емес оның орнына оқу пәнінің мазмұнына экологиялық ойлау стилін аудару (А. Ю. Либеров); білім беру мазмұнын экологиялық біліммен қанықтыру, экологиялық мәдениетті қалыптастыру, экологиялық саясат принциптерін іске асыру бойынша практикалық іс-әрекеттің іскерліктер мен дағдыларын дамыту (Л. М. Зайцева); экологиялық идеялардың, ұғымдардың, тәсілдердің басқа пәндерге ену процесі, сондай-ақ экологиялық сауатты әр түрлі бейіндегі мамандарды даярлау (Н. А. Бирюкова) " [3, 301б.].

И.П.Подласыйдың айтуынша, «мектептегі білім берудің барлық пәндік салалары арқылы экологияландыру идеясы өтеді» және «білім берудің барлық мазмұны экологиялық императивтің көзқарасымен қайта құрылады» [4, 146 б.].

«Экологиялық педагогика» ұғымы ғылыми-педагогикалық әдебиетте әр түрлі түсіндіріледі. Мысалы, «Экологиялық педагогика» ғылыми мектебінің негізін қалаушы, профессор Л.В. Моисеева «экологиялық педагогика - экологиялық тәрбиемен, экологиялық дүниетаныммен, экологиялық санамен, экологиялық ойлаумен, экологиялық мәдениетпен сипатталатын экологиялық тұлғаны қалыптастыру заңдылықтарын зерттейтін педагогикалық ғылымның саласы» деп атап көрсетеді [5, 71 б.].

Л.В. Моисееваның пікірінше, «экологиялық педагогиканың объектісі экологиялық білім беру процесі болып табылады, ал экологиялық педагогиканың пәні - экологиялық білім берудің заңдары мен заңдылықтары, оның ішінде Адамның оңтайлы өзара іс-қимылы ретінде коэволюциялық даму туралы заң негізінде экологиялық білімі, іскерлігі, қарым-қатынасы бар экологиялық тұлғаны қалыптастырудың фактілері, тетіктері, заңдылықтары табиғи орта» [5, 72 б.].

Экологиялық мәдениетті қалыптастыру экологиялық сананы және экологиялық қызметті қамтитын адам тыныс-тіршілігінің адамгершілік-рухани саласы ретінде түсінілетін экологиялық педагогиканың негізгі міндеті мен мақсаты болып табылады.

Экологиялық педагогикада адамның табиғатқа көзқарасы оның жан-жақты даму жағдайында ғана жауапты сипатқа ие болады деген ереже қағидаттық мәнге ие.

Педагогика жалпы педагогикалық қағидаттар мен әдістерді, сондай-ақ экологиялық психопедагогика экологиялық білім беру міндеттерін шешу үшін тиісті түрде пайдаланатын ұйымдастыру нысандарын айқындайды. Осылайша, экологиялық психопедагогика шеңберінде интеграцияланатын экология, экологиялық психология және педагогика сияқты үш негіздің бірлігінде экологиялық білім беру тиімді жүзеге асырылуы мүмкін [6].

Экологиялық білім беру мен тәрбиелеудің міндеттеріне табиғат туралы, оның тұтастығы және қоғаммен бірлігі хақындағы ғылыми негізделген білімді меңгеру, оған ықпал етуге байланысты туындайтын практикалық шараларды дәлелдеп орнықтыру, қоғам мен адам үшін табиғаттың құндылығы шексіз екенін ұғындыру, табиғи ортада дұрыс жүріп-тұрудың нормаларын сақтау, табиғат пен сырласа білу қабілетін дамыту, табиғат пен қайта түлеген ортаны жақсарту жөніндегі қызметті сауатты ұйымдастыру жатады.

Педагогикалық теория мен практиканы экологияландыру жасыл кампус, экологиялық соқпақ, мектептің экологиялық кеңесі, экологиялық жобалық сабақ, экологиялық және еңбек тәрбие істері, экологиялық мониторинг және білім беру мекемесінің қызметін

экологиялық паспорттау сияқты дидактикалық құралдарға бастамашылық жасайды.

Педагогикалық практикада студенттерге – гуманитарлық бағыттағы пәндердің болашақ мұғалімдерге экологиялық білім беру экологияның қысқаша курсымен шектеледі, оның зерттеуі тек экология туралы бастапқы ақпарат бере алады, бірақ ол студенттердің экологиялық-педагогикалық дайындығын арттыруға мүмкіндік бермейді. Сондықтан болашақ мұғалімдерге экологиялық білім беруді ұйымдастыру кезінде педагогикалық жағдайларды ескеру қажет [7, 26]. Педагогикалық ортаға табиғи объектілер мен олардың кешендерін енгізу дамушы тұлғаны қалыптастырудың маңызды факторы болып табылады.

Жоғарыда айтылғандарды негізге ала отырып, мынаны тұжырымдауға болады, мектептер мен жоғары оқу орындарында экологиялық ұғымдарды меңгеру білім алушының дүниетанымын қалыптастырудың негізгі сәттерінің біріне айналуға, ал педагогикалық теория мен практикада экологияландыру проблемасы бүгінгі таңда өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Әдебиет

1. Залесская, Ю. И. Основы педагогики: формирование экологической компетентности: учеб.-метод. пособие / Ю. И. Залесская. – Минск : БГУ, 2015. – 216 с.

2. Шишлова М. А. Экологизация наук // Международный журнал экспериментального образования. – 2012. – №10. – С.66-68

<http://cyberleninka.ru/article/n/ekologizatsiya-nauk#ixzz3mr3qVwRY>

3. Морозова Н.В. Экологизация образования как средство формирования экологической культуры // «Фундаментальные исследования». – 2012. – №3 (часть 2). – С.300-304.

4. Подласый, И. П. Педагогика : учебник для вузов / И. П. Подласый. — 3-е изд., перераб. и доп. — Москва : Издательство Юрайт, 2023. — 575 с.

URL: <https://urait.ru/bcode/510438>(дата обращения: 03.12.2023).

5. Моисеева Л.В., Файрушина С.М. Экологическая педагогика: современный аспект // Международный журнал экспериментального образования. – 2017. – № 2. – С. 71-72; URL: <https://expeducation.ru/ru/article/view?id=11157> (дата обращения: 02.12.2023).

6. Ясвин В. А., Дерябо С. Д. Современные тенденции в развитии стратегий экологического образования. pk.brsu.by/sites/all/docs/09-03.

7. Жолдасбеков, А.А., Исследования проблем экологического образования студентов / А.А. Жолдасбеков, Ж.С. Сихимбаева, Ж.А. Шынгысбаева // Современные проблемы науки и образования. – 2012. – № 1.-С. 2.

ӘОЖ 376.015.3.

Мүмкіндіктері шектеулі балаларды психологиялық-педагогикалық дамыту мүмкіндіктерін пайдалану

Ибраев С.А., м.ғ.к., аға оқытушы,
Қуандықова Д.Қ.,
Деф-22-1 оқу тобының студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

В данной статье рассматривается использование возможностей психолого-педагогического развития детей с ограниченными возможностями здоровья, обучение тому, как помочь ребенку раскрыть этот потенциал.

Abstract

The given article discusses the use of opportunities for the psychological and pedagogical development of children with disabilities, learning how to help the child reveal this potential.

Соңғы уақытта біздің қоғамда, сондай-ақ бүкіл әлемде дамуында әртүрлі ауытқулары бар балалардың саны өсуде, бұл бірқатар экологиялық, әлеуметтік және психологиялық факторларға байланысты. Бұл балалар психологиялық-педагогикалық дамыту тұрғысынан болуы тиіс, онда олардың психологиялық және физикалық ерекшеліктері мен мүмкіндіктері ескеріледі. Мүмкіндіктері шектеулі балаларды дамытумен айналысатын психологтар мен педагогтер кез келген баланың, оның ерекшеліктеріне қарамастан әлеуеті бөлінбейді деп санайды. Олар үшін мәселе осындай баланы қалай үйрету, дәлірек айтқанда, балаға осы әлеуетті ашуға қалай көмектесуді үйрену. Бұл мәселені көру, оны шешу-психологиялық-педагогикалық дамыту мақсаттарының бірі.

Қазіргі жағдайда мүмкіндігі шектеулі балаларды психологиялық-педагогикалық дамыту мәселелерін әзірлеу екі жолмен жүріп жатыр. Бірінші жол-бұл арнайы мекемелердің жұмыс істеп тұрған желісін саралау және жетілдіру, сондай-ақ ерекше мұқтаждығы бар балаларды қолдау мен көмектің жаңа оңалту қызметтерін дамыту және де олардың қызметінде ең бастысы-жұмыстың құрылымын, нысандары мен мазмұнын өзгерту ғана емес, осы балаларға, олардың қайғы-қасіреті мен мұқтаждықтарына деген қарым-қатынасты өзгертуге деген ықыласы. Психологиялық-педагогикалық дамытудің екінші жолы бұл балалардың қоғамға ғана емес, интеграцияланған оқытудың жаңа модельдерінің дамуымен байланысты. Осы екі жолдың болуы дамуында мәселелері бар балаға өз қабілеттерін толық дамытуға, өзінің ақауын өтеуге мүмкіндік береді. Мүмкіндігі шектеулі балаларды

мектепке дейінгі тәрбиелеу мен білім беру жаппай мектепке дейінгі мекемелерде, сондай-ақ мамандандырылған: соқыр және нашар көретін, саңыр және нашар еститін балаларға арналған, сөйлеу, ақыл-ойы ауыр балаларға арналған балабақшаларда, тірек-қимыл аппараты мен т. б. жүзеге асырылуы мүмкін[1].

Мысалы, қазіргі уақытта арнайы психологиялық және педагогикалық көмек мектепке дейінгі жастағы дамуында мәселелері бар балалар дәл осындай мекемелерде (185,6 мың бала, оның ішінде: көру қабілеті бар 23,3 мың адам), есту қабілеті бар (4,0 мың адам), сөйлеу қабілеті бар (44,7 мың адам), интеллект (7,0 мың адам), тірек-қимыл аппараты (7,6 мың адам) оқытылады. Білім берудің кез келген сатысы үшін білім беру бағдарламаларын жобалау үшін негіз болып белгілі бір жастағы баланың жас-нормативтік даму моделі болып табылады, онда оның даму жағдайы мен даму түрлері (В.И. Слободчиков). Мүмкіндіктері шектеулі мектепке дейінгі балалар контингентінің әртүрлілігін ескере отырып, педагогикалық бағдарламаларды таңдауда келесі тәсілдер бар:

1. Балалардың түрлі мүмкіндіктері мен қажеттіліктерін ескере отырып, түрлі бағдарламаларды іске асыру. Осы тәсіл шеңберінде МДҰ-да балалардың интеллектуалдық және физикалық қабілеттеріне сәйкес әртүрлі топтар құру қажет. Психологиялық-педагогикалық дамыту дамуында мәселелері бар мектепке дейінгі балалардың психикалық даму деңгейі мен мүмкіндіктерін дұрыс диагностикалаудан тұрады.

2. Клиникалық және психологиялық тұрғыдан аралас топтар - бір жастағы немесе екі аралас жастағы ықтимал үйлесіммен жиынтықталады. Психологтар мен педагогтардың міндеті материалды меңгерудің әртүрлі деңгейін болжайтын икемді фронтальды бағдарламаларды және жеке дамыту бағдарламаларын іске асыру есебінен барлық балаларда танымдық іс-әрекетті және оң жеке қасиеттерді дамыту үшін қолайлы жағдай жасау[2].

Мүмкіндігі шектеулі балаларды арнайы мектепке дейінгі мекемеде психологиялық-педагогикалық дамыту қызметінің қызметі балаларға, ата-аналарға, педагогтарға және медициналық қызметкерлерге көмекке бағытталуы тиіс. Бірлескен мектепке дейінгі тәрбие мүмкіндігі шектеулі балаларды қоғамға біріктіру үшін маңызды үлес болып табылады. Табысты интеграцияға мүмкіндік айтарлықтай артады, өйткені балалар қарым-қатынасы үшін өзара қарым-қатынастың қарапайым формалары тән, балабақшада типтік емес балаға қатысты түсінушілік сезімі пайда болмайды. Бұл ретте бала - бақша деңгейінде интегралды формаларды пайдалану белгілі бір талаптарды сақтай отырып жүзеге асырылуы тиіс екенін атап өту қажет. Атап айтқанда, психологиялық - педагогикалық қолдау мамандары интеграциялық үдерістің барлық қатысушыларына кәсіби кеңес беруді және дайындауды қамтамасыз етуі тиіс. Мүмкіндіктері

шектеулі мектепке дейінгі балаларға көмек жеке диагностика үдерісінде жүзеге асырылады, онда психикалық функциялардың даму деңгейі, мектепте одан әрі оқытудың жаңа, оңтайлы нұсқасын меңгеру қабілеті анықталады. Бұл оқу-тәрбие жұмысы үдерісінде сақталған функцияларға барынша сүйену және арнайы психологиялық және педагогикалық тәсілдер арқылы артта қалған функциялардың дамуын ынталандыру қажет.

Психодиагностикалық зерттеуді әзірлеудегі басты принцип бала мінез-құлқының қағидасы болып табылады, бұл экспериментатордың балалардың әдеттегі, күнделікті мінез-құлқына барынша аз араласуын көздейді (В.Н.Гуров).

Мектепке дейінгі жастағы психикалық функциялардың даму деңгейі ғана емес, баланың мүмкіндіктерінің көрсеткіші болып табылады. Баланың оқуға қабілетін анықтау өте маңызды, яғни мүмкіндігі шектеулі бала ересектердің көмегімен жаңа білімді қандай дәрежеде меңгере алатынын, олардың қаншалықты берік болатынын, баланың білімін, іскерлігін және дағдысын басқа жағдайға ауыстыруға қабілетті бе екенін анықтау (И.А.Смирнова). Арнайы балалар мекемелерінде Мектепке дейінгі балаларды психологиялық-педагогикалық дамытудың негізгі міндеттері:

1. Баланың мектепке дейінгі мекемеге бейімделуі.
2. Өртүрлі қызмет түрлерін дамытудың психологиялық негіздерін құру.
3. Ойын, танымдық іс-әрекет, шығармашылық, өзіне-өзі қызмет көрсету дағдыларын қалыптастыру.
4. Баланы тәрбиелеуге оңтайлы тәсілдерді қалыптастыру.
5. Балалардың эмоционалдық-ерік аясының дамуы.
6. Мектепте оқуға дайындық және мектеп түрін алдын ала таңдау.

В.Н. Гуровтың пікірінше, мектепке дейінгі білім берудің барлық мазмұны өзара толықтырушы үдерістердің: оқыту, ағарту, жеке көзқарас және балалардың әлеуметтік тәжірибесін ұйымдастыру өзара тығыз қарым-қатынасты қарастырады[3].

Психологиялық-педагогикалық дамыту жұмысын жоспарлай отырып, мектепке дейінгі білім беру мекемесіне түсетін балалардың көпшілігі үшін бұл ата-аналардан үзілген алғашқы тәжірибе, сондай-ақ балалар ұжымында болған алғашқы тәжірибе екенін ескеру қажет. Арнайы мектепке дейінгі мекемелерде баланың дамуында мәселелері бар әлеуметтік бейімделуі мен кірігуінің алғышарттары қалыптастырылуы тиіс. Олар барлық қызмет барысында қалыптасады, соның ішінде балалардың өзара және мекеме қызметкерлерімен өзара қарым-қатынасы, қоршаған ортаны ұйымдастыру, ата-аналармен өзара байланыс, арнайы білім беру бағдарламаларын әзірлеу және іске асыру.

Мүмкіндігі шектеулі баланың білім алуы оның өмірінде бәрін анықтайды. Білім беру сапасына оның қандай адам болатынына байланысты. Білім беру оның қоғамдағы орнын, қоршаған ортаға әсер ету сипатын анықтайды. Осыған орай, мүмкіндігі шектеулі балаларды психологиялық-педагогикалық дамытудың негізгі мақсаттарының бірі-денсаулығында мәселелері бар әрбір бала оқу іс-әрекетінде тұлғаның жан-жақты көрінуіне және өзінің әлеуметтік мәселелерін дербес және еркін анықтауға және шешуге, өзін және қоршаған адамдарды сын тұрғысынан бағалауға, өз мүдделерін қоғам мүмкіндіктерімен және өмір шындығымен байланыстыруға мүмкіндік беретін әлеуметтік-педагогикалық жағдайларды жасау[4].

Қорыта айтқанда білім алу үшін жағдай жасау кезінде мүмкіндігі шектеулі балаларды психологиялық - педагогикалық дамыту әдістерін сауатты пайдаланудың болмауы осы балалардың іс жүзінде қоғамнан шығарылуына әкеп соғуы мүмкін. Дамуында мәселелері бар барлық балалар жалпы білім беретін мектепке біріктірілуі мүмкін емес. Интеграцияланған оқытудың барабар модельдерін айқындау және құру қиын міндеттер болып табылады.

Әдебиет

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. - М., 1995 ж.
2. Азаров Ю.П. Искусство воспитывать. - М., 1985 ж. - 180 б.
3. Бабанский Ю.К. Педагогический процесс//Избр.пед.труды //Сост. Бабанский М.Ю. - М., 1989 ж. - 402 б.
4. Баенская Е.Р. Воспитание и обучение детей дошкольного возраста с нарушениями эмоционального развития (ранний детский аутизм) / Специальная дошкольная педагогика. Под. ред. Е.А. Стребелевой. - М.: Издательский центр «Академия», 2001 ж.

ӘОЖ 376.2-056.298

Арнайы мектептегі оқушылардың ұжымын қалыптастыру

Ибраев С.А., м.ғ.к., аға оқытушы,
Бақытбайқызы Айнұр, магистр, аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

В статье рассматривается формирование коллектива в специальной школе, формирование благоприятных условий для развития личности детей и раскрытия их индивидуальных способностей.

Abstract

The article discusses the formation of a team in a special school, the formation of favorable conditions for the development of children's personality and the disclosure of their individual abilities.

Арнайы мектептегі оқушылардың өтпелі кезеңнен жастық шаққа өту кезінде әрбір тәрбиеленушіде жастық өзгерістер қалыптасады. Бұл өзгеріс әртүрлі жағдайда болып келеді. Кей жағдайда оқушылар көбінесе зерделі, жаңалыққа құмар болып өз бетімен шешім қабылдаса, ол басқа жағдайда кейбіреулер жауапсыз енжар болып келеді. Бұл көрсетілімдер әртүрлі жағдайға байланысты пайда болады, олардың көпшілігі немесе керісінше азы тұйықтау болып келеді, ол ұзаққа созылады немесе қысқа уақыт ішінде өтеді. Қатысушы өз-өзіне сенімсіз, тұйық болады немесе басқа біреудің көмегіне жүгінеді.

Отбасы және мектеп – тәрбиенің маңызды ошағы. Мектептегі тәрбие басқаларға өзінің жалғасушылығымен, әртүрлі бейнелілігімен, мақсат қоюшылығымен болашаққа бүгіннен дайын болу және соған қатысты тоқталу. Оқушы бейнесі рухани тұғыдан бай болуы ол ата-ана мен мектепке байланысты. Сонымен қатар оқушыға өзінің дұрыс жасай алу, өзін-өзі анықтауға көмек беру[1].

Балалық немесе мектепшілік шақта – бұл жай ғана әлеуметтік орта емес, ол арнайы әрбір оқушыға әсер етеді. Өйткені бұл – әрбір жеке тұлғаның байлығы. Ұжым бірлестігі білімімен, жасай алу қабілетімен, әрбір ұжымдағы жеке тұлғаның іс-әрекетін анықтайды. Баланың өмірде қалыптасуы, соған орай оның ақыл-ойының бұзылуы ұжымға байланысты болып келеді.

Соның ішінде осы ұжымда алғашқы тәжірибе қоғамдық – әлеуметтік, қоршаған орта маңызды болады.

Балалар ұжымын қалыптастыру оның іс-әрекетін жүйелі және жоспарлы түрде орындау тәрбиешімен, тәрбиеленушімен және оның ата-аналарымен қарым-қатынасқа байланысты.

Олар бір қалыпты жағдайда да қиындықпен үйренеді, олардың ойлау қабілеті төмен, олар өз пікірін толық жеткізе алмайды. Сондықтан оларға ұжымдық іс-әрекетті үйренуді ұйымдастыру қажет, себебі оларда эмоционалды ойлау қабілеті қалыптасады. Сонда ғана олардың ойлау қабілеті мен іс-әрекетін түсінуге болады.

Ескертпе: мектептегі тәрбие іс-шаралары түзету бағытында өтімді міндет және жеке басына ықпал етеді[2].

Ұжымның негізгі белгілері.

Арнайы (түзету) мектептегі ұжымды ұйымдастыру келесі жағдайлар-ды іске асыруды талап етеді:

- әр оқушының тұлғалық мүмкіндіктерін зерттеу;
- балалар ұжымының құрылымындағы нақты тұлғаның орнын анықтау;
- қолжетімді ұжымдық іс-әрекетті анықтау;

- әрбір тәрбиеленушіге жақсы эмоционалдық көңіл-күй, жетістікте-рінің жағдайларын жасау;
- тәрбиеленушіні өзінің құрдастарымен, тәрбиешілерімен өзара қарым – қатынасқа енгізу, ол үшін:
 - өзара қарым-қатынас құрылымдарын зерттеу;
 - тәрбиеленушінің тәрбиеші таластарына қатынасының қалыпты-лығы;
 - ұжым талаптарының мазмұнын түсіндіру;
 - коммуникациялық байланыстардың қалыптасуы үшін жағдайлар жасау;
 - тәрбиеленушілерді практикалық іс-әрекетке қосу, ол үшін:
 - іс-әрекеттің адекватты түрін анықтау;
 - топ (сынып) өміріндегі іс-әрекеттің нақты түрінің маңыздылығын анықтау;
 - іс-әрекетке деген қызығушылықты дамыту, ұжымның әрбір мүше-сінің іс-әрекетке қатысуын ұйымдастыру;
 - оқушылардың даму деңгейін ескере отырып, тапсырмаларды көрсету.

Балалар ұжымы қандай да болмасын ұжымда, құрылымда іске асса да, бойынша сипатталады:

- балалардың ұзақ және күнделікті бірге, бір топта болуы;
- ұжымдық іс – әрекеттің мақсаттары мен міндеттерінің болуы;
- орындалып отырған іс – әрекетімен (оқу, еңбек, ойын, қоғамдық);
- өзін-өзі басқаруды ұйымдастырудың белгілі бір құрылымымен;
- бәріне міндетті тәртіппен, достық қатынастардың болуымен.

Арнайы түзету мекемелерінде оқушылардың құрамы клиникалық көріністері мен интеллектуалдық деңгейлері бойынша әртүрлі.

Балалар ұжымында түрлі клиникалық сипаттағы интеллектісі бұзылған балалар, деменциямен және шизофренияның түрлі формалары-мен ауыратын балалар, аса күрделі емес ақыл-ой кемістігі бар балалар болуы мүмкін. Осылардың бәрі интеллектісі бұзылған оқушылардың контингентін құрайды.

Отандық олигофренопедагогикада интеллектісі бұзылған балалар-дың танымдық процестерінің ерекшеліктері ескеріледі, бірақ олармен жұмыстың негізі ретінде ұжымның жалпы педагогикалық концепциясы алынады.

Түзетушілік білім берудің нормативтік құжаттарымен сынып – тәрбиелік топ сияқты анықталады. Тәрбиеленушілер саны 12-ден көп болмауы керек.

Педагогикалық тәжірибеде ұжымның басты белгісі болып ұйымшылдық саналады (Я.Л. Коломинский, В.П. Сергеева). Ұжымның ұйымшыл болуы үшін мыналар қажет:

- оқушыларға кімнің ықпал жасайтынын анықтау;

– топ ішіндегі қатынастардың өзін демократизациялау, ол өз кезегінде сенімді қарым – қатынастарды құруға септігін тигізеді[3].

Көптеген зерттеушілер ұжымды құрастыру жолындағы қадамдарды саты ретінде қарастырды (А.С. Макаренко, В.П. Сергеева, М.И. Скаткин, З.М. Шилина; арнайы тәрбиелеу жүйесінде – И.Г. Еременко) немесе кезең-дер ретінде (Л.Я. Коломинский, В.А. Кароковский, Е.Н. Степанова; олигофренапедагогикада – А.С. Белкин, Г.М. Дульнев, Т.И. Пороцкая).

Арнайы (түзету) мектептегі ұжымның даму кезеңі (сатысы) тым ұзақ, ал бір кезеңнен екінші кезеңге өту жалпы білім беру мектебіне қарағанда күрделірек екендігін білу керек.

Арнайы мектеп оқушыларының ұжымының түзету – тәжірибелік мүмкіндіктері зор, олар берілген ұжым мүшелерінің тұлғалық қасиеттері-мен шартталған. Бұл мәселені тәрбиеленушілермен жұмыс жасаған кезде ескеру қажет. Баланың тұлғасына еңбек және ойын іскерлігі әрекеттік әсер етеді. Ойын және еңбек әрекетінде интеллектісі бұзылған балаларда достық, өзара көмек көрсете алу сезімдерінің қалыптасуына жағдай жасалады, коммуникативтік мүмкіндіктері дамиды.

Арнайы (түзету) мектептің оқушылар ұжымының құрылымы өте күрделі. Ол екі себеппен анықталған:

- сыныптық ұжымдағы түрлі жастағы оқушалар құрамымен;
- кемістіктерінің бірдей емес келуімен және құрылымымен.

Арнайы мектептегі оқушылар ұжымының негізгі формасы болып оқу немесе тәрбиелік топ – балалардың аз көлеміндегі сынып болып табылады.

Ақыл – ой аздығы бар балалар арасында микротоптар сирек кездеседі, негізінде жоғары сыныптарда, тұрмыстық, әлеуметтік бірлесу негізінде (бір үйде тұрады, бір үйірмеге қатынасады, ата-аналары бір кәсіпорында жұмыс істейді, ал кейбір кездерде қазіргі кезде балалары оқып жүрген мектепті бітірген). Коррекциондық мектеп жағдайларындағы микротоптардың пайда болуының ешқандай маңызды мазмұны жоқ, тек қана эмоционалдық факторлармен негізделген. Микротоптың әрекеттері сыныптық – топтық ұжымның әрекеттерімен ылғи сәйкес келе бермейді. Тәрбиешінің міндеті – ертерек осы әсіресе жоғары сыныптардағы пайда болатын микротоптарды анықтап алу, бірігудің себептерін ашу және сыныптың, топтың ұжымдық әрекетіне ұл – қыздарды қосу, сонымен қатар ата-аналардан нақты микротоптың ұйымдастырылуының мотивтерін, бірігудің себептерін анықтау.

Қорыта келе арнайы білім беру жағдайларында белгілі бір себептерге байланысты кейбір балалар (бала – жалғызбас) ұжымында мүше бола алмайды (И.Г. Еременко). Негізінде бұлар күрделі құрылымды кемістіктері бар, мінездерінің, эмоционалдық – ерік

сфераларының өткір бұзылыс-тарымен ерекшеленетін балалар. Бірақ бұл балалар ұжымының мүшесі бола алмайды деген сөз емес. Тәрбиеші балалар үшін ұжым ішінде бала өзін сенімді, жайлы сезінуі үшін, құрдастарымен қарым – қатынас жасай алуы үшін, өзінің және достарының жетістіктеріне қуана алуына жағдай жасауы керек[4].

Әдебиет

1. Специальная педагогика. Н.М. Назаровой. М., 2001 г.
2. Кульневич С.В. Воспитательная работа в современной школе. М., 2000 г.
3. Шаппова Л.В. Средства адаптивной физической культуры. М., 2001 г. 19. Малер, Г.В. Цикото. Воспитание и обучение детей с тяжелой интеллектуальной недостаточностью. Академия, М., 2006 г.
4. Ж.Т. Измайлова, Г.Б. Туралина, С.А. Абилева Олигофренопедагогика негіздері. Павлодар.,2012.

ӘОЖ 373.21 : 37.016 : 372.874

Мектеп жасына дейінгі балаларға сурет салуды үйретудің әдістері

Тұнғатова Н.Ә., магистр, аға оқытушы,
Есназарова Ж.Н., ДШО-21 оқу тобы студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

В статье рассматриваются методы обучения дошкольников рисованию.

Abstract

The article discusses the methods of teaching preschoolers to draw.

Балаларды эстетикалық тәрбиелеудің маңызды құралы бейнелеу қызметі. Бұл балаларға суреттерде, модельдеуде, қосымшаларда қоршаған әлем туралы, оны түсіну және оған деген көзқарастарын білдіруге мүмкіндік береді. Сондықтан, балабақшадағы бейнелеу іс-әрекетін игеру бала үшін өте маңызды. Мектеп жасына дейінгі бала өз бетінше сурет салуға, кез-келген затты мүсіндеуге, суретті қиып, жапсыруға мүмкіндік алады. Бұл сабақтар балаларға қуаныш сыйлайды, жағымды эмоционалды көңіл-күй қалыптастырады, шығармашылықтың дамуына ықпал етеді. Көркемдік іс-әрекет процесінде балалар эстетикалық қабылдауды, бейнелі бейнелер мен қиялды, эстетикалық сезімдерді дамытады. Алайда, бұл өздігінен емес, жүйелі, мақсатты және сонымен бірге баланың бейнелеу өнерінің ерекшеліктерін ескеретін тәрбиешінің басшылығы негізінде болады.

Балабақшада бейнелеу қызметі сурет салу, модельдеу, қолдану сияқты әрекеттерді қамтиды. Бұл түрлердің әрқайсысының баланың қоршаған әлем туралы әсерін көрсетуде өзіндік мүмкіндіктері бар.

Сондықтан бейнелеу іс-әрекетінің алдында тұрған жалпы міндеттер материалдың өзіндік ерекшеліктеріне және онымен жұмыс істеу әдістеріне байланысты нақтыланады.

Сурет салу балалардың сүйікті іс-әрекеттерінің бірі, олардың шығармашылық белсенділігін көрсетуге үлкен орын береді. Алайда, сурет салу әдістерін түсіну кішкентай бала үшін өте қиын, сондықтан тәрбиеші жұмыс тақырыбына үлкен назар аударуы керек.

Балабақшада негізінен түрлі-түсті қарындаштар, акварельдер мен гуашь бояулары қолданылады, олар әртүрлі визуалды мүмкіндіктерге ие.

Бейнелеу өнерін оқытудың әдістері. Бақылау әдісі бейнелеу өнерін оқытудың бүкіл жүйесінің негізінде жатыр. Балалардың айналасындағыларды байқау, шындық құбылыстар арасында байланыс орнату, жалпы және жеке ерекшелеу қабілеті қаншалықты дамитынына олардың шығармашылық қабілеттерін дамытудың сәттілігі байланысты.

Бірақ кейбір бақылаулар көрінген нәрсені бейнелеуге толық мүмкіндік бермейді. Баланы арнайы бейнелеу әдістеріне, әртүрлі бейнелеу материалдарын қолдану тәсілдеріне үйрету қажет. Тек оқу әрекетінде жүйелі оқыту процесінде балалардың қабілеттері толығымен қалыптасады.

Балабақшада бейнелеу іс-әрекетіне арналған сабақтарда әр түрлі әдістермен қолданылады, оларды шартты түрде көрнекі және ауызша деп бөлуге болады. Балабақшаға тән арнайы әдістер тобы оның әдістері. Олар көрнекілік пен сөзді қолдануды біріктіреді.

Педагогикада қабылданған анықтамаға сәйкес оқыту әдісі тапсырманы шешудің бірыңғай тәсілімен сипатталады, осы әрекетте баланың да, тәрбиешінің де барлық іс-әрекетінің сипатын анықтайды.

Оқыту әдісі іс-әрекеттің барлық ерекшеліктерін анықтамайды, тек оқу мәні бар жеке, көмекші құрал.

Кейде жеке әдістер тек қабылдау ретінде әрекет ете алады және жалпы сабақта жұмыс бағытын анықтамайды. Мысалы, егер сабақтың басында өлең (әңгіме) оқу тек тапсырмаға қызығушылық туғызуға, балалардың назарын аударуға бағытталған болса, онда бұл жағдайда оқу тәрбиешіге тар мәселені шешуге көмектесетін әдіс болып табылады.

Оқытудың көрнекі әдістеріне табиғатты, суреттердің, үлгілердің және басқа да көрнекі құралдардың репродукциясын пайдалану; тәрбиешінің бейнелеу тәсілдерін көрсетуі; оқу әрекеті соңында, оларды бағалау кезінде балалар жұмыстарын көрсету жатады.

Көрнекі іс-әрекеттің негізгі мақсаты қоршаған ортаны қабылдаудан әсерді шоғырландыру емес, осы іс-әрекеттің жекелеген сәттерін дамыту әдісі ретінде қолданылады.

Сонымен сәндік сурет салу және қолдану мақсаты өрнек жасау әдістерін үйрету және көркемдік талғамды дамыту болып табылады. Балалар әдемі заттарды қарастырады: кілемдер, вазалар, кестелер және т. б. Бұл жалпы эстетиканы арттыратын мәдениет. Сәндік кескіндемеде балалар осы заттардан алған әсерлерін көрсетіп қана қоймай, оларда көрінетін үлгілерді қайталайды, сонымен қатар үлгіні өз бетінше жасауды, пішіндер мен түстердің әдемі үйлесімін беруді үйренеді. Сондықтан оқытудың бастапқы кезеңінде үлгіден үлгі элементтерін салуға, элементтердің орналасуы мен түстердің үйлесімі принциптерін алуға болады.

Бала суретші қолданған техниканы түсінуі үшін оны түсіндіру керек, өйткені суретте бала тек соңғы нәтижені қабылдайды. Суретті ұқсас қарау және талдау оның басында жүргізген жөн.

Тәрбиешінің бейнелеу тәсілдерін көрсетуі балаларды нақты тәжірибелеріне сүйене отырып, саналы түрде қажетті форманы жасауға үйрететін көрнекі және тиімді әдіс. Көрсету екі түрлі болуы мүмкін: қимылмен көрсету және кескін техникасын көрсету. Барлық жағдайларда көрсетілім ауызша түсіндірмелермен бірге жүреді.

Қимылмен парақтағы заттың орналасуы түсіндіріледі. Қолдың немесе қарындаш таяқшасының қағаз парағындағы қозғалысы 3-4 жастағы балаларға кескіннің міндеттерін түсіну үшін жеткілікті. Қимылмен баланың жадында заттың негізгі формасы, егер ол күрделі болмаса немесе оның жеке бөліктері қалпына келтірілуі мүмкін.

Мектеп жасына дейінгі бала өз қимылдарын әлі толық меңгермеген, сондықтан қандай да бір пішінді бейнелеу үшін қандай қозғалыс қажет екенін білмейді.

Егер тапсырма объектінің негізгі формасын дұрыс бейнелеуге үйрету болса, бүкіл объектінің кескінін көрсету беріледі. Әдетте бұл әдіс кіші топта қолданылады. Мысалы, балаларға дөңгелек пішіндер салуды үйрету үшін тәрбиеші өз әрекеттерін түсіндіре отырып, доп немесе алма салады.

Егер тақырыпты бейнелеу кезінде белгілі бір бөліктің сызу ретін дәл жеткізу қажет болса, онда бүкіл тақырыптың тұтас көрінісі де берілуі мүмкін. Тапсырманы орындау әдістерін үнемі көрсету балаларды барлық жағдайда тәрбиешінің нұсқаулары мен көмегін күтуге үйретеді.

Оқытудың ауызша әдістеріне әңгіме, сабақтың басында және процесінде тәрбиешінің нұсқаулары, ауызша көркемдік бейнені қолдану жатады.

Бейнелеу сабақтары, әдетте, тәрбиешінің балалармен әңгімесінен басталады. Әңгіме қысқа, бірақ мазмұнды және эмоционалды болуы керек. Тәрбиеші негізінен әрі қарайғы жұмыс үшін не маңызды

болатынына назар аударады. Сурет салу, мүсіндеу және т. б. Егер балалардың әсерлері болса және оларды жеткізу үшін қажетті дағдыларға ие болса, онда мұндай әңгіме тапсырманы қосымша әдістерсіз орындау үшін жеткілікті.

Тақырып бойынша балалардың идеяларын нақтылау немесе оларды суреттің жаңа әдістерімен таныстыру үшін тәрбиеші әңгімелесу барысында немесе одан кейін қажетті затты немесе суретті көрсетеді, ал балалар тапсырманы орындамас бұрын жұмыс тәсілін көрсетеді. Әңгімелесу оқыту әдісі ретінде негізінен 3-5жастағы балалармен жұмыс кезінде қолданылады. Кіші топтарда әңгіме балаларға бейнелейтін затты еске түсіру немесе жұмыстың жаңа әдістерін түсіндіру қажет болған жағдайларда қолданылады. Бұл жағдайларда әңгіме балаларға суреттің мақсаты мен міндеттерін жақсы түсінуге көмектесетін әдіс ретінде қолданылады.

Көрнекі іс-әрекет процесінде ойын сәттерін пайдалану көрнекі және тиімді оқыту әдістеріне жатады. Бала неғұрлым аз болса, оны тәрбиелеу мен оқытуда ойын соғұрлым көп орын алуы керек. Оқытудың ойын әдістері балалардың назарын тапсырмаға аударуға, ойлау мен қиялдың жұмысын жеңілдетуге көмектеседі.

Жас кезінде сурет салуды үйрену ойын жаттығуларынан басталады. Олардың мақсатыбалаларды қарапайым сызықтық формаларды құруға және қол қимылдарын дамытуға үйрету процесін тиімдірек ету. Балалар тәрбиешіден кейін алдымен қолдарын ауада, содан кейін саусақтарын қағазға салып, қозғалыстарды түсіндірмелермен толықтырады. Ойын жағдайындағы кескін мен қозғалысты байланыстыру сызықтар мен қарапайым формаларды бейнелеу дағдыларын игеруді едәуір жылдамдатады.

Қоршаған әлемдегі заттар мен құбылыстарды бейнелеу процесі табиғатта күрделі және баланың жеке басының дамуымен, оның сезімдері мен санасының қалыптасуымен байланысты. Бейнелеу іс-әрекетінің әдістемесі сұрақтарының шеңберіне балалардың дамуына жақсы әсер ететін тәрбие мен оқытудың осындай әдістері кіреді. Мектеп жасына дейінгі балалардағы қабылдау, ойлау, қиял процестерін білу балалармен жұмысты дұрыс құруға негіз береді.

Әдебиет

1.Искакова Д.М.Мектеп жасына дейінгі балалардын бейнелеу өнерінің теориясы мен әдістемесі.Қарағанды.Болашақ-Баспа. 2015. 236.

2.Королькова Н.А.; Оналбаева А.А.Бейнелеу өнері.Әдістемелік құрал (Мектепалды даярлық (5-6жас) тобының педагогтеріне арналған).Алматы.Алматыкітап.2014.136б

3.Андабекова С.Бейнелеу іс-әрекеті және құрастыру.Оқу құралы.Алматы.2015.264 б.74,6

4. Адамқұлов, Н.М.. Бейнелеу өнерін оқыту әдістемесі : Оқу құралы. - Алматы: Отан, 2016. - 96 б.

ӘОЖ 373.2 : 37.016 : 51 : 001.895

**Мектеп жасына дейінгі балалардың қарапайым
математикалық ұғымдарын қалыптастыруда инновациялық
технологияларды қолдану**

Тұңғатова Н.Ә., магистр, аға оқытушы,
Жалғасбек С., ДШО-21 оқу тобы студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

Описание работы ориентировано на то, что на современном этапе развития дошкольного образования проблеме познавательного развития дошкольников уделяется большое внимание. Концепция дошкольного образования, ориентиры и требования к обновлению содержания дошкольного образования очерчивают ряд достаточно серьезных требований к познавательному развитию дошкольников, частью которого является формирование элементарных математических представлений.

Abstract

The description of the work is focused on the fact that at the present stage of the development of preschool education, much attention is paid to the problem of cognitive development of preschoolers. The concept of preschool education, guidelines and requirements for updating the content of preschool education outline a number of quite serious requirements for the cognitive development of preschoolers, part of which is the formation of elementary mathematical concepts.

Қазіргі кезеңде мектепке дейінгі білім беруді дамытуда балалардың танымдық даму мәселесіне көп көңіл бөлінуде. Мектепке дейінгі білім беру принциптерінің бірі ретінде әр түрлі іс-шараларда баланың танымдық қызығушылықтары мен танымдық әрекеттерін қалыптастыруды қарастырады. Мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық дамуына қойылатын бірқатар маңызды талаптардың бір бөлігі қарапайым математикалық түсініктерді қалыптастыру болып табылады.

Осы орайда, мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық қабілеттерін дамыту мәселесі педагогтар тарапынан ерекше қарым-қатынасты, мектеп жасына дейінгі балалармен жұмыс істеудің тиімді инновациялық технологиялары мен әдістерін іздеуді және қолдануды талап етеді. Инновация дегеніміз - қоршаған ортаның бір күйден екінші күйге өзгеруіне әкелетін жаңа компонентті құру және пайдалану. Білім

беру үрдісінде инновациялық технологиялар деп жаңа, бұрын болмаған компонентті құру деп түсіндіріледі.

Балалардың математикалық қабілеттерін дамытуға ықпал ететін инновациялық технологияларды қолдану маңызды және өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Бұл көптеген себептерге байланысты. Мектеп жасына дейінгі балаға қойылатын талаптардың жоғары деңгейі, бала меңгеретін ақпараттың көптігі, компьютерлендіруге көбірек көңіл бөлу, оқу процесін қызықты әрі қарқынды етуге деген ұмтылыс. Сондықтан мектепке дейінгі жаста математикалық даму бойынша заманауи тиімді инновациялық технологияларды қолдану жоғары тиімділік береді, өйткені қазіргі балалар ақпараттық қоғамның тез өзгеретін дәуірінде өмір сүреді. Бұл жағдайда мектеп жасына дейінгі баланың математикалық дамуы санауды, өлшеуді және есептеуді үйренуге дейін азая алмайды. Өз бетінше және шығармашылық ойлау қабілетін дамыту, ақпаратты тиімді өңдеу тәсілдерін меңгеру ерекше мәнге ие.

Баланың танымдық қызығушылығын ояту үшін оқуды қызықты ету керек. Біздің ойымызша, ең тиімді құралдардың бірі - балаларда шығармашылық ойлауды, есте сақтауды, қиялды және басқа психикалық процестерді, қарапайым, логикалық-математикалық әрекеттерді орындаудағы тәуелсіздікті, олардың хабардарлығын, балалардың өзін-өзі басқару қабілетін, өмірлік жағдайларды дамытуға ықпал ететін логикалық ойындар. Алгоритм бойынша әрекеттерді орындау өз шешімдерінің барысын бақылау қабілетін жетілдіруге негіз болады.

Мектепке дейінгі ұйымдарда инновациялық технологияларды қолдану арқылы, мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық іс-әрекетінің тәсілі ретінде математикалық қабілеттерін дамытуға жағдай жасау болып табылады.

Мектеп жасына дейінгі балалардың қарапайым математикалық ұғымдарын қалыптастыруда инновациялық технологияларды қолданудың міндеттері:

1. Мектеп жасына дейінгі балаларда логикалық ойлауды дамытудың ғылыми-теориялық негіздерін зерттеу.

2. Осы мәселе бойынша жұмыс істеу үшін қажетті жағдайлар жасау, әдістемелік құралдарды байыту (карточкалар, кестелер, ойындар т.б.).

3. Мектеп жасына дейінгі балаларда логикалық ойлауды дамыту үшін логикалық ойындарды қолдану жүйесін әзірлеу және енгізу.

4. Мектеп жасына дейінгі балалардың логикалық ойлауын дамыту үшін, логикалық ойындарды қолдануға тәрбиешілердің қызығушылығын арттыру.

Мектеп жасына дейінгі балалардың математикалық қабілеттерін дамыту бойынша жұмыс жүйесі үш кезеңнен тұрады: диагностикалық, практикалық, жалпылау.

Мектеп жасына дейінгі балалардың математикалық қабілеттері мен танымдық қызығушылықтарын дамыту үшін мына инновациялық әдістер мен әдістерді қолданамыз:

1. Қарапайым талдау (себеп-салдарлық байланыстарды орнату).
2. Салыстыру.
3. Модельдеу және жобалау әдісі.
4. Логикалық есептерді шешу.
5. Эксперимент және тәжірибе.
6. Қайта құру және түрлендіру.
7. Ақпараттық-коммуникативтік технологиялар.

Педагогикалық міндеттерге және қолданылатын әдістердің жиынтығына байланысты мектеп жасына дейінгі балалармен білім беру қызметін әр түрлі формада жүргіземіз:

- Ұйымдастырылған оқу қызметі;
- демонстрациялық тәжірибелер;
- математикалық мазмұнмен театрландыру;
- күнделікті тұрмыстық жағдайларда оқыту;
- әңгімелер;
- дамушы ортадағы тәуелсіз қызмет.

Балаларда қарапайым математикалық түсініктерді қалыптастырудың маңызды шарты ата-аналардың білім беру процесіне белсенді қатысу болып табылады. Ата-аналарды білім беру процесінің жауапты қатысушыларына тең ету үшін мақсаттар қойылды:

1. Ата-аналармен өзара әрекеттесудің қолайлы климаты үшін жағдай жасау.
2. Ата-аналармен сенімді және серіктестік қарым-қатынас орнату.
3. Отбасын біртұтас білім беру кеңістігіне тарту.

Мақсаттарды жүзеге асыру үшін жұмыстың белсенді әдістері мен формалары қолданылады:

1. Ата-аналар жиналыстары.
2. Жеке және жалпы кеңестер.
3. Балалармен және ата-аналармен әңгімелер.
4. Ата-аналардың қатысуымен сабақтар.
5. Семинар-практикумдар.
6. Ата-аналармен бірге жасалған балалар жұмыстарының көрмелері.
7. Бірлескен мерекелер мен бос уақытты ұйымдастыру.
8. Фотомонтаждарды безендіру.
9. Пәндік-дамытушы ортаны бірлесіп құру.

Инновациялық технологиялардың қолданылған жүйесі балалардың ақыл-ой қабілеттерінің деңгейіне оң әсер етеді. Балалар тапсырмаларды үлкен қызығушылықпен орындайды, өйткені тапсырмалардың ойын формасы басты маңызға ие. Оларды сюжеттің элементтері, материалмен ойын әрекеттерін орындау мүмкіндігі

қызықтырады. Бұл жағдайда балалар біртіндеп белгілі бір мақсатқа жету қажеттілігін шешуші рөл атқарады. Ақыл-ой мәселелерін шешуге жүйелі қатысу бізге балалардың танымдық қызығушылықтарын дамытушы логикалық ойындарға ынталандыруға мүмкіндік береді

Мектепке дейінгі білім беру ұйымдарында инновациялық технологиялардың енгізілуі балаларды заман талабындатәрбиелеуге септігін тигізеді. Әр педагог жанашылдықтан қалыс қалмас үшін уақытпен бірге жүруі керек. Сондықтан ол оқытудың жаңа және қызықты тәсілдерін үнемі іздеуде болуы керек.

Әдебиет

1. Сарыбекова, Қ.Н., Есеева, Р.Т.; Мектеп жасына дейінгі балалардың қарапайым математикалық түсініктерін қалыптастыру : Оқу құралы. / Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті. - Тараз, 2018. - 183 б. - ISBN 978-9965-37-160-8.

2. Құраст. А.Т. Қазыбаева, У.Ж. Утегулова, К.А. Исмагулова. Математика сабақтарында қолданылатын логикалық тапсырмалар жинағы: әдістемелік нұсқаулық. / - Арқалық: АрқМПИ, 2014. - 28 б. - ISBN 978-601-7425-86-9.

3. Елубаев, С. Математикадан логикалық есептер мен ойындар: бірінші басылым. : Оқу құралы. . - Алматы: Эверо, 2016. - 332 б. - ISBN 978-601-310-342-6.

4. Сорокина А.И Дидактические игры в детском саду [Текст] / А.И. Сорокина // - М.: Просвещение. - 2014. - 196 с.

ӘОЖ159.9.07

Студент жастар ортасындағы көшбасшылықтың ерекшеліктері

Қасымбекова М.Д., магистр, аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

В данной статье рассмотрены особенности лидерства в студенческой молодежной среде, основные тенденции формирования лидерства в студенческой молодежной среде.

Abstract

This article examines the features of leadership in the student youth environment, the main trends in the formation of leadership in the student youth environment.

Бүгінде көшбасшылық әлеуетті дамыту мен жандандыру үдерісін ұйымдастырудың мақсатты жүйесін әзірлеуге қабілетті түрлі тренингтер, коуч — іс-шаралар мен мамандар бар. Мұндай жұмыстың негізгі міндеттері: жастарды негізгі көшбасшылық қасиеттерді

көрсетуге, дамытуға және өзінің жеке әлеуетін дұрыс қолдануға үйрету; харизматикалық әсерді, икемділік принциптерін, басқарудың негізгі технологияларын меңгеру біліктері мен дағдыларын жетілдіру.

Қазіргі жастар көшбасшысы өз армандары мен идеяларын қалыптастыру және нақтылау үшін шеберлікті қажет етеді. Көшбасшылық бірегей қабілеттерді дамыту және шығармашылықтың терең жағдайларына қол жеткізу, жағдайға жоғары бейімделу мүмкіндіктерімен тікелей байланысты. Ақпаратты жеткізетін көшбасшы жай сөйлемейі керек: өз сөзімен ол адамдарға ынта-жігерін оятуы, сенімді болуы, керемет шешендік қабілеттерге ие болуы және басқаларға жасырын энергияны босатуы керек. Барлық осы функцияларды жүзеге асыру үшін тиімді көшбасшылықтың білімі, дағдылары қажет, оның элементтерінің бірі әлеуметтік коммуникация болуы мүмкін. Осылайша, біз көшбасшылықты басқару субъектісі мен оның объектісі арасындағы тиімді байланыс нысаны ретінде қарастырамыз. Өнімді көшбасшы (және шын мәнінде жастар көшбасшысы) эмоционалды интеллекттің жоғары даму деңгейі, белсенді өмірлік ұстаным, сендіру қабілеті, әлеуметтік-психологиялық топта және үлкен ұжымда жағымды қарым-қатынас орнату таланты, басқару объектілерінің мінез-құлқына әсер ету қабілеті сияқты қасиеттермен сипатталады. Мұндай адам әлеуметтік қарым-қатынастың барлық түрлерін, барлық коммуникативті түрлерін сәтті қолдана алады

Жастар ортасындағы көшбасшылықтың ерекшеліктерінің арналарына мыналар жатады: ауызша, кітап, мультимедиялық және басқалар. Белгіленген типтегі көшбасшыны қалыптастыру үшін әлеуметтік пән шынымен "коммуникативті тұлға" болуы керек. Коммуникативті тұлға теориясы әлеуметтанушыларды, психологтарды, лингвистерді зерттеуге арналған. Көптеген теорияларда көшбасшылық топтағы тұлғааралық қатынастарды ұйымдастыру үдерісі, ал көшбасшы осыны басқару субъектісі ретінде қарастырылады. Көшбасшылыққа оқыту мүмкіндігіне жол беріледі, көшбасшылық мінез-құлық тәжірибесін, соның ішінде модельденген жағдайларда қалыптастыруға болады [1]. Осылайша қазіргі жағдайда өзекті болатын тиісті көшбасшылық қасиеттерді дамытады. Көшбасшылықты өзара әрекеттесу саласы ретінде ұсынуға болады. Көшбасшылық тұлға аралық құбылыс сияқты жеке болып табылмайды. Көшбасшының маңызды міндеті-басқа адамдармен берік іскерлік қарым-қатынас құру. Көшбасшылық көбінесе ізбасарларға бейресми әсер етуге негізделген, бұл ресурста айқын жеке компонент бар (тек ресми, ресми емес). Тек тиімді немесе тиімсіз көшбасшы туралы айтудың мағынасы жоқ, сонымен қатар бір жағдайда тиімді, ал екіншісінде тиімсіз болуы мүмкін көшбасшы туралы айту керек. Көшбасшылықты дамытудың ең нәтижелі жолы жеке тұлғалардың бір-бірімен өзара әрекеттесу әрекеті мен тәжірибесі арқылы жүреді. Бірақ

бұл үшін тұлғааралық қатынастар жеткілікті түрде дамыған болуы қажет, ұйымдастырушылық орта ашық болуы керек және адамның әлеуметтік өсуіне және көшбасшылық әлеуетін дамытуға мүмкіндік беруі маңызды. Көшбасшылық бастамасы одан әрі түсіну мен дамуды қажет етеді.

Аталған мәселе әлемдік қауымдастық үшін айтарлықтай қызығушылық тудырады. Көшбасшылық барған сайын қалаған әлеуметтік және жеке құндылыққа айналды, әр түрлі көшбасшылық мектептер, оны дамыту бағдарламалары біртіндеп артты [2]. Жастардың көшбасшылық әлеуетін дамыту және тиімді көшбасшылықты қалыптастыру бойынша қабылданған шаралардың бүкіл кешені елдің сапалы жаңаруына ықпал етеді. Көшбасшы мәртебесі-бұл лайықтылықты тану. Бұл әркімнің қолынан келе бермейтін ауыр және қиын жұмыс. Нағыз көшбасшы-жасампаз, өз ізбасарларының игілігі үшін әрекет ететін, адамгершілік қалыпты құндылықтарды басқаратын адам. Жастардың қоғамдық, әлеуметтік, кәсіподақ, спорт, ғылыми және өзге де ұйымдары бүгінде аталған үдеріске белсенді түрде жәрдемдесуде, көшбасшыларды "өсіруде", маңызды тұлғалық және мансаптық перспективаларға жол ашуда [3].

Әлеуметтік-психологиялық зерттеулер көрсеткендей, тұтастай алғанда жастар нарыққа қарай өзгерістерді жалғастыруды қолдайды. Жалпы, жастар аға буынға қарағанда жаңа экономикалық жағдайларға бейімделуде. Жастар психологиялық тұрғыдан белгісіздікке, мамандықтың мүмкін болатын бірнеше өзгеруіне дайындалуы керек, яғни әмбебап қызметкер болуы керек, күтпеген, тривиалды емес жағдайларда (шығармашылық, жаңашылдық, энергия, белсенділік, балама, ойлау және т. б.) өзін жақсы көрсете алады. Бүгінгі таңда әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-мәдени және саяси жағдайдың өзі мұндай адамдарды жалпы массадан "таңдайды", оларды өмір логикасына сәйкес өздігінен "айқындайды". Қазір көшбасшының, іскер адамның жеке басының түрі қалыптасуда. Сонымен бірге, экономика және әсіресе жоғары технологиялық өндіріс саласындағы қызметкер мен жеке тұлғаға қойылатын жаңа және тез өзгертін талаптар; үнемі оқу және қайта даярлау қажеттілігі, динамикалық өмірге тез және оңай бейімделу, жаңа құралдарды игеру, белсенді, тез, жігерлі әрекет ету; батыстық өмір салты, ол индивидуализмді, прагматизмді бизнес саласында бекітеді.

Жастардың қарым - қатынаста басқалардан, оның ішінде ата-анадан тәуелсіздігі мен еркіндігі орын алуда. Мұның бәрі көшбасшылық қасиеттері бар адамды талап етеді [4]. Өтпелі кезеңде білім белгілі бір дәрежеде бәсекеге қабілетті, динамикалық көлденең және тік ұтқырлыққа, қызмет түрлерін өзгертуге, жаңа кәсіптерді игеруге, қиын жағдайларда тиімді шешімдер табуға қабілетті жеке тұлғаның индивидуалистік түрін қалыптастыруға бағытталуы керек. Алайда, жастар сонымен бірге жаңадан пайда болған қоғамда ізбазар

ретінде әрекет етеді, және бұл рөлде, әсіресе олардың жетілмеген жасын ескере отырып, олардың ата-аналары, тәрбиешілері және басқа тәлімгерлер білмеген қауіп-қатерлерге ұшырайды. Басқаша айтқанда, бүгінде қоғамды жастары мынадай жағдайға тап болды: өтпелі кезең олардың мүмкіндіктерін ашып қана қоймай, сонымен бірге белгілі бір қауіптер мен қиындықтарды да көтереді.

Бұрын жастар қоғамдағы өмірге дайындалды, ол өзінің басты ерекшеліктерінде ата-аналары өмір сүрген тіршілікке ұқсас болады.

Француз ағартушысы Ш.Монтескье "Заңдар рухы туралы" трактатында (1748) ежелгі уақытта тәрбие үйлесімді және тиімді болды деп жазды. Өйткені "кейінгі өмір оны жоққа шығармады. Адам өмірінің соңғы жылдарында ол балалық шағында үйреткен нәрсені айтты, көрді, естіді және жасады. Қазір біз үш көзден білім аламыз: әкелерімізден, мұғалімдерімізден және жарық деп аталатын нәрселерден. Сабақтар, соңғы келмеске кетіп жойылуда идеяның алғашқы екі".

Бүгінде жағдай өзгеруде. Әлеуметтік өзгерістер соншалықты тез және өзгергіш, сондықтан ешкім күмәнданбайды: бүгінгі жастар ата-аналары өмір сүретін әлемнен айтарлықтай өзгеше әлемде өмір сүруі керек. Сондықтан біздің міндетіміз - жастарға өз білімдері мен сенімдерін қаншалықты толық жеткізе алуымыз емес, оларды ата-ана ұрпағының өмірінде болмаған жағдайда өз бетінше әрекет етуге және шешім қабылдауға дайындай аламыз ба, жас адам әлеуметтену үдерісін қаншалықты сәтті өтеді. Қазіргі жастар үшін жас азаматтардың әлеуметтенуі жүретін жағдайлар ерекше, олардың ішінде: өсіп келе жатқан теңсіздік және жастардың стратификациясы, бүгінгі қоғамның әлеуметтік дефрагментациясының жалпы сипаттамасы ретінде, жастарды әлеуметтік-кәсіби, аймақтық және этникалық детерминанттардың стратасы ретінде бөлу үдерісі [5].

Жас азаматтарды оң әлеуметтендіру үдерісіне теріс факторлардың немесе қауіп-қатер көздерінің арасында жастардың жеке басының дағдарысы, жас ұрпақ үшін еңбек беделінің төмендеуі, бағдар мен артықшылықтардың нақты ішкі жүйесінің болмауы, өмірлік құндылықтар шкаласындағы ішкі белгісіздік бар. Әлеуметтік стратификацияның қайтымсыз үдерістерінің салдары, ұстанымдардың әлеуметтік дихотомиясы, жастар мүдделері-әлеуметтік-белсенді және әлеуметтік-пассивті жастардың түбегейлі қарсылығы. Соңғысы басым болып келеді. Осылайша, қазіргі жастардың қалыптасуы күрделі әлеуметтік-мәдени жағдайда жүреді. Жастардың әлеуметтенуі (оның мәні әлеуметтік құндылықтар мен нормаларды игеру және енгізу) қалыпты қоғам үшін қолайсыз жағдайларда жүзеге асырылады.

Әдебиет

1. Жұмағұлов Б.Т. Көшбасшы көшбасшы тәрбиелейді
<http://conference.nis.edu.kz/november2012/index.php/kz/>

2. Бендас Т.В. Психология лидерства. - М.: Издательство Юрайт, 2019 ж.-502 б.

3. Бегалықызы Т. «Шыңғыс Мұқан, «Көшбасшылық» жинағының авторы:Көшбасшылық - бастық болу деген сөз емес» / «Ұлан» газеті, №28. 9 шілде,2019 жыл.

4. Стивен Р.К. Жасампаз жандардың 7 дағдысы: Тұлғаны дамытудыңтегеурінді тетіктері. -Алматы: Ұлттық аударма бюросы. - 2018 ж.-352 б.

5. Келлерман Б.Идущие за лидером. Как подчиненные создают изменения и меняют своих лидеров. Издательство: Акваринариновая Книга. 2009.- 380 с.

ӘОЖ 159.99

Жалғыздық сезімі психологиялық феномен ретінде

Қасымбекова М.Д., магистр, аға оқытушы,
Кәрібай Ж.С., ПП-22-1 оқу тобының студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

В данной статье рассматривается психологический феномен чувства одиночества, термины, используемые при анализе или изображении личностных проявлений, трансформация феноменологии в экзистенциальном понимании проблемы одиночества.

Abstract

This article discusses the psychological phenomenon of loneliness, terms used in the analysis or reflection of personal manifestations, and the transformation of phenomenology in the existential understanding of the problem of loneliness.

Жалғыздық сезімі кешенді - психикалық феномен ретінде көптеген, әр түрлі гуманитарлы ғылымдардың: әлеуметтанудың, классикалық әлеуметтік философияның және психологияның объектісі болып көрінеді. Бірақ отандық психологияда жалғыздық сезіміне, оның мәніне, генезистік көрінуіне және т.б. мәселелеріне арналған жұмыстар өте аз кездеседі. Кеңестік психология ғылымында бұл феноменді елемеген секілді, сол кезеңдегі априорий бойынша, кеңестік ұжымдық адамға жалғыздық сезімі тән емес және бұл күй қарсы көрсетілген. Сол себепті, өткен жүз жылдың ішінде осы өте өзекті феноменнің түрлі аспектілерінде жүргізілген зерттеулер, негізінен әлемдік психологияда жалғыздық сезімін зерттеу жұмыстары, шетел ғалымдарының есімдерімен байланысты болып табылады. Әрине, кеңестік кезеңде отандық психологияның дамуы мен қалыптасуында кейбір ғалымдар жалғыздық сезімін күрделі бастан кешіру адам үшін

қауіпті екендігін көрді. Мәселен, психология классиктерінің бірі - Б.Г.Ананьевтің айтуынша: «Қалалар мен массалық коммуникациялардың алып түрде өсу өлшемі... адамның жалғыздығы өсіп келеді, қарым-қатынас субъектісі ретінде және оның қарым-қатынас сферасындағы тұлғасыздануы, адамдар арасындағы шиеленіс арта түсуде...» [1].

Тұлғалық көріністерді талдауда немесе бейнелеуде, мынадай терминдерді қолдануда - «жалғыздық», «жалғыздық сезімі», «жалғыздық күйі», «жалғыздыққа деген қажеттілік», «шеттетілу», «өз-өзімен жеке қалу» және т.б., шындалмаған кең ауқымды, ауыспалы ұғымдарды пайдаланады деген О.Б.Долгинованың ойымен келіспеу мүмкін емес. Мәселен, О.Н.Кузнецова мен В.И.Лебедеваның «Жалғыздық психологиясы мен психопатологиясы» атты еңбектері шынында, сенсорлық депривация мәселелеріне арналған. Бұл екі психикалық, құбылыстардың ғылыми және нақты бөлінуінің ары қарай зерттелуінің талап етілуі сөзсіз [2].

Ю.М.Швабла мен О.В.Данчеваның жұмыстарында өзіндік методологиялық жоғалтулар мен орны толмас ұғымдарға әкелетін «шеттетілу», «жалғыздық» түсініктерінің араласуы орын алады. Алдында көрсетілгендей, шеттетілу жалғыздықпен бірлесіп әрекет етуі мүмкін, бірақ бұл ұғымдардың баламалануына негіз болмайды.

Көптеген отандық психологтар, мәселен, И.С.Кон, Р.С.Немов ересектік кезеңнің психологиялық мәселелерін, тұлғалардың кейбір реакцияларын және оның жалғыздыққа деген қоршаған ортасын сипаттайды, осы күйдің себептерін анықтау тәсілдерін қарастырады. Мәселе мынада, осы күнге дейін, жалғыздық түсінігінің толық анықтамасын ешкім бермеген, оның себебі, бұл құбылыстың әрбір адамға жақсы таныс болғанынан болуы мүмкін. Бір жағынан, бұл шынында да солай, бірақ құбылыстың нақты ұғынымсыз оның ғылыми зерттелінуі мүмкін емес. Жалғыздық сезімінің психикалық феномен ретінде сипатталынуы, оның табиғаты мен тұлға аралық генезисін зерттеу, бұл күрделі бастан кешірудің зерттеу фундаменті ғана болып табылмайды [3].

Жалғыздықтың ғылыми теорияларының құрылуының күрделілігі мынада, бір жағынан, бұл нақты көрсеткіштер белгілері жеткіліксіз ауқымды, мәнді әлеуметтік - негізделген құбылыс болып табылса, екінші жағынан, адамның терең жатқан санасын қозғаушы, күрделі психикалық бастан кешірудің дәлелі болып табылады.

Сол кезеңмен қатар, шетел психологиясында жалғыздық феномен көптеген көріністерде зерттелінді. Зерттеушілердің көбі жалғыздықты психикалық феномен ретінде қарастыра келе, жалғыздық сезімі ішкі спецификалық контекстке ие болуына сүйене отырып, оның «өз-өзімен жеке қалу» және «шеттетілу» ұғымдарынан айырмашылығын көрсетеді. Шеттетілу көбіне ішкі психикалық бастан кешірумен емес, сырттай жағдайларға негізделуі болып табылатын

әлеуметтік қоршаған ортаға деген адамның уақыттық және кеңістіктік, физикалық шеттетілу (локализация) катынасымен байланысты болып келеді. Бұл жағдайда У. Садлер және Т. Джонсон өте көрнекті айтады: «Физикалық шеттетілуді анықтау үшін көздің болғаны жеткілікті, ал жалғыздықты тану үшін оны сезіну, бастан кешіру қажет». Адамның белгілі бір себептерге байланысты өз еркімен немесе зорлықпен қоғамды толығымен, белгілі бір адамдар тобын, тұрмыстың спецификалық шарттарын және т.б. өз өмірінен бөліп шығаруы, әрқашан шеттетілудің пәні деп болжамданады. «... Мынадан шеттетілген», деуге болады, ал жалғыздыққа қатысты осылай айту дұрыс емес. Жалғыздықтың пәні, ол адамның өзі болып табылады. Жалғыздық субъектке бағытталған, бұл жерде объект екінші орында. Адам шеттелмей-ақ, жалғыздықта болуы мүмкін. Обьективті шеттетілуден жалғыздықтың айырмашылығы, күйзеліспен, дағдарыспен және т.б. көрінетін «Мен» және «Олар» арасындағы, өз-өзімен, әлеммен қатынас қолайсыздығын бейнелейді. Шеттетілу жалғыздықпен бірлесіп немесе бірікпей көрінуі де мүмкін, бірақ бұл ұғымдар ешқандай жағдайда бірегей болуы мүмкін емес. Әрқашан адамның өз еркі және өз қалауымен таңдалынатын әлемдік өз-өзімен жеке қалу, бастапқы кезде уақытша шектеулерге ие болады. Дәл қазіргі уақытша жүріс-тұрысынан тұлғалық даму көзқарасы бойынша, қорғаныс механизмдер әрекеті, психикалық қысым деңгейін төмендету әрекеттері көрінетін субъектілер үшін өз-өзімен жеке қалу «тиімдірек» болып келеді.

Жалғыздықты психикалық феномен ретінде ұғынуға күрделі қадамы Гегельмен жүзеге асқан. Ол «өз рухынан безінген екі әлем» жайында теорияны ұсынған. Жалғыздық екі қатынастардың, яғни өз-өзімен байланыс және әлеуметтік әлеммен байланыс, жоғалуы ретінде көрінеді. Соңғысы адамның өз-өзімен бірігуі үшін қажетті шарт болып табылады. Адам обьективті де, субъективті мағынада да, «үйге» ие болуы керек. Жалғыздықтың табиғаты субъективті рухтың өзін сүюі, оның абсолюттік идеяларының обьективті әлемдік рухының іс-әрекетімен сәйкестелуінсіз өзіндік менін нақтылауға ұмтылуынан құрылған. Нәтижесінде субъективті рух, адамда «бақытсыз сананы» тудыратын, өзіндік қарсыласу ойларын да шатысады.

Жалғыздық мәселесінің экзистенционалды ұғынуында феноменологияның трансформациясы М.П.Сартрдың шығармашылығында көрінеді. Оның философиясына сәйкес адамның өзіне деген қатынас жолы әрқашанда адамзат тұрмысының әлемде экзистенционалды жағдайлары ретінде жалғыздық санасымен шиеленісті түрде болады.

Жалғыздықты психикалық феномен ретінде қарастыра отырып, ол жайында әртүрлі категорияларды қолдана отырып айтуға болады. Мәселен, сезім, күй, процесс, қатынас. Жалғыздық сезім ретінде адам өзінің басқаларға ұқсамайтынын, «өзгешелігін», бастан кешіруімен

негізделеді, соның салдарынан қарым-қатынаста белгілібір психологиялық кедергілер, пайда болып, түсінбеушілік сезімі және өзінің басқалармен қабылданбауы туындайды. Жалғыздық сезімі, бұл адамның, екі жақты қабылдау, махаббат және түсінбеушілік енегізделген, интимді, жақын қатынасқа (белгілікезеңде) ие бола алмауын ұғынуы [4].

Жалғыздық күйі - бұл адамның ішкі тұтастығы мен әлеммен сыртқы үйлесімділігін жоғалтуды бастан кешіру. Ол әлеуметтік қарым-қатынас сапасымен қол жеткізген және қалаулар арасындағы үйлесімділіктің бұзылуында көрінеді. Жалғыздық күйі өзінің қалыпты көріністерінен бастап, депрессия, қобалжу т.б. сол секілді басқа да психикалық көріністерімен байланысты патологияға дейін модальдық қатарларға ие. Шектеулі формаларда жалғыздық күш қарым-қатынас қажеттілік актуализациясын тудырады, ол реалды және иллюзиялық оқиғалар мен жағдайлар араласуында шындықтан алшақ көрінуі мүмкін. Жалғыздық күйінің патологиялық формасы психикалық бұзылыстармен, галлюцинациялармен көрінеді және т.б.

Жалғыздық үрдіс ретінде тұлғаның нақты өмірлік жағдайдағы қоғамда бар құндылықтар, қағидалар, нормаларды қабылдау және оларды жүзеге асыру қабілетінің біртіндеп бұзылуы. Жалғыздық процесінің нәтижесінде тұлғаның әлеуметтік өмір, субъект статусының жойылуы болады. Жалғыздық қатынас ретінде – бұл әлемді өзіндік мақсат және өзіндік құндылықтар ретінде қабылдай алмауы. Мұның үстіне индивид, өзінің басқа адамдармен қатынасын талдай отырып, өзі қоршаған әлеуметтік кеңістікпен ұйқастырмайды.

Феноменологиялық өлшемдерден тыс жағдайдағы жалғыздық туралы кез-келген әңгіме, оның психикалық, экзистенциалды күйретінде спецификасының және оны құрушы құрылымдар құлдырауы мен аяқталуын көруге болады. Жалғыздықты бастан кешіруді феноменологиялық талдау, осы феноменнің қайта құрылуы үшін қажет болып табылады.

Әдебиет

1.Кон И.С.Психология юношеского возраста.- М.:Просвещение,1979.-170 б.

2.Абульханова-Славская К.А. Психологические и жизненные потери (к проблеме экологии человека)//Психология личности в условиях социальных изменений. М: ИПРАН, 1993. 76.

3.Абульханова-Славская К.А. О путях построения типологии личности.-М.: ИПРАН, 1980 ж.

4.Амбраумова А.Г. Анализ состояний психологического кризиса и их динамика // Психологический журнал. – 1985жыл. - № 6. 107 б.

**Сын тұрғысынан ойлау технологиясын пайдалану арқылы
білім алушылардың тұлғалық өзін-өзі дамыту құзіреттілігін
қалыптастыру**

Жәрімбет А.О., магистр, оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

В статье дается определение понятия технологии критического мышления и рассматривается эффективность использования технологии критического мышления в формировании личностной компетенции в саморазвитии. Также дана характеристика этапов, специфики и методов технологии.

Abstract

The article defines the concept of critical thinking technology and examines the effectiveness of using critical thinking technology in the formation of personal competence in self-development. The stages, specifics and methods of the technology are also characterized.

Қоғам білімнің шынайы нәтижесі тек білім алу ғана емес, білім беру процесінде оқушылардың танымдық және жеке дамуы екенін түсінеді. Жалпы білім берудің жаңа Федералдық білім беру стандарты алғаш рет отандық психологиялық-педагогикалық идеяларға, атап айтқанда, білім алушылардың жеке, жас, психологиялық, физиологиялық ерекшеліктері мен денсаулығын ескере отырып, білім беру процесін құруды қамтамасыз ететін жүйелік-белсенділік тәсіліне негізделген. Мемлекеттік білім беру стандарты Стандарттардың жаңа буыны қазіргі білім берудің негізгі бағыттарын нақтылайды: пәннен-орталықтандырылған білім беру моделінен-вариативті тұлғаға бағытталған білім беру моделіне дейін. Оқытудың негізгі нәтижесі іс-әрекеттің жалпыланған тәсілдерін (құзыреттіліктерін) игеру және оқушылардың жеке басының (құзыреттіліктерінің) дамуының жаңа деңгейлеріне қол жеткізу болып табылады. [1]

«Сын тұрғысынан ойлау» ұғымы белгілі бір идеяларды қабылдай отырып, оның неге қатысты екенін зерттеу, оларды жеңіл септикалық ойларға қарсы қоя білу, салыстыра алу, сол идеяларға қарсы көзқарастармен тепе-теңдікте ұстап зерттеу, оларға сеніммен қарау деп түсіндіреді авторлар.

Мектеп мұғалімдеріне арналған дәрістерінің бірінде олардың күш-жігерінің мағынасы жоқ екенін айтқан әйгілі американдық психолог К.Роджерстің сөзін келтіруге болады, өйткені бала қабылдаған ақпараттың бір бөлігі ғана білімге айналады. Л. С. Выготский (1896-1934) белсенділік тәсілінің негізін қалаушы ретінде

"...біз балаға ғылымымызды, шындығымызды бергенше, мектепте оқыту ҰБТ оқушысының өз ойының дамуы емес, ұсыныс болады"деді

Бұл технология ресейлік білім беруде 1997 жылы пайда болды, оның авторлар американдық ғалымдар Чарлиз Темпл, Курт Мередит, Дженни Стилл. Ол демократиялық педагогика консорциумы мен халықаралық оқырмандар қауымдастығының қолдауымен дамыды. Ресейлік мұғалімдерге американдық әріптестер ұсынған жоба бастапқыда "сыни ойлауды дамыту үшін оқу және жазу" деп аталды, ол семинарларға қатысушыларды технология әдістерімен егжей-тегжейлі таныстырды, технологияның теориялық негіздері туралы жалпы түсініктер берді. Сыни ойлауды дамытудың педагогикалық технологиясының құрылымы жіңішке және қисынды, өйткені оның кезеңдері адамның танымдық іс-әрекетінің табиғи кезеңдеріне сәйкес келеді. [2]

Технологияның ерекшелігі

Сыни тұрғыдан ойлау-бұл адамның интеллектуалды іс-әрекетінің бір түрі, ол қабылдаудың, түсінудің, оны қоршаған ақпараттық өріске көзқарастың объективтілігінің жоғары деңгейімен сипатталады. "Сыни тұрғыдан ойлау" ұғымы нені білдіреді? Оның анықтамасына қатысты пікірлер мен бағалаулардың алуан түрлілігі бар. Кейбір зерттеушілер ұғымдарды біріктіреді: "сыни ойлау", "аналитикалық ойлау", "логикалық ойлау", "шығармашылық ойлау" және т. б. - және бұған "сын" сөзінің этимологиясын еске түсіру арқылы келісуге болады (грек тілінен *kritike* - "бағалау, талдау, талқылау"); сондықтан "сыни" - "бағалау, талдау".

Сын тұрғысынан ойлау технологиясы біртұтас болып табылады. Технология негізгі моделі үш кезеңнен тұрады: қиындық (ұйымдастыру, зейін тұрақтандыру кезеңі); түсіну (жаңа ақпаратты алу, түсіну, сұрақтарға жауап іздеу); рефлексия (өзіндік көзқарастарыдың қалыптастыру, идеялар алмасу, кері байланыс жасау).

Әр кезеңнің өз мақсаттары мен міндеттері, сондай-ақ алдымен зерттеу, шығармашылық қызметті белсендіруге, содан кейін алған білімдерін түсінуге және жалпылауға бағытталған тән әдістер жиынтығы бар.

Бірінші кезең-қиындық. Оның әр сабаққа қатысуы міндетті. Бұл кезең оқушының осы тақырып немесе мәселе бойынша алған білімін өзектендіру және жалпылауына, зерттелетін тақырыпқа тұрақты қызығушылық тудыру, оқушыны оқу іс-әрекетіне ынталандыру мен жауап алғысы келетін сұрақтарды тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Мұғалімнің қызметі - оқушылардың зерттелетін мәселе бойынша бұрыннан бар білімдерін шақыруға, олардың қызметін жандандыруға, одан әрі жұмысқа ынталандыруға бағытталған.

Білім алушының іс-әрекеті - зерттелетін материалдан не білетінін есіне алады (болжам жасайды), ақпаратты жаңа материалды зерттегенге дейін жүйелейді, жауап алғысы келетін сұрақтар қояды.

Бірінші кезеңде мотивация механизмдері енгізіледі, мақсат анықталады.

Екінші кезең - түсіну. Бұл кезең жаңа ақпарат алуға, оны түсуге, бұрыннан бар біліммен байланыстыра отырып бірінші бөлімде қойылған сұрақтарға жауап іздеуге мүмкіндік береді.

Мұғалімнің қызметі-жаңа ақпаратпен тікелей жұмыс жасау кезінде тақырыпқа қызығушылықты сақтауға, "ескі" білімнен "жаңаға" біртіндеп ілгерілеуге бағытталған.

Білім алушылардың іс-әрекеті - оқушы мәтінді оқиды, белсенді оқу әдістерін қолдана отырып тыңдайды, шеттерге белгілер қояды немесе жаңа ақпаратты түсінген кезде жазбалар жүргізеді.

Үшінші кезең - рефлексия. Рефлексия кезеңінде алынған ақпаратты біртұтас түсіну, жалпылау оқушының жаңа білім, жаңа ақпарат беруі; оқушылардың әрқайсысының зерттелетін материалға өзіндік көзқарасын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Мұғалімнің қызметі - мұғалім оқушыларды бастапқы жазбаларына қайтаруы керек; өзгерістер енгізу. толықтырулар; шығармашылықпен қамтамасыз ету. Зерттелген ақпарат негізінде зерттеу тапсырмалары.

Білім алушылардың іс-әрекеті - оқушылар мазмұнды түсіну сатысында алған білімдерін қолдана отырып, "жаңа" ақпаратты "ескі" ақпаратпен байланыстырады.

Технология әдістерінің сипаттамасы

"Идеялар қоржыны" әдісі

Бұл білім мен тәжірибені өзектендіру кезінде сабақтың бастапқы кезеңінде жеке және топтық жұмысты ұйымдастырудың әдісі. Бұл әдіс студенттердің сабақтың талқыланатын тақырыбы туралы білетіндерінің барлығын анықтауға мүмкіндік береді. Тақтаға себет белгішесі бекітіледі, оған оқушылар зерттелетін тақырып туралы білетіндері шартты түрде жиналады.

Оқушылардың жан – жақты тәрбиесі мен терең білімі үшін «Оқу мен жазу арқылы Сыни ойлауды дамыту» жобасының түрлі әдістері бар: «Венн диаграммасы», «Т – кестесі», «Топтастыру», «Интервью алу», «Автор орындығы», «Қабырға газеті», «Болжай отырып оқу», «Бес жолды өлең» – сияқты стратегиялар оқушылардың қабілетін арттыруға мүмкіндік береді. [3]

Осылайша, сыни тұрғыдан ойлау технологиясын қолданудың сабақ сапасына әсері өте зор. Сабақта жаңа технология элементтерін тиімді пайдалану танымдық белсенділікті, оқушылардың белсенділігін дамытады, оларды шығармашылыққа жетелейді. Бала логикалық ойлауды дамытады, сабақтың сапасы артады. Сұранысты арттырады және өз ісіне деген сенімді нығайтады. Сабаққа деген

қызығушылықты арттырады және белсендіріледі. Оқушылар сабаққа үлкен ынтамен қатысады және сабақтар сапалы өтеді. Егер біз өз сыныбымызда жаңа технологиялық элементтерді ұйымдастыра алсақ, бұл өз нәтижесін береді. Ең бастысы-оқу процесін жаңа ұйымдастыру, ойлау дағдыларын жетілдіру, өз бетінше оқыту, іс-әрекет, мақсатқа жету оқушының өзі арқылы жүзеге асырылады.

Әдебиет

1.ҚР Президентінің «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы

2.Бөрібекова Ф. Б., Жанатбекова Н. Ж. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар. Алматы: 2014.-360 б

3.Жаманқұл П. Қ., Муфтибекова З., Орынбаева Н. Н. Оқулықтағы көркем шығармаларды оқытудың әдіс-тәсілдері. 2010.-136.

ӘОЖ 376.2-056.266

5-6 жастағы ерекше білімді қажет ететін балалардың байланыстырып сөйлеу тілін дамыту

Бақытбайқызы Айнұр, магистр, аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

В статье рассматривается проблема развития связной речи детей 5-6 лет, нуждающихся в особых знаниях.

Abstract

The article deals with the problem of the development of coherent speech of children 5-6 years old who need special knowledge.

5-6 жастағы ерекше білімді қажет ететін балалардың тез ойлану қабілеттерін дамыта отырып әр оқушыдан толық жауап алу мақсатында математикалық тілін, логикалық ойлау қабілеттерін жақсарту басты мәселе.Тіл –тәрбиенің басты тірегі.Қазіргі заман талабына сай ұл мен қыз өсіру, оларға білім беру- әр ұстаздың басты мақсаты.Ана тілі арқылы жас жеткіншектерді халқымыздың озық ойымен , әдебиетімен, мәдениетімен, тіршілігімен таныстырамыз.Осының бәрін біліп қана қоймай, бала оны жеткізе де білу керек, сол себептен әр сабақта бала тілін дамытып, сөздік қорын байытуға әртүрлі тәсілдер қолданылады.

Байланыстырып сөйлеу-сөйлеу әрекетінің ең күрделі түрі. Ол өзіне ғана тән ерекше белгілермен сипатталады. Байланыстырып сөйлеу жүйелі дәйекті презентация сипатында болады. Осылайша, келісілген сөйлеу белгілі бір мазмұнның егжей-тегжейлі көрсетілуін

білдіреді. Ол логикалық, дәйекті, грамматикалық тұрғыдан дұрыс жүзеге асырылады.

Ерекше білімді қажет ететін балаларда байланыстырып сөйлеуді қалыптастыру және дамыту кешенді және жүйелі жұмыс арқылы түзету-педагогикалық әсер ету процесінде жүреді. Зият бұзылысы бар балаларда байланыстырып сөйлеуді қалыптастыруға бағытталған жұмыстың ең тиімді әдістері мен әдістемелерін Р.И. Лалаева, Р.М. Дулнев, Л.В. Занков, Л.С. Выготский, В.Г. Петрова, т. Б. әзірлеумен айналысты [1].

Байланыстырып сөйлеудің қалыптасуының бұзылуы себептердің барлық жиынтығына байланысты. Танымдық іс-әрекеттің бұзылуымен қатар, диалогтың жеткіліксіз қалыптасуы байланыстырып сөйлеудің дамымауында маңызды рөл атқарады. Диалогтік сөйлеу монологтан бұрын белгілі және оның дамуын дайындайды. Зият бұзылысы бар балалар көбінесе оқиганың мазмұнын әңгімелесушіге түсінікті болатындай етіп нақты беру қажеттілігін түсінбейді.

Тағы бір себебі, осы санаттағы балалардың сөйлеу белсенділігі өте әлсіз және тез таусылады. Монологиялық сөйлеу процесінде сырттан ынталандыру болмайды, оқиганы нақтылау мен дамытуды баланың өзі жүзеге асырады. Зият бұзылысы бар балалардың ерікті саласының жетіспеушілігі сөйлеу сөздерін бұзуда маңызды рөл атқарады. Балалар сөйлеу тақырыбына қызығушылық танытқан жағдайларда, келісілген мәлімдемелердің сипаты өзгереді, олар неғұрлым егжей-тегжейлі және үйлесімді болады, сөйлемдегі сөздердің саны артады. Осылайша, байланыстырып сөйлеудің сипатына мотивация да әсер етеді. Көптеген авторлардың еңбектерінде зият бұзылысы бар балаларда байланыстырып сөйлеудің қалыптасуы баяу қарқынмен жүреді және белгілі бір сапалық белгілермен сипатталады (М.Ф. Гнездилов, Л.Н. Ефименкова, В.Г. Петрова және т. Б.). Байланыстырып сөйлеуді дамыту мәселесі сөйлеудің адам қызметінің кез-келген түрінің және оның мінез-құлқының ажырамас құрамдас бөлігі болып табылатындығымен байланысты. Ерекше білімді қажет ететін барлық балаларда біріккен сөйлеудің дамымауы оқуына және әлеуметтенуіне теріс әсер етеді. Байланыстырып сөйлеуді дамыту бойынша уақтылы және мақсатты жұмыс психикалық белсенділікті дамытуға, мектеп бағдарламасын игеруге, тұлғааралық қарым-қатынасты жақсартуға және арнайы (түзету) мектеп оқушыларының әлеуметтік бейімделуіне ықпал етеді.

Коммуникативтік тілдік функцияның құрылымы – адамның адаптациялық мүмкіншілігінің көрсеткіші және оның қоршаған әлеуметтік ортаға тигізетін ықпалы. Оқытудың ең негізгі мақсаты – зият бұзылысы бар балалардың тілін жетілдіру. Тілдік бұзылыс өзінің ауырлығына байланысты қарастырылады, кей жағдайда тілді дамыту мүмкін емес. Тілдің дамымау деңгейі бас ми қабатының терең бұзылысынан да болуы мүмкін [2].

Ерекше білімді қажет ететін балалардың барлық тілдік функциялары бұзылған. Сөздік қор жинағы балалардың жинақтаған сөздерін пайдалану белсенділігіне әкеліп соқпайтындығы дәлелденген. Түзету жұмыстарының нәтижесінде балалардың сөздік қоры толысады бірақ баланың жеке тәжірибесінің шеңберінде ғана қолданылуы мүмкін. Аталған категорияға жататын балалардың үлкендермен, жолдастарымен диалог құруы өте қиыншылық тудырады. Ерекше білімді қажет ететін бала тілінің дамуы үлкен адаммен қатынас арқылы, бір қызмет түрін ұйымдастыру арқылы дамуы мүмкін. Тек қана коммуникативтік фактор болған жағдайда ғана бала тілінің шығуы мүмкін және даму мүмкіншілігі бар.

Ерекше білімді қажет ететін баланың сөйлеу қабілетінің дамуы үлкендермен бірлескен іс-әрекетінің ұйымдастырылуы арқасында жүзеге асады. Сөйлеу белсенділігі ән мен өлең айту негізінде дамиды. Бала жиі эхоталиялық түрде сөздерді атап, өзінің сөзінің мағынасын жағдаймен байланыстыра алмайды. Ерекше білімді қажет ететін балалардың тілдік, дыбыстық реакцияларын дамыту қиыншылықтарының нәтижесінде көптеген үлкендермен қарым-қатынаста дамитнң әдістердің туындауына әкеліп соқты.

Оқу өте күрделі дағдылардың біріне жатады, оны тек оқыту үдерісінде үйрену мүмкін. Дәстүрлі буынға бөліп оқыту әдісі жақсы нәтиже бермейді, себебі балалар үйреншікті буынды оқу тәсілін қайталайды. Егер буындар сөз болып оқылатын болса, ол механикалық түрде жасалып, бала оқыған сөздің мағынасын ажырата білмейді. Жалпы оқытудың тәсілі балаға толығымен жазылған сөз беріліп, оның оқылуына балаға көрнекі материалдар көрсетіледі. Ары қарай аталған сөз ойын арқылы, тұрмыстық жағдайда және ойын арасында бекітіліп отырылады [3].

Арнайы мектетегі ең негізгі міндеттерінің бірі ерекше білімді қажет ететін балалардың ойлау қызметтерін және сөйлеу тілдерін белсендету, қалыптастыру. Осы ерекше білімді қажет ететін оқушылардың ойлау мен сөйлеу тілдерін дамытып, қалыптастырудың арқасында әлеуметтік ортаға тез бейімделіп кете алады. Ерекше білімді қажет ететін оқушыларға мынадай сипаттама беріледі: селсоқ, икемсіз, әлсіз, қызығушылық танытушылығы жоқ, жаңғалақ шаршағыш болып келеді (Морозова Н.Г.).

Диалогтік сөйлеуді қалыптастыру процесінде ерекше білімді қажет ететін бар оқушылар сұрақтарды тыңдауға және түсінуге, сұрақ қоюға, дұрыс білуге үйренуі керек. Сұрақтың мазмұнына сәйкес сұрақтарға жауаптарда өз ойларын білдірнеді [4].

Диалогтік сөйлеуді дамыту әдістері – әңгіме және имитация. Бұл әдістер екі әдіспен жүзеге асырылады: 1) әңгіме қабылдау, 2) театрландыру әдістері (еліктеу және қайталау).

Әңгіме үш кезеңнен тұрады: кіріспе, тақырыпты дамыту, аяқтау.

Кіріспеде логопед балалардың назарын әңгіме тақырыбына аударады, әңгіме тақырыбын қабылдауға белгілі бір көзқарас береді. Әңгіме барысында логопед сұрақтарды қысқаша және нақты қойып, семантикалық дәлдікті және жауаптардың дұрыс дизайнын талап етуі керек. Әңгімеге қатысуға барлық балалар тартылуы керек. Әңгіме соңында қорытынды жасалады, жалпылау жасалады.

Көмекші мектептің төменгі сыныптарында театрландыру әдістерін (драматизация ойындары, театрландырылған қойылымдар) қолдану өте маңызды, өйткені ол эмоционалды түрде сөйлеуді жетілдіруге ықпал етеді, сөздік қорын байытады, грамматикалық жүйені қалыптастырады, зият бұзылысы бар баланың сөйлеуін белсендіреді. Логопедиялық сабақтарда поэтикалық мәтіндерді драматизациялау ойындарын да қолдануға болады, олар алдымен толығымен есте сақталады, содан кейін рөлдерде ойнатылады, ал прозалық драматизация ойындары (рөлдерді оқу). Балалардың осы санатында үйлесімді монологиялық сөйлеуді қалыптастыру бойынша логопедиялық жұмысты жетілдіру үйлесімді сөйлеуді психолингвистикалық тұрғыдан, яғни үйлесімді мәтінді құрудың негізгі операцияларын ескере отырып зерттеу қажеттілігін тудырады.

Психолингвистикалық тәсіл мәтінді иерархиялық құрылым ретінде қарастырады, оның барлық деңгейлерінің компоненттері семантикалық сипатқа ие, бір-бірінен жалпы құрылымдағы маңыздылық дәрежесінде ғана ерекшеленеді. Олар жалпы тақырыппен, идеямен немесе мәлімдеменің тақырыбымен, яғни сөйлеушінің ниетін жүзеге асыратын жалпы оймен біріктірілген.

Үйлесімді мәтіннің өнімі-күрделі сөйлеу әрекеті. «Келісілген мәлімдемелер жасау барысында жоспарлаудың маңызы зор. Ауызша сөйлеу кезінде бұл жоспарлау тез орындалуы керек, ол ұзақ дайындыққа мүмкіндік бермейді, өйткені үлкен үзілістер мәтіннің байланысын бұзады [5]. Байланысты мәтінді құру процесінің психологиялық құрылымын ескере отырып, логопед келісілген сөйлеу бойынша жұмысты екі бағытта жүргізуі керек: 1) ішкі (семантикалық) бағдарламалауды дамыту. 2) байланысты мәтінді ресімдеудің тілдік құралдарын қалыптастыру. Бұл жағдайда формальды тілге қатысты семантикалық жағының озық дамуын ескеру қажет. Байланыстырып сөйлеуді дамытудың негізгі сәті-келісілген мәтіннің семантикалық, семантикалық жағы бойынша жұмыс.

Ерекше білімді қажет ететін балаларда мазмұн жоспары да, келісілген мәтінді білдіру жоспары да бұзылады. Бірақ мазмұн жоспарының бұзылуы, келісілген мәлімдеменің ішкі (семантикалық) бағдарламасы әсіресе өрескел және тұрақты болып табылады, бұл келісілген мәтінді ішкі бағдарламалау бойынша айтарлықтай жұмыс жасау қажеттілігін одан әрі растайды.

Осыған байланысты логопедиялық жұмыс жүйесі келісілген мәтінді құрудың негізгі операцияларының қалыптасу кезеңін ескеруі

керек. Келісілген мәлімдемелерді қалыптастыру процесінің психологиялық құрылымын, сондай-ақ ақыл-есі кем балалардағы осы процестің жай-күйін ескере отырып, келісілген сөйлеуді дамыту келесі ретпен жүргізілуі керек.

1. Көрнекі жағдайды талдау, негізгі және маңызды, негізгі және фондық ерекшеліктерді анықтау қабілетін дамыту.

2. Семантикалық компоненттерді белгілі бір ретпен орналастыру қабілетін қалыптастыру (сюжеттік суреттер сериясын шығару).

3. Семантикалық бағдарламаны есте сақтау қабілетін дамыту (суреттер тізбегін есте сақтау, қысқа және ұзын мәтіндерді қайталау).

4. Семантикалық бағдарламаның әр элементін тілдік формаға қайта кодтау, ол келесі ретпен жүзеге асырылады: а) Жеке мәлімдемелерді ішкі бағдарламалау (терең синтаксис); б) грамматикалық құрылым (үстірт синтаксис).

Байланысты сөйлеуді дамыту үшін логопедиялық жұмыста контекстік сөйлеуге көшудің реттілігін ескеру қажет. Осыған байланысты байланысты мәтінді құру операциялары алдымен ситуациялық сөйлеуде, содан кейін контекстік сөйлеуде жүзеге асырылады.

Р.И. Лалаева «байланыстырып сөйлеуді қалыптастыру бойынша логопедиялық жұмыс жүйесі егжей-тегжейлі мәлімдемелер сериясын жоспарлау» кезінде тәуелсіздікті ескере отырып құрылуы керек. Осыған байланысты үйлесімді сөйлеуді қалыптастыру келесі ретпен жүзеге асырылады:

- 1) сюжеттік суреттер сериясына сүйене отырып қайталау,
- 2) сюжеттік сурет бойынша қайталау,
- 3) көрнекілікке сүйенбестен қайталау,
- 4) деформацияланған мәтін негізінде қайталау,
- 5) сюжеттік суреттер сериясындағы әңгіме,
- 6) сюжеттік сурет бойынша әңгіме,
- 7) тәуелсіз әңгіме».

Диалогтық сөйлеуден монологиялық сөйлеуге, сондай-ақ жеке мәлімдемелерден үйлесімді мәтінге көшу кезеңін де ескеру қажет.

Ішкі бағдарламалауды қалыптастыру процесінде Р.И. Лалаева келесі жұмыс түрлерін ұсынады.

1. Екі ұқсас сюжеттік суреттермен жұмыс, олардың бірінде бірқатар тақырыптар жоқ. Жұмыстың бұл түрі суреттің мазмұнына назар аударуға көмектеседі. Суреттегі жағдайдың элементтерін бөліп көрсету, оны талдау, аналитикалық және синтетикалық қызметті дамыту, атап айтқанда салыстыру операциясын қалыптастыру.

2. Сюжеттік және тақырыптық суреттермен жұмыс. Келесі тапсырмалар ұсынылады; а) сюжеттік суретке тақырыптық суреттер сериясын таңдау; б) осы сюжеттік суретке сәйкес келмейтін тақырыптық суреттері бар қосымша суреттерді табу; в) сюжеттік

суретті талдау негізінде тақырыптық суреттерде қандай заттар жоқ екенін анықтау; г) сюжеттік суреттің әр фрагментіне балалар болашақта ұсыныстар жасайтын объектілер бейнеленген суреттер жұбын таңдау.

3. Сюжеттік суреттермен жұмыс. Тапсырмалардың келесі түрлері ұсынылады: а) жадтағы суреттер тізбегін қалпына келтіру, б) белгілі бір тақырыптағы әңгімеге қатысы бар басқа суреттерді таңдау; в) басқа суреттер арасында түсірілген суреттің орнын анықтау; г) суреттерді белгілі бір ретпен орналастыру; д) қосымша суретті табу, е) логопедтің әңгімесін оқығаннан кейін суреттер тізбегіндегі қатені анықтау [6].

Тілдік материалдық қор әр балаға жеке таңдап алынады, оның қызығушылығына, сөздің күрделілігіне, мазмұнның түсінікті болуына байланысты таңдалады.

Келесі тағы бір қоршаған ортадағы адамдармен қарым-қатынас байланысының тиімді әдісінің бірі – пиктограммаларды пайдалану. Лебжүйе (Райнхольд Леб) үлгісі сөйлей алмайтындармен белгілер жүйесін пайдалану әдісін ұсынады. Белгілер жүйесі баланың түсіну мүмкіншілігіне байланысты пайдаланылады. Бала өзі тауып, түсінетін белгіні көрсетуі мүмкін. Баланың жеке тілегін көрсету мүмкіндігі үшін баланы өз тілегін көрсету мүмкіншілігін тәрбиелейді. Белгілерді енгізу күнделікті, жаймен, қайталанатын жағдаяттарда енгізіледі, мысалы – тамақ, сусын, ойын, т.б. Бала бір нәрсені түсінуде қиыншылық көрсетсе, сол түсінікті түсіндіру үшін көптеген суреттер, үлгілер, жағдаяттар мысалында көрсету қажет:

- жалпы тану таңбалары;
- сапаны білдіретін сөздер;
- денсаулық жөніндегі мәлімет;
- азық-түлік; – үй тұрмысындағы қажетті заттар;
- жеке гигиена; – ойын және сабақтар; – сезімдер;
- жұмыс және демалыс.

Бұл жүйенің авторлары және педагогтер практикалық тәжірибеде аталған әдістің жақсы нәтиже беретінін дәлелдеген.

Балалардың сөйлеу қабілетін дамыту үшін және белсендендіру үшін – дыбыстау, жартылай сөйлеу, аталған категорияға жататын балалардың мүмкіншіліктерін дамыту үшін ритмикалық жаттығулар және ойындық жағдаяттарды пайдаланған жөн [7].

Ерекше білімді қажет ететін балаларда байланыстырып ауызша сөйлеуді дамыту олардың арнайы түзету мектебінде білім алу тиімділігінің шарттарының бірі және олардың қоғамдағы одан әрі әлеуметтенуінің кепілі болып табылады. Бірақ, өкінішке орай, бұл процестің технологиясы жеткіліксіз дамыған.

Осылайша, қазіргі уақытта арнайы (түзету) мектептердің бастауыш сынып оқушыларының байланыстырып сөйлеуін дамыту мәселесі өзекті болып табылады.

Әдебиет

1. Жинкин Н.И. Механизмы речи. – М.: Просвещение. 1995 г.
2. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М. Академия. 2003 г.
3. В.И. Мозговой, И.М. Яковлева. Основы олигофренопедагогтики. – М., Академия, 2006 г.
4. Обучение детей с нарушением интеллектуального развития Б.П. Пузанова. М., 2006 г
5. Специальная педагогика. Н.М. Назаровой.– М., 2001 г.
6. Лалаева Р.И. Формирование операций порождения связанных высказываний у умственно отсталых школьников // Принципы и методы логопедической работы. – Ленинград. 1984.
7. Ж.Т. Измайлова, Г.Б. Туралина, С.А. Абилова Олигофренопедагогика негіздері. Оқу әдістемелік құрал /. – Павлодар, ПМПИ, 2012.

ӘОЖ 372.8

Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың жаңа технологиялары мен әдістері

Керімқұл А.Н., магистр, оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

В статье представлены современные инновационные технологии обучения, проблемные технологии обучения, эффективные методы и приемы обучения. Рассмотрено значение современных игровых технологий, влияющих на развитие ребенка

Abstract

The article presents modern innovative learning technologies, problem-based learning technologies, effective teaching methods and techniques. The importance of modern gaming technologies affecting the development of a child is considered

Шәкәрім Құдайбердіұлы «Адамның жақсы өмір сүруіне үш сапа негіз бола алады, олар барлығынан басым болатын адал еңбек, мінсіз ақыл, таза жүрек. Бұл сапалар адамды дүниеге келген күннен бастап тәрбиелейді» деп есептейді: Ұрпақ тәрбиесі – бұл болашақ тірегі, мемлекеттік маңызды іс. Міне, өз ұрпағының өнегелі, өнерлі, еңбексүйгіш, абзал азамат болып өсуі үшін халық педагогикасының негізгі мақсатын шығармашылықпен оқу – тәрбие үрдісіне тиімді пайдалану әрбір ұстаздың міндеті болып табылады. Сондықтан, ұстаз – мұғалімдер қауымының алдына өте үлкен міндет жүктелді. Бүгінгі таңда жас ұрпаққа пәнді тиімді ұғындырудың бірі – жаңа технология негіздері

болып табылады. Қазіргі уақытта елімізде білім беру саласында түбегейлі өзгерістер орын алуда[1].

Технология – грек сөзінен алынғанда техно (өнер, қолөнер, ғылым) және логотиптер (тұжырымдама, оқыту) деген мағынаны білдіреді. Білім берудегі заманауи технологиялар жаңа білім беру парадигмасын жүзеге асырудың құралы ретінде қарастырылады. Білім беру технологияларының даму тенденциялары білім беруді ізгілендірумен тікелей байланысты, жеке тұлғаның өзін-өзі тануы мен өзін-өзі жүзеге асыруына ықпал етеді. «Білім беру технологиялары» термині «оқыту технологияларына» қарағанда анағұрлым сыйымды, өйткені оқыту сонымен қатар, оқушылардың жеке қасиеттерін қалыптастыру мен дамытумен байланысты тәрбиелік аспектіні қамтиды.. Қазіргі таңдағы ең тиімді жаңа технологиялар:

1. Ақпараттық және коммуникациялық технологиялар
2. Сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясы
3. Жоба технологиясы
4. Дамыта оқыту технологиясы
5. Денсаулық сақтау технологиялары
6. Проблемалық оқыту технологиясы
7. Ойын технологиялары
8. Модульдік технология
9. Семинарлық технология
10. Іс – технология
11. Интегралды оқыту технологиясы
12. Ынтымақтастық педагогикасы.
13. Деңгей саралау технологиялары
14. Топтық технологиялар.
15. Дәстүрлі технологиялар (сынып-сабақ жүйесі)

Педагогикалық технологияның тиімді тұстары: 1. Оқушы өз бетінше жұмыс жасауға мүмкіндік алады, соған үйренеді;

2. Оқушының жеке қабілеті анықталады;
3. Іштей бір – бірінен қалмауға тырысып, талпынады;
4. Тапсырмалық күрделену деңгейіне сәйкес оқушының ойлау, орындау қабілеті артады.
5. өзін – өзі тексеруге дағдыланады.
6. Мұғалім жекелеген оқушыларға көмектесуге мүмкіндік алады.
7. Орындау қабілетіне қарай бағаланады.

Кәдімгі сабақты қалай ерекше ету керек, қызықты емес материалды қалай таныстыру керек, қазіргі балалармен заманауи тілде қалай сөйлесу керек? Бүгінгі сабаққа келгенде өзімізге осы және басқа да көптеген сұрақтар қоямыз. Мұғалім мектепте оқуға дайындықтың әр түрлі деңгейлерін ескеретін тұлғалық-бағдарлы, дамытушылық білім беру технологияларына ие болуы керек[2].

Оқушылардың қазіргі тұлғалық дамуы жана білімді «ашуға» бағытталған өзіндік іс-әрекет процесінде жүзеге асырылады. Заманауи

білім беру технологияларының ішінде мен бастауыш сынып оқушыларымен жұмыс жасауда қолдануға болатын технологияларды таңдадым. Мысалы: тұлғаға бағытталған, дамытушылық, проблемалық оқыту технологиялары, сонымен қатар ойын, жоба, денсаулықты сақтайтын және ақпараттық-коммуникациялық технологиялар. Мен өз жұмысымда проблемалық оқыту технологияларын, жобалық жұмыстарды, ойындарды, АКТ, портфолио, денсаулықты сақтау, белсенділік әдісін Л.Г.Петерсоннің әдісін жиі қолданамын. Қазіргі заманғы сабақтарда проблемасыз оқыту технологиясынсыз немесе оның элементтерінсіз оқыту мүмкін емес. Оның өзектілігі неде? Бұл технологияның өзектілігі оқушылардың танымдық қызығушылықтарын арттыра отырып, оқу іс-әрекетіне деген мотивацияның жоғары деңгейімен анықталады, бұл туындайтын қарама-қайшылықтарды шешуде, сыныпта проблемалық жағдайларды жасау кезінде мүмкін болады. Сол қиындықтарды жеңуде оқушыларда жаңа білім, актерлік іс-әрекеттің жаңа тәсілдері қалыптасады.

Сыныпта проблемалық жағдаяттар жасау – бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық ойлауын дамыту тәсілдерінің бірі. Оқушылар үшін ақпараттық технологияларды қолдану арқылы сабақ өткізу қызықты болады. Нәтижесінде білімді тиімді игеру пайда болады; сабақта анықтық деңгейі жақсарады. Әрине, бұған басқа әдістермен қол жеткізуге де болады (плакаттар, карталар, кестелер, жазу), бірақ компьютерлік технологиялар көрнекіліктің анағұрлым жоғары деңгейін жасайды. Сыныптағы және сабақтан кейін оқушылардың көкжиегін кеңейту үшін жаңа ақпарат алу және интернет ресурстарынан алынған материалдардың көмегімен өзім жасаған презентацияларды қолданамын. Балалар слайдтарды қуана-қуана көреді, көргендерін талқылауға белсенді қатысады.

Ойын технологиясы. Ойын – бұл өмірдегі керемет құбылыстардың бірі. Қазіргі педагогикада ойын, дидактикалық ойын тақырып тұжырымдамасын, тіпті тақырыптың бөлігін, сонымен қатар жалпы технологияның элементін игеру үшін тәуелсіз технология ретінде қолданылады. Ойын – баланы әлеуметтендірудің ең күшті құралы, өмірдегі әртүрлі жағдайларды модельдеуге, одан шығудың жолын іздеуге мүмкіндік береді. Ойын адам ретінде өзін-өзі тану саласы ретінде өте маңызды.

Сыни тұрғыдан ойлау – Қазақстандағы білім беруді дамыту үшін маңызды болып табылатын қазіргі ең басты педагогикалық түсінік. Бұл модуль балалардың да, педагогтердің де сыни тұрғыдан ойлауды дамытуды саналы және оймен қабылдауын көздейді. Сын тұрғысынан ойлау дегеніміз-сабақта балалардың қызығушылығын арттыра отырып, өз ойыңды еркін және зерттей талпындырып, тұжырым жасау. Сын тұрғысынан ойлау дегеніміз — ой қозғай отырып, оқушының өз ойымен өзгелердің ойына сыни қарап, естіген, білгенін талдап, салыстырып, реттеп, сұрыптап, жүйелеп, білмегенін өзі зерттеп, дәлелдеп, тұжырым

жасауға бағыттау өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасау. Сын тұрғысынан ойлау – оқу мен жазуды дамыту бағдарламасы. Оқушыны мұғаліммен, сыныптастарымен еркін сөйлесуге, пікір таластыруға, бір-бірінің ойын тыңдауға, құрметтеуге, өзекті мәселені шешу жолдарын іздей отырып, қиындықты жеңуге баулитын бағдарлама[3].

Сыни ойлауды дамытудың негізгі әдіснамалық әдістері: 1. «Кластер» қабылдау бөлмесі

2. Кесте

3. Білім беру ми шабуылы

4. Интеллектуалды жылыну

5. Зигзаг, Зигзаг -2

6. «Кірістіру» қабылдау бөлмесі

7. Эссе

8. «Идеялар қоржыны» қабылдау бөлмесі

9. «Синквейн жасау» қабылдау бөлмесі

10. Тест сұрақтары әдісі

11. «Мен білемін .. / білгім келеді ... / білдім ...» қабылдауы

12. Суда шеңберлер

13. Рөлдік жоба

14. Ия – жоқ

15. «Аялдамамен оқу» қабылдау бөлмесі

16. «Взаимоопрос» қабылдау бөлмесі

17. «Аралас логикалық тізбектер» техникасы

18. «Кросс-дискуссия» техникасы Педагогикалық технология – бұл мұғалімнің іс-әрекетінің құрылымы, оған кіретін барлық әрекеттер белгілі бір дәйектілік пен тұтастықпен ұсынылады, ал іске асыру қажетті нәтижеге қол жеткізуді болжайды және болжамды сипатқа ие болады. Бұл технологиялардың артықшылығы оқушылардың өзіндік жұмысының рөлі мен пропорциясын күшейтіп қана қоймай, сонымен бірге басты назарда жеке тұлғаның шығармашылық әлеуетін дамыту, білім беру процесін даралау және саралау, тиімді өзін-өзі бақылау және оқу нәтижесін өзін-өзі бағалауға ықпал ететін технологиялар болады. Оқытудың басымдығы оқушылардың белгілі бір білім, білік және дағдыларды игеруі емес, оқушылардың өз бетінше білім алу, білім алып, оны өңдей алу, қажет нәрсені таңдау, оны мықты есте сақтау және басқалармен байланыстыру қабілеті болуы керек[4].

Инновациялық технологияларды кеңінен енгізу мектеп оқушыларының білім сапасын, танымдық белсенділігі мен оқу мотивациясын жақсартуға жағдай жасайды. Қазіргі білім беру технологияларын қолдану нәтижесінде: - Мен оқытатын пәндер бойынша білімнің тұрақты сапасы (65-75%), мен жұмыс істейтін сыныпта оқушылардың 100% оқуы. – Оқушылардың мотивациялық сферасын диагностикалау нәтижелері оқу-танымдық мотивтердің тар көзқарастарға қарағанда басым екенін көрсетеді. Осылайша, мен тиімді

қолданатын осы технологиялар – баланың жеке басын дамыту, оның шығармашылық қабілеттерін анықтау, физикалық және психикалық денсаулықты сақтау және жақсы нәтижелерге қол жеткізуді жоспарлауға маған мүмкіндік береді.

Инновациялық технологиялар көмегімен оқу-тәрбие жұмысының сапасы мен тиімділігін арттыруға күш жұмсай отырып, мен пәндік олимпиадаларда, шығармашылық интеллектуалды жарыстарда жоғары нәтижелерге қол жеткіземін, бұл оқушылардың танымдық қызығушылықтарын, белсенділігі мен шығармашылығын дамытуға ықпал етеді.

Оқылым, жазылым, айтылым және тыңдалым-бастауыш сыныптардағы барлық пәндер үшін маңызды болып табылатын қарым-қатынас жасау дағдылары. Сондықтан да оқушыларға осы төрт дағдыны барынша жетілдіруге мүмкіндік берудің маңызы зор. Нақты белгілі бір дағдыны жақсарту тәсілдерінің бірі – осы дағдыларға ерекше назар аудара отырып, содан кейін бірнеше тілдік дағдыны қамтитын жаттығуларды біртіндеп енгізу болып табылады. (Wallace, Stariha & Walberg, 2004). Мысалы, тақырыпты талқылау тиісті лексиканы қолдануды көздейді, сол арқылы оқылым бойынша тапсырмаға қызығушылық туғызады, осыдан кейін оқығанның негізінде жазбаша тапсырма орындаудың үлгісі ұсынылады. Дағдыларды осылайша біртіндеп енгізудің тағы бір жолы – аудио-мәтін тыңдап немесе бейнематериал немесе бейнематериал көрсетуге болады, содан кейін пікірталас жүргізуге немесе жазбаша тапсырма орындауға болады.

Бірлескен оқу – құрылымдалған топтық жұмыс. Тұлғааралық және қарым- қатынас дағдыларын жақсартады; оқушылардың арасындағы кедергілерді жояды.

Саралау – әр оқушының оқудағы жеке қажеттіліктерін қанағаттандыру: түсінік пен дағдыларының дамуын қамтамасыз етеді;

Өз күшіне сенім мен уәжді арттырады; Оқушыларға идеяларды терең түсінуге көмектесе отырып шығармашылыққа ынталандырады;

Барлық оқушылар үшін пайдалы;

Барлық оқушылардан күтілетін нәтижені арттыра алады;

Моделдеу – сарапшы мысал келтіреді және оны көрнекі үдерістердің көмегімен түсіндіреді: Оқушыларға пән мазмұнын зерделей отырып, сарапшы ретінде ойлануға жетелейді; Оқушылардың барынша тәуелсіз болуына жағдай жасай отырып, тапсырманы кезеңдерге бөледі;

Мұғалім – әдіс түрлерін пайдалана отырып, оқушылардың тыңдалым мен айтылым дағдылары арқылы өздігімен жұмыс істей білуге, оқылым және жазылым дағдылары арқылы ой белсенділігі мен тіл байлығын арттыра түсуге түрлі әдістер мен шеберліктерді меңгеру арқылы қол жеткізуге болады.

Әдебиет

1. Завьялова О.А. Воспитание ценностных основ информационной культуры младших школьников. – Журнал «Начальная школа» №11, 2005.
2. Захарова Н.И. Внедрение информационных технологий в учебный процесс. – Журнал «Начальная школа» №1, 2008.
3. Иванов В.В., Зайцева С.А. Этическая составляющая в информационной культуре учителя. – Журнал «Начальная школа» №11, 2005.
4. Каминский В.Ю. Использование образовательных технологий в учебном процессе. – Научно-практический журнал «Завуч» №3, 2005.

ӘОЖ 379.8.091

Балалардың көшбасшылық қабілетін қалыптастыруда уақытты тиімді басқару әдістерінің рөлі

Керімқұл А.Н., магистр, оқытушы,
Нұритжан А., ПП-22 оқу тобы студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

В статье подчеркивается высокая роль лидерских качеств среди учащихся. Показаны приемы, способствующие формированию лидерских способностей. Она призвана способствовать раскрытию лидерских качеств у ребенка через эффективное использование времени.

Abstract

The article highlights the high role of leadership skills among students. Techniques that contribute to the formation of leadership abilities are shown. It is designed to promote the disclosure of leadership qualities in a child through the effective use of time.

Қазақстан Республикасының білім беру бағдарламаларында оқушылар мен жасөспірімдердің сабақтан тыс уақыттарын өткізу мазмұнына өзгерістер енгізілуде, бағдарлама негізі оқушылардың уақытын тиімді өткізуге бағытталған, танымдық іс-әрекет, қызығушылығына сай ұйымдастырылған бос уақыттағы әрекеттер басты назарда болып отыр. Шын мәнінде, оқушы уақыттың мәнін, оның даму заңдылықтарының бәрін жете игеріп, түсіне бермейді. Уақытты дұрыс пайдалана білу – оқушылардың жан-жақты даму құралы ретінде қоғам талабынан туындап отырған күрделі мәселелердің бірі[1].

Оқушылар ұжымында көшбасшы аса жоғары беделі мен ықпалы бар, мектептің оқу-тәрбиелік үдерісінде біріккен қызметті ұйымдастыра және үйлестіре білетін топтың жетекшісі болып

табылады. Оқушылардың бойында көшбасшылық қабілеттерді қалыптастырудың әдіс-тәсілдері алуан түрлі болады. Солардың ішінде әртүрлі ойындар мен тренингтер үлкен рөл атқарады. Сондай-ақ жобалық ойын технологияларын көшбасшылықты дамытудың бір тәсілі ретінде қарастыруымызға болады. Рөлдік ойындар оқушыларды тұлғааралық қатынастар жүйесіне кіріктіре отырып, эмоционалды, коммуникативтік, әлеуметтік, когнитивті және тұлғалық көшбасшылық біліктіліктерді нәтижелі қалыптастыруға мүмкіндік береді. Көшбасшылықты дамытуда тренингтік технологиялардың әсері мол. Г.А. Грецовтың ойынша тренинг – бұл «тұлғааралық қатынаста ойын көмегімен өңделетін және дискуссия барысында ұғынылатын, өмірлік тәжірибені қалыптастыру мен оны түсіну арқылы белсенді оқыту ретінде ұғыныдырылады. Тренингтік технологиялар психологиялық мәселелерді шешуге, ұжымдағы жағымды эмоционалды климатты құруға, өзін-өзі бағалаудың жоғарылауына, көшбасшылық құзіреттіліктердің дамуына септеседі[2].

Біз атап көрсеткен ойын түрлері оқушылардың бойында көшбасшылық қасиеттерді дамытуға бағытталады. Оқушының лидерлік қабілеттерін дамытуда мұғалім тұлғаның бойындағы мүмкіндіктердің іске асырылуына жағымды психологиялық жағдай жасауы тиіс.

Қай салада болмасын үнемі дамуды қажет ететін басқару үдерісі біздің еліміздегі ғана емес, сонымен қатар әлемдік білім беру кеңістігіндегі өзгерістерге де байланысты қарастырылады. Орта білім беру жүйесінің жаңартылған білім мазмұнына көшуі оқытуды ғана емес, ең алдымен мектепті басқарудың жаңа тұғырларын талап етіп, ұйымдастырушылық-басқарушылық қызмет білім менеджерлерін дайындаудағы көшбасшылық идеялармен қабысады. Өйткені, білім беру мекемелерін басқарып, оның жұмысын нәтижелі бағытта ұйымдастыру тек қана білікті де, білімді менеджерлердің жетекшілігімен жүзеге асатынын ескеретін болсақ, білім беруді басқарудың қаншалықты маңызды екендігіне айқын көз жеткіземіз.

Тұтас педагогикалық үдерісті басқару ғылыми тұрғыдан қарастырылып, педагогикалық менеджмент сынды күрделі әлеуметтік жүйенің қызметі алға шығып отыр. Тайм-менеджмент арқылы тұлғаның көшбасшылық қабілетін қалыптастыру білім беруді басқарудың ұжымға, қызметкерлер мен оқушыларға ықпал ету әдістері мен тәсілдерін анықтаумен байланысты. Басқару әдістерінің көмегімен басқарушылық қызметтің негізгі мазмұны жүзеге асырылады. В.Веснин басқару әдістері басқару стилдерін қалыптастыратын негізгі факторлардың бірі, соның нәтижесінде басшы мен қызметкерлер арасында өзара байланыс қалыптасатынын және басқару стиліне негіз салатын орындаушылардың қызметін ұйымдастыру әдістері екенін айтады.

Басқару әдістері мазмұны мен құрылымына қарай мынадай топтарға бөлінеді: *әлеуметтік-психологиялық, ұйымдастыру және әкімшілік әдістер, экономикалық әдістер*.

Көшбасшылық қабілетті қалыптастыруда басқарудың бұл жалпы әдістерінің барлығы бірдей қажет болғанымен тұлғалық дамуда олардың әрқайсының өзіндік ерекшеліктері есепке алынады. Біздің зерттеу тжұмысымызда көрсетілген төрт әдістің ішінен *әлеуметтік-психологиялық басқару және ұйымдастыру* әдістерін бөліп көрсету тұлғаның бойындағы көшбасшылық қабілеттерді дамытуға ықпал ететін және тайм-менеджментті пайдалануға мүмкіндік беретін негізгі әдістер деп айта аламыз.

Нақты таратып айтатын болсақ, мәселен, адамның және ұжымның мінез-құлқына ықпал ету жолдары, көңіл-күйі туралы, ортада жағымды климатты жандандыру, адам мен ұжымға терең құрмет көрсету тәсілдерін *әлеуметтік-психологиялық басқару әдістері* қарастырады. Әлеуметтік-психологиялық әдістер әлеуметтік және жеке тұлғалық маңызды адамгершілік құндылықтар бойынша қоғамдық пікір қалыптастыру мен дамытуға негізделген. Сол сияқты әлеуметтік-психологиялық әдістер – білім беру мен тәрбие құралы ретінде оқыту мақсатына жетуге бағытталған педагогтар мен оқушылар іс- әрекетінің өзара байланысын, тиімді қарым-қатынасын анықтау тәсілдері, педагогикалық ұжым мүшелерінің жауапкершілігін көтеру және белгіленген міндеттерді орындауға дайындау, ұйымдастыру мақсатында қолданылады.

Қазақстандық жалпы орта білім беру жүйесінің уақыт талабына сай жаңарып, жаңғыруы білім беруді басқарудың концептуалдық жүйесі, атап айтқанда мазмұндық құрылым, басқару ұстанымдары, талаптарының қазіргі «тайм менеджмент» ұғымымен сабақтас болуын көздеп отыр. Білім беруді басқару ізгілендіру, жариялылық, орталықтандыру, жекешелендіру сияқты мектептегі оқу-тәрбие үдерісін жетілдірудің негізгі бағыттарымен сипатталуда. Бүгінгі қоғам сұранысына жауап беретіндей жан-жақты дамыған, өзін-өзі басқара алатын, өзінің уақытын тиімді ұйымдастыратын, тұлғалық қасиеттері рухани жаңғыру жағдайындағы ұлттық құндылықтармен өрімделген көшбасшылық қабілеттері бар жас ұрпақты оқытып тәрбиелеу басқару жүйесінің алдында тұрған іргелі міндеттерге негізделеді[3].

Жаңа ғасырдың жаңартылған білім мазмұны жағдайындағы оқушыларды оқытуда білім, білік, дағдыларды меңгертудің орнын пәндік құзыреттіліктердің басуы баланың ойлау қабілетін, ақпараттық және қарым-қатынастық мүмкіндіктерін дамыту, өзінің іс-әрекетін өзі басқару тәсілдерін игертумен алмастырды. Білім алушының тұлғалық көшбасшылық қабілетін дамыту тұлғаның құндылықтық бағдарлары, қажеттіктері мен сұраныстары, танымдық іс-әрекетімен үйлесімде метапәндік нәтижеде жүзеге асуы қажет. Тұлғаның көшбасшылық қабілетін дамытуда интергративтік нәтижелердің маңызы зор.

Әрбір адамның өзіне тән даралық қабілеттері қоғамдық тәжірибеде арнаулы бір жетістікке әкеледі. Көшбасшылық дегеніміздің өзі жетістіктің бір түрі, өйткені тұлға өзінің барлық ынта-жігерін алад болуға, өзелерден биік тұруға арнайды. Жетістік алдымен әлеуметтік мағынаға ие болады, өйткені, әр адам өзі өмір сүретін қоғамның мүшесі және сол қоғамға қызмет етеді. Көшбасшы әлбетте, қоғамда өзінің орнын табуға тырысатын ізденімпаз, шығармашыл тұлға болып қалыптасуы керек. Ал шығармашылықтың уақытты талап ететін күрделі құрылым екендігін психологтар мен педагог ғалымдар зерттеп зерделеп берген. Шығармашылық қабілет туралы көптеген ғалымдар өз ойларын жазып қалдырған. Әл-фараби, Ж.Баласағұни т.б қазақ ойшылдарының еңбектерінде шығармашыл тұлға бойындағы сапалық белгілер: ерекше қабілеттілік, белсенділік, батылдық, қайсарлық, табандылық, қайраттылық, еріктілік және т.б. аталып, олардың бала дамуындағы орны ашып көрсетілген[4].

Көрнекті педагогтер К.Д. Ушинский, А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинский, Ы.Алтынсарин шығармаларында қабілетті дамытудың жолдары қарастырылса, оқушы шығармашылығына бағыт-бағдар беруді алғаш рет білім мазмұнына енгізген белгілі педагог М.Жұмабаев болды. Психологтар мен педагог ғалымдар Ж.Пиаже, Л.С.Выготский, Н.Леонтьев, Д.Б.Эльконин, С.Л.Рубинштейн, Л.В.Занков және отандық танымал ғалымдар Т.Т.Тәжібаев, С.Қ.Қалиев, К.Ж.Қожахметова өз еңбектерінде тұлғаны дамыту мәселесіне теориялық және практикалық талдаулар жасаған. Баланың қабілеттерін дамыту мәселесі Ш.А.Амонашвили, Б.М. Теплов, К.К.Платонов, А.Н.Лук, Б.Т.Ананьев, Н.С.Лейтес, Г.А.Давыдова және т.б. еңбектерінде қарастырылған. Қазақстанда бұл мәселеге М.Ә. Құдайқұлов, Г.Қ.Нұрғалиева, Б.А. Тұрғынбаева, А.Б.Мырзабаева сияқты ғалымдар назар аударған.

Қазіргі заманғы психологияда зият ұғымы көбінесе тұлғаның дара типологиялық даму ерекшеліктерін зерттейтін теорияда қолданылады. Адамның ақыл-ой тереңдігін айқындайтын ұғым «зияттылық коэффициенті» (ағылш. Intellectual quotient, қысқаша- IQ) деп аталады. Біршама психологтердің пайымдауынша, негізінен, IQ жеке адамның өзі жинақтаған білім деңгейінің көрсеткіші болып табылады. Көшбасшылық қабілеттер осы интеллект, яғни зиятпен де тікелей байланысты екендігі сөзсіз. Сонымен қатар, тұлғаның көшбасшылық қабілетін қалыптастырудың үш деңгейі анықталған.

Оқушылардың көшбасшылық дағдыларын қалыптастырудың *төмен деңгейі* көшбасшылық сапалардың қалыптаспауынан, уақытты тиімді пайдалана алмауынан, көшбасшылықты қалыптастыру үдерісі және көшбасшылық сапалардың қажеттілігі туралы түсінбегендігімен, көшбасшылық сапаларды дамытуға жағымды ұмтылыс уәждемесінің болмауымен сипатталады.

Орташа деңгей көшбасшылық сапалардың ішінара қалыптасуымен сипатталады, онда оқушылар тек қажетті іс-әрекетке қызығушылық танытады, көшбасшылық сапалардың кейбірі ғана қалыптасады, олар тиімді кәсіби іс-әрекет үшін жеткіліксіз.

Жоғары деңгей көшбасшылық қабілеттің қалыптасуымен сипатталады, оның негізінде оқушылардың көшбасшылыққа деген тұрақты қызығушылығы, көшбасшылық туралы білімі бағдарлама талаптарынан тыс, көшбасшылық құзыреттілікті көтеру қажеттілігі бар, кәсіби іс-әрекетте мәселелі жағдайдың объективті бағасы болады[5].

Баланың уақытын көшбасшылықты қалыптастырудың негізгі элементі деп қарастыру келешек жасөспірімдерге тигізетін пайдасы зор. Осы арқалы олардың қоғамдағы орнын білуге негіз салынады. Сондықтан уақытты ұйымдастыруды педагогикалық негізде және баланың жас ерекшелігіне сай ұйымдастыру қажет. Дегенмен, қазіргі кезде кинотеатр, мұражайларда оқушылардың баруы сирек, балалардың уақытын ұйымдастыруға байланысты өткізілетін іс-шаралардың дәрежесінің төмендеп бара жатқаны байқалады. Яғни, уақытқа мән берілмей отырғанын байқатады. Ал шын мәнінде, бала уақытының әр бөлігі оның дамуында басты орын алады. Осыны ескеріп, баланың уақытты ұйымдастыруын жан-жақты зерттеп, әр мезгілде орынды пайдалануды педагогикалық, психологиялық тұрғыдан негіздеу керек

Әдебиет

1.Бендас Т.В. Психология лидерства: Учебное пособие. –СПб.: Питер, 2009. – 448с.

2.Стогдилл Р. Обзор теорий и исследований: справочник по лидерству.- М.: 2008. -197 с.

3.Ковалев А.Г. Психические особенности человека / А. Г. Ковалев, В. Н. Мясищев. – В 2 т. – Т. 1. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1960. – 304 с.

4.Мальковская Т.Н. Выдвижение лидера в среде старших школьников и его влияние на товарищей//Руководства и лидерство (опыт социально-психологического исследования) /Под ред. Д.Б.Парыгина. – Л.: Изд-во Ленингр. Ун-та, 1973. – С. 94-119.

5.Тайм-менеджмент. Полный курс: учеб. Пособие / Г. А. Архангельский, М. А. Лукашенко, Т. В. Телегина, С. В. Бехтерев; под ред. Г. А. Архангельского. –М.:Альпина Паблишер, 2012. – 311с.

Рысқұлова А.Ә., магистр, аға оқытушы,
Мұрат М.Р., ЛГ-23 оқу тобы студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

Раскрываются особенности эмоционально-личностной сферы при заикании, а также их виды. Цель данной статьи – определить эмоциональные особенности детей с заиканием. Анализ данной статьи показал, что разные виды заикания влияют на эмоции.

Abstract

The article concerns the peculiarities of emotionally personal scope of stuttering, as well as their types. The purpose of this article is to determine the emotional characteristics of children with stuttering. Analysis of this article has shown that different types of stuttering affect emotions.

Кекештену – бұл, әдетте, созылмалы ағымы бар, физикалық және психикалық ауытқуларда көрінетін, қатты азап шегуге, жеке тұлғаның әлеуметтік дұрысталуына, кейбір жағдайларда мүгедектікке алып келетін ауру [5].

Осы уақытқа дейін кекештенудің этиологиясына ортақ көзқарас жоқ. Дегенмен, факторларды ажыратуға болады: 1) жас; 2) неврологиялық; 3) сөйлеу онтогенезінің жеке сипаттамалары; 4) функционалды асимметрия профилінің ерекшеліктері; 5) психикалық жарақаттың болуы; 6) генетикалық; 7) жыныстық деморфизм.

Қазіргі кезде кекештіктің ауырлығын бағалаудың бірыңғай әдістемесі мен өлшемдері жоқ. Кекештіктің ауырлығын бағалау тәсілдерінің бірі – сөйлеу жүктемесінің белгілі бір түрлерінде еркін сөйлеуді меңгеру қабілетін байқау. Сонымен, кекештіктің жұмсақ дәрежесі ажыратылады – конвульсивті кекештер тек өздігінен келісілген сөйлеу кезінде байқалады. Сөйлеу ақауларының орташа дәрежесінде дұрыстық монологта да, сөйлеудің диалогтық формаларында да байқалады. Ауыр жағдайларда судргі түрінде кекештену сөйлеудің барлық түрлерінде болады.

Кекештіктің ауырлығы тұрақсыз және бірқатар жағдайларға байланысты: кекештің қазіргі кездегі эмоционалды жағдайы, осы кекештіктің қарым-қатынас жағдайының эмоционалды маңызы; өтінішті тұжырымдауымен байланысты қиындық дәрежесі туралы; айтылымды құрайтын сөздерде «қиын дыбыстар» деп аталатыннан және т.б. [3].

Кекештіктің түрлері.

Кекештіктің екі негізгі түрі бар – невротикалық және невроз тәрізді.

Невротикалық түрінде кекештілік екі-алты жас аралығында болады және оның пайда болуының алдында баланың қатты қорқынышы немесе ұзаққа созылған травматизациясы болады.

Мұндай балалардың ерте психофизикалық дамуы нормадан ауытқымайды. Алайда сөйлеу онтогенезінде олардың белгілі бір ерекшеліктері бар. Сөйлеудің ерте дамуы жиі байқалады. Сондай-ақ, сөйлеу жылдамдығы жиі жеделдетіледі.

Мұндай балаларға тән қасиеттер – сезімталдықтың жоғарылауы, қорқыныш, реніш, көңіл-күйдің өзгеруі, ашуланшақтық, көз жасына шыдамсыздық.

Аурудың ағымы қолайлы да, қолайсыз да болуы мүмкін. Көбінесе кекештілік курстың созылмалы түріне ауысады.

Кекештіктің бала өміріне әсері есейген сайын күшейеді. Өмірдің 10-12 жасында адам өзінің ақаулығы туралы біледі, бұл әңгімелесушіде жағымсыз әсер қалдырудан қорқуға, бейтаныс адамдардың назарын сөйлеу кемістігіне аударуға, конвульсиялық дүдәмалдыққа байланысты ойын білдіре алмауға және т.б. және нәтижесінде тұрақты логофобия қалыптасады – сөйлеу сәтсіздіктерін обсессивті күтуімен сөйлеу коммуникациясының қорқынышы.

Кекештіктің неврозға ұқсас түрі көбінесе үш-төрт жасар балалардан басталады. Психофизиологиялық дамуында кекештенудің невроз тәрізді формасы бар балалар норманың төменгі шегінде болады. Бұл топтың өкілдері интеллектуалды және физикалық күш салу кезінде қажу мен шаршауды арттырды. Олардың назары тұрақсыз, тез алаңдатады, тым мазасыз, мазасыз, ашуланшақ және ашуланшақ болуы мүмкін. Мұндай балалардың жүйке-психиатриялық жағдайын клиникалар церебрастениялық синдром деп санайды.

Кекештіктің бұл түріндегі бұлшықет тонусы тұрақсыз, қимылдар шиеленісті және пропорционалды емес. Қол мен аяқтың қозғалысын, қолдың ұсақ моторикасын, артикуляциялық моториканы үйлестіру бұзылыстары бар. Мұндай балаларды клиникалық тексеру, әдетте, мидың қалдықты органикалық зақымдануы туралы куәландырады.

Невроз тәрізді кекештенуде барлық балаларда психомоторлық және сөйлеуді дамытудағы нормадан ауытқулар арасындағы корреляция байқалады.

Кекештенудің неврозға ұқсас түрі бар балалар уақытылы және жеткілікті ұзақ мерзімді жүйелі логопедтік ем алатын жағдайларда, әдетте, мұндай балаларға түзету іс-әрекеттерінің қайталанған курстары қажет емес. Олардың сөздері жүйелі түрде еркін. Логопедиялық көмек уақытылы және толық көлемде көрсетілмеген жағдайларда кекештенудің невроз тәрізді түрі прогрессивті бағытқа ұмтылады. Сонымен бірге бақылаулар физикалық шаршау, ұзаққа созылған психикалық стресс, соматикалық аурулардың берілуі сөйлеу сапасын нашарлататынын көрсетеді [3].

Невротикалық кекештілікпен қатар оның басқа түрлері, соның ішінде органикалық түрлері зерттеле бастады.

Е.Пишон органикалық кекештіктің екі түрін ажыратады: біріншісі – ассоциативті талшықтар жүйесі бұзылып, ішкі сөйлеу зардап шегетін афазия типіне жатады; екіншісі – дизартрия типінің моторлы сөйлеу қабілетінің бұзылуының бір түрі және түзілістердің зақымдалуымен байланысты [2].

Кекештенудің этиологиясы күрделі, яғни, бұл аурудың пайда болуын тек бір себеппен байланыстыруға болмайды. Алайда кекештенудің барлық себептерін шартты түрде екі топқа бөлуге болады: неврологиялық (яғни жүйке жүйесінің бұзылуы) және психологиялық (яғни қоғамның патогендік әсері) [1].

Кекештіктің пайда болуының психологиялық себептері. Сөйлеу қабілеті бұзылған психологиялық бұзылыс логоневроз деп аталады. Логоневроз психогендік бұзылыстың үш критерийіне сәйкес келеді (К. Ясперс, 1913): 1) ол психикалық жарақаттан туындаған; 2) психикалық жарақаттың мазмұны аурудың суретінен көрінеді; 3) жарақаттан кейінгі кезең ұзарған сайын психогендік бұзылыс біртіндеп жойылады (уақыт емделеді).

Кекештіктің пайда болуының негізгі психологиялық механизмі – травматикалық жағдайдан кейін логофобияның пайда болуы (сөзден қорқатын қорқыныш), т.а. дыбысты, сөзді, сөз тіркесін айту мүмкін еместігі туралы күту бар. Мұндай күту дыбыстық айтылу механизмінің параличі болатын сөйлеу қорқынышының пайда болуына әкеледі.

Қазіргі кезде кекештенудің пайда болу механизмдері туралы сұраққа толық жауап беретін бірде-бір тұжырымдама жоқ.

Алғашқы гипотезалардың бірі Верник пен Броктың классикалық еңбектерінде алға тартылды, олар ми қабығында бұзылыстары бар науқастарда кекештенуді байланыстырды. Алайда, бұл теория жеткілікті негізге ие болмады және бірнеше жылдар бойына қабылданбады. Ми асимметриясы факторын зерттеуде кекештіктің басталуы туралы теорияларды дамытудың жетекші бағыты белгіленді.

Алғашқы тұжырымдамалардың бірін Ортон мен Трэвис ұсынды, олар кекештіліктің сөйлеу қызметінде сол жақ жарты шардың үстемдігінің болмауына негізделеді, бұл сөйлеу орталықтарының жұмысындағы келісімділіктің төмендеуіне әкеледі. Бұл гипотезаның жақтаушылары да, қарсыластары да болды. Сонымен В.М. Шкловский «Кекештеу» монографиясында осы ұстанымның негізсіздігін дәлелдейтін бірқатар зерттеулер келтіреді [5].

Аффективті күйлер баланың өзін-өзі бағалауын бұрмалайды, кекештенетін балалардың қақтығысты және оған қатысушыларды дұрыс қабылдауына жол бермейді. Балаларда қайшылықты шешуге деген ұмтылыс пен қолда бар мүмкіндіктер арасында қайшылық туындайды.

Сипатталған ерекшеліктер дисгармониялық тұлғаны қалыптастыру көздері мен көрсеткіштері болып табылады.

Жасөспірімде кекештену жалпы невротикалық бұзылулардың, тұлғаның ауырсыну реакцияларының, депрессиялық реакциялардың дамуына дейін жоғарылауын көрсетеді.

Е.Ю. Рау сөйлеу ақауларына жеке реакциясының үлкен жеке өзгергіштігіне қарамастан, кекештенетін жасөспірімдердің мінез-құлқында полярлық қасиеттердің болуын атап өтті. Бір жағынан, оларда өзіне деген күмән, төмен құндылық сезімі, екінші жағынан, өзін-өзі бағалауды асыра бағалау, шамадан тыс өзіне деген сенімділік, жоғары амбиция бар, мұны сәттіліктің жеткіліксіз танылуына байланысты өтемақы деп санауға болады. Сонымен қатар, сыныптағы мінез-құлықтың адекватты емес түрлері жиі дамиды: иеліктен шығару, оқу қызметі процесінде де, сыныптан тыс сағаттарда да мүмкін сөйлеу байланысын болдырмау[4].

Кекештенудің неврозға ұқсас түрін сипаттауда Л.И. Белякова кекештіктің бұл түрі өзінің көріністерінде симптоматологияда невроздармен үлкен ұқсастығы бар дейді. Сондай-ақ ол мұндай балалардың шаршауы мен сарқылуының күшеюін, олардың зейінінің тұрақсыздығын және сонымен бірге жүріс-тұрысында тежелуін, сондай-ақ кекештенуден зардап шекпейтін балалармен салыстырғанда тез дамып келе жатқан сөйлеу тілінің дамуын және тез дамып келе жатқан эмболофразияны атап өтеді. Сонымен қатар, авторлар өздерінің еңбектерінде кекештіктің бұл түрі де қатты психомоторлық бұзылулармен ауырлататынын, динамикалық праксисте көп дәрежеде көрінетіндігін айтады. Сондай-ақ, бұл топтың кекештенулерінің көпшілігі темп-ритмикалық құрылымдарды қабылдау мен сақтау кезінде қиындықтар туғызды. Жасөспірімдердегі хронизммен адаптация қиындықтары артады, есте сақтау, зейін деңгейінің және психосоматикалық тонустың төмендеуі байқалады [3].

Әдебиет

1. Асатиани Н.М. Заикание у взрослых / Под ред. Н.А. Власовой, К.П. Беккер. М., 1983.
2. Белякова Л.И., Дьякова Е.А. Заикание: Учеб. Пособие. М., 1998.
3. Лукашевич И.П., Мачинская Р.И., Фридман Т.В., Шкловский В.М. Комплексный анализ патогенетических механизмов и этиологии синдрома заикания // Дефектология. 2000. № 5.
4. Шевцова Е.Е. Преодоление рецидивов заикания. М., 2005.
5. Шкловский В.М. Заикание: Моногр. М., 1994.
6. Blumgart E., Tran Y., & Craig A. An investigation into the personal financial costs associated with stuttering // Journal of Fluency Disorders, 2010, 35.

Балмаханова С.З., магистр, аға оқытушы,
Суйесинова С.С., Деф-22-1 оқу тобының студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

В статье логопедический массаж рассматривается как часть комплексной психолого-педагогической работы, направленной на коррекцию речевых нарушений.

Abstract

In the article, speech therapy massage is considered as part of a comprehensive psychological and pedagogical work aimed at correcting speech disorders.

Тіл – қарым-қатынас құралы. Сөйлеуші өз ойын жеткізу үшін, айтатын сөздердің саралап, оларды тілдің грамматикалық ережелерімен байланыстырып, сөйлеу аппаратының артикуляциясы арқылы айтады. Артикуляциялық аппараттың құрылымында өзгеріс және ойлау қабілетінде бұзылыс болса, адамның сөйлеу тіліне кері әсерін тигізеді. Артикуляциялық аппараттың қызметін жақсарту үшін, логопедияда логопедиялық массаж әдісінің маңызы зор.

Логопедиялық массаж-сөйлеу бұзылыстарынан зардап шегетін адамдардың сөйлеу тілі мен эмоционалды жағдайын қалыпқа келтіруге ықпал ететін логопедиялық әдістердің бірі [1].

Логопедиялық массаж сөйлеу бұзылысынан зардап шеккен балаларды, жасөспірімдерді және ересектерді оңалтудың кешенді медициналық-педагогикалық жүйесіне кіреді. Массаж дизартрия сияқты сөйлеу бұзылыстары, ринолалия, тұтықпа, сондай-ақ дыбыс айту бұзылысы бар адамдармен логопедиялық жұмыста қолданылады. Массаж - бұлшықет тонусының бұзылысы болған жағдайларда түзету педагогикалық жұмысында қолданылады[2].

Логопедиялық массаж-сөйлеу бұзылыстарын түзетуге бағытталған кешенді психологиялық-педагогикалық жұмыстың бөлігі. Оны түзету жұмысының барлық кезеңдерінде жүргізуге болады, бірақ оны жұмыстың бастапқы кезеңдерінде қолдану маңыздырақ болады.

Артикуляциялық бұзылыстарды жеңу кезінде логопедиялық массаж пассивті, пассивті-белсенді және белсенді артикуляциялық гимнастикамен қатар жүргізіледі. Сөйлеу кезінде тыныс алу, дауысты қалыптастыру, эмоциясын қалыпқа келтіру кезінде массажды дәстүрлі логопедиялық немесе релаксациялық жаттығулармен бірге қолдануға болады. Логопедиялық массажды логопед, дефектолог немесе логопедиялық массаж техникасын меңгерген, яғни арнайы дайындықтан өткен және сөйлеу әрекетін қамтамасыз ететін

бұлшықеттердің анатомиясы мен физиологиясын, сондай-ақ сөйлеу бұзылыстарының этиопатогенезін білетін медицина қызметкері жасай алады. Массаж элементтерін баланың ата-анасына логопед арнайы нұсқау бере отырып үйрете алады.

Дененің басқа бөліктерінен беттің айырмашылығы жүйке талшықтарымен, қан және лимфа тамырларымен ең бай қамтамасыз етілген. Бұл адамның эмоционалды жағдайындағы ең нәзік өзгерістер берілетін бет бұлшықеттерінің күйіне әсер етеді. Адамның бет әлпеті бірінші кезекте көңіл-күй мен әл-ауқаттың жағдайын көрсетеді. Бет терісі әсіресе механикалық әсерге сезімтал келеді. Осының арқасында массаждың әсерінен пайда болатын бет бұлшықеттері мен нервтерінің жағдайы, адамның әл-ауқаты мен көңіл-күйі арасында жақсы кері байланыс болады.

Массаждың әсерінен денеде барлық тіндер, органдар мен жүйелер қатысатын бірқатар жергілікті және жалпы реакциялар пайда болады. Терінің беті-бұл тері анализаторының перифериялық бөлігі болып табылатын үлкен сезімтал өріс, яғни ол орталық жүйке жүйесімен тығыз байланыста болады. Массаж кезінде терінің құрылымдық қабаттарына, оның тамырлары мен безді аппараттарына ғана емес, сонымен қатар орталық жүйке жүйесінің жағдайына да әсер етеді. Осыған байланысты жалпы жүйке қозғыштығы өзгереді, жоғалған немесе төмендетілген рефлексдер жанданады, орталық жүйке жүйесінің жалпы функционалды жағдайы өзгереді. Массаж терінің секреторлық қызметін жақсартады, оның лимфа қан айналымын белсендіреді. Демек, адамның тамақтануын жақсартады, метаболизм процестерін арттырады.

Массаж тері капиллярларының күйіне үлкен әсер етеді. Капиллярлық жүйе-бұл тамыр жүйесіндегі рефлексогендік аймақ. Бұл массаждың әсерінен капиллярлық күйдің өзгеруі бүкіл тамыр жүйесінде айқын өзгерістер тудыратынын білдіреді. Массаждың әсерінен капиллярлар кеңейеді, қан мен ұлпалар арасындағы газ алмасу артады (тіндердің оттегі терапиясы). Логопедиялық массаж қимылдары қанның артериялар арқылы өтуін жеңілдетеді, веналық қанның ағуын тездетеді.

Массаж бүкіл лимфа жүйесіне рефлекторлық әсер етеді, лимфа тамырларының жұмысын жақсартады. Массаждың әсерінен бұлшықет жүйесінің күйі айтарлықтай өзгереді. Ең алдымен, бұлшықет талшықтарының икемділігі, олардың жиырылу функциясының күші мен көлемі, бұлшықеттердің өнімділігі артады, жүктемеден кейін олардың белсенділігі қалпына келеді.

Массаждың әсер ету күші мен дененің реакциясы арасында күрделі байланыс бар. Жеңіл, баяу сипау кезінде массаждalған тіндердің қозғыштығы төмендейді. Бұл тыныштандыратын әсерге ие, жағымды жылу сезімі пайда болады, әл-ауқат жақсарады. Массаж кезінде күшті және жылдам қозғалыстар массаждalған тіндердің

тітіркенуін арттырады. Осылайша, логопедиялық массажденеge оң әсер етеді. Бұл сөйлеу кезінде негізгі рөл атқаратын жүйке және бұлшықет жүйелерінде қолайлы өзгерістер тудырады. Логопедиялық массаждың негізгі мақсаттары:

1) жалпы, мимикалық және артикуляциялық бұлшықеттердің бұлшықет тонусын қалыпқа келтіру;

2) артикуляциялық аппараттың бұлшық еттерінің парездері мен параличтерінің көрінісін азайту;

3) сөйлеу аппараты бұлшықеттерінің патологиялық моторлық көріністерін төмендету (синкинезия, гиперкинез, құрысулар және т. б.);

4) проприоцептивтік сезімдерді ынталандыру;

5) артикуляциялық бұлшықеттердің көлемі мен амплитудасын ұлғайту

6) жиырылу белсенділігі жеткіліксіз болған перифериялық сөйлеу аппаратының бұлшықет топтарын белсендіру;

7) артикуляция органдарының ерікті, үйлесімді қозғалыстарын қалыптастыру [3].

Логопедиялық массаж негізінен бас, мойын бұлшықеттері, сондай-ақ иық белдеуі аймағында жасалады. Логопедиялық массаж процесінде перифериялық сөйлеу аппаратының бұлшықеттеріне ерекше назар аударылады, оларға тіл, ерін, мойын, жұмсақ таңдай бұлшықеттері жатады. Логопед логопедиялық массаж жасалатын бұлшықеттердің құрылымы мен қызметін жақсы түсінуі керек.

Әдебиет

1. Османова Г. А., Позднякова Л. А. О 75 Игровой логопедический массаж и самомассаж при коррекции речевых нарушений / Г. А. Османова, Л. А. Позднякова. — СПб.: КАРО, 2013. — 88 с.: ил. — (Серия «Мастер-класс логопеда»).

2. Краузе Е.Н. Логопедический массаж и артикуляционная гимнастика: Практическое пособие. – СПб: КОРОНА принт, 2004. - 80с.

3. Дьякова Е. А. Д931 Логопедический массаж: Учеб.пособие для студ. высш. учеб. заведений. — 2-е изд., испр. — М.: Издательский центр «Академия», 2005. — 96 с.

ӘОЖ: 376.4

**Зияты зақымдалған балаларды денсаулығын жақсартуға
педагогикалық ынталандыру**

Балмаханова С.З., магистр, аға оқытушы,
Шаймбетов Ж.М., phd., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

В настоящее время одной из актуальных проблем в педагогике является здравоохранение. В связи с тем, что состояние здоровья молодого поколения из года в год ухудшается, необходимо решение проблемы как с теоретической, так и с практической стороны. Понимая, что научные исследования, проводимые в этой области, должны широко внедряться и использоваться в жизни, мы посвятили свое исследование этой теме.

Abstract

Currently, one of the urgent problems in pedagogy is healthcare. Due to the fact that the health status of the younger generation is deteriorating from year to year, it is necessary to solve the problem both theoretically and practically. Realizing that scientific research conducted in this area should be widely implemented and used in life, we devoted our research to this topic.

Салауатты өмір салтын қалыптастыру, қазіргі таңда Қазақстандағы білім беру және әлеуметтік саясаттың алдыңғы қатарлы бағыттарының бірі болып отыр. Өйткені тұрғылықты халық арасында зиянды әдеттер күннен күнге кең таралып, ал аурулардың саны артып келеді. Денсаулық жағдайына жағымсыз экология, адамдардың өзінің және айналасындағы адамдардың саулығына деген көзқарасының өзгеруіне, дұрыс тамақтанбауға, денсаулықты күту саласындағы білім деңгейінің төмендігіне байланысты[1]. Әсіресе балалар мен жас жеткіншектердің өз денсаулығына күтім жасай білуінің маңызы өте зор.

Қазақстан Республикасының елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауында мүмкіндігі шектеулі адамдардың толыққанды өмірге араласуына барынша жағдай жасаудың маңыздылығына баса назар аударды [2]. Осы орайда зияты зақымдалған балаларды денсаулығына күтім жасауға үйрету және дағдыландыру сапасын арттырудың, әсіресе өзекті мәселе екендігі сөзсіз. Өйткені олардың қосымша аурулары көптеп кездеседі, олар зиянды әдеттерге тез салынады, сыртқы ықпалдарға тез еліктегіш келеді және денсаулыққа күтім жасау керектігін өз бетінше ұғып, түсінуі қиын. Сондықтан жалпы мектептермен қатар, арнайы білім

беру мекемелерінде де оқушылардың өз денсаулығы тарапындағы құзырлылығын көтеру өте маңызды болып табылады.

Жалпы білім беру мекемелерінде оқушыларды өз денсаулығын, жеке бас тазалығын сақтауға үйрету мәселесін өз еңбектерінде көтеріп жүрген көптеген авторлар бар (Брехман И.И., Вайнер Э.Н., Зайцев Г.К., Дүйсембин Қ., Алиакбарова З.М., Демеуов Ж.Д., Байназарова Б.Я., Исмагулова Ф.А., Төленбеков И.М., Сәтбаева Х.Қ., Нілдібаева Ж.Б., Жатқанбаев Ж. және т.б.), сондай-ақ мектепке дейінгі жастағы дамуында аутқуы бар балаларға қатысты осы мәселеге арналған біраз еңбектер бар (Екжанова Е.А., Стребелева Е.А., Новикова И.М.), ал арнайы білім беру мекемелерінде осы тараптағы еңбектердің аздығы көңіл аудартады (Андросова Г.Л., Денисова Е.Н., Гомзякова Н.Ю.) [3].

Оқушылардың денсаулықты күту жайлы білімін, дағдылары мен қабілеттерін қалыптастыру, дамыту үрдісін зерттеу осы тараптағы негізгі түсініктер мен ұғымдарға, сондай-ақ қазіргі кезде педагогика жүйесінде бұл мәселені шешуге деген көзқарастарға талдау жасамай жүргізу мүмкін емес.

Тәжірибелі зерттеулерден көргеніміз: зият жетіспеушілігі бар көптеген оқушылардың дене саулығының жағдайы олардың психикасы сау құрбыларымен салыстырғанда әлде қайда нашарлау.

Зияты зақымдалған балалар жалпы дұрыс жетіліп жатқан құрбыларына қарағанда шамамен 50% жоғары аурушаң болып келеді (Т.А. Бобылева). Зият жетіспеушілігі бар балалардың 11% мүгедек – балалар мектептерде немесе үйде жекелеген жоспар бойынша оқиды (Н.Н. Гурова). Н.Н.Гурованың зерттеулері арқасында оқушылардың зият жетіспеушілігі ауруының алғы шарттары ашылуда. Сөйтіп, 3 тоқсанның аяғында зият жетіспеушілігі бар 87% оқушы анық невротизация нышанына ие, 75% - басының ауруына шағымданады, 92% - ұйқысыздыққа шалдыққан.

В.В. Колбановтың пікірінше, денсаулық педагогикасы – бұл адам денсаулығын сақтау мен нығайтудың заңдылықтары, әдістері мен тетіктері жайлы ғылым мен тәжірибенің жаңа интегративті саласы, кешенді оқу пәні [4]. Оның мақсаты жеке бас денсаулығын қалыптастырудың жолдары мен тәсілдерін іздестіру болып табылады.

Оқыту жұмысының Г.К. Зайцевтұжырымдаған бағыттарының арасынан біз зият кемістігі бар балалар үшін әсіресе өзектілерін бөліп шығардық:

- өз денсаулығын басқаруға даярлығын қалыптастыру;
- өз организмінің жағдайын білу;
- ынталану компонентін қалыптастыру.

Н.К.Смирнов денсаулық педагогикасының 3 тарауын бөліп шығарған [5]:

- жеке бас денсаулығын сақтау;
- түзете-қалпына келтіру бағдарламасы;
- сауықтыру.

Сонымен қатар автор келесі жұмыс бағыттарын атап өткен:

- оқыту бағыты, денсаулық сабақтары;
- ағартушылық бағыт, ол тәрбиелік және мотивациялық міндеттерге арналған;
- ұйымдастырушылық бағыт, ол оқу мекемесінде оқушылар мен ұстаздар денсаулығын сақтап, нығайта түсуге мүмкіндік беретін жағдай жасауға арналған;
- кадрлік, оған білім беру мекемелері үшін педагогтар дайындау кіреді.

Біз өз зерттеуімізде осы бағыттарды ұстандық. Зият кемістігі бар балаларға арналған арнайы білім беру мекемесінің 5-9 сыныптарында да денсаулық мәселесіне арналған жеке пән болмағанымен, «Адам және қоғам», «Әлеуметтік-тұрмыстық бағдарлау» пәндерінің құрамында осы тақырыптар қамтылған. Қазіргі таңда «Адам және қоғам» пәні арнайы білім беру мекемелерінде жоқ, бірақ біз әдебиетке шолу жасай отырып, ол пәннің бағдарламасына да талдау жасауды жөн көрдік.

«Адам және қоғам» пәнінің типтік бағдарламасына талдау жасау барысында ол 6-10 сыныптарда өткенін байқаймыз. Әр сыныпта біздің зерттеуімізге сәйкес тақырыптар 3 бөлімге топтастырылған:

1) Адам және оның денсаулығы; 2) Адам және оның өмірі; 3) Организмнің жүйелері мен мүшелері.

Келесі қарастырғанымыз «Әлеуметтік-тұрмыстық бағдарлау» пәні, бұл 1-9 сыныптарда өтетін, жан-жақты мәселелерді қамтитын пән. Оның құрамында «Денсаулық және қоршаған орта» тақырыбының бар екені көрінеді, оған әр сыныпта 10 сағаттан бөлінген. Сонымен қатар «Киім» (10 сағат), «Тамақтану» (12 сағат), «Тұрғын үй» (10 сағат), «Көлік» (8 сағат), «Демалыс және әуестенушілік» (2 сағат) тақырыптары әр сыныпта салауатты өмір салтын қалыптастыру мәселесіне қатысы бар болғандықтан, осы салада маңызы зор дейміз. Көріп отырғанымыздай, бұл тақырыптарға бөлінген сағат саны Ресейлік бағдарламалармен салыстырғанда едәуір көп. Сондықтан зият кемістігі бар балалардың денсаулық сақтау, оған қажетті күтім жасау жайлы білімі мен дағдыларын қалыптастыруға толық мүмкіндік бар дей аламыз.

Оқушылардың денсаулыққа күтім жасау тарапындағы білімі мен дағдыларының жағдайын зерттеу олардың салауатты өмір салтының негіздерін меңгеру деңгейінің жеткіліксіз екендігін көрсетті. Бұл балаларды үйретудің тиімділігін арттыру үшін осы салаға арнайы бағытталған қосымша жұмысты ұйымдастыру қажеттігін негіздеді.

Арнайы білім беру мекемесінің оқу бағдарламаларына сәйкес апта сайын факультативті сабақтар ұйымдастырып, өткізуге болады. Солардың бірін салауатты өмір негіздеріне арнауға болады деген ойдамыз.

Сонымен, келесідей қорытынды түйіндемелер жасадық:

1. Оқушыларды денсаулықты күту дағдыларына үйрету мәселесін арнайы білім беру мекемелерінің негізгі бағдарламаларында осы сұрақтардың қамтылғаны анықталды, бірақ олардың мазмұнын толықтыратын қосымша сабақтан тыс шаралар ұйымдастыру мүмкіндігін пайдалануға болады.

2. Арнайы білім беру мекемесі оқушыларының салауатты өмір салты негіздерін меңгеруі төмен деңгейлігімен, теориялық білімін практикалық әрекеттерге ұластыру қиындығымен, балалардың өз денсаулығының маңызын және оны сақтаумен нығайтудағы өз басының рөлін жете түсінбеуімен сипатталады.

3. Арнайы білім беру мекемесінің оқу бағдарламасының мазмұнын толықтыратын жеке бас тазалығын сақтауға бағытталған педагогтың тәрбиешілермен және мектеп дәрігерімен бірлесе отырып жүргізетін факультативті сабақтарының тиімділігі оқытушы экспериментке дейін және одан кейін жүргізілген салыстырмалы талдау нәтижелері арқылы көрсетілді.

Әдебиет

1. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының ресми сайты: www.who.int/

2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Астана, 2014 жылғы 17 қаңтар. – <http://www.akorda.kz/>

3. Гомзякова Н.Ю. Педагогические условия повышения эффективности обучения основам здорового образа жизни учащихся старших классов специальных (коррекционных) школ VIII вида: Дисс... к.п.н. – М., 2009.-266с.

4. Колбанов В.В., Зайцев Г. К. Валеология в школе.- СПб.: Питер,1992.- 105с.

5. Смирнов Н.К. Здоровье сберегающие образовательные технологии в работе школы. - М.: Аркти, 2003. - 272с.

Абдразакова А.У., магистр, аға оқытушы,
Азирбекова А.Ж., магистр, аға оқытушы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда
университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

В статье рассматривается генезис и историческое развитие технологий в системе образования.

Abstract

The article examines the genesis and historical development of technologies in the education system.

Қазақстандағы педагогикалық білім беруді жаңғырту осы білім беру саласындағы жаһандық процестердің жалпы бағытында жүзеге асырылуда. Инновациялық даму мен болжамды зерттеулерді түсіну, жобалау және іске асыру қарастырылып отырған құбылыстың тарихи даму тенденцияларын мақсатты түрде анықтап, ескеруді қажет етеді.

Бүгінгі күні еңбек нарығында бәсекеге қабілетті және сұранысқа ие мамандар даярлау – жоғары оқу орындарының ғана емес, жалпы қоғам алдындағы маңызды міндеттердің бірі десек қателеспейміз. Мамандар даярлау ісінде білім беру процесінің алар орны да айқын. Білім беру процесі әлемді танып-білуді қамтамасыз етеді, қайталанбайтын өзіндік ерекшелігі бар тұлғаның даралығын дамытады, әлемдік мәдениетте білім беру мен мұраттың өміршеңдігін меңгертеді [1,3].

Білім беру модельдерінің даму тарихы қоғам мен мәдениеттің дамуымен тығыз байланысты екендігі тарихтан мәлім. Әр халықтың тарихи жолының өзіндік ерекшелігі сол өңірдегі климаттық факторлардың тұтас кешенімен, табиғи жағдайлармен, тарихи кезеңдерде болып өткен соғыстармен, сол елдегі мекендейтін түрлі халықтардың арасындағы этносаралық қатынастармен анықталады. Әрбір халық өз даму тарихының барысында белгілі бір идеяларға, мұраттарға, құндылықтар мен нормаларға негізделген ерекше және қайталанбас ұлттық мәдениетін қалыптастырады.

Осы тұрғыдан алып қарағанда, тарихи-мәдени контекст пен білім берудің өзара байланысы-педагогтар үшін өзекті мәселе болып табылады. Бұл белгілі бір елдің әлеуметтік дамуына және мәдениетінің түріне сәйкес келетін білім беру модельдерін таңдаумен байланысты.

Жаһандану дәуірінде білім беру моделін таңдау міндеті әсіресе өзекті болып көрінеді. Өйткені, әлеуметтік желілер жастардың

толассыз келіп жатқан ақпараттар ағымына сыни көзқараспен қарап, өзіндік көзқарастарының қалыптасуына ықпал етумен қатар, бәсекеге қабілетті маман болып қалыптасуында да маңызды орын алады.

Кез келген елдегі білім беру модельдерінің барлық компоненттері әлеуметтік-мәдени салада болатын өзгерістермен анықталады. Мәдени дәуірлер мен білім беру эволюциясының үш нұсқасы бар: архаикалық мәдениет, индустриалды мәдениет және постиндустриалды мәдениет.

Архаикалық мәдениет білімнің дәстүрлі түріне сәйкес келеді. Білім берудің бұл түрі ұрпақтан-ұрпаққа тұрмыстық өмір тәжірибесін беруге бағытталған. Білім мен біліктілікті берудің бірден бір жолы салт-дәстүрлер болады.

Индустриалды мәдениет білім берудің инструктивті, яғни нұсқаулық түріне сәйкес келеді. Мәдениеттің бұл түрі машина жасау сұраныстарына сәйкес әлеуметтік динамиктер мен әлеуметтік өмірді ұйымдастырумен сипатталады.

Индустриалды мәдениетте білім берудің инструктивті моделі пайда болды. Бұл кезеңде білім беру жүйесі қалыптасады. Мұндай білім беру оқыту, дайын білімді жаңғырту, жазбаша дерек көздер арқылы білім беруге бағытталған. Процестің басым ұйымдастырушысы-мемлекет болып табылады. Ол жүргізіп отырған әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени саясатының аясында мектептер, колледждер, университеттер ашып, өзіндік білім беру жүйесін құрады.

Постиндустриалды мәдениет білімнің шығармашылық немесе инновациялық түріне сәйкес келеді. Бұл білім берудің негізгі мақсаты-әмбебап және икемді әлеуметтік дағдыларды игеру. Негізгі білім беру көзі-ғаламтор желісі, оқытудың тәсілі барлық ұрпақтардың бірлескен үздіксіз өнімді танымдық қызметі болып табылады, яғни ұрпақтар сабақтастығы. Білім беру процесінің басым ұйымдастырушысы мен реттеушісі бұл жерде – қоғам болады.

Қазіргі кезеңдегі білім беру кеңістігінде оқытушылық қызметті атқарудың әр түрлі модельдері бар. Инновациялық оқытудың негізінде шығармашылық, қоршаған әлем мен адамды өзгерту және жаңғырту жатыр. Инновациялық оқыту адамның тез дамып келе жатқан жақсы тестілеу нәтижелеріне бейімделу қабілетіне бағытталған.

Білім алушылардың оқу материалының мазмұнын жаңғырту екі нысанда жүзеге асырылады: білімді меңгеру процесінің алгоритмі, іскерлігі, оларды меңгеру нәтижесі.

Инновациялық оқытудың негізгі мақсаты-табысқа жету.

Дәстүрлі оқыту мен инновациялық оқытудың конструктивті бірігуі мен тіркесуі аралас оқытуды құрайды.

Инновациялық оқытудың үшінші тобы білім алушылардың зерттеушілік және ізденімпаздық қызметіне негізделген.

Мұндай оқыту жаңа білімді өз бетінше іздеу тәжірибесін игеруді, оларды жаңа жағдайда қолдануды, шығармашылық қабілеттерін дамытуды қамтиды [2,317].

Қазіргі дәуірдің әлеуметтік және экономикалық даму ерекшеліктерінің бірі ретінде автоматтардырылған және ақпараттық технологиялардың тегеурінін атауға болады. Бұл ерекшелік тұрақты кәсіптердің өз қасиеттерін жоғалтып, өзгерістерге ұшырап, уақытша сипаттарды иеленуге әкелуде. Мұндай жағдайда үйрене білу және үйренуге ұмтылу адамның ең басты қабілеттеріне айналуға, бүгінде үйренуге үйрену керек. «Өмір бойы үйрену» идеясының қазіргі білім жүйесінің негізгі тұжырымдамаларының біріне айналып кетуінің себебі осындай жәйттермен байланысты [3,4]. Яғни жеке тұлға, біздің жағдайымызда білім алушы өзінің білімі мен дағдыларын, құзіреттіліктерін үнемі жетілдіріп отыру арқылы заман ағымына сай постиндустриалды қоғамдағы ақпараттық кеңістік аясында бәсекеге қабілетті маман ретінде қалыптасады.

Интербелсенді оқу/оқыту бірінші мезетте білім игеру процесінде қатысушылардың тиімді қарым-қатынасына негізделеді. Ағылшын тілінен келген «интерактив» сөзі де осы ұғымды білдіреді: өзара әрекет жасау. Басқаша айтқанда интербелсенді дегеніміз біреумен тығыз қарым-қатынаста болу, онымен бірлесе әрекет жасау, диалог құру [3,4].

Конструктивті білім іздену, тану және рефлексия сияқты студенттердің өзіндік белсенді әрекеттері негізінде игеріледі. Білімді игеруде олар есте сақтау үшін дайын ақпаратты қабылдамайды, бірақ оларды "игеру" сөзінің шынайы мағынасында егжей-тегжейлі қарастырады, оларды іс-әрекеттер арқылы зерттейді.

Сындарлы танымның негізгі қағидасы білім алушыға дайын күйде берілмейтіндігімен және әр адамның қоршаған әлем туралы өзіндік түсінігі, яғни оқушының жеке ойлары, идеялары, түсініктері, көзқарастары қалыптасуымен байланысты. Ол- дүниетаным, пікірлер, сұрақтар мен жауаптар, дәлелдер, принциптер, мотивтер мен құндылықтар.

Мұның бәрін студенттердің өздері әрекеттер мен ойлар арқылы жасайды. Бұл жағдайда мұғалім сабақ бермейді, ол тек оқушының білім алуына жағдай жасайды.

Сондықтан конструктивті білім кейде трансформациялық білім деп аталады.

"Конструктивті"деп аталу себебі:

- Білім алушы өз бетінше ұғымдарды, ойларды, идеяларды, ақпараттан, фактілерден, ережелер мен қағидаттардан алып қорытынды жасайды;

- Конструктивті оқыту білім алушыны рефлексия (ойлау) арқылы өзін "жетілдіруге", жеке басын өзгертуге ынталандырады;

- Конструктивті білім тұлғаға өзін-өзі өзгертудің нақты және айқын мақсаттары мен құралдарын беріп қана қоймайды, сонымен бірге оларды бойына сіңіріп, оны өзін-өзі жетілдіруге жұмылдырады.

Дәстүрлі оқыту форматындағы есте сақтау мен қайталауға негізделген репродуктивті білім беру әдісіне қарағанда түсіну, қолдану, талдау, бағалау негізіндегі жаңартылған білім беру мазмұны сыны тұрғыдан белсенді әрекеттерді талап етеді.

Инновациялық білім беру жүйесінде мұғалімдердің іс-әрекеттеріне келесі талаптар қойылады:

- Диагностикалық қызмет. Білім алушыларды зерделеу, олардың деңгейін анықтау;

- Бағдарлауды болжау мүмкіндігі. Жағдайды анықтау және дамыту. Өзара көмек пен қызметті ұйымдастыру.

-Құрылымдық жобалау қабілеті. Ұйымдастыру қызметі, міндеттерді бөлу.

- Ақпараттық-түсіндіру қызметі. Дүниетанымдық, адамгершілік-эстетикалық ұғымдарды меңгеру

Коммуникативті-ынталандырушы әрекет. Мұғалімнің ерекше әсері, оң көзқарас, іскерлік шеберлік.

- Талдау-бағалау әрекеті. Процестің оң және теріс жақтарын анықтай білу.

Бағалау " жақын отыру " деген мағынаны білдіретін ежелгі латын сөзі. «Жақын отыру» деген түсінікті жан-жақты талдайтын болсақ,оған төмендегідей бірнеше түсініктеме беруге болады:

•бір-біріне жақын отырған адамдар өздерінің еркінен тыс бірін-бірі бақылайды;

•бір-бірінің кез-келген іс-әрекеттерін назарларынан тыс қалдыра алмайды;

•жақын отырған адамдар бір-бірінің сөзін мұқият тыңдай алады;

•бір-біріне сұрақ қояды,сұрақтарына тез арада жауап ала-алады;

•бір-бірімен келісімге келуге тырысады;

• пікірлермен алмасып,өзінің білім қорын кеңейтуге мүмкіндік алады.

«Жақын отырған» адамдар осындай өзара әрекетке түсуі арқылы өздері бірін-бірі бағалап отырғанын аңғармай да қалады. Мұндай үрдіс топтық жұмыс немесе жұптық жұмыс түрінде іске асырылады. Формативтік бағалау оқушының білім деңгейінің қаншалықты сатыда тұрғанын анықтауға үлкен мүмкіндік береді. Формативтік бағалау арқылы әр оқушының өзіндік мүмкіндіктерін ашуға әрекет жасалынады.Осындай бағалаудың арқасында дарынды оқушыны анықтауға мүмкіндік аласыз. Қандай оқушыға қаншалықты деңгейде тапсырма беру керектігі өз-өзінен айқындалады. Оқушылар өз кезегінде бірін-бірі бағалау арқылы, егер бағалау әділ жүрсе, өздерінің мүмкіндіктерін, қабілеттерін өздері анықтап береді.Бағалау топ арасында жүргендіктен, бағаланбайтын оқушы қалмайды. Сондықтан да «үнсіз» оқушының өзі біртіндеп «мінсіз» оқушыға

айнала бастайды. Сабақ тартымды өтсе , топтағы оқушылар топтық жұмысқа тартылып, өздерінің белсенділіктерін көрсетуге мүкіндік алады [4].

Постиндустриалды мәдениеттің конвергенциялық, мозаикалық (сызықтылық), полилогиялық және т.б. сияқты ерекшеліктерін көрсететін білім берудің шығармашылық моделі әмбебап іске асыру нұсқасын білдірмейді. Ол әртүрлі деңгейдегі нақты әлеуметтік-мәдени жағдайларды бейнелеу логикасында әртүрлі нұсқалармен ұсынылуы мүмкін.

Мәдениеттің жаңа түріне көшумен байланысты жалпы өркениеттік дағдарыс жағдайында қарастырылған қазіргі білім беру жағдайы әртүрлі ғылыми салаларды, атап айтқанда мәдениеттану мен педагогиканы біріктіретін жүйелі білім негізінде шешуге болатын әлеуметтік-мәдени көбею процесін түсіну мәселелерін өзекті етеді.

Постиндустриалды мәдениеттің қалыптасу белгілерінің жиынтығы болып табылатын креативті модель шығармашылықтың негізгі өндірістік ресурс ретіндегі құндылығын білімнің тиісті мазмұны түрінде және оны микро, мезо және макро деңгейдегі тиісті педагогикалық инфрақұрылымда білім беру кеңістігінде жүзеге асырудың ашық, ведомстводан тыс, транс-сфералық сипатта болуы керек.

Болжау, жобалау, бағдарламалау, ғылыми-әдістемелік сүйемелдеу, диагностика кезеңін қамтитын креативті модельді іске асыру рәсімі білім беруге тапсырыс берушілердің мәдени жас ерекшелігіне және олардың нақты локуста (ауданда, қалада, округте, өңірде және т.б.) барабар ұсынылуына негізделуі тиіс.

Барлық модельдер білім беру кеңістігінде білім алушылардың мәдени жасына сәйкес, белгілі бір білім беру моделі аясында білім беру мекемесінің түрі мен деңгейін таңдау құқығын берген жағдайда ұсынылуы керек.

Егер дәстүрлі білім беру моделінің өзекті құрамдас бөлігі экономикалық және әлеуметтік өмір тәжірибесі болса, онда ол дәстүрлі компонент түрінде (еңбек сабақтары, үй шаруашылығы және т.б.) нұсқаулық ретінде өтті; эмпирикалық табиғи заңдылықтардың көрінісі түріндегі ғылыми білім (шөптердің емдік қасиеттері, тұтылуды, су тасқынын болжау және т. б.) дәстүрлі модельдегі әлеуетті компонент болды.

Ғылыми білім инструктивті модельдің өзекті құрамдас бөлігі болып табылатындықтан, бүгінгі таңда дамып келе жатқан шығармашылық модельде өзекті мәртебеден дәстүрлі мәртебеге ауысады, ал мәдениетті жасаушы, оның өмірлік мәні, яғни инструктивті модельдің әлеуетті компоненті болған адамға деген қызығушылық шығармашылықта өзекті болады [5].

Сондықтан жоғары оқу орындарында студенттердің кәсіби дайындығы оқыту барысында және сабақтан тыс уақытта ғылыми зерттеу жұмыстармен айналысудың тиімділігін қажет етеді.

ҒЗЖ тиімділігі ол зерттеу жұмысының кәсіби бағытының арқасында қоғам өмірінің түрлі салаларында болашақ педагогтардың нақты және жылдам бағдарлануын дамыту қабілетінен тұрады.

Қорыта айтқанда, постиндустриалды қоғамдағы жаңартылған білім беру модельдері студенттерге өзінің өмірлік өзін-өзі анықтауда, оның күштері мен мүмкіндіктерін дамытуда, өзінің қабілеттерін, талантын, өзін-өзі тануда және бәсекеге қабілетті маман болып инструкторлық түрде қалыптасуына қызмет етеді.

Әдебиет

1. Бұлақбаева М.К. Педагогикалық шеберлік негіздері: оқу құралы.-Алматы: «Отан» баспасы, 2018.-128 б.
2. Алисов Е.А., История развития образовательных моделей и технологий:учебник/ Е.А.Алисов, Л.С.Подымова.- Алматы: Берлин: Директ-Медия,2021.-352с.
3. Әлімов Асхат Қамзаұлы. Интербелсенді әдістемені мектепте қолдану:Оқу құралы.-Алматы,2015.-180 бет.
4. <https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/8902/>
5. <https://www.dissercat.com/content/obrazovanie-kak-fenomen-kultury-evolyutsiya-obrazovatelnykh-modelei-v-istoriko-kulturnom-pro>

ӘОЖ 005.095.7

Білім саласындағы жасанды интеллектінің рөлі

Ишанова Қ.Б., физика пәнінің оқытушысы,
И.Әбдікәрімов атындағы Қызылорда аграрлық техникалық
жоғары колледжі, Қызылорда қаласы

Резюме

В статье рассказывается о роли и практическом применении искусственного интеллекта в сфере образования. Рассматривается использование методов и средств ИИ в образовании, здравоохранении, космических исследованиях, промышленности, сельском хозяйстве и охране окружающей среды. Излагаются основы построения интеллектуальных систем управления на транспорте, робототехнических комплексах.

Abstract

The article describes the role and practical application of artificial intelligence in the field of education. The application of AI methods and tools in education, healthcare, space research, industry, agriculture and

environmental protection is considered. The fundamentals of building intelligent control systems in transport, in robotic complexes are described.

Мақсаты: Жасанды интеллект саласының қоғамға тигізер пайдасын ғылыми тұрғыда салыстыра отырып, медицина саласында қолданылу аясын зерттеу. Жасанды интеллект саласы технологияларының білім алушының өміріндегі орнын анықтау

Міндеттер:

1. Жасанды интеллект саласы туралы мәліметтер жинау: Соңғы жылда шығарылған жаңа технологияларды атап өту, жасанды интеллект туралы түсінік қалыптастыру.

2. Жасанды интеллект саласы технологияларының білім алушының өміріндегі орнын анықтау мақсатында зерттеу жүргізу.

Гипотеза: Заманауи технологиялар адам өміріндегі біршама қиындықтарды жеңілдететіндігі дәлелденеді, аграрлық техникалық жоғары колледж студенттері білім алу барысында жаңа технологияларды пайдалану арқылы уақытын үнемдейтіндігі дәлелденеді.

Зерттеу әдісі: Әдебиет көздеріне жүгіну арқылы мәліметтерді іздеу

Зерттеу нәтижесі: Жасанды интеллект саласының білім саласындағы пайдасы көрсетілді. Жасанды интеллект саласы әзірлемелері таныстырылды.

Жасанды интеллект біздің білімге деген көзқарасымызды өзгертуге мүмкіндігі бар. Білім беру процесіне жасанды интеллект технологиялары мен әдістерін біріктіру оқытудың тиімділігін арттыруы мүмкін. Жасанды интеллект білім алушыларға жекелендірілген және қызықты оқу тәжірибесін бере алады және оқытушыларға студенттерге жақсырақ қолдау көрсетуге көмектеседі. Жасанды интеллект студенттерге де, оқытушыларға да білім берупроцесін жақсарту үшін әртүрлі тәсілдермен қолданыла алады. Жасанды интеллектті қолданудың ең маңызды аспектілерінің бірі студенттерді жекелей оқыту. Жасанды интеллект алгоритмдері білім алушылардың деректерін талдау және олардың күшті және әлсіз жақтарын анықтау үшін пайдаланылуы мүмкін, содан кейін оларды әрбір жеке студенттің қажеттіліктеріне сәйкес оқу процесін жекелендіру үшін пайдалануға болады. Бұл тиімдірек оқуға әкелуі мүмкін, өйткені білім алушылар жақсартуды қажет ететін салаларға назар аударуға алады және мақсатты оқытуды ала алады [1, 18 б].

Қазіргі таңда өте танымал GPT-3 OpenAI технологиясы, соның ішінде chatgpt моделі білім беруде бірнеше жолмен қолданылуы мүмкін. ChatGPT нақты уақыттағы кері байланысты және студенттерге оқу барысында басшылықты қамтамасыз ету үшін жекелендірілген оқыту платформаларына біріктірілуі мүмкін. Сонымен қатар, ChatGPT білім алушылардың деректерін талдау және оқытушыларға нұсқаулар

мен түсініктер беру үшін пайдаланылуы мүмкін, бұл оларға білім алушыларға қолдау және олардың үлгерімі туралы негізделген шешімдер қабылдауға көмектеседі. ChatGPT-ті білім беруде қолдану оқу процесін едәуір жақсартатынына қарамастан, оны адам тәрбиешілерімен және этикалық және құпиялылық мәселелеріне сәйкес пайдалану керек екенін ескеру маңызды. ChatGPT - жасанды интеллект технологиясына негізделген табиғи тілді өңдеу құралы. Ол чатботпен адам сияқты сөйлесуге, диалог құруға, мәтіндік көмек сұрауға және т.б. әрекеттерге мүмкіндік береді. Бұл тіл моделі кез-келген (?)(!) сұраққа жауап бере алады және электрондық пошта, эссе және кәдімгідей код жазу сияқты тапсырмаларды орындауға көмектеседі. Қазіргі уақытта оны пайдалану көпшілікке ақысыз, тегін. Өйткені ChatGPT зерттеу және кері байланыс жинау сатысында жұмыс істеп тұр. Ақпаннан бастап Chatgpt Plus деп аталатын ақылы нұсқасы да қол жетімді. Оның жалғыз басты айырмашылығы: ChatGPT 4 нұсқасы бар. ChatGPT-ді OpenAI атты жасанды интеллектіні зерттеу компаниясы құрды. Компания ChatGPT-ді 2022 жылдың 30 қарашасында іске қосты. Бүкіл әлем сол кезден шулай бастады. Өйткені, 5 күнде 1 млн (!) қолданушыға жеткен ол, 2 айда 100.000.000 қолданушыны қамтып, әлемдік рекорд жасады. Алайда, ол негізі Илон Маск, Сэм Олтмэн және өзге де Кремний Алқабының Рейд Хофман (Линкедин), Питер Тиль (Facebook) секілді азулы инвесторлардың \$1млрд (!) қаржы салуымен сонау 2015 жылы ашылған еді. Сондай-ақ 2020 жылдың өзінде GPT3 нұсқасында жұмыс істей бастаған болатын. Дәл қазір ол GPT-4 нұсқасын іске қосты. Негізі ол үлкен сенсация жасады. Бұған дейін жасанды интеллект туралы көп айтылғанымен, оның күнделікті қолданысы туралы сөз болғанда, бүкіл жұрт түсінетін мысалын келтіру сәл қиындау болатын. Ал қазір көзі қарақты қолданушы жасанды интеллект туралы көбірек естіп, біліп, жалпы өмірде жан-жақты қолдана бастады. Швейцария Банкінің UBS талдауына сәйкес, ChatGPT тарихтағы ең жылдам дамушы қолданба боп саналады. Сол талдау арқылы ChatGPT іске қосылғаннан 2 айдан кейін 100 миллион пайдаланушыға ие болғанын естідік. Салыстыру үшін, TikTok 100 миллион пайдаланушыға жету үшін 9 ай қажет еткен. Нәтижесінде, Google Red Code атты ChatGPT-ге қарсы дабыл қағуға мәжбүр болды [2, 208 б].

ChatGPT OpenAI жасаған тіл моделінің архитектурасында жұмыс істейді, ол generative pre-trained Transformer (GPT) деп аталады. Жасанды интеллекттің генеративті моделі деп аталатын бұл түрі интернеттегі көптеген ақпаратпен, соның ішінде уэб-сайттармен, кітаптармен, жаңалықтар мақалаларымен және басқалармен "жемделеді" яғни оқытылады. Тілдік модель бақыланатын оқытуды, сондай-ақ күшейтілген оқытуды қолдану арқылы жетілдірілді. Адамның кері байланысына негізделген күшейту жаттығуларын (RLHF) пайдалану ChatGPT-ді ерекше етеді. Оны Reinforcement

learning from human feedback дейді. Google секілді іздеу жүйесі пайдаланушыға сұралған ақпаратты тауып беру үшін интернеттегі уэб-беттерді индекстейді. ChatGPT интернеттен ақпарат іздеуге мүмкіндігі жоқ. Ол, бар болғаны (?), өзінің жадындағы (750GB) оқытылған деректен алынған ақпаратты пайдаланады. ChatGPT тек 2021 жылға дейінгі мәліметтерді біледі. Google сияқты ең соңғы ақпаратқа қол жеткізе алмайды. Адамдар жасанды интеллект чатботтары адамды алмастырады немесе атрофиялайды деп алаңдайды. Мысалы, чатбот бірнеше секунд ішінде кез-келген тақырыпқа тиімді (әрдайым дәл, тура, сенімді, шынайы емес) мақала жаза алады. Бұл адам жазушының қажеттілігін жоюы ықтимал, мүмкін. Чатбот, сонымен қатар, бірнеше секунд ішінде толық эссе жаза алады. Бұл студенттерге дұрыс жазуды үйренуден жалтаруға әкеледі немесе керісінше, сол арқылы эссені қалай дұрыс жазуды көріп алса болады. Сәйкесінше, көптеген білім беру ұйымдарының бұл сайтқа сабақ барысында кіруге тыйым салуына әкелді. Тағы бір мәселе - жалған ақпараттың таралуы. Бот интернетке қосылмағандықтан, ол берген ақпаратта жаңсақ мәлімет болуы жиі кездеседі. Оған боттың өзі: "Менің жауаптарым факт ретінде қабылдануы тиісті емес. Адамдардан менен немесе кез-келген басқа көзден алған әр ақпаратты үнемі тексеріп алуға шақырамын" дейді. Сондай-ақ оның құрушысы OpenAI-дің өзі де "ChatGPT кейде ақылға қонымды, алайда толықтай қате немесе мағынасыз жауаптар жазатынын" атап өтті [3, 45 б].

Білім беруде жасанды интеллект көмегімен жасалуы мүмкін бірнеше бағдарламалар бар:

1. Жекелендірілген оқыту платформалары: бұл платформалар білім алушылардың деректерін талдау және олардың күшті және әлсіз жақтарына негізделген әрбір жеке білім алушы үшін жеке оқу тәжірибесін жасау үшін жасанды интеллект алгоритмдерін пайдаланады. Жеке оқытуға арналған жүйесі бар платформалар: Coursera (<https://www.coursera.org/>), EdX (<https://www.edx.org/>), Udemy (<https://www.udemy.com/>).

2. Интеллектуалды оқыту жүйелері: бұл жүйелер студенттердің кері байланысын қамтамасыз ету және оқу процесіне қатысуға көмектесу үшін нақты уақыт режимінде басшылық жасау үшін жасанды интеллектті пайдаланады. Интеллектуалды оқыту жүйелері бар платформалар: Knewton (<https://www.knewton.com/>), Querium (<https://www.querium.com/>), ALEKS (<https://www.aleks.com/>).

3. Автоматтандырылған бағалау жүйелері: бұл жүйелер жасанды интеллектті тапсырмалар мен емтихандарды жылдам және дәл бағалау үшін пайдаланады, оқытушыларға басқа тапсырмаларға назар аударуға уақыт береді. Автоматтандырылған бағалау жүйелері қолданылған платформалар: Gradescope (<https://www.gradescope.com/>), Top Hat (<https://tophat.com/>).

4. Шешімдерді қолдау жүйелері: бұл жүйелер оқытушылар мен мекемелерге ресурстарды бөлу туралы негізделген шешімдер қабылдауға көмектесу арқылы оқушылардың үлгерімі туралы деректерді талдау үшін жасанды интеллект алгоритмдерін пайдаланады. Шешімді қолдау жүйелері қолданылған платформалар: Edmentum (<https://www.edmentum.com/>), DreamBox (<https://www.dreambox.com/>)

5. Виртуалды және кеңейтілген шындық технологиялары: бұл технологиялар жасанды интеллектті студенттерге орналасқан жеріне қарамастан білім алуға мүмкіндік беретін қызықты және интерактивті білім беру тәжірибесін жасау үшін пайдаланады. Виртуалды және кеңейтілген шындық технологиялары қолданылған платформалар: zSpace (<https://zspace.com/>), VR Classroom (<https://www.classvr.com/>).

6. Адаптивті тестілеу жүйелері: бұл жүйелер студенттердің үлгеріміне негізделген нақты уақыттағы тест сұрақтарын бейімдеу үшін жасанды интеллект алгоритмдерін қолданады, бұл жекелендірілген және тиімді бағалауды қамтамасыз етеді. Адаптивті тестілеу жүйелер қолданылған платформалар: Smart Sparrow (<https://www.smartsparrow.com/>), Carnegie Learning (<https://www.carnegielearning.com/>) [4, 96 б].

Қорытындылай келе, жасанды интеллект жекелендірілген және тиімді оқу тәжірибесін ұсыну, ресурстарды бөлуді оңтайландыру және білімге қол жетімділікті жақсарту арқылы білім беру процесінде төңкеріс жасай алады. Жасанды интеллект дамып келе жатқандықтан, оқытушылар мен білім алушылар үшін оның әлеуетін пайдалану және оны жүзеге асыру жауапты, этикалық және студенттерге де, оқытушыларға да пайдалы болуы үшін жұмыс істеу маңызды. Зерттеу жұмыстарын жүргізе отырып, бірқатар әдебиеттерді пайдаландым. Оқу процесінде жасанды интеллекті жиі және үнемі қолданып келемін.

Әдебиет

1. Баймұхамедов М.Ф., Баймұхамедова А.М., Боранбаев С.Н. Жасанды интеллект: қазіргі заманғы теория және тәжірибе / Artificial Intelligence: Modern Theory and Practice: оқу құралы / М.Ф.Баймұхамедов, А.М.Баймұхамедова С.Н.Боранбаев, 2 бөлім – Алматы: «Бастау», 2020 – 240 бет.

2. Масленникова О.Е., Гаврилова И.В. Основа искусственного интеллекта // Учеб.пособие, издательство «Флинта».2013. – 265 б

3. Люгер Дж. М. Искусственный интеллект: стратегии и методы решения сложных проблем / Под ред КуССуль, 2005. – 864 б

4. Чулюков В.А. Основы искусственного интеллекта [Мәтін]:учеб. пособие // В.А.Чулюков. - Воронеж: Изд-во ВГПУ, 2005. - 304 б.

**Биология пәнін оқытуда жаңа техникалық құралдарды
кешенді қолданудың тиімділігі**

Аманкелдиева А.Ә., Рахметбай А.М.,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

В статье описана эффективность комплексного использования современных технологий в преподавании биологии. Современные учебные пособия в преподавании биологии, такие как видео, медиа, аудио и инновационные методы обучения, доказали свою эффективность.

Abstract

The article describes the effectiveness of complex use of modern technical means in teaching biology. The study of biology shows the effectiveness of teaching methods of modern technical means, such as video, media, audio and innovative teaching methods.

Бүгінгі заманда жаңа компьютерлік технологияларды енгізумен бірге «технология» деген ұғым жиі кездеседі. XX ғасырдың 60 жылдарындағы АҚШ пен Англияда пайда болып, содан бұл термин өмір қажеттілігіне байланысты дүниежүзіне таралып кетті. Қ. Әбдіғалиев «технология» педагогикада бұл ұғым оқушылардың аз ғана күш жұмсап, ең жақсы жоғарғы нәтижеге жетудің тиімді принциптері мен әдістерін анықтауға бағытталған. Егер материалдық өндіріс саласында еңбек затын бірте-бірте терең меңгеру негізінде еңбек өнімінің өсуіне әкелетін жаңа технологиялар жасалса, ол білім беру саласында басқаша, технологиялар ұстаз іс-әрекетінің жеке қасиетіне сай жасанды, қолдан істелген конструкциялар ретінде жасалады [1].

Бүгінгі таңда Қазақстанда Ш. Қалановтың, Ж. Қараевтың, Ш. Таубаеваның, Қ. Қабдықайыровтың, С. Лактикованың, М. Жанпейісованың, Ә. Жүніспек пен Қ. Нағымжанованың, С. Көшімбетованың, К. Ж. Бұзаубақованың, Б. Тұрғанбаева мен А. Әлімовтың, т.б. ғалымдардың зерттеулерінде оқытудың қазіргі заманғы педагогикалық технологиялары жан-жақты қарастырылады. Бұл технологиялар теориялық тұрғыдан дәлелденіп, тәжірибеде жақсы нәтиже көрсетіп жүр. Қазіргі заманғы педагогикалық технологияны жүзеге асыруда мұғалім белсенділігі, шығармашылық ізденісі, өз мамандығына деген сүйіспеншілігі, шәкірттерінің еңбегін бағалауы, пәндік білім сапасының жоғары болуы ерекше орын алады. Әдіскер С. Көшімбетова өзінің зерттеуінде оқу-тәрбие

үдерісінде оқытудың инновациялық әдіс-тәсілдерін қолданудың ерекшеліктерін атап көрсеткен [2].

Симоненко В.Д. оқытудың инновациялық технологияларын былай жіктеді: оқытудың интерактивті технологиялары, жобалық оқыту технологиясы және компьютерлік технологиялар. Оқытудың интерактивті технологияларында рөлдер айтарлықтай өзгереді (ақпараттаушы рөлінің орнына - менеджердің рөлі) және білім алушылар (әсер ету объектісінің орнына - өзара іс-қимыл субъектісі), сондай-ақ ақпараттың рөлі (ақпарат мақсаты емес, іс-әрекеттер мен операцияларды игеруге арналған құрал) [3].

Оқытудың өзіндік ерекше заңдылықтары бар. Сондай заңдылықтардың бірі білім беруде көрнекілік құралдарды пайдалану болып табылады. Я. А. Коменский «Егер біз оқушыларға нағыз қажетті білім бергіміз келсе, онда біз оларды жеке бақылау мен сезіну арқылы беруіміз керек» деп айтқан. К. Д. Ушинскийдің өзі көрнекілік арқылы оқыту оқушылардың зейінін арттырып, терең меңгерілуіне жағдай жасайтынына сенімді болған. Оқыту құралдарын кешенді қолдану технологиясы мен әдістемесін меңгеру, оқу жабдықтарының кешендерін құрай білу В.А. Михалин, О.А. Михалина ойынша, профильді мектеп мұғалімінің кәсіби шеберлігін анықтаудағы рөлі өте маңызды педагогикалық шеберлік болып табылады [4].

Оқыту құралдарын кешенді қолданудың тиімділігі бірқатар зерттеулерде көрсетілген. Оқыту құралдары кешенінде әрбір оқу құралы ажырамас бөлік болып табылады, онсыз білім беру мазмұнын беру мүмкін емес, өйткені әрбір құрал сабақ тақырыбын ашу үшін белгілі бір мағыналық жүктеме алады.

С. Г. Шаповаленко оқу құралдары кешендерін қалыптастырудың келесі кезеңдерін бөледі:

- 1) оқыту міндетін қою;
- 2) осы тақырып бойынша білім мазмұны мен көлемін анықтау;
- 3) оқушылардың алдыңғы танымдық тәжірибесін талдау;
- 4) білім беру мазмұнын беру дәйектілігін анықтау;
- 5) білмейтін білімге көшу қадамдарын қалыптастыру;
- 6) әрбір қадамды әдістемелік әзірлеу — бақылау мен кері байланысты жүзеге асыру әдісін, тәсілдерін, оқыту құралдарын тандау [5].

Компьютер білім беруде кеңінен қолданылса, онда "оқытудың ақпараттық технологиялары" туралы айту қажеттілігі пайда болды, бұл ретте олардың оқу процесінде бұрыннан іске асырылып келе жатқаны анықталды. Сонда "оқытудың жаңа ақпараттық технологиясы" термині пайда болды. Мұндай оқыту технологиясында компьютер мақсатты ақпаратты басқару және т. б. үшін құрал ретінде қолданылады.

Ботаника ғылымының әртүрлі пәндері бойынша зертханалық және дәрістік сабақтарда сапалы презентацияларды пайдалану оқытудың дәстүрлі түрлерін және компьютерлік технологияларды үйлестіре отырып, оларды жоғары деңгейде өткізуге мүмкіндік береді. Л. В. Харина мұндай альянс бірыңғай құрылымға біріктірілген оқу ақпаратын (графикалық, мәтіндік, аудиовизуалды) ұсынудың әртүрлі нысандарын бір мезгілде іске қосуға мүмкіндік береді, бұл оны барынша көрнекі және оңай қабылданатын түрде жеткізуге мүмкіндік беретінін дәлелдеді.

Пономарева И.Н. оқу-әдістемелік құралдардың келесі анықтамасын береді: "Оқыту құралдары — оқытудың мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес оқу қызметінің тиімділігін арттыруға ықпал ететін әр түрлі пәндер, құбылыстар, фактілер, оқыту бағдарламалары». Қазіргі уақытта "Оқыту құралдары" ұғымының шекарасы жаңа ақпараттық оқыту бағдарламаларының пайда болуына байланысты, мысалы, виртуалды эксперименталдық жұмыстар, қашықтықтан оқыту құралдары және т.б. осылайша "Оқыту құралдары" ұғымын нақтылау қажет [6].

Биологиялық білім саласындағы мультимедиялық құралдар келесі типтік міндеттерді шеше алады:

1. Оқу үрдісін жандандыру, оның ішінде:

- оқытудың сапасы мен тиімділігін арттыру;
- оқушылардың когнитивтік белсенділігін тәрбиелеу;
- пәнаралық байланыстарды тереңдету.

2. Студенттердің жеке қасиеттерін дамыту:

- аналитикалық, конструктивті және креативті ойлау;
- құрдастарымен қарым-қатынаста және ынтымақтастықта коммуникативтік дағдылар;
- өз көзқарасын қорғай білу;
- өзіндік жұмыс дағдылары;
- зияткерлік қиындықтарды жеңу қабілеті және т. б. [7].

Мультимедиялық, дәстүрлі оқыту құралдары сияқты дидактикалық функциялардың үшбірлігін орындайды: биология пән саласы шеңберінде оқыту, дамыту, тәрбиелеу. Л. А. Глазунова биология сабағында мультимедиялық құралдарды қолданудың басты ерекшеліктеріне тоқталып өтті:

1. Мультимедиялық құралдарды қолданудың ең көп таралған тәсілі биология пәнінің оқу электрондық ресурстарын пайдалануы болып табылады. Биологиядағы білім беру электрондық ресурстарының келесі түрлері бөлінеді:

- электронды басылым, мәтіндік, сандық, графикалық, музыкалық, сөйлеу, фото, бейне, аудио және басқа да ақпараттар, сондай-ақ коллекциялық баспа құжаттары (карталар, репродукциялар, мұрағаттық деректер және т.б.). Электронды

жарияланым магниттік немесе оптикалық медида жүргізілуі мүмкін;

2. Биология сабақтарында және сабақтан тыс іс-әрекеттерде табиғи нысандар мен процестерді визуализациялау үшін мультимедиялық презентацияларды пайдалану биология мұғалімі стандартты Microsoft Office PowerPoint бағдарламасының лицензияланған пакетін, бейнепроектор нұсқаулығын оңай игере алады;

3. Виртуалды ортаның "дайын" объектілерін қолдана отырып, тест түрінде бақылау-өлшеу материалдарының қорларын құру. Мұндай жұмыс биология мұғаліміне тестология мен тақырып мазмұнын білуді талап етеді. Студенттердің аралық немесе қорытынды аттестациясы үшін сынақ материалдарын сараптаудың талаптарын зерттеу ұсынылады.

4. Биология бойынша электрондық тақырыптық коллекцияларды әзірлеу [8].

А. В. Марина биологиядағы ақпараттық және коммуникациялық технологиялар кәсіптік білім беру мекемелерінде келесі міндеттерді жүзеге асыру мүмкіндіктерін алға тартты:

- студенттердің тірі табиғат туралы білім алуы үйрену, оқу дағдыларын;

- меңгерілген білім мен ғылыми дүниетанымды қалыптастыру;

- гигиеналық тәрбие, салауатты өмір салтын қалыптастыру,

- адамның дене және адамгершілік денсаулығын сақтауға ықпал ететін;

- студенттердің экологиялық сауаттылығын қалыптастыру, оның тұтастығын, түрлік әртүрлілігін сақтау үшін табиғаттағы байланыстардың мәнін түсіну;

- табиғатпен, жер бетіндегі басты құндылық ретінде өмір сүрумен, қоғаммен, өзімен үйлесімді қарым-қатынас орнату.

Осылайша, кәсіптік білім беруде инновациялық технологияларды пайдалану болашақ мамандарды даярлауды жаңғырту мүмкіндіктерін айтарлықтай кеңейтеді [9].

Бүкіл дүниежүзілік білім беру кеңістігіне кіру мақсатына қазіргі кезде Қазақстанда білімнің жаңа жүйесі құрылуда. Бұл үдеріс педагогика теориясы мен оқу-тәрбие үдерісіне нақты өзгерістер енгізумен қатар елімізде болып жатқан түрлі бағыттағы білім беру қызметіне жаңаша қарауды, қол жеткен табыстарды сын көзбен бағалай отырып саралауды, жастардың шығармашылық қабілетін дамытуды, мұғалім іс-әрекетін жаңаша тұрғыда ұйымдастыруды талап етеді. Жаңа педагогикалық технологиялар оқушылардың шығармашылық қабілеттерін арттыруға көмектеседі.

Әдебиет

1. Әбдіғалиев Қ. Осы заманғы педагогикалық технологиялар. – //Қазақстан мектебі, 2001, №2.
2. Көшімбетова С. Инновациялық технологияны білім сапасын көтеруде пайдалану мүмкіндіктері. – А.: Білім, 2008. – 55 б.
3. В.Д. Симоненко. Общая и профессиональная педагогика / под ред. М.: Вентана-Граф, 2005. – С. 147.
4. Михалин В.А., Михалина О.А. Актуальные проблемы реформирования отечественного образования. – Новосибирск, 2006. – С. 49 с.
5. Шаповаленко С.Г. Учебник в системе средств обучения // Проблемы школьного учебника. — Вып. 4. — М., 1976. - С. 39.
6. Пономарева И.Н. Общая методика обучения биологии. — М., 2007. - С. 191.
7. Макарова О. Б. Информационные и коммуникационные технологии в естественнонаучном образовании. – Новосибирск: НГПУ, 2011. – С. 64.
8. Глазунова Л. А. Технология создания учащимися тематических мультимедийных презентаций на уроках биологии // Биология в школе. – 2012, С. 23–28.
9. Марина А.В., Соломин В.П., Станкевич П.В. Биологическое образование в учреждениях образования: проблемы и пути их решения. СПб.: Изд-во СПбГУ, 2000. – С. 152.

ӘОЖ: 37

Биология сабағында жобалық оқыту технологиясын қолдану тиімділігі

Тохпанова Ж.С., жоғары санатты
биология пәні оқытушысы,
«Өркениет» медицина колледжі
мекемесі, Қызылорда қаласы

Резюме

В предлагаемой статье описаны виды технологии проектного обучения, ее преимущества, а также этапы организации технологии в рамках обновленного образовательного контента.

Abstract

The article presents approaches to the effective use of the types of planning technologies. Types of project training technology, effective moments, mentioned stages of organizations technology.

Жаңа технологиялар ғасыры білім саласына жаңа міндеттер жүктеп отыр. Білім саласына жаңа реформалар енгізіліп, жаңартылған білім беру мазмұнына көшкен болатын. Білім берудің жаңартылған

мазмұны - білім, білік және дағдыларды білім берудің негізгі мақсатынан жеке тұлғаны дамыту құралына айналдыру, сондай-ақ білім алушының бойында өзгермелі әлемде табысты бейімделу үшін 21 ғасырда қажетті «болашақ» дағдыларын қалыптастыру, функционалдық сауаттылықтарын арттыру, адами құндылықтарын дамыту. Бұл дегеніміз білімді меңгеруге бағытталған оқудан, өзін-өзі жетілдіру мен өзін-өзі жүзеге асыруға қабілетті адам қалыптасуға негізделген оқыту түріне ауыстыру. Бұл үшін білім беру әдістемесіне да өзгерістер енгізіліп, барлық оқу қызметі әрекеттік тәсіл негізінде құрылуда. Оның мақсаты-қызметтің әмбебап тәсілдерін меңгеру негізінде білім алушының тұлғасын дамыту. Білім алушы оқу материалын пассивті қабылдау кезінде дами алмайды. Жеке шешім қабылдау қасиеті болашақта оның дербестігін қалыптастырудың негізі болуы мүмкін. Тұлғаны қалыптастыруға бағытталған қазіргі оқыту технологияларының бірі жобалап оқыту технологиясын биология пәнін оқытуда тиімді қолданып келемін. Себебі биология пәні медицина саласының негізгі болып табылса, медицина мамандығын таңдап келген білім алушылар осы бағыттағы жұмыстарға үлкен қызығушылық танытып, ізденеді. Оқу процесін толығымен жобалап оқытуға көшіру мүмкін емес. Жобалау технологиясын биологияны оқытуда екі бағытта қолданамын, бірінші жоба оқу тақырыбымен байланыста болады, яғни сабақта қарастырылады. Екінші жоба іс-әрекеті сыныптан тыс уақытта қолданылады, яғни үйірме жұмыстары барысында. Бұндай зерттеу жобаларын ғылыми тәжірибелік конференцияларда жариялауға болады. Жобалау қызметі педагог пен білім алушының ынтымақтастығына, жеке тұлғаның шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған жұмыс болып табылады. Жоба әдісінің негізінде білім алушылардың танымдық дағдыларын дамыту, өз білімдерін өздігінен құрастыра білу, ақпараттық кеңістікте бағдарлай білу, сыни ойлауды дамыту сияқты қасиеттер жатыр.

Жобалап оқыту мақсаты:

- білімді әртүрлі ақпарат көздерінен білім алушылардың өз бетінше және ықыласпен оқып үйренуі;
- танымдық және практикалық міндеттерді шешуге алған білімді пайдалану;
- әр түрлі топтарда жұмыс істей отырып коммуникативтік біліктерді игеру,
- зерттеу біліктерін (проблеманы анықтау, ақпаратты жинау, бақылау. тәжірибе жүргізу, талдау, жорамал жасау, қорытындылау) дамыту;

Жоба (латынша *projectus* - «алға лақтырылған»). Жоба әдісінің негізін қалаушы американдық прагматикалық философ, психолог және педагог Джон Дьюи болып саналады. [5] Қазіргі кезде осы технологияны жан-жақты қарастыру барысында әртүрлі жіктеулер бар.

Жобадағы іс әрекет сипаты бойынша:

Ақпараттық жоба белгілі бір ақпарат жинау, талдау, жалпылау және ұсыну мақсатында бағытталған. Мысалы, белгілі бір ғалымның еңбектерінен жоба жасайды.

Зерттеу жобасы ғылыми зерттеу сияқты, таңдалған тақырыптың өзектілігін негіздеуді, зерттеу мәселесін тұжырымдауды, гипотезаны міндетті түрде ілгерілетуді, содан кейін оны тексеруді, алынған нәтижелерді талқылауды және талдауды қамтиды. Мысалы, дамудың туа біткен ақаулықтарының пайда болу себептерін анықтау т.б.

Тәжірибелік-бағытталған жоба жобаға қатысушылардың мүдделерін көрсететін әлеуметтік міндеттерді шешуге бағытталған. Мысалы, артериялық қан қысымы, оның өлшеу құралдары т.б.

Рөлдік жоба білім алушылар өзіне әдеби немесе тарихи кейіпкерлердің, ойдан шығарылған кейіпкерлердің рөлін алады. Мысалы, экологиялық ластануының алдын алу үшін күресу тобын құру

Шығармашылық жоба оның орындалуы мен нәтижелерін таныстырудың барынша еркін және дәстүрлі емес тәсілін көздейді. [3]

Жоба интеграциялау деңгейіне қарай: пәндік, пәнаралық болып бөлінеді. Жобаға қатысушылар саны бойынша: жеке, жұптық, топтық.

Байланыс сипаты бойынша: топтық, колледж ішілік, аймақтық, халықаралық.

Ұзақтығы бойынша: шағын жобалар - 1 сабақ ішінде, қысқа мерзімді-1-5 сабақ ішінде, орта мерзімді-1-2 ай, ұзақ мерзімді-1 жылға дейін.

Жобаны ұйымдастыру әдістемесі бірнеше кезеңнен тұрады:

- жоба бойынша жұмысты жоспарлау (жобаның тақырыбын, оның мақсаттары мен міндеттерін анықтау).
- барлау кезеңі (білім алушылардың зерттеу жұмысының кезеңі және жаңа білімді өз бетінше алу);
- жалпылау кезеңі (алынған ақпаратты құрылымдау және алынған білімді, дағды мен дағдыларды біріктіру кезеңі);
- алынған нәтижелерді ұсыну (зерттеу әрекетін талдау кезеңі);
- жобаларды қорғау (компьютер мен мультимедиялық проектор көмегімен презентация түрінде өтеді).

Жобалық іс -шаралар білім сапасын, оқу үрдісінің тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Жоба жасаудағы ең маңыздысы – тақырыптың өзектілігі, соның негізінде жоба жасалады. Мысалы «Халықтың өмірі мен денсаулығының сапасы» халықаралық ғылыми- практикалық конференцияда ІІІ дәрежелі дипломмен марапатталған Емдеу ісі 21 топ білімалушысы Амангелдиева Жібектің жобасын келтірейік.

Дамудың туа біткен ақаулықтарының пайда болу себептері мен анықтау әдістері

Аннотация

Зерттеу жұмысы дамудың туа біткен ақаулықтарын терең меңгеруге, ғылыми-зерттеу еңбегінің дағдыларын қалыптастырып,

практика деңгейінде шығармашылық бастамаларын дамытып, жетістіктерін тәжірибеде қолдануға бағытталады.

Тақырыптың өзектілігі. Эмбриогенез құбылысының қалыпты жүруінің бұзылуы әр түрлі ақаулықтарға алып келеді, оларды дамудың туа біткен ақаулықтары деп атайды. Ғылыми деректерге қарағанда, қазіргі кезде жас балалардың сырқаттануы мен қайтыс болуының басты себептерінің бірі ретінде дамудың туа біткен ақаулықтары саналады. Дамудың туа біткен ақаулықтары туылған нәрестелердің 2—3% кездесіп, 25—30% нәрестелердің алғашқы апталарда-ақ қайтыс болуына әкелуде.

Зерттеу жұмысының мақсаты: Даму ақаулықтарының түрлерін, пайда болуы себептерін, алдын алу жолдары туралы ғылыми ақпаратты зерттеу және болашақ медицина маманы ретінде болашақ ата – аналарға ақпараттық түсіндірме жұмыстарын жүргізе отырып, осы қорқыныштың алдын алу бойынша ұсыныстар жасау.

Негізгі міндеттері:

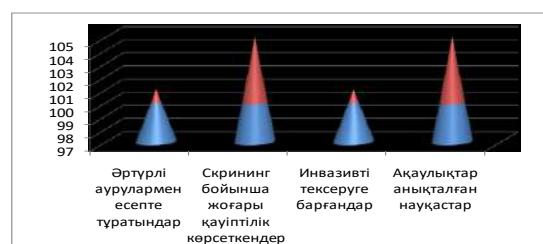
- Дамудың туа біткен ақаулықтарының түрлерін анықтау;
- Дамудың туа біткен ақаулықтарының пайда болу себептерін анықтау;
- Болашақ ата – ана денсаулығының баланың дені сау болып туылуы үшін қаншалықты маңызды екенін түсіндіру;

Зерттеу жұмысының барысында №3 қалалық емханадан кезекті тексерілуге келген жүкті аналардан сауалнама ала отырып, дамудың туа бітті ақаулықтарына әкелетін кейбір факторлар анықталды.

Дамудың туа бітті ақаулықтарына әкелетін кейбір факторлар

Сауалнамаға қатысқандар саны	Дұрыс тамақтанбау (газды су, тез дайындалатын тағамдар)	Радиация (компьютер телефон)	Жүктілік кезінде инфекциялық аурулармен аурығандар саны (тұмау т.б.)
30	15	26	6

Қорытынды. Әрбір дамудың туа біткен ақаулықтарының алдын алу мүмкін емес. Кейбір жағдайда ана денсаулығына байланысты болғандықтан, туа бітті ақаулықтардың ықтималдығын азайту үшін келесі шараларды қабылдауға кеңес береді:

- Жүктілікке дейін медициналық тексеруден өту;
- Жүктілікке дейін және жүктілік кезінде 400 мг фолий қышқылын қабылдау;
- Медицина маманына үнемі уақытымен қаралу;
- Алкоголь, темекі және есірткіден аулақ болу;
- Жүктілік кезінде дәрі-дәрмектердің қауіпсіздігін тексеру;
- Инфекциялардың алдын алуға тырысу;
- Радиациялардан сақтану;
- Дұрыс тамақтану.

Жобалық қызметпен айналысу білім алушылардың танымдық қызығушылығын белсендіреді, ой -өрісін кеңейтеді, өз бетімен жұмыс жасау дағдысын дамытады: мәселені анықтау мен тұжырымдау, қажетті ақпаратты табу мен таңдау, оны берілген тапсырмаларды шешу үшін қолдану. Жобаның әдісі қазіргі заманғы білім беру талаптарына сәйкес келеді, себебі ол практикалық және жеке тұлғаға бағытталған жұмыс болып табылады.

Әдебиет

1. Пахомова Н.Ю. Метод учебного проекта в образовательном учреждении. – М.: Аркти, 2012.
2. Сергеев И.С. Как организовать проектную деятельность учащихся. – М.: Аркти, 2012.
3. "Теория и практика современной науки" №1(55) 2020
4. <https://e.klassruk.mcfr.kz/519344>
5. <https://cyberleninka.ru/article/n/zhoba-disin-biologiya-kursynda-oldanudy-zertteushilik-da-dyny-alyptastyruda-y-tiimdiligi/viewer>

ӘОЖ: 159.9

Жасөспірімдік кезең психологиясы. Өзімен кездесу...

Ерболова Г.М., магистрант,
ғылыми жетекшісі– Кадыржанова Ж.Е.,
қауымдастырылған профессор, пс.ғ.к.,
Батыс Қазақстан инновациялық
технологиялық университеті

Резюме

В статье более подробно описано психическое развитие подросткового возраста. Установлено, что для подростков в зависимости от возраста важны характер, эмоции, отношение окружающих. О подростках и их поведении говорится о трудностях во

взаимоотношениях и доказывається, что таким явлением являются проблемы во взаимоотношениях. Доктор психологических наук, профессор Л.Ф.Обухова, психиатр, основатель психоанализа Зигмунд Фрейд, российский педагог-психолог Д.И.Фельдштейн, доктор педагогических наук Н.К.Крупской проанализированы психологические исследования и других известных ученых.

Abstract

The article describes in more detail the mental development of adolescence. It has been established that for adolescents, depending on age, character, emotions, and the attitude of others are important. About teenagers and their behavior, it is said about difficulties in relationships and it is proved that such a phenomenon is problems in relationships. Doctor of Psychological Sciences, Professor L.F.Obukhov, psychiatrist, founder of psychoanalysis Sigmund Freud, Russian educational psychologist D.I.Feldstein, Doctor of Pedagogical Sciences N.K.Krupsкая analyzed psychological research and other well-known scientists.

Тірек сөздер: жасөспірімдік кезең, жасөспірімдік шақ, дағдарыс, өзін-өзі бақылау, психикалық дамуы.

Ключевые слова: подростковый возраст, кризис, самоконтроль, психическое развитие

Жасөспірімдік кезеңнің бала дамуындағы ерекше орны оның «өтпелі», «бетбұрыс», «қиын», «сыналатын» кезең деген атауларында көрініс тапқан. Бұл атауларда осы жаста болатын, өмірдің бір дәуірінен екіншісіне өтумен байланысты даму үдерістерінің күрделілігі мен маңыздылығы айтылған. Балалық шақтан ересектікке өту осы кезеңдегі дене, ақыл-ой, адамгершілік, әлеуметтік дамудың барлық жақтарының негізгі мазмұны мен өзіне тән ерекшелігі болып табылады.

Жасөспірімдік кезең деп 11-12 жастан 15-16 жас аралығындағы балалардың дамуын айтуға болады. Бұл кезең күшті психофизиологиялық даму мен баланың әлеуметтік белсенділігінің қалыптасуымен ерекше. Жасөспірімдік кезең драмалық қайғырулар, қиындықтар және дағдарысқа бай. [8, 154 б.]

Жасөспірімдік кезең – балалық шақтан ересектікке өтетін, үнемі қиын, сыни қақтығыстық деп сипатталатын адам онтогенезінің күрделі кезеңі. Л.Ф.Обухованың психологиялық зерттеулерінде жасөспірімдер тұлғасының ерекшелігі психологиялық жаңа құрылымдардың түп тамыры кіші жаста қалыптасып, өзіндік жеке тұлғасына деген қызығушылықтардың күшеюі, сыншылдықтың саналы түрде бейнеленуі көрініс табады дейді. Ең негізгі мәнді өзгеріс тұлғаның өзіндік дамуында болады. Оның айрықша ерекшелігі өзіндік рефлексияның күштілігі болып табылады. [9, 3-4 б.]

Жасөспірім жасындағыларды тиісті әдебиеттерде «ауысу жастары» деп те атайды. Ана тілімізде «жасөспірім» деген ұғымды өзге тілдердегі осы сөздің мағынасына дәл береді. Олай деп бағалайтыны, біріншіден, бұрынғы кездегі психикасы, мінез-құлқы өзгеріп, соның негізінде жаңа қасиеттер пайда болатынынан. Кейде мұндай өзгеріс аз уақыттың ішінде болуы мүмкін (бірақ, өзгеріске ұшырау жасөспірімдерде бір уақытта кездеспейді). Екіншіден, осындай психиканың жаңа саласының пайда болуынан бала қиналысқа ұшырайды, уайым шегеді (оның тәрбиеге көнуіне бөгет жасайды). Мұндай үлкен өзгерістерді психологтар түрліше дәлелдейді. Осы ғасырдың бас кезінде психолог З. Фрейд (Л.И. Божович) жасөспірім үлкендердің қамқорлығына көнбейтін «өзім барлығын орындаймын» дейтінін жыныстық қасиетінің салдарынан болатын санасыз әуесқойлық деп түсіндірді.

[3 бойынша]

Кейде жасөспірімдерді тәрбиеге көнбейтін «дағдарыс» жасы деп те сипаттайды. Д.И. Фельдштейн жасөспірімдік кезеңнің дағдарыстық болатынын атап кеткен. [5]

Қарым-қатынастағы қиындықтар түрлі мақалалар мен психотүзету бағыттарындағы кітаптарда жасөспірімдік жас және олардың мінез-құлқы жайында айтылып келеді. Көптеген мәліметтер мұндай феноменді қарым-қатынастағы қиындықтар ретінде дәлелдейді. [11 бойынша]

Бұл кезеңде сонымен қатар, тұрақты мінез-құлық формасы, жүріс-тұрысы, эмоционалды әсер ету тәсілдері жинақталады және білім, білік, дағды, «Менін» қалыптастыруға тырысып, жаңа әлеуметтік ұстанымды алады. Осылармен қатар, бұл жаста балалық әлемді түйсінуді жоғалтумен қатар, мазасыздық және психологиялық ыңғайыссыз сезімдер пайда болады. [10]

Жасөспірімдік кезеңде тұлғаның өзін-өзі бағалауында жыныстық ерекшеліктер көрініс табады. Осыған орай, В.Н. Кузницинаның алған мәліметтерін көрсетуге болады. Ол сыртқы келбеттің және тұлғалық сапалардың мәнді белгілерін анықтауда жыныстық ерекшеліктердің болатынын анықтады: қыздар өз сыртқы келбетін бағалауда бет әлпеттеріне көп көңіл бөледі, ал жігіттер – бойы мен физикалық күшіне, оларда қыздармен салыстырғанда бет әлпеттің әдемілігіне қойылатын талап төменірек. [4 бойынша]

Жасөспірімдік шақтың психологиялық спецификалық ерекшелігін қарастыра келе, Н.К. Крупская: «бұл жартылай бала, жартылай ересек психологиясы» деп дұрыс атап кеткен. [2]

Жасөспірімнің өзі туралы ойлануы, оның өз құрбы-құрдастарының арасында жақсы қарым-қатынасқа жетуі мен жақын жолдастарын сыйлауы, дос табуға тырысуы маңызды стимул болып табылады. Ол өзі туралы және жолдастары арасындағы өзара қарым-қатынас туралы жиі ойлана бастайды. Жасөспірімдердің көпшілігі бір

мезгілде бірнеше адамға еліктейді. Өзінің жеке тұлғасына қажетті бейнені олар әртүрлі адамдардың жақсы жақтары арқылы құрастырады. Бір адамды ойша бейнелеп, кейде біреулерден басқа бір қабілетті, соған ұқсас қасиетті бойына сіңіруге немесе ересектерге, өзінен үлкен балаларға және жолдастарына ұқсауға тырысады. [1 бойынша, 28-30 б.]

А.Н. Леонтьев атап көрсеткендей, жасөспірімдік жаста оқушылардың мотивтерді салыстыру мәселесін, «маңыздылық» мәселесін шешуде «Мен үшін ең маңызды не?», «Өзге үшін ең маңызды не?», «Мен үшін ең бастысы не, ал онша маңызды емес не нәрсе (оқу, спорт, музыка және т.б.)?», «Мен неге бұлай істеймін, басқаша емес» деген сұрақтар толғандырады. [6 бойынша, 270-273 б.]

Алайда, жасөспірімнің жеке тұлғалық құрылымындағы кең аялы танымдық қызығушылық – аса құнды білім алу, егер қажетті педагогикалық ықпал болмаған жағдайда, ол жасөспірімнің оқуға үстіртін қарауына негіз болады. Жасөспірімдік шақтың соңында болашаққа байланысты тиімді мақсаттар қою қабілеттері қалыптасады. [5]

Жасөспірім өзінің қандай, қаншалық құнды, қабілетті екенін барынша білгісі келеді. Өзін-өзі бағалаудың екі тәсілі бар. Біреуі өз талаптарының деңгейін жеткен нәтижесімен өлшемдестіру («Қиын жағдайда саспаған болсам, қорқақ болмағаным; қиын міндетке кірісіп кетіп, орындап шықсам, қабілетті болғаным»). Бірақ жасөспірімнің өмірлік тәжірибесінің шектеулілігі мұндай тексеруді қиындатады. Ересектердің көзқарасымен қарағанда қисынсыз көптеген қылықтар – қауіпті сотқарлық, даңғойлық көзге түсіп, жұртқа танылғысы келуден гөрі өзінің батылдығын, өжеттігін, т.б. сынап көргісі келуден болады.

Өзін-өзі бағалаудың екінші жолы – әлеуметтік жарыс, өзі туралы төңірегіндегілердің пікірлерін салыстыру. Төңірегіндегілердің өзі туралы пікіріне өте сезімтал қарайтын жеткіншектің өзі-ақ әркімнің бағалары ғана емес, бағалайтын өлшемдерінің өзі әрқилы болатынына көзі жетеді. Сыныптастары ерлік деп бағалаған әрекетті мұғалім жалған жолдастық деп атайды. Осыдан келіп таңдау, өздігінен ойланып көру қажет болады. Өз «менінің» бейнелері күрделі әрі бізмәндес болмайтыны белгілі. Мұнда нақты «мен» (қазір қандай болсам, сондай) де, динамикалық «мен» де (қандай болғым келсе, сондай), мұраттағы «мен» де (өзімнің моральдық үрдістерім негізінде сондай болуға тиістімін), қиялдағы «мен» де (бәрі де мүмкін болса, сондай болғым келер еді), көз алдыма елестететін басқа толып жатқан «мендер» де бар.

Тіпті, толысқан адамның өзін-өзі ұғынуы да қарама-қайшылықтарсыз болмайды және өзін-өзі бағалаудың бәрі адекватты емес. Жасөспірімдік кезде мәселе бұдан да қиынырақ. Кейде жасөспірім өзін-өзі бақылау, байқау арқылы өзін білсем дейді. Кейбір психологтар жасөспірімдік рефлексиясының өзін-өзі оқшаулау,

шындық болмыстан қиялдағы арман дүниесіне беріліп кету қаупі бар есептеп, оған теріс көзқараста болады. 15 жастағылардың ішкі жан дүниесі алаңсыз болып көрінгенімен әжептеуір қалыптасқан және нәзік болады. Психикалық саулық нормаларының өзі оларда үлкендердегіден гөрі өзгеше. Кіші шәкірттік жастағыларға қарағанда, жасөспірім жігіттер мен қыздарда алаңдаудың жалпы дәрежесі жоғары. Пубертаттық жаста деперсонализация және психикалық жатсыну жағдайлары аз болмайды. [7, 315 б]

Өзіне-өзі талдау жасауды өзін-өзі мақсатсыз байқаумен шатастыруға болмайды. Қайталанбас дара адам ретінде өзін-өзі ашу осы адам өмір сүруге тиісті әлеуметтік дүниені ашумен ажыратусыз байланысты. Жасөспірімдік рефлексия, бір жағынан, өзінің «менін» ұғыну («Мен кімін? Мен қандаймын? Менің қабілеттерім қандай? Мен өзімді не үшін сыйлай аламын?»), ал екінші жағынан, дүниедегі өзінің жағдайын ұғыну («Менің өмірлік мұратым қандай? Менің достарым, жауларым кім? Кім болғым келеді? Өзім де, айналамдағы дүние де жақсы болуы үшін мен не істеуім керек?») болмақ. Мұны әр кезде бірдей ұғынбаса да жеткіншектің өзі-ақ өзіне арналған алғашқы сұрақтар қояды. Екінші, неғұрлым жалпы, дүниетанымдық сұрақтарды жасөспірім қояды, онда өзіне-өзі талдау жасау, әлеуметтік-адамгершілік тұрғыдан өзін-өзі анықтаудың элементіне айналады.

Жасөспірімнің өзіне деген сенімі қаншалық жағымсыз болғанымен, психологиялық тұрғыдан өзін-өзі сыйлаудың кемдігі анағұрлым қауіпті. Мұның өзі адамның өзі туралы түсінігін қарама-қарсы әрі орнықсыз етеді. Өзін-өзі сыйлауы төмен жасөспірім жігіттер мен қыздар қарым-қатынаста көбінесе қиыншылық көреді, қайсыбір жалған бетперде жасап алып, айналасындағылардан бөлектенуге тырысады. Адамның өзін-өзі сыйлауы неғұрлым төмен болса, оның жалғызсырап қиналуы соғұрлым көбірек болады. Өзін-өзі сыйлаудың төмендігінен барып адамның әлеуметтік талаптарының деңгейі біршама төмен болады, оны жарысу сипаты бар іс-әрекет атаулыдан тартындырады. Мұндай адамдар көбіне өз күштеріне сенбегендіктен, алға қойған мақсаттарына жетуден бас тартады. Ал мұның өзі олардың өзін-өзі төмен бағалауын нығайта түседі. [7, 316-317 б]

Әдебиет

1. Кон И.С. Открытие «Я». М.: Политиздат, 1978. – 367с. [80 бойынша, 28-30 б.].
2. Крупская Н.К. Педагогические сочинения в 6-ти томах. – М.: 1978-1980.
3. Мұқанов М.М. Жас және педагогикалық психология (педагогтық институттардың студенттеріне арналған лекциялар жинағы). Алматы, 1981ж

4. Омирбекова С.Ж. Особенности самооценки детей подросткового и раннего юношеского возраста. Автореф. дис....канд.психол.наук. – Алматы, 2000.
5. Проблемы мотивации общественно-полезной деятельности школьников //Под. ред. Д.И. Фельдштейна. – М.: Изд-во АПН СССР, 1984. – 160с.
6. Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. 10 томдық: Психологиядағы ақыл-ой әрекетін сатылап қалыптастыру теориясы. 4-том /Жетекшісі – акад. Ә.Н. Нысанбаев. – Алматы: "Таймас" баспа үйі, 2005. – 480б.
7. Психология: Оқулық / К.Жұмасова, Л.Есенова. – 3-басылым, толықт, өңд. – Астана: Фолиант, 2017. – 400 б.
8. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога. Учеб. пособие: В 2 кн. –М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2004.-Кн.2: Работа психолога со взрослыми. Коррекционные приемы и упражнения.- 480с.: ил.
9. Турсунова Л.В. Жасөспірімдердің психологиялық ерекшеліктері. //Психология Қазақстан мектебінде, №6 (24), 2010.
10. Щумилин Е.А. Возрастные особенности подростков и юношей. – М.: Знание, 1976
11. Яровская Ж.Х. Психологический тренинг как средство личностного развития подростков. Дисс. канд...психол...наук. Москва, 2006

ӘОЖ 004.045

STEM-мектепке дейінгі білім берудің жаңа әдістемесі және әлемдік білім берудің негізгі тренді ретінде

Жұмамұрат Г.Т.,
«Болашақ» университетінің
жоғары колледжі, Қызылорда қаласы

Резюме

Современные информационные технологии, свободно внедряемые во всех сферах человеческой деятельности, являются неотъемлемой частью нашей повседневной жизни. Эффективное использование информационных технологий ускоряет и упрощает процесс работы с различными видами информации, выраженными в цифровой модели. В том числе одна из самых рациональных технологий в образовании-это технология STEAM. Основные академические области, такие как наука, математика, технологии и инженерия, должны развиваться одновременно, и их можно назвать одним словом STEM (science, technology, engineering and mathematics).

Abstract

Modern information technologies, freely implemented in all spheres of human activity, are an integral part of our daily lives. The effective use of information technology accelerates and simplifies the process of working with various types of information expressed in a digital model. In particular, one of the most rational technologies in education is STEAM technology. The main academic fields, such as science, mathematics, technology and engineering, must develop simultaneously, and they can be called in one word STEM (science, technology, engineering and mathematics).

Тірек сөздер: технология, білім беру, креативтілік.

Ключевые слова: технология, образование, креативность.

Keywords: technology, education, creativity.

21 ғасырдың негізгі проблемасы нақты ғылымдар саласындағы білім сапасының төмендігі және материалдық-техникалық базамен минималды жабдықталуы. Алайда, мемлекеттік деңгейде жоғары технологиялар саласының түрлі бағыттарынан жоғары білікті мамандар алу үшін деңгейді көтеруге талпыныс жасалуда. Осының арқасында STEM білімі ең басымдықтардың біріне айналууда. Осының есебінен ғылыми-инженерлік кадрлардың жетіспеушілігімен байланысты проблеманы шешуге болады деп жоспарлануда. STEM технологиясы-білім берудің модульдік бағыты, оның мақсаты баланың зияткерлік қабілеттерін оны ғылыми-техникалық шығармашылыққа тарту мүмкіндігімен дамыту болып табылады. Инженерия, технология және математиканы қамтиды. Мектеп жасына дейінгі балаларға арналған STEM технологиясы тікелей балалардың зиятына бағытталған. Бұл балалардың әртүрлі жұмыс түрлеріне танымдық қызығушылықтарын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Мұндай бағдарламалардың құндылығы сабақтан тыс жұмыста да, негізгі білім беру шеңберінде де қолдану мүмкіндігіне ие[1, 23]. Ұсынылған бағдарлама танымдық іс-әрекет процесінде интеллектуалды қабілеттерді дамытуға және ғылыми-техникалық шығармашылыққа тартуға бағытталған мектепке дейінгі білім берудің жаңа ішінара модульдік бағдарламасы болып табылады:

S-science (жаратылыстану ғылымдары).

T-technology (технология).

E-engineering (инженерлік өнер).

A-art (шығармашылық).

M-Математика (математика).

Мектепке дейінгі ұйым жағдайында STEM технологиясын қалай жүзеге асыруға болады? Балабақшаның білім беру жүйесінде жобалау және эксперименттік-зерттеу қызметін ұйымдастыру арқылы аталған технология жүзеге асуда. Табысты жұмыстың міндетті шарты-мақсатты дағдыларға сәйкес келетін өзекті пәндік-кеңістіктік ортаны құру. Бұл жағдайда біріктіруші факторлар мектеп жасына дейінгі

балалардың әртүрлі іс-әрекеттерінің мазмұнын біріктіру, ойын құралдары мен материалдарының кеңістіктегі байланысы, дербес қызмет үшін жабдықтың болуы, нәтижелерді көрсету мүмкіндігі болуы мүмкін.

Балабақшада STEAM технологиясын қалай енгізуге болады?

Біріншіден, жобалық-эксперименттік зерттеу қызметін жүзеге асыру үшін IT-технологиялар кабинеттерін, STEAM-зертханаларды, LEGO-орталықтарды құруға мүмкіндік беретін аралас пәндік-кеңістіктік ортаны құру.

Екіншіден, STEAM барлық бес бағытты біріктіретін және нәтижелерді көрсетуге мүмкіндік беретін мектеп жасына дейінгі балалардың әртүрлі әрекеттерін біріктіреді. Өйткені, STEAM бағдарламасының басты ұраны: "минималды теория, максималды практика".

Тәрбиешінің рөлі қандай? Педагогтердің инновациялық тәсілі ғана практикалық зерттеу қызметі арқылы жоғары нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

STEAM технологиясы туралы не білуіңіз керек? STEAM технологиясындағы басты нәрсе – бұл білім берудегі жаңашылдық ғана емес, бұл балалардың болашағына инвестиция, онда бала бірнеше кәсіпті игере алады, көпшіл, креативті бола алады, аудиторияда еркіндікке ие болады және өз жобаларын қорғай алады.

Бұл бағдарлама:

- мектеп жасына дейінгі балалардың интеллектуалды дамуына әсер етеді;
- тәрбиешіге мектеп жасына дейінгі балалардың білімін, тәрбиесін және дамуын ойын режимінде үйлестіруге мүмкіндік береді;
- танымдық белсенділікті қалыптастырады, әлеуметтік белсенді тұлғаны тәрбиелеуге ықпал етеді, қарым-қатынас және бірлесіп құру дағдыларын қалыптастырады;
- ойынды зерттеумен және эксперименттік әрекеттермен біріктіреді;
- ойын түрінде балалар санауды, өлшеуді, салыстыруды үйренеді;
- қажетті математикалық, инженерлік дағдыларды алуға көмектеседі.

Көптеген елдерде STEAM технологиясы аталған себептерге байланысты басымдыққа ие?

1. Әлемде, демек, Қазақстанда инженерлер, жоғары технологиялық өндірістердің мамандары және т. б. күрт жетіспейтін болады.

2. Бізде технологиямен және жаратылыстану ғылымдарымен түйісетін жоғары технологиялық өндіріспен байланысты мамандықтар

пайда болады, әсіресе био және нанотехнология мамандарына үлкен сұраныс болады.

3. Мамандарға технологияның, жаратылыстану ғылымдарының және инженерияның әртүрлі салаларынан жан-жақты дайындық пен білім қажет болады.

"STEAM технологиясы арқылы мектеп жасына дейінгі балаларға білім беру" бағдарламасы мазмұны балалардың зияткерлік қабілеттерін дамытуға бағытталған бірқатар модульдерді қамтиды:

- "Ф.Фребельдің дидактикалық жүйесі"білім беру модулі.
- "Тірі және жансыз табиғатпен тәжірибе жасау" білім беру модулі.
- "LEGO-конструкция" білім беру модулі.
- "Математикалық даму" білім беру модулі.
- Білім беру модулі.

LEGO жинақтары инженерлік ойлауды және ғылыми-техникалық шығармашылықты дамытуға ықпал етеді. Конструктормен қарқынды темппен ойнау барысында қолдың ірі және ұсақ моторикасы дамиды, балалар бөлшектер мықты бекітілуі және құрылыс құламауы үшін біріктіру жолын тез түсіне бастайды. Биік конструкцияларды тұрғызу балаларды қызықтырады, олар өздері үшін ірі элементтерге толы ересек әлемде өздерін сенімді сезіне бастайды[2,10].

ТИКО – бұл 3D-үлгілеуге арналған жаңа заман конструкторы. Бұл мектеп жасына дейінгі балаларды оқыту процесін түрлендіруге мүмкіндік беретін дамыту материалы, сондай-ақ ғылыми-техникалық модельдеу (құрылымдау) саласындағы керемет құрал.

3D-модельдеу технологиясы балалардың геометрия саласындағы қарапайым түсініктерін қалыптастыруға көмектеседі, логикалық ойлауын және білуге құмарлығын дамытады, өз бетімен және шығармашылық тұрғыдан құрылымдауға мүмкіндік береді. Бір жағынан, бала шығармашылық, танымдық ойынға қызығады, басқа жағынан – бұл технологияны қолдану МДТОМБС сәйкес жан-жақты дамуға ықпал етеді.

Аталған STEAMбілім беру бағдарламасының технологиялары мектеп жасына дейінгі балалардың зияты мен креативтілігін, жоғары интелекттілігін, коммуникативтілігін дамытуға көмектеседі. Заманауи тұлға қалыптастыруда жаңартылған, креативті технологияларды қолдану қызығушылық тудыруда. Сондықтан білім берудегі жаңашылдық пен заманауилылық ғасыр талабы.

Әдебиет

1. Г.Ахметова, А.Мурзалинова. «Преимущества и перспективы STEM-образования» \ «Білімді ел — Образованная страна» №41 (102) 7 ноября 2017 г

2. Г.Ногайбаева, С.Жумажанова. «Развитие STEM-образования в мире и Казахстане» \ «Білімді ел — Образованная страна» №20 (57), 25.10.2016ж.

ӘОЖ 373.3 : 371.3 : 371.315.3

Бастауыш сынып оқушыларын оқытудағы дидактикалық материалдардың рөлі

Байдос Т.Қ., магистр, оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

В данной статье выявлены значение и метод использования дидактического материала при обучении младших школьников.

Abstract

This article reveals the importance and method of using didactic material in teaching primary school children.

Білім беруші мен білім алушылардың өзара іс-қимылы ретінде оқытудың мақсаты—білім беру мазмұнында қамтылған қоғамның жинақталған әлеуметтік тәжірибесін жас ұрпақтың игеруін қамтамасыз ету, сондай-ақ даралықты дамыту және жеке тұлғаны әлеуметтендіру мақсаттарына байланысты.

Оқу процесі сонымен қатар оқу кезінде оқушылардың нақты оқу мүмкіндіктеріне байланысты. Сондықтан И.Я. Лернер оқыту әдісінің келесі анықтамасын береді: оқыту әдісі оқу мақсатына жету тәсілі ретінде белгілі бір құралдар арқылы оқушылардың әлеуметтік тәжірибені игерудегі практикалық және танымдық әрекеттерін ұйымдастыратын мұғалімнің дәйекті және реттелген әрекеттерінің жүйесі болып табылады. Бұл анықтамада автор мұғалімнің оқытудағы қызметі, бір жағынан, оқытудың мақсатына, игеру заңдылықтарына және оқушылардың оқу іс-әрекетінің сипатына байланысты екенін, ал екінші жағынан, өзі анықтайтынын атап көрсетеді.

Ю.К. Бабанский оқыту әдістері—бұл оқу процесінің міндеттерінің кешенін шешуге бағытталған мұғалім мен оқушылардың өзара байланысты іс-әрекетінің әдістері. Оқыту әдісінің осы анықтамаларының айырмашылығы мынада: егер олардың біріншісінде әдіс оқу мақсатына жетумен байланысты болса, екіншісінде әдісті қолдану мақсаттары оқу процесінің міндеттерінің жиынтығы ретінде кеңірек түсініледі. Ал оларда оқыту ғана емес, сонымен қатар дамыту, сондай-ақ тәрбиелеу, ынталандыру, ұйымдастыру және бақылау функцияларын іске асыру қарастырылған

Қазіргі мектеп қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларында белсенді еңбек және ақыл-ой белсенділігіне қабілетті үйлесімді дамыған

тұлғаны тәрбиелеуге арналған. Рухани байлықты, моральдық тазалық пен физикалық кемелдікті үйлесімді үйлестіретін жаңа адамның қалыптасуы-салауатты заманауи қоғамның қажетті шарты.

Қазіргі қоғамның әртүрлі салаларындағы жаһандық өзгерістер білім берудің мазмұнды, әдістемелік, технологиялық аспектілерін түзетуді, бұрынғы мақсатты көзқарастар мен педагогикалық құралдарды қайта қарауды талап етеді. Қазіргі заманғы білім берудің осы кезеңдегі негізгі және маңызды міндеті-қазіргі заманғы білім беру құралдарымен азаматтардың негізгі құзыреттіліктерін қалыптастыру.

Осыған байланысты бастауыш мектепте сабақтарда заманауи дидактикалық материалдарды қолдана отырып оқыту ерекше маңызға ие болады. Олар мұғалімге оқу іс-әрекеті барысында бастауыш сынып оқушыларында психикалық процестердің еріктілігін дамытуға мүмкіндік береді, шығармашылық қабілеттерінің дамуына оң әсер етеді.

Бастауыш мектептегі дидактикалық материалдар оқушының ақыл-ой белсенділігін тәрбиелеу құралы болып табылады, олар психикалық процестерді белсендіреді, таным процесіне қызығушылық тудырады.

Дидактикалық материал – бұл негізінен көрнекі оқу құралдарының ерекше түрі: карталар, кестелер, мәтіні, сандары немесе суреттері бар карточкалар жиынтығы, реактивтер, өсімдіктер, жануарлар және т.б., соның ішінде ақпараттық технологиялар негізінде жасалған материалдар білім алушыларға аудиториялық сабақтарда және үйде өз бетінше жұмыс істеу үшін немесе бүкіл сынып (топ) алдында педагог көрсеткен.

Дидактикалық материалдарды әзірлеу кезінде жүзеге асырылатын оқытудың маңызды принциптері ретінде мыналарды атап өткім келеді:

- ✓ қол жетімділік принципі (дидактикалық материалдарды мұғалім оқушылардың қол жеткізген деңгейіне сәйкес таңдайды);
- ✓ дербесқызмет принципі (дидактикалық материалдармен жұмыс дербес жүзеге асырылады);
- ✓ жеке бағыттылық принципі (дидактикалық материалдармен жұмыс жеке қарқынмен жүзеге асырылады, материалдардың күрделілігі мен түрін де жеке таңдауға болады);
- ✓ көрнекілік және модельдеу принциптері (ойлаудың визуалды - бейнелі
- ✓ компоненттері адам өмірінде өте маңызды рөл атқаратындықтан, оларды оқытуда қолдану өте тиімді);

✓ беріктік принципі (адамның жады таңдамалы сипатқа ие: материал

неғұрлым маңызды, қызықты және алуан түрлі болса, соғұрлым ол бекітіліп, ұзақ сақталады, сондықтан алынған білім мен дағдыларды практикалық қолдану, оларды игеруді жалғастырудың тиімді әдісі болып табылады, ойын (модельдеу) жағдайында компьютерлік орта олардың жақсы бекітілуіне ықпал етеді);

✓ танымдық мотивация принципі;

✓ проблемалық принципі (жұмыс барысында студент өзінің білімін,

дағдылары мен дағдыларын қолдана отырып, белгілі бір дидактикалық мәселені шешуі керек; сабақтағы жағдайдан өзгеше жағдайда, жаңа практикалық жағдайларда ол өзінің интеллектуалды, мотивациялық, ерік-жігерін, эмоционалды және басқа салаларын белсенді дамыта отырып, тәуелсіз іздеу қызметін жүзеге асырады).

Дидактикалық материалдарды қолданатын оқу процесі қызықты болады, жұмыс көңіл-күйін, жақсыбағдарламалық материалды игеру оқу процесін жеңілдетеді, уақытты үнемдейді. Оқу материалын игеру деңгейі сабақта дидактикалық материалдарды қолданудың толықтығына байланысты болады.

Дидактикалық материалдарды қолдану пәнаралық байланыстарды жүзеге асырудың нақты жолдарын ашады және мұғалімнің бастауыш сынып оқушыларын оқыту үшін маңызды белгілі бір жүйені құруы. Сондықтан дидактикалық материалдардың рөлі артып келеді. Жаңа стандарттар оқу процесінің мектеп жасындағы баланың ақпаратты қабылдау ерекшеліктеріне мүмкіндігінше жақын болуын талап етеді, әсіресе бұл бастауыш мектепке қатысты.

Ақпаратты беру процесі ойынға ұқсауы керек болса да, Оқу материалдары оқушылардың жас тобына байланысты кейбір айырмашылықтарға ие. Тиісінше дидактикалық материалдардың жіктелуі де орын алады:

1-сынып үшін – 1-сыныптың үлестірме материалдарына мыналар кіреді: оқу сағаттары, Доман карточкалары, әртүрлі тақтайшалар, әріптер, сандар, ана тілі және шет тілдерінің әліпбиі және т.б.

2-сынып үшін – өсімдіктердің құрылымын, жол қозғалыс ережелерін, табиғи құбылыстарды, геометриялық фигураларды және т.б. зерттеуге арналған құралдар.

3-сынып үшін – күрделі конструкторлар, әртүрлі организмдер мен құбылыстардың модельдері, украин және шет тілдерінің грамматикасы бойынша карталар, информатика негіздерін зерттеуге арналған материалдар.

Мұғалімдер мұндай бөлуді шартты деп санайды, өйткені Оқу материалдары әр түрлі бағытта болады, мысалы, балалардың назарын аудару немесе әртүрлі дағдыларды қалыптастыру. Тақырып пен мотивацияға байланысты.

Бастауыш сынып оқушыларын дидактикалық материалдар арқылы оқытудың артықшылықтары.

Мұғалімдер көрнекілік оқу процесінде шешуші болып табылады деген ұғымды тұжырымдады. Ол баланың ақпаратты қабылдау ерекшелігіне неғұрлым жақын болса, оқушының қажетті білім мөлшерін тезірек игеріп, қажетті дағдыларды қалыптастыру мүмкіндігі соғұрлым жоғары болады.

Қазіргі заманғы әдістер бойынша оқитын бірінші сынып оқушылары өз құрдастарының хабардарлығы мен интеллектуалды дамуы жағынан едәуір озық екендігі дәлелденді. Олар мақсат қоюды және оған жетуді біледі, оқуға негізделген, дамыған шығармашылық қабілеттерге ие және күнделікті өмірде де, ақпаратты игеруге байланысты әртүрлі мәселелерді шешу үшін де алған білімдерін пайдаланады, логикалық тұрғыдан ойлайды.

Үлестірімелі және дидактикалық материалдар – бастауыш сынып оқушыларын оқытуда жетекші рөл атқарады, бірақ олар тек белгіленген стандарттарға ғана емес, сонымен қатар оқу бағдарламасына да сәйкес келуі керек.

Бастауыш сынып оқушыларын дидактикалық материалдарды қолдана отырып оқыту әдісінің міндеті – балалардың жоғары танымдық белсенділігін, олардың зерттелетін материалды және олар қолданатын жұмыс әдістерін түсінуін қамтамасыз ету.

Әдебиет

1. Барсай Б.Т. Болашақ бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби – дидактикалық құзыреттілігін қалыптастырудың ғылыми – педагогикалық негіздері: пед. ғыл. докт. ... дисс. - Шымкент, 2010. -349 б.
2. Мырзабаев К. Бастауыш сынып мұғалімінің инновациялық іс-әрекетін қалыптастырудың педагогикалық шарттары: дис.... пед. ғыл. канд. -Қарағанды, 2004. -135 бет.
3. Ауелбеков Е.Б. Бейнелеу өнері арқылы бастауыш сынып оқушыларының дүниетанымын қалыптастыру (пәнаралық байланыс материалдары негізінде): пед.ғыл. канд. автореф. -Түркістан. -2008. 28 б.

Баймағанбетова Г.Б., магистр, оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

В статье рассматривается, что одной из основных целей формирования экологической культуры является повышение экологического сознания детей и развитие умственных способностей.

Abstract

The article discusses that one of the main goals of forming an environmental culture is to increase the environmental consciousness of children and develop mental abilities.

Экологиялық тәрбие – балалардың қоршаған ортаның табиғи құбылыстары мен заттары туралы, олардың өзара байланыс заңдылықтары туралы түсініктерін қалыптастыруға көмектесіп, өмірге деген қызығушылықтарын арттырады. Айналамен таныстыру және экологиялық тәрбие материалдары қоршаған ортаға тікелей бақылау жасауға мүмкіндік береді. Ол туған өлке табиғатын, оның байлықтарын, даму заңдылықтарын, жергілікті жердің халқы мен шаруашылық түрлерін және олардың байланыстарын ұғынуға көмектеседі. Ұйымдастырылған әрекет барысында айналамен таныстыру материалдарын пайдалану арқылы балалар тек нақты білім мен ұғымды меңгеріп қана қоймай, дүниенің біртұтастығы мен әртүрлілігі, дамудың үздіксіздігі, өзара байланыс пен әрекеттестік, дүниенің нақты заттар мен құбылыстардан тұратындығын танып, олардың дүниетанымдық көзқарастары кеңейеді.

Мектепке дейінгі балалардың айналадағы табиғи ортамен дұрыс қарым-қатынас жасауға үйрету, экологиялық саналы тәртіп қалыптастыру – мектепке дейінгі мекеменің ең негізгі міндеті болып табылады.

Мектепке дейінгі балалар алғашқы экологиялық сабақтың бағдарламалық талаптарын игеру процесінде алады. Ұйымдастырылған әрекет барысында мақсаты приоритетінің өзгеруі біліммен тәрбие мазмұнына елеулі түрде ықпал етіп, мектепке дейінгі берудің басты міндеттерін белгілеуге мүмкіндік береді. Солардың ішінде білім беру саласында «айналадағы дүниемен дара – тұлғалық қатынасының қалыптасып, эстетикалық, этикалық, адамгершілік нормаларын меңгеру» міндетін жүзеге асыруда айналамен таныстырудың алатын орны зор.

Қоршаған ортаға ізгілікті қарым-қатынас жасау, оны қорғау идеясының ертеден келе жатқан өзіндік тарихы бар. Адамзат баласына экологиялық білім мен тәрбие берудің маңыздылығы IX-XV ғ.ғ. Әл-Фараби, Ж.Баласағұни, Қожа Ахмет Иассауи, М. Қашқари, С. Бақырғани тағы да басқа шығыс ғұламаларының тіл, этика, психология, метофизика, тағы да басқа ғылымдары жайлы жазбаларында көрініс тапқан.

Қазақ халқының біртуар данышпандары А.Құнанбаев, Ы.Алтынсарин, Ш.Уалиханов, Ш.Құдайбердиев, А.Байтұрсынов т.б. еңбектерінде табиғат пен адам өмірінің тіршілігін ажырамайтын, бөліп қарастыруға келмейтін біртұтас дүние ретінде қарастырған.

Республикамызда біз қарастырған проблемаға айрықша мән берген ғалымдардың еңбектерін атап өтуге болады.

Балалардың қоршаған ортаға саналы көзқарасын қалыптастыру арқылы жан-жақты тәлім-тәрбие беру, оқу-тәрбие процесін жетілдіру, мектепке кәсіби білігі жоғары мамандарды даярлау мәселелері қазақстандық көрнекті ғалымдардың Қ.Ж.Аганина, Б.Р.Айтмамбетова, Қ.М.Арынғазин, сол сияқты экологиялық білім беру мен тәрбие беру мәселесін шешуде Ә.С.Бейсенова, Ж.Ж.Жатқанбаев, Ғ.Қ.Ділімбетова, Г.Мұқышева, Ө.Өмірәлиев К.Ж.Сарманова, Н.С.Сарыбеков, М.Н.Сарыбеков, Ж.Б.Шілдебаев, В.И.Фурсов, және т.б. ғалымдар еңбектерінің құндылығы зор.

70-жылдарда зерттеу әдіскерлерінің көңілі, әсіресе, табиғатты қорғау мен экологиялық түсініктердің қалыптасуы жайындағы сұрақтарды қарастыруға, балалардың биоэкологиялық білімін игеруге бағытталды (Я.И.Габеев, С.Д.Дерябо, Т.В.Кучер, В.И.Иоганзен, Э.А.Тұрдықұлов т.б.).

Адамның қоршаған ортамен байланысы А.Н.Захлебныйдың, И.Д.Зверевтің, И.Т.Суравегинаның және т.б. зерттеулерінде көрініс тапса, табиғатты тәрбие факторы ретінде М.Верзилин, Н.А.Рыков т.б. дәлелдеген.

Экологиялық білім беру мәселесін мәдениеттану ғылым саласы бойынша педагогикалық алғышарттары А.К.Егенисова Ф.Н.Жұмабекова, А.Е.Манкеш, Г.М.Сәбденалиева Г.Қ.Тұрабаева еңбектерінде қарастырылған.

Экологиялық білім мен тәрбие беруді пән сабақтарында жүзеге асыру да көптеген ғалымдардың зерттеу пәні болды. Мәселен, қазақ тілі мен әдебиеті (Ә.Дайырова, Қ.Құрманбаева, Ө.Танабаев), химия (Қ.О.Шайхеслямова) физика (Р.С.Басекеева), математика (Қ.Н.Сарыбекова), табиғаттану (Д.І.Жангелдина), ағылшын тілі (Ж.Базарбекова, Ж.Тілешова) пәндерін оқытуда экологиялық білім беру мен тәрбие мәселері жан-жақты қарастырылған.

Балалардың экологиялық мәдениетін қалыптастыруда (К.И.Исламова), балалардың агроэкологиялық мәдениетін қалыптастыруда (Ш.М.Абеуова), мектепалды топ балаларының

экологиялық мәдениетін қалыптастыруда (Н.С.Сайлауова) мектепке дейінгі балалардың экологиялық мәдениетін қалыптастыру (Ж.Р.Жексембаева) т.б ғалымдардың ғылыми еңбектерінде экологиялық білім мен тәрбие беру процесі барысында жан-жақты талданып, айқындалған .

Экологиялық білім мазмұнын қалыптастырушы факторлар:

1. Тәрбиеші
2. «Балалар- табиғи орта» - жүйе тармағы.
3. Тәрбиеші және жүйе тармағы мен байланысының сипаты.

Тәрбиешінің іс-әрекеті болашақ табиғат тұтынушыларының бойында маңызды қасиет – сапаларды қалыптастыруға бағытталады, ол тәрбиелеген балалар табиғи ортамен дұрыс, өз дәрежесінде экологиялық байланыс жасай білуге әзір болуы қажет. Балалардың бойында осындай қасиет пен сапаны дарыта, қалыптастыра білген процесс экологиялық тәрбие деп есептеледі .

«Балалар - табиғи орта –мұғалім» кері байланыста мұғалім балалардың табиғатпен байланысын, балалардың жеке қасиеттерін, орта жағдайын білуге тиіс. Бұлар мұғалімнің экологиялық білім мазмұнын қалыптастыруда қажет болады.

Ендеше, экологиялық тәрбиенің мақсаты өз туған өлкесінің табиғатына, экологиялық хал-ахуалына жанашыр адам тәрбиелеп, балалардың экологиялық сауаттылығын, мәдениетін арттыру, қоршаған орта тазалығын сақтайтын, сол үшін күресетін азамат қалыптастыру. Олардың бойында кез-келген экологиялық проблемаларға қатысты және де басқа жағдайларға қоршаған ортаға жауапкершілікпен қарайтындай ғылыми жүйелі білімді, көзқарасты, сенімді дамыту. Оқу мақсатының негізінде экологиялық тәрбиенің басқа компоненттері айқындала түседі. Ол бір-бірімен өте тығыз байланысты мынадай элементтерді қамтиды: мазмұны, құралы және әдістері.

Қорыта айтқанда, табиғаттың даму заңдылықтарын оқыту мен адамдарды табиғатқа сүйіспеншілікке тәрбиелеуде, пәнаралық байланысқа негізделген біртұтас экологиялық білім беруде жүйелік - құрылымдық тұтастықты сақтау, өлкетану материалдарын тиімді пайдалану балалардың бойында іскерлік дағдылардың қалыптасуына тиімді ықпал етері сөзсіз. Сондықтан өлкетану материалдары арқылы экологиялық білім мен тәрбие беру білім берудің барлық жүйесін және оқу пәндерін қамтитын жалпы білім берудің маңызды бір элементі болып табылады.

Бұл мектепке дейінгі білім беру ұйымына да тікелей байланысты, себебі, ол бала тұлғасының қалыптасуы мен дамуы қуатты жүретін ерекше құнды кезең.

Қазіргі таңда мектепке дейінгі балалар өлкетану материалдарын пайдалану негізінде экологиялық тәрбие берудің рөлі ерекше.

Экологиялық тәрбие балалардың тәрбие санасына айналасындағы ортаны сақтаудағы жауапкершілік сезімін ұялатып, қоғамның әр мүшесінде табиғатты аялай қарауды қалыптастыруы тиіс. Бұл салада оқытылатын пәндер, оның ішінде экологиялық тәрбие беретін негізгі пән ретінде айналамен таныстырудың орны ерекше. Экологиялық тәрбие берудің айналамен таныстыру пәнінде оның мазмұнының негізгі идеяларына сәйкес «табиғат адам қоғам» жүйесінде қарым қатынастың мәнін ашып, қоршаған ортаны оқып білу негізінде табиғатты қорғау іскерліктері мен дағдыларын меңгерту арқылы жүзеге асады.

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасының мектепке дейінгі тәрбие тұжырымдамасы // Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу. Астана, 2010.
2. Шілдебаев Ж. Экология және табиғатты қорғау. –Алматы: Алматыкітап, 2002.
3. Жұмабекова Ф.Н. Мектепке дейінгі педагогика. – Астана: Фолиант, 2014. -
4. Аймағамбетова Қ. Педагогикалық үрдісті экологиялық білім мен тәрбие беру негізінде ұйымдастыру\\ Отбасы және балабақша. – 2016. -№2.

ӘОЖ 14.35.07

Бастауыш сыныпта қолданылатын технологиялардың ерекшеліктері

Есенова Р.К., магистр, аға оқытушы,
Қайролла С., студент, Қызылорда
«Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

В данной статье выявлены особенности педагогических технологий, используемых в начальной школе, и предложены задачи их использования в образовательном процессе.

Abstract

In this article, the features of pedagogical technologies used in primary school are revealed, and the tasks of their use in the educational process are proposed.

Шығармашылықпен жұмыс жасайтын, еркін ойлайтын, түрлі қиындықтарға төтеп бере алатын креативті, стандартты емес дүниелерді жасай алатын тұлғаға деген қоғамның сұранысы қазіргі өмірдің жаңаруымен бірге арта түсетіні сөзсіз. Білім берудегі бұл тенденцияны жүзеге асыру интеграцияланған типтегі дамып келе

жатқан педагогикалық жүйелерді енгізуді болжайды. Оның психологиялық-педагогикалық құрылымындағы іргелі пәндік-тәжірибелік бағыты, әсіресе, бастауыш мектеп жасындағы балалар үшін үлкен тәрбиелік және жетілдірушілік әлеуетке ие. Бастауыш мектеп балалардың дамуында басты рөл атқара отырып, жаңа оқыту технологиялары кіші жастағы оқушыларды бақылауға, талдауға, салыстыруға, жалпылауға және ең соңында рефлексия жасауға үйретеді. Балалардың қиялын, шығармашылық ойлауын дамытатын психологиялық базаны: қоршаған әлемді білуге қызығушылық, тәуелсіздік, қарқындылық, бастамашылық қасиеттерін қалыптастырады. Дәл бастауыш мектепте балалардың қызығушылықтары мен бейімділіктері қалыптасып, анықтала бастайды, шығармашылық жұмыстың негізінде қалыптасып келе жатқан қажеттіліктер қалыптасады. Бастауыш сыныптағы оқу-тәрбие процесін дұрыс ұйымдастыру оқушылардың жеке тұлғасын қалыптастыруға қолайлы жағдай туғызады.

Бастауыш сынып оқушыларының сапалы білім алуының шарты -оқу үдерісіне инновациялық технологияларды енгізу. Сондықтан ғылыми-техникалық прогрестен қалыспай, жаңа педагогикалық технологияларды өз тәжірибелерінде қолданып, өңдеп, нәтижелер негізінде қорытынды жасап, ұсыныстар жасау – әрбір бастауыш сынып мұғалімінің басты міндеті деп есептейміз.

Жаңа педагогикалық технологиялар туралы көзқарастарды зерделейік. Оқытудың технологиясы педагогикалық әдістерге негізделген. 60-жылдарда шетел зерттеушілері «педагогикалық технология» терминін енгізді.

В.Беспалько «педагогикалық технология дегеніміз – тәжірибеде жүзеге асырылатын белгілі бір педагогикалық жүйенің жобасы, ал педагогикалық жағдайларға сай қолданылатын әдіс, тәсілдер – оның құрамды бөлігі ғана, оқыту процесін жүзеге асырудың мазмұндық техникада педагогикалық ұйымдастыру мен жүзеге асырудың жобасы», - деп түсіндіреді.

Б.Т.Лихачев «Педагогикалық технология – бұл оқытудың формасын, әдісін, тәсілін, тәрбиенің құралын жинақтауды анықтайтын психологиялық-педагогикалық құрылғылардың жинағы», - деген анықтама берсе, Г.К. Селевко «Педагогикалық технология» түсінігін, 3 аспект бойынша қарастырады:

- ғылыми педагогикалық технология – жобаланған педагогикалық процесті және оқытудың әдісі мен мазмұнын, мақсатын оқытатын, педагогикалық ғылымның бөлімі;
- бейнелеулі іс-жүргізу: оқытудың жоспарланған нәтижесіне жету үшін әдістермен құралдарды, мазмұны мен мақсатының жиынтығын бейнелейтін процесс,
- нақтылы іс-жүргізу: технологиялық процесерді жүзеге асыру, педагогикалық, әдістемелік және тұлғалық құралдарды жинақтау[1].

Ресей ғалымы Ильин В.С тұлғаның тұтастай тұратын құрылым екенін және оның біртұтас педагогикалық процеспен байланысты екенін дәлелдейді. Демек педагогикалық технологияда осы педагогикалық процестің басты белгісіне сәйкес болуы керек[2].

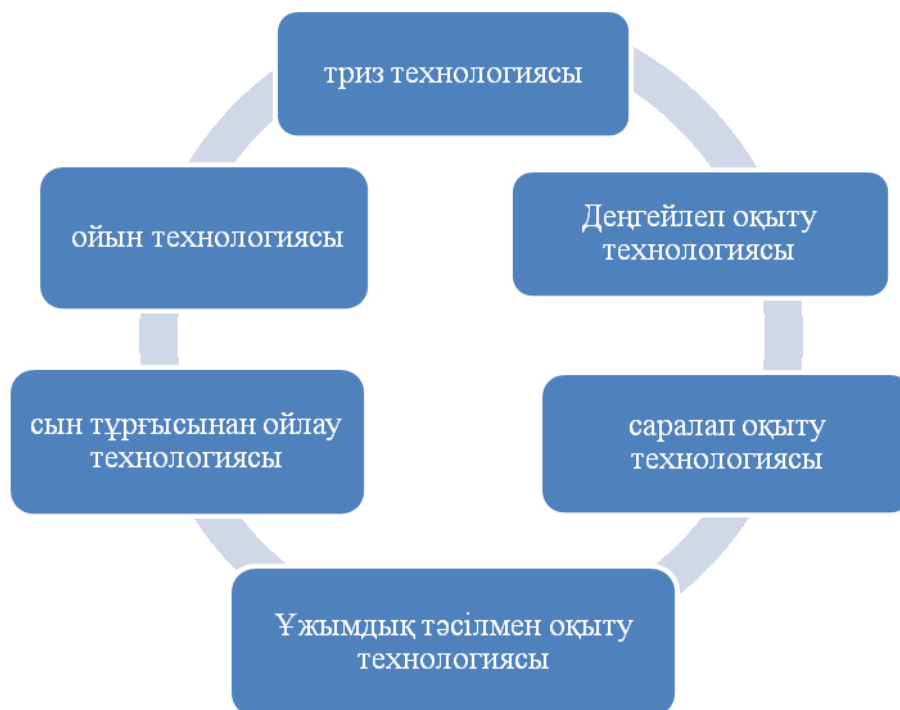
Бүгінгі таңда Қазақстанда Ш. Қалановтың, Ж. Қараевтің, Ш. Таубаеваның, Қ.Қабдықайыровтың, С. Лактикованың, М. Жанпейісованың, Ә. Жүнісбек пен Қ.Нағымжанованың, С.Көшімбетованың, Қ. Ж. Бұзаубақованың, Б. Тұрғанбаева мен А. Әлімовтың т.б. ғалымдардың зерттеулеріне оқытудың қазіргі заманғы педагогикалық технологиялары жан-жақты қарастырылады. Бұл технологиялар теориялық тұрғыдан дәлелденіп, тәжірибеде жақсы нәтиже көрсетіп жүр. Қазіргі заманғы педагогикалық технологияны жүзеге асыруда мұғалім белсенділігі, шығармашылық ізденісі, өз мамандығына деген сүйіспеншілігі, еңбегін шәкірттерінің бағалауы, пәндік білім сапасының жоғары болуы ерекше орын алады»[3].

Қазіргі заманғы педагогикалық технологиямен жұмыс істеу үшін төмендегідей алғышарттар қажет:

- оқу үдерісін интенсивтендіруді жаппай қолға алу;
- оқушылардың сабақтастығын болдырмау шараларын кешенді

түрде қарастыру.

Бастауыш сыныпта қолданылатын технологияларды саралайтын болсақ, төмендегі көрсетілген технологиялардың оң нәтижесіне көз жеткіземіз.

Педагогикалық технологиялардың белгілері: мақсаттылығы, диагностикалық құралдарының болуы, педагогикалық процесті жоспарлауға мүмкіндік беретін оқытушы мен оқушы іс-әрекетін

реттейтін заңдылықтар, оқушы мен оқытушы іс-әрекеті мен процестерді талдайтын құралдардың болуы.

Осыған сәйкес педагогикалық технологияның төмендегідей қасиеттері мен сипаттары болады: біртұтастылық, тиімділік, нәтижелілік, кез келген мектептің нақты жағдайында қолдануға жарамдылық.

Аталған белгілер педагогикалық технологияның қасиеттерін анықтайды.

Технология тұтас болуы қажет - бұл технология барлық аталған белгілерге жауап беруі тиіс деген сөз. Мұғалімдер жасап шығарған авторлық технологиялар тұтастық принципіне сай емес, яғни мұғалім ойлап тапқан бір ғана жетістікке көңіл бөлінеді де, технологияның басқа белгілері ұмыт қалады.

Педагогикалық технологияның келесі бір маңызды қасиеті - оптималдылық.

«Оптималдылық» термині (латын тілінен аударғанда «optimus» - «ең жақсы» дегенді білдіреді) белгілі бір шарттар мен міндеттерге ең сәйкесі, тиімдісі дегенді білдіреді.

Ю.К. Бабанский педагогикалық процестің тиімділігінің бірнеше критерийлерін бөліп көрсеткен еді. Егер педагогикалық технология сол критерийлерді қолдана отырып төмендегідей шарттарды орындаса неғұрлым тиімдірек болар еді:

- егер оның қолданылуы әрбір оқушының ең жақын даму зонасында білімділігін, тәрбиелілігін және дамуын қамтамасыз етсе;
- егер оның қолданылуы оқушы мен оқытушының ғылыми негізделген уақыт мөлшерінен артпаса, яғни білім беру стандартымен және мектеп ережесімен айкындалған уақыт ішінде мүмкін боларлық «maximum» нәтижелерді бере алса.

Технологияның келесі бір маңызды қасиеттері - нәтижелілігі және қолдануға жарамдылығы.

Педагогикалық технологияның ерекшелігі осы технология негізінде құрылған педагогикалық процесс белгіленген мақсатқа жетуді кепілдеуі шарт. Технологияның екінші ерекшелігі - оқытушы мен оқушының өзара қарым-қатынастарының реттілігінде (алгоритмизация). Бұл қасиет дидактикада, тәрбие мен оқыту теорияларында немесе әдістерінде жоқ.

Педагогикалық технологияның негізгі элементтері: педагогикалық қарым-қатынас, бағалау, талап, конфликт және ақпараттық әсер ету.

Педагогикалық қарым-қатынас 3 қызмет атқарады:

1. Баланың қарым-қатынаста «ашықтығы» - оған мектепте, сыныпта, сабақта қолайлы жағдайлар туғызу көзделген.
2. Педагогикалық қарым-қатынаста балаға деген жанашырлық - мұғалімнің баламен тығыз іс-әрекеті нәтижесінде туындайды[4].
3. Педагогикалық қарым-қатынаста баланы көтермелеу саясаты.

Педагогикалық бағалау дегеніміз - баланың тұтас жеке тұлғасын емес, оның дәл осы сәттегі мінез-құлқын бағалау. Жалпы бағалау дегеніміз - бір нәрсенің деңгейін, қасиетін, дәрежесін белгілеу. Осы принциптерді педагогикалық бағалауда өз жұмысында шеберлікпен қолдана отырып педагог өз шәкірттері бойында құндылық қарым-қатынастарды қалыптастырады және кемшіліктерді түзетеді.

Педагогикалық бағалау функцияларына - баланың қоршаған дүниеге деген жағымды көзқарасын тәрбиелеу, осы жолдағы ұмтылыстарын қолпаштап отыру т.б. жатады. Бұл істе әр баланың өз алдына қайталанбас ерекше тұлға екенін үнемі есте ұстау қажет. Педагогикалық бағалаудың түрлері - қолпаштау, қолдау, қолдамау, мақтау, материалдық қолдау, жазалау, ескерту жасау, сөгу, т.б.

Педагогикалық талап - бұл тәрбие беруде баладан әлеуметтік-мәдени қарым-қатынас пен мінез-құлық нормаларын талап ету. Адамның басқаларға, қоршаған ортаға деген қарым-қатынасы субъективті еркін жағдайда, оның өмір тәжірибесі нәтижесінде қалыптасады[5].

Жаңартылған білім бағдарламасының талабы бойынша оқушының жеке даралық ерекшелігін ескеру, сыни көзқарасын қалыптастыру, оқуға деген белсенділігін, шығармашылығын дамыту, өз ойын, пікірін, ашық көзқарасын білдіру т.б талаптарды орындау мұғалімдерден жоғары білім, кәсіби біліктілікті, іскерлік, балаға деген құрмет, инновациялық технологияны игеру қажеттіліктерін талап етеді. Бұл әр түрлі инновациялардың, жаңа педагогикалық технологиялардың қарқынды таралуымен және оларды мұғалімдердің жеткіліксіз меңгеруімен түсіндіріледі, ал білім беру жүйесін дамытудың қазіргі кезеңінде инновациялық білім беру технологияларын білу және өз қызметінде қолдана білу, оны үздіксіз жаңғырту оқытушыларға оқушылардың ынтасын, ұйымдастырылған және өткізілетін сабақтардың кәсіби-практикалық бағытын арттыруға мүмкіндік береді.

Қорыта келгенде, заманауи педагогикалық технологияның білім беру мекемелеріндегі оқу-тәрбие үдерістерінде қолдану тәжірибесіндегі міндеттерді алдына қояды:

- инновациялық технологияларды бастауыш сыныптан бастап мақсатты түрде ұйымдастыру;
- білім мен білігіне, жас және дара ерекшеліктеріне сай келетін технологияларды іріктей білу;
- өздігінен ақпараттарды іздеу, пайдалану, талдау дағдыларын қалыптастыру;
- сыни ойлау қабілетін дамыту;
- өз бетінше білім алу дағдыларын қалыптастыру;
- білімге қызығушылығын ояту;
- танымдық қабілеттерін қалыптастыру;

- шығармашылыққа баулу, жобалау, жаңалыққа ұмтылу идеяларын енгізуге тәрбиелеу.

Әдебиет

1.АндрееваЕ.С.Научные основы инновационных технологий: учебное пособие. Е.С.Андреева.Нижекамск:Нижекамский химико-технологический институт (филиал) ФГБОУ ВПО «КНИТУ», 2014

2.Маматова Н.А. М 22 Теории инноваций: учеб. пособие / Н.А. Маматова, А.В. Маматов. - Белгород: ИД «Белгород» НИУ «БелГУ», 2017

3. Бұзаубақова К.Ж. Жаңа педагогикалық технология . Тараз : ТарМу , 2003.

4. Керимбаева М.Р.Инновационные процесс в школе:проблемы,перспективы поиск, - Алматы, 2005

5.Ф.Б.Бөрібекова,Н.Ж.ЖанатбековаҚазіргі заманғы педагогикалық технологиялар: Оқулық. – Алматы: 2014. – 360 бет

ӘОЖ 7.04 : 37.026.9(574)

Қазақтың ұлттық ою-өрнегі арқылы оқушылардың іскерлік шығармашылығын арттыру

Ескуниева М.Е.,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

Казахский орнамент-культурная летопись казахского народа, как и устная литература. Цель состоит в том, чтобы не только познакомить наших будущих поколений с этим забытым искусством, но и возродить это искусство, придав ему новое содержание, интегрируя его в области ремесел, живописи, архитектуры и производства.

Abstract

Kazakh ornament is a cultural Chronicle of the Kazakh people, as is oral literature. The goal is not only to introduce this forgotten art to future generations, but also to revive this art, to give it a new content, introducing it into the fields of crafts, painting, architecture and production.

Қолөнер туындылары жастарды әдемілікке, сұлулықты көре білуге тәрбиелейді және эстетикалық талғамын ортаға деген көзқарасын қалыптастырады, ұлттық мәдениеттің дамуына ықпал жасайды.

Қазақ ою-өрнегінің өзіне тән даму жолы мен тарихы бар. Тарихи-ғылыми деректерге жүгінсек, қазақ халқының алғашқы ою-өрнектерінің тарихы сонау көне замандардан, сақ, андронов мәдениетінен басталады. Мысал ретінде, қазба жұмыстарынан

табылған құмыра мен ыдыстардағы өрнектер, тау-тасқа бейнеленген суреттер, сәулет өнерінде қолданған өрнектерді айтуға болады.

Қазақ ою-өрнегі — ғасырлар бойы дамып келе жатқан өнер туындысы. Халқымыздың қай қол өнері саласын алсақ та, ою-өрнектердің өзіндік ерекшелігін сақтай отырып, белгілі бір тәртіппен орналасқанын көреміз. Оюлардың ежелден келе жатқан нұсқаларындағы элементтер құстың, гүлдің, жануарлардың түрін тұспалдап тұратыны белгілі. [1]

Көне түркілердің түсінігі бойынша, құс — көктің, балық — судың, ағаш — жердің белгісі. Бұйымдарда жан-жануарлардың мүйізі, дене мүшесі, тұяғы, құстың тұмсығы, түлкінің басы, бөрінің құлағы немесе иттің құйрығы т.б. және өсімдіктердің түрлері кеңінен бейнеленген. Ою-өрнек өнері — қазақ халқының ауыз әдебиеті секілді мәдени шежіре. Мақсат, болашақ ұрпақтарымызға ұмыт болып бара жатқан осы өнерді таныстырып қана қоймай, оны қолөнер, сурет, сәулет өнері және өндіріс салаларына өндіре отырып осы өнерді қайта жаңғырту, оған жаңа мазмұн беру.

Қазақ халқы әсемдікті таңдай білген. Осындай әсемдікті таңдай білген хас шебер оюшы зергерлеріміз осы ою-өрнеке бояу түрлерін пайдалануды да, жете меңгерген. Халқымыздың ою-өрнектерінде басым түс ақ пен қара болып келеді. Бұл ою-өрнектердің ең шешімін тапқан жарасымды түрі болып есептеледі. Ақ пен қара түс бір – бірін айқын ашып, қандай затқа пайдаланса да, анадайдан көздің жауын алып, сән беріп тұрады. Асқан шеберлер былғарын ақ күміспен әшекейлеп, түс киіз жасаған. Бұл түсті халқымыз ең жоғары бағалаған, қастерлеген. Әрбір түстің өз мән мағынасы бар.[5]

Мысалы: қазақ қолөнерінде қолданылатын түстердің символдық мәні бар: көк түс — аспанның, қызыл-оттың, күн көзінің, ақ түс — ақиқаттың, сары-ақыл-парасаттың, қайғы-мұңның, қара-жердің, жасыл-жастықтың, көктемнің символы. Бұйымдағы ою-өрнек осы түстердің бірімен бейнелегенде ғана оған белгілі мән беріледі. Сырмақ сыруда қара мен ақ түсті пайдалану қалыптасқан, сол сияқты көк пен сары түстің, көк пен жасыл, қара мен ашық қызыл, түстің қатар пайдаланылуы ғасырлар бойы дәстүрге айналған. Көбінесе түстер нақ ортадан бастап шетке қарай түрленеді. Сонда ортада қара, ақ, қызыл, жасыл. Сары көк түс келеді. Бұл ұлт өрнегінде түстерді орналастырудың көне мәнері. Өрнек атауларын түгел қамтып, олардың әрқайсысына жеке атау беру мүмкін емес, әр шебер өзі жасаған ою-өрнекке өзі ат береді. Сол оюдың пайда болу тарихын оюшыдан артық ешкім білмейді. Ою-өрнек саласын зерттеп жүрген ғалымдар оларды бір жүйеге түсіріп, мынандай топтарға бөлген:

1. Өсімдік типтес ою-өрнек ("жапырақ", "үш-жапырақ", "шиыршық гүл", "ағаш" т. б.)
2. Зооморфтық ою-өрнек (жан-жануарлардың табиғи және мифтік бейнелері, "қошқармүйіз" және оның түрлі

нұсқалары: "қосмүйіз" "сынықмүйіз", "қырықмүйіз", сондай-ақ "өркеш" "табан", "ботамайын", "кұсқанаты" т. б.)

3. Космогониялық өрнек («дөңгелек», шымай, төрткөз, айшық)

4. Геометриялық өрнек («ирек», «қармақ», «балдақ» т.б.) [2]

«Ұлттық тәрбие» деген термин кез – келген ұлтқа байланысты айтылатын ұғым. Өйткені, қандай ұлт болса да тәрбиесін өз тілінде ұлттық тәлім тәрбие тәжірибесіне байланысты жүгізеді.

Сәндік қолданбалы өнері халқымызда ұлттық тәрбиемен тікелей байланысты. Көркем өнердің қазақ халқының ұлттық мәдениетінде алатын орны, маңызы ерекше. Тәуелсіздік алған қазақ халқының мерейі өсіп, мәртебесі биіктеп келеді. Мемлекетімізді өрке-ниетті елге айналдыру үшін ұлттық мәдениетімізді жаңғыртып, көркейту қажет. Ұлттық мәдениеттің ауқымы кең. Ол — еңбастысы тілімізді, дінімізді, салт-дәстүрімізді, ұлттық өнерімізді дамыту. Ежелден келе жатқан қасиетті дәстүр, тәлім-тәрбие. ұлттық өнерге баулу — жас жеткіншектерді жан-жақты тәрбиелеудің негізгі құралы.[1]

Ата-бабаларымыздан мирас болып қалған қазақтың ұлттық өнерінің түрлері көп. Оларға жаңаша талдау жасау қажет. Ұрпақ тәрбиелеуде қазіргі кезде ұлттық педагогиканы негізге алу басты міндет. Ұлттық педагогика - ол халықпен бірге дамып оқушыларға ұлттық тәрбие беруде қолданып келе жатқан, қайта жаңғырған тәрбие арқауы. Ұлттық тәрбиені оқушыларға бойына қалыптастыруда көркем-өнердің маңызы ерекше.

Қолданбалы қолөнер түрлі ұлттың халықтары сияқты қазақ еліне де тегіс тараған өнер. Әр ұлттың өрнегінің өзіне тән ерекшеліктері бар. Сәндік қолданбалы қолөнері тек ою-өрнек емес, олар математикалық ойдың, есептің, бұрыштық өлшемдерінің сабақтастығының қосындысы, жан-жақты тәрбие құралы.

Халық қолөнерін игеру — оқушыны еңбексүйгіштікке, әсемдікке талаптандырып, халқының тарихын біліп мәдени мұрасын қадірлеп дәстүрін жалғастыра білуге баулиды.

Ұлттық өнерді, оның ішінде сәндік – қолданбалы өнерді ойдағыдай меңгерген балада ұлттық талғамның қалыптасатыны сөзсіз. Адамның адам болып қалыптасуының құралы — еңбек дейміз. Еңбек тәрбиесі — барлық тәрбиенің қайнар көзі. Өйткені бала алған білімін іс жүзінде қолдана біліп, оны өмірмен, өзінің іс-әрекетімен, күнделікті тіршілік қызметімен байланыстыра білгенде ғана өзіне де, қоғамға да пайдасын, жемісін береді.[1]

Қазақ халқының еңбек тәрбиесіне аса үлкен мән бергені: «Еңбек етсең емерсің», «Екпей егін шықпас, үйренбей білім жұқпас», «Өнерліге өріс кең», «Ата көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер», тағы басқа мақал-мәтелдерінен-ақ көрініп тұр.

Өнерді құрметтеген халық шеберлерді де ізгі ілтипатпен елдің құрметті адамдарының қатарына қосты. Әрине, халықтың қолөнерді қажет ететін тамаша үлгілері көп. Солардың табылмай, танылмай жатқан түрлері де баршылық. Айталық, қазақ халқында өрмек тоқу, текемет басу, сырмақ сыру, тұскиіз жасау сияқты өнері кең тараған. Міне, осындай мәдени мұраны көш деп қарамай, оны байырғы байлығымыз деп бағалап, халқымыздың тұрмыс қажетін өтеуге тиімді пайдалануымыз керек. Халқымыздың ұлттық ою – өрнегі – кең даланы мекендеген талай тайпалар өнерінің әсері мен замандар бойы қалыптасып, белгілі бір жүйеге келген ою – өрнек үлгілері Андронов мәдениеті мен байырғы сақ, ғұн, үйсін өнері мұраларынан геометриялық зооморфтық (жан – жануарлардың табиғи және фантастикалық бейнелері) көгеріс өрнек пен қиял ғажайып ою – өрнектер (аспап, жер символы) ретінде көрінеді. Олар негізінен мал шаруашылық, аңшылық әдет – ғұрып, үй жабдықтары мен сән – салтанат бұйымдарын, батырлар қару жарағын әсемдеуге қолданылған.

Ұнамды жасалып, биязды көркемденген өнердің көш мұраларына (алтын тәжілер, ағаштан, қыштан, теріден өңделіп жасалған ыдыстар, түкті кілемдер мен кестелі заттар т.б.) біздің заманымыздан бұрынғы VIII-ші ғасырларда ою – өрнек өнерінің ерекше дамығанын көрсетеді. V-VII ғасырларда зергерлік өнері мен кілем тоқу өнерінің жан – жақты дамуына байланысты ою – өрнек әсері де өркендей түскен.[2]

Ертеден келе жатқан ескерткіштерді: «Қошқар мүйіз», «Түйе табан», оюлары басым қолданылса, V ғасырдан бастап «Қырық мүйіз», «Шытырман», «Таңдай», «Құман бау», т.б. күрделі ою – өрнектермен толыққан.

Ою–өрнектер заттардың көлемі мен формасына, ерекшелігін жұмсалатын мақсаттарына қарай ойластырып жасалады.

Кілемдер алғаш ру үлгілеріне (керей үлгі), ою – өрнек түріне (тақыр кілем, түкті кілем, т.б.) қарай аталатын болған.

Қазақтың сән және қосалқы өнері туындылары орта ғасырларда (VII-XVII ғ.) көлемі жағынан тұрпатты, шеңбер мен ромб пішініне келтіріліп айқын ою – өрнектермен (ішінара құс пен маймыл) бейнелі көркемдеме XVIII-XIX ғасырларда ұлттық дәстүр жетекші орын ала бастады.

Үй жиһаздарына көбінесе ашық түсті айшықты жайылмалы (түс киіздерде – алқызыл, құлпырмалы), түкті кілемдерде – геометриялық ұласылды, текшелі, алаша басқұр, тақыр және арабы кілемдерде, инструкциялы аралас (кебеже, сандық жүк аяқтарда) ою–өрнектер қолданылады. Кестелеу, зерлеу тоқыма әдістері арқылы жасалатын тұтыну заттарды, киім–кешек өрнектерді басқа ою–өрнектерге қарағанда нәзік, ұтымды әрі көркем жасалуымен ерекшеленеді.

Әдебиет

1. Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. Алматы: Өнер, 1997. 113 б.
2. Төленбаев С., Өмірбекова – «Қазақтың ою-өрнегінің жасалу жолдары», Алматы, 2003 ж.
3. Иляев – «Альбом», авторын ою-өрнек жинақтары, Алматы, 2006 ж.
4. Бәсенов Т.К. Орнамент Казахстана в архитектуре, Алматы, 2007 г.
5. Бәсенов Т.К. Казахский народный орнамент. Алма-Ата: Казахское государственное издательство художественной литературы, 1998. С.3

ӘОЖ 373.3: 37017 : 503: 370. 315.3

Мектеп оқушыларының дүниетанымын қалыптастырудағы пәнаралық интеграцияның рөлі

Жүнісова Ұ.Ж., магистр, оқытушы,
Кеулімжаева Г.Н., ПМНО-20 оқу тобы студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

В статье рассматривается роль междисциплинарной интеграции в формировании мировоззрения школьников.

Abstract

The article examines the role of interdisciplinary integration in shaping the worldview of schoolchildren.

Егеменді елімізде болып жатқан саяси-идеологиялық және мәдени қайта құруларға байланысты жас ұрпақты жан-жақты дамыту, олардың дүниетанымын қалыптастыру – мемлекеттің жаңа стратегиялық бағдарламасының маңызды бағыттарының бірі. Бұл зерттеу педагогиканың маңызды мәселелерінің бірі ретінде бейнелеу өнеріндегі пәнаралық интеграция арқылы бастауыш сынып оқушыларының дүниетанымын қалыптастыруға арналған. Ғылыми-педагогикалық зерттеулерді талдау нәтижесінде бейнелеу өнерінде пәнаралық ықпалдастық арқылы бастауыш сынып оқушыларының дүниетанымын қалыптастыру көрсеткіштері анықталып, тәжірибелік-эксперименттік жұмыстарда бұл көрсеткіштердің мазмұны дәлелденді.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік бастауыш білім беру стандартында бастауыш сынып балаларының оқу іс-әрекеті процесінде ғылыми дүниетанымын қалыптастыру, жан-жақты дамытудың негізгі бағыттары қарастырылған. Өйткені ғылыми дүниетаным – қоғамдық сананың ең жоғарғы формасы. Қазақстан Республикасындағы күрделі өзгерістер мен әлеуметтік-экономикалық даму кезіндегі айқын және заманауи мәселе – адамның

қоғамдық құрылыстың басты тұлғасы ретінде дамуы. Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан – 2050» стратегиясында заманауи білім беру жүйесін дамытудың және оқыту әдістемесін жаңарту арқылы кадрлар даярлаудың негізгі бағыттары нақты көрсетілген [1]. Атап айтқанда, «Мәдени мұра» арнайы бағдарламасында халық мәдениеті мен дүниетанымын тереңдетіп оқытудың біртұтас жүйесін құру алға қойылды.

Тұлғаның дүниетанымын қалыптастыруға арналған ғылыми еңбектерді талдау бейнелеу өнерінде пәнаралық интеграция арқылы бастауыш сынып оқушыларының дүниетанымын қалыптастыру мәселесі қазіргі заманғы ғылыми зерттеу нысаны болып табылатынын көрсетті.

Мұнда пәнаралық интеграция міндетті дамыту қызметін атқарады. Білімнің бір пәннен екінші пәнге ауысуын қамтамасыз ететін оқыту әдістерінің логикалық құрылымын қайта құру жеке тұлғаның жалпы дамуына да әсер етеді.

Бұл мектеп оқушыларының дүниетанымын қалыптастыру құзыреттілігін қолдану жаңа жағдайда жүзеге асады деген сөз. Бұл жағдайда студенттер жалпы білімге деген қажеттілік мәселесімен байланыста болады, бұл әсіресе жаратылыстану, дүниетану, жаратылыстану тарихы пәндерінде айқын көрінеді.

М.Орынбеков: «Дүниетаным – жеке адамның қоғамдағы санасы мен орны туралы ұғымының жиынтығы, дүниенің тұтастығы концепциясының нәтижесі» дейді.

Бейнелеу өнерін оқытуда студенттерге пәнаралық интеграция бойынша танымдық тапсырмаларды қою арқылы оқу белсенділігін арттыруға жақсы серпін беріледі (көңіл-күйді, ойлау процесін, есте сақтауды, жаңғыртуды, қиял мен сөйлеуді дамыту, т.б.).

Күрделі есептерді шешудің жаңа жолдарын тауып, білімді жан-жақты пайдалана білуді дамыту да пәнаралық интеграция арқылы жүзеге асады. Студенттердің оқуының тиімділігі көбінесе пәнаралық міндеттерді өз бетінше шешуге және әртүрлі оқу пәндерінде пәнаралық интеграцияны сапалы пайдалануға байланысты. Оқушылардың пәнаралық есептерді шешудегі танымдық дербестігінің көрсеткіші білім жүйесін ақыл-ой әрекетінде пайдалану жолдарын меңгеру болып табылады. Интеграция – педагогикалық тұтастық пен жүйелі білімді қалыптастыруда әртүрлі ғылымдардың бірігуі [2]. А.А.Бейсенбаева:

- Мектеп оқушыларының танымдық қызығушылығын дамытудың ең маңызды құралы ретінде пәнаралық интеграцияның негізгі белгілері – интегративтілік, таңдамалылық, вариативтілік;

- Пәнаралық интеграция элементтердің ұйымдастырылуы мен өзара әрекеттесуінің салыстырмалы түрде тұрақты педагогикалық құбылысы, нәтижесінде жаңа сапалар пайда болады, жаңа тұтастық туады, атап айтқанда, танымдық қызығушылық сияқты тұлғалық сапа;

Мектеп оқушыларының ғылыми білімді дамыту әдісі ретінде пәнаралық интеграция негізінде жүйелі ойлау қабілетін дамытудың маңызы зор. Мектеп оқушыларының арасында жалпы пәнаралық түсініктерді қалыптастыру пәнаралық интеграция құрылымының соңғы кезеңін қамтиды.

Пәнаралық ықпалдастық арқылы оқушылардың жаңаша ойлау тәсілі қалыптасып, жеке тұлғаны жалпы негізінде талдау, жеке белгілер арқылы жалпыны көру сияқты қабілеттері дамиды[3]. Күрделі есептерді шешудің жаңа жолдарын тауып, білімді жан-жақты пайдалана білуді дамыту да пәнаралық интеграция арқылы жүзеге асады.

Қорыта айтқанда, білім беру, оқыту және тәрбиелеу мәселелерін шешуде пәнаралық ықпалдастық бейнелеу өнерін оқытуда бастауыш сынып оқушыларын қалыптастыру процесінде өмірлік маңызды және шешуші рөл атқарады. Білім беру жүйесінің мәні мен білімді меңгеруді пәнаралық интеграция деңгейінде жүзеге асыру мектеп оқушыларында дүниені тұтас жүйе ретінде дұрыс түсінуді қалыптастырудың ерекше жолдарының бірі болып табылады.

Пәнаралық интеграция бастауыш сынып оқушыларының дүниетанымын қалыптастырудың ықпалды тәрбие құралы ретінде бастауыш мектептің оқу-тәрбие процесінде үнемі қолданылуы тиіс ауқымды іс-әрекеттер кешенін жасайды.

-Тұтас пәнаралық интеграцияның бөлігі ретінде ол көптеген функцияларды орындайды, мысалы: білім беру, дамытушылық, тәрбиелік, сындарлы[4].

Әдебиет

1.Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. - Алматы. - 2002. - 384 б.

2.Максимова В.Н. Жалпы білім беретін мектептің оқу-тәрбие үрдісіндегі пәнаралық байланыстар. Педагогикалық институт студенттеріне арналған арнайы курсқа арналған оқулық. -М. - 19

3.Педагогика және психология. Ғылыми түсіндірме сөздік. /құраст. 4.Ә.Қ.Құсайнов, Қ.Б.Жарықбаев, С.Қалиев және т.б. – Алматы. Мектеп. -2002. - 256 с.

Орынбеков М.Ежелгі қазақтардың дүниетанымы. -Алматы. - 2020. - 264 б.

Бастауыш сыныптарда пәндерді оқытуда белсенді әдістерді қолдану

Зұлхарнаева Ә.Т., магистр, оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

В данной статье рассматривается, как учитель, используя активные методы, позволяет ученику мыслить, развивать навыки практической деятельности.

Abstract

This article examines how a teacher, using active methods, allows a student to think, develop practical skills.

Қазіргі мектептің басты мақсаты – әр оқушының қабілетін ашу, бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны өмірге дайындау, заманауи білім, дағдылар мен қасиеттерді дамыту. Дәстүрлі репродуктивті оқыту бұл міндеттерді шеше алмайды. Оларды шешу үшін жаңа педагогикалық технологиялар, оқу процесін ұйымдастырудың тиімді формалары мен белсенді әдістері қажет.

Оқытудың белсенді түрлері «оқушының іс-әрекетін белсендіру мен қарқындату негізінде оқытуды жаңғырту технологиялары» ретінде белгіленген білім беру технологиялары класында жіктеледі.

Оқытудың белсенді формалары – бұл оқу материалын меңгеру процесінде оқушыларды белсенді ақыл-ой және практикалық іс-әрекетке ынталандыратын әдістер. Негізгі талассыз артықшылықтар – жоғары дәрежедегі дербестік, бастамашылдық, әлеуметтік дағдыларды дамыту, білімді алу және оны іс жүзінде қолдана білу қабілетін қалыптастыру, шығармашылық қабілеттерін дамыту. Таңдау еркіндігі оқуды саналы, өнімді және тиімді етеді.

Оларға келесі технологиялар кіреді: проблемалық оқыту технологиясы, жобалық оқыту технологиясы, ойын технологиясы, интерактивті технологиялар.

1. Проблемалық оқыту технологиясы-оқушылардың таным процесі іздеу, зерттеу қызметіне жақындайтын оқытудың бір түрі. Проблемалық оқытудың табыстылығы оқытушы мен білім алушылардың бірлескен күш-жігерімен қамтамасыз етіледі.

Негізгі дидактикалық әдіс-танымдық тапсырма түрінде проблемалық жағдай жасау. Танымдық міндеттер қиындыққа байланысты қол жетімді болуы керек, студенттердің танымдық мүмкіндіктерін ескеруі керек, зерттелетін пәннің арнасында болуы керек және жаңа материалды игеру үшін маңызды болуы керек. Білім алушылардың қызметі-ақпаратты қайта өңдеу ғана емес, өзі үшін белгісіз білімді ашуға белсенді қатысу.

Мұғалімнің негізгі міндеті-ақпаратты жеткізу емес, оқушыларды ғылыми білімді дамытудың объективті қайшылықтарымен және оларды шешу жолдарымен таныстыру. Оқытушымен бірлесе отырып, оқушылар өздері үшін жаңа білімді "ашады", жеке пәндердің теориялық ерекшеліктерін түсінеді. Тиімді проблемалық әдістер-диалогтық әдістер: диалогты ынталандыру және жеткізу.

2. Жобалық оқыту технологиясы проблемалық оқыту идеяларын дамытуды білдіреді. Жобалау технологиясының тән ерекшелігі-интеграцияланған білімді, шешімдерді зерттеуді, жобалау қызметін қажет ететін оқушының маңызды әлеуметтік немесе жеке проблемасының болуы. Мұғалімнің рөлі-куратордың, кеңесшінің, тәлімгердің рөлі, бірақ орындаушы емес.

Жобалық оқытудың мақсаты: шығармашылық өзіндік жұмыс процесінде жалпы Дағдылар мен дағдыларды игеру, сондай-ақ әлеуметтік сананы дамыту.

3. Интерактивті технология-бұл оқушылардың қоршаған ақпараттық ортамен тікелей өзара әрекеттесуіне негізделген оқу процесін ұйымдастыру. Оқушының тәжірибесі-бұл оқу танымының орталық активаторы, оқу ортасы оқушы өзі үшін игерілген тәжірибе саласын табатын шындық ретінде әрекет етеді.

Жетекші әдіс-байланыс. Ұйымдастырушылық форма-достастықта оқыту, жұпта, топта жұмыс істеу, оқу диалогы, оқу талқылауы.

4. Ойын технологиясы оқу процесінің белгілі бір бөлігін қамтитын және жалпы мазмұнмен, сюжетпен, кейіпкермен біріктірілген білім ретінде құрылады. Сонымен қатар, ойын сюжеті оқытудың негізгі мазмұнымен қатар дамиды, оқу процесін белсендіруге, бірқатар оқу элементтерін игеруге көмектеседі.

Оқу процесінің динамикасының, танымдық белсенділікті арттырудың, тәуелсіздікті дамытудың және оқушылардың кең танымдық қызығушылықтарын қалыптастырудың маңызды құрамдас бөліктерінің бірі-дидактикалық ойын. Баланың өмірі мен дамуындағы ойынның үлкен рөлі барлық уақытта хабардар болды және атап өтті. "Ойын балалардың алдында ашыладыәлем, тұлғаның шығармашылық мүмкіндіктері ашылады. Ойынсыз толыққанды ақыл-ой дамуы мүмкін емес", - деп жазды В. А. Сухомлинский. Ойын-бұл балалар өмірінің бір бөлігі. Ойында бала мәжбүрлеу арқылы емес, ішкі талпыныспен әрекет етеді. Ойынның мақсаты-қарқынды, байсалды жұмысты оқушылар үшін қызықты және қызықты ету.

Бала ойнауы керек, тіпті маңызды мәселе болған кезде де. Оның бүкіл өмірі ойын.

А. С. Макаренко

Менің педагогикалық практикадағы басым орындардың бірі ойын технологияларына жатады, өйткені олар кез-келген сабақта шығармашылық-ізденіс деңгейінде оқушылардың қызықты және

қызықты іс-әрекетін жасауға мүмкіндік беретін оқытудың ерекше түрі болып табылады. Біздің оқу бағдарламаларымыздағы білім қаншалықты қиын және байсалды болса да, балалар бала болып қала береді. Олар ойнағысы келеді, ойнағанды ұнатады, қажет.

Балалардың сабаққа ойын әрекетіне қатысуы олардың өзін-өзі растауына ықпал етеді, табандылықты, табысқа ұмтылуды және басқа да пайдалы мотивациялық қасиеттерді дамытады. Мен ойындарды сабақтың әртүрлі кезеңдерінде өткіземін. Сабақтың басында ойынның мақсаты-балаларды ұйымдастыру және қызықтыру, олардың белсенділігін ынталандыру. Сабақтың ортасында тақырыпты меңгеру мәселесін шешу керек. Сабақтың соңында ойын шығармашылық, ізденушілік сипатта болуы мүмкін.

Сабаққа ойындар мен ойын жаттығуларын таңдағанда, мен өз сынып оқушыларының танымдық қызығушылықтары мен жеке басының психикалық қасиеттерін ескеруге тырысамын. Сабақты жоспарлау кезінде мен әртүрлі қабілеттерді дамытуға бағытталған ойындарды қолдануға тырысамын. Ойындарды таңдағанда, мен әрқашан тапсырмалардың қиындық деңгейін қадағалаймын, өйткені оқушыларға қиын ойын нұсқаларын пайдалану олардың қызығушылығын жоғалтуы мүмкін. Мен өз тәжірибемде Дидактикалық ойындарды, жарыс ойындарын, саяхат ойындарын, іскерлік ойындарды, рөлдік ойындарды, ертегі мен әдеби кейіпкерлерді қолданатын ойындарды қолданамын, бастысы-ойын оқушылар үшін қызықты әрі мүмкін. Бастауыш сынып оқушыларын математикаға, жазуға немесе оқуға қызықтыру қиын емес бұл үшін сүйікті ертегі кейіпкерлерінің бірі балаларға көмек сұрайды – мұнда ең әлсіз оқушы да қиындыққа тап болған кейіпкердің көмегіне жүгінгісі келіп, ақыл-ой қызметіне белсенді қатысады. Мен жарыс элементтерін жұмысқа қосамын. Ойын формасы балаларды қызықтырады және олар тапсырманы қуана орындайды. Бастауыш сынып оқушыларының алдында тұрған қиын міндеттердің бірі-дұрыс және әдемі жазуды үйрену. Бұған саусақтардың көмегімен кез-келген рифмалық әңгімелер мен ертегілерді сахналауға негізделген саусақ ойындары көмектеседі. "Саусақ ойындары" барысында бала қимылдарды қайталай отырып, қолдың ұсақ моторикасының жақсы дамуына қол жеткізеді.

Белсенді әдістердің бірі — «Үштік әдіс». Қазақ тілі сабағында оқушылардың оқылым, айтылым, тыңдалым дағдылары қалыптасады. Оқушылар бірнеше жұптарға бөлінеді. Бірінші оқушы мәтінді оқиды немесе мазмұндайды, екінші оқушы тындайды, үшінші оқушы керек жерлерін түртіп алады, кейін өз пікірін айтады. Бұл әдіс оқушылардың мәтінмен жұмыс жасау шеберлігін дамытады.

Жаңа сабақты қайталау кезеңінде Синквейн құрастыру маңызды. Тақырып бойынша оқушылар қысқаша мәліметтер келтіреді. Синквейн құрастыру оқушының коммуникативтілігін айқындайды.

Оқыту үрдісінде мұғалім мен оқушының қарым-қатынасы гумандық педагогиканың принциптеріне негізделеді. Бірақ, мұғалім педагогикалық үрдістің негізгі ұйымдастырушысы болып табылады.

Оқушы пассивті тыңдаушы емес, сұрақтар қояды, өз идеяларын, шешімдерін ұсынады, яғни, ол оқу қызметінің субъектісі болады;

тақырыптар, мәселелер бірлесіп талқылау барысында қалыптасады;

мұғалім сабақ кезеңдерін өзгерте алады;

оқытуда демократиялық стиль қолданылады;

шығармашылық тапсырмалар беріледі.

Қорыта келе, белсенді әдістерді сабақта тиімді қолдану, оқушының танымдық белсенділігін арттыруға, өз бетінше білім алуға, шығармашылығын қалыптастыруға ықпал етеді. Білім алушы өз ой-пікірін еркін, ашық айтады, бір-бірін тыңдауға үйренеді, ұжымда ынтымақтастық атмосфера қалыптасады.

Әдебиет

1. Педагогика. 2014. Усманов.Ә.Ә. Сәрсенбаева.М.Б.
2. Оқытудың инновациялық аспектілері. 2017. Бегалиева Р.Н., Исаев Ғ.И., Ергубекова Ж.С.
3. Педагогикалық жүйетану негіздері.2015. Мұханбетжанова.Ә.
4. Бастауыш мектеп мұғалімі:шеберлікті шыңдау. 2020. Расселл ГриггНазарбаев Н.Ә. Ұлт жоспары «100 нақты қадам» бағдарламасы. — Нұр-Сұлтан, 2016 //www.akorda.kz/
5. Назарбаев Н.Ә. «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты Қазақстан халқына Жолдауы. -Нұр-Сұлтан, 2018 //www.akorda.kz/
6. А.М.Малофеева Использование активных методов на уроках в начальной школе <https://nsportal.ru/nachalnaya>

ӘОЖ 530.1

Физика есептерін шығару сабақтарын өткізудің әдістемесі

Капарова Г.Т., аға оқытушы,
Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті,
Көкшетау қаласы

Аннотация

Подготовка методики проведения занятий по выпуску задач физики в вузе. Развитие у будущего учителя физики знаний и умений решать задачи по физике с помощью практических занятий. Виды задач по физике и их особенности.

Ключевые слова: физика, задачи, методика, практическое занятие, виды задач, методы.

Annotation

Preparation of a methodology for conducting lessons in solving physics problems at the University. Development of knowledge and skills of the future physics teacher to solve problems in physics with the help of practical classes. Types and methods of solving problems in physics.

Key words: physics, problem, methodology, practical lesson, types of problem, methods.

Еліміздің ғылыми-техникалық потенциалының артуы, табиғат тану және техникалық білім-өндіріс саласында жоғары деңгейдегі технократ мамандарға деген қазіргі заманғы сұраныс орта мектепте білім берудің жаңа формаларын шешімді түрде енгізуді және насихаттауды қажет етеді.

Сонымен қатар, қазіргі тез өзгередіін заманда өзінің білімін көтеруге, өздік шешім жасауға, өзінің мүддесіне лайық мақсаттар қойып, шеше білуге қабілетті жастар өсіріп-тәрбиелеу қоғамымыздың басты мақсат-мүддесі болса, физика пәніде, өз деңгейінде осы мәселелерге үлес қосуы қажет. Бұл бағытта жоғары оқу орынның білім беру жүйесінде физика пәнінің ролі зор. Физика пәні, табиғат тану пәндерінің ішінде, дәлірек айтсақ, жоғары оқу орынның білім беру жүйесінде болашақ физика пәні мұғалімдерін дайындайтын жас дарындардың өрісін ашып, ойын кеңейтетін жетекшісі десек еш артық емес. Болашақ физика мұғалімін дайындауда оқу жоспарына физикалық құбылыстарды түсіндіру мен оларды практикада қолдану үшін есептерді шешу практикумдары, зертханалық сабақтар, курстық жұмыстар мен педагогикалық сарамандар енгізіледі.

Білім мен біліктілік диалектикалық бірлікте бір-бірін толықтырып отырады. Сондықтан практикалық және зертханалық сабақтар, курстық жұмыстар мен педагогикалық сараман жаттығу ретінде емес дәріспен байланысты ЖОО-ғы оқу-тәрбие үдерісінің жалғасы ретінде қаралады.

Әртүрлі міндеттерді шешуде білімді қолдану екі функцияны жүзеге асырады:

- ғылыми білімді мағынасын ашуға мүмкіндік береді немесе оны қалыптастыру құралы болып табылады;
- танымды әдістері мен әрекеттерін игеруге мүмкіндік береді.

Білімді қолдану үрдісінде ол терең меңгеріледі және есте сақталады, маманның қалыптасуындағы маңызды фактор болатын іс-әрекетіне көмекші құрал болады.

1. Оқу үдерісінде физикалық есептерді шешу - теория мен практиканы біріктірудің маңызды құралы. Есептерде қарастырылатын табиғаттағы және практикадағы физикалық заңдардың әртүрлі берілуі ғылыми білімнің объективті сипатын қанағаттандырады және оның

толық меңгерілуіне мүмкіндік береді. Біріншіден механикадағы Ньютонның екінші заңын мына түрде оқи білу

$$\frac{d(\vec{mv})}{dt} = \vec{F} \quad (1),$$

екіншіден – әртүрлі мысалдарда импульстің өзгерісін көріп, оның көмегімен әсер етуші күшті есептей білу (мысалы, тапаншадан оқ атқан кезде, машинаның тежелуі кезінде, реактивті ұшақтың ұшуы кезінде). Бұл типті есептерді шешу арқылы күш ұғымы толық ашылады және оны анықтау әдістері меңгеріледі.

2. Физикалық есептерді шешу студенттердің логикалық ойлауын дамытуға мүмкіндік береді. Студенттің алдына қойылған есеп оның ойлау қабілетін қоздырған болып табылады. Физикалық есеп денелер арасындағы себеп-салдар байланысты бейнелеуші болады. Оны шешу үшін бұл байланысты танып, оны сандық түрде бейнелеу керек. Құбылыстағы өзара байланысты ашу үдерісінде ғана объективтік шындық заңдылықтарын бейнелеуші ретінде логикалық ойлау заңдылықтары қалыптасуы мүмкін. Логика заңдары - бұл зерттеу танымындағы қоршаған ортаны бейнелеуші. Басқаша айтқанда табиғаттағы диалектика заңдары ойлау заңдары да болып табылады. Сондықтан логикалық ұғым мен категориялар тек танымдық практикалық іс-әрекет үдерісінде оның нәтижесі мен тәжірибесі ретінде пайда болады.

Физикалық есептерді шешу үдерісіндегі оқытушының рөлі студенттердің ойлау қызметін дұрыс бағыттап және оны рационалды қолдану. Оған индуктивті және дедуктивтік әдістер, логиканың схемалар, сонымен қатар анализ бен синтез үдерісі және оның негізінде физикалық есептерді шешудің белгілі-бір алгоритмін дайындау жатады.

3. Физикалық есептерді шешу бұл – тұлғаның ойлау, талпыныс және мінез сияқты маңызды психологиялық қасиеттерін тәрбиелеу мен дамыту арқылы білім мен дағды қолдана білу құралы. Әрбір есепті шешу құбылыстар мен процесстер арасындағы және оларды анықтаушы шамалар арасындағы себеп-салдар және функционалдық байланыстарды ашуға байланысты белгілі-бір қиындықтарды жоюды талап етеді. Оқытушы логикалық схемалар мен ойлау үрдісін қолдану нәтижесінде алынған мәліметтерді өңдейді. Соған сәйкес жүйелі есепті шешу нәтижесінде логикалық туындаған ойлар динамикалық стереотипке айналады. Соның салдарынан студент жаңа есепті шешуде мүлтіксіз дұрыс шешімін таба алады.

Физикалық есептерді шешуде білік пен дағдадан басқа талпыныс пен қойылған мақсатқа жете білу сияқты мінез қырлары қалыптасады. Студент есепті шешу шығармашылық үдеріс екенін түсініп оның нәтижесі қуаныш көңілін оялататынын түсінеді.

4. Физикалық есептерді шешу бойынша практикалық сабақтар студенттердің пәнді өздігінен меңгерудің және олардың

шығармашылық ойлауын дамытудың тиімді құралы болып табылады. Практикалық сабақтарда оқытушы көмегімен физикалық есептер проблема түрінде талданып, топтың барлық студенттерінің көмегімен шешіледі. Бұл мидың аналитикалық-синтетикалық қызметін белсенді жасап, оқу материалының шығармашылық қалыптасуына мүмкіндік береді.

Физикалық есептерді үй тапсырмасына қосу студенттердің өздік жұмысын ұйымдастыру құралы болып табылады. Есепті өздігінен шешу теориялық материалды қайталауды, анықтама мәліметтерді қолдануды, есепте берілген заңдылықты түсінуді, математикалық құралдарды қолдануды қажет етеді.

5. Физикалық есептер көмегімен студенттердің білімін тексеру білімді қолдана білу біліктілігін тексеруге мүмкіндік туғызады. Бақылау жұмыстарын ұйымдастыру арқылы рейтингтік бақылауды да бағалауға болады.

6. Болашақ физика мұғалімдері оқушылардың танымдық қызметін басқарып, пәнді игеру үдерісінде олардың өздік жұмыстарын белсендендіре білулері қажет. Мұндай үдеріс сабақта және үйде оқушылардың физикалық есепті шешуді, физикадан олимпиадаларға қатысуын, конкурстық есептерді шешуді қарастырады. [2, 151 б.]

Оқушылар күрделі есептерді шешуде мұғалімнің көмегіне жүгінеді. Сондықтан болашақ физика мұғалімдері кез-келген физикалық есепті толық түсініп, талдай біліп оны шешудің дұрыс тәсілдерінің дағдысын игеруі қажет.

Сонда университетте физикалық есептерді шешу квалификацияланған физика мұғалімін дайындаудың маңызды құралы болып табылады.

Практикалық сабақтар дәрістен кейін және онымен байланыста өткізіледі. Дәрісте заңдар, териялар, ғылыми іздеу әдістері қарастырылса, практикалық сабақтарда оның қолдана білуі қаралады.

Практикалық сабақтарды өткізу үлкен дайындықты талап етеді. Олардың әрбіреуіне теориялық материалды қайталауға арналған сұрақтарды дайындап, қажет есептерді жинақтап, көрнекілік құралдарды дайындап, оны өткізу әдістемесін ойластыру қажет болады.

Практикалық сабақ жетістігі бірден-бір дәріс материалының толық меңгерілгендігіне байланысты. Сондықтан практикалық сабақтың жаңа тақырыбына тірек ғылыми фактілерді қайталап, жадыға сақтап алу қажет. Бұлар шеше алатын есептердің жалпы түрлерін атап өтіп, олардың танымдық және практикалық мәнін ерекшелеп, оларды шешу жолдарын көрсету қажет. Осы мақсатта басты тақырыптар бойынша алдымен семинар сабақтар өткізуге де болады. Тақырып бойынша материалды қайталауға келесідей мысал келтіруге болады. Мысалы, «Ньютон заңдары» тақырыбы бойынша қаралауы қажет сұрақтар:

- 1) Ньютон механикасының қалыптасуының тарихи кезеңдері.
- 2) Ньютон заңдарының жазылуы мен аналитикалық жазбалары.
- 3) Санақ жүйесі және Ньютон заңдарының қолданылу шекарасы.
- 4) Ньютон заңдары көмегімен шешілетін есептер.

Теориялық материалда Ньютон механикасының негізгі жағдайы қайталанып оны тереңдетеді, механиканың негізгі есептері шешілетін келесі әрекеттердің тірек схемасы дайындалады, бастапқы шарт мәндері айқындалады:

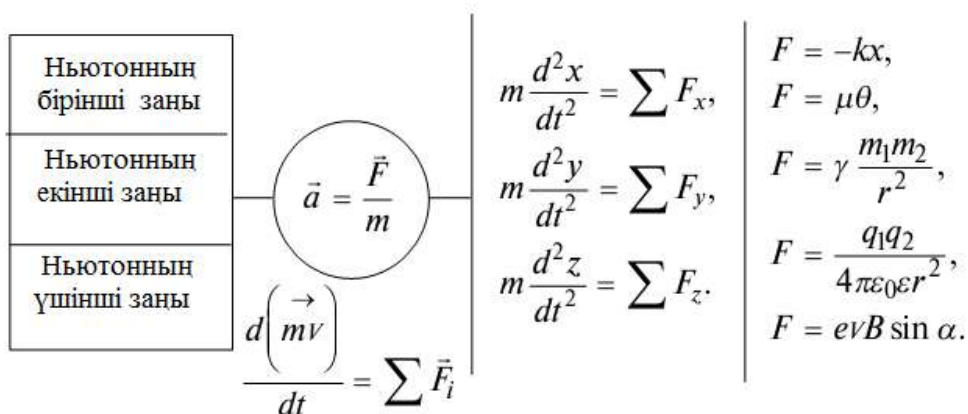
а) Кинематика. Қажетті бастапқы шарттар:

$$(x_0, y_0, z_0), (v_{0x}, v_{0y}, v_{0z}) \quad (2)$$

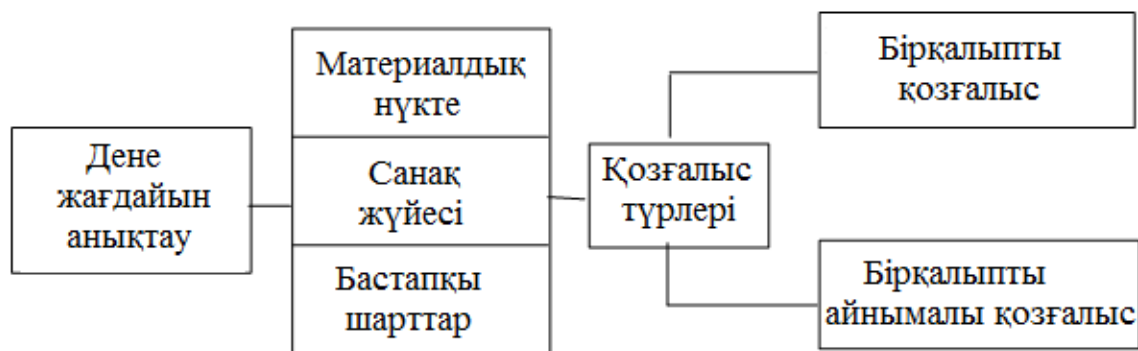
$$\begin{aligned} \frac{d\vec{r}}{dt} = \vec{v} = const & \quad \frac{d\vec{v}}{dt} = \vec{a} = const \\ x = x_0 + v_{0x}t, & \quad x = x_0 + v_{0x}t + \frac{a_x t^2}{2}, \\ y = y_0 + v_{0y}t, & \quad y = y_0 + v_{0y}t + \frac{a_y t^2}{2}, \\ z = z_0 + v_{0z}t. & \quad z = z_0 + v_{0z}t + \frac{a_z t^2}{2}. \end{aligned} \quad (3), \quad (4).$$

Бірқалыпты қозғалыс

Бірқалыпты айнымалы қозғалыс

ә) Динамика. Қажетті бастапқы шарттар:

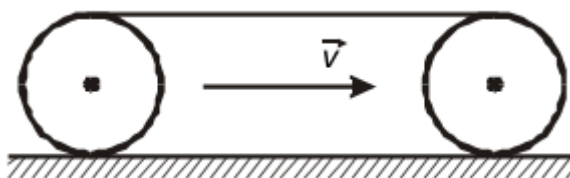

Практикалық сабақ тиімділігі есептің мазмұны бойынша, сонымен қатар оны шешу әдісі бойынша оларды таңдауды ойластыруға да белгілі-бір деңгейде тәуелді. Сонымен қатар белгілі-бір талаптарды ұстану қажет, есептер келесідей болулары керек:

- студенттер үшін мүмкіндіктері жететіндей және қарапайымнан күрделіге өтуі қажет;
- есеп физикалық құбылыс пен үдерісті, олардың қазіргі практикадағы маңызды қолданысын бейнелеп, маңызды ғылыми және политехникалық ақпаратқа ие болуы қажет:
- студент ойлап, өз-өзіне жаңалық ашып, үйреніп, қате тұжырымдарды болдырмай, қателікке бой алдырмай белгілі-бір мақсатты көздеуі қажет. [5, 6 б]

Мысалға бір есепті қарастырайық.

Есеп 1. v жылдамдықпен қозғалып келе жатқан трактор иірмесінің кинетикалық энергиясын табыңыз. Иірме массасы m . (сурет - 1).

1 – сурет.

Шешілуі. $\frac{mv^2}{2}$ жауабы бұл жағдайда қате болады. Келесідей сұрақтарға жауап іздеп көрелік: «Санақ жүйесі не болады? (Жер) Трактордың барлық бөліктері v жылдамдықпен қозғалып келе ме? (Жоқ) Иірменің төменгі бөлігінің жылдамдығы неге тең? (Нөлге) Трактор дөңгелегінің айналу өсі қайда (Жермен жанасу нүктесінде) Иірменің жоғарғы бөлігінің жылдамдығы неге тең? ($2v$)»

Ескерту: Жылдамдық белгілі бір уақыт моментіндегі немесе тракторияның берілген бөлігіндегі дене қозғалысын анықтайтын шама болып табылады.

Сұрақ қойылады: «Иірме бөліктерінің орташа жылдамдығы туралы не айтуға болады? (Ол v -ға тең) Энергияны орташа жылдамдық арқылы іздеуге болады ма? (Жоқ)» [4, 326]

Иірменің кинетикалық энергиясы оның жоғарғы бөлігінің энергиясына тең:

$$T = \frac{\frac{m}{2}(2v)^2}{2} = mv^2. \quad (5)$$

Физикалық есептердің үш түрі болады:

а) физикалық шамалармен белгілі-бір математикалық әрекеттер орындауды қарастыратын есептер;

ә) өлшеу мен бақылауды, тәжірибе жүргізуді талап ететін тәжірибелік есептер;

б) есептеуді қажет етпейтін жауапты дәлелдеуді және нақты түсіндіруді талап ететін сұрақ есептер. [3, 258 б]

Физика есептерін жүйелі түрде шығару — тақырып бойынша берілген заңдардың физикалық мағынасын тереңірек түсінуге көмектеседі; оларды нақтылы жағдайда қолдана білу мәселелерін үйретеді.

Жекелеген есептердің мазмұны, түрлері әр түрлі болғанымен, жалпы есеп шығарудың белгілі бір реті бар.

Казіргі уақыттағы қалыптасқан әдістеме есеп шығаруда жалпы алғанда мынадай реттілікті ұстау тиімділігін көрсетеді.

- Есептің шартымен танысу. Бұл мәселеге ерекше көңіл бөлінуі қажет. Оқушы есепте қарастырылып отырған физикалық құбылыстар мағынасын толық ұғынып, қойылған сұрақтарды нақты түсінуі қажет. Есептің берілу шартына байланысты әр сөзге зор мән беріп, есептің шығарылуына байланысты берілген ақпаратты толық көлемде ала білуі керек. Есептің сөзбен берілуінде еш артық шама берілмейтіні түсінікті. Сондықтан анық және жасырын түрде беріліп тұрған еш шама ескерусіз қалмауы қажет.

- Есептің мазмұнын талқылау. Есептің шартын да берілген шамаларды қарастырғанда олардың физиканың қай бөліміне жататынын тауып, құбылыстардың арасындағы байланыстарды, әрқайсысының заңдылығын анықтау керек те, формулалар жазылуы тиіс. Күрделі оқиғаларды жеке құбылыстарға жіктеп қарапайым түрге келтіру керек. Барлық жағдайда координаталар системасын ыңғайлы етіп алып, берілген шамалардың бағыттарын, кеңістіктегі орнын анықтау керек т.с.с. Мүмкіндігі болса, оқиғаның суретін салу, оның графигін сызу — есепті талдау үшін, заңдылықтарын ашу үшін өте қажет.

- Есепті жалпы түрде шығару. Есептің сұрағына жауап берудің жалпы жолдарын іздестіріп, проблеманы анықтайтын теңдеуді қорытып шығару керек. Ол үшін сұраққа жауап беретін формуладан бастап, құбылысқа қатысы бар басқа да тәуелділіктерді пайдалана

отырып, қорытынды формуланы шығарып алу және мүмкіндігінше бұл теңдеуді аналитикалық талдау және математикалық түрлендірулер жолымен шығарып алып, содан кейін ғана сан мәндерін орындарына қойған жөн. Барлық жағдайда бір ғана қорытынды формула шығару міндетті емес, кейде есепті бөлшектепте шығару ыңғайлы болуы мүмкін. Эксперименттік есепті шығару үшін, әуелі есептің берілу шартына сәйкес құбылысты сипаттайтын заңдылықтарды анықтап, сонсоң тапсырма бойынша тәжірибелер жүргізіп, қажетті шамаларды алу керек. Содан кейін осы шамаларды бір-бірімен салыстыру нәтижесінде, графиктік тәуелділікті көрсету арқылы, белгіленген заңдылықтарымен салыстыра отырып, қорытынды шығару керек. Осындай қорытындылаудан кейін бұрындар теориялық жолмен берілген жалпы заңдылықтар алынылуы да мүмкін. Оқушылар үшін мұндай шешу жолы өте пайдалы.

- Қажетті шама анықталатын соңғы формула дұрыстығын СИ жүйесі бірлігі бойынша тексеру. Қарапайым есептер есептер немесе негізгі таныс формулалар арқылы шығарылатын есептерде, әрине мұндай тексерудің қажеттілігі жоқ. Күрделі есептерде, бұрыннан таныс емес формула алынған жағдайда мұндай тексеру жүргізу аса қажет болып табылады.

- Есептеу. Есепте берілген шамалардың барлығын СИ өлшемдеріне келтіру қажет. Сан мәндері өте үлкен не өте кіші болса, дәреже түрінде жазып, есептеу керек. Барлық жағдайда да жуықтап есептеуде шамалардың дәлдігін ұмытпау қажет. Мүмкіндігі болса, арифметикалық есептеулерді калькуляторлармен жүргізген дұрыс, бірақ бұл оқушылардың өздері есептей білуді толық меңгергеннен кейін ғана қолданылуы міндетті.

- Есептің жауабын тексеру. Біріншіден, есептің жауабы шын өмірдегі мәндерден көп алшақтамауы тиіс. Мысалы, адам жылдамдығы 50 м/с болуы мүмкін емес т.с.с.

Бұл талаптардың дұрыс орындалуы күрделі есептердің физикалық табиғатының толық ашыла отырылып, игерілуіне, сондықтан да білім сапасының жүйелі көтерілуіне әкелері сөзсіз.[5, 76].

Әдебиет

1. Бектенов Ә.М., Бектенов Б. М. , Бектенов М. Б. Физика есептерін шығару . - Алматы : Жоғары оқу орындарының Қауымдастығы, 2013.

2. Богдан В.И. Практикум по методике решения физических задач: Учебное пособие для физико-математических факультетов педагогических институтов - Мн.: Высшая школа, 1983.

3. Бушок Г.Ф., Венгер Е.Ф. Методика преподавания общей физики в высшей школе. Киев «Наукова Думка», 2000.

4. Савченко Н.Е. Решение задач по физике: Пособие для поступающих в вузы. - Мн.: Высшая школа, 1994.

5. Сырым Ж.С., Курмашева Д.Н. «Механика» курсы бойынша дәрістер конспектілері. БҚМУ баспа орталығы, 2013.

6. Усова А.В. и др. Практикум по решению физических задач. - М.: Просвещение, 1992.

7. Фридман Л.М., Турецкий Е.И. Как научиться решать задачи. - М.: Просвещение, 1983.

ӘОЖ: 371.1:004.738.1

**Оқу процесінде қолданылатын web
технологиялардың ерекшеліктері**

Мырзанова А.К., магистр, аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда
қаласы

Резюме

В данной статье рассматриваются особенности WEB технологий, используемых в учебном процессе.

Abstract

This article discusses the features of WEB technologies used in the educational process.

Қазіргі қоғамға күрделі өмірлік жағдайларда өз бетінше шешім қабылдайтын, қабілетті, ұтқырлыққа және өзінің кәсіби қасиеттерін үнемі дамытуға дайын білімді, іскер мамандар керек.

Бүгінгі таңда мұғалімнің негізгі мақсаты - білім беру, ақпараттық, экономикалық кеңістікке шыға алатын, қатал бәсекелестік жағдайда өмір сүре алатын және жұмыс істей алатын адамды дайындау. Мұғалімнің міндеті - оқушыға ресурстарды пайдалануға, есте сақтаған нәрсені дұрыс сәтте қолдануға, оқудың мағынасын түсінуге, нақты өмір арасындағы байланысты анықтауға және әлемді басқа қырынан көруге, оқушының шығармашылық бастамаларын оятуға көмектесу.

Олай болса, білім берудегі компьютерлік технологиялардың барлық мүмкіндіктерін біріктіру танымдық белсенділікті, шығармашылық бастаманы, оқушылардың өзіне және олардың біліміне деген белсенді көзқарасын ынталандыруға көмектеседі.

Компьютерлік технологияларды енгізу білім беру процесін қарқындатуға алғышарттар жасайды. Олар психологиялық-педагогикалық дамуды практикада кеңінен қолдануға мүмкіндік береді, бұл білімді механикалық игеруден жаңа білім алу қабілетін игеруге көшуді қамтамасыз етеді. Компьютерлік технологиялар оқушылардың жеке қасиеттерін ашуға, сақтауға және дамытуға ықпал етеді.

Техникалық прогресс және жаңа әзірлемелердің үздіксіз пайда болуы ақпараттандыру саласындағы мамандардан үнемі жетілдіруді

және дамуды талап етеді. Кәсіпорындарды автоматтандыруға, ақпараттық жүйелерді енгізуге, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалануға байланысты процестер бүгінде өмірдің барлық салаларында ең перспективалы және сұранысқа ие.

Білім беруді ақпараттандыру проблемалары келесі негізгі себептерге байланысты ХХІ ғасырдың іргелі және маңызды жаһандық проблемасы болып табылады:

- өркениет дамуының жалпы заңдылығының көрінісі болып табылатын қоғамды ақпараттандыру процесінің қарқынды дамуы. Бүгінгі таңда бұл процесс шынымен жаһандық сипатқа ие болды. Сонымен қатар, қоғамды ақпараттандыру көптеген түбегейлі әлеуметтік өзгерістерге әкеледі. Бұл адам өмірінің барлық аспектілерін айтарлықтай өзгертеді;

- информатика құралдарының, ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялардың функционалдығы мен техникалық сипаттамалары соңғы жылдары өте тез өсуде. Бұл тағы бір әлеуметтік проблеманы – білім беру саласын дамыту проблемасымен тығыз байланысты қоғамның жаңа ақпараттық мәдениетін дамыту проблемасын туындататынын атап өткен жөн;

- ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың одан әрі қарқынды дамуы және оның жетістіктерін әлеуметтік тәжірибеге кеңінен енгізу қазіргі философтар инфосфера деп атайтын қоғамның мүлдем жаңа ақпараттық ортасының қалыптасуына әкелді.

Қазіргі уақытта Қазақстанда әлемдік ақпараттық және білім беру кеңістігіне кіруге бағытталған жаңа білім беру жүйесінің қалыптасуы жүріп жатыр. Бұл процесс қазіргі заманғы техникалық мүмкіндіктерге сәйкес келетін және баланың ақпараттық қоғамға үйлесімді енуіне ықпал ететін, оқыту технологиясының мазмұнына түзетулер енгізумен байланысты оқу процесінің педагогикалық теориясы мен практикасындағы маңызды өзгерістермен қатар жүреді. Компьютерлік технологиялар оқытудағы қосымша болуға арналмаған, бірақ оның тиімділігін едәуір арттыратын тұтас білім беру процесінің ажырамас бөлігі болып табылады.

Білім беруде WEB технологияны әлеуметтік қызметтерде пайдалану мәселесіне қатысты қолда бар зерттеулер оны оқытуда әлеуметтік желілік қызметтерді пайдалануға арналған деген қорытынды жасауға мүмкіндік берген. Сонымен қатар, жоғары мектептің білім беру процесінде WEB технологиясының дидактикалық әлеуетін мұғалімді дайындауда қолданудың зиян келтірілмейтініне көз жеткізілген[1].

WEB технология - бұл гиперсілтемелер бойынша навигация технологиясы, ол әртүрлі оқыту жүйелерін құруға мүмкіндік береді, ал олар өз кезегінде білім берудің әртүрлі нысандарын ұйымдастыру үшін негіз болып табылады. Оқытуда ақпаратты беру мен сақтаудың

заманауи құралдарына негізделген ақпараттық білім беру ортасы ретінде қарастырады.

Қазіргі жағдайда білім беру жүйесінің стратегиялық міндеттерінің бірі - WEB технологиялардың мүмкіндіктерін пайдаланып оқу пәнін меңгеруге, ғылыми қызығушылықты дамытуға, білім алушылардың оқу қызметін белсендіруге, практикалық бағыт деңгейін көтеруге оқудың барынша белсенді нысандары, құралдары мен әдістеріне ықпал ету[2].

WEB технологиялар тез дамып келеді, адамзаттың дамуына әсер ететін жаңа технологиялар үнемі пайда болуда. WEB 1.0-ден WEB 4.0-ге дейін ұзақ даму жолынан өтті. WEB 1.0, WEB 2.0, WEB 3.0 интернет технологияларын дамытудың қысқаша тарихы және WEB 4.0 артықшылықтарына тоқталайық.

WEB 1.0 интернетті дамытудың алғашқы кезеңі болды. Интернеттің дамуының осы кезеңінде тұрақты беттерден тұратын және ISP басқаратын веб-серверлерде немесе тегін хостингте орналастырылған жеке сайттар (визиткалар) танымал болды.

WEB 1.0 адамдарға ақпаратты іздеуге және оны тұтынуға мүмкіндік берді, сонымен қатар ақпарат алмасудың географиялық шектеулерін алып тастады.

WEB 2.0-Интернеттің дамуының екінші кезеңі және өзіндік әлеуметтік желі. WEB 2.0-бұл пайдаланушының мазмұнын, веб-сайттың ыңғайлылығы мен функционалдығын бағалайтын интернет. Бұл кезде веб-сайттардың техникалық сипаттамалары емес, веб-беттерді жобалау және пайдалану тәсілдері өзгереді.

Интернет онлайн-құралдар мен платформалар жиналатын орынға айналады, онда адамдар өз көзқарастарымен, пікірлерімен, ойларымен және тәжірибелерімен бөліседі.

WEB 2.0 қысқа уақыт ішінде интернетті қабылдауды түбегейлі өзгертті. WEB 2.0 дамуының жарқын мысалы-пайдаланушылардың мазмұнына сүйенетін және сенетін YouTube.

WEB 3.0-бұл интернетті пайдалану эволюциясының және оның ішіндегі өзара әрекеттесудің нәтижесі. Интернет деректер базасына айналды. Интернетті дамытудың дәл осы кезеңінде сайттар мен интернеттің жұмысына ең көп жаңалық енгізілді. Интернетті дамытудың бұл кезеңі Semantic WEB деп те аталады.

Semantic WEB ақпаратты талдау және сайттарды саралау процесін өзгертті. Осы кезеңдегі интернет веб-сайттарды бақылау үшін роботтарды қолдана бастайды.

WEB 4.0 - бұл интернет технологиялардың қарқынды дамуының нәтижесі. Бүгін WEB 4.0 астында пайдаланушы мен роботтар арасындағы ұтқырлық пен дауыстық өзара әрекеттесу туралы айтылады.

WEB 4.0 адамдар мен роботтар арасындағы қатынасты өзгертеді, олар симбиотикалық болады.

Заманауи адамзатқа қажетті көптеген қасиеттерді қалыптастыруда информатика пәні үлкен рөл атқарады. Информатика сабағында білімгерлер ойлауды, дәлелдеуді, тапсырмаларды орындаудың тиімді жолдарын іздеуді, тиісті қорытынды жасауды үйренеді.

Сондықтан оқушыларды шығармашылықпен таныстыру үшін сыныптан тыс жұмыстардың әртүрлі түрлерінің қосымша мүмкіндіктерін пайдалану қажет. Сыныптан тыс жұмыстардың әртүрлі түрлерінің ішінде оқытудың интерактивті формалары, атап айтқанда WEB технологиялар ерекше қызығушылық тудырады.

WEB технологияны қолдану барысында оқытушы қызметінің мазмұны да өзгереді, оқытушы білімнің «репродукторы» болуды тоқтатады, оқытудың жаңа технологиясының әзірлеушісі болады, бұл бір жағынан оның шығармашылық белсенділігін арттырады, ал екінші жағынан технологиялық және әдістемелік дайындықтың жоғары деңгейін талап етеді. Яғни, педагог қызметінің жаңа бағыты пайда болды.

Қорытындылай келе, ақпараттық қоғамда ақпарат ең жоғары құндылыққа айналған кезде және адамның ақпараттық мәдениеті олардың кәсіби қызметінің анықтаушы факторы болған кезде білім беру жүйесіне қойылатын талаптар да өзгертінін, білім беру мәртебесінің едәуір жоғарылағанын атап өткен жөн.

Әдебиет

1. Забиева К.К., Сеитова С.М. WEB технологиялардың көмегімен мұғалімдердің интеллектуалды қабілетін дамыту: оқу құралы. -І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, 2021.-123 б.
2. Забиева К.К., Кожашева Г.О. Болашақ математика мұғалімдерін WEB технологияларды білім беру процесінде қолдануға оқыту. -Халықаралық ғылыми журнал, «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» № 5/3, Нұрсұлтан қаласы, 2020. - 133-136 б.
3. Зайцева С.А. Современные информационные технологии в образовании. <http://sgpu2004.narod.ru/infotek/infotek2.htm>.

Косбармакова Д.Б., магистр, аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

Музыка обогащает духовный мир детей, влияет на развитие его творческих способностей, формирует нравственный образ. Так, музыкальный опыт, полученный детьми на занятиях, позволяет им успешно участвовать в праздниках, развлечениях и, конечно же, заниматься самостоятельной музыкальной деятельностью.

Abstract

Music enriches the spiritual world of children, influences the development of their creative abilities, forms a moral image. Thus, the musical experience gained by children in the classroom allows them to successfully participate in holidays, entertainment and, of course, engage in independent musical activities.

Қазіргі таңда жас ұрпаққа тәрбие беру саласында көп өзгерістер жаңалықтар болып жатыр. Бүгінгі күнде негізгі мақсат жан-жақты дамыған білімді тұлғаны тәрбиелеу. Өзгерістер өнер саласын да қамтыды. Тәрбиелеудің бір құралы кең сан қырлы ұғымды қамтитын музыкалық өнер. Халық тағлымының байлығын өн бойына жинақтаған ертеден қалыптасқан педагогикалық тәжірибеде, тәлім-тәрбиеде оқу-ағарту мәселелері әлі де жетерлік. Музыка адамзаттың рухани азығы, жан серігі, ұшқыр қиялы, нәзік сезімі. Қазақ халқы құлақтан кіріп бойды алар әсем ән мен тәтті күйді ұнатқан. Домбыра сөйлейді, қобыз жеткізеді, сыбызғы білдіреді деген сөз тіркестері қазақ мәдениетінде кездейсоқ кездеспейді. Сабакта оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуда музыка мұғалімінің негізгі міндеті толықтырылған кеңейтілген бағдарлама негізінде оқу-тәрбие үрдісін және ұстаздың педагогикалық шеберлігін дамыту. Жас өспірімнің бойында талғампаздық эмоциялық сезімпаздық қалыптастыруында, оның мәдениетті болып өсуінде музыка әлемін түсінуде мектептегі музыка тәрбиесінің алатын орны ерекше. Әр түрлі жанрлы музыкалық шығармаларды тану, музыкадағы түрлі кезеңдермен көңілді ажыратуда оқушының музыкалық шығармашылығын дамытады.

Бабаларымыз көшпелі өмір салты кезінің өзінде-ақ, балалардың музыкалық және эстетикалық тәрбиесіне зор көңіл бөлген. Кешқұрым киіз үйге жиналып алып, қосылып ән айтып, күй тарту үрдісі ешқандай әлеуметтік статуска бағынбайтын, өзіндік талғамды эстетикалық тәрбиеге айналған өнер мектебі еді. Халық әндері мен күйлерінен ұлтымыздың тарихы ғана емес, оның адами болмысы, жеке

қасиеті, тіпті қоғамдық құрылымы анық байқалады. Сонымен қатар рухани байлық тәрбиелік мағынаны да қоса атқарады. [1]

Музыкалық тәрбиенің негізін ақын-жыршы, сал-сері, күйшілер жүргізген. Олардың өнері мен өмірі өнерлі жастар үшін өзіндік мектепке айналған. Ауызекі түрде беріліп келген өнер дәстүрлері ұрпақтан ұрпаққа өзгеріссіз ауысып, көркемдік тәрбиенің арқауы ретінде қабылданған. Өнерпаз тұлғалардың ел алдында өнер көрсетуі белгілі эстетикалық талғам қалыптастырып, балалардың музыкаға деген қызығушылығын оятып отырған.

Өнер арқылы адам өзінің шын мәніндегі өз ішкі көңіл-күйін және толық қанды ішкі сезімін білдіреді. Сондықтан, қазіргі таңда оқу орындарында өнердің бір мақсаты – жеке тұлғаның барлық әрекетіндегі өнер арқылы патриоттық сезімталдыққа жастарды тәрбиелеу. Әуенді сөзбен жеткізу мүмкін емес және кез келген адам музыканы жан дүниесімен сезініп, бойына сіңіре алмайды. Себебі «адамның жүрек үнінің көркем тілі», яғни сезім, қобалжу, көңіл-күйдің нақты көрінісі деуге болады. Музыка пәнінің негізгі мақсаты – шәкіртке ұлттық өнердің құндылығы мен аса дара қазынасын ұғындыру. Тек өнер ғана адамның шындыққа тарихи қалыптасқан эстетикалық қарым-қатынас тәжірибесін ашады, қорытындылайды. Әр халық өзінің эстетикалық дүние танымы және көркемдік өзіне тән өнер туындылары арқылы ерекшеленеді. Ұрпақ тәрбиесінде, халқымыздың ұлттық өнерін, мәдениетін, оның сырлы да көркем мәнісін ұғындыру мектепке дейінгі тәрбиеде баланы табиғи әсемдікті сүйсіне білуге баулу құралы екені сөзсіз. Сондықтан, мектепте өнерге деген қызығушылықты арттыруда халық өнері және мәдениетінің сан-алуандығы түрлері туралы түсініктер қалыптастыру көзделеді.

Қазіргі кезде, мектепте жас ұрпаққа көркемдік білім мен тәрбие беру жүйесінде көркем әдебиет, музыка өнері, бейнелеу өнері, ұлттық қолөнер сияқты эстетикалық мәндегі пәндер арқылы оның ішінде, халықтық дәстүрлі өнерін игерте отырып, оқушының бойындағы әсемдікті қабылдау, сезіну, өнер шығармаларын әсемдік заңдылықтарына сәйкес бағалай білу қаблеттерін, көркемдік талғам деңгейінде қалыптастыру қажеттігі маңызды мәселенің бірі.

Әл-Фараби өзінің «Музыка туралы үлкен трактатында» музыка ғылымының мәселелерін зерттейді (музыкалық дыбыстардың құрылысынан музыка мен поэзияның байланысына дейін). Музыканың жақсы жақтары мен оның тәрбиелік мәнін жан-жақты ашып көрсетеді. Музыканың әр түрлі жанрын жетілдіруде пайда болатын адам дарындылығының дәрежелерін талдайды. Әлеуметтік өмірдің шындығына тән кереметтілік тұрмыстық құбылыстардың шындығын көрсете білуде екенін дәлелдейді. Қазақстан мәдениетінің халықтың қолданбалы өнерде болсын, көркемдік әдебиет пен музыкалық өнерде болсын өзінің бірінші кезекте ерекшелінетінін айта кеткен де жөн [2].

Мектепте музыкалық тәрбие берудің басты міндеті – оқушыларды музыканы дұрыс тыңдап, түсінуге және оны әсерлі орындай білуге баулу болып табылады. Орындаушылық шеберлікті шыңдау ән-хор дағдыларын жүйелі түрде бір сатыға қоя білумен тығыз байланысты. Мектепте барлық пәндер сияқты, музыка пәні де оқушыларды азаматтық рухта тәрбиелеп, олардың дүниетанымын дамытып, ой-өрісін кеңейтуді, сонымен қатар музыка саласында білімін жетілдіруді мақсат етеді. Қазіргі кезде жалпы білім беретін мектептердің оқулықтары жыл сайын тәжірибеге сай, әдет-ғұрыптарына, салт-дәстүріне, рухани қазынасына, саяси-әлеуметтік, экономикалық ерекшеліктеріне ыңғайланып жасалуда. Мұны ұрпақтарымызға, қасиеттерімізді сіңірудің қажеттілігінен туындаған жағдай деп түсінугіміз керек. Яғни, ұрпағымызға ұлттық тәрбие беру қажет. М. Жұмабаев бұл мәселе жөнінде былай деп ой түйеді: «Әрбір ұлттың балаға тәрбие беру туралы ескіден келе жатқан жеке-жеке жылдары бар. Ұлт тәрбиесі баяғыдан бері сыналып, көп қолданылып келе жатқан болғандықтан, әрбір тәрбиеші, сөз жоқ ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиісті. Және әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында, өз ұлты үшін қызмет атқаратын болғандықтан, тәрбиеленетін баланы сол ұлттық тәрбиесімен тәрбиелеуге міндетті» [3]. «Біз қазір музыка саласында өзіміздің халқымыздың дәстүрінен, дүниежүзілік классикалық үлгіден айырылмай, ілгерілей беруіміз қажет, – дейді ғалымдар Ә. Нысанбаев пен Т. Әбжановтар, – өйткені музыка халқымыздың адамгершілік пен парасаттылық қасиетке жетудің жолы дейді». Меніңше, өте тура да әділ айтылған пікір деп ойлаймын. Ендеше осы халқымыздың дәстүріндегі әсем ән мен тәтті күйіміз, бізді адамгершілік пен парасаттылыққа жетелейтін жол. Осы бір аса бай рухани қазыналардың бүгінгі таңда жастарға тәрбие берудегі ролі де айырықша. Сол үшін де өнер сүйген қауым тәтті ізгі қасиетті қастерлейді. Ата-бабаларымыз ғасырлар бойы армандаған тәуелсіздікке қолы жеткен еліміздің білім, тәрбие беру ісіндегі басты мақсат – рухани жан дүниесі биік, жеке тұлға қалыптастыру. Ал тұлғаны музыкаға тәрбиелеу дегеніміз – ол баланың бойында белгілі бір қызығушылықты ояту, қажетті құндылық бағдарын, соның ішінде пайдалы іс-әрекеттерді қалыптастыру, дарындылық көзін ашу деген сөз [4]. Қорыта келе сынып оқушыларын тәрбиелеу үрдісінде, музыка өнері арқылы музыкалық мәдениеттілікке баулу, музыкалық жалпы білімдерін қалыптастыру мен тәрбиелеу, қазіргі музыкалық білім беру саласының өзекті бағыты болып табылады. Мектеп оқушыларының алғашқы музыкалық білімі төменгі сынып оқушыларында қалыптасады. Музыка сабағының талапқа сай өткізілуінің арқасында, еліміздегі мектептерде төменгі сынып оқушыларының музыкалық тәрбиесі кешенді түрде жүргізілетінін ғылыми зерттеулер арқылы анықталған. Қазіргі кезде музыка сабақтарының іс-әрекеттер негізінде төменгі сынып оқушылары жалпы музыкалық мәдениеттілікке, ән

орындау мәдениетіне, музыкалық шығарманы тыңдау мәдениетіне тәрбиеленеді. Бұл кешенді үрдісті ғылымиәдістемелік тұрғыда, дұрыс жүргізіп, оқушыларға сауатты музыкалық білім беретін музыка пәні маманы болып табылады. Мектепте музыка сабағы оқушыларды әсемдік әлемінің таңғажайып сырын терең түсініп, көркемдік атаулыны шынайы сезінуге, одан рухани ләззат, әсер алуға, өмір жайлы ой толғауға, ізгілікті мұрат-мақсаттарға жетелеп, өнегелі істерге баулиды. Осы маңызды міндеттерді орындау үшін баланың бойындағы қабілетті дамыту керек.

Әдебиет

1. Н.Ә.Назарбаев («Қазақстан-2050» жолдауы), Ә.Нысанбаев, Т.Әбжанов «Қазақ этикасы және эстетикасы». Жиырма томдық. 12-том. Астана: Аударма, 2007. – 455 б.

2. Әл-Фараби (Музыка туралы үлкен кітап 2008ж.), Әл-Фараби («Музыканың ұлы кітабы»).15 томдық. – А., 2020.

3. П.М.Сүлейменов Әл-Фараби және қазақ халқының рухани мұрасы. – А., 2011. – 197-б.

4. Қазақ мәдениеті тарихының очерктері. – А., 2005. – 67-69-бб.

ӘОЖ 378 . 147 : 37 .036

Студенттің музыкалық-шығармашылық құзыреттілігі

Косбармакова Д.Б., магистр, аға оқытушы,
Төребекова А., МУЗО-20 оқу тобының студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

Статья посвящена раскрытию особенностей студента-музыканта и развитию музыкально-творческих качеств студента. Свободен в своей профессии владеет: музыкальными занятиями, проведением внеучебных мероприятий, музыкой организовывать просветительскую работу и пропаганду искусства и культуры учитель, который получает, считается компетентным.

Abstract

The article is devoted to the disclosure of the characteristics of a student musician and the development of musical and creative qualities of a student. He is free in his profession owns: music classes, extracurricular activities, music to organize educational work and promotion of art and culture the teacher who receives is considered competent.

Музыкалық білім берудегі педагогикалық инновациялық процестер көптеген елдердің ғалымдарының зерттеу тақырыбына айналды. Инновация мақсатқа жаңасын енгізуді білдіреді, оқытушылар

мен студенттердің бірлескен қызметін ұйымдастыру және оқыту мен тәрбиелеудің мазмұны, әдістері мен формалары.

Нарықтық экономиканың қалыптасуы жағдайында педагогикалық кадрларды даярлауды жетілдіру міндеті қазіргі заманғы әдіснамамен жарақтандырылған және оқытудың икемді нысандарын іске асыратын олардың кәсіптік білімін түзету және толықтыру болып табылады. Мәселе кешенді зерттеулерде жеке тұлғаның теориялық білімі мен практикалық тәжірибесін белгілі бір міндеттерді орындауға даярлығы мен қабілеті деп танылады. Ол жансыз жаттанды білім түрінде емес, жеке тұлғаның танымға, ойлауға қатысын және әрекетке, белгілі мәселерді ұсынып, шешім жасауға, оның барысы мен нәтижелердің талдауға, ұдайы түрде түзетулер енгізіп отыруға деген икемділігін белсенділігінен көрінеді. Құзыреттілік «білім және іскерлік бұл тұлғаны қалыптастырудың бірыңғай үрдісінің екі жағы». Алайда, адамның білімі мен іскерлігі құзыреттілікті қалыптастырып қана қоймай, оны бағалау өлшемі болып табылады. Бұл ереже музыка мұғалімі оның музыкалық педагогикалық қызметіне де қатысты. Өз мамандығын еркін меңгерген маман: музыка сабақтары, оқудан тыс іс-шаралар өткізу, музыка өнері мен мәдениетті насихаттау және ағарту жұмыстарын ұйымдастыра алатын мұғалім Құзыретті болып саналады. Музыкалық білім беру жүйесінде маманның құзыреттілігі жалпы, арнайы және кәсіптік болып бөлінеді. Субъекттің әлеуметтік, кәсіби емес қызметке қатысуын қамтамасыз ететін жалпы құзыреттілікті меңгеру азаматтық ұстанымға негізделген, оның дүниетанымын, құндылықтар мен идеалдар жүйесін қалыптастырумен байланысты. Музыкалық білім беруді жаңғырту тұжырымдамасы білім берудегі сапаның жаңа өлшемдерін ұсынады. Музыкалық білім беру студентті еңбек нарығына сәтті бейімделуге көмектесетін әмбебап білім жүйесін алуы керек. Бүгінгі таңда студенттерді, әсіресе шығармашылық мамандықтар бойынша табысты оқыту және олардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру үшін шығармашылық принципті және жеке тұлғаның өзіндік эстетикалық ұстанымын дамытуға ықпал ететін білім беру процесін ұйымдастыру қажет. Көптеген ғалымдар шығармашылық қызметтің белсенді түрін оның сәттілігімен байланыстырады. Оқу-шығармашылық қызметтің қуатты тетіктерінің бірі оқу жұмысында сәттілікті қамтамасыз ететін жағдайлар жасау, білімсіздіктен білімге, қабілетсіздіктен қабілетке, өз күш-жігерінің мәнін түсінуге ұмтылу жолында қуаныш сезімін тудыру болып саналады.

Студенттің кәсіби қасиеттерін қалыптастыру тұлғаның шығармашылық қызметімен тікелей байланысты. Құзыретті мұғалім барлық меңгерген білімі мен біліктілігіне, шеберлігіне сүйенеді, ал бұл білім мен біліліктілікті оқушы оқыту процесінде меңгереді, соның арқасында оның әдістемелік, психологиялық, орындаушылық шеберлігінің негіздері қалыптасады. Білім алушының шығармашылық

қызметі оның қызметінің сәттілігін, әрекет етуші субъект пен оны бағалайтын орта арасындағы қарым-қатынастың сипатын, сондай-ақ оқу-шығармашылық процесті жүргізу барысында мейірімді жағдайды көрсетеді. Оқу процесінде студенттердің шығармашылық белсенділігін арттыру үшін студенттің өзінің эмоционалды тәжірибесіне жүгінуін жүйелі түрде жүзеге асыру, Интеллектуалды мәселені эмоционалды мәселеге мақсатты түрде өзгерту қажет. Бұл жағдайда жұмыс жеке жүргізілуі керек: кейбір жағдайларда талаптардың деңгейін жоғарылату керек, ал басқаларында өзін – өзі бағалаудың төмендеуін қалпына келтіру керек. Осылайша, студенттің жеке басына ұқыпты қарау және жеке жұмыс стратегиясы мұғалімге студенттердің өз мүмкіндіктеріне деген сенімін оятуға және белсенді шығармашылық қызметке жағдай жасауға мүмкіндік береді [1, с. 19-25].

Білім, Дағдылар мен дағдыларды игерудің сәттілігі тәуелді адамның қабілеттері оның жетістіктеріне әсер етеді деп саналады. Бүгінгі таңда мұғалімнің қызметі барысында оның негізгі міндеті студенттердің қабілеттерін дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасау, студенттердің оқу процесінде білім мен дағдыларды игеруге қызығушылығын сақтау, алған білімдерін бекіту үшін іс-әрекеттерді ұйымдастыру болып табылады. Мұғалімнің бұл міндеті тиісті білім мен дағдыларды қалыптастырудың нақты әдістеріне (әдістемесіне) тікелей байланысты. Осылайша, жеке тұлғаның кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру процесінде оның шығармашылық белсенділігі мәселесін зерттеу барысында әдеби көздер зерттеліп, талданды. Көптеген авторлар шығармашылықты ұзақ дайындықты, эрудицияны және интеллектуалды қабілеттерді қажет ететін адам қызметінің ең жоғары түрі ретінде анықтайды. Шығармашылық-адам өмірінің негізін қалайтын, барлық материалдық және рухани игіліктердің қайнар көзі болып табылатын мақсатты, қажырлы, қажырлы еңбек. Шығармашылық жұмыс процесінің өзі ғана емес, сонымен бірге шығармашылыққа дайындық, шығармашылықты дамытудың формаларын, әдістері мен құралдарын анықтау процесі де құнды.

Бұл процесс ақыл-ой белсенділігін, интеллектуалды қабілеттерді және жоғары өнімділікті қажет етеді. Қызмет барысында шығармашылықтың жоғары деңгейіне жету үшін өзіңіздің кәсіби қызығушылығыңыз, қызметке тұрақты жағымды эмоционалды көзқарасыңыз болуы керек. Музыкалық педагогика тұрғысынан мұғалімнің музыкалық құзыреттілігінің құрылымы мен мазмұны оның кәсіби қызметінің ерекшелігімен анықталады. Музыкалық іс-әрекеттермен айналысу үшін кез-келген адамға, әсіресе болашақ мұғалімге ритақ сезімі, музыкалық есту, "музыкалық-есту қойылымдары" қажет [2, с. 328].

Кәсіби құзыреттіліктің қалыптасуы ЖОО-да оқу кезінде кәсіби дайындық процесімен байланысты. Музыкант педагогының кәсіби құзыреттілігінің бір көрінісі-рефлексия, ең алдымен оның кәсіби

қызметіне, оқушы тұлғасына, музыкалық білім беру мазмұны мен процесіне жинақталған. Оның және қозғаушы күштің ерекшелігі қарама-қайшылық- тарды анықтау, табу қажеттілігі, жаңа технологияларды қолдануға әзірлеу болып табылады. Сондықтан Э. Б. Абдуллиннің айтқан сөзі көзге түседі: тұлғаның қандай да бір кәсіби сапасының дамуының жеткіліксіздігі рефлексия құрылымының сипатталған көмегімен уақытында және табысты еңсерілуі мүмкін. Осылайша,өзінің педагогикалық қызметін жасыру үшін музыка мұғалімі оған, ең алдымен, жеке және кәсіби, яғни кәсіби құзыреттілікке ие болуға дайын болуы тиіс. Музыка мұғалімі құзыреттілігі негізінде оның жеке сапа қасиеттері, жалпы, «арнайы үйлесімділігін қамтитын педагогикалық қасиеттерінің тұтас кешенінде қаланды» деп айтуға болады. Музыка мұғалімінің кәсіби құзыреттілігі зерттеушілік, актерлік, орындаушылық ұғымдармен байланысты; мимика, ым, сөйлеу және т.б. көмегімен музыкалық бейнелі және поэтикалық мәтіндерді беруде педагогикалық фактілер мен музыкалық педагогикалық шындық құбылыстарын болжай алу, модельдеу, дәлелдей білуді, ауызша және ауызша емес құзыреттіліктерді меңгеруді көздейді. Музыкалық-шығармашылық құзыреттіліктің жеке-шығармашылық компоненті кәсіби өзін-өзі танудан, өзін-өзі танудан және өзін-өзі бағалаудан, музыкалық-шығармашылық ойлаудан, өзін-өзі реттеуден, өзін-өзі рефлексиядан, өзін-өзі жүзеге асырудан және өзін-өзі растаудан тұрады [3, с. 392]. Әдебиеттерді талдау және педагогикалық тәжірибе көрсеткендей, студенттің музыкалық-орындаушылық құзыреттілігін қалыптастырудың тиімді технологиясы-бұл Кәсіби бағытталған міндеттер жүйесі және оларды қолдайтын нақты әрекеттерді орындау алгоритмдерімен проблемалар арқылы алдағы іс-әрекеттің пәндік мазмұнын толық көрсетуге мүмкіндік беретін тапсырма технологиясы. Іске асыру әдістемесі проблемалық принциптерге, шығарманы тұтас ұсынуға, пәнаралық интеграцияға, тәуелсіз қызмет пен шығармашылыққа негізделген.

Студенттің музыкалық-шығармашылық құзыреттілігін қалыптастыру дараланған. Сонымен қатар, қарым-қатынастың ерекше тақырыбы-музыка. Музыкалық-шығармашылық құзыреттілікті қалыптастыру процесін диалогтау өзара әрекеттесудің диалогтық түрін және студенттердің бірлескен өнімді іс-әрекет режимінде жұмысын қолдануды қамтиды, сонымен қатар музыкалық шығарманың мәтінінде ұсынылған интеллектуалды тапсырма (композитордың идеясын түсіну, түсіну) эмоционалды міндетке айналуы керек болған кезде студенттердің эмоционалды тәжірибесін жаңартудың тиімді шарты болып табылады. Осылайша, музыкалық және шығармашылық құзыреттілік оның негізгі компоненттерінің синкрезі болып табылады және сонымен бірге нақты құзыреттіліктермен сипатталады, әртүрлі интегративті "қайталама" неоплазмалармен өседі, осылайша жалпы музыка мұғалімінің кәсібилік деңгейінің жоғарылауын қамтамасыз

етеді. Студенттің музыкалық-шығармашылық құзыреттілігі ынталандырушы, коммуникативті, ақпараттық, бағдарлау, трансляциялық және реттеуші функцияларды және тұтастай алғанда музыка мұғалімінің педагогикалық қызметінің сапасын сәтті жүзеге асыруды қамтамасыз етеді.

Әдебиет

1. Вербицкий А. Гуманизация, компетентность, контекст – поиски оснований интеграции. // Вестник высшей школы. – 2006. – № 5. – С. 19-25.
2. Теплов Б.М. Избранные труды: В 2-х т. – Т.1. – М.: 1985. – 328 с.
3. Холодная М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования. – Томск: Изд-во – М.: Барс, 1997. – 392 с.

ӘОЖ 372.87(075.8)

Көркем еңбек сабағында сәндік композицияны қолданудың ерекшеліктері

Рамазанова Г.Т., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

Создание условий для художественного образования, эстетического воспитания, духовно-нравственного развития детей. Формирование у детей школьного возраста комплекса начальных знаний, умений и навыков в области художественного творчества, позволяющих в дальнейшем осваивать учебные предметы в области изобразительного искусства. Освоения практических приемов и навыков изобразительного мастерства. Для достижения поставленной цели и реализации задач предмета используются следующие методы обучения: словесный (объяснение, беседа, рассказ); наглядный (показ, наблюдение, демонстрация приемов работы); практический; эмоциональный (подбор ассоциаций, образов, создание художественных впечатлений). Предложенные методы работы в рамках общеразвивающей программы являются наиболее продуктивными при реализации поставленных целей и задач учебного предмета и основаны на проверенных методиках и сложившихся традициях изобразительного творчества. В настоящее время возникает необходимость в новых подходах к преподаванию эстетических искусств, способных решать современные задачи эстетического восприятия и развития личности в целом. В системе эстетического воспитания подрастающего поколения особая роль принадлежит изобразительному искусству. Умение видеть и понимать красоту окружающего мира, способствует воспитанию культуры чувств,

развитию художественно-эстетического вкуса, трудовой и творческой активности, воспитывает целеустремленность, усидчивость,

Ключевые слова: Декоративная композиция. Стилизация. Точка, линия, пятно. Оверлепинг

Abstract

Creating conditions for artistic education, aesthetic education, spiritual and moral development of children. Formation of a complex of primary knowledge, skills and abilities in the field of artistic creativity in school-age children, allowing them to further master academic subjects in the field of fine arts. Mastering practical techniques and skills of fine art. To achieve the set goal and implement the objectives of the subject, the following teaching methods are used: verbal (explanation, conversation, story); visual (demonstration, observation, demonstration of techniques of work); practical; emotional (selection of associations, images, creation of artistic impressions). The proposed methods of work within the framework of the general development program are the most productive in the implementation of the goals and objectives of the educational subject and are based on proven methods and established traditions of fine art. Currently, there is a need for new approaches to teaching aesthetic arts that can solve modern problems of aesthetic perception and personal development in general. In the system of aesthetic education of the younger generation, a special role belongs to the visual arts. The ability to see and understand the beauty of the surrounding world, contributes to the education of a culture of feelings, the development of artistic and aesthetic taste, labor and creative activity, fosters purposefulness, perseverance,

Keywords: Decorative composition. Stylization. Point, line, spot. Оверлепинг

Көркем еңбек сабағында бейнелеу өнерін оқыту әдістемесі саласындағы күрделі мәселелердің бірі—бейнелеу өнерінің негізін құрайтын заңдылықтарын оқыту және осы заңдылықтар негізінде оқушылардың бейнелеу икемділіктері мен дағдыларын қалыптастыру болып табылады. Бейнелеу өнері заңдылықтарын оқыту көркемдік білім берудің мазмұнын құрайды. Бұл мазмұнға перспектива, жарық пен көлеңке, тұстану және композиция заңдылықтарын оқыту кіреді. Бейнелеу өнерінің заңдылықтары туралы білімі сурет салушы адамға бейнелеу іс-әрекетінің сапасын арттыруға жәрдемдеседі. Бейнелеу өнері заңдылықтарын білген адам мен бейнелеу өнері заңдылықтарын білген адам бейнелеу өнері заңдылықтарын (перспектива, жарықтану, тұстану, композиция) білмейтін адамның салған суреттерінің бірдей сапада болмайтындығын тәжірибе жұмыстары көрсетуде.

Композиция латын тілінен аударғанда compositio - құрастыру, шығарма) білдіреді. Көркемөнер туындысының құрылымы, оның жанры мен мазмұнына орай құрамдас бөліктерінің тұтастығы.

Композиция - құрамдас бөліктері бірлікте ұштастырылған, бір-біріне және жалпы мүддеге бағындырылған мақсатты көркем құрылым. Пластик. өнерле композиция көркем пішін (форма) түзілімінің жеке сәттерін біріктіріп тұрады. Композиция әдістері өнердің өзіндік ерекшеліктеріне, шығарманың идеясына, авторлық ой түйсігіне сәйкес туындайды. Композиция шығарманың ішкі құрылымымен бірге оның сыртқы орта мен көрермендер арасындағы қатынасын белгілейді. Көркем шығармашылық . процесі мен өмірді эстеттану тұрғысында қалыптасқан композиция заңдары өнердің жалпылама заңдылықтарының, нақты өмір құбылыстарындағы өзара байланыстылықтардың белгілі мөлшеріндегі бейнесі әрі жиынтығы болып табылады. Композиция тектері "орнықты", "айнымалы", "ашық" және "жабық" болып бөлінеді. Композицияның орнықты және жабық тектері Қайта өрлеу дәуіріндегі өнерде басымырақ қолданылды, ал айнымалы және ашық тектері барокко стилінен айқын көрініс тапты;

Композицияның түрлері:

- Сюжеттің басталуы (оқиғаның басталуы).
- Шығарма ішіндегі оқиғалар байланысы.
- Оқиғаның шарықтау шегі.
- Оқиғаның аяқталуы (шешімі).

1.композитордың немесе суретшінің шығармашылық еңбегінен туған шығарма (музыка, кескіндеме, мүсін немесе графика);

2.өнер түрлері жинақталған күрделі көркем туынды (мысалы, әдеби-муз. К.);

3.музыка шығару теориясының атауы. Композиция муз. оқу орындарында (колледж, консерваторияларда) арнаулы пән ретінде оқытылады. Композицияны оқыту гармония, полифония, муз. шығармаларды талдау, аспаптау сияқты муз.-теориялық пәндерді қоса үйретумен тығыз байланысты.^[1] Сәндік композиция-композиция жоғары дәрежедегі экспрессивтілік және декоративтік, оның ішінде стильдеу, абстракция элементтері, эмоционалды-сезімтал күшті қабылдау. Латын тілінен dekoro – мен безендірімен деген мағынаны білдіреді.

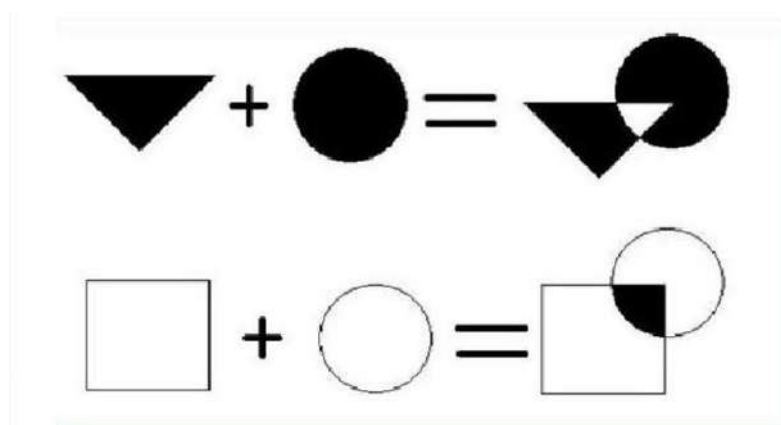
Сәндік композициямен жұмыс барысында пайда болатын негізгі белгілер – формалардың қарапайымдылығы, олардың жалпылануы, символизм, геометрия, түс. Сәндік композицияны сәндеудегі шығармашылық қиял оқушыларға ең маңызды нәрсені ашуға, мәнге назар аударуға, жарқын эмоционалды әсер қалдыруға мүмкіндік береді. Сәндік композицияны жасағанда, оны көзбен тепе-теңдікте болуы керек екенін есте ұстаған жөн.

Оверлепинг-overlap-ring (ағыл.)-сәндік композицияда қиялды дамытудың көптеген әдістерінің бірі.Оверлеппинг –

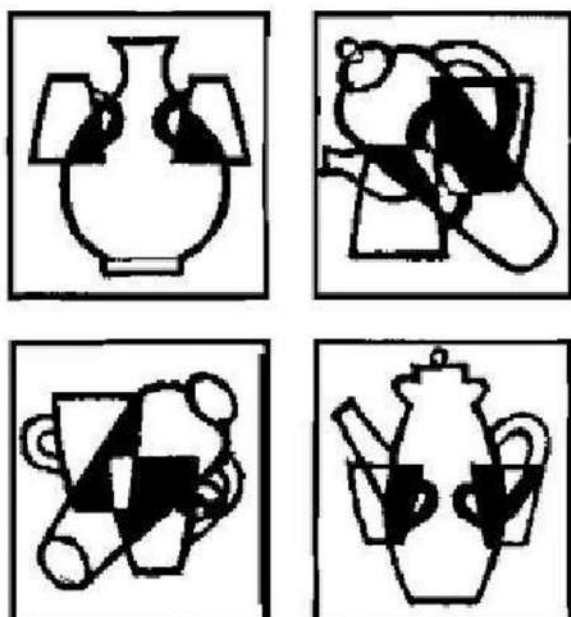
қабаттасу, жазықтықты бөлікке бөлу. бұл ішінара сәйкестік немесе бір пішінді екіншісіне қою. Барлығы қарапайым заттар бір-біріне қабаттасады, түсін (тонын) өзгертеді, барлық заттар алдыңғы және артқы фонда көрінеді, олар бір-бірін жаппайды.

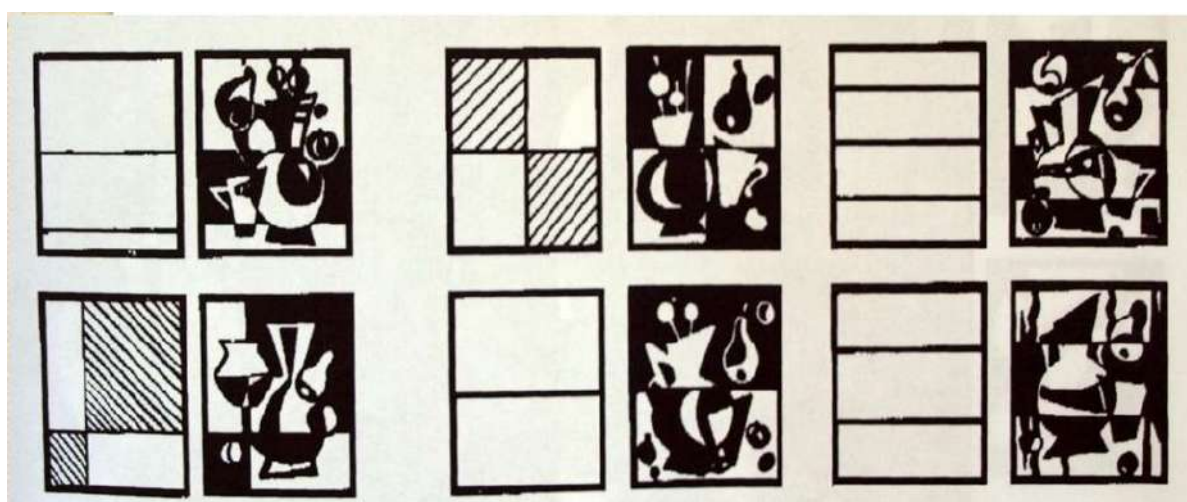
Контрасты тональды енгізу үшін орындарды бір объектіні екіншісіне күшейтіп максималды қабаттастыру.

Тұрмыстық заттардан қабаттасуды іздеу жаттығулары

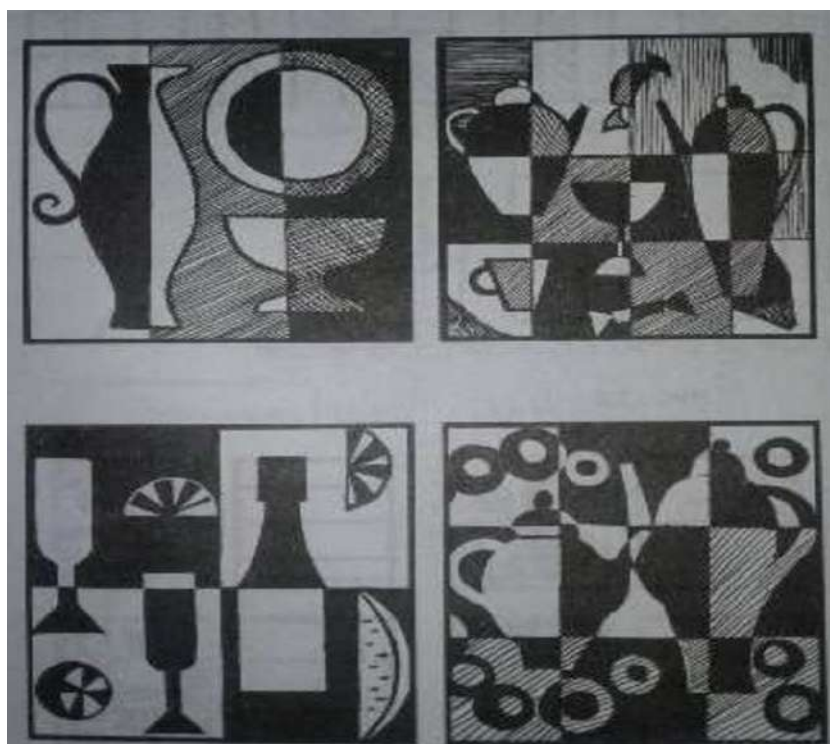
Жазықтықты бөліктерге бөлу түрлері.Тікелей.

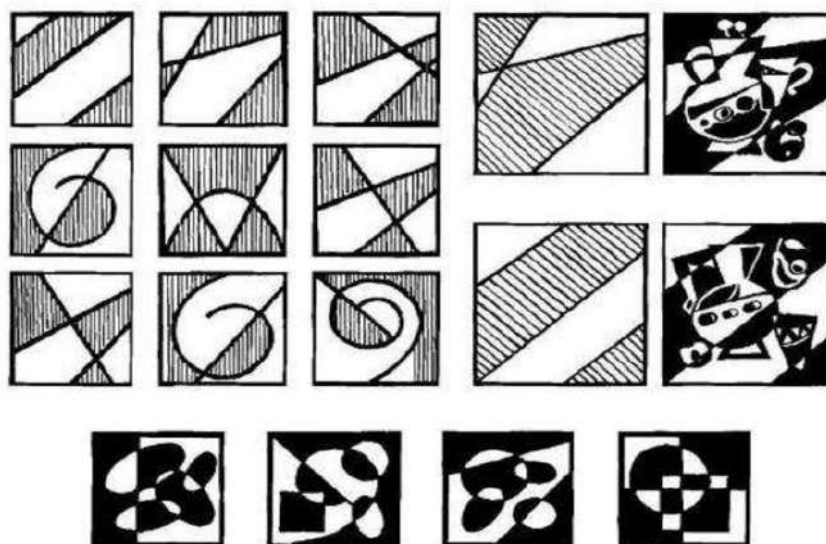
Асимметриялық бөлу

Симметриялық бөлу

Натюрморт құрамындағы жазықтықтың түзу сызықты бөлінуі

Жазықтықты бөлу түрлері бөліктер. Қисық сызықты.

Шамадан тыс әсер етудің екі жағдайын қарастырамыз:

1. Бір объект екіншісінің алдында, ал алдыңғы контур толығымен бейнеленген, ал артқы жағында жартылай жабылған.

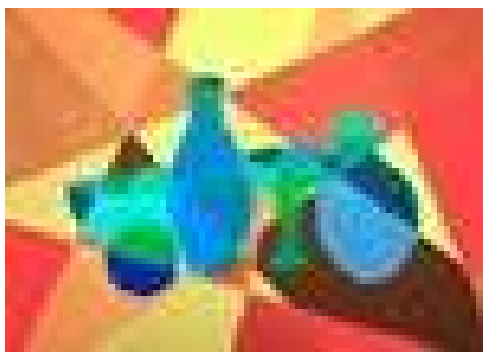

2. Бір объект екіншісінің алдында, бірақ екі заттың контурлары толығымен бейнеленген, өйткені бір кеңістік бірден екі объектіге (немесе бірнеше заттар тобын алсақ) тиесілі

Екінші жағдайда пайда болатын белгісіздік бірінші жағдайда сақталатын негізгі және екінші, алдыңғы және алыс бағынуды жояды. Барлық заттар бір уақытта бүтін және қысқартылған, алдыңғы және алыс. Осылайша, әр заттың бейнесі толықтығын талап етеді, бірақ олардың тұтастығы шапқыншылықпен бұзылады. Бұл жағдайда қандай объектінің басып кіретіні белгісіз. Бірінші жағдайда шапқыншылық біртұтастық пен үздіксіздікке ықпал етеді, екіншісінде шапқыншылық бұл қасиеттерді бұзады. Болашақта біз перспективалық жоспарлардың әрекетін азайту үшін екінші қабаттасу жағдайын қолданамыз. Қабаттасу әрекетін бір объектінің екіншісіне қабаттасу орындарында тональды немесе түс контрасттарын енгізу арқылы барынша арттыруға болады

Қабаттасу құбылысын бейнелеу жазықтығын бөліктерге бөлу және тональды немесе түсті контрасттарды енгізу сияқты мысалмен бірге қолдануға болады.

Сәндік натюрмортты орындау ұсынылады. Бұл жағдайда заттар натюрмортта орналасқандықтан "табиғаттан" бейнеленбейді, бірақ біз оларды семантикалық және көркемдік міндеттерге сәйкес алдын-ала құрастырамыз.

Практикалық тапсырманы мұқият талдаудан бастау керек. Қойылымды әр түрлі тұрғыдан зерттеу керек, өйткені күтпеген бұрыш композициялық идеяны тудыруы мүмкін. Жеке заттардың және бүкіл натюрморттың шағын алдын-ала эскиздері стильдендірілген түрде жасалады. Эскиздермен жұмыс жасау кезінде келесі міндеттер қойылады: шындықты өзгерту, заттарды әртүрлі көзқарастардан көруге тырысу, оларды сәндеу, бір жағынан заттардың пішінін жеңілдету, бірақ сонымен бірге олардың ең маңызды және сәндік ерекшеліктерін бөліп көрсету. Пластмасса стилі анықталғаннан кейін, олар натюрморттың композициялық орталығын бөліп көрсетуге тырысып, композициялық нұсқаларды жасайды.

Натюрморт жанры әр түрлі және сәндік стильдеу әдістерін игеру барысында айқын көрінеді. Сәндік стильдендірілген натюрморттарды жасау үшін сәндік стильдеудің жалпы әдістері мен әдістері қолданылады. Кез-келген натюрмортты құрудың негізгі талабы-бейнеленген объектілер тобының толық бірлігіне қол жеткізу. Натюрморттағы бірлік пен үйлесімділік композицияның қалған объектілерін айналасында топтастыруға мүмкіндік беретін доминантты міндетті түрде анықтай отырып, объектілерді сурет жазықтығында Мұқият орналастыруды талап етеді. Өндірістегі доминант, мысалы, доминантты құмыраның вертикалы, қойылымның артқы жағы ретінде қолданылатын науаның экспрессивтілігі және т.б. бұл доминантты бөліп, екпіндеу керек, мүмкін оның пластикасын асыра бағалау керек. Натюрморттағы сәндеу үшін оны бір жоспарға салу керек. Сәндік натюрмортпен жұмыс жасау барысында сіз бейнеленген объектілерді түрлендірудің келесі әдістерін қолдана аласыз: сіз табиғи форманы асыра аласыз, оны шекті айқындыққа жеткізе аласыз, маңызды емес бөлшектер мен заттарды толығымен алып тастай аласыз. Бұл жағдайда белгілі бір объектінің ерекшеліктеріне сүйену маңызды, мысалы, дөңгелек пішінді квадратқа ауыстыру және керісінше. Заттарды жылжытуға, санын көбейтуге

немесе азайтуға, қосымша нысандарды енгізуге, кеңістікті толтыруға арналған перделерді енгізуге болады, бірақ бастысы – қойылымның мәні мен танылуын сақтау. Әр түрлі конвенцияларға рұқсат етіледі: заттарды шартты жазықтықта орналастыруға, олардың пішінін сындыруға, бүйірлерін бүгуге және еңкейтуге, кеңістікте іліп қоюға болады. Барлық әдістер композицияның және ондағы заттардың мәнерлілігін анықтау үшін жұмыс істеуі керек. Натюрморттағы перспективаны шартты түрде де бейнелеуге болады.

Түс шешімі тапсырмаға байланысты мүмкіндігінше өзгермелі болуы мүмкін. Осы өндірістің түс түсін толығымен сақтай алып немесе тональды қатынастарды өзгерте аламыз, түс комбинацияларымен толықтыра аласыз. Натюрморттың түс схемасынан толығымен бас тарту практикалық емес, өйткені оны құрастыру кезінде түстерді үйлестіру принциптері ескеріліп, заттар түсі бойынша таңдалды.

Әдебиет

1. Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: “Аруна Ltd.” ЖШС, 2005
2. Сәпиев Ә.С. Академиялық сурет: оқу құралы / Ә.С. Сәпиев. – Қостанай: Ә.Сұлтанғазин атындағы ҚМПУ баспасы, 2019. –
3. Ақбаева, Ш.Ә. Бейнелеу өнерін жоғары оқу орнында оқытудың теориясы мен әдістемесінің мәселелері/ Ш.Ә. Ақбаева // Қазақстан Педагогикалық Ғылымдар Академиясының хабаршысы. – 2010
4. Аксенов К.Н. Рисунок: учебное пособие для студентов. – М.: Педагогика, 1987.
5. Ақпанбек, Ғ. Техникалық суретті түсіндірме сөздік [Текст] / Ғ. Ақпанбек, Ж. Қожықов. – Алматы: РБК, 2000.

ӘОЖ:371.32:514

Мектеп стереометрия курсының қолданбалылығын іске асыру

Аймбетова М.Т., магистр, аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

В статье с целью обеспечения качественного образования старшеклассников геометрические понятия рассматриваются как пример правильного формирования четкого, абстрактного понятия о параллельной проекции фигуры

Abstract

In the article, in order to ensure high-quality education for high school students, geometric concepts are considered as an example of the

correct formation of a clear, abstract concept of parallel projection of a figure.

Білім берудегі орта білім беру деңгейі үздіксіз білім беру жүйесінің базалық буыны екені және осы деңгейдің жастарға саналы тәрбие, сапалы білім беріп елжанды азамат етіп қалыптастыруда атқарар ролі зор екені анық.

Оқушыларға сапалы білім беру мақсатында қазіргі күннің математика мұғалімі оқушыларды оқыту барысында математикалық материалды тек абстрактілі тұрғыдан баяндап қоймауы тиіс және ол оқушылардан айқындалған амалдарды, түрлендірулерді орындаудағы, теңдеулер мен теңсіздіктерді шешудегі білімдерін, біліктерін және дағдыларын қалыптастырумен де шектелмеуі қажет. Мұғалім оқушыларға олардың білімдерінің сабақтас оқу пәндеріндегі, практикадағы қолданбалылығын әрдайым көрсетіп отыруы керек. Бұл әсіресе геометрияға қатысты проблема.

Себебі, геометриялық фигуралардың қасиеттері, олардың арасындағы дедуктивтік байланыстар, теоремалардың дәлелдеулері, есептердің шешулері ең алдымен оқушылардың логикалық-тақырыптық ойлауын қалыптастырады. Геометриялық білімдердің ақиқаттығына күмәнсіз сенімі оқушылардың ғылыми көзқарасын қалыптастырады. Геометриялық модельдер, сызбалар, суреттер, формулалар, символдық таңбалар оқушылардың қоршаған ортаны тану, жазықтық және кеңістік түсінігін жетілдіреді. Сондықтан, геометриялық білімді оқушыларға меңгерту барысында жалаң баяндауға емес, сол қағидаларды ашудың, танып білудің тәсілдері мен құралдарына негіздеу керек.

Бізді айнала қоршаған әлемнің бәрінде де геометриялық объектілер толып жатыр. Былайша айтқанда, адам әрқашан да геометриялық әлемнің қоршауында, күнде көретін ұсақ-түйек заттар бәрі геометриялық бейнелер арқылы танылады.

Мектеп тәжірибесінде геометриялық ұғымдардың анықтамасын дұрыс тұжырымдай алмау, геометриялық ұғымдардың мәнді, елеулі белгілерін айқындай алмау сияқты кемшіліктер жиі кездеседі. Оқушылардың кеңістіктік елестетулерінің дамуы нәтижесінде кеңістіктік денелерді және олардың комбинациясын ұғыну процесі жүреді. Бірақ кеңістікті сезінудегі айқынсыздық, тиянақсыздық оқушыларды жоғарғы сыныптардағы геометрия курсын толығымен түсінбеуіне әкеліп соғады.

Мазмұны дәлелеуді қажет ететін көптеген теориялық фактілердің қарастырылуымен, теоремалардың қатаң дәлелдеулерінің аз мөлшерде және олардың негізінен нақты пайымдаулар түрінде берілуімен сипатталады, олар көбінесе көрнекі түсінікке негізделіп түсіндіріледі, ал тапсырмалардың қиындығы қарапайым деңгеймен шектеледі.

Осы кемшіліктерді жою мақсатында жоғарғы сыныптарда геометрияның қолданбалылығына бағытталған материалдарды енгізу қажет.

Берілген фигураны дұрыс елестету, сызбаны дұрыс орындау үшін оқушылар алдымен кеңістіктегі фигураларды жазықтықта шартты түрде бейнелеудің негізгі ұғымдарын түсінуі қажет. Бұндай ережелер оқушылар үшін жазық емес фигураның сызбасын орындаудың бағыттық негізі болып табылады. Жоғары сынып оқушыларын бұл ережелер және әдістер мен геометриялық фигуралардың дербес түрлерін оқыту барысында бірте-бірте таныстыру керек. Бұл кезде параллель проекциялаудың қасиеттеріне және оқушылардың сызба курсына алған білімдері мен біліктеріне сүйеніп отыру қажет [1].

Кеңістіктегі түзулер мен жазықтықтардың параллельдігін және перпендикулярлығын, екіжақты және көпжақты бұрыштарды оқыту барысында көрнекілік құралдардың аса маңыздылығын мектеп жұмыс практикасы көрсетіп жүр. Мысалы, картоннан, органикалық шыныдан жасалған көрнекі құралдар.

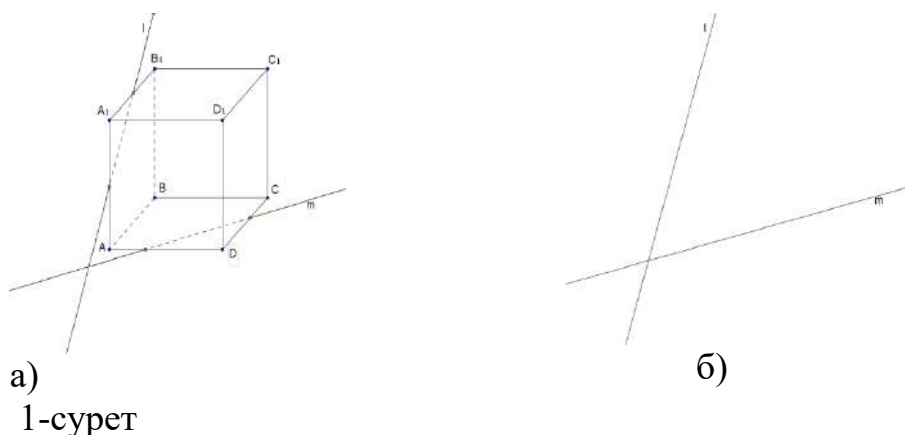
Негізінде фигураның параллель проекциясы туралы түсінікті қалыптастыру үшін шуақты күні сол фигураның картоннан немесе сымнан жасалған моделінің көлеңкесін қарастыруға болады. Күннің жерден өте алыс қашықтықта екенін ескере отырып, күн сәулелерін жуықтап өзара параллель деуге болады.

Үшбұрыштың моделінің көлеңкесін бақылай отырып проекциялау жазықтығына қарағанда түпнұсқаның әртүрлі орналасуы арқылы берілген үшбұрыштың проекциясы кез-келген формадағы үшбұрыш (тіпті кесінді) болуы мүмкін деген ұйғарымға келеміз.

Кеңістіктегі фигураның кескінінің көрнекілігі сол фигураның проекциялау жазықтығына және проекциялау бағытына қатысты орналасуына тәуелді екені белгілі.

Қоршаған ортадағы объектілерді бақылау мен өмір тәжірибесі жаңа ұғымның пайда болуына алғашқы негіз ретінде көрнекі мысал болып табылады.

Айқас түзулерге геометриялық мысал ретінде кубты қарастыруға болады. 1, а суретте l және m түзулері айқас болып табылады: l түзуі ABB_1A_1 жазықтығында жатады, ал m түзуі $ABCD$ жазықтығына тиісті. Кубты алып тастасақ 1,б суретте кеңістіктік көрнекілік жойылып, біз жазықтықтағы қиылысатын l және m түзулерін көреміз.

Келтірілген мысалды кері түрде қарастыруға болады. 1,б суретті кескіндеп, «суретте қандай фигуралар кескінделген және олардың қандай қасиеттері бар?» - деген сұрақ қоюға болады.

Екі шоссе жолдарының айырылысының құрылысы «айқас түзулер» ұғымын анықтауға және қалыптастыруға жақсы мүмкіндіктер туғызады (оқушыларға суретін келтіруге болады).

Геометрияның тағы бір абстрактілі ұғымы - түзулер мен жазықтықтың параллельдігі. Бұл ұғымды қалыптастыруға Жер бетінде орналасқан жоғары вольтты электр тасымалдаушы сымдарының орналасуын келтіруге болады [2].

Геометрия курсына көрнекі құралдарды қолдану оқушылардың ойлау қабілетінің жас ерекшеліктерін және жеке-дара ерекшеліктерін айрықша еске алып отыруды қажет етеді: кейбір модельдерге тек сілтеме беруге болады, ал басқа ұғымдарды анықтағанда эскиз немесе суретпен шектелуге болады, кейбір модельдерді тек нақты ойлауы басым болып келетін оқушылардың арнайы бір тобында ғана қолдануға болады.

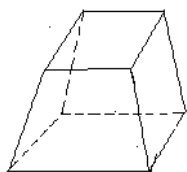
Жоғары сыныптарда геометрияны оқытудан бастап көпжақтар ұғымы енгізіледі (параллелепипед, призма, пирамида, дұрыс көпжақтар). Бұл, бірінші жағынан, параллельдік пен перпендикулярлықтың қасиеттерін көпжақтар негізінде көрсетуге мүмкіндік береді, екінші жағынан - оқушылардың геометриялық шамаларды, арақашықтықтарды және бұрыштарды табу біліктерін бірте-бірте қалыптастыруға мүмкіндік жасайды.

X – XI сыныптар оқушылары шарт бойынша «пирамида берілді» десе үшбұрышты немесе төртбұрышты пирамиданы сызады, себебі, пирамиданың бұл екі түрі стандартты сызбаларда жиірек кездеседі. Сондықтан әртүрлі дұрыс және дұрыс емес, табан қабырғаларының саны әртүрлі болатын көпжақтарды бейнелеуді мұғалім өз практикасына енгізсе, бұл кеңістіктегі фигура туралы абстрактілі ұғымды дұрыс қалыптастыруға әсер етеді.

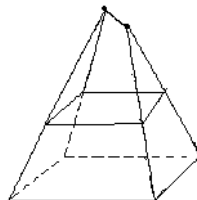
Кейбір оқушылар 2-суреттегідей көпжақты сызып қиық пирамиданы салдым деп ұйғарады. Ал шын мәнінде бұл көпжақтың

бүйір қырларын созсақ, олар бір нүктеде қиылыспайды, пирамиданың төбесін бермейді (3-сурет).

Сондықтан мектеп стереометрия курсына қиық пирамидаларды оқыту барысында алдымен пирамиданы қиып өтетін табанына параллель жазықтық жүргізу арқылы қиық пирамида шығатынына назар аудару қажет. Ал 2-суреттегі көпжақты «обелиск» деп атайды.

2-сурет

3-сурет

Оқыту процесіндегі басты мақсат – оқушыға дайын білімді беру ғана емес, оларды дербес ойлауға да үйрету.

Әдебиет

1. Гусев В. А. Теоретические основы обучения математике в средней школе: Психология математического образования: Учеб. пособие для вузов. - М.: Дрофа, 2010.- 473с.

2. Серікбаева В. Е. Математиканың пәнаралық байланыстары: Оқу-әдістемелік құрал. - Алматы: Экономика, 2007. - 199 б.

ӘОЖ 37.016:74:51

Цифрлық білім беруде болашақ мамандардың кәсіби даярлығын жетілдіру мәселелері

Усайнова Г.М., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті докторанты, Қызылорда қаласы

Аңдатпа

Бұл мақаланың өзектілігі білім берудің жоғары сапасын қамтамасыз ету үшін оқу үдерісінде өскелең ұрпақтың цифрлық білім беру ресурстарын (ЦБР) белсенді қолдануы. Бүгінгі таңда берілген бағдарлама аясындағы педагогикалық қоғамдастықтың оқу үдерісінде ЦБР тиімді пайдалану үшін, алдымен ЦБР топтамасымен танысып, ондағы қажетті ресурсты пайдалана білу қажет. Қорыта келе, математика мұғалімдерінің кәсіби даярлау жүйесіндегі ЦБР ортасының дұрыстығы мен негізділігі зерттеудің қойылған мақсаттары мен міндеттерінің орындалғандығына көз жеткіземіз.

Кілт сөздер: цифрлық білім беру ресурсы (ЦБР), электрондық оқыту жүйесі, электронды оқулық, ақпараттық технология

Аннотация

Актуальность данной статьи заключается в активном использовании цифровых образовательных ресурсов подрастающим поколением в учебном процессе для обеспечения высокого качества образования. Сегодня для того, чтобы Педагогическое сообщество в рамках данной программы эффективно использовало ЦОР в учебном процессе, необходимо сначала ознакомиться с коллекцией ЦОР и уметь пользоваться в ней необходимым ресурсом. Подводя итог, убеждаемся в правильности и обоснованности среды ЦОР в системе профессиональной подготовки учителей математики, что поставленные цели и задачи исследования выполнены.

Ключевые слова: цифровой образовательный ресурс (ЦОР), система электронного обучения, электронный учебник, информационные технологии

Annotation

the relevance of this article is due to the active use of digital educational resources by the younger generation in the educational process to ensure a high quality of Education. Today, in order to effectively use DER in the educational process of the pedagogical community within the framework of this program, it is necessary to first familiarize yourself with the DER package and be able to use the necessary resource in it. In conclusion, we note that the correctness and validity of the DER environment in the system of professional training of mathematics teachers make sure that the goals and objectives of the study are met.

Keywords: digital educational resource (DER), e-learning system, electronic textbook, information technology

Сандық білім ресурсы мұғалімді алмастыра алмайды, бірақ мұғалімге қосымша материалдарды ұсынады, яғни сабақ мазмұнын ақпараттық коммуникациялық технологиялардың жаңа мультимедиялық мүмкіндіктерімен толықтыруға, оқушылардың назарын аса маңызды оқу тақырыптарына аударуға, қажет болған жағдайда оқушылардың назарын зерделенген көріністердің ерекшеліктеріне шоғырландыруға, оны көрнекі түрде көрсетуге, сабақтың мазмұнын қоғамда болып жатқан өзгерістермен, өмірлік тәжірибелермен, оқушылардың пәнге деген қызығушылықтарымен және т. б. құбылыстармен байланыстыруын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Цифрлық білім беру ресурстары (бұдан әрі — ЦБР) білім беру мазмұнын анықтайтын электрондық оқыту жүйесі компоненттерінің бірі болып табылады[1]. Білім берудің жоғары сапасын қамтамасыз ету үшін, оқу үдерісінде өскелең ұрпақтың ЦБР белсенді қолдану, бүгінгі таңда берілген бағдарлама аясындағы педагогикалық қоғамдастықтың алдында өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Осы стандарт бойынша цифрлық білім ресурстары — бұл білімдік

процесс субъектілерінің интерактивтік қашықтықтыңтан өзара әрекеттестік ретінде электрондық оқытудың ақпарат қатынастық білімдік ортасының жинағын құруды қамтамасыз ететін электрондық тасуыштардағы дидактикалық материалдар деп анықталған[2].

Стандарттағы жалпы талаптар:

- Қазақстандық білім беру мазмұнын анықтайтын мемлекеттік құжаттарға сәйкестігі;
- Оқыту процесінің заңдылықтары мен қағидаларын есепке алу;
- Пән саласы білімдеріндегі педагогика ғылымының жетістіктерін есепке алу;
- ЦБР-дың мазмұны ұлттық дәстүрлер ескеріліп дайындалынады.

Цифрлық білім ресурстарға қойылатын жалпы педагогикалық талаптар: Ғылымилық қағида бойынша:

- оқу материалының мазмұнын баяндаудың ғылыми дұрыстығы;
- пайдаланылатын терминологиялардың қазіргі заманғы түсіндірмелерге сәйкестігі;
- оқу материалын баяндау түсінікті, нақты, толық және қайшылықсыз болуы тиіс.

Түсініктілік қағидасы:

- оқу материалын оқушылардың нақты жас ерекшеліктеріне бейімді түрде ұсыну;
- оқушыларда парасаттық, адамгершілік, физикалық артық жүктемелердің болмауы.

Көрнекілік қағидасы бойынша:

- Оқу материалын қабылдауға және қайта өңдеуге сезім мүшелерін мақсатқа лайықты қатыстыру;
- Оқу материалын барынша көрінерлік ету.

Жүйелілік қағидасы бойынша:

- ЦБР-дың оқу процесінің белгілі бір құрылымдық құрамдас бөлігіне сәйкестігі: құлшыныстық-мақсаттық; мағналы мазмұндық; операциялық іс әрекеттік немесе бағалаушылық нәтижелік.

Саналылық қағидасы мен интерактивтік бойынша:

- пайдаланушылар үшін оқу міндеттерінің айқын қойылымы;
- оқушылар мүддесіне тірек және ілім түрткілерін қалыптастыру;
- оқушылардың белсенді ақыл-ой іс-әрекетін ұйымдастыру;
- шынайы уақыт режимінде өзара әрекеттестікті және кері байланыстарды ұйымдастыру.

Теорияның практикамен байланыс қағидасы бойынша:

- Оқу материалының практикалық бағдарланғыштығы;
- ЦБР-дың қоғам мен экономиканың қазіргі заманғы даму процесіне бағдарлануы.

Аталған педагогикалық талаптардан басқа интерфейстің бір түрлілігі, яғни жазбалар, анықтамалар жүйесі, ЦБР әр түрлі құрамдас бөліктерін айқын ажыратуды қамтамасыз ететін бір типті

таңбашаларды (икондарды) және басқа арнайы символдарды пайдалану, пайдаланылатын түстердің тұрақтылығы, фонға қатысы бойынша кескін қанықтылығының ұтымдылығы; орнықты көру бірлестігіне түстердің сәйкестігі, бір экранда толқын ұзындықтары әр түрлі төрттен артық түстерді пайдаланудың мүмкін еместігі және т. б. дизайн-эргономикалық талаптарда қарастырылады. Сондай-ақ, стандартта ЦБР-ға қойылатын техникалық талаптар, декларация құрылымы мен ресурстың сипаттамасы және де ресурстардың рұқсат етілген форматтары да берілген. [4] Оқу үдерісінде ЦБР тиімді пайдалану үшін, алдымен ЦБР топтамасымен танысып, ондағы қажетті ресурсты таңдай білген жөн. Біздің елімізде ең ауқымды ЦБР топтамасы Ақпараттандырудың Ұлттық орталығының www.nci.kz сайтында орналасқан. ЦБР топтамасы қарастыратын негізгі мәселелер— мұғалімге сабақты даярлау барысында көмектесу; сабақ барысындағы көмек; оқушыларға үй тапсырмасын орындауда көмектесу.

Мұғалімге сабаққа даярлық барысында көмектесу:

- жекеленген сандық объектілерден сабақты құрастыру және моделдеу;

- пән туралы білімді тереңдетуге арналған қосымша және анықтамалық кең көлемді ақпараттың болуы;

- ЦБР топтамасында ақпаратты тиімді іздестіру;

- бақылау және өзіндік жұмыстарды даярлау;

- шығармашылық тапсырмаларды даярлау;

- цифрлық объектілермен байланысты сабақ жоспарларын даярлау;

- Интернет арқылы басқа мұғалімдер қызметтерінің нәтижелерімен алмасу. Сабақ барысындағы көмек:

- мультимедиялық проектор арқылы даярланған цифрлық объектілерді демонстрациялау;

- лабораториялық жұмыстарда виртуальды лабораториялар мен интерактивті моделдерді қолдану;

- оқушыларды компьютерлік тестілеу және білімдерін бағалауға көмектесу;

- сабақта оқушылардың ЦБР-мен жеке зерттеушілік және шығармашылық жұмыстары;

Оқушыларға үй тапсырмасын орындауда көмектесу:

- материалды жаңаша көрсету арқылы оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыру;

Математикалық есеп – бұл белгілі бір біліктер мен білімді қажет ететін математикалық әдістерді қолдану арқылы шешілетін проблемалық жағдай. Есептер іс-әрекеттер санына байланысты қарапайым және құрама болып бөлінеді. Мәтіндік есеп - белгілі бір сандық сипаттамаларды табу мақсатында белгілі бір сюжетті сипаттайтын есеп. Практикалық-бағдарланған есеп- бұл дидактикалық

сипаттағы мәтіндік есеп қана емес, сонымен бірге сипатталған жағдайдың дұрыстығы мен оны мектеп курсының көмегімен шешудің қолжетімділігі. Қолданбалы есеп - бұл ғылымның, техниканың және нақты әлемнің әртүрлі бағыттарында пайда болатын, математикалануы қажет есеп.

Математиканы оқытуда қолданбалы бағытты жүзеге асырудың негізгі құралы есеп болып табылады. Қолданбалы есептердің дидактикалық мүмкіндіктерін зерттеген ғалымдар: М. Нассер, А.В. Монгуш, И.Б. Бекбоев, С.С. Варданын, Г.М. Возняк, Н.А.Терешин, И.М. Шапиро арнады. А.Е. Абылқасымованың пікірінше, «есептерді шешуді үйрету математикада проблема болып табылады. Осыған байланысты мынадай сұрақтар өзекті: модельдеу, есептерді шешу процесінде оқушылардың ұжымдық және жеке іс-әрекетін ұйымдастыру, қиындық деңгейлеріне байланысты есептер, қолданбалы есептер жүйесін, шығармашылық есептерді әзірлеу және т.б.» [5]. Көптеген әдіскерлердің көзқарастары практикалық мазмұнды математикалық есептерді шешу мектепте математиканы оқытудың маңызды бөлігі болып табылады дегенді білдіреді. Қазақстан оқушыларының математикалық білімінің қолданбалы компонентіне деген жоғары назар «Математикалық сауаттылық» пәні бойынша ҰБТ тест тапсырмаларының бақылау-өлшеу материалдарының мазмұнынан да байқалады.

Мектепте математиканы оқытудың қолданбалы аспектілері және педагогикалық жоғары оқу орындарында математика мұғалімінің кәсіби даярлығын жетілдіру проблемалары бойынша жүргізілген зерттеулерге талдау мынадай қарама-қайшылықтарды анықтады:

1. Қазіргі қоғамның жоғары білікті педагогикалық кадрларға қажеттілігі мен ЖОО-да математиканы оқыту процесінің қолданбалы бағыттылық деңгейін арттыру арасында;

2. Жаңартылған білім беру жағдайында педагогикалық жоғары оқу орындарындағы білім беру бағдарламаларын жаңартудың қажеттілігі және оқытудың білім беру практикасында арасында

3. Мұғалімдерді қолданбалы есептерді оқытуға әдістемелік даярлау қажеттілігі мен оның әдістемесінің педагогикалық жоғары оқу орындарында жеткіліксіз әзірленуі арасында.

Аталған қарама-қайшылықтар болашақ математика мұғалімдерін кәсіби даярлауда қолданбалы есептердің теориялық және практикалық аспектілерін негіздеу, сондай-ақ математика бойынша білім, білік және дағды сапасын арттыруға ықпал ететін қолданбалы есептерді пайдаланудың әдістемелік негізін әзірлеу қажеттілігінен тұратын зерттеу проблемасын таңдауға себеп болды.

Қорыта келе, мұғалімдерінің кәсіби даярлау жүйесіндегі ЦБР ортасының дұрыстығы мен негізділігі зерттеудің қойылған мақсаттары мен міндеттерінің логикасы бойынша барабар зерттелетін проблема бойынша ғылыми және оқу-әдістемелік әдебиетті талдаумен;

зерттеудің ғылыми әдістерінің кешенін қолданумен, зерттеудің теориялық және эксперименттік түрлерінің ұтымды үйлесімімен; жүргізілген эксперименттік зерттеудің табыстылығын растайтын эксперименттік деректердің статистикалық әдістері мен математикалық өңделуін пайдаланумен өз мақсатына жетті.

Әдебиет

1. Жалпы орта білім беру мекемелеріндегі электрондық оқыту жүйесі үшін цифрлық білімдік ресурстарды дайындау стандарты (www.nci.kz) АҚ «Білім беруді ақпараттандырудың ұлттық орталығы» (www.nci.kz)

2. Білім беру жүйесінің басшы және ғылыми-педагогикалық кадрлары біліктілігін арттыратын республикалық институт (www.ripkso.kz)

3. Роберт И. В. Теория и методика информатизации образования (психолого-педагогический и технологический аспекты)/И. В. Роберт //3-е изд., доп. -М.: ИИО РАО, - 2010. – С. 355-356.

4. Савелова Е. В. Цифровые образовательные ресурсы в школе: методика использования. Обществознание. /Е. В. Савелова //Сборник учебно-методических материалов для педагогических вузов. –М.: Университетская книга, - 2008. – С. 224.

5. Қадірбаева Р.І. Жаңа ақпараттық-білім технологиясын пайдаланып оқытудың ерекшеліктері/Р.І. Қадірбаева//Шығармашылық іс-әрекетті дамыту арқылы бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру мәселелері: Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. -Шымкент-Москва,-2009.–С.174–178.

ӘОЖ 004.004.93

Орта мектепте математикалық модельдеу бөлімін оқыту әдістемесі

Шамсудинова Г.М.,
магистр, аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

В процессе изучения реального объекта мы сохраняем некоторые его свойства, важные для этого исследования, и называем заменяющий его материал или воображаемый в нашем сознании объект моделью. Представление объекта через модель и получение информации об объекте путем проведения экспериментов над этой моделью можно понимать как моделирование.

Abstract

In the process of studying a real object, we retain some of its properties that are important for this study, and call the material that replaces it or the object imaginary in our minds a model. Representing an object through a model and obtaining information about the object by conducting experiments on this model can be understood as modeling.

Күрделі объектілерді (соның ішінде басқару объектілерді) өңдегенде, жобалағанда және жасағанда қарастырып отырған объектілердің сандық және сапалық қасиеттерін білу қажет. Өзара және қоршаған ортамен үздіксіз байланысатын материалды денелердің жиыны объектілер мен жүйелер болыптабылады. Әдетте көп деген жағдайлар себебінен күрделі объектілерде орындалатын заңдылықтарын практикалық тексеру мүмкін емес. Соныменбірге осындай тексеру көп материалдар шығындарын және көп уақытты талап етеді. Осы себептерден қарастырып отырған күрделі объектілердің қасиеттерімен заңдылықтарын модельдеу әдістері негізінде зерттеудің өте көп мағынасы бар. Объектінің маңызды қасиеттері туралы ақпарат алу мақсатымен оныбасқа модель-объектпен орын басу процесін модельдеу деп атайды.

Нақтыобъектіні зертеу процесінде оның осы зерттеуге маңызды болатын кейбір қасиеттерін сақтап, оның орнын басатын материалды немесе ойда елестететін объектіні модель деп атаймыз. Объектіні модель арқылы көрсетіп, осы модельде тәжірибелерді орындау жолымен объект туралы ақпаратты алуды модельдеу деп түсінуге болады.

Сыртқы және ішкі факторлар әсер ететін жүйені бақылап, оның белгілі немесе белгісіз бір күйіне жеткенін анықтау модельдеу принципі болып табылады. Осы күйге жету процесінде жүйе қалай жұмыс жасайтынын модельдеу барысында бақылауға болады. Күрделі жүйенің жұмыс жасау сапасын, тиімді құрылымын және жүріс-тұрысының алгоритмін анықтау, қойылған талаптарға сай жүйені құру заманауи күрделі жүйелерді жобалаудыңмаңызды есебі болып табылады.

Күйі мен жүріс-тұрысы кейбір физикалық шамалармен сипатталатын құрылғыны немесе процесті автоматты басқару теориясында объект деп атайды. Осы физикалық шамаларды тура немесе жанама әдістермен өлшеумүмкін болуы керек. Жалпы жағдайда объект кейбір өлшенбейтін физикалықшамалармен де сипатталуы мүмкін. Осы шамалар белгілі бір деңгейде тұрақтануы, не берілген программа бойынша өзгеріп отыруы тиіс. Әдетте технологиялық процестің бірқалыпты жүруі белгілі бір қызмет алгоритмініңорындалуына байланысты болады. Осы қызмет алгоритмін орындау үшін сыртқы бұйрықтарды орындайтын қондырғыны (машинаны, процесті) басқаруобъектісі дейді. Басқару

объектісі сыртқы әсерлерді қабылдап, сыртқы шамаларының мәндерін өзгерту жолымен оларға өзінің реакциясын көрсетеді

Модель дегеніміз - нақты объектіні, процесті немесе құбылысты ықшам әрі шағын түрде бейнелеп көрсету.

Модельдеу – объектілерді, процестерді немесе құбылыстарды зерттеу мақсатында олардың моделін (макетін) құру.

Ғылыми зерттеулерде бақылаудан немесе тәжірибелерден алынған мәліметтердің аз сандарында негізделген болжамдардың - гипотезалардың көп мағынасы бар. Ұсынылған гипотезаларды тез және толық тексеру арнайы тәжірибелер арқылы орындалады. Гипотезаларды тұжырымдап, олардың дұрыс екенін тексеру үшін аналогиялар, яғни екі объектінің дербес ұқсастығы туралы пікірлер қолданылады. Гипотезалар әдетте практикада тексерілетін ғылыми пікірлерге ұқсастығы бойынша жасалады. Сонымен, аналогиялар гипотезалары тәжірибемен байланыстырады. Нақты ортаны суреттейтін гипотезалар мен аналогиялар көрнекілік болып, сонымен бірге зерттеуге ыңғайлы логикалық сұлбалар түрде көрсетілуі керек. Пікірлер мен логикалық құрастыруларды жеңілдетіп, құбылыстар табиғатын анықтайтын тәжірибелерді өткізуге мүмкіндік беретін логикалық сұлбалар модельдер деп аталады. Басқа сөзбен айтқанда, модель дегеніміз нақты объектіні орынбасатын объект. Осындай объект моделін құрастыру процесін модельдеу деп атайды. Модельдеу нақты объектінің қасиеттерін орынбасар объект көмегімен зерттеуге мүмкіндік береді.

Модельдеу - әртүрлі процестер мен құбылыстарды зерттеуге қолданатын көп тараған әдіс. Процестердің күрделілігі процестің өтуін анықтайтын параметрлерінің көп санымен, параметрлер арасындағы әртүрлі өзара байланыстар және өзара әсерлермен анықталады. Біздер зерттеулерді жеңілдету мақсатымен осындай ақпараттар көлемін азайтуға, таңдалынатын мүмкіншіліктер санын шектеуге тырысамыз. Бұл мақсатқа жету үшін процестерді зерттеуге модельді яғни зерттелетін процестің қажетті бағытта шектелген бөлек сипаттамаларын бейнелейтін қарапайымдалған жүйені қолданамыз. Берілген құбылыс, процесс немесе техникалық жүйені тікелей зерттеу орнына модель деп аталатын басқа құбылысқа, процеске немесе техникалық жүйеге көшу модельдеудің мәнісі болып табылады. Осындай көшудің негізгі мақсаты – зерттеуді жеңілдету, біздерге керекті шамаларды анықтауға қол жеткізу, зерттелетін құбылыстарды жасанды жаңадан өңдеу.

Сонымен, берілген объектінің барлық немесе кейбір қасиеттерімен сәйкес келетін қасиеттері бар кез келген объектіні берілген объектінің моделі деп атаймыз. Нақты объектіні өткізуге қиын немесе ыңғайсыз қымбат болатын зерттеулерді өткізу үшін модель жасалады.

Модельді жасаудың кейбір мақсаттары мен негізгі зерттеу түрлерін белгілеуге болады:

- мәнін түсіну құралы ретінде модель айнымалылардың өзара байланыстарын, олардың уақыт бойынша өзгеру айырмашылықтарын, маңызды заңдарын анықтауға мүмкіндік береді. Модельді жасаған кезде зерттелетін объектінің құрамы түсінікті болады, маңызды себеп-салдар байланыстары анықталады. Модельді құрастырған кезде бірте-бірте модельге қойылатын талаптар көзқарасы жағынан бастапқы объектінің қасиеттері маңызды және маңызды емес деп бөлінеді. Бастапқы объект жұмысының біздерге қажетті қасиеттеріне қатыс болатын ерекшеліктері ізделінеді. Белгілі мағына жағынан ғылыми қызмет табиғат құбылыстарының модельдерін құрастырудан және зерттеулерден тұрады;

Басқару объектісінің қасиеттерінің бейнелеуін модельдеу әдістерімен өткізу ең ыңғайлы амал болып табылады. Берілген объектінің барлық немесе кейбір қасиеттерімен сәйкес келетін қасиеттері бар кез келген объектіні берілген объектінің моделі деп атаймыз. Басқа сөзбен айтқанда зерттелетін процестің орнына оның қажетті бағытта шектелген бөлек сипаттамаларын бейнелейтін қарапайымдалған жүйені қолданамыз.

Модельдеу - әртүрлі процестер мен құбылыстарды зерттеуге қолданатын көп тараған әдіс, сондықтан процестердің күрделілігі процестің өтуін анықтайтын параметрлерінің көп санымен, параметрлер арасындағы әртүрлі өзара байланыстар және өзара әсерлермен анықталады.

Әдебиет

1. Ибраева Л.К., Хисаров Б.Д. Моделирование и идентификация объектов управления. Учебное пособие. - Алматы: АИЭС, 2009. – 209 б.
2. Ибраева Л.К. Басқару объектерді модельдеу және идентификациялау. 5B070200 – Автоматтандыру және басқару мамандығы үшін дәрістер жинағы.- Алматы: АУЭС, 2016. - 56 б.
3. Канин, Е. С. Учебные математические задачи [Текст] / Е.С. Канин. – Киров: Изд-во ВятГГУ, 2004. – 154 с.
4. Сыздықов Д.Ж., Сақабаев Н.К. Басқару объектілерін моделдеу және идентификациялау. – Шымкент, 2008. – 151 б.

**Жоғары оқу орындарында «биологияны оқыту әдістемесі»
пәнінен жаппай ашық онлайн курс әзірлеудің әдіс – тәсілдері**

Избасарова А.С., магистрант,
ғылыми жетекшісі – аға оқытушы Полатбекова Г.А.,
Мирас университеті, Шымкент қаласы

Резюме

В научной статье рассматриваются методы и приемы разработки массового открытого онлайн курса по дисциплине «Методика преподавания биологии» в вузе.

Abstract

The scientific article discusses methods and techniques for developing a mass open online course on the discipline "Methods of teaching biology" at a university.

Қазіргі ХХІ ғасыр техникасы озық заманда білім беру үдерісі өте қатты қарқынмен дамып келе жатыр, осы орайда қашықтықтан оқытудың білім беруде (MOOCs – Massive Open Online Courses) маңызы артып отыр. Жаппай ашық онлайн курстың білім нәрімен сусындағысы келген әрбір талпынушы талантты жастарға таптырмас құрал түріне айналып отыр. Осы жаппай онлайн курсы арқылы білім алушылар өз беттерімен қалағандарынша білім алып, ой өрістерін кеңейтуге, білім біліктері туралы көзқарастарын кеңейтуге, болашақ мамандардың цифрлық құзіреттіліктерін дамытудағы мүмкіндіктерін анықтауға, болашақ мамандардың цифрлық сауаттылығын дамыту зерттеудің мақсаты болып табылады.

Біз әлемнің ақпараттық құрылымындағы қарқынды өзгерістер дәуірінде өмір сүріп жатырмыз. Білім беру жүйесі оқытудың жаңа мазмұнының, оқытудың жаңа форматтары мен әдістерінің пайда болуымен өзгерістерге жауап берді. Онлайн білім беру ақпаратты беру технологияларын жетілдірудің жаңа дәуіріне айналуда. Жоғары оқу орындарында «Биологияны оқыту әдістемесі» пәнінен жаппай ашық онлайн курс әзірлеудің әдіс – тәсілдері білім беру бағдарламаларын іске асыру кезінде оқытудың электрондық нысандары мен қашықтықтан оқыту технологияларын қолдану мүмкіндіктерін дамытуға байланысты міндеттерді шешуге бағытталады [1, 39-43.].

Білім беру бағдарламасы заманауи курсқа қойылатын барлық талаптарға қол жеткізуі керек. Онда онлайн-курстың барлық элементтері әзірленуі керек: курстың құрылымы мен көлемі, жұмысты ұйымдастыру, өз бетінше білім алу, бақылауды жүзеге асыру, қорытынды шығару, рефлексия және т. б. Онлайн курстың ұсынылған ұзақтығы аптасына 8-16 академиялық сағат сабақ режимінде 2-3 аптаны құрайды.

Онлайн курстың құрылымдық бірлігі-модул . Модул дер 3-тен 10-ға дейін болуы мүмкін. Соңғы модул қорытынды бақылау іс-шарасын өткізу және оқытудың жалпы қорытындыларын шығару үшін қорытынды болып табылады. Бұл кері байланыс сауалнамалары, қанағаттану сауалнамалары болуы мүмкін. Модул құрылымдық жағынан келесі элементтерден тұрады: бейне Дәріс, тапсырмалар рефераттарға бөлінген (бейнероликтер, ұзақтығы 3-10 минуттан аспайды), презентациялар, әр модул ге қосымша иллюстрациялық материалдар, өз бетінше оқуға арналған материалдар, тесттер және т. б. модул де модул материалымен жұмыс істеуге арналған тапсырмалар қарастырылуы мүмкін, оларды кейіннен оқытушы бағалайды (кесте 1).

Кесте-1. Модуль құрамы

Сабақ түрі	Мазмұны
Дәріс	Бейне Дәріс, ұзақтығы аптасына екі академиялық сағаттан аспайды
Өзіндік жұмыс	Мұғалім ұсынған модульге қосымша әдебиеттерді зерттеу
Үй тапсырмасы	Тапсырмаларды орындау, эссе, тесттер және т. б. жазбаша түрде. Әр модульде ұсынылады. Үй тапсырмасын алдын- ала бағалау критерийлері ақпараттық бөлімде ұсынылуы керек
Модульді зерделеу қорытындысы бойынша тестілеу	Дәрісте және қосымша әдебиеттерде көрсетілген тест сұрақтары
Интерактивті байланыс	Курс сұрақтары бойынша онлайн-режимде оқытушымен қарым-қатынас. Форумда немесе бейнеконференция режимінде Байланыс

Тексеру тапсырмалары: әр бейнероликтен кейін қысқа сұрақтар (тесттер) түрінде; әр модул ден кейін кеңейтілген (үй тапсырмасы); өткен материал бойынша қорытынды (қорытынды тапсырма) болуы мүмкін.

Онлайн курстың мазмұны бойынша ұсыныстар:

1. Курс бойынша анықтамалық материалдардың болуы.
2. Қысқаша аннотацияның болуы (әр модул ге, тақырыпқа, бейне Дәрістерге).
3. Дайындыққа арналған әдебиеттердің болуы (электрондық оқулықтар, оқулықтар, пайдалы сілтемелер және т.б.).
4. Тексеру тапсырмалары (модул ге, тақырыпқа, бейне Дәрістерге, жалпы курсқа). Тексеру тапсырмаларын орындау мерзімдерін және оларды бағалау өлшемдерін көрсету қажет;

5. Форумда оқытушы алдын ала дайындаған мәселелер бойынша модульді (курс тақырыбын) талқылау. Форумды күн сайын қарау ұсынылады.

6. Бағалау жүйесі онлайн курсты бастамас бұрын ойластырылуы керек.

7. Орындалу мерзімін белгілей отырып, өткен материал бойынша қорытынды (қорытынды) тапсырма. Соңғы тапсырма тест (бірақ көлемді және күрделі) немесе қорытынды жұмыс болуы мүмкін.

8. Тыңдаушылардың үлгерімі. Оқытушы курста "курс өтпеді", "курс өтті", "курс өтті, сертификат беріледі" деген транскрипциясы бар 100 балдық шкала бойынша "үлгерім кестесін" әзірлеп, ұсынуы қажет.

9. Курсты қорытындылау. Тыңдаушыларға курс туралы өз пікірлерін қалдыруға кеңес беріледі [2].

Онлайн курс 3модульден тұрады. Курстың құрылымын 3-кестеде көрсетейік.

Кесте-3 "Биологияны оқыту әдістемесі" пәні бойынша онлайн-курстың құрылымы

№	Курстың бөлімдері
1	Модуль1.Биологиялық білім берудің даму кезеңдері
2	Дәріс 1.Биологиялық білім берудің негізгі үрдістері мен даму кезеңдері. Жаратылыстануды оқыту әдістемесінің XVIIIғ соңында қалыптасуы.
3	Дәріс 2.Б.Е. Райков, И.И. Полянский, Б.В. Всесвятский, П.И. Боровицкий, Н.А. Рыков, Н.М. Верзилин, В.М. Корсунская, Б.Д. Комиссаров, И.Д.Зверев, Т.М. Мұсақұловтардың жалпы және кәсіптік білім беретін мектептерде биологияны оқыту мен тәрбиелеу теориясының дамуына қосқан үлестері.
4	Модуль бойынша өзіндік жұмыс1
5	Модуль бойынша аттестаттау1
6	Модуль2.Биологиялық білім берудің мақсаты мен мазмұны. Биологияны оқыту әдістері мен тәсілдері
7	Дәріс 3. XX ғ бірінші және екінші жартысындағы биологиялық білім берудің дамуы. Әдіскерлердің еңбектері.
8	Дәріс4.Кеңестік кезеңдегі қазақстандық авторларолардың жарық көрген еңбектері. Отандық «Табиғаттану» оқулықтары мен әдістемелік құралдарының алғашқы авторлары
9	Дәріс5.Тәуелсіз Қазақстанның жаңа буын оқулықтарының негізін қалаушылар (К.Жүнісқызы, Н. Торманов, Қ.Ә. Жұмағұлова, Р. Әлімқұлова, К.К. Мұхамбетжанов, Д.Б. Чилдибаев, А. Аметов,

	Ж.Қожантаева, Р. Сәтімбеков, Қ.Қайым).
10	Модул бойынша өзіндік жұмыс 2
11	Модул бойынша аттестаттау 2
12	Модул 3.Биологиялық білім берудің мақсаты мен мазмұны. Биологияны оқыту әдістері мен тәсілдері
13	Дәріс 6.Биология пәніне арналған мемлекеттік жалпыға міндетті орта білім беру стандарттары. ҚР МЖМББС қызметтері.
14	Дәріс7.Биологиялық білім берудің жалпы білім беретін мектеппен арнаулы орта оқу орнындағы мазмұнын іріктеу принциптері мен механизмдері. Оқу бағдарламалары және қызметтері.
15	Дәріс8.Биологиялық білім беру педагогикалық жүйе .Биологиялық білім берудің қызметтері: мәдени қалыптастыру, ізгілендіру, адамгершілік – тәрбиелік, дамытушылық, дүниетанымдық, экологиялық және кәсіби бағдар беру.
16	Дәріс 9.Педагогикалық зерттеу әдістері. Педагогикалық эксперимент, оны болжау және әдіснамалық қызметтері.
17	Дәріс 10.Биологияны оқытудың технологиялық негіздері. «Педагогикалық технология» ұғымы. «Оқытуәдістемесі» мен «оқыту технологиясы» ұғымдарының арақатынасы.
18	Модул бойыншаа ттестаттау 3

Модулдер қатаң белгіленген уақытта ашылады.

Әрбір модул құрамында:

- pdf форматындағы дәріс (7-10 минут);
- Power Point бағдарламасындағы презентация (15-20 слайд);
- дәрістің бейне үзіндісі (10-15 мин);
- өзіндік жұмыс (Өзін-өзі бақылауға арналған сұрақтар, глоссарий, ұсынылатын әдебиеттер);
- аттестаттау (әр модулдегі тест) – ұсынылған нұсқалардың ішінен дұрыс жауапты таңдаумен 20-30 сұрақ.

Онлайн курс профилінде келесі элементтер (қойындылар)болуы керек:

1. Басты бет.
2. Курс (сипаттама, бағалаужүйесі, өту туралы сертификаттар, қарым – қатынас ережелері, танысайық – сауалнама, модулдер, қорытынды тест).
3. Курс кестесі (дәріс тақырыптары, ашылу және жабылу күндері – модулдердің, өзіндік жұмыстардың, аттестациялардың мерзімдері).

4. Жетілу (модулдердің өту нәтижелері кескіндеме түрінде көрсетілген).

5. Талқылау (форум, байланыс ережелері). Модулдер бойынша аттестаттау (тесттер) белгілі бір кезеңге ашылады.

Қорытынды аттестаттау студенттер белгілі бір кезеңге барлық модулдерден өткеннен кейін ашылады.

Қорытынды емтихан (Finalexam) 30 минутқа ашылады. оқытушының басшылығымен аудиторияда тестілеу түрінде өтеді. 45 кездейсоқ таңдау сұрақтары бар. Алдын ала кесте онлайн курс профилінде бар.

60% рұқсат етілген мәннен төмен қорытынды аттестаттау қорытынды емтиханға рұқсат бермейді. Нәтижесінде қойынды студент үшін ашылмайды.

Онлайн-курс бойынша үлгермеу пән бойынша академиялық берешек алуға әкеледі.

Осылайша, білім беру ұйымдары модул (пән) бойынша білім беру бағдарламаларын іске асыру кезінде электрондық оқыту нысандарын, қашықтықтан оқыту технологияларын қолдануға құқылы.

Білім беру бағдарламасы заманауи курсқа қойылатын барлық талаптарға қол жеткізуі керек. Онда онлайн-курстың барлық элементтері әзірленуі керек: курстың құрылымы мен көлемі, жұмысты ұйымдастыру, өз бетінше білім алу, бақылауды жүзеге асыру, қорытындылау, рефлексия және т. б.

Әдебиет

1. Джабраилова Л. Х., Ахмадов А. У., Акаев Т. Р. Роль и значение онлайн-образования в системе сред- него профессионального образования // Журнал при- кладных исследований. 2022. Т. 1. № 9. С. 39-43.

2. Арбузова, Е. Н. Визуализация образовательного процесса по биологии средствами инфографики / Е. Н. Арбузова // Биология в школе. 2017. № 5. С. 39—47.

ӘОЖ 373.29 : 371.382 : 372.46

**Ойын технологиясы арқылы мектеп жасына
дейінгі балалардың сөздік қорын дамыту**

Шакен Ф.Қ., магистр, оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

В данной статье выявлены особенности игровых технологий, используемых в дошкольных организациях, и представлены задачи их использования в образовательном процессе.

Abstract

This article describes the features of game technology used in preschool organizations and suggests the tasks of using them in the educational process.

Адамзат тарихында жас ұрпақ тәрбиесіне әрқашан үлкен мән берілген. Бұл үздіксіз жұмыс және өте күрделі мәселе. Бүгінгі күні бұл мәселе өзекті, өйткені ата-аналар уақытының көп бөлігін жұмыста өткізеді, балаларын тәрбиелеуге жеткілікті уақыт бөле алмайды. Демек, білім беру ісі де, оқыту ісі де мектеп пен ұстаздарға жүктеледі. Заманауи білім беру жүйесі мұғалімдерге білім беру үдерісінің тиімділігін арттыру үшін қазіргі кездегі барлық мүмкіндіктер мен ресурстарды пайдалануға бағытталған.

Баланың өмірге қадам басардағы алғашқы қимыл іс-әрекеті – ойын, сондықтан да оның мәні ерекше. Ойын еш уақытта да бір сатысына жеткенде тоқтап қалмайды, жетіле түседі.

Балалардың сөздік қорын ойын арқылы молайту.

Білім берудегі ойын технологиялары оқу үдерісін түбегейлі өзгертіп, оқытудың жоғары нәтижелеріне қол жеткізуге ықпал ете алады. Ойын технологиясы мұғалім мен оқушының іс-әрекет үлгісін көрсетеді деп айта аламыз. Бірлескен іс-әрекеттің мақсаты – ойын арқылы оқу процесін жобалау, ұйымдастыру және жүзеге асыру. Білім берудегі заманауи ойын технологиялары ойын әрекетінің жан-жақтылығын белсенді пайдаланады, бұл оқу ойындарының тобын ажыратуға мүмкіндік береді: рөлдік ойын, инновациялық және т.б.

Ойын – жалпы адамзаттық мәдениеттің қайталанбас құбылысы, оның бастауы мен шыңы. Адам әрекетінің бірде-бір түрі өзін-өзі ұмытшақтықты, шынайылықты, жеңілдікті көрсетуге мүмкіндік бермейді және оның психофизиологиялық және интеллектуалдық ресурстарын ойын арқылы ашуға мүмкіндік береді. Ойында адам өзіне жүктелген рөлге толығымен еніп, мүмкіндіктерін ашады. Сондықтан да адамдарды кәсіби даярлау жүйесінде ойынға үлкен мән беріледі. Ойынның тәрбиелік мәні көп жағдайда мұғалімнің кәсіби шеберлігіне, оның жас және жеке ерекшеліктерін ескере отырып, баланың психологиясын білуіне, балалардың қарым-қатынасын дұрыс әдістемелік басшылыққа алуына, барлық ойынның дәл ұйымдастырылуы мен жүргізілуіне байланысты.

Ойын арқылы бала еңбекке, аға буынның жұмысын жалғастыруға дағдыланады. Ойын баланың бойында болашақта орындайтын әрекеттерге қажетті қабілеттер мен қасиеттерді дамытады. Ойында ол өзінің қабілеті мен даралығын көрсете отырып, өзін дамыта алады. Ойында сіз баланың мінезін, жеке қасиеттерін және мінез-құлық ерекшеліктерін жақсы ажырата алады.

Мектеп жасына дейінгі кезеңдегі балалармен сөздік жұмысын жүргізу ісі тіл дамытудың негізгі бір міндеттері. Мектепке дейінгі

мекемедегі тәрбиелеу-оқыту жұмысында балалардың тілін дамыту, сөздік қорларын дамыту, ауызша сөйлеуге үйрете отырып, үйренген сөздерін күнделікті өмірде еркін қолдану, әрі оны күнделікті іс-әрекет кезіндегі тілдік қарым-қатынаста қолдана білуге жаттықтыру ісіне ерекше мән берілген. Балалармен сөздік жұмысын жүргізе отырып, оларды айналасындағы заттармен таныстырып, атын атай білуге, қасиеті мен сапасын, түр-түсі және пішінін ажырата білуге, өмірдегі, қоршаған ортадағы түрлі құбылыстар жайындағы ұғым, түсініктерін дамыта отырып, белсенді түрде тілдік қарым-қатынас жасай білуге үйретеміз. Осы аталған міндеттерді тәрбиеші үнемі сөздік жұмысын жүргізуде басшылыққа алып отыруы тиіс.

Балалардың сөздік қорын, тілін дамытуда ойын, тапсырма, жаттығулардың орны ерекше.

Ойын кезінде баланың бойында ұйымдастыру қасиеттері қалыптасады: ойлау, сөздік қор, сауаттылық, тапқырлық, шыдамдылық, өжеттілік, байсалдылық, әдептілік. Ойын арқылы қоғамдық тәжірибені меңгереді, психологиялық ерекшеліктері қалыптасады. Бала ойынында да қоғамдық, ұжымдық сипат болады. Мысалы кез-келген бала жалғыз ойнамайды, қатар құрбыларымен бірлесіп ойнайды, сол арқылы бір-бірімен өзара қарым-қатынас жасайды. Ойын арқылы бала айналасындағы нәрседен өзіне қызықтысына ықыласы ауып, таңдап алады. Баланың бір ерекше қасиеті сөйлеуден еш жалықпайды. Ойын бала тілінің дамуына ықпалын тигізіп, таным белсенділігінің дамуына жол ашады. Қай бала болмасын ойынмен өседі, өйткені бала табиғатының өзі тек ойынмен байланысты. Ойын үстінде бала еш нәрсеге тәуелсіз. Ол өзін еркін ұстайды. Ал еркіндік дегеніміз - барлық дамудың баспалдағы, бәрін білуге деген талпынысы мен құлшынысы. Баланың білуге деген құштарлығы, сөйлеуі ойын үстінде қалыптасады. Ойынның түрлері көп. Ойын – сабақ, ойын-жаттығулар, сергіту ойындары, спорттық, қимыл-қозғалыс ойындары, ұлттық ойындар, аңғаруға байланысты ойындар, шапшандыққа байланысты жүргізіп ойнайтын ерікті ойындар, дидактикалық ойындар, саусақ ойындары, желілі-рөлдік, үстел үсті ойындары және т.б.

Сөздік қорды дамыту ісін ұйымдастыру жұмысында ойын сабағы ең негізгі орын алады. Педагог бақылау, заттарды қарау, сурет қарау, жұмбақ шешу және құрастыру, саяхат, ойын сабақтарын ұйымдастыру барысында балалардың сөздік қорларын дамытады. Сөйтіп бала топтағы жасына сәйкес бағдарламалық міндетті меңгереді. Ойын ұйымдастыруда тәрбиеші өзі жетекші бола отырып балаларды ойнай білуге, ойын ережесін сақтауға, әрі оларды ойната отырып ойлануға бағыттады, заттың атын немесе қасиетін есінде сақтап қалуға жол ашады, ойынға қызықтыра отырып зейінін, қиялын дамытады.

Ойын баланың жеке басына әсер етудің өте күшті құралы екені шындық. Ойынның адам өміріндегі маңызды тәрбиелік рөлі айқын. Ойын шығармашылық қиялды дамытуға өте үлкен әсер етеді, бұл

болашақ жұмыс үшін өте қажет. Ойын тұлғааралық қарым-қатынасқа жағымды қасиеттерді қалыптастырады. Ойын барысында бала моральдық нормалар мен мінез-құлық ережелерін меңгереді.

Ойын сонымен қатар оқудың өте тиімді құралы болып табылады. Ойын студенттерді әртүрлі жұмыс қарқыны мен материалды меңгеру деңгейлеріне тарта отырып, оқу процесін айтарлықтай жеңілдетеді. Ол жағымды эмоционалды жағдайға кепілдік береді, өнімділікті арттырады, шаршауды басады және оқуға деген ынтасын арттырады. Олай болса, ойын технологияларын оқу процесіне басқа технологиялармен ұштастыра отырып енгізсе, мектепке дейінгі балалардың оқу үрдісі тиімдірек болады, бұл мақсатқа жету үшін қойылған міндеттерді шешу арқылы дәлелденді.

Әдебиет

1. Әбішева А., «Ойын элементтерін пайдаланудың педагогикалық ерекшеліктері» Бастауыш мектеп, №3, 2003.
2. Баймұратова А, Қасымова Г., «Ойын теориясы» Алматы, 2004.
3. Қаженбаева А.Е. «Бала танымын ойынмен дамыту» Отбасы және балабақша, 2002. №1, Б- 9-10
4. Қоянбекова.С. «Ойын мақсатын талдау және оның мәні» Қазақстан мектебі, 2002, №1-2, Б-45-49
5. Мәженқызы Р., Нұржұмина Ш., Садуақасова Ү., «Сауат ашу» (Өліппе-дәптер, дидактикалық материалдар). Алматы «Мектеп» 2003
6. Нұрқазова Р.Ш «Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытуды ұйымдастыру». Қарағанды : «Полиграфсервис» ЖШС баспаханасы, 2005
7. Шулешко Е.Е. «Наглядно-дидактическое пособие по обучению дошкольников чтению, письму, счету» — М.: Мозаика-Синтез, 2002

ӘОЖ 372.284

Визуалдық өнердің рөлі мен маңызы

Киикбаева Ә.М.,
магистр, оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

Когда речь идет о современном искусстве и его роли в обществе и жизни человека, сложно объективно оценить это явление. Иногда современное искусство буквально означает все, что сделано в наши дни. Иногда оно не несет в себе никакого смысла или его глубина и логика недоступны не только обычному человеку, но и людям художественной сферы.

Abstract

When it comes to modern art and its role in society and human life, it is difficult to objectively evaluate this phenomenon. Sometimes contemporary art literally means everything made in our day. Sometimes it does not make any sense or its depth and logic are inaccessible not only to ordinary people, but also to people in the artistic field.

Өздеріңіз білетіндей, 21 ғасыр – ақпараттық технологиялары дамып келе жатқан қоғамға заманауи білімді, дәстүрден тыс ойлы, креативті іскер адамдар, жаңашыл бола алатын шығармашыл тұлғалар қажет.

Шығармашылық дамыған ойлауы, өзіндік дүниетанымы бар, әдеттен тыс ұғымдар мен құбылыстар арасындағы байланыстарды түсіне алатын адам – қазіргі қоғамға қажетті тұлғаның жарқын үлгісі.

Адамның жеке басын қалыптастыруда өнердің, атап айтқанда, көрнекі, сонымен қатар өнердің мәнерлілігі маңызды рөл атқарады. Өнер туралы айту үшін алдымен оның анықтамасын алу керек. Жалпы мағынада өнер дегеніміз – эстетикалық ләззат беретін туындысы. Британ энциклопедиясы оны: «Айналасынан ажыратуға болатын эстетикалық нысандарды, параметрлерді немесе әрекеттерді жасау үшін шеберлікті немесе қиялды пайдалану» деп анықтайды. Сонымен, өнердің критерийі - басқа адамдардан ынталандыру қабілет. Өнерді қоғамдық сананың бір түрі және адам мәдениетінің ең маңызды құрамдас бөлігі ретінде анықтайды.

Қазір көп жағдайда өнер есте сақтауды және қажетті уақытта пайдалануды қажет ететін жалпы ақпарат ағынының бір бөлігі ғана болды. Атап айтқанда, бұл ең демонстративті ретінде бейнелеу өнеріне қатысты. Өздеріңіз білетіндей, адам ақпараттың көпшілігін көру аппаратының көмегімен алады.

Халық әртістердің есімдерін поп-мәдениет құбылыстарымен үндестіре жаттап алады, сондықтан шығармашылықта құндылық жоқ. Винсент Ван Гогтың есімі моральдық мағынада емес, «Ленинград» ән тобының контексінде қанша рет аталғанын еске түсіру жеткілікті. Өнер немесе суретшілердің есімдерін коммерцияландыру мақсатында пайдалану құбылысы бар. Өнер туындылары көпшіліктің талғамы мен көңіл-күйін нәзік өзгерту үшін көбінесе үгіт-насихат мақсатында қолданылады. Сол сияқты, коммерциялық жарнама тұтынушымен оң қарым-қатынас жасау арқылы коммерциялық өнімді жылжыту мақсатымен жасалады.

Екі жағдайда да жасаушының мақсаты қандай да бір объектіге немесе идеяға қатысты эмоционалды немесе психологиялық күйді басқару болып табылады. Мысалы, испан суретшісі Сальвадор Далидің есімі парфюмерлік компанияның брендті ретінде пайдаланылады, ал оның картиналары плакаттар әтір үшін «жапсырма» қызметін атқарады.

Жоғарыда айтылғандардың барлығының қазіргі қоғамда алатын орны бар, бірақ, бақытымызға орай, бұл құбылыс бәрін қамтитын емес. Адамзат өркениеті бойында өнер әрқашан адамның рухани дамуына әсер етті. Бір ғасыр бұрын адамдар да әдемі және мәңгілікке ұмтылады, ал тарихи кескіндеме одан әрі дамып келеді. Бұл сурет салудың жаңа әдістерінің - осы саладағы компьютерлік технологиялардың, жаңа материалдардың пайда болуына ғана емес, сонымен қатар өнердегі жаңа әдістер мен тәсілдерге де қатысты.

Адамзат өзін-өзі танытуға, сұлулыққа деген құштарлығын жоғалтқан жоқ, әлі де сананың тереңінде жатқан сезімдер, идеялар мен бейнелер кенепте жүзеге асырылады. Бейнелеу өнері арқылы ойды жеткізу тәсілі ғана өзгереді, бірақ заңдылық сол күйінде қалады.

Шығармашылық әлеуеті бар заманауи өнер саласы абстрактілі бейнеде жаңа экспрессивтілікті іздеумен байланысты. Кез келген өнер өзінің туған дәуірін бейнелейді және ол өз кезегінде бұл дәуірдегі адамдардың дүниетанымына әсер етпеуі мүмкін емес. Дегенмен, кейде «заманауи өнер» мен гротеск өнері, абсурдтық арасындағы шекара тым жұқа болады.

Шығармашылыққа заманауи көзқарас - ол әртүрлі материалдарға дененің әртүрлі бөліктерін салу болсын, үйлесімсіз сызбалар болсын, үлкен қазіргі заманғы өнер тұжырымдамасына бұрыннан берік енген.

Осы жағдайға байланысты өнертанушылар: «Заманауи өнерді сөздің толық мағынасында Өнер деп атауға бола ма, қазіргі заманғы суретшілерді Леонардо да Винчи, Рафаэль немесе тіпті Сальвадор сияқты бір қатарға қоюға бола ма?» деген сұрақты жиі қояды. Дали, оның жұмысы заманауи деп саналады.

Қазіргі кездегі негізгі қарсылық қазіргі суретшілердің шығармашылығын классикалық шеберлердің шығармашылығымен салыстыру кезінде туындайды. Бұл оппозицияда заманауи өнердің қарсыластарының позициясы жиі құрылады. Дегенмен, әр дәуірдің өнері бір кездері заманауи деп саналғанын ұмытамыз.

Дегенмен, өткен дәуір суретшілерінің басты міндеті әдемі жасау болғаны даусыз; Эстетика, адамның тәні мен жанының сұлулығы, махаббат, табиғат сұлулығы немесе тіпті әскери шайқастар сол кездегі шеберлерді шабыттандырды. Қазіргі өнер және оның қоғамдағы және адам өміріндегі рөлі туралы айтатын болсақ, бұл құбылысқа объективті баға беру қиын. Кейде заманауи өнер сөзбе-сөз біздің күндерімізде жасалған барлық нәрсені білдіреді. Кейде ол мағыналы жүк көтермейді немесе оның тереңдігі мен қисындылығы соншалық, қарапайым адамға ғана емес, тіпті өнер-шығармашылық саласындағы адамдарға да қол жетімді емес. Тек қарапайым нәрселерге жақындауға ұмтылуымен заманауи өнердің классикалық өнер түсінігінен тым алшақтап кеткенін айтады.

Шығармашылық туралы әңгімеде ақылға қонымды шектерде бәрінің өмір сүруге құқығы бар екендігі даусыз. Шығармашылықтың

мақсаты - өзін-өзі таныту, суретшінің тұлғасын ашу. Өнердің мақсаты - әдемі нәрсе жасау. Қазіргі әлемдегі көптеген ерекше үрдістерге қарамастан, сұлулыққа деген қажеттілік өзгеріссіз қалады.

Әдебиет

1.Г.Тәкишева, Б. Асанова., Киімді модельдеу және көркемдік безендіру Оқулық. Астана 2012 ж

2. Асанова С.,Киімді конструкциялау және тігу технологиясы Оқулық,2012ж.

3.С.Е.Беляева, Е.А.Розанов Арнайы сурет және көркем графикасы. Оқулық. Мәскеу «Академия» баспа орталығы, 2014 жыл.

4.Гомбрих, Э. Өнер тарихы / Э. Гомбрих.- 2-ші басылым.- Астана: "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдық қоры, 2019.- 680 б.-

5. Захарченко И.Тігін өнірісіндегі материалтану. Оқулық. 2012 ж.

6. Б.Сатыбалдинова Тігін бұйымдарының технологиясы. Оқулық,2014 ж..

ӘОЖ 004.02

Интерактивті оқыту технологияларын қолдану

Оразова С.А.,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

В статье рассмотрена актуальная в современных инновационных условиях проблема внедрения интерактивного обучения в практику высших учебных заведений. Рассмотрены понятия интерактивного обучения, интерактивных технологий обучения, дана характеристика популярным в условиях педагогических инноваций интерактивным технологиям обучения, выделены преимущества и недостатки интерактивного занятия.

Abstract

The article considers the problem of introducing interactive learning into the practice of higher educational institutions, which is relevant in modern innovative conditions. The concepts of interactive learning and interactive learning technologies are considered, the characteristic of interactive learning technologies popular in the context of pedagogical innovations is given, the advantages and disadvantages of interactive classes are highlighted.

Болашақ мамандарды даярлау сапасын арттыру мәселесін шешудегі маңызды резервтердің бірі оқу процесіне оқытудың инновациялық педагогикалық технологияларын енгізу болып табылады [4].

Бүгінгі таңда интерактивті оқыту технологиялары ең сұранысқа ие және тиімді. Интерактивті оқыту-барлық білім алушылардың, соның ішінде педагогтың өзара іс-қимылына негізделген оқыту. Бұл әдістер тұлғаға бағытталған тәсілге барынша сәйкес келеді, өйткені олар бірлесіп оқытуды (ұжымдық, ынтымақтастықта оқыту), білім алушы да, педагог та оқу процесінің субъектілері болып табылады [5]. Мұғалім көбінесе оқу процесін ұйымдастырушы, топ жетекшісі, оқушылардың бастамасы үшін жағдай жасаушы ретінде әрекет етеді. Интерактивті оқыту оқушылардың өз тәжірибесімен және достарының тәжірибесімен тікелей өзара әрекеттесуіне негізделген, өйткені интерактивті жаттығулардың көпшілігі тек оқу жаттығуларымен ғана емес, оқушының өз тәжірибесімен де айналысады. Жаңа білім мен дағды осындай тәжірибе негізінде қалыптасады [1,3].

Технология-бұл кез-келген бизнесте, шеберлікте, өнерде қолданылатын әдістердің жиынтығы. "Білім беру технологиясы" термині оқу процесіне емес, бүкіл білім беру жүйесінің және оның жеке ішкі жүйелерінің технологиялану заңдылықтарын зерттейтін ғылыми пәннің атауымен байланысты. Педагогикалық технология-бұл педагогикалық іс-әрекеттің сәттілігіне кепілдік беретін қатаң ғылыми жобалау және дәл жаңғырту, педагогикалық технологияны осы принциптерді олардың объективті өзара байланысында дәйекті жүзеге асыруға бағытталған сыртқы және ішкі іс-әрекеттердің жиынтығы ретінде қарастыруға болады, мұнда мұғалімнің жеке басы толығымен көрінеді [3].

Педагогикалық технологияны қолдану білім беру процесін басқарылатын, қайталанатын және алға қойылған мақсаттарға сәйкес келетін кепілдендірілген нәтижелерге әкелетін етуге мүмкіндік береді [5].

Технология-бұл кез-келген бизнесте, шеберлікте, өнерде қолданылатын әдістердің жиынтығы. "Білім беру технологиясы" термині оқу процесіне емес, бүкіл білім беру жүйесінің және оның жеке ішкі жүйелерінің технологиялану заңдылықтарын зерттейтін ғылыми пәннің атауымен байланысты. Педагогикалық технология-бұл педагогикалық іс-әрекеттің сәттілігіне кепілдік беретін қатаң ғылыми жобалау және дәл жаңғырту, педагогикалық технологияны осы принциптерді олардың объективті өзара байланысында дәйекті жүзеге асыруға бағытталған сыртқы және ішкі іс-әрекеттердің жиынтығы ретінде қарастыруға болады, мұнда мұғалімнің жеке басы толығымен көрінеді [3].

Интерактивті оқыту технологияны қолдану білім беру процесін басқарылатын, қайталанатын және алға қойылған мақсаттарға сәйкес келетін кепілдендірілген нәтижелерге әкелетін етуге мүмкіндік береді [5].

Интерактивті оқыту технологиясы бұл тек техникалық оқыту құралдарын немесе компьютерлерді пайдалану ғана емес, бұл білім

беру тиімділігін арттыратын факторларды талдау, әдістер мен материалдарды жобалау және қолдану, сондай-ақ қолданылатын әдістерді бағалау арқылы білім беру процесін оңтайландыру принциптерін анықтау және әдістерін әзірлеу.

Интерактивті технологиялар, біздің ойымызша, оқытудың интерактивті әдістеріне дейін азаймайды. Олар сондай-ақ білім мен құзыреттілік сапасын бақылау және бағалау әдістерін, сондай-ақ кері байланыс технологияларын қамтиды. Сонымен, тестілеу, білім сапасын бағалаудың модульдік және рейтингтік жүйелері, ал кері байланыс әдістері – мониторинг және сауалнама инновациялық бақылау құралы ретінде қолданылады.

Кәсіби даярлау жүйесінде білім мен құзыреттілікті тест-рейтингтік бақылау бағдарламасын қолдану орынды болып көрінеді, ол өсіп келе жатқан қиындықтардың тапсырмалар жүйесі ретінде әрекет етеді және оқу бағдарламасында қарастырылған барлық бөлімдерді қамтиды. Тестрейтингтік бақылау лекциялық және практикалық сабақтар бойынша тестілеу нәтижелерін, бөлім (тақырып) бойынша эссе мен рефераттық хабарламаларды бағалауды, ситуациялық міндеттерді шешу және іскерлік ойындар өткізу нәтижелерін, бизнес-кейспен жұмысты бағалауды және алған білімдерін практикалық қызметте пайдалану қабілетін қамтуы мүмкін.

Оқытудың интерактивті әдістері оқыту процесінде ақпарат пен білімді таратудан дамуды ынталандыруға (ынталандыруға, іс – әрекетке ынталандыруға, жандандыруға) баса назар аударуды қамтиды. Фасилитация (ағылш. facilitation – қолайлы жағдайлар жасау)-американдық психолог К.Роджерс әзірлеген Директивті емес адамға бағытталған (person-centered) тәсілдің тұжырымдамалық өзегі. Оның пікірінше, тұрақты өзгерістермен сипатталатын қазіргі әлемде бұл жаңа ойлаудың көрінісі, мұғалімнің дағдылары мен дағдыларын, білімі мен қабілеттерін жетілдіру арқылы да, оқу процесіне эксперименттік бағдарламалар мен заманауи техникалық оқыту құралдарын әзірлеу және енгізу арқылы да қамтамасыз етілмейтін шынайы білім беру реформасы ретінде әрекет ететін ілімді жеңілдету [6]. Фасилитациялық тәсілді гуманистік білім беру моделі (субъект-қарым-қатынастың субъективті түрі) ретінде ұсынуға болады, онда мұғалімнің күш-жігері білім беру ортасын құруға, тыңдаушыларды ынталандыруға және олармен бірге білім беру мақсатына жетуге бағытталған. Ол оқытушылардың кәсібилігін, олардың инновацияларға бейімделу, сұраныстың өзгеруі және белсенді, озық білім беру технологиялары ортасында жұмыс істеу қабілеттерін арттыруды көздейді.

Бірқатар нысандар сонымен қатар алдын-ала дайындық кезеңінде студенттерді қосуды қамтиды. Сонымен, case-study қолданған кезде оқытушы білім алушыларға ақпарат жинаудың бірыңғай және құрылымдық моделін ұсынады, ал білім алушылар

бастапқы ақпарат көздерін өз бетінше таңдап, олардан талданатын мәселе туралы мүмкіндігінше көп деректерді алып, бизнес-кейс дайындап, аудиториялық топта талқылануы тиіс шешімдердің барлық ықтимал балама нұсқаларын келтіруі тиіс. Сонымен бірге мультимедиялық құралдар мен презентациялар белсенді қолданылады. Case-study технологиясы әсіресе экономикалық пәндерді оқуда нәтижелі, ол нақты жағдайларды шешуде академиялық теорияның ережелерін қолдануға мүмкіндік береді, білімді игерудің тиімділігін арттыруға, іскерлік ақпаратты жинау, өңдеу және талдау дағдыларын жандандыруға ықпал етеді.

Қазіргі ғылым мен технологиядағы интеграция процестері мамандарды даярлау сапасы мен процесіне қойылатын талаптарды түбегейлі өзгерте отырып, қызметтің кәсіби саласын өзгертеді. Бұл тек өсіп қана қоймай, сонымен қатар қызметкерлердің кәсіби деңгейіне қойылатын сапалы жаңа талаптарға байланысты: алынған білім тез ескірген жағдайда шығармашылық, инновациялық қабілеттер мен үздіксіз жетілдіруге, білімді жаңартуға деген қажеттілікті қалыптастыру міндеті өзекті болады. Мамандарды қосымша кәсіби даярлау жүйесінде интерактивті және инновациялық технологияларды пайдалану құзыреттілік тәсілді, білім беру қызметінің тәжірибеге бағдарланған сипатын іске асыруды және тұрақты бәсекелестік артықшылықтарға қол жеткізумен байланысты жаңа білім беру нәтижесіне қол жеткізуді қамтамасыз етеді.

Әдебиет

1. Ступина, С.Б. Технологии интерактивного обучения в высшей школе/ С.Б. Ступина// учеб.–метод. пособие. – Саратов: «Наука», 2009. – 52 с.
2. Дичковская и. М. Инновациялық педагогикалық технологиялар: оқу. жәрдемақы. - К.: Академия Баспагері, 2004. -352с.
3. Әдістемелік банк. // Ағылшын тілі мен әдебиеті. -№29. -2004
4. Holt John Learning All the Time. Addison-Wesley, 1989-169 б. // Электрондық ресурс.
5. Пометун о., Пироженко Л. қазіргі сабақ. Оқытудың интерактивті технологиялары / А. Пометун, Л. Пироженко. – М.: А. С. К., 2005. – Б. 192.

Әмірбекова А.М., магистр, оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

При выборе отделки, входящей в композиционные элементы формы одежды определенного стиля, необходимо определить не только вид отделки, но и технику ее выполнения. Способы выполнения отделок разнообразны и зависят от вида материала и назначения изделия. Развитие производства новых видов материалов с новыми свойствами и внешним видом вызывает и появление новых видов отделки.

Abstract

When choosing a finish that is included in the compositional elements of a clothing form of a certain style, it is necessary to determine not only the type of finish, but also the technique of its implementation. The finishing methods are varied and depend on the type of material and the purpose of the product. The development of the production of new types of materials with new properties and appearance causes the emergence of new types of finishing

Қазіргі уақытта заманауи әрлеудің әртүрлі түрлерін пайдалану ұсынылады.

Заманауи сән қолмен безендірілген материалдар элементтері мен жаңа өндіріс технологияларын біріктіретін әрлеу түрлеріне артықшылық беретіні көрсетілген. Киімдегі перфорацияны орындау әдістері қарастырылады. Ұсынылған алгоритм негізінде әйелдер киімінің үлгілерін жобалау және дайындау жүзеге асырылды, онда гильош техникасын қолдану арқылы әрлеудің авторлық әдістері сыналған. Қазіргі уақытта тұтынушылардың заманауи киімдерге деген талаптары жоғары. Осылайша, ол жақсы жобаланған және жоғары өнімді тоқыма материалдарынан жасалған ғана емес, сонымен қатар жеке тұлғаның даралығын білдіруі керек. Киімді жобалау және өндіру кезінде оның әрлеуіне назар аудару тұтынушының имиджін даралауға мүмкіндік береді. Әрлеу эстетикалық қабылдауды айтарлықтай қалыптастырады, сапаны айтарлықтай жақсартуға және киімнің ассортиментін кеңейтуге мүмкіндік береді. Бұйымдардың әрлеуін алу әдістерін зерттеу және оларды сынау киімге арналған конструктивті және сәндік шешімдердің өзекті міндеттерінің бірі болып табылады.

Өзектілігі жағынан материалдардың жаңа түрлерінің және әртүрлі қасиеттері бар әрлеудің жаңа түрлерінің пайда болуымен әрлеуді алу технологиясын зерттеу және бағалау қажеттілігіне

байланысты. Алдыңғы зерттеулерде әрлеу түрлерінің әртүрлілігін теориялық түсіну негізінде олардың классификациясы құрастырылған.

Бұл классификация құрылымдық көп деңгейлі диаграмма түрінде ұсынылған, мұнда киімді әрлеудің барлық түрлері төрт деңгейде қарастырылады: 1) дайындау әдісі бойынша: бетті өңдеу, көлемді өңдеу, қосымша керек-жарақтар; 2) материалға әсер ету әдісі бойынша: механикалық әсер ету, физика-химиялық әсер ету, аралас әсер ету; 3) әрлеуді біріктіру (бекіту) әдісі бойынша: жіппен жалғау, желімдік жалғау, дәнекерлеу, тойтармалау, ДСҰ бойынша бекіту, ДСҰ және химиялық заттарды қолдану арқылы бекіту; 4) әрлеу түрлерінің ассортименти (атауы) бойынша: аппликация, кестелеу, әрлеу тігістері, әрлеу керек-жарақтары, шнурмен, жиекпен, бүктемелермен, перделермен, түктермен, пуфтармен, гофрленген және т.б. Киімдегі заманауи сән үрдістерін әрлеу түрлері мен әдістерін зерттеу тұрғысынан талдау одан да көп әртүрлілікті көрсетеді, бұл жинақталған білім жүйелі көзқарас деңгейіне әкелетіндей қолданыстағы классификацияға толықтырулар енгізу қажеттілігін көрсетеді. Заманауи сән қолмен жұмыс істеуге назар аударатыны анықталды, дегенмен қарқынды дамып келе жатқан жоғары технологиялық инженерлік әзірлемелер тігін бұйымдарын әрлеудегі инновацияларды кеңейтуде. Қазіргі уақытта қолдан жасалған элементтерді және оны өндірудің жаңа әдістерін (дәнекерлеу, желімдеу, лазерлік өңдеу және т.б.) біріктіретін әрлеу барған сайын қоғамның назарын аударуда. Оның үстіне киімді әрлеудің жаңа технологиялары әрқашан жаңалық бола бермейді. Олар көбінесе әртүрлі материалдарды безендірудегі дәстүрлі тәжірибені пайдаланумен немесе дәстүрлі әрлеу әдістерін жаңа материалдарға ауыстырумен байланысты. Өңдеу технологияларын дамытудың ретроспективасы мен перспективаларын ескере отырып, бұл технологияларға әлемдік химиялық талшық пен тоқыма өнеркәсібіндегі дифференциация және интеграция процестері айтарлықтай әсер ететінін атап өткен жөн.

Әрлеудің алуан түрлілігі жоғары сән үшін тән қасиет жәнеталғампаздардың жеке сұраныстары бойынша безендірілген көлемді кесте тігу және аппликация, перфорация сияқты әрлеу түрлері, бояу мен басып шығарудың жаңа әдістері және т.б. бұрын соңды қолданыста болмаған классификацияда көрсетіледі.

2013–2014ж.ж. күзгі-қысқы және көктемгі-жазғы маусымдардағы сән трендтерін талдайтын болсақ (200-ден астам жинақ негізінде) негізгі трендтердің бірі ретінде рұқсат етілген перфорацияны бөлектесек—ол фигуралы ойық үлгі.

Дизайнерлер әлде де бұл әрлеу технологиясын игеруді жалғастыруда. Осылайша, мата мен теріге перфорацияланған өрнектерді Alexander McQueen, Burberry Prorsum, Damir Doma, Sacai және т.б. секілді сән үйлері енгізді.

Дәстүрлі және инновациялық әдістеріне талдау жүргізу барысында киімдегі перфорация және перфорация түрлерінің классификациясын жасап, іске асыруға мүмкіндік берді, өлөрлеу түрлерінің бұрын әзірленген жалпы классификациясына қосылуы мүмкін, сол себепті оны келесідей топтарға бөліп көрсетуге болады:

– трикотаж бұйымдары және тозбайтын маталарды қайшымен кесу арқылы алынған перфорация;

– тоқыма бұйымдарын кәсіби түрде тескіштер немесе пресстерде қолданып кесу арқылы алынған перфорация;

– тоқыма бұйымдарын лазерлік өңдеу арқылы алынған перфорация;

Осылайша, тігін бұйымдарын өңдеудің пәндік саласын зерттеу заманауи бұйымдардан әрлеудің жаңа түрлерін алуға болатынын көрсетті. Әрлеудің бір немесе басқа түрін таңдау материалдың түріне, құрылымына, қасиеттеріне және құнына, бұйымның мақсатына, оның пішініне, сондай-ақ бірқатар басқа факторларға байланысты, ал әртүрлі материалдардан жасалған киімдер үшін ол бар өзіндік ерекшеліктері бар.

Әдебиет

1. Крюкова, Н.А. Қызмет көрсетудегі технологиялық процестер. Түрлі материалдардан киімді әрлеу: оқу құралы. – М.: ФОРУМ: INFRA-M, 200. – 440б.

2. Валери, Ван А.С. Киімді сәнді түрде әрлеу. М.: Ниола-Пресс, 2008. – 128 б.

3. Амосова, Е.Ю. Инновациялық технологиялар әсерінен сән үрдістерінің қалыптасуы // Тоқыма өнеркәсібі. – 2010. – No 2. – 40-43 б.

ӘОЖ: 37.013.32:004

**Білім беру саласындағы интерактивті оқыту
технологиялары және инновациялық мәселелер.**

Қожабеков Н.А., магистр, аға оқытушы,
Ж.А.Тәшенев университеті, Шымкент қаласы,
Бегалиева Б.Т., магистр, оқытушы,
Х. Әлімжанов атындағы ЖОМ, Шымкент қаласы,
Жұмақұл Оразгүл, студент,
Ж.А.Тәшенев университеті, Шымкент қаласы

Резюме

В статье рассматриваются интерактивные технологии обучения и инновационные проблемы в сфере образования Казахстана.

Abstract

Interactive learning technologies and innovative problems in the field of education of Kazakhstan.

Білім алу нәтижелеріне қол жеткізуде технологиялардың алатын орны зор, оқыту мәселесіне келгенде бұл басымдылықты түсіндіріп жатудың өзі артық. Бұл жердегі мәселе білім алуға тән негізгі процестердің тиімді жүзеге асуына технологиялардың қалай жол ашатынын анықтап көрсету. Жетілдіру теориясы технологиялардың қосымша мүмкіндіктері білім алудың қандай жаңа қағидаларына арқа сүйейтінін сипаттап беруі тиіс. Қашықтан оқитын студенттерге өзара байланысып, әрекеттесуге жол ашуда немесе пәнді білім алушыларға өз деңгейінде жеткізу үшін технологиялар міндетті түрде қажет болатын жағдайлар олардың қосымша мүмкіндіктерін көрсетеді. Дегенмен осы мысалдарға қарай отырып, технологиялардың рөлі оқытудың жаңа әдістерін ұсынуда емес, қашықтан оқитын студенттердің университет қабырғасында жүргендей білім алу мүмкіндігіне қол жеткізуінде екенін түсінеміз. Бірнеше онжылдық бойы жүргізілген зерттеулер оқыту үшін ең маңыздысы білім алушы айналысатын іс-әрекет пен осы іс-әрекеттің нәтижелері деген пікірді растап отыр.

Нәтижеге бағытталған немесе оқу бағдарламасы арқылы басқарылатын тұғыр «білім алушы өз тапсырмасын оқу бағдарламасы тағайындаған міндеттерге сай орындайды, ал бұл міндеттерге қатысы жоқ айырмашылықтар әдетте еленбейді» дегенді білдіреді. Керісінше оқу бағдарламаларын жасақтаудағы «тұлғаға бағдарланған» тұғыр студенттердің тапсырмаларға қосатын түрлі өзіндік қорларынан, бастамаларынан, қызығушылықтарынан бастау алуға тиіс.

Тұлғаға бағытталған тұғырды қолдануға байланысты екі проблема бар және екеуі де технологияларға бай ортада жаңа аспектілерге ие. Біріншісі - студенттерді бір-бірінен ерекшелейтін көптеген сипаттамалардың арасында қолда бар құралдардың көмегімен білім алу үшін маңыздыларын айқындау. Тапсырма мен контекске байланысты студенттерге қатысты мына мәселелерді қарастыру қажет болуы мүмкін:

1. Пәнге қатысты тәжірибе, білімдер мен біліктілік.
2. Оқудың барлық түрін, соның ішінде физикалық және сенсорлық кемшіліктерді де ескере отырып, қолжетімді етуге деген қажеттілік.
3. Оқу ынтасы мен оқу ситуациясынан күтілетін нәтижелер.
4. Оқудың, әсіресе аталған режимдегі оқудың (мысалы, онлайн-оқу) осыған дейінгі тәжірибесі.
5. Оқытудың оңтайлы тұрғылары.
6. Әлеуметтік және тұлғааралық дағдылар.
7. Цифрлық және ақпараттық сауаттылық.

Бұл ерекшеліктер өзара күрделі байланыста. Мысалы, АКТ саласындағы біліктілік өз алдына дербес проблема емес, бірақ ол студенттердің сенімі, орын таңдау және педагог тарапынан қолдауды қажет ету сияқты, басқа да көптеген факторларға ықпал ете алады. Электрондық оқытудағы жекетұлғалық ерекшеліктерді шолудың нәтижесінде студенттердің өздеріне ұсынылатын технологияларға деген эмоциялық көзқарасы, әсіресе көңілі қалу және жатсыну сияқты сезімдер, олардың білім алуында шешуші факторға айналуы мүмкін деген тұжырым пайда болды. Жақында жүргізілген зерттеулер оқытушының мәдени ұстанымдары өзіне деген сенімділігі немесе мазасыздығы студенттердің технологиялармен жұмыс жасау тәжірибесіне терең ықпал ететінін көрсетті. Цифрлық әлеует студенттердің жынысы, мәдениеті, ана тілі және шығу тегі сияқты ерекшеліктеріне тәуелді емес. Сондықтан студенттерге қажеттіліктері әртүрлі топ ретінде қарауға болмайды: олар өздерінің міндеттерін дара болмысы мен мақсаттары тұрғысынан ұғынып, түрлі технологияларды, өз бойындағы әлеуметтік және мәдени ерекшеліктеріне сай әртүрлі қолдануға болатын міндеттерге тап болуы мүмкін. Қандай да бір жаңа технология енгізілген кезде оқытушылар студенттердің бұрынғы тәжірибесі бұл процеске қалай ықпал ететінін анықтау үшін ресми тексерулер немесе олардың өзіндік талдау жасауын ұйымдастыруға тиіс.

Студентке бағдарланған жобалау үлгісіндегі екінші мәселе студенттердің вариативтілігін (ауытқушылықтарын) тиімді түрде шешу. Бұрынғы кезде жобалау бейімдеп оқытуға, материалдарды және жүйелі жауаптарды студенттердің қабілетше немесе міндеттерді оқу «стиліне» қарай орындауға немесе қандай да бір диагностикалық көрсеткіштерге сәйкестендіруді қамтамасыз етуге бағытталатын еді. Бейімдегіш жүйелердің техникалық қиындықтарынан бөлек, мұндай тұғырдың теориялық негіздемесі мен артықшылықтары даулы мәселе болып саналады. Мысалы, мұндайда студенттердің өз қалаулары анық байқалмайды. Егер студенттер оқу нәтижесі үшін жауапкершілікті өз мойнына алып, балама стратегиялар жасақтауға мәжбүр болса, оқытудың нәтижесі біршама жоғары болуы мүмкін. Оның үстіне жеке оқыту топтық оқытудың кемшіліктерін жойып қана қоймай, сонымен бірге көптеген артықшылықтарды да жоққа шығарады.

Біліктілікті арттырып тәжірибеге араласқаннан кейінгі мұғалімдердің дәстүрлі оқыту әдістемесіне көшіп кетпеуі үшін мектепшілік, аудандық, қалалық, облыстық, республикалық әдістемелік қолдау мен біріккен әрекетті жүйелі жүзеге асыру маңызды.

Бүгінде желілік қоғамдастықтар, әртүрлі формада тәжірибе алмасулар, ортақ ойды ортаға салатын басылымдар, іс -тәжірибені тарату жұмыстарының жүйелі жүзеге асырылуда. Бұл өз кезегінде

мұғалімге кәсіби қолдау, даму, кәсіби құзыреттіліктің арттыру қолайлы факторлары болып табылады.

Бұл тарауда адамдарды оқыту әдістемелері теорияларынан туындайтын үлгілерге қатысты ой-пікірлер және осы оқу теорияларын цифрлық технологиялар көмегімен қолдану тәжірибелері келтірілген. Бірақ білім берудің «жақсы» жобасы әрдайым теориядан принциптерге, одан әрі тәжірибеге қарай бағытпен дами бермейді. Ол ресми түрде тиянақталып, негізделмесе де жалпылай тәжірибе немесе «қолданыстағы теория» ретінде бірқатар практикалық мысалдардан өрбіп шығуы мүмкін. Осылайша, «дұрыс» принциптерді қолдану - дизайн процесінің тек бір жағы ғана: одан бөлек, әдіскерлер іс жүзінде оқу дизайнын қалай жасақтайтынын ұғыну аса маңызды бұл жасалып жатқан нәрселерді бағалау, сипаттау және табысты дизайнерды басқалармен бөлісу үшін қажет. Бұл әсіресе жаңа мүмкіндіктер мен қауіп-қатерлер, соның ішінде білім алушылардың жаңа буындары мен оқытуды ұйымдастырудың жаңа түрлері - дизайнның дәстүрлі тәжірибесін үнемі қайта қарауды талап ететін, тез өзгертін контекст тұрғысынан ескерілуі керек мәселе.

Біліктілікті арттырып тәжірибеге араласқаннан кейінгі мұғалімдердің дәстүрлі оқыту әдістемесіне көшіп кетпеуі үшін мектепшілік, аудандық, қалалық, облыстық, республикалық әдістемелік қолдау мен біріккен әрекетті жүйелі жүзеге асыру маңызды.

Бүгінде желілік қоғамдастықтар, әртүрлі формада тәжірибе алмасулар, ортақ ойды ортаға салатын басылымдар, іс -тәжірибені тарату жұмыстарының жүйелі жүзеге асырылуда. Бұл өз кезегінде мұғалімге кәсіби қолдау, даму, кәсіби құзыреттіліктің арттыру қолайлы факторлары болып табылады.

Әдебиет

1. Құдайбергенова К.С. Инновациялық тәжірибе орталығы- педагогикалық технология көзі. Алматы 2001. -75б.
2. Елеубай С. Білім беру технологиясының қазіргі проблемалары. Алматы, 2001. 270б
3. Мұхаметжанова С.Т., Жартынова Ж.Ә., Интерактивті жабдықтармен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдері. Алматы, 2008ж.
4. Интернет жүйелері

Жәрімбет А.О., магистр, оқытушы,
Седырова И.М., ПП-22-1 оқу тобының студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

В статье рассматриваются преимущества и виды инновационных технологий обучения в высших учебных заведениях, приводятся примеры успешного внедрения и предлагаются рекомендации по их эффективному использованию, а также обсуждаются возможные проблемы их внедрения.

Abstract

The article discusses the advantages and types of innovative teaching technologies in higher education institutions, provides examples of successful implementation and offers recommendations for their effective use, as well as discusses possible problems with their implementation.

Қазіргі білім беруде оқытудың инновациялық технологиялары үлкен рөл атқарады. Олар оқу процесін студенттерге қызықты, тиімді және қол жетімді етуге мүмкіндік береді. Бұл дәрісте біз оқытудың инновациялық технологияларының анықтамасын, олардың артықшылықтарын, негізгі түрлерін, сондай-ақ жоғары мектепте сәтті жүзеге асырудың мысалдарын қарастырамыз. Сондай-ақ, біз инновациялық технологияларды енгізу кезіндегі проблемалар мен шектеулерді талқылаймыз және оларды тиімді пайдалану бойынша ұсыныстар береміз. Дәріс соңында біз заманауи білім берудегі инновациялық технологиялардың маңыздылығы және олардың оқу процесін жақсарту әлеуеті туралы қорытынды жасаймыз. [1]

Оқытудың инновациялық технологиялары-оқытудың тиімділігі мен сапасын арттыру үшін білім беру процесінде қолданылатын жаңа тәсілдер мен әдістер. Олар заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдануға, сондай-ақ жұмыстың әртүрлі әдістері мен формаларын біріктіруге негізделген.

Оқытудың инновациялық технологиялары студенттер оқу процесіне белсенді қатысатын, өз бетінше жұмыс істеу, сыни тұрғыдан ойлау және есептерді шешуге шығармашылықпен қарау дағдыларын дамытатын белсенді және интерактивті білім беру ортасын құруға мүмкіндік береді.

Оқытуды даралау - білім беру процесін әр студенттің жеке қажеттіліктері мен қабілеттеріне бейімдеу. Студенттерді белсенді тарту-белсенді жұмыс істеуге және білімді өз бетінше іздеуге жағдай жасау. Заманауи технологияларды қолдану-ақпараттық және

коммуникациялық технологияларды, оқытудың интерактивті әдістерін қолдану.

Бірлескен оқыту-студенттердің бірлескен жұмысын, өзара әрекеттесуін және тәжірибе алмасуын ұйымдастыру. Құзыреттілікті дамытуға бағдарлау-студенттерде тек білімді ғана емес, сонымен қатар табысты кәсіби қызмет үшін қажетті дағдыларды қалыптастыру.

Оқытудың инновациялық технологиялары студенттердің ынтасын арттыруға, қызмет көрсету сапасын жақсартуға мүмкіндік беретін заманауи білім берудің маңызды құралы болып табылады. Жоғары мектепте инновациялық технологияларды қолданудың бірқатар маңызды артықшылықтары бар:

Студенттердің ынтасын арттыру

Оқытудың инновациялық технологиялары оқу процесін студенттер үшін қызықты әрі тартымды етуге мүмкіндік береді. Интерактивті әдістерді қолдану, заманауи технологиялар мен мультимедиялық оқыту құралдарын қосу студенттердің назарын аударуға және олардың оқуға деген ынтасын арттыруға көмектеседі.

Оқыту сапасын жақсарту

Инновациялық технологиялар оқытуды тиімдірек және тиімді етуге мүмкіндік береді. Оқытудың әртүрлі әдістері мен тәсілдерін қолдану студенттердің жеке ерекшеліктерін ескеруге, олардың шығармашылық және сыни ойлауын дамытуға мүмкіндік береді. Оқытудың инновациялық технологияларын қолдану студенттер арасындағы белсенді өзара іс-қимыл мен ынтымақтастыққа ықпал етеді. Бірлескен оқыту әдістері студенттерге командада жұмыс істеуге, тәжірибе мен идеялармен алмасуға, қарым-қатынас пен ынтымақтастық дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Жоғары мектепте инновациялық технологияларды қолдану студенттерді еңбек нарығының заманауи талаптарына дайындауға көмектеседі. Студенттер өзекті білім алып қана қоймай, сонымен қатар заманауи технологиялармен жұмыс істеу дағдыларын дамытады, өзгерістерге бейімделуді және кәсіби дағдыларын дамытуды үйренеді.[2]

Инновациялық оқыту технологиялары студенттерді тиімді және интерактивті оқыту үшін қолданылатын әртүрлі әдістер мен тәсілдерді білдіреді. Инновациялық оқыту технологияларының кейбір негізгі түрлері:

Қашықтықтан оқыту қашықтықтан білім беру процесін ұйымдастыру үшін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдануды қамтиды. Студенттер оқытушының физикалық қатысуынсыз білім алып, тапсырмаларды орындай алады. Бұл оқу процесін икемді ұйымдастыруға мүмкіндік береді және студенттерге өз уақыттарын өз бетінше жоспарлауға мүмкіндік береді.

Интерактивті дәрістер мен семинарлар сабақ барысында студенттердің оқытушымен және бір-бірімен белсенді қарым-қатынасын қамтиды. Дәстүрлі пассивті ақпарат берудің орнына

студенттер пікірталастарға қатысады, мәселелерді шешеді, тәжірибеден алынған жағдайларды талдайды және алған білімдерін іс жүзінде қолданады. Бұл материалды тереңірек игеруге және сыни ойлауды дамытуға ықпал етеді.

Жобалық қызмет студенттердің болашақ кәсіби қызметімен байланысты нақты жобаларды орындауын қамтиды. Студенттер топтарда жұмыс істейді, мәселелерді зерттейді, шешімдерді әзірлейді және жұмыс нәтижелерін ұсынады. Бұл студенттерге теориялық білімді іс жүзінде қолдануға, командада жұмыс істеу дағдыларын дамытуға және өз жобалары үшін жауапкершілікті қабылдауға мүмкіндік береді.

Виртуалды және кеңейтілген шындық студенттер нақты өмірде қол жетімді болмауы мүмкін объектілермен және жағдайлармен өзара әрекеттесе алатын виртуалды ортаны құруға мүмкіндік береді. Бұл студенттерге практикалық тәжірибе алуға және қауіпсіз және бақыланатын ортада дағдыларды дамытуға мүмкіндік береді.

Онлайн платформалар мен білім беру ресурстары студенттерге әртүрлі оқу материалдарына, бейне дәрістерге, тесттер мен тапсырмаларға қол жеткізуге мүмкіндік береді. Студенттер өздеріне ыңғайлы уақытта материалдарды зерттей алады, күрделі тақырыптарды қайталай алады және білімдерін тексере алады. Бұл оқуды жекелендіруге және студенттердің әртүрлі қажеттіліктері мен оқу қарқынын ескеруге мүмкіндік береді. [3]

Бұл жоғары мектепте қолдануға болатын инновациялық оқыту технологияларының негізгі түрлерінің бірнешеуі ғана. Олардың әрқайсысының өзіндік артықшылықтары бар және белгілі бір жағдайларда тиімді болуы мүмкін. Оқу мақсаттары мен студенттердің қажеттіліктеріне сәйкес келетін технологияларды таңдау маңызды.

Әдебиет

1. Қабдықайыров Қ., Инновациялық технологияларды диагностикалау. – А, 2015
2. Раджерс Э. Инновация туралы түсінік. – //Қазақстан мектебі, №4, 2011.«Әлеуметтік әріптестік жағдайында техникалық және кәсіптік білім беру», Білім беру мекемесі басшыларының анықтамалығы №2 (26) 2013ж;
3. Назарбаев Н.Ә. Білім мен ғылым — даму тетігі / Елбасының ҚР Білім және ғылым қызметкерлерінің III съезінде сөйлеген сөзі // Егемен Қазақстан, 13 қазан, 2014.

ӘОЖ 793.4

Қазақтың ұлттық ойындарын дене шынықтыру пәнінде қолдану

Тілеубайұлы Әнуарбек, әдіскер, оқытушы,
Қазалы аграрлы-техникалық колледжі

Резюме

В статье рассматриваются особенности казахских национальных игр на уроках физической культуры и эффективность обучения, воспитание нравственности, национальных ценностей.

Abstract

The article examines the features of the Kazakh national games in physical education lessons and the effectiveness of training, education of morality, national values.

Қазақтың ұлттық және спорттық ойындарының да өзіндік тарихы, даму жолдары, қалыптасу кезеңдері бар. Қазіргі кейбір тарихи деректерге қарағанда, бізге жеткен ұлт ойындарының біразы сонау көне заманнан басталады. Демек: Қазақстан жерінде қалыптасқан алғашқы құрылыс халқымыздың ұлттық ойындарын да туғызған. «Бес тас», «Асық», «Садақ ату», сияқты ұлт ойындары шамамен алғанда осыдан бес мың жылдар бұрын ойналғандығы жайында айта келіп ағылшын ғалымы З.Маккей «Бұл ойындардың барлығы дерлік Азия елдерінде тайпалы одақтардың арасында тарағанға ұқсайды» - дейді.

Ұлт ойындары қоғамның өзгеруі, әлеуметтік – экономикалық жағдай негізінде толығып, тұрмысқа сіңіп, өзгеріске ұшырап отырған. Мысалы, Қазақстан жеріндегі алғашқы қауымдастық құрылыста қалыптасқан «Аң аулау», «Таяқ жүгірту», «Садақ ату», «Қақпа тас», «Қарагие» ойындары келесі дәуірлерде қайталау толығы процесінде «Аң аулау», «Құс салу», «Жамбы ату», болып аттары өзгеріп, мазмұны сақталып қалды.

Ұлттық мұраның бай қазынасының бірі – халықтың ұлттық ойындары көп салалы, көп қырлы құбылыс, ол тек ойындық сала емес, мәні жағынан да колледж тәрбиеленушілерінің рухани өресі кең өсіп – жетілуіне, эстетикалық мәдениетін қалыптастыруға тәрбиелейтін негізгі құралдардың бірі. Ұлы педагог В.Сухомлинский «Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, шығармашылықсыз, қиялсыз толық мәніндегі ақыл-ой тәрбиесі болмайды» дейді, демек, шәкірттің ақыл-ойы, парасаты ұлттық салт-сананы сіңіру арқылы байи түспек. Фольклортанушы ғалым Ә.Диваев «Қазақ балаларының ойындары» деген еңбегінде адамның жас ерекшелігін үш топқа бөледі: «...өмірге келгеннен бастап жеті жасқа дейінгі бала, жеті жастан он бес жасқа дейінгі балалар, он бес пен жиырма жас аралығындағы жастар...». Осының негізінде қазақтың ұлттық ойындарын үш топқа бөліп

қарастырып, бірінші топқа, сол жастағыларға лайықты: «санамақ, тәйтәй, айгөлек, соқыр теке, қуырмаш, алақан соқпақ, ақ серек-көк серек» т.б. ойындарын, ал одан кейінгі топқа: «тақия тастамақ, тартыс, сиқырлы қоржын, бәйге, көкпар, асық, хан талапай, теңге алу, қыз қуу, орамал тастамақ, ақсүйек, күрес» т.б. ойындарын жатқызуға болады. Мұндай ойындар баланы тез ойлауға, тапқырлыққа баулып, жаңа тақырыптарды жылдам меңгеруге ықпал етеді, сөз тіркесіне, ұйқастыруға дағдыландырады.

Біз болашақ ұрпағымызға тілімізді ғана үйретіп қоймай, салт-санамызды, дәстүрімізді мирас етіп қалдырып, ұрпақтан – ұрпаққа жалғасуына жағдай жасауымыз қажет.

Бұл ретте ойындардың мәні өте зор. Оларды қолдану негізінен дене тәрбиесі сабақтарында, спорттық жарыстар, серуендер кезінде жүзеге асады. Орайы келсе тіл дамыту мен көркем әдебиет сабақтарында да пайдаланған жөн. Себебі осы пәндерде санаға көбірек салмақ түседі. Сондай кезде өтетін тақырыпқа байланысты қимыл – қозғалыстар, жаттығулар, жаңылтпаштар, дене тәрбиесі, сергіту уақыттарын ұйымдастырса, баланың денесі ширап, көңілі көтеріліп, сабақ материалдарын қабылдау сапасы да артады. Балалар ойын барысында еркін тапқырлық әрекет байқатады, сезіну, қабылдау, ойлау, қиялдау, зейін қою, ықылас, ерік және т.б. түрлі психикалық түйсік пен сезімділікке тәрбиеленеді.

Халық ойынын көп ойнаған, халық фольклорынан мол сусындаған бала сол халықтың тынысымен дем алатыны және сол ойындар арқылы өз халқының салт – дәстүріне, туған жерінің географиялық жағдайына, яғни табиғат ерекшеліктеріне мән беріп өсері сөзсіз.

Балалар ойынында кейде өлең-тақпақтар жиі кездеседі. Ол өлең-тақпақтардың негізгі мақсаты тапқырлыққа, шапшаңдыққа, ептілікке баулу, қиялына қанат беріп, ойын ұштау, өз бетімен іскерлікке, қысылған жерде дұрыс шешім қабылдауға тәрбиелеу. Бұған қоса кез-келген ойынның аяғында жеңу бар да, жеңілу бар. Жеңгендер әрі қарай өз биігінде қалуға тырысса, жеңілгендер айып тартады. Ол көбінесе тақпақ айту, ән салу, би билеу түрінде болады. Бұдан қай ойынның да түпкі нысанасы - балалардың бойында өнердің, білімнің, тәрбиенің нұрын себу, өлең, тақпақ айтуға төселдіру екенін аңғару қиын емес. Ұлттық ойындарды оқу және тәрбие үрдісінде пайдаланудың өзектілігі Қоғамымыздың іргетасын нығайту үшін бүгінгі жастарға үлгілі, өнегелі тәрбие беру - қазіргі міндеттердің бірі.

Оқушыда жалпы адамзаттық құндылықтар мен адамның айналадағы дүниемен жеке тұлғалық қатынасын (этикалық, эстетикалық, адамгершілік тұрғысынан) тәрбиелеу мақсатын халқымыздың мәдени рухани мұрасының, салт-дәстүрінің озық үлгілерін оның бойына дарыту арқылы жүзеге асыруға болады. Осымен байланысты бағдарлама халқымызға тән әдептілік,

қонақжайлық, мейірімділік, т.б. сияқты қасиеттер, табиғатқа деген қарым-қатынасындағы біздің халыққа тән ерекшеліктер. Жас ұрпақ өз халқының мәдениетімен, асыл мұраларымен ұлттық әдебиеттер арқылы танысып келеді. Халық ойынды тәрбие құралы деп таныған. Ойынды сабақта қолдану оқушылардың ой-өрісін жетілдірумен бірге, өз халқының асыл мұраларын бойына сіңіріп, кейінгі ұрпаққа жеткізе білу құралы. Бірақ оны жүргізуге арналған нақты әдістемелік құралдар жоқтың қасы. Зерттеу жұмысында орыс тілінде жазылған әдебиеттер қолданылды. Соның нәтижесінде қазіргі таңда тақырыптың өзектілігі туындап отыр. Халық педагогикасының адам, отбасы, өскелең жас ұрпақты тәрбиелеу туралы арман-мақсаттарын, орныққан пікірлерін, ұсыныстарын қамтып көрсететін педагогикалық идеялар мен салт-дәстүрлері өткен мен қазіргінің арасындағы байланысты көрсетеді. Ол тарихи даму барысындағы әлеуметтік мәні бар ақпаратта (білім, білік) т.б. жиналып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады.

Ең алдымен, халық педагогикасы өскелең ұрпақтың еңбек пен өмір сүру бейнесінің негізі болып, оларды келешектегі қызметіне дайындайды. Біздің халықтық педагогикада еңбек тәрбиесі өте ертеден бастау алады. Ертеден келе жатқан еңбек тәрбиесінің әдіс-тәсілдер құралы, сөз жоқ, еңбек болып табылады. Еңбек адамның қалыптасуы мен тәрбиеленуінде бір ұрпақтан екінші ұрпаққа өмірлік тәжірибе береді және халықтың даму барысында шешуші роль атқарады. Еңбек ету кезінде адамның дене, ақыл-ой, эстетикалық дамуы мен еңбек тәрбиесі қатар жүреді. Халықтық педагогиканың ең бір көне тиімді құралдарының біріне ойын жатады. Ойын арқылы бала қоршаған ортаны өз бетінше зерделейді. Сөйтіп, өзінің өмірден байқағандарын іске асырып, қоршаған адамдардың іс-әрекетіне еліктейді. Соның нәтижесінде өзі көрген жағдайларды отбасылық тұрмыс пен қызмет түрлерін жаңғыртады. Мәселен, қазақтың ұлттық ойындары: «Бәйге», «Көкпар», «Алтын сақа», «Хан талапай», «Қыз қуу», «Тоғызқұмалақ» т.б. балалардың еңбекке деген қарым-қатынасы мен қабілеттерін арттырады.

Ойын дегеніміз – адамның ақыл-ойын дамытатын, қызықтыра отырып ойдан-ойға жетелейтін, тынысы кең, алысқа меңзейтін, қиял мен қанат бітіретін ғажайып.

Жас ұрпақ өз халқының мәдениетімен, асыл мұраларымен ұлттық әдебиеттер арқылы танысып келеді. Халық ойынды тәрбие құралы деп таныған. Ойынды сабақта қолдану оқушылардың ой-өрісін жетілдірумен бірге, өз халқының асыл мұраларын бойына сіңіріп, кейінгі ұрпаққа жеткізе білу құралы. Бірақ оны жүргізуге арналған нақты әдістемелік құралдар жоқтың қасы. Зерттеу жұмысында орыс тілінде жазылған әдебиеттер қолданылды. Соның нәрсесі нәтижесінде қазіргі таңда тақырыптың өзектілігі туындап отыр.

Халық педагогикасының адам, отбасы, өскелең жас ұрпақты тәрбиелеу туралы арман-мақсаттарын, орныққан пікірлерін,

ұсыныстарын қамтып көрсететін педагогикалық идеялар мен салт-дәстүрлері өткен мен қазіргінің арасындағы байланысты көрсетеді. Ол тарихи даму барысындағы әлеуметтік мәні бар ақпаратта (білім, білік) т.б. жиналып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады. Ең алдымен, халық педагогикасы өскелең ұрпақтың еңбек пен өмір сүру бейнесінің негізі болып, оларды келешектегі қызметіне дайындайды. Біздің халықтық педагогикада еңбек тәрбиесі өте ертеден бастау алады. Ертеден келе жатқан еңбек тәрбиесінің әдіс-тәсілдер құралы, сөз жоқ, еңбек болып табылады.

Еңбек адамның қалыптасуы мен тәрбиеленуінде бір ұрпақтан екінші ұрпаққа өмірлік тәжірибе береді және халықтың даму барысында шешуші роль атқарады. Еңбек ету кезінде адамның дене, ақыл-ой, эстетикалық дамуы мен еңбек тәрбиесі қатар жүреді.

Халықтық педагогиканың ең бір көне тиімді құралдарының біріне ойын жатады. Ойын арқылы бала қоршаған ортаны өз бетінше зерделейді. Сөйтіп, өзінің өмірден байқағандарын іске асырып, қоршаған адамдардың іс-әрекетіне еліктейді. Соның нәтижесінде өзі көрген жағдайларды отбасылық тұрмыс пен қызмет түрлерін жаңғыртады. Мәселен, қазақтың ұлттық ойындары: «Бәйге», «Көкпар», «Алтын сақа», «Хан талапай», «Қыз қуу», «Тоғызқұмалақ» т.б. балалардың еңбекке деген қарым-қатынасы мен қабілеттерін арттырады. Ойын дегеніміз – адамның ақыл-ойын дамытатын, қызықтыра отырып ойдан-ойға жетелейтін, тынысы кең, алысқа меңзейтін, қиял мен қанат бітіретін ғажайып нәрсе. Е.Сағындықов өз еңбегінде: «Қазақтың ұлт ойындары тақырыпқа өте бай және әр алуан болады», - дей келіп, ұлт ойындарын негізінен үш салаға бөліп топтастырған.

Ә.Диваев «Игры киргизских детей» атты еңбегінде тарихта алғаш рет қазақтың ұлттық ойындарын үш топқа бөліп қарастырады. Қазақ балаларының ұлттық ойынына тоқталғандардың бірі – орыс ғалымы А.Алекторов. Мәселен, оның «О рождении и воспитании детей киргизов, правилах и власти родителей» (Орынбор, 1891) атты еңбегінің атауға болады. М.Жұмабаев ойындарды халық мәдениетінен бастау алар қайнар көзі, ойлау қабілетінің өсу қажеттілігі, тілдің, дене шынықтыру тәрбиесінің негізгі элементі деп тұжырымдайды. Кезінде ұлттық ойындарды зерттеген авторлар қатарында М.Тәнекеев, Б.Төтенаев, М.Балғымбаев, Ә.Бүркітбаев, т.б. есімдерін атауға болады. Кеңес Одағы кезіндегі ұлттық ойындардың маңызы мен қажеттілігін көрегендікпен қарастырған ғалым Б.Төтенаев «Қазақтың ұлттық ойындары» (Алматы, 1994) атты еңбегінде қазақ ойындарын бірнеше топқа бөліп, ойын шарттарын жазып, жастар үшін тәрбиелік мәнін зерделеп, ойын білдірген. Сабақта және тәрбиеде, яғни балабақшалар мен бастауыш мектептерде ұлттық ойынды ұтымды пайдаланса, алдымен еңбекке баулу және дене шынықтыру пәндерінде оқушылардың өз бетімен жұмыс жасау дағдыларын қалыптастыру

шарттары теориялық тұрғыдан негізделсе, онда оқушылардың білімге деген құштарлығын арттыруға және халықтың асыл мұрасын бойына сіңіріп, ұлттық сананы қалыптастыруға болады.

Қай халықтың болмасын, оның ұлттық ойындарының белгілі бір мақсаты мен әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан ерекше қасиеттері болады. Сондықтан халық арасында қалыптасқан ойындар туралы сипаттамалық жинақтар, деректер және құжаттар дұрыс зерттеу мен талдауды қажет етеді. Ұлттық дәстүрлі халық ойындарының ел арасындағы беделі, тарихи қоғамдағы алатын орны және болашақ ұрпақты өсірудегі қажеттілігі, оның шығу тарихы туралы ғылыми тұрғыдан бізге дейінгі ғалымдар да көп ізденді. Осы мәселеге байланысты зерттелген ғылыми еңбектерді біз хронологиялық шектігіне қарай бірнеше топқа бөліп қарастырамыз.

1. Орыстың отарлау саясаты кезеңіндегі алғашқы орыс әскери шенеуніктері мен миссионерлерінің көшпенділер хақындағы зерттеу жұмыстары;

2. Кеңес заманы кезеңіндегі Орта Азия және Қазақстан халықтарының ұлттық ойындары туралы жазылған ғылыми еңбектер;

3. Мектеп жасына дейінгі балаларды дене шынықтыруға баулу әдістерін педагогикалық сипаттағы бағыт-бағдарлама тұрғысынан зерттелген жинақтар.

4. Тәуелсіз егеменді елдер кезеңіндегі (1992 жылдан бүгінге дейін) аталған тақырыпқа қатысты ізденістер. Алғашқы топтама еңбектің тарихнамалық тізгінін Ә.Диваевтың еңбегін талдаудан бастайық. Ол өзінің «Игры киргизских детей» атты еңбегінде тарихта алғаш рет қазақтың ұлттық ойындарын үш топқа бөліп қарастырады. Ә.Диваев алғашқы топтағы ойын түріне рулық-қауымдық құрылыс кезеңінде өмірге келген ойындарды, екінші топтамадағы дәстүрлі ойындарға қозғалыс ойындарын, үшінші топқа – спорттық ойын түрлерін жатқызады. Ізденуші этнографтың дәлелдеуінше, халық ойындары балалардың іс-әрекетін, қимыл-қозғалысын дамытумен қатар денсаулығын шыңдауда тездетуші үрдіс әрекетін атқарады. Ә.Диваев: «Как киргизы развлекают детей» деген мақаласында: «бала бас бармағын көтеріп оған пайғамбарымыз не дейді деп көк аспанға қарап, құдай тәңірінен рұқсат сұраған», - дей келіп, «Бес саусақ» ойыны мен саусақ атауларын алға тартады және аталған мақалада саусақ пен қимыл-қозғалыс жасау әрекеті негізінде баланы тәрбиелеп, шынықтырудың үлкен даналық философиялық мағынасы жатқандығы сөз етіледі.

Қазақ балаларының ұлттық ойынына тоқталғандардың бірі – орыс ғалымы А.Алекторов. Мәселен, оның «О рождении и воспитании детей киргизов, правилах и власти родителей» (Орынбор, 1891) атты еңбегін атауға болады. Автор бұл еңбегінде көшпенді қазақ халқының өмір сүру салтындағы баланың дүниеге келген сәтінен бастап өсу динамикасына дейін ұлттық ойын мен қимыл-қозғалыс әрекетінің

алатын орны және балғындардың денсаулығы мен дене мүшесінің қалыптасып дамуындағы жеке халық ойындарының қажетті жақтарын ашып көрсетеді. Қазақтың белгілі ғалым ағартушылары А.Құнанбаев, Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин халық ойындарының балаларға білім берудегі тәрбиелік мәнін жоғары бағалап, өткен ұрпақтың дәстүрі мен алтын құрметтеп, адамдардың ойы мен іс-әрекетін танып түсінуде жастардың эстетикалық, адамгершілік ой талабының өсуіне оның атқаратын қызметін жоғары бағаласа, М.Жұмабаев ойындарды халық мәдениетінің бастау алар қайнар көзі, ойлау қабілетінің өсу қажеттілігі, тілдің, дене шынықтыру тәрбиесінің негізгі элементі деп тұжырымдайды. Ұлттық ойындар халық тәрбиесінің дәстүрлі табиғатының жалғасы.

Ежелден дәстүрлі ойындарда халықтың өмір сүру әдісі, тұрмыс-тіршілік еңбегі, ұлттық дәстүрлері, батырлық-батылдық туралы түсінігі, адалдыққа, күштілікке ұмтылуы, шыдамдылық, т.б. құндылықтарға мән берілуі – халық данышпандығының белгісі. Бұл жерде айта кететін бір жайт, Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1943 жылғы шешіміне сәйкес 1949 жылы жарық көрген «Краткий сборник казахских народно-национальных видов спорта» атты еңбегі М.Гуннердің толықтырып, өңделген кітабы. XX ғасырдың басында көшпенді халықтар: қазақ, өзбек, қырғыз, түркімен, қалмақ, т.б. отар елдері туралы этнографиялық деректер жинақтап, олардың ұлттық мәдениетінің тармағы – халық ойындары, оның ішіндегі құрамдас бөлшегі болар ойынын жинап зерттеуді Түркістан генерал-губернаторы арнайы шенеуніктер мен миссионер ғалымдарға жүктеген.

Кеңес дәуірі жылдарында қазақтың ұлттық дәстүрлі халық ойындары күн тәртібіндегі өзекті мәселе болғанына қарамастан, сол тоталитаризм кезінде дәстүрлі ұлттық ойындарды зерттеген авторлар қатарында М.Тәнекеев, Б.Төтенаев, М.Балғымбаев, Ә.Бүркітбаев, т.б. есімдерін атауға болады. Әсіресе М.Тәнекеевтің қазақтың ұлттық және дәстүрлі ойындарын зерттеген деректерінің өзі жеке мәселе. Оның негізгі еңбектері Қазақстандағы спорт пен дене тәрбиесі саласына арналған. Ең бастысы, ол дене тәрбиесінің халықтық педагогикасы сияқты көкейтесті мәселесінің негізін қалаған М.Тәнекеевтің авторлығымен шыққан алғашқы туынды «Казахские национальные виды спорта и игры» (Алматы, 1957). Бұл зерттеуінде ізденуші қазақтың «Тоғызқұмалақ» ойынының ереже тәртіптерін таразылап, халық ойынының қажетті жақтарын ашып, сонымен қатар басқа да ұлттық қозғалмалы, спорттық ойын түрлеріне тоқталып, анықтама беріп жіктеп, құнды мұрағат деректеріне сүйене отырып, ғылыми сараланған пікірлер айтады. Ғалым негізінен Қазақстандағы Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде дене тәрбиесі мәдениетінің дамуын талдай отырып, тарихта тұңғыш рет, дене мәдениеті мен спорттың екі даму бағытын қара халықтық және ақсүйектік деп көрсетіп, оны

формациялық әдістемеге сүйеніп, яғни таптық тұрғыдан қарастырады. Сонымен бірге ғалым зерттеуіне әскери қолданбалы маңызы бар кейбір спорт және ойын түрлерінің өрлеуіне отаршыл Ресей патшалық өкіметінің саяси көзқарасын көрсетеді. Кеңестік кезеңдегі ұлттық ойындардың маңызы мен қажеттілігін көрегендікпен қарастырған ғалым Б.Төтенаев «Қазақтың ұлттық ойындары» (Алматы, 1994) атты еңбегінде дәстүрлі қазақ ойындарын бірнеше топқа бөліп, ойын шарттарын жазып, жастар үшін тәрбиелік мәнін дәлелдеп, ойын зерделеген.

Аталған автор қаламынан халықтың этнопедагогика мен ұлттық ойындар арасындағы байланыс және ойындардың ертеңгі болашаққа керекті қасиеттілігін зерттеген басқа да қомақты ізденістер дүниеге келеді. Е.Сағындықовтың авторлығымен жазылған ғылыми монография «Ұлттық ойындарды оқу-тәрбие ісінде пайдалану» (Алматы, 1993) деп аталады. Ғылыми еңбекте қазақ мектептерінде I-ҮІ сыныптарда қазақ халық ойындарын жекелеген классификацияларға топтап, оны сабақта және сабақтан тыс тәрбие жұмыстарында қолдану әдістері анықталып, қазақ халық ойындарына педагогикалық талдау жасалып, оқу үрдісінде пайдалану қажеттілігі негізделеді. Ә.Бүркітбаевтың авторлығымен 1985 жылы жазылған «Спорттық ұлттық ойын түрлері және оның тәрбиелік мәні» жинағында ұлт спорты түрлері мен ұлттық спорт ойындарының балалардың күнделікті өміріндегі алатын орны, тәрбиелік маңызы және ат спорты мен ұлттық ойындардың ережесі қарастырылса, М.Балғымбаевтың «Қазақтың ұлттық спорт ойыны түрлері» (Алматы, 1985) атты еңбегіндегі ат спортына қатысты бәйгені бастап жорға жарыс, аударыспақ, жамбы ату, аламан бәйге, т.б. жарыс түрлеріне салыстырмалы талдау жасалады. Бала өміріндегі ұлттық және спорттық қимыл-қозғалыстың және ойынның алатын орны, формасы және мазмұны үлкен адамның тұрмыстық күйімен, еңбек түрімен және мазмұнымен салыстырылса, қаладағы қажеттіліктің бір тұсы адамды дағдыға үйрету екендігін байқаймыз. Бұл кезде дене шынықтыру мен ақыл-ойын ақыл-ой дамуына, жалпы түсінік пен ұғымның қалыптасуында, маңызды ойлау операциялары: талдау, салыстыру, қорыту, қабілетіне қажетті организм деп аударған. М.Контарович, Л.Михайлованың авторлығымен жазылған еңбекте жыл мезгіліне сәйкес қыс айларында ойналатын ойындар, топ болып ойнайтын, жеке бір балаға арналған далада өткізілетін қимыл-қозғалыс ойындарының әдістемелік нұсқауы берілген. Ойын түрлері мен шарттарын бала жасына қарай бөліп классификация жасап, бірнеше халық ойындарын ұсынған. Олардың ішінде «Қояндар» (2-3 жасарларға), «Аңшы мен ит және қояндар» (4 жастағылар үшін), «Торғай мен мысық» (5-6 жастағыларға арналған) қозғалмалы ойындарын зерттеп, қолданысқа түсірген.

А.Быкованың басшылығымен баспадан шыққан «Физическое воспитание в детском саду» кітабында балабақшаның әр тобында жас ерекшелігіне қарай өткізетін қарым-қатынас ойындарын ұйымдастыру және оны өткізу әдістері, т.б. мәселелер қарастырылған. Мысалы, қозғалып ойнау барысында алғашқы күннен бастап балаларды өзін-өзі тежеуге үйрету, сонымен қатар барлық баланың қабылдау қабілеті бірдей емес екендігі, яғни белсенділер мен жайбасар әлсіз балалар арасындағы тепе-теңдікті сақтау қасиеті, оларды әр түрлі ойынға тарту арқылы шыңдау, ұмтылдыру, бірнеше рет бір ойынды ойнату барысындағы баланың физиологиялық өзгерісімен қатар психологиялық тұрғыдан сенімділігінің артуы ғылыми еңбектің құндылығын жоғарылатады. Осы орайда соңғы жылдары біздің қарастырып отырған ізденіс тақырыбымызға орай бірнеше ғылыми еңбектер жарық көрді. Е.Мұхиддинов қазақтың ұлттық ойындарын дамыған қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық құрылыммен байланысты қарастырады. Дене шынықтыру пәнінің теориялық дәлелдемесін қазақтың ұлттық ойындарының тәжірибелік жағымен біртұтас алып қарайды. А.Құралбекұлы мен С.Әкімбайұлы жалпы білім беретін қазақ мектептерінің дене шынықтыру жүйесінде қазақ этнопедагогикасы материалдарына, оның ішінде халық шығармашылығы мен ұлттық ойындарды тиімді пайдаланудың ғылыми теориялық-әдістемелік негіздеріне сүйене отырып талдау жасаса, А.Айтпаеваның ғылыми еңбегінде орыс тілінде оқытатын мектептердің бастауыш сынып оқушыларын тәрбиелеу құралы ретінде қазақ халқының ойындарын пайдаланудың теориялық-әдістемелік негіздері жасалып, олардың тәрбиелік мүмкіндіктері айқындалған.

Оқу үрдісінде ұлттық ойын элементтерін пайдалану сабақтың тақырыбы мен мазмұнына сай алынады. Сонда ғана оның танымдық, тәрбиелік маңызы арта түседі. Оқушыларды әсіресе, «Сиқырлы қоржын», «Көкпар», «Асық» секілді ұлттық ойындарға қатыстыру өте тиімді екеніне көз жеткізу қиын емес. Бұл ойындарды жаңа материалды бекіту немесе қайталау кезінде қолдану керек деген пікір бар. Оқушы ойынның үстінде не соңында өзінің қатысу белсенділігіне қарай түрлі баға алуы мүмкін. Мұғалім әр оқушының еңбегін бағалап, ынталандырып отыруы тиіс. Ойынның тәрбиелік маңызы мынада: ол баланы зеректікке, білгірлікке баулиды.

Бабаларымыздың асыл қазыналарына деген көзқарасын құрметтеуге сөз әсемдігін сезінуге үйретеді. Батылдыққа, өжеттікке тәрбиелейді. Ендеше еңбекке баулу сабағын ұлттық ойындар арқылы сабақтасытырып түсіндіру пән тақырыптарын тез, жылдам меңгеруге ықпал етеді. Оқушының сөздік қорын байыта түседі.

Қазақтың белгілі ғалым ағартушылары Абай Құнанбаев, Шоқан Уалиханов, Ыбырай Алтынсарин халық ойындарын балаларға білім берудегі тәрбиелік мәнін жоғары бағалап, өткен ұрпақтың дәстүрі мен салтын құрметтеп, адамдардың ойы мен іс-әрекетін танып түсінуде

жастардың эстетикалық адамгершілік ой талабының өсуінде оның атқаратын қызметін жоғары бағалады. Қазақтың ұлттық дене шынықтыру мәдениеті жеке тұлғаның жалпы мәдениетінің құрамдас бір бөлігі ретінде мектептегі кезеңнен қалыптаса бастайды. Сондықтан оны пайдалану тек қозғалғалмалы біліктілік, дағдыларды дамытып қана қоймайды, сонымен қатар мектеп оқушыларынан қазақтың ұлттық спорт түрлеріне деген көзқарасын қалыптастырып, дене жаттығулары мен ойындарын өз беттерінше дамытуға тәрбиелеп, оқу-ойын материалдарын бір жүйе ретінде олардың руханилығын, адамгершілігін, дене тәрбиесін тәрбиелеуге баулуды қарастырады. Бұндай жағдай Қазақстан Республикасының оқушыларының көпшілігінде ұлттық спортпен, ұлттық ойындармен, дене жаттығуларымен жүйелі түрде айналысуға деген мұқтаждықтың, осы саладағы өз бетінше жүргізілетін сабақтардың ғылыми негізделген әдістемесінің жоқтығын, сонымен қатар көптеген жалпыға міндетті білім беру мекемелерінде, мектептерде (әсіресе, ауыл мектептерінде) оқудың материалдық базасының нашарлығынан, оқушылардың оқитын орындары да қашықта болғандықтан, мектептен тыс сабақтар мүлдем жүргізілмейді. Осы жоғарыда айтқан мәселелердің бәрі аталған тақырыптың әлі де болса жан-жақты толық зерттеуді қажет ететіндігін көрсетеді. Ұлттық ойындарды мазмұны мен күрделілігіне байланысты және балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, төменгі, орта және жоғарғы сынып оқушылары ойнайтын ойындар деп бөлуге болады. Қажетті ойындарды өтілетін сабақ не жаттығудың алдында тұрған педагогикалық міндеттеріне байланысты таңдап алу қажет. Дене тәрбиесі сабағында және жаттықтыру кезінде қозғалыс ойындарын, оның ішінде ұлттық ойындарын қолдану арнайы үйрену міндеттерін шешуге көмектеседі.

Ұлттық және эстафеталық қозғалыс ойындарын ұйымдастыра отырып оқушылардың қызығушылығын арттыру, ұйымшылдыққа, батылдыққа және салауатты өмірге тәрбиелеу. Ұлттық ойындарды спорттық ойын сабақтарында, жеңіл атлетика, гимнастика сабақтарында, жалпы дене қуаты дайындығы және жаттықтыру сабақтарында кеңінен қолдануға болады. Ұлттық ойындардың дене тәрбиесі сабағын жоғары әдістемелік деңгейде сапалы өткізудегі пайдасы мол. Жалпы ойындарды жүйелі түрде пайдалану, қиыншылықтарды жеңуге, еңбексүйгіш субъект ретінде тәрбиелеуге ықпал етеді.

Ұлттық ойындар жаттығулар көмегімен оқушыларды жаттығуға керек психикалық күйге түсіреді. Көңіл күйді көтеру, көңілдену, тактикалық ойлауды дамыту, сыртқы қоршаған ортаны тез сезіну, келешек істелетін жұмыстарға дайындалу, жинақталу қасиеттерін қамтамасыз етеді.

Ойын жаттығуларын ойша қайталау арқылы барлық ықылас зейінді аударуға негізделеді. Ұлы педагог В.И.Сухомлинский:

«Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, шығармашылықсыз, қиялсыз толық мәніндегі ақыл-ой тәрбиесі болмайды», - дейді. Демек, шәкірттің ақыл-ойы, парасаты ұлттық салт-сананы сіңіру арқылы баии түседі. Оқу үрдісінде ұлттық ойын элементтерін пайдалану сабақтың тақырыбы мен мазмұнына сай алынады. Сонда ғана оның танымдық, тәрбиелік маңызы арта түседі. Соның нәтижесінде өзі көрген жағдайларды отбасылық тұрмыс пен қызмет түрлерін жаңғыртады. Мәселен, қазақтың ұлттық ойындары: «Бәйге», «Көкпар», «Алтын сақа», «Хан талапай», «Қыз қуу», «Тоғызқұмалақ» Ақ серек,көк серек», «Соқыр теке», «Асық ойыны», «Ине, жіп және түйіншек», «Әтештер қақтығысы», «Қызыл ту», «Мысық пен Тышқан»,«Теңге алу», т.б. балалардың еңбекке деген қарым-қатынасы мен қабілеттерін арттырады. Ойын дегеніміз – адамның ақыл-ойын дамытатын, қызықтыра отырып ойдан-ойға жетелейтін, тынысы кең, алысқа меңзейтін, қиял мен қанат бітіретін ғажайып нәрсе. Оқушыларды әсіресе, «Сиқырлы қоржын», «Көкпар», «Асық» секілді ұлттық ойындарға қатыстыру өте тиімді екеніне көз жеткізу қиын емес. Бұл ойындарды жаңа материалды бекіту немесе қайталау кезінде қолдану керек деген пікір бар. Оқушы ойынның үстінде не соңында өзінің қатысу белсенділігіне қарай түрлі баға алуы мүмкін. Мұғалім әр оқушының еңбегін бағалап, ынталандырып отыруы тиіс. Ойынның тәрбиелік маңызы мынада: ол баланы зеректікке, білгірлікке баулиды. Бабаларымыздың асыл қазыналарына деген көзқарасын құрметтеуге сөз әсемдігін сезінуге үйретеді. Батылдыққа, өжеттікке тәрбиелейді. Ендеше еңбекке баулу сабағын ұлттық ойындар арқылы сабақтасытырып түсіндіру пән тақырыптарын тез, жылдам меңгеруге ықпал етеді. Оқушының сөздік қорын байыта түседі. Ұлттық спорт түрлері мен халық ойындары жеткіншек ұрпақты үйлесімді тәрбиелеудің ажырамас бөлігі болып табылады. Қазіргі дене шынықтыру практикасында ғасырлар бойы сомдалған және сыннан өткен халық ойындары мен ұлттық спорт түрлері құралдары арқылы жеткіншек ұрпақты тәрбиелеудің бай тәжірибесін пайдалану қажет.

Ойын баланың барлық қабілетінің дамуына, айналасындағы дүние жайлы түсініктерінің кеңейуіне көмектеседі. Халқымыз ойындарғы тек балаларды алдандыру, ойнату әдісі деп қарамай, олардың мінез-құлқының қалыптасу құралы деп ерекше бағалаған. Ойын балалардың негізгі іс-әрекеті ретінде психологиялық, анатомиялық-физиологиялық, педагогикалық маңызы зор қызметтер атқарады. Ойын баланың даму құралы, таным көзі, білімділік, тәрбиелік, дамытушылық мәнге ие бола отырып, адамның жеке тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді. Ойынды әрбір адам ойнап өседі, ойынды көп ойнаған адамның дүниестанымы кең, жаны таза, жүрегі нәзік, нағыз сезімтал тұлға болмақ. Ал кей балалар ойында шынайы өмірді бейнелесе, кей балалар ішкі сезімін білдіреді.

Ойынның дамуына және баланың ойынға араласуына әсер ететін қызықты ойынның түрлері өте көп. Халық арасында «Денсаулық -зор байлық» деп тегін айтылмаған. Демек, кезінде ұлттық ойындарды көп ойнап, жүгіріп, далада, таза ауада жүру –жас организмнің дұрыс та сергек өсуінің көзі болған және де балалар ойын ойнаған кезде көпшіл, Отанның болашақ азаматы болуға, халқына адал қызмет етуге бағытталған. Сондықтан білім берудің жаңа технологиясын пайдаланып, дене тәрбиесі пәнін жаңа технологиялық әдіспен оқушылардың жас ерекшеліктеріне, денсаулықтарына байланысты, ұлттық ойындарды спорттық ойын түрлеріне, сабақтың мазмұнына қарай іріктеп алып пайдалануға кез келген дене тәрбиесі мұғалімінің мүмкіндігі бар деп санаймын.

Әдебиет

- 1.Базарбегі Т. Бастауыш мектептегі дене тәрбиесі – Алматы; Рауан, 1994.
- 2.Дене тәрбие жүйесінің мазмұны мен негіздері. Ұлт тағылымы. № 4. Алматы, 2005. –Б. 28-31.
- 3.Дене шынықтыру және спорт психологиясы пәні бойынша тесттік тапсырмалар жинағы. Оқу-әдістемелік құралы.-Кентау, 2007. «Еркін и К-XXI» ЖШС баспаханасы. -150б.
- 4.Жеке тұлғаның рухани дамуындағы дене мәдениетінің рөлі //«Шоқан тағлымы 14» Халықаралық ғылыми-практикалық конференция. Т.6.- Көкшетау, 2009. – Б.222-224.
- 5.Иванов П, Қарақов А. Дене тәрбиесі. Алматы, 2003.
- 6.Қуаныш Т.Ш. Дене тәрбиесінің ілімі. Алматы, 2005.
- 7.Мухтаров С.М.. Дене тәрбиесі сабағында // Қазақстан мектебі., 2001. – № 6 . 67- 68 б.б.
- 8.Спорттық қызметтің мәні мен ерекшелігі. «Қазақстан жоғарғы мектебі» 2008. №1, -Б.-71-76.
- 9.Тайжанов.С., Қошаев М.Н., Адамбеков М.И.,Мухтаров С.М. Баларда қозғалыс функциясын қалыптастыру // Дене тәрбиесінің жаршысы журналы., - 2004. – № 1. - 79-84 б.б.
- 10.Танекеев М.Т. Қазақстандағы дене тәрбиесі. Алматы, 2001.
- 11.Уанбаев Е. Дене тәрбиесінің негіздері. – Алматы, 2001.

**Дуалды оқыту жүйесін енгізу – кәсіптік білім беру үдірісін
жетілдірудің инновациялық жолы**

Арзакынов Қ.М., арнайы пән оқытушысы,
Қазалы аграрлы-техникалық колледжі

Резюме

В статье рассматривается специфика дуального обучения в подготовке специалистов в области профессионального образования.

Abstract

The article examines the specifics of dual education in the training of specialists in the field of vocational education

Қазақстанның әлемдік көшбасшылар қатарынан көрінуімен еліміз экономикасының бәсекеге қабілеттілік деңгейінің артуы өнеркәсіптің инновациялық даму тиімділігімен ұштасады. Бұл өз кезегінде озық білім мен жаңа технологияларды өмірге әкелетін ғылыммен және өндіріспен жүйелі байланыстағы жоғары техникалық білім саласын жаңғыртуға байланысты. Сондықтан заманына сай зерделі ой өрісі жоғары азаматтарды қалыптастыру мемлекеттің аса маңызды стратегиясы болып отыр. Қазіргі кезеңде еліміздегі білім беру жүйесі әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда яғни білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, жаңаша қарымқатынас қалыптасуда.

Қазақтың классик жазушысы М.Әуезов: «Халық пен халықты, адам мен адамды теңестіретін нәрсе білім» - деген болатын. Қай елдің болсын, даму деңгейін, рухани мазмұнын, өркендеу әлеуметін айқындайтын бірден-бір бағыт - білім беру жүйесінің сапалылығы. Қазіргі заманғы ғылыми техникалық үрдістің қарқыны білім беру жүйесінің алдына мүлдем жаңа міндеттер қойып отыр. ҚР «Білім туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті оқытудың жаңа технологияларын енгізуге, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық коммуникациялық желілерге шығу, ұлттық және жалпы азаматтық құндылықтарды, ғылым мен тәжірибе жетістіктері негізінде жеке кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау» (Қ.Р. «Білім туралы» заңы, 8-бап) делінген болатын. Сондықтан білім беру жүйесіндегі бүгінгі күнгі өзекті мәселелердің бірі - кәсіби маман даярлау. Маманға қойылатын негізгі талаптар – құзіреттілік пен мобильділік.

Білім беру саласы қызметкерлерінің алдына қойылып отырған міндеттердің бірі – оқытудың әдіс тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және қазіргі заманғы инновациялық технологияларды меңгеру. Инновация бұл ұйымдастыру, әдістемелік, ғылыми және т.б. барлық бағыттардағы негізгі білімнің сапасын жоғарлатудың құралы болып

табылады. Инновациялық үрдістер білім беруді сапаландырудың тасымалдаушы құралы ретінде оқытушылық белсенділікті қалыптастырып, кәсіби шеберлігін ғылыми шығармашылықпен ұштастыру арқылы еңбек етуге жетелейді. Инновациялық процестерді ендіру өзара байланыс негізінде: енгізілген технологияның ерекшеліктерімен; жаңашылдардың инновациялық әлеуетімен; жаңалықты енгізу жолдарымен анықталады.

Техникалық және кәсіптік білім беру жүйесіндегі жаңашылдықтың бірі – дуальды оқыту жүйесінің енгізілуі. Дуальды оқыту жүйесі дегеніміз – теорияны өндіріспен ұштастыра оқыту технологиясы. Дуальды оқыту жүйесінің негізгі мақсаты – техникалық – кәсіптік оқу орындарының жұмыс беруші жеке сектордағы өндіріс, шаруашылық мекемелерімен серіктестік ретінде бірлесе отырып, нарық заманында бәсекелестікке төтеп бере алатын, жаңа инновациялық-технологиялық бағдарламаларды меңгеруге дайын жұмысшы мамандар даярлау.

Әлемдік тәжірибеде көрсетілгендей дуальды оқыту жүйесінің енгізілуі экономиканың өсуіне түбегейлі ықпал етіп, кәсіпорынның дамуына септігін тигізіп отыр. Еуропаның көптеген елдерінде бұл жүйе қарқынды жүргізілуде. Жұмыс күшінің сапасын анықтау Халықаралық институтының жүргізген мониторингі бойынша (Швейцария) Германия – кадрларды дайындау сапасы бойынша алдыңғы қатарда. Дуалды оқыту жүйесінің міндеті – колледжді бітірген жас маман кәсіби жүйедегі оған белгіленген жердегі жұмысының өнімді болуы болашақ маманның кәсіби әрекетіне толық даярлығын қалыптастырады. Нақты өндіріс жағдайларына бейімделген, жұмыс орнында дағды мен білімді тікелей игеруге бағытталған, практикалық сағаттардың оқыту бағдарламасына барынша үйлесіммен біріктірілетін білікті мамандарды дайындау қазіргі кезде білім берудің дуалды жүйесі деген атпен белгілі. Колледждегі оқу үрдісіне дуальды білім беру жүйесін енгізу келесі мәселелерді шешуге мүмкіншілік береді:

1. Оқу мекемесінің тартымдылық беделінің артуы, студенттер контингентінің жоғарылауы;

2. Оқушылардың қызығушылығы мен сұранысына қарай бағдарламалар, элективті (икемді) курстар бағдарламаларын әзірлеу;

3. Мамандықты тереңірек ойланып таңдауға, социализация, тапқырлық пен шығармашылыққа бейімдейтін біліктіліктің дамуы;

4. Дуалды жүйе бойынша оқытылатын тұлғаның қажетті біліктілік пен еңбек дағдыларына, кәсіби білімге ие болып еңбек нарығында сұраныс деңгейінің жоғарылуы;

5. Бітірушілерді одан әрі жұмысқа орналастыру, жұмыссыздықтың қысқаруы;

6. Білім беру мекемелерінің жобаларды жүзеге асыру кезеңдерінде қосу арқылы кәсіпорындармен өзара әрекеттесу аясын кеңейту;

7. Білім беру мекемелерінің бәсекелесуге қабілеттілігін жоғарылату.

Дуальды оқытуды ұйымдастыру және жүргізу үдерісі:

1. Дуальды оқыту дуальды оқыту туралы шартқа сәйкес жүзеге асырылады.

2. Дуальды оқытуға арналған конкурстық іріктеу білім алушылармен ұйым (кәсіпорын) өткізетін әңгімелесу нәтижелері бойынша жүргізіледі.

3. Дуальды оқыту шеңберінде оқу процесін ұйымдастыру оқу орны бекіткен және ұйыммен (кәсіпорынмен) келісілген оқу жоспарларына сәйкес жүзеге асырылады.

4. Оқу орнындағы оқу процесі теориялық сабақтарды және өндірістік оқуды, зертханалық-тәжірибиелік және есеп-айырысу-графикалық сабақтарды, кәсіби тәжірибені, курстық және дипломдық жобалауды оқу өндірістік шеберханаларында, оқу шаруашылықтары мен оқу полигондарында, сондай-ақ тікелей өндірісте және тиісті бейінде оқытуды қамтиды. Өндірістік оқыту мен кәсіптік практиканың нысаны, мазмұны және көлемі тиісті мамандық пен біліктілік бойынша қолданыстағы білім беру бағдарламаларының негізінде айқындалады. Дуальды оқытуды қолданумен бірге техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білімнің оқу жоспарлары мен білім беру бағдарламалары оқыту орындарындағы теориялық оқуды және ұйым (кәсіпорын) базасында өндірістік оқыту мен практиканың кемінде 60 пайызын көздейді. Өндірістік оқыту теориялық оқытумен сүйемелденеді, онда оқу процессінің кестесі ұйыммен (кәсіпорынмен) келісіледі. Өндірістік оқыту мен кәсіптік практикадан өту кезеңінде білім алушыға 2015 жылғы 23 қарашадағы Қазақстан Республикасы Еңбек кодексіне сәйкес кәсіпорынның еңбек тәртібі қағидасы қолданылады. Білім алушы өндірістік оқыту мен практикадан өту уақытында білім алушының еңбек өтіліне есептелетін белгілі бір функционалдық міндеттерді орындайды және сол уақыт үшін өтемақы төлемі жүргізіледі. Дуальды оқыту шеңберінде білім алушы аралық аттестаттаудан өтеді, (2,3-оқу курсынан кейін), қорытындысына сәйкес оған нақты мамандық бойынша кәсіби біліктіліктің қол жеткізген деңгейі (дәреже, класс, санат) беріледі және «Білім туралы мемлекеттік үлгідегі құжаттардың түрлері мен нысандарын және оларды беру ережесін бекіту туралы» 2007 жылғы 28 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы үкіметінің қаулысымен бекітілген нысан бойынша құжат (сертификат) беріледі.

Дуальды оқытуды ұйымдастыру процесіне қатысушылардың функциялары: 1. Білім беру саласындағы уәкілетті орган дуальды оқыту бойынша оқу процесін ұйымдастыру мәселелері бойынша

консультативті көмек көрсетеді, дуальды оқытуды ұйымдастыру мониторингін және дуальды оқыту шеңберінде басқа да құзыреттеді жүзеге асырады. 2. «Атамекен» Қазақстан Республикасы Ұлттық кәсіпкерлер палатасы дуальды оқыту туралы үшжақты шарттарды бекітуге жәрдемдеседі, өңірлік кәсіпкерлер палаталардың жұмысын үйлестіреді, дуальды оқыту шеңберінде басқа да құзыреттерді орындайды. Дуальды оқытуды ұйымдастырудағы оқу орнының функциялары: 1) оқу процесіне қажетті жағдайлар туғызады; 2) ұйымдармен (кәсіпорындармен) дуальды оқыту бойынша білім алушыларды дайындау үшін оқу жоспарларын және бағдарламаларды келіседі; 3) ұйымдардың (кәсіпорындардың) талаптарын ескере отырып, дуальды оқыту бойынша білім беру бағдарламаларын іске асыруды қамтамасыз етеді; 4) ұйымдарда (кәсіпорындарда) білім алушылардың практикадан өтуіне бақылау жүргізеді; 5) оқу орнында аралық және қорытынды аттестаттауды оқу орындарында өткізеді және біліктілікті тағайындау мен кәсіби дайындық деңгейін бағалауға қатысады; 6) ұйыммен (кәсіпорынмен) келісім бойынша ұйымға (кәсіпорынға) инженер-педагог жұмыскерлерді тағылымдамадан өтуге жібереді; 7) дуальды оқыту бойынша білім алған және өз біліктілігін растаған түлектерді жұмысқа орналастыруға көмек көрсетеді. Қазір техникалық және кәсіптік білім беру жүйесінің алдында еңбек нарығында бәсекеге қабілетті білікті мамандар даярлау, өзмамандықтарын жетік меңгерген, өз мамандығы бойынша тиімді жұмыс жасауға қабілетті, тұрақты кәсіби өсуге дайын, бәсекеге қабілетті мамандарды даярлауды талап етеді. Осыған байланысты қойылған басты міндет - мемлекеттік құрылымдардың күшін біріктіру, жұмыс берушілер мен оқу орындарын облыстық кәсіпорындар мен өнеркәсіптерді білікті мамандармен қамтамасыз ету мәселесінде жұмылдыру болып табылады. Қазіргі таңда елімізде болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, Республикамызды әлемдік білім беру кеңістігіне шығуды қарастыратын мемлекеттің қазіргі саясатын іске асыру білімге қойылатын талаптарды түбегейлі өзгертті, ол талаптардың мақсаты білімнің, дағдының және машықтың жай ғана жинағы емес, осыларға негізделген тұлғалық, әлеуметтік, кәсіби біліктілік, яғни ақпаратты өз бетімен табу және оны тиімді пайдалана алу, құбылмалы дүниеде үнемді және пайдалы өмір сүру, сонымен қатар жұмыс істеу болып табылады. Әлемдік тәжірибеге қарағанда, білім берудің дуальды жүйесі мамандардың кәсіби дайындығын жоғарылатуға ықпал етеді. Оқу орны 2015-2016 оқу жылынан бастап, “Дуальды оқыту” әдісі бойынша 07150500 - “Дәнекерлеу ісі” және 07161300 – “Автомобиль көлігіне техникалық қызмет көрсету, жөндеу және пайдалану” мамандықтары білім алушыларына білім беру ісін жүргізуде. Аталған оқыту әдісі бойынша оқу жоспарлары өнеркәсіптік мекемелермен келісе дайындалып бекітілді. Талапқа сай 3 жақты

келісім-шарттар дайындалып, оқу кезеңінің 60 пайызы өнеркәсіптік мекемелерде өткізіледі.

Жыл сайын 100 - 150 түлек мамандық алып шығуда. Оларды жұмыспен қамтамасыз ету колледж бен жұмыс берушілер арасында жасалған келісім-шарт негізінде жүзеге асырылуда. Сондықтан колледж бітірушілері өз мамандықтары бойынша түгелдей жұмыс орындарына орналасуда.

Қазіргі таңда көптеген ірі өндіріс ошақтары колледжге қажетті жұмысшы маман кадрларды дайындауға тапсырыс беруші болып отыр. Олардың арасында: «Агро Өркен» ЖШС, «Сыр Маржаны» ЖШС, «Қазалы Жолшы» ЖШС, «Рза Асыл түлік» ЖШС, «Рза Транс» ЖШС, «Жылу ХХІ» ЖШС, «Намыс Құрылыс» ЖШС және шағын мекемелер бар.

2020-2021 оқу жылынан Қызылорда облысының білім басқармасының 18.08.2017 жылығы 60-н/к/1-1 санды бұйрығына сәйкес 1201000 “Автокөліктерге техникалық қызмет көрсету, жөндеу және пайдалану” және 0907000 “Ветеринария” т.б мамандықтарының жұмыстық оқу бағдарламалары модульдік – құзыреттілік әдістемесі негізінде эксперименттік режимде енгізілді.

2022-2023 оқу жылынан бастап Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінің 2022-2023 жылғы оқу жылына техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім беру мекемелерінің оқу үрдісін ұйымдастыруға дайындық бойынша нұсқаулық ұсынысымына бойынша, оқу үрдісіне ҚР БҒМ 31.10.2017 жылғы №553 бұйрығына сәйкес ТЖКБ 141 мамандық бойынша өзектендірілген үлгілік оқу жоспарлары мен үлгілік оқу бағдарламалары енгізілді.

Әдебиет

1. «Білім туралы» Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы

2. "Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың, бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттарын бекіту туралы" Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 3 тамыздағы № 348 бұйрығы

3. «Дуальды оқытуды ұйымдастыру қағидалары». ҚР Білім және ғылым министрінің 2016 жылғы 21 қаңтардағы № 50 бұйрығы

4. «Техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім беру ұйымдары үшін кәсіптік практиканы ұйымдастыру мен өткізу қағидаларын және практика базалары ретінде кәсіпорындарды (ұйымдарды) айқындау қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2016 жылғы 29 қаңтардағы № 107 бұйрығы

5. «Мектепке дейінгі ұйымдар, орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім беру ұйымдары үшін білім беру қызметтерін көрсетудің үлгілік шартының, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім беру ұйымдары үшін кәсіптік практиканы өткізуге арналған үлгілік шарттың және дуальды оқыту туралы үлгілік шарттың нысандарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2016 жылғы 28 қаңтардағы № 93 бұйрығы

ӘОЖ 372.08(075)

Өндірістік оқыту әдістемесі

Орынбасар Қ.Қ., арнайы пән оқытушысы,
Қазалы аграрлы-техникалық колледжі

Резюме

В статье рассматривается важность производственного обучения и практики в процессе профессионального обучения студентов.

Abstract

The article discusses the importance of industrial training and practice in the process of professional training of students..

Өндірістік оқуды жүргізу әдістемесі дегеніміз – шебер мен оқушының бірлесе ұйымдастырылған қызметтерінің жолдары; соның көмегімен оқушылардың білімге, біліктілікке және дағдыға қол жеткізуі, ой және дене күшінің жетілуі, олардың кәсіби шеберлігінің, адамгершілік қасиеттерінің, еңбекке деген көзқарасының, шығармашылық қабілетінің қалыптасуы. Өндірістік оқу үдерісінде сөйлесу (түсіндіру, әңгіме, ауызша немесе жазбаша нұсқау, т.б.), көзбейнелеу (еңбек әрекеттері мен қимыл-қозғалыстарын көрсету, көрнекі-құралдарды пайдалану, бейнелеу құралдарын қолдану т.б.); өндірістік (жаттығулар, зертханалық жұмыстар, өндірістік-техникалық тапсырмаларды орындау және т.б.) әдістері қолданылады.

Сөйлесу әдістері әдетте кіріспе нұсқау жүргізгенде, сонымен бірге оқушылардың жұмыс жасап жатқан уақытындағы ағымдағы нұсқау барысында қолданылады. Көзбейнелеу әдісі кіріспе нұсқау кезінде орын алады. Соның ішінде еңбек әрекеттері мен қимыл - қозғалыстарын көрсету барысында шебер, оқушылар санасында еңбек тәсілдерінің үлгісін қалыптастырады. Ең алдымен бұл әдіс әрекеттер мен операциялардың түрлерін оқып үйренгенде айрықша мәнге ие болады. Өндірістік оқу үшін маңыздысы – жаттығулар жасайтын өндірістік әдіс.

Қазіргі кезде өндірістік оқу үдерісінде жаңа әдістемелік технологиялар элементтерін қолдану, өндірістік оқу сабақтарында оқушылардың танымдық ынтасын дамыта отырып оқыту, ынтымақтастық әдістері кеңінен қолданыла бастады. Солардың ішінде

өндірістік қызметтік, рольдік мәселелік ойындар, нақты өндірістік жағдайларды талдау, өндірістік құжаттарды саралау, өнертапқыштық ұсыныстарды, оқушылар ұсынған ерекше технологиялық үдерістерді топ ұжымында талқылау мен жүзеге асыру және т.б. әдістерін атап өтуге болады.

Өндірістік оқу үдерісі белгілі бір оқу құралдарын пайдалану арқылы жүзеге асырылады. Өндірістік оқу құралдарына қалыпты оқу өндірістік үдерісті камтамасыз ететін оқу өндірістік жабдықтар., құралдар мен саймандар, оқу және өндірістік құжаттар, шикізаттар, өңделетін және қолданылатын материалдар, көрнекіқұралдар, техникалық оқу құралдары т.б. жатады. Өндірістік оқыту үдерісінің тиімділігі кеп жағдайда, кейде шешуші дәрежеде оқу құралдарының мөлшеріне, сапасына, жай күйіне жән оларды орынды колдана білуге тікелей байланысты.

Өндірістік оқуда компьютер техникаларын және интерактивтік тақтасын пайдалану үлкен мүмкіндіктерге жол ашты. Қазіргі кездегі электронды есептеу техникаларының шексіз мүмкіндіктерінің көмегімен жұмысшы мамандығының қыры мен сырына, автоматтандырылған жүйелерді басқаруды үйретуге, күрделі жабдықтардың ақауларын анықтауға жаттығу құрылғылары мен имитаторларды кеңінен пайдалануға жағдайлар жасалуда. Өндірістік оқудың барлық негізгі бөліктері: мақсаты, мазмұны, оқушының оқу қызметі (оқытудың түрлері мен әдістері), оқу құралдары бір бірімен тығыз байланыста және қозғалыста болады. Оқу үдерісінің әр кезеңінде оқыту мақсаты оның мазмұнын анықтайды: мазмұнға байланысты оқу әдістері мен құралдары тандалады. Оқушының оқу қызметі мен шебердің оқыту қызметі тығыз байланыста болады және бірін-бірі толықтыра отырып бірге етеді.

Мұндай байланыс шеберден оқу үдерісінің жалпы заңдылықтарын терең меңгерумен қатар, оқу- тәрбие үдерісін ұйымдастыру мен әдістері туралы нақты білімді қажет етеді.

Оқушылардың өндірістік оқуы кәсіпорындарда, құрылыста, ауыл шаруашылығында жүргізілгенде оқыту әдісі ерекше болады: ол оқушылардан ұйымдастырылған бригадада оқыту; мамандырылған жұмысшылар бригадасында оқыту; жеке оқушыны тәлімгерге бекітіп оқыту.

Жұмыстың әдісі жұмыстың түріне және жұмыс істейтін мекеменің жағдайына байланысты тандалады.

Оқытудың принципі – өндірістік оқыту сабақтарындағы оқытудың мақсатын тиімді іске асыру және оқушылардың кәсіби дайындығының мазмұнын, әдістерін және түрлерін, дұрыс тандаудағы өндірістік оқыту шеберлерінің басшылыққа алатын негізгі тәртіптері немесе ережелері.

Өндірістік оқыту шеберлері – оқушылардың болашақта жаңа машиналарды және технологиялық процестерді игеруге мүмкіндік

беретін кең кәсіби ой өрісін дамытуға, осы заманғы өндірістің көп салалы негіздерін білім беруге міндетті.

Өндірістік оқытудың әдістері – өндірістік оқыту шебері мен оқушылардың бірлескен істерінің тәсілдері. Әдістерді тиімді қолдану нәтижесінде, оқушылардың белгілі бір деңгейде білім алуы, өндірістік кәсіби дағдыларын игеруі және дүниетанымы қалыптасады. Оқытудың әдістері – оқушыларға танымдық бағытта ең басты рационалдық басшылық жасау тәсілдерін белгілейді.

Өндірістік оқыту әдістемесіне - қазіргі уақытта өндірістік оқу әдіс тәсілдерін енгізуге болады:

Сөз арқылы, көркем демонстрациялық, практикалық және оқушылардың белсенділігін дамыту. Өндірістік оқудың сөз арқылы әдісіне әңгіме, түсіндіру, сұхбат, нұсқау, техникалық әдебиетпен жұмыс, жазбаша нұсқау беру кіреді. Әңгіме оқу материалын жүйелі бірізді ұзақ баяндауын көздейді. Әңгімені ұқыптыдайындықпен қамтамасыз етілген және ойластырылған жоспар бойынша жүргізу қажет.

Әңгіме көрнекті құралдармен материалдардың үлгілерімен, құрал-саймандармен көркемделеді. Түсіндіру – оқушылардың талдауын, олардың қойылған сұраққа жауап беруін қадағалай білу, тындата білу.

Түсіндіру – әдісі әңгіме әдісіне жақын әңгіме көбінесе түсіндірумен үйлеседі. Бұл жағдайда оны әңгіме-түсіндіру деп атауға болады.

Сұхбат оқытудың сұрақ-жауап әдісі. Сұхбатқа тән ерекшелігі – ол оқушылардың алдындағы тәжірибеге негізделген, оқу материалын баяндауға тікелей қатысуы. Сұхбат оқушылардың баяндалған материалды игеруін көруге мүмкіндік береді. Сұхбаттасу барысында өндірістік оқыту шебері кайталау үшін кейбір оқушылардың жеке тәжірибелерін анықтауы үшін нақты немесе өзге де фактіге баға беру үшін оқушыларға әр түрлі сұрақ қояды.

Нұсқау әдісі ретінде өндірістік оқуда практикалық тапсырмалар мен жұмыстарды орындау алдында өткізіледі. Оқушылардың техникалық әдебиеттермен жасалатын өзіндік жұмыстары, олардың бұрынырақ алған білімдерін бекітуге қолайлы. Ол үй тапсырмаларын дайындауды және өндірістік оқу барысында әртүрлі анықтамалықтарды пайдаланғанда қолданылады. Ауызша нұсқаумен бірге оқыту әдісі ретінде жазбаша нұсқау кең қолданылады.

Көркем демонстрациялық әдістер көрнекті құралдарды демонстрациялауды және еңбек тәсілдері мен операцияларды көрсетуді, көздейді. Көрнекті құралдарды демонстрациялау арқылы оқушыларды техникалық объектілердің, технологиялық процестердің нақты түрі қалыптасады. Жоғарыда көрсетілген әдісті қолдану үйретіліп жатқан пәндер мен яғни процестермен таныстыруды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Әртүрлі плакаттарды, модельдерді

демонстрациялау мен қатар әрекеттегі жабдықты, құрал-саймандарды, бұйымдардың үлгілерін демонстрациялаудың зор маңызы бар. Оқытудың техникалық құралдарының қолданылуы да, оқытуға маңызы өте зор. Ерекшелігі кейбір жағдайда шектеулі түрде өндірістің әр түрлі күрделі процестерін көрнекті көрсетуге мүмкіндік беретін диапозитивтер, кинофильмдер демонстрациялауға болады.

Еңбек тәсілдерін демонстрациялау (көрсету) олардың дұрыс орындалуына себепкер болады. Оның оқып үйрету сипаты болуы керек. Өндірістік оқыту шеберлері ең алдымен өздерінің не көрсететіндігін әңгімелеу керек. Көрсетуді әрбір қимылдармен іс әрекеттерін түсіндірумен үйлестіре отыруы керек. Көрсету көрнекті құралдарды сонымен қатар плакаттарды демонстрациялаумен қалыптастыруға болады. Тәсілдердің көпшілігін көрсету кезінде баяу орындауы тиімді. Практикалық әдістер – оқушылардың өндірістік оқыту шеберлерінің жетекшілігімен әр түрлі жаттығуларды орындау. Бұл жаттығулар оқушылармен саналы да мақсатты түрде орындалуы қажет. Жүйелі де бірізгі болуы керек және де күрделілік дәрежесінің өсе беруі керек. Оқытудың алғашқы кезінде еңбек тәсілдерін үйретудегі жаттығулар орындалуы қажет.

Шебер тәсілдерді көрсетеді, оқушыларды бақылайды, ойластырады және іске асырады. Шебер тәсілдердің дұрыс орындалуын тексеруге және қажеттілігі болса қосымша түсінік береді. Осы жаттығуларды орындау алдында дұрыс жұмыс жасау үшін құрал сайманды ұстай білу үшін, қозғалысын үйрету үшін дайындық жаттығуларын орындау қажеттілігі пайда болуы мүмкін. Шебер оқушылардың жұмыстарын бақылай отыра оларға уақытылы көмек көрсетіп отырады. Жаттығулар жәй тәсілдерден күрделілерге жүйелікті сақтай орындалады. Жаттығуларды орындау барысында еңбек тәсілдерін игеру үшін өңдеу дәлділігін тексеру үшін датчик сияқты күрделі емес затты пайдалануға болады. Еңбек операцияларын орындаудағы жаттығулар оқушылардың еңбек процесіндегі белгілі соңғы бөлігін игеру үшін қажет. Еңбек операцияларын орындау ерекшеліктеріне байланысты, әр түрлі тәсілдер пайдалануға болады.

Осы жаттығуларды орындау жүйелілігіне байланысты техникалық талаптары, өңделініп жатқан материалдардың қасиеттері, станоктардың және құрал-саймандардың құрылысы әсер етеді. Жаттығулар оқушыларға бірте-бірте жылдам дағдыларды игеруге мүмкіндік беретін бір қалыпта орындалады. Оларды орындау үшін белгілі уақыт мөлшері қойылады. Оқушыларға нұсқауды жақсарту үшін - оларға жұмыстың жүйелілігі белгіленген жұмыс сызбалардың нұсқау техникалық карталарын берудің пайдасы зор.

Оқу өндірістік жұмыстарын орындаудағы жаттығулар, белгілі мамандық бойынша жұмыстарды орындау үшін қажетті күрделі дағдыларды қалыптастырудан тұрады. Өндірістік оқыту шеберлері оқушыларды күрделі бұйымдар дайындау барысында, әр түрлі

операцияларды үйлестіре білуге үйретеді. Бұндай жаттығуларды орындағанда жаңа жұмыс және жалпы жұмыс тәсілдері сақталуы керек. Технологиялық процестердің күрделенуіне байланысты технологиялық процестерді жоспарлаудағы жаттығулар зор маңызға ие болады.

Оқушылар құжаттармен, танысып болғасын ауысулармен операциялардың жүйелілігін зерттеп, белгілейді, құрал-саймандарды таңдайды. Технологиялық процестерді басқарудағы жаттығулар, оқушыларды басқарудың практикалық дағдыларымен қалыптасуы үшін орындалады. Оқушылардың белсенділігін дамыту әдістерінің бәрі оқушылардың бақылау жұмыстары деп санауға болады. Бұл әдістер негізінде кәсіпорындардың цехтарында өндірістік оқыту кезінде қолданылады. Бақылау процесінде оқушылар өндірістік оқыту шеберінің қойған сұрақтарына жақсы жауап береді.

Оқу өндірістік эскурсия шебердің жетекшілігімен кәсіпорнының цехтарында, зертханаларында жанашылдық жұмыс орындарында табиғи жағдайда ұйымдастырылған бақылау ретінде іске асырылады. Бұндай эскурсиялау оқушылардың қызығушылығын оятады. Әсіресе өндірістік оқудың бірінші кезеңінде эскурсияда оқушылар өндірісті ұйымдастырумен және техника қауіпсіздігі сұрақтарымен танысуларына болады. Эскурсияны өткізуге шеберлер тиянақты дайындалады. Оқушыларға бақылауға арналған тапсырмалар беру нәтиже береді. Ерекше жағдайларда күрделі мамандықтарға оқытуды өндірістік оқыту шебері жетекшілігімен көбінесе арнаулы технология оқытушысының қатысуымен өндірістік оқудың зертханалық-практикалық жұмыстары орындалулары болады.

Оқушылардың өндірістік оқуларында үй тапсырмаларын практикаға енгізуге болады. Бұл тапсырмалар бағдарламаның бір тақырыбын оқытуда техникалық құжаттың дайындауының қорытындысын жасайды. Оқушылардың оқу шеберханалардағы өндірістік оқуы теориялық оқумен тығыз байланыста өткізіледі. Өндірістік оқудың әдістерінің барлық талаптарын орындау негізінде оқытуды ұйымдастыруға толық мүмкіндік бар. Өндірістік оқытудың ең маңызды мәселелерінің қатарына оқушыларды еңбек сүйгіштікке жана қоғамның құрылысына, сезіне тәрбиелеу жатады. Шеберханалардағы оқудың бәрі қоғамдық пайдалы еңбекпен құрылады.

Шеберханадағы сабақ техникалық және кәсіптік білім беру ұйымындардағы оқушылардың оқуын ұйымдастырудағы негізгі формасы. Шеберханалардағы сабақтың ұзақтығы-6 сағат. Сабақ бірыңғай оқу – тәрбиелік мақсатымен, оқу тобының тұрақты құрамымен өткізілетін белгілі орнымен ерекшеленеді.

Өндірістік оқу сабағында оқу тобындағы оқушылардың оқу қызметін ұйымдастыруының әртүрлі формалары қолданады:

- Фронталдық
- Бригадалық

➤ Жеке.

Өндірістік оқу сабағының тиімділігін келесі факторлар белгілейді. Оқушыларға түсінікті сабақтың мақсаты құрамды бөлігінің анықтамасын сабаққа арналған материалдық мазмұнын сұрыптау, нұсқаудың өткізу әдісін жетілдіру:

- Кіріспе
- Ағымдағы
- Қорытынды

Оқытудың әдістерін дидактикалық және техникалық құралдармен рационалды іріктеу, теориялық оқытумен кең байланысты жүзеге асыру.

Оқушыларды өндірістік оқуға дұрыс көзқарасты және оқып жатқан мамандығына танымдық қызығушылықты қалыптастыру. Өндірістік оқу оқушыларға орнықты кәсіби дағдыларды қалыптастыруды теориялық оқуда алған білімдерін бекітуді және кеңейтуді еңбекте табандылыққа тәрбиелеуге, орнатылған технологиялық процестерге шығармашылық қарым - қатынастарды жасауға өз бетімен білім алуға және өндірістің жаңашылдарын озық еңбек әдістерін меңгеруін қамтамасыз етуге міндетті.

Шеберханаларда оқу барысында бәрін ұғып алу мүмкін емес, бірақ егер жұмыс орындарын ұқыпты ұйымдастырса өндірістің нақтылы жағдайында оқушылар еңбекте маңызды нәтижелерге қол жеткізулеріне болады.

Шебер шеберханаларында өндірістік оқу сабақтарына дайындық барысында өндірістік жаңашылдарының жұмыстарының ең тиімді әдістерін сұрыптап алады. Шеберлер өздері өндіріс жаңашылдарының еңбек әдістерін игереді. Оқу шеберханаларында оқушыларға нұсқау бергенде, өздерінің осы істегі дағдыларын пайдалану үшін, өндірістің жаңашыл жұмыс әдістерінің ғылыми техникалық прогресте енгізу арқылы үздіксіз жетілдіреді, сондықтан өндірістік оқыту шеберлері жүйелі түрде осы әдістерді үйренеді. Үйрену барысында осы мамандықтың жұмыстарына пайдаланатын құрал-саймандардың жұмыстың жолдары мен тәсілдерінің тиімділігінің салыстырмалы таңдау жүргізіледі. Егер осы жұмыс оқушылардың оқуын бітіру алдындағы өндірістік практикасын өтетін мекемелерде өткізілетін болса, үлкен нәтижеге жетуге болады. Мекеменің өндірістік оқу цехтарында және құрылыста өндірістік оқуды бастар алдында өндірістік оқыту шебері аға шебер жетекшілігімен оқушыларға бағдарламаларға сәйкес келетін жабдықпен және құрал-саймандармен жұмыс орындарын дайындайды.

Өндірістегі өндірістік оқу - оқушылардың кәсіби дайындықтарының маңызды бөлімі. Мекемедегі құрылыстағы оқуды жетілдіру – болашақ жас жұмысшыларды оқыту және тәрбиелеу процесін жақсартудың ажыратылмас бөлігі. Оқушылар оқып жатқан мамандықтардың озат жұмысшылардың дағдыларын игеруге және

өздерінің болашақ еңбек қызметіне дайындауға үлкен мүмкіндік алады. Оқу басталар алдында оқушылар, мекемелермен құрылыс жағдайындағы қосымша еңбек қорғау ережелерінің, қауіпсіздік техникасының және өртке қарсы профилактикаға үйренеді. Оқу басталғанға дейін колледж, мекеме және құрылыс арасында келісім шарт жасалады. Келісім шарт жасалған кезде типтік келісім шарт жетекшілікке алынады. Ол жергілікті жағдайға қарай нақтыланады.

Келісім шартта оқу орынның да, мекеменінде міндеттемелері қарастырылады. Колледждер оқушылардың мекемелерімен оқу-тәжірибе дайындығын қамтамасыз етеді.

Мекемелер студенттерге оқу бағдарламаларының талаптарына сәйкес келетін мөлшерде оқу жоспарларымен оқуға арналған оқу уақытын толық пайдалануды қамтамасыз ететін жұмыс тауып береді. Мекемелер оқушыларды материалдармен құрал-саймандармен және қажетті техникалық құжаттармен қамтамасыз етеді. Мекемелерде оқушылармен қатар өндірістік оқыту шеберлеріне де еңбек қауіпсіздігі жасалуы керек.

Әдебиет

1. Өндірістік оқытуды ұйымдастыру және әдістемесі. – М.: Жоғары мектеп, 1978.-399б.. әл. (Кәсіптік-техникалық білім беру. Кәсіптік педагогика).

2. Қазақстан Республикасының ғылым мен білім беруді дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы

3. «Қазақстан-2050» Стратегиясы - қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдау,

4. «Дуальды оқытуды ұйымдастыру қағидалары». ҚР Білім және ғылым министрінің 2016 жылғы 21 қаңтардағы № 50 бұйрығы

5. «ТЖКБ жнйесіне халықаралық тәжірибелерге негізделген оқытудың дуалды жнйесін енгізу перспективасы», Астана, 2016.

ӘОЖ 378.373

Интерактивтік оқыту технологиясы және цифрлық технологияларды қолдана отырып, оқу сабағын өткізу

Смағұлов Т.Ж., арнайы пән оқытушысы,
Қазалы аграрлы-техникалық колледжі

Резюме

В статье рассматриваются интерактивные технологии обучения и проведение учебных занятий с применением цифровых технологий.

Abstract

The article discusses interactive learning technologies and conducting training sessions using digital technologies.

Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан – жақты маман болу мүмкін емес. Инновациялық тәсіл оқу процесіне – тіршілік және әрекет етудің даму динамикасы ерекшелігіне, дистанциялық оқудың өзгешелігіне және жеке тұлғалардың, қоғамның және мемлекеттің талаптары мен әлеуметтік пайдалы білім алуына, сеніміне, мінез-құлықтың сапасы мен өзгешелігіне, тәлім тәжірибесі мен қатынасына негізделген жаңалық енгізуге бағыттайды.

Бүгінгі таңда жеке тұлғаны емес, оның даму процесін басқару қажеттігі айқындалып отыр. Ал бұл, педагог жұмысындағы артықшылық жанама педагогикалық ықпал жасауға берілетіндігін білдіреді: тікелей жасалатын әдістерден, лозунгтардан және үндеулерден бас тартылады, артық дидактизмнен, ғибаратты сарыннан тежелуді; оның есесіне бірінші орынға қарым-қатынас жасаудың сұхбаттық әдістерін, шындықты бірлесіп іздеуді, сан алуан шығармашылық әрекетті тәрбиелеуші шарттарды жасау арқылы дамытуды білдіреді.

Негізгі әдістемелік инновациялар бүгінгі таңда оқытудың интерактивті әдістерін қолданумен байланысты. «Интерактив» сөзі бізге ағылшын тілінің «interact» деген сөзінен келген. «Inter»- бұл «өзара», «аст» - әрекетету дегенді білдіреді. Интерактивті әдістердің мәндік ерекшелігі, сипаттамасы – бұл субъектілердің өзара әрекеттестігінің бір бағыттағы белсенділігінің жоғарылығы, қатысушылардың өзара әрекеттестігі, эмоционалдық, рухани бірігуі.

Ұлы қытай ойшылы Конфуций: «Маған айтып берсең - ұмытып қаламын, көрсетсең - есімде сақтаймын, өзіме жасатсаң үйренемін»- деген осы сөздерден интерактивті оқытудың мәні өз көрінісін табады.

Сабақты жоспарлаудың көптеген әдістері бар. Ең тиімді әдістердің бірі BORPPS моделі болып саналады, ол Қытай, Ұлыбритания, Канада сияқты елдердің оқу орындарында сәтті қолданылады. BORPPS моделі - бұл сабақтың оқушыларға қызықты болуын қамтамасыз ету үшін сабақтың жоспарын ұйымдастыру әдісі, алдыңғы оқудың негізінде өзекті болуы және білімнің ауысуына ықпал ету. BORPPS моделінің алты компоненті сабақты жобалау мен оқытуда өте пайдалы. BORPPS моделі негізінде оқыту педагогикалық қызметкерлерін кәсіптік құзыретін дамыту және жетілдіру, оқыту үрдіс сапасын арттыруға бағытталған.

Мақсаты - қажеттілік пен оған жету мүмкіндігіне сәйкес нақты берілген және уақытында анықталған сабақтың күтілетін нәтижесі.

Күтілетін нәтиже - бұл оқушылардың сабақты аяқтағаннан кейін не істей алатынын анықтайтын мәлімдемелер, яғни оқушының алған білімі мен дағдыларын көрсету үшін қандай нәтижеге қол жеткізетінін немесе қандай тапсырмаларды орындайтынын көрсетеді.

Еліміз өркениетті елдер қатарына қосыламыз деп қарыштап қадам басып жатқан тұста білім жүйесіне де тың өзгерістер енуде.

Қазақстан Республикасының «Білім беру туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты мақсаты – ұлттық және жалпыадамзаттық мәдени құндылықтар негізінде жеке тұлғаның қалыптасуына қажетті жағдай жасау» делінген. Осы бағытта жұмыс жасау үшін білім сапасын арттыру ісіне ерекше мән беру қажеттілігі артты. Оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін қолдануды, оқытудың әр түрлі әдістері мен формаларын біріктіруді, оқу материалын тиімді пайдалануды, оқудың сапасына білім мен біліктілікті жүйелеуді жүзеге асырады. Сабақ жоспары - нұсқаушы үшін жұмыс құжаты. Ол сабақтың тақырыбын тұжырымдайды, оның мақсаты, сабақтың мазмұны, материалдық қамтамасыз етілуі дамиды. Жоспарлау кезінде мұғалім үш негізгі кезенді қарастыруы керек, атап айтқанда:

Кіріспе бөлім (көпір салу, тапсырманы анықтау, алдын ала бағалау)

Негізгі бөлім (белсенді оқыту)

Қорытынды бөлім (бағалау және қорытындылау).

Сабақты жоспарлаудың көптеген әдістері бар. Ең тиімді әдістердің бірі BORPPS моделі болып саналады. BORPPS - бұл мұғалімдер мен жаттықтырушыларға оқу сабақтары мен семинарларды ұйымдастыруға көмектесетін құрал. Ол мұзжарғыш немесе Вбриджинг сияқты оқудың негізгі элементтерін және оқушының назарын аударудың басқа әдістерін бөліп көрсетуге қызмет етеді.

Жақсы мұғалімдер оқушылардың ақыл-ойы мен эмоцияларын тартуға тырысады. Ақыр соңында, эмоциялар біздің назарымызды басқарады, ал назар аудару табысты оқуға үлкен септігін тигізеді. Егер білім алушылар біздің кіріспе немесе мақсат қоюды, немесе салынған көпірлерді білмесе, онда сабақ кезінде оларға сабақ беру бізге қиынға соғуы мүмкін.

BORPPS оң аспектілері:

- оқушылардың қызығушылығына үлкен мән береді, оларға сабақтың мақсатын ашады;

- оқушылардың тақырыпты түсіну деңгейін бағалайды;

- оқушыларды белсенді оқуға баулу;

- мақсатқа қол жеткізілгенін анықтайды;

- негізгі ойларды қорытындылай отырып, сабақты бекітеді

BORPPS алты элементі оқытуды жақсартуда өздерінің ерекше рөлдерін атқарады. Алдымен сабақтың басында студенттердің назарын курсқа (мазмұнына) аудару. Екіншіден, студенттер курстың мақсаттарын зерттей алады және дәрістер алдында және басында оларды бөлектеу арқылы мазмұнына шолу жасай алады. Үшіншіден, алдын ала бағалау студенттерді қиындатады және олардың назарын негізгі лекцияға бағыттайды. Төртіншіден, өзгертілген BORPPS студентке бағдарланған тәсілге баса назар аударатын және студенттің бастамасын шабыттандыратын бірлескен оқуға ерекше мән береді. Бесіншіден, кейінгі бағалау мұғалімге оқушылардың мазмұнды

қаншалықты меңгергенін және оларға нені дереу үйрету керектігін білуге мүмкіндік береді. Ақырында, студенттерге курстың мазмұны туралы түсінік беретін және өз кезегінде олардың есте сақтауын күшейтетін түйіндеме қажет. Теориялық тұрғыдан бұл түрлендірулер BORPPS-ті тиімдірек оқыту моделіне айналдырады.

Әдебиет

1. Подласы И.П. Педагогика: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений, - М.:, 1996
2. Полянский В.С. Теоретические основы психолого-педагогического сопровождения обучаемых.// Инновации в образовании. 2001, № 3
3. Гудкова С. А., Буренкова Д. Ю. Инструменты практической реализации CLIL-технологии в вузе // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Педагогика, психология. – 2015. – №. 4 (23).
4. Нурланов Е. Организация полиязычного обучения в системе образования: международный опыт и рекомендации для казахстана. <http://iac.kz/ru/publishing/organizaciya-poliyazychnogo-obucheniya-v-sistemeobrazovaniya-mezhdunarodnyy-opyt-i>

УДК:502.7:37.01

Формирование экологической культуры обучающихся посредством инновационных технологий

Болатова А.Б., магистр, оқытушы,
Райымбекова Н.Б., Эк-20-1 оқу тобы студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Аннотация

Экологиялық мәдениет денсаулық пен қоршаған ортаның өзара әрекеттесуі туралы ақпарат пен білімді білдіреді. Соңғы уақытта экологиялық проблемалар күн сайын шиеленісіп келеді. Бұған көптеген себептер бар. Маңыздыларының бірі-антропогендік факторлар. Яғни, егер адамдар қайтадан өз үлестерін қосатын болса, онда экологиялық проблемаларды шешуге болады деп айтуға болады. Ол үшін экологиялық мәдениетті сақтау керек. Біздің болашағымыз - біздің жас ұрпағымыз болғандықтан, білім алушылар арасында экологиялық мәдениетті қалыптастыру ерекше маңызды.

Annotation

Ecological culture refers to information and knowledge about the health and interaction of the environment. Recently, environmental problems have been getting worse every day. There are many reasons for this. One of the important factors is anthropogenic factors. That is, it can be argued that if, again, people contribute, then it will be possible to solve the

problem with environmental problems. And for this, it is necessary to maintain an ecological culture. And since our future is our younger generation, the formation of an ecological culture among students is of particular importance.

Высокий уровень экологической культуры в современном обществе – важнейшее условие самосохранения и устойчивого развития человеческой цивилизации. Процессы глобализации заставляют рассматривать экологические проблемы с опорой на поликультурную практику, учитывать национальные и региональные особенности в их целостности. Таким образом, существует потребность в международном сотрудничестве не только на уровне правительства, но и на уровне экспертных сообществ, отдельных групп общества и граждан страны. Более того, экологическая культура постоянно освещается в многочисленных исследованиях, материалах и документах международных форумов, саммитов и конференций ООН и ЮНЕСКО. А в нынешнее время основным инструментом развития и формирования экологической культуры являются инновационные технологий. Инновации долгое время считались предметом первостепенной важности в управленческой и экономической литературе. Но с появлением большого количества литературы по инновациям, начали появляться экологические инновации (также известные как «эко-инновации»), как особая форма инноваций, направленная на снижение воздействия продуктов и производственных процессов на окружающую среду, только недавно появилась в литературе по инновациям.

Уровень экологической культуры важнейшая часть цивилизованного общества, показатель развития людей в виде одной целой экосистемы. Именно уровень определяет силу и мощь реализации по уничтожению экологических кризисов. Он влияет на систему ценностей общества и ее сознание молодого поколения, и на повышение уровня ответственности и экологической культуры каждого члена нашего общества, за которыми будущее планеты Земля.

Под экологической культурой понимается целостная система знаний об экологии, достигшие результаты научно-технического прогресса, умение и использовать их в повседневной общественной жизни, экологически ориентированный, целостный взгляд на взаимоотношения человека, общества и биосферы.

Когда мы говорим об экологической культуре личности, туда непосредственно относятся экологическая грамотность, эрудиция и образованность в экологической системе, а также экологическая компетентность.

Экологическая грамотность – это когда люди проинформированы хотя бы базовыми знаниями об экологии и о

экологических ситуациях, осознанный подход в совершении самых простых экзогенных деяний и поступки в ситуациях экологического характера.

Экологическая эрудиция определяется наличием у людей глубокого знания и умениями анализировать и рационально оценивать разные случаи экологического характера и умело выбирая, что делать в нужный им момент.

Экологическая компетентность определяется как совокупность знаний, умений и навыков, значимых для решения экологических задач и позволяющих это успешно делать. Чтобы формировать экологическую культуру, этих навыков и умений нужно сформировывать уже с раннего возраста. Если уже в школах будут внедрять в сознание детей система экологических ценностей, это будет хорошей основой для будущего.

Ныне экология – это целая система, определяющий путь в движении научного знания к конвергенции, а экологизация признана как основной вариант, что способствуетна взаимодействие естественных, общественных и технических наук. Исходя из сложности и многогранности экологии как науки, существует очень много отдельных направлений как ландшафтная, функциональная, физиологическая или количественная экология, что включает в себе математического моделирования, эволюционную, социальную, антропогенную и глобальную экологию. Следовательно, чтобы изучать их качественно такую большую систему необходимо применять обязательно какие-либо инновационные технологии.

В данном случае яркая необходимость системных изменений еще более подчеркивает важность организации инновационной деятельности, которая может обеспечить плавный переход в образовательной сфере к новой практике, сфокусированная на изменение содержания и методов обучения по экологической культуре. И так как экологические проблемы обостряются очень быстро в целях ее внедрять среди общества поглубже, поставлена задача формировать распространять среди молодежи и, следовательно, организация инновационной деятельности активно обсуждается в научно-педагогическом сообществе в разных аспектах. К этому привело большая потребность общества в формировании современной образовательной системы, которая способствовала бы выходу из кризисного состояния, а именно то, что дает переход от обычной передачи знаний и навыков, особо нужные в наше время, к способности действовать и жить в быстроменяющихся условиях, участвовать в планировании социального развития, учиться предвидеть последствия предпринимаемых действий, в том числе и возможные последствия в сфере устойчивости природных экосистем и социальных структур и существующей образовательной системой, продолжающей транслировать в будущее ценности индустриально-

потребительского общества, неустойчивого образа жизни, не принимая во внимание приближение глобальных экологических кризисов и между необходимостью переоценки сложившихся ценностей, освоения новых критериев нравственного оценивания, формирование экологического сознания в форме гармоничного устойчивого развития общества и природы и опасной для природы и человечества ценностной шкалой, регулирующей современную жизнь, при возрастающей мощи цивилизации и антропогенного воздействия на окружающую природную среду, а также между потребностью предоставлять возможности на реализацию не только биосферосовместимых, но и согласующихся с элементами социокультурной, техносферой и ноосферой по сохранению жизни и поддержанию правильной экологической сферы и тем, что экологическая грамотность людей, в особенности учащихся.

Кажется, что особое значение имеет процесс формирования экологической культуры в высших учебных заведениях. По какому направлению не обучались бы учащиеся, в первую очередь они должны обладать экологической этикой и экологической культурой. И если передача знаний, навыков и умений – задача специалистов, то формирование отношения к природе, целей и мотивов взаимодействия с ней, готовности выбирать экологически приемлемые стратегии деятельности – задача всех педагогов. Поэтому экологизация образования считается важным современным направлением в образовательных системах. Она предусматривает реализацию принципов непрерывности, интеграции, междисциплинарности и решения проблем. В основном, но в стенах университета студенты вовлекаются в исследовательскую и творческую деятельность по поискам решений проблем в области окружающей среды. Учебно-исследовательская деятельность студентов обеспечивает формирование всех компонентов экологической культуры. Таким образом, одно из педагогических условий, способствующих повышению экологической культуры студентов, будет стимулировать междисциплинарные научные исследования с экологической направленностью, а также проведение мероприятий и природоохранных мероприятий с помощью инновационных технологий. Несомненно, дополнительным педагогическим условием повышения экологической культуры студентов станет создание экологической образовательной среды на территории университетского городка. Именно педагогическая среда оказывает большое влияние на поведение личности, то есть на проявление не только внутренней, но и внешней культуры среды. Экологически чистая педагогическая среда – условие и средство формирования экологичной личности. Еще одним условием формирования экологической культуры учащихся является повышение экологической культуры учителей, что предполагает, прежде всего, развитие умений

и навыков интеграции учебного процесса с экологическим сознанием. В ближайшем будущем высокая экологическая культура должна стать важным квалификационным критерием преподавателей.

Попробуем определить основные направления экологического воспитания учащихся:

- формирование современного научного мировоззрения специалиста, включая оценку возможных неблагоприятных последствий антропогенной деятельности для биосферы и человечества;

- подготовка научных и научно-педагогических кадров в области экологии и природопользования, организаторов и будущих руководителей всех уровней экологического образования в образовательных учреждениях;

- формирование широкой инфраструктуры и информационного обеспечения экологического просвещения населения с участием вузов;

- понимание необходимости личного, конкретного участия в практических природоохранных мероприятиях и их эффективного осуществления;

- понимание технических, экономических, организационных, информационных возможностей и способов решения экологических проблем.

А следующие являются основными средствами для достижения должного уровня экологического образования учащимися:

- вовлечение студентов в конкретную природоохранную деятельность через организацию отраслевых и общественно-политических практик, экологических студенческих коллективов;

- расширение практики организации творческих студенческих коллективов для решения задач рационального использования природных ресурсов и экологического просвещения;

- внедрение специальных экологических практик в рамках педагогической практики в детских оздоровительных лагерях и других внеклассных формах по изучению экологической обстановки местности, поиску и реализации решений по стабилизации и улучшению;

- помощь учащимся по месту жительства в организации экологических мероприятий;

- реализация комплексных планов непрерывной экологической подготовки студентов, в том числе экологических практик, в образовательный процесс;

- создание и укрепление материальной базы для профессиональной подготовки специалистов в высших учебных заведениях.

Таким образом, для формирования экологически активной личности будущего специалиста необходимо более активно развивать ориентацию высшего образования на междисциплинарное

взаимодействие знаний и на повышение качества экологической подготовки выпускников.

Выделим критерии экологической культуры учащихся:

- иметь фундаментальные знания и понимание окружающей среды, а также навыки взаимодействия с природными объектами;
- формирование системы убеждений и ценностей, характеризующих отношение личности к природе;
- проведение научных исследований по вопросам окружающей среды;
- понимание ответственности будущего специалиста за результаты своей профессиональной деятельности в связи с сохранением гармоничных отношений в системе природа-человек-общество;
- практическая направленность существующих экологических знаний и убеждений;
- постоянная потребность в общении с природой.

Мы можем говорить о высокой экологической культуре только в том случае, если все или большинство предложенных индикаторов доступны одновременно для каждого человека.

Таким образом, мы видим, что воспитание экологической культуры среди учащихся очень важно и значимо на данный момент, поскольку, обучая молодого поколения экологической культуре, мы воспитываем все общество экологической культуре.

Литература

1. Экологический кодекс Республики Казахстан. – Алматы: ЮРИСТ, 2018. – 85 с.
2. Яблоков А.В., Юсуфов А.Г. Эволюционное учение. – М.: Высшая школа, 1998. -336 с.
3. Фурсов В.И. Экологические проблемы окружающей среды. – Алматы: 1991. -192 с.
4. Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020-2025 годы, от 27 декабря 2019 года № 988

ӘОЖ 339.138.67.13

Пандемия жағдайындағы спорттық менеджмент

Қожахмет Д.Б., магистр, оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Аннотация

В данной статье подробно рассматривается возникновение спортивного менеджмента как профессии, функции, которую выполняют спортивные менеджеры. Кроме того, отмечается, что ограничительные меры, связанные с пандемией COVID-19, привели к

изменению привычной жизни, включая спорт и физическую активность, негативное влияние пандемии на развитие массового спорта.

Тірек сөздер: Бұл мақалада спорт менеджментінің мамандық ретінде пайда болуы, спорт менеджерлерінің атқаратын қызметі жан-жақты қарастырылады. Сонымен қатар, COVID-19 пандемиясына байланысты шектеу шаралары әдеттегі өмірдің, соның ішінде спорт пен физикалық белсенділіктің өзгеруіне әкелгендігі, бұқаралық спортты дамытуға пандемияның кері әсері баяндалады.

Спорт менеджері - нарық жағдайында жұмыс істейтін спорт ұйымының басты тұлғасы. Басқару қызметі - дене шынықтыру мен спорттың жұмыс істеуі мен дамуының маңызды факторларының бірі болып табылады. Басқару қызметінің жекелеген элементтері белгілі-бір дәрежеде дене шынықтыру және спорт қызметкерлерінің барлық санаттарына тән: жаттықтырушылар, мұғалімдер, дене шынықтыру мұғалімдері, нұсқаушылар және т.б. Бұған тарифтік-біліктілік сипаттамаларында қарастырылған дене шынықтыру және спорт қызметкерлерінің әртүрлі санаттарының лауазымдық міндеттерін талдау арқылы көз жеткізуге болады [1]. Мысалы:

- дене шынықтыру және спорт саласы бойынша жаттықтырушы-оқытушы спорт мектебіне, үйірмеге, дене шынықтырумен және спортпен шұғылданғысы келетін адамдар тобына қабылдауды жүзеге асырады; оқу-жаттығу үдерісінің қауіпсіздігін қамтамасыз етеді; дайындықтың жылдық және ағымдағы жоспарларын әзірлейді. Жұмыс нәтижелерін жүйелі есепке алуды, талдауды, қорытуды жүргізеді;

- білім беру мекемелерінің дене шынықтыру жөніндегі нұсқаушысы мекеменің сабақ және сабақтан тыс уақытта білім алушылардың (тәрбиеленушілердің) белсенді демалысын ұйымдастырады; педагог қызметкерлер мен ата-аналардың қатысуымен дене шынықтыру-спорт мерекелерін, жарыстарды, денсаулық күндерін және сауықтыру бағытындағы басқа да іс-шараларды ұйымдастырады және өткізеді; үйірмелер мен спорт секцияларының жұмысын ұйымдастырады; қосымша білім беру мекемелерімен спорттық дене шынықтыру белсенділерінің қызметін ұйымдастырады және т.б. Жаттықтырушылар ұйымдастыру жұмысына жұмыс уақытының 10-12%-на дейін, ал аға жаттықтырушылар жұмыс уақытының жартысына дейін жұмсайды.

Басқару қызметі (спорт менеджменті) дене шынықтыру-спорт ұйымдары қызметкерлерінің кәсіби еңбек қызметінің ерекше түрі ретінде олардың еңбегін бөлу мен кооперациялаудың белгілі-бір сатысында туындайды. Спорт менеджментінің мамандық ретінде пайда болуы дене шынықтыру және спорт ұйымдарының, яғни кәсіби менеджерлердің лауазымдарының пайда болуымен тікелей байланысты [2].

Мемлекеттік статистика деректері бойынша қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында барлық деңгейдегі дене шынықтыру-спорт ұйымдарында 5,6 мың басқарушы қызметкер жұмыс істейді, оның ішінде 2,8 мыңы - басшы қызметкерлер, яғни спорт менеджерлері.

Барлық спорттық ұйымдар белгілі-бір ішкі құрылымға ие. Онда басқармалар, бөлімдер, топтар, командалар және т.б. бар, яғни дене шынықтыру және спорт ұйымдарында басқарушылық қызметтің әртүрлі түрлері және қарым-қатынас пен бағынудың белгілі-бір иерархиясы бар. Сондықтан дене шынықтыру және спорт ұйымдарында әртүрлі деңгейдегі менеджерлер қызмет жасайды және олар әртүрлі міндеттерді шешеді. Менеджерлер, әдетте, үш негізгі топқа бөлінеді:

- жоғары деңгей (top manager) - спорт мектептерінің директорлары, спорт кешендерінің Бас директорлары, спорт клубтары мен федерацияларының Президенттері және т. б.;

- орта буын (middle manager) - басқарма басшылары, дербес бөлімдер және т.б.;

- төменгі буын (entry manager) - бөлімдердің, секторлардың, жұмыс топтарының, бөлімшелердің басшылары және т.б.

COVID-19 пандемиясына байланысты шектеу шаралары әдеттегі өмірдің, соның ішінде спорт пен физикалық белсенділіктің өзгеруіне әкелді. Covid-19 бұқаралық спорттың дамуына көп кері әсер етті. Пандемия сонымен қатар, кәсіби спорт пен мүдделі стейкхолдерлерге де әсер етті: спортшылар, жаттықтырушылар, нұсқаушылар, әкімшілік қызметкерлер (спорт ұйымдарының қызметкерлері), еріктілер, жарыстарға қатысатын лауазымды тұлғалар (төрешілер, делегация мүшелері), кәсіпорындар, әсіресе микро және шағын бизнес (фитнес-клубтар, спорт залдары, бөлшек саудагерлер, ұйымдастырушылар маркетингтік агенттіктер, спорт өнімдерін өндірушілер және т.б.).

Спорт индустриясының жаһандық құны 756 миллиард АҚШ долларына бағаланады. Шамамен 270 млрд. АҚШ доллары (36%) Ритейл секторына, 200 млрд. АҚШ долл. (26%) - инфрақұрылымға, тамаққа, сусындарға және спорттық ставкаларға, 171 млрд. АҚШ долл. (23%) – кәсіби спорт саласына және 115 млрд. АҚШ долл. (15%) – клубтар мен жаттығу залдарын жинауға. Спорт әлем өңірлері мен жекелеген елдердің экономикасындағы маңызды сектор болып табылады. Мысалы, ЕО-да спортқа байланысты ЖІӨ үлесі 279,7 млрд еуроны құрайды, бұл ЕО жалпы ЖІӨ-нің 2,12%-на тең. Спорт саласына тартылған адамдардың саны 5,67 млн адамды құрайды, бұл ЕО-да жұмыс істейтіндердің 2,72%-на сәйкес келеді. Әрбір 37-ші жұмысшы спорт саласында жұмыс істейді.

Сонымен қатар, уақыт өте келе бұл көптеген спорт түрлері үшін маусым басталатын кезеңге сәйкес келді: жарыстарға дайындық және өткізу ұйымдастырылады, турнирлер арқылы қаражат жиналады, түрлі іс-шаралар, семинарлар, жаттығу лагерлері ұйымдастырылады. Спорт

ұйымдары сонымен қатар, әр түрлі төлемдерден, соның ішінде мүшелік жарналардан, лицензиялар беруден түсетін тұрақты табыстың едәуір бөлігін жоғалтты.

Спортшылар бүкіл маусымды жоғалтты, нәтижесінде белгілі-бір қаржылық пайда, сондай-ақ жаттықтырушылар мен спорттық жарыстарға қатысу және бәсекеге түсу мүмкіндігі шектелді. Кейбіреулер үшін бұл олардың мәртебесін көтеру және жеке және мемлекеттік көздерден (жергілікті, аймақтық және ұлттық деңгейлерде) қаржы алу мүмкіндігін жоғалтуды білдіреді. Спортшылар спорттық ұйымдар кірістерінің төмендеуіне байланысты қаржылық қолдау (стипендия) ала алмады.

Ұйымдар қаржылық қиындықтарға тап болды. Оларда табыстарын жоғалтуына қарамастан тіркелген төлемдер бойынша міндеттемелер бұрынғысынша сақталды. Жұмыссыздық мәселесі шиеленісе түсті. Атап айтқанда: қызметкерлерді, спортшыларды, жаттықтырушыларды және басқа жұмысшыларды, әсіресе жалақысы жоғарыда аталған табыс көздеріне тәуелді адамдарды жұмыстан шығару. Ұйымдар жалақы төленбейтін жұмыс күшінің едәуір бөлігін жоғалтты, өйткені пандемия кезінде еріктілердің ұтқырлығы шектеулі болды. Спорт индустриясымен тікелей немесе жанама түрде байланысты салалар қазіргі бизнес-модельдердің сәтсіздіктерін байқайды. Нәтижесінде Дайджест пайда болады.

COVID-19 пандемиясындағы спорт қысқа және ұзақ мерзімді перспективада бизнес-стратегияларды өзгерту қажеттілігі, бұл көптеген жұмыс орындарына, сондай-ақ кәсіпкерлерге әсер етеді.

Соңғы уақытта спорт пен спорт индустриясындағы экономикалық қатынастар айтарлықтай өзгерістерге ұшырады: макроэкономикалық орта түбегейлі өзгерді, спорттық ұйымдар жүйесіндегі және олардың инфрақұрылымындағы меншік қатынастары сапалы өзгерді, көптеген спорт клубтарының, командалар мен федерациялардың қызметі нарықтық негізге қойылды. Барлық деңгейлерде дене шынықтыру мен спорттың тиімділігін арттыру бойынша күрделі міндеттерді жоғары оқу орындарының дене шынықтыру және спорт мамандығының түлектері шешетін болады.

Дене шынықтыру және спорт саласындағы жоғары сапалы және жақсы дайындалған мамандар ғана спорттағы экономикалық қатынастардың қазіргі жүйесін жаңғыртуға, оның жұмыс істеу параметрлерін сапалы жақсартуға мүмкіндік береді. Өз кезегінде, мұндай мамандарды қазіргі заманғы білімсіз, ең алдымен, спорт экономикасы мен кәсіпкерлік туралы білімсіз даярлау мүмкін емес, өйткені дәл осы салалар дене шынықтыру мен спорттың өркендеуі үшін шешуші фактор болып табылады.

Тәжірибені жалпылау жас спорт менеджерлерінің сапасын жақсартудың нақты резервтері бар екенін көрсетеді. Бұл: саладағы басқарушылық компьютерлік технологиялар мен ақпараттық

қамтамасыз етуді игеру, шет тілін тереңдетіп оқыту, оқытылатын қолданбалы басқару пәндерінің тізімін кеңейту, мысалы: дене шынықтыру-спорт ұйымының кеңсесінің жұмысын ұйымдастыру; тиісті сертификат бере отырып, дене шынықтыру-спорт ұйымдарындағы аудит және бухгалтерлік есеп; сөйлеу мәдениеті және т.б.

Бұл мәселені талқылай отырып, дене шынықтыру және спорт мамандығының түлектері тікелей жаттықтырушы-оқытушылық қызметті жүргізуге заңды құқығы бар дене шынықтыру және спорт мамандары екенін есте ұстаған жөн.

Қазақстан Республикасы - жүзден астам ұлттар мен ұлыстар тұратын, бірегей, ерекше материалдық және рухани мәдениеті бар, тамыры терең және салт-дәстүрлері бар бұқаралық ұлттық спорт түрлері оның ажырамас құрамдас бөлігі болып табылатын әлемдегі ең ірі көпұлтты мемлекеттердің бірі. Сайып келгенде, спорт жалпыұлттық бірліктің, ынтымақтастықтың символына айналады және жаңа қазақстандық патриотизмнің негіздерін қалыптастырудың, өз елімен мақтаныш пен ынтымақтастық сезімінің маңызды аспектілерінің бірі ретінде әрекет етеді.

Дене шынықтырумен және спортпен шұғылдану халықты сауықтырудың, оның өзін-өзі іске асыруы мен дамуының неғұрлым қолжетімді және тиімді тетіктерінің бірі, бейәлеуметтік құбылыстарға қарсы күрес құралы болып табылады.

Қазақстан Республикасының дене шынықтыру мен спортты дамытудың 2025 жылға дейінгі тұжырымдамасында (бұдан әрі - тұжырымдама) экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (бұдан әрі - ЭЫДҰ) елдерінің ел азаматтарының экономикалық өсуі мен әлеуметтік әл-ауқатына, бұқаралық спортты дамыту жөніндегі іс-шараларды іске асыру арқылы олардың өмір сүру сапасын арттыруға бағдарланған саясатты ілгерілетуге бағытталған тәжірибесі пайдаланылды [3].

Қоғамдық дамудың жаңа міндеттерінің пайда болуы спорт және дене шынықтыру саласындағы мемлекеттік саясаттың тиімділігін арттыру үшін басым бағыттар спектрін айқындайды, олардың ең маңыздылары әлемдік тәжірибеге, саланы басқару мен дамытуға, инновацияларға және т.б. ғылыми тәсілдер мен қағидаттарды кеңінен енгізуге сүйену болып табылады.

Тұжырымдама мемлекеттік саясаттың стратегиялық мақсаттары мен міндеттерін, сондай-ақ саланы дамытудың өзекті міндеттерін ескере отырып, оларды іске асыру тетіктерін айқындауға арналған.

Қазақстанның спорт және дене шынықтыру саласындағы мемлекеттік саясатының өзіне тән ерекшелігі дәстүрлі түрде бұқаралық спортты және жоғары жетістіктер спортын дамытуға теңгерімді тәсілді іске асыру болып табылады [4].

Бұқаралық спорт саласында ел халқын дене шынықтырумен және спортпен жүйелі шұғылданумен қамтуды ұлғайту басым бағыт болып табылады.

Дене шынықтыру және спорт саласындағы менеджмент - бұл әртүрлі деңгейдегі спорттық жарыстарды ұйымдастыру және өткізу жүйесі, спорт қауымдастықтарының, клубтардың, секциялардың және т.б. жұмыс істеуі мен дамуын қамтамасыз ету, спорт ұйымдарында үйлестіру, басқару және дамыту қызметтерін білікті менеджер орындайды. Ол жаттығулар кестесін құрастырады, сөз сөйлеу жоспарын әзірлейді, демеушілермен және жаттықтырушылар құрамымен өзара іс-қимыл жасайды, жалға берушілермен шарттар жасасады, командалардың жарыстарға қатысуы бойынша келіссөздер жүргізеді, жиындарға шығуды үйлестіреді [5].

Әкімшілік жұмыстан басқа, менеджер ұжымдағы психологиялық климатқа жауап береді, спортшыларды жоғары нәтижелерге жетуге ынталандырады және даулы жағдайларды шешуде төреші болады. Спорт менеджері жақсы менеджер, стратег, тактик және психолог болуы керек. Оған өзіне деген сенімділік, команда мен демеушілерді қабылдаған шешімдерінің дұрыстығына сендіре білу қажет.

Осылайша, дене шынықтыру мен спортты ұлтаралық қарым-қатынасты нығайтудың маңызды факторы ретінде қарастыруға болады, ол өсіп келе жатқан жаһандану жағдайында, мемлекеттік ұлттық саясатқа көпұлтты қоғамның қазіргі қажеттіліктері мен мүдделеріне сәйкес келетін жаңа тұжырымдамалық тәсілдер қажет болған кезде ерекше мәнге ие болады.

Әдебиет

1. Воинов В.Э., Судакова Г.Г. Управление ФКиС. Учебно-методические указания для подготовки к практическим занятиям. - Алматы.: 2000.

2. Леднев В.А. Менеджмент в индустрии спорта: сб.ст. Вып. 1 [Электронный ресурс] / под ред. В.А. Леднева. - М.: МФПУ Синергия, 2012. - 200 с.

3. Қазақстан Республикасында дене шынықтыру мен спортты дамытудың 2025 жылға дейінгі тұжырымдамасы. 11.01.2016 ж.

4. Скобкин С.С. Менеджмент в туризме: Учебное пособие / С.С.Скобкин. - М.: Магистр: НИЦ ИНФРА-М, 2013.

5. Теория и методика физической культуры и спорта [Электронный ресурс]: учеб.-метод. пособие для студентов фак. физ.культуры / Гос. образоват. учреждение высш. проф. образования "Саратовский государственный университет имени Н. Г. Чернышевского", Пед. ин-т; сост.: Л. В. Казацкая, И. Б. Габедава, О. В. Ларина. - Саратов: [б. и.], 2011. - 63 с.

**Орта мектептер мен лицейлердегі "Волейбол" спортына деген
қызығушылықтың тез өсу себептері**

Қордаш А., Аманжол Н.,
ФиС-21оқу тобының студенттері,
ғылыми жетекшісі– магистр, аға оқытушы
Измаханова М.А.,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

В этой статье рассматриваются простые способы игры в волейбол и полезность интересных и используемых методов игры.

Abstract

This article discusses simple ways to play volleyball and the usefulness of interesting and used game methods.

Тірек сөздер: Жаттығу процесі, доп, қол жетімділік, ойын жүйесі.

Волейбол ойынының қозғалысы адам баласына аса пайдалы табиғи қозғалыс пен дене мүшелерінің қимылынан жүгіру, жүру, секіру, лақтыру т.б. жаттығулардан тұрады. Бұл ойынды он жасар баладан бастап қай жаста болмасын ойнай береді. Сондықтан да, волейбол дене тәрбиесі пәні жаттығуларының бірі ретінде ең тиімді де ағзаға пайдалысы болып табылады. Ойын барысында нақты қозғалыс нәтижесінде ең бастысы адамның координациясы қалыптасады. Қандай жаттығу болмасын, қозғалыс барысында нақтылы орындалады. Айталық, шабуылдау кезінде допты қарсыласының алаңға дәл түсіру, болмаса допты әріптесіне дәл бере білу, допты қарсыласының алаңына алдап тастау т.б. Демек адамның барлық қабілет-қасиетін қалыптастыратын ойынның бір түрі.

1995 жылы әлемдік спорт шеберлері волейболдың 100 жылдық мерей тойын тойлады. Бұл ойынның ресми күні 1895 жыл деп есептелінеді. АҚШ-тың Массачусетс штатындағы белгілі Гелиокс колледжінде денешынықтыру пәнінен сабақ берген американдық азамат Уильям Дж. 1897 жылы волейболдың 10 шартын ұсынған.[1,186.]

Волейболға ерекше қызығушылық, ең алдымен, допты адамдарға қолжетімді және қолайлы бастапқы кезеңде игеруге деген ұмтылыс, сондай-ақ доптың жеңілдігі (260-280 гр.) ең аз физикалық күш-жігермен игеруге болады

Оқу-жаттығу процесін дұрыс ұйымдастыру-басты шарт жарақаттанудың алдын алу.

Сондай-ақ, жүйелі көп жылдық және жыл бойы жоспарлы оқу-тәрбие жұмысын атап өткен жөн.

Жаңадан бастаушы топтар мен аптасына 2 сағаттан 3 сабақ өткізіледі;

3 разряд-спорттық топтармен— 3 сағаттан 3 сабақ;

2 спорттық разряд топтарымен – 3 сағаттан 4 сабақ;

1 разрядты топтармен - 3 сағаттан 4-5 сабақ.

Оқу-жаттығу сабақтарының, секциялардың жылдық жоспарларын әзірлеу кезінде келесі негізгі ережелерге назар аударыңыз:

- оқу процесін ұйымдастырудың үздіксіздігі және жыл бойы;
- оқу-жаттығу сабақтарының міндеттері мен мазмұнын нақты анықтау;
- әр топ үшін физикалық, техникалық құралдар мен әдістерді анықтау;
- спорттық біліктілікке сәйкес тактикалық және теориялық дайындық,
- спорт шеберлігін одан әрі арттыру міндетімен анықтау;
- моральдық-еріктік және психологиялық дайындықтың мазмұны мен құралдарын анықтау;
- тәрбие жұмысын ұйымдастыру;
- дәрігерлік және педагогикалық бақылауды ұйымдастыру;
- әр топ үшін жылдың күнтізбелік жарыстарына қатысу жоспарын анықтау,

Командаларды қалыптастыру және ойнау;

Жекелеген топтар үшін жаттығу және жарыс жүктемелерінің деңгейін анықтау олардың спорттық біліктілігіне қарай шұғылдану.[2,22б.]

Әр түрлі шабуыл тапсырмалары бар ойыншыларды алты аймаққа бөлу волейболға деген қызығушылықты арттырады.

1.Шабуылда арнайы ойын жүйесі допты қабылдау, беру және соққы беру функциялары арасында бөлінеді. Өз кезегінде ойыншылар шабуыл аймақтарын бір-бірімен келісу арқылы шабуыл жасай алады . Ойыншылар ауысу волейбол ережелеріне сәйкес орындарды (позицияларды) ауыстырады.

Шабуылда мамандандырылған ойын жүйесі шабуылдаушы ойыншылардың функциясын шектеулі және олардың ең жақсы рөлдік қасиеттерін барынша пайдалануды қамтамасыз етеді.

2. Шабуылда бірегей ойын жүйесі жоғары біліктітең дәрежеде мүмкіндік беретін команданың барлық ойыншыларын жан-жақты дайындау,оларды орналастыруға және орналастыруға сәйкес болуы керек аймақтарда қолданыңыз осы аймақтардың ойыншыларына тән функцияларды орындаңыз. Әр ойыншы өз аймағында бола отырып, допты қабылдай білуі керек.

Ойын барысындағы қарапайым қозғалыстарды атап өту керек.

Ойын басталғандағы бастапқы тұрыс

Волейбол ойынында ең әуелі, бастапқы тұрыс – ойын барысында еңкейіңкіреп, екі қолды шынтақтан бүгіп, басты көтеріп алдыға қарап тұру. Ұшып келе жатқан допты қағып алу үшін әр түрлі қозғалыстар орындалады. Алдыға, оңға, солға, аттау, допты қағу үшін секіріп барып қолға құлап түсу т.б. қозғалыстар орындалады.

Ойын барысында орындалатын бұрылыстар

Волейбол ойынында орындалатын бұрылыстар ойын процесінде негізгі рөл атқарады. Себебі, ойыншы ұшып келе жатқан допты қабылдап алу үшін міндетті түрде бұрылыстар орындайды. Ойыншы орнында тұрып бұрылуды, ұшып келе жатқан доптың бағытына қарай орындайды. Егер де доп тура келетіндей жағдай болғанда алдыға адымдап барып допты қайтарады. Жалпы бұл қозғалыстың барлығы доптың бағытына байланысты орындалады.

Допты ойынға қосу

Ойыншылар допты ойынға қосудың бірнеше түрін игереді. Бірінші – жоғарыдан шабуылдап ойынға қосу. Допты шабуылдап ойынға қосқанда қарсы жақтың ойынын қиындатады. Әдетте, допты мұндай тәсілмен беруді меңгеру үшін иық-шынтақ буындарының қимылдық қабілеті мен күші жеткілікті болуы керек. Қарсыластарға допты қатты ұшырып беру үшін қолын сермегенде иық-шынтақ буындары бос қалады. Шабуылдың барлық әдістерін игеру – икемділік, күш, секірумен қатар, денені ауа кеңістігінде ұстай білу т.б. қасиеттерінің дағдылануына байланысты. Бұл құбылыс дененің үнемі қозғалыста болу қабілеттілігін арттыратын арнаулы жаттығуларды орындау нәтижесінде іске асырылады.

Екінші – бүйірден жоғарыдан шабуылдап беру. Бұл әдісте әрине қарсыластың ойындарын қиындата түседі. Бұған да допты жоғарыдан шабуылдап ойынға қосқан сияқты дағдылану керек.[3,156.]

Үшінші – допты астынан тура беру. Бұл әдіс допты жоғарыдан шабуылдап ойынға қосу сияқты емес, қарсыласына онша қауіп төндірмейді. Берілген бұл допты қарсыластар оңай қайтарады.

Төртінші – допты астынан жанамалап беру. Бұл допты да қайтарып беру үшін қарсыластарына қиыншылық тудырмайды. Міне, осындай әдістермен доп ойынға қосылады.

Допты беру және қабылдау.

Қарсыластардың берген добын қағып алып, өзара ойнап қарсыластарына шабуыл ұйымдастырады. Енді осы қарсылас жағынан ұшып келген допты қабылдаудың екі түрі бар. Біріншіден – екі қолмен допты астынан қағып алады. Өз әріптестеріне береді, ал өз кезегінде шабуыл ұйымдастырады. Доп қисынсыз ұшып келген жағдайда, онда бір қолмен де қағып алуға болады.[4]

Сабақтың сапалы және нәтижелі өтуі үшін арнайы әдістерді білу және қолдану қерек. Сабақтың тиімділігі мен әсерлілігі сабақты ұйымдастырудың қандай әдістерін қолданылатындығына байланысты. Дене тәрбиесі сабағында жаппай жасау әдісі, топтық әдіс, кезек-кезек жасау әдісі, жеке әдіс, айналмалы әдістерін қолданған жөн болар.

Жаппай жасау әдісі – оқушылар жаттығуларды бір уақытта және бәрі бірдей жасайды. Бұл әдісті сабақтың барлық бөлімінде қолдануға болады. Доппен ойында сыныптың барлық оқушысы жаттығуларды бір уақытта орындайды. Ал, 2-3 қатарға тұрып жасалатын жаттығуларды кезектесе жасайды.

Топтық әдіс – қозғалыс қимылдарын меңгеруге қолданылады. Топтарға бөлініп әртүрлі тапсырмаларды орындау оқушылардың белсенділігі мен нұсқаушылардың дайындығын талап етеді, топтық әдісте бақылау, қателіктерін түзету жұмыстары жүргізіледі.

Кезек-кезек жасау әдісі – жаттығуларды оқушылардың кезекпен жасауын қарастырады. Спорт ойындарында бұл волейбол мен қол добында кезектесе лақтырулар, футболдағы соққылар, волейболдағы ұру соққысы, бұл әдістерді қолдану сабақтың тиімділігі мен нақтылығын қамтамасыз етеді.

Жеке әдісі – мұнда оқушылар тапсырмалар алып, әркім өз бетінше орындайды. Бұл әдіс басқа әдістермен ұқсас және оларды толықтыра түседі.

Айналма жаттығулар әдісі – ойын техникасын меңгеруге арналған. Бұл әдіс тапсырманың түрліше орындалуын талап етеді. Топтар берілген тапсырмаларды станция (бекет) деп аталатын арнайы орындарда орындайды. Станциялардың реттік нөмірі, аты және жаттығулар кестесі, түрі болады. Айналма жаттығулар әдісінде жүктеме ер балалар және қыздар үшін түрлі болады. Тапсырмаларды ауыстыруға болады. Бұл сабақтың қызықтың өтуіне әсер етеді. Сабақтың тиімділігі оқу үдерісінің ұйымдастырылу әдістерін шығармашылықпен қолдануға тікелей байланысты.

Сабақтардағы дене жүктемесі. Жаттығулардың адам ағзасына әсерлілігі –жүктеме деп аталады. Жүктеме – орындалған жаттығулардың тиімділігі мен көлемі арқылы анықталады. Көлемі – жаттығулардың қайталауы, эстафеталардағы аралықтың үлкендігі, тактикалық бағыттағы жаттығулардың ұзындығы т.б. байланысты. Тиімділігі – жаттығудың орындалу шапшаңдығы мен уақыт бойынша қайталануына тәуелді болады. Сабақ үстінде дене жүктемесін жүйеге келтіруге болады, доппен жаттығуды қозғалыс ойындарында жаттығулар саны мен түрін өзгертуге, алаң көлемін өзгертуге, ойыншы санын азайтуға болады. Дене жүктемесі сабақтың нақты болуы үшін сонымен қатар, жекелеген жаттығуларға берілетін уақытты және сабақтың ұйымдастыру бөлімін қысқартуға болады. Спорттық құрал-жабдықтың толық қамтамасыз етілуі де сабаққа әсерін тигізеді.[5.256]

Қорытынды

Әр түрлі қимылдарды түрлі қарқында, бағытта, түрлі жылдамдықпен орындай отырып, адам ағза жүйесінде және ішкі құрылыстарына жақсы әсер алады.

Адам ойын үрдісі кезінде жоғары эмоциялды жүктеме және үлкен қуанышқа бөлініп, қанағат алады. Дене тәрбиесі жүйесінде волейбол ойынының маңызы зор.

Балалар мен ересектер қажетті дағдыларды игере отырып, дене шынықтыруды үнемі жақсартуға, физикалық денсаулықты сақтауға, көңіл-күйді сақтауға және ұзақ өмір сүруге мүмкіндік алады. Волейболдағы ойын техникасы мен тактикасының қарапайымдылығын ескере отырып, ол мектеп оқушылары арасында танымал болды.

Әдебиет

1. А. Г. Ариянц — Волейбол ФИС 1986
2. Ю. Н. Жещев — Волейбол ФИС 1986
3. С. Қасымбекова — Әдістемелік құрал, Волейбол, Алматы, “Атамұра”
4. М. Т. Тұрыскелди – Қимыл- қозғалыс ойындары
5. Волейбол оқыту әдістемесі. / Құраст. - Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2010. - 34 б. Қ. Б. Адамов. <http://rmebrk.kz/book/1139733>

УДК 613.72:796.071

Содержание и организация всестороннего контроля за физическим состоянием спортсмена

Цой Анатолий, студент группы ФиС22/2,
научный руководитель – ст.преподаватель Нурпеисов Б.И.,
Кызылординский университет
«Болашақ», г.Кызылорда

Түйіндеме

Бұл мақалада спортшының физикалық жағдайының бастапқы деңгейін анықтауға және сабақ процесінде алынған жаттығу әсерлерінің динамикасын бақылауға мүмкіндік беретін оқу процесін басқару процесінде қолданылатын қажетті ақпаратты ұсынатын кешенді бақылаудың барлық түрлері қарастырылады.

Abstract

This article discusses all types of complex monitoring that provide the necessary information used in the process of managing the training process, allowing us to determine the initial level of the athlete's physical condition and control the dynamics of the training effects obtained during the training process.

Введение

В процессе подготовки спортсменов, от новичков до членов сборной страны, большая роль отводится планированию и контролю. Современная подготовка спортсменов это сложный и многолетний педагогический процесс, управляемый тренером. Проблема успешного выступления спортсменов на соревнованиях выдвигает с особой актуальностью вопрос о разработке рациональных научно-обоснованных и практически эффективных систем тренировок.

Для успешного управления тренировочным процессом необходима такая организация, которая дала бы максимальный эффект при минимальных затратах времени, средств и энергии. Эту задачу можно успешно решить только на основе точных знаний состояния спортсмена и характера воздействия на него тренировочных нагрузок. Поэтому эффективность управления находится в прямой зависимости от поступления достоверной, полной и своевременной информации о спортсмене.

Управление любым процессом, в том числе и физическим воспитанием человека, включает ряд стадий: 1) сбор информации о занимающемся и среде его функционирования; 2) анализ полученной информации; 3) составление программы работы; 4) работа согласно программе; 5) контроль за ходом реализации, внесение необходимых корректив. Для качественного управления данный цикл действий повторяется многократно и, в зависимости от цели и задач, с разной частотой и различными средствами.

Среди важнейших функций управления значительная роль отводится контролю. Выполняя функцию обратной связи, он позволяет оценивать эффективность средств и методов, используемых во время тренировок, вносить коррективы в планы тренировок, индивидуализировать нагрузки. В практике физического воспитания и спорта осуществляется комплексный мониторинг состояния спортсмена, его соревновательной и тренировочной деятельности.[1,16с.]

Основным источником информации при подготовке спортсменов является комплексный мониторинг их состояния после выполнения определенных нагрузок.

Цель исследования:

- Определение понятия контроль физического состояния;
- Объекты контроля;
- Основные критерии осуществления комплексного контроля;
- Виды контроля, их функции, содержание.

Определение понятия контроль физического состояния

В процессе управления подготовкой спортсмена необходимо осуществлять контроль (контроль [control - англ.] - управление; контроль [controle - фр.] - проверка, надзор). Под контролем понимают сбор информации об объекте (системе) с целью коррекции.

Контроль в спорте следует понимать как "совокупность способов получения информации о направлении и причинах морфологических и функциональных изменений, происходящих в организме конкретного спортсмена".

Основная задача мониторинга заключается не в устранении определенных недостатков в различных видах подготовки спортсменов, а скорее в способности своевременно вносить коррективы на основе полученной информации, способствующие эффективной тренировке.

В общей теории и методике спорта контроль - это проверка, а также наблюдения с целью проверки. Спортивная метрология, для которой контроль в спорте - основной предмет изучения, определяет контроль «как сбор информации о состоянии объекта управления и сравнение его действительного состояния с должным и проверку».

Физическое состояние в теории спорта рассматривается, по крайней мере, в трех проекциях: здоровье, телосложение и физиологические функции. Последние также включают двигательную функцию, что означает как техническую подготовленность, так и уровень развития физических качеств.

Однако в специализированной литературе и на практике все эти признаки, хотя и рассматриваются во взаимосвязи, чаще всего носят самостоятельный характер и изучаются отдельно.

Е.Ю. Розин считает, что "прежде чем что-то контролировать, необходимо определить, что именно и какие показатели оценивать, каковы их исходные уровни, состояние. Другими словами, необходима научная диагностика".

Очевидно, что контроль будет более эффективным только в том случае, если ему будет предшествовать объективная диагностика.

В большинстве работ, посвященных контролю в спорте, понятие "диагностика" встречается редко. По сути, оно подменено словом "контроль", на который помимо проверки возложена еще одна функция - "способность распознавать", именно так диагностика переводится с греческого. Диагностика включает в себя теорию и методы определения состояния и уровня подготовленности спортсменов, а также принципы определения и построения диагноза.

Основа диагностики - накопленная годами, статистически проанализированная информация, позволяющая сопоставить и оценить результаты последнего тестирования с аналогичными данными прошлых лет. Спортивно-педагогическая диагностика органически вписывается в систему подготовки спортсменов. Она направлена на получение информации (диагноза) о физическом состоянии и специальной подготовленности спортсменов.

Один из важнейших элементов системы управления подготовкой спортсменов - комплексный контроль, под которым понимается «совокупность организационных мероприятий для оценки различных

сторон подготовленности спортсменов, реакций организма на тренировочные и соревновательные нагрузки, эффективности тренировочного процесса, а также учета адаптационных перестроек функций организма спортсменов». [2,22с.]

Объектами контроля являются:

- 1) нагрузки;
- 2) состояние спортсмена: а) здоровое состояние — состояние нормального функционирования всех систем организма человека в нормальных внешних естественных условиях; б) болезненное состояние; в) состояние "спортивной формы" — состояние повышенной готовности переносить внешние нагрузки и адаптироваться к ним;
- 3) уровни развития сторон спортивной подготовленности (физической, тактической, технической, психологической и теоретической);
- 4) уровни развития физических качеств: силы, быстроты, выносливости, гибкости, ловкости;
- 5) специальное спортивное оборудование: спорсооружения, спорснаряды, экипировка, вспомогательные средства;
- 6) состояние спортивных животных;
- 7) спортивное судейство;
- 8) воздействие фармакологических средств и т.д.[3,17с.]

Основные критерии осуществления комплексного контроля.

Для получения информации об этапах подготовки спортсменов используют субъективные и объективные критерии контроля.

К субъективным критериям, свидетельствующим о достижении предельно допустимой нагрузки, относят: одышку, покраснение или побледнение кожных покровов, тошноту, головокружение, боль и чувство тяжести в области затылка, шум в ушах, боль за грудиной, под лопаткой, отдающая в левую руку.

Появление бессонницы, беспокойства, ухудшения настроения, нежелания заниматься свидетельствуют о перенапряжении. Все это тренер может определить визуально или путем опроса. О положительных изменениях под влиянием занятий свидетельствует улучшение самочувствия, появление бодрости, чувства радости.

К объективным критериям относят параметры морфофункционального состояния физической работоспособности и подготовленности. Так, развивающееся утомление проявляется в количественных характеристиках выполняемого упражнения (скорость, частота шагов, темп, амплитуда движений, координация).

Для контроля интенсивности нагрузок в спорте используют показатели частоту сердечных сокращений, артериальное давление, ориентируясь на их динамику в процессе занятия.

Комплексный контроль в процессе занятия учитывает также изменение внешних условий окружающей среды: понижение температуры воздуха, изменения направления ветра, появления дождя, снега, что приводит к необходимости внесения изменений в содержание занятий, распределение средств, методов и так далее.

«Контроль за темпами прироста результатов, определяемых в различных тестах и унифицированных системой в баллах, может быть представлен графически, что дает представление об индивидуальном профиле физической подготовленности и помогает корректировать управляющие воздействия».[4,52с.]

Общий положительный оздоровительный эффект в процессе тренировочного процесса оценивается улучшением уровня индивидуального физического состояния, критериями которого могут быть:

- уменьшение количества острых повторных заболеваний, обострений хронических заболеваний; ускорение процессов восстановления после перенесенных заболеваний и так далее;
- снижение выраженности факторов риска развития сердечнососудистых заболеваний (нормализация или уменьшение избыточной массы тела, нормализация или снижение артериального давления, нормализация липидного обмена, отказ от вредных привычек, повышение двигательной активности);
- снижение частоты сердечных сокращений в состоянии покоя, после сна и при стандартных физических нагрузках;
- улучшение результатов в двигательных тестах;
- повышение уровня физического состояния;
- повышение мотивации к занятиям.

«Повышение уровня физического состояния служит основой для внесения коррекции в параметры оздоровительных программ в соответствии с возрастным уровнем физического состояния».

Виды контроля, их функции, содержание.

Намазова С.С. считает, что "цели, задачи, используемые средства и методы определяют виды контроля: педагогический, медицинский, гигиенический, некоторые методы психологического контроля".

Контроль со стороны тренера, осуществляемый в соответствии с его профессиональными функциями, называется педагогическим.[5,11с.]

"На современном этапе развития спорта проблема оптимального управления тренировочным процессом, особенно в нашей стране, которая испытывает большие трудности в связи с перестройкой социально-экономических отношений, становится очень актуальной. Очевидно, что она не может быть решена без надежного и объективного аппарата управления, которым является педагогический контроль".

«Педагогический контроль проводится с целью оценки динамики физического развития, уровня общей и специальной подготовленности, функционального состояния организма, адекватности тренировочных нагрузок возможностям занимающихся. Важной составляющей контроля являются параметры тренировочных и соревновательных нагрузок. Достоверно оценивать динамику столь сложных факторов и качеств возможно, видимо, лишь в этапной форме. Однако, складываются они (данные изменения) на фоне суммарных педагогических воздействий каждой тренировки и даже каждого эпизода тренировочного процесса».

Методологическую основу педагогического контроля можно сформулировать как:

- определение (предварительное изучение) степени стабильности в развитии показателей физического состояния спортсмена, их значимости и влияния на процесс спортивного совершенствования;
- поиск и разработка как отдельных тестов, так и комплексных тестирующих программ, отвечающих требованиям к информативности, надежности и объективности;
- разработка нормативных требований, норм, способов статистической и педагогической оценки результатов тестирования, контрольных испытаний.

Данные педагогического контроля позволяют следить за физическим состоянием спортсмена, выполнением планов подготовки, определить эффективность используемых средств и методов, находить новые пути для совершенствования учебно-тренировочного процесса.

Таким образом, учитывая актуальность вопросов, связанных с педагогическим контролем в процессе подготовке спортсменов, особое внимание приобретают вопросы:

- оценка эффективности применяемых средств и методов;
- выбор показателей и обоснование контрольных нормативов для оценки различных сторон подготовки спортсмена;
- выявление динамики спортивных результатов и прогнозирование достижений спортсмена;
- отбор талантливых спортсменов.[6,32с.]

Педагогическая деятельность предъявляет высокие требования к тренеру. Непосредственная педагогическая деятельность требует от него не только глубокого знания своего предмета, но и определённой системы, последовательности действий.

Основой эффективного врачебного контроля за занимающимися спортом является правильно организованная система врачебных наблюдений, которая складывается из комплексного их обследования, текущих наблюдений и обследований непосредственно в условиях тренировки и соревнований (так называемых врачебно-педагогических наблюдений). Все эти разделы работы врача со спортсменами тесно

взаимосвязаны, дополняют друг друга и должны представлять собой единый процесс.

Вместе с тем каждый из них имеет свои задачи, содержание, организационные формы и методы.

Целью врачебного контроля является содействие правильному использованию средств физической культуры и спорта, всестороннему физическому развитию, сохранению здоровья людей.[7,28с.]

«**Врачебный контроль** в процессе занятий физической культурой направлен на решение трех основных задач: 1) выявление противопоказаний к физической тренировке; 2) определение уровня физического состояния (УФС) для назначения адекватной тренировочной программы; 3) контроль за состоянием организма в процессе занятий (не менее двух раз в год)».

Основой этой системы является комплексное врачебное обследование, которое должно дать наиболее полную характеристику состояния занимающихся и на этой основе решить вопросы допуска к занятиям, определить наиболее адекватные для каждого обследуемого формы занятий, режим и методику тренировки. Результаты комплексного обследования служат основой для планирования всей последующей работы со спортсменами.[8,55с.]

Метод комплексного медицинского обследования основан на общих принципах физиологии и клинической медицины. В то же время она также имеет свои специфические особенности, обусловленные необходимостью обследования человека в связи с его двигательной активностью, выявления функционального состояния, функциональных резервов организма, а часто и ранних признаков нарушений, которые могут быть вызваны как распространенными заболеваниями человека, так и нерациональным режимом физических нагрузок.

Содержание комплексного врачебного обследования включает: анамнез (общий и спортивный); общий врачебный осмотр и физикальное обследование; определение и оценка физического развития (соматоскопия и антропометрия); рентгеноскопия грудной клетки (или флюорография); клинический анализ крови и мочи; функциональное исследование основных систем, обеспечивающих спортивную работоспособность (главным образом, сердечнососудистой, дыхательной, нервной, нервно-мышечного аппарата и анализаторов) в состоянии относительного покоя; функциональные пробы.

По показаниям проводятся необходимые дополнительные исследования. Объем обследования зависит от его задачи, возраста, пола, спортивной специализации, квалификации испытуемого и в значительной степени от наличия необходимых условий.

В соответствии с задачами и организациями различают следующие виды обследований: первичные, повторные (поэтапные) и

дополнительные. В промежутках между комплексными обследованиями проводится текущий медицинский контроль и исследования в естественных условиях тренировок и соревнований.[9,19с.]

На основании обследования делается заключение о состоянии спортсменов с необходимыми рекомендациями для тренера и самого спортсмена.

Оценка состояния здоровья является основной частью заключения. Заключение "здоров" может быть дано только при отсутствии каких-либо (даже незначительных) отклонений и жалоб.

Заключение. В заключение хотелось бы подытожить, что мониторинг физического состояния спортсмена является обязательной частью системы тренировок, обеспечивает ее эффективность, направленную на достижение спортивных результатов.

Наиболее информативными и приемлемыми средствами и методами комплексного мониторинга являются следующие показатели: частота сердечных сокращений, артериальное давление, показатели динамометрии, показатели в тесте Купера, пробе Штанге и др.[10,36с.]

Для эффективного управления тренировочным процессом спортсмена чрезвычайно важен регулярный мониторинг его состояния, работоспособности, хода восстановления переносимости нагрузок, адаптационных возможностей и приведения его к высочайшей спортивной форме.

Литература

1. Барышева Н.В. Минияров В.М. Неклюдова М.Г. Основы физической культуры школьника, Самара. 1994.
2. Безруков М.П. Социальная защита социально-профессиональной группы спортсменов: оптимизация управления. М., 2002.
3. Бобырев Н.Д. Формирование элементов педагогического мастерства у студентов высшего учебного заведения. Казань, 1983.
4. Годик М.А. Контроль тренировочных и соревновательных нагрузок Казань, 1980.
5. Годик М.А. Метрологические основы контроля за технической и тактической подготовленностью спортсменов. Казань, 1983.
6. Дьячков В.М. Физическая подготовка спортсмена. М., ФиС, 1967.
7. Матвеев Л.П. Основы спортивной тренировки, Москва, ФИС, 1977 г. 8. П. Названов Н.Т. Педагогический контроль за физической подготовленностью волейболистов. Методические рекомендации. Самара, 1999 год.
9. Намозова С.Ш. Контроль и самоконтроль занимающихся физическими упражнениями и спортом.

10. Павлов В.И. Принципы организации функционально-диагностического обследования спортсменов и контроля за их текущим состоянием.

ӘОЖ 796.035

**Таңертеңгі ояну мен таңертеңгілік жаттығудың
маңыздылығы**

Ахметов Айнедин,
ФиС-20 оқу тобының студенті,
ғылыми жетекшісі– аға оқытушы, Қасымов Ж.Е.,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

В данной исследовательской работе были изучены шесть причин подъема в шесть утра и важность утренней зарядки для человека.

Abstract

In this research work, six reasons for getting up at six in the morning and the importance of morning exercises for a person were studied.

Тірек сөздер:Алтыда тұру, физикалық жаттығу, жақсы әсер, көңілді жүру.

Қимыл-қозғалыс адамның кез-келген іс-әрекетінің негізін құрайды. Адамның белсенді қимыл-қозғалысына шектеу қою өсіп келе жатқан организмнің биологиялық қажеттіліктерін қамтамасыз етуіне кері әсерін тигізеді, сенсорлық дамуына кедергі жасайды.

Физикалық жаттығулар дене тәрбиесінің негізі болып табылады. Таңертеңгі жаттығу денсаулықты нығайтуға, организмді жетілдіру мен шынықтыруға, жұмыс қабілетін арттыруға жақсы әсер етеді. "Ерте тұрған еркектің ырысы артық, ерте тұрған әйелдің бір ісі артық", - дейді дана халқымыз. Белгілі блогер Эгоза Эйха 2 жыл бойы таңғы алтыда тұрып келесі ұсыныстарды келтіреді.

Ендеше таңғы алтыда тұрудың алты себебімен таныс болыңыздар:

1. Өз-өзіңізді реттеуге уақыт болады
Көп адамның күнделікті бір тәртібі болмағандықтан, алға қойған мақсаттарын жүзеге асыра алмай жатады. Егер күнііздің тең жартысы ұйқымен өтсе, онда сіз өз мақсатыңызды ойыңызға да алмауыңыз мүмкін. Өздеріңіз білетіндей күннің бірінші жартысында сіздің миыңыз жақсы жұмыс істейді. Сондықтан сол уақытты өміріңізге пайдалы нәрселерге арнаған дұрыс.
2. Күніізді жоспарлауға уақыт болады
Егер жұмысқа бармастан бұрын күніізді жоспарлап алсаңыз, онда уақытыңызды да тиімді пайдаланасыз. Құрдан-құр уақыт өткізбей, өзіңізге тиесілі нәрселермен айналысуға мүмкіндік аласыз. Сол себепті ертеңгі күніізді ұйықтар алдында жоспарлап қойғаныңыз абзал. Ал

шаршаған кезде сіздің ойлауға да мұршаңыз болмайтынын ұмытпаңыз.

3. Таңертең өз-өзіңізге уақыт бөле аласыз. Ұйқыдан тұрған бойда кеңсеге асығудың қажеті жоқ. Егер сағат алтыда тұратын болсаңыз, жұмыс басталғанға дейін бірнеше сағат уақытыңыз болады. Ал ол уақытты тиімді пайдаланып, спортпен шұғылдануға, басқа заттармен айналысуға да мол мүмкіндік ала аласыз. Естеріңізге сала кетейік, ерте тұрып жаттығу жасаған адамның ағзасына эндорфин гормоны бөлінеді. Ол адамдарға ерекше күш-жігер беріп, күні бойы көңілді жүруге көмектеседі.

4. Таңғы асыңызды ішіп шығасыз. Таңғы асты тастауға болмайтынын бәріміз жақсы білеміз. Егер оқуға немесе жұмысқа бір сағат бұрын тұрсаңыз, онда міндетті түрде үйіңізден таңғы ас ішіп шығыңыз. Джон Хопкинс университетінің жанынан ашылған Блумберг денсаулық сақтау мектебі таңғы астың адам денсаулығына пайдасы мол екенін айтады. Ал таңғы асыңызды тастап кетсеңіз, еш нәрсеге зауқыңыз соқпай, күні бойы көңілсіз жүресіз.

5. Табысты адамдардың көбі ерте тұрады. New York Magazine журналы өзінің бір мақаласында оқырмандарға Twitter әлеуметтік желісін құраушы Джек Дорси туралы айтқан болатын. Ол өз жұмыс күнін таңғы 5:30-да тұрып бастайды екен. Сол секілді Apple компаниясының бас директоры Тим Кук таңғы 4:30-да тұрып, әріптестерінің электронды хаттарына жауап жазатын болған. Ал әйгілі Virgin Group-тің негізін қалаушы Ричард Брэнсон Business Insider баспасына берген сұхбатында 5:45-те тұрып, жұмысқа кірісетінін айтты.

6. Бәрінен 2 қадам алда жүресіз. Ерте тұруды әдетке айналдырсаңыз, өзіңізге деген сенім қалыптаса бастайды. Сіздің қаншама бәсекелестеріңіз ұйықтап жатқанда сіз біраз нәрсе тындырып үлгересіз. Таңғы сегізге дейін барлық жайсыз жағдайды шешіп қойсаңыз, күніңіз керемет өтетініне күмәніңіз де болмасын. Сонымен қатар сізді ешқандай стресс, депрессия секілді сары уайымға салынатын заттар мазаламайды. Тағы бір ескере кететін жайт, егер күндегі уақыттан екі жарым сағат бұрын ерте тұрсаңыз, күніне 150 минут жұмыс уақытын ұтасыз. Ал ол дегеніміз аптасында 17 жарым сағат, айына - 70 сағаттан астам уақыт, жылына - 840 сағат шығады.[1]

Жоғарыда келтірілген фактілерді ескере отырып, біз сізге таңертеңгілік жаттығулардың бірнеше кешенін ұсынғымыз келді.

Таңертеңгі жаттығудың маңызы мен міндеттері

Таңертеңгілік жаттығу сізге күні бойы қуат береді. Бар болғаны 10-15 минут зарядтау қуат пен өнімділікті арттырады. Өйткені, қан тезірек айналып, бұлшықеттер мен миға оттегін жеткізе бастайды. Таңертеңгі тұрақты белсенділік буындарды нығайтады, арқа денсаулығына және фигураның қалыптасуына ықпал етеді.

Мамандар барлығына, соның ішінде балаларға, қарттарға және жүкті әйелдерге физикалық белсенділікті ұсынады. Ең бастысы-дұрыс жүктемелерді таңдау.

Таңертеңгілік жаттығудың пайдалы қасиеттері:

- * бір күнге сергектік пен өнімділік;
- * қан айналымын жеделдету;
- * буын, арқа ауруларының, сондай-ақ артық салмақтың пайда болуының алдын алу;
- * төзімділікті дамыту және дененің қорғанысын қалыптастыру;
- * көңіл-күйді жақсарту және жүйке жүйесін нығайту.

Таңертеңгілік жаттығуды жасамау үшін нақты қарсы көрсетілімдер жоқ. Негізінен шектеулер дененің физикалық жағдайына байланысты.

"Кез-келген жаттығуды жасамас бұрын, дене температурасының жоғарылауымен, қан кетумен, қысым проблемаларымен, қабыну процестерімен, бүйрек ауруларымен суық тиюге назар аударған жөн.

Таңертеңгілік жаттығуды ұйқыдан кейін денені қуаттандыруға және жұмысқа бейімделуге арналған. Бірақ оны шамадан тыс жүктемеңіз.

Ерекшеліктері

Таңертеңгілік жаттығу орта есеппен 10-15 минутты алуы керек. Сіз тек төсектен тұрып, жаттығуды бастай алмайсыз. Алдымен сіз жуынатын бөлмеге жеткенде бұлшық еттеріңізді жылытуыңыз керек, душ қабылдаңыз немесе кем дегенде бетіңізді жуыңыз. Жаттығу алдында бір стақан су ішкені пайдалы болады.

Қандай қателіктерден аулақ болу керек:

- * монотонды жаттығулар тез жалықтырады;
- * бос бөлмедегі сабақтар сергектік пен шаршауды тудырмайды;
- * ыңғайсыз зарядтау киімдері ыңғайлы қозғалуға мүмкіндік бермейді;
- * тым қарқынды жаттығулар мен ауыр жүктемелер шаршау мен бұлшықет ауырсынуына әкеледі.

Сондай-ақ, таңертеңгілік жаттығу кезінде қыздыруды өткізіп жіберуге болмайды. Ұйқыдан кейін жарақат алмау үшін барлық буындар мен бұлшықеттерді жылыту маңызды. Ауырсыну, әрине, сабаққа деген ынтаны жоғалтады.

Әр күнге арналған жаттығулар жиынтығы

Таңертеңгілік жаттығу үш кезеңнен тұрады:

- * қыздыру;
- * негізгі жаттығу;
- * салқындату.

Күнді ең қарапайым жаттығулармен бастаған дұрыс.

Қыздыру

Таңертеңгілік жаттығудың бірінші бөлігі бұлшықеттер мен буындарды жылытуға бағытталған. Барлық қозғалыстарды баяу

орындау керек және тыныс алуды бақылау керек. Жылыту жоғарыдан басталады. Әр жаттығу үшін бес-он қайталау жеткілікті болады.[2]

Мойынға арналған:

- * бастың оңға және солға бұрылуы;
- * бастың оңға, солға, алға және артқа еңкейту.

Қолдар үшін:

- * иықтарыңызды алға және артқа айналдыру;
- * шынтағыңызды бүгіп, қолдарыңызды алға және артқа бұрыңыз;
- * қолдарыңызды алға және артқа созып, айналмалы қозғалыстар;
- * білектерді кезекпен айналдыру.

Дене үшін:

- * жамбастың оң және сол жақтағы айналмалы қозғалысы;
- * оң және сол аяққа қарай еңкейту.

Аяқ үшін:

- * сәл бүгілген тізелермен сағат тіліне қарай және сағат тіліне қарсы айналдыру;
- * тобықты жылыту үшін аяқтың айналмалы қозғалысы.

Дене қыздыруды созылу жаттығулар арқылы аяқтау: қолды бастың үстінен созып, аяқтың ұшына тұру. Осыдан кейін негізгі жаттығуды бастауға болады.

Әдебиет

1. Зачем нужно вставать рано утром [Электрондық ресурс] - қолжетімділік режимі: https://vk.com/wall-55018890_286187 (өтініш берген күні 30.11.2023)

2. Таңертеңгі жаттығудың маңызы мен міндеттері [Электрондық ресурс] - қолжетімділік режимі: <https://balabaksha.kz/77588/> (өтініш берген күні 30.11.2023)

ӘОЖ 378.147(063); 377

Сандық жүйеге көшіру дәуірінде педагогиканы қайта дамыту

Тажикова Ж.Ж., арнайы пән оқытушысы,
«Болашақ» университетінің жоғары колледжі,
Райымбекова А.Т., э.ғ.к., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

В статье обсуждаются перспективы всестороннего проектирования учебной деятельности и доступности образовательной деятельности, ориентированной на обучающегося. Введение в переосмысление педагогики Что такое педагогика? Понятие «педагогика» критиковалось в научной среде, особенно в области

традиционного образования. Многие идеи и опыт здесь начинаются с классической платформы образования.

Abstract

The article discusses the prospects for comprehensive design of learning activities and the accessibility of learner-centered educational activities. An Introduction to Rethinking Pedagogy What is Pedagogy? The concept of “pedagogy” has been criticized in the scientific community, especially in the field of traditional education. Many of the ideas and experiences here start from the classic education platform.

XXI ғасыр – бұл әлемдік қоғамдастықты белсенді ақпараттандыру ғасыры. Жақында ғана халықты жаппай компьютерлендіру білім берудің негізгі міндеті болған еді. Міне педагогикалық қоғамдастықтың алдында жаңа – оқу әрекетін сандық жүйеге көшіру міндеті қойылды. Сандық технологияның үлкен мүмкіндіктеріне қарамастан оларды белсенді қолдануда педагогикалық кадрлардың әлсіздігі, олардың сандық инновацияны білім беру үдерісіне интеграциялауға қабілетсіздігі кедергі болып тұр. Сондықтан кәсіби білім беру ұйымдары басшылығының басты міндеті педагогикалық кадрлардың ақпараттық-коммуникативтік технологиялар саласын игеру бойынша біліктілігін арттыру болып отыр. Мақалада білім алушыға бағдарланған оқу әрекеті мен білім беру іс-әрекетінің қол жетімділігін жан-жақты жобалаудың перспективасы талқыланады. Педагогиканы қайта ойластыруға кіріспе Педагогика деген не? «Педагогика» ұғымы ғылыми ортада, әсіресе дәстүрлі білім беру саласында сынға алынған. Мұндағы көптеген идеялары мен тәжірибесі білім берудің классикалық тұғырынан бастау алады. «Педагогика» ұғымы ежелгі гректің «paidagogos» сөзінен шығып, баланы жетектеу, яғни баланы мектепке жетектеп апаратын құл деген мағынаны білдірген. Дегенмен білім беру әрекеті белсенді дамйтын тұлғаны қалыптастыруға бағытталғандықтан, қазіргі уақытта бұл ұғым тәжірибеде өзекті жойылған. Ғалымдар педагогиканың «өнер немесе оқыту жөніндегі ғылым» деген дағдылы анықтама беріп, мазмұнында оқыту үдерісіне ерекше назар аударылады. Олардың ойынша оқушыға бағдарланған ортада, оқыту басты назарда болмауы тиіс. [1,45 б.]

Оқыту бүкіл өмір бойы жоба ретінде көбірек қарастырылғандықтан, жоғарыда айтылған «өнер немесе ғылым» байланыстаға басқару іс-әрекетінің саласын кеңейтіп, мектеп шеңберінен шығып, үлкендерге білім беруге бағдарлануы тиіс. Сондықтан адамдардың мектеп қабырғасында қалай оқығаны және өз оқуын қалай басқарғаны маңызды емес. Екіншіден, «педагогика» сөзі оқыту мен оқудың арасындағы маңызды диалогты қамтиды. Бұл білім беру дискурсы контекстінде ерекше маңызды, осы екі ұғым шиеленістік және тіпті бір-біріне қарсы жағдайда да қолданыла беретін

болды. Ерекше жағдайда «Оқыту» ұғымы оқытудың белсенді табиғатын және тұлғаның бірегей мүмкіндіктері мен қабілетін мойындамай қарастырылады. Біз осындай ақиқат қарама-қайшылықты қалай түсінуіміз/түсіндіруіміз керек? Адамның тұлғалық дамуы оқыту – тәрбиелеу үдерісінде ескеруге қажетті жастық және дара ерекшеліктерінің белгісін көрсетеді. Адамның іс-әрекет сипаты, оның ойлау ерекшеліктері, сұраныстар шеңбері, сондай-ақ әлеуметтік көрінісі жас ерекшелігіне байланысты және әрбір жастың дамуына өзіндік мүмкіндіктер мен шектеулер тән. Сонымен қатар, әлеуметтанушы зерттеушілер оқыту үдерісінде адамдардың өзара әрекеттестігіне әлеуметтік және мәдени жағдайлардың ықпалын көрсетті. Осы ерекшеліктерді ескере отырып, білім алушыларға білім беру тәжірибесін қалыптастыратын білім кеңістігін құру қажет. Осы өзгерістер оқу дискурсында «оқыту» мен «білім беру» ұғымдарының арасындағы артықшылық белгілерін нақталаудың тәсілдерінің бірі болып табады. Біздің теорияларымыздың тәжірибеде негізделуіне, оқушылардың үйренуіне мүмкіндік беретін идеяларды ұсыну үшін көптеген инновациялық тұғырды меңгерген шығармашыл оқытушылар қатыстырылды. Сонымен осы екі іс-әрекет түрінің – іс-әрекет пен ойлауды бір-бірінен оқшаулауда нәтижесі болмайтынын ерекше атап көрсетуге болады. Сандық байланыс денсаулық сақтау, білім беру, коммуникация, демалыс, сондай-ақ өмір мен тұрмыс жағдайы саласында үлкен мүмкіндіктердің көзін ашуда. Жасанды интеллектіні дамыту, 3D-принтерлер, голографияны пайдаланумен көңіл көтеру, лездік транскрипциялау, дауыс пен ым-ишараны тану бағдарламасы – бұл біздің технология уақытындағы тестіленген кейбір мысалдар ғана. [2,54 б.]

Сандық технология – күнделікті өмір немесе халықаралық қатынастар, жұмыс немесе демалыс біздің жеке және қоғамдық өмірімізге көп жақтарына өзгеріс енгізе отырып, адамның іс-әрекетін жаңартады. Заманауи қоғамның ақпарат, коммуникация, кәсіп және басқа да саласындағы ғаламдық өзгерістер білім берудің мазмұндық, әдістемелік, технологиялық аспектілеріне түзету енгізуді, бұрынғы құндылық басымдықтарды, мақсатты ұстанымдар мен педагогикалық құралдарды қайта қарауды талап етеді. Сандық ақпарат пен коммуникация дәуірінде педагогиканы жете ұғынуда, біз қандай да бір жаңа жақтарын немесе пән саласын анықтауға емес, пәннің барлығын жаңашыл қайта тұжырымдауға талпыныс жасаймыз.

Сандық өзгерістермен «Әдеттегідей жұмыс жасау» принципінің қауіптілігі – олар өзінің тиімділігін дәлелдегенде – сандық технология норманы бұзу, жорамалмен келіспеу, инновацияны пәнге және мамандыққа ендіру деп бағалап, оқытудың мүлде жаңа формасын жаңарту емес, бар тәжірибені қайтадан қарастыруымызбен сипатталады. Сонымен, сандық технологиялар оқыту мен білім беру үшін жаңа болмысын қалай жасайды?

Техникалық прогресті салыстырмалы сәйкестендіру оңай. Ұлыбританиядағы интернетке қолжетімділігінің көрсеткіштері: үй шаруашылығының 77% интернетке қолжетімді, бірақ ұялы телефоннан Интернетке қолжетімділік режимі пайдаланушылар шаққанда 45% ғана құрайды. 16-дан 24-ке дейінгі топтарда әлеуметтік желі онлайн режимдегі негізгі ісәрекет болып табылады. Жеке веб-парақша, блоктар, подкаст пен вики – ақпаратты құруды демократияландырады; әлеуметтік бағдарламалық қамтамасыздандыру қажетті ақпаратты анықтайтын және алмасатын онлайн қауымдастыққа қатысуға мүмкіндік береді. Көптеген жұмыс орындарында АКТ пайдаланудың кеңейтілген деңгейі тұрақты негізгі білімді меңгеруді емес, сауаттылық пен біліктіліктің жаңа формаларын, бейімделу біліктілігін, тиімді коммуникацияны меңгеруін талап етеді, бітіруші түлектерді жұмысқа орналастыру мүмкіндіктері қайтадан жасалады. [3,32 б.]

Еңбек нарығын икемділік пен дағдыны талап еткендіктен, жоғары оқу орнынан кейінгі білім алу құзыреттілікті үнемі жаңарту моделі айналасына қайта ұйымдастырылды – бүкіл өмір бойы оқу, басқаша айтқанда, үздіксіз кәсіби дамыту. Технология сонымен бірге білім беру ұйымдарына да тереңірек әсер етті.

Мектептер мен колледждер ғаламдық желіге біріктірілді, сондықтан институционалдық және тіпті ұлттық шекара жойылды. Университеттер арасындағы жоғары академиялық ұтқырлық, бір ЖООны аясындағы стандарттық оқытуға қарағанда, электрондық портфолио, электрондық оқу бағдарламалары – осының барлығы сандық технологияның көлемінде іске асырылуын талап етеді.

Әлемдегі жас адамдардың көпшілігі Интернет мүмкіндігін белсенді қолданады. Ақпарат алмасудың жаңа формалары біртіндеп оқу үдерісіне орныға бастады. Шын мәнінде, оқу бағдарламалары жобаларындағы өзгертулер оқушыларға өзіндік технологияны таңдауға мүмкіндік бере отырып, үлкен прогреске қол жеткізуге болатынын көрсетеді.

Қорыта келгенде, білім беру саласындағы сандық дәуірмен туындаған келесі ерекшеліктерді бөліп көрсетуге болады:

1. Білім кез келген мемлекеттің ірі материалдық емес активі, яғни оны қалыптастыру мен қаржыландыру максималды басқарылатын болуы тиіс.

2. Желілік қоғамның сандық технологиясы мен телекоммуникациясын дамыту адамның тұлғалық даму үдерісін, білімді жасақтау, оны игерту және бекіту тәсілдерін өзгертеді. Сондықтан білім желілік қоғамның әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыруы, сондай-ақ желілік болуы тиіс.

3. Сандық технологиялар трансұлтты және трансмәдениетті, жалпыға қолжетімді және салыстырмалы арзан, ол кез келген білімді жалпы қолжетімді етеді.

4. Білім берудегі инновацияның елеулі бөлігі бүгінде білім – технологиялық стартап арқылы іске асырылуда. Ресми емес білім беру жүйесінің нәтижесінде білім беру қызметін көрсетудің жылдам өсетін нарығы туындауда, ол қысқа мерзімде дәстүрлі білім беру жүйесін қолдану саласын тарылтып, тұтынушылардың қалыптасқан және тез өзгеретін сұранысы мен қажеттіліктеріне жауап беретін жаңа білім беру стандарттарын құруға алып келеді. 5. Ауыспалы экономиканы дамыту динамикасы, технологияның тез алмасуы жаңа құзыреттілікті және дайындықты талап етеді.

Әдебиет

1. Айтмамбетова, Б. Жаңашыл педагогтар идеялары мен тәжірибелері. -А., 2011

2. ҚР «Білім туралы» Заңы, Астана, 2007. «Білім технологиялары» № 3, 2014 ж.

3. Педагогика – Р.М. Қоянбаев, Ж.Б. Қоянбаев А. 2000 ж

UDK 80.111

The importance of using web quest technology in a foreign language teaching

Kenzhegul Madina Maratkyzy,
Kazakh boarding school named after D.Rakishev,
English teacher

Түйіндеме

Мақалада білім беру жүйесін модернизациялау контекстінде АКТ-ның, атап айтқанда веб-квест технологиясының жобалық қызмет түрі ретінде қолданылуы қарастырылады.

Бұл технологияны шет тілі сабағында қолданудың артықшылықтары, оның ішінде оның жоғары мотивациялық қауіпсіздігі, АКТ қолдану, оқушылардың тәуелсіздігін дамыту және т.б. талқыланады.

Түйінді сөздер: Интернет, акт, топтық жұмыс, мотивация, оқыту принциптері, веб-квесттер.

Резюме

В статье рассматривается использование ИКТ, в частности технологии веб-квестов, как вида проектной деятельности в контексте модернизации системы образования.

Обсуждаются преимущества использования этой технологии на уроках иностранного языка, в том числе ее высокая мотивационная безопасность, применение ИКТ, развитие самостоятельности учащихся и др.

Ключевые слова: Интернет, ИКТ, командная работа, мотивация, принципы обучения, веб-квесты.

In modern society, more and more attention is paid to the personal qualities of a person that allow him to adapt to rapidly changing living conditions. A modern person can no longer do without knowledge of foreign languages. The main purpose of teaching a foreign language in the modern world is the formation of a foreign language communicative competence, which enables a person to enter a foreign culture, accept, analyze, transmit information and receive an answer. In recent years, the role of information and communication technologies in the learning process has also increased markedly.

At foreign language lessons, with the help of modern Internet technologies, it is possible to solve a number of educational tasks: to form reading skills and abilities using authentic online materials; to improve students' writing skills; to replenish students' vocabulary; to motivate students to learn a foreign language. In addition, the work aimed at exploring the possibilities of Internet technologies will have a great impact on expanding the horizons of students. Such work will allow you to establish and maintain business contacts and contacts with your peers in different countries

In the twenty-first century, the foundation for the growth and welfare of the human personality is education, knowledge, information, and communication. A modern student must develop his abilities to critically analyze any symbolic systems' information in order to be prepared and able to adapt to social and professional changes (figurative, sound, text). In this regard, educators are faced with new challenges: preparing the next generation for life in the information age, teaching them to perceive and comprehend a variety of information, and developing technical communication skills based on non-verbal forms of communication.

Information and communication technologies (ICT) are growing in popularity in these circumstances. The Federal State Educational Standard states that the primary goal of foreign language instruction is for students to become competent communicators. Multimedia is also one of the most effective cognitive tools because it enables simultaneous perception of information through multiple senses. More "The more sensory organs that participate in the perception of an impression, the more firmly these impressions fall into our mechanical, nervous memory, or rather they are preserved by it and are easier to remember later," wrote K.D. Ushinsky. The efficiency of information perception through the auditory and visual senses, when combined in the learning process, increases perception efficiency to a maximum of 65%.

Modern ICTs are a collection of contemporary computer hardware, communication tools, interactive software tools, and methodological support for contemporary learning technologies. They entail a wide range of tasks, including project-related ones like Web quests.

Web quest is an effective and universal technology applicable to any school subject, which makes it popular in the pedagogical environment.

Despite the fact that the educational web quest has not yet been theoretically substantiated, most often in Russian pedagogy, this term is understood as a problematic task with elements of a role-playing game, for which information resources of the Internet are used. The relevance of integrating a web quest into the process of learning a foreign language is explained by its three main components that make language learning productive. These include problemativeness, authenticity and interactivity.

The term "Web Quest" was first proposed by Bernie Dodge, professor of educational technology at the University of San Diego (USA) in 1995. Educational Web quest - (webquest) is a problem task with elements of a role-playing game, for which information resources of the Internet are used [5]. Web quests can cover a separate problem, an academic subject, a topic, and can also be interdisciplinary.

Firstly, the use of this technology involves the formulation of current issues and problems that are close in spirit to students, arouses their interest and, accordingly, increases motivation to study problems by improving the psycho-emotional mood in teaching, structuring the presentation of educational material and modality (using a large number of sensory channels of information perception) [2].

In addition, the peculiarity of Web quests is that they involve not only independent, but also group work of students. Working in a group [1] imposes on the student a certain responsibility to the other participants of the Web quest, stimulating his cognitive activity, the desire to get a good result.

The next advantage of Web quests is the development of the ability to think. The independent solution of the task develops the skills of analytical thinking, a critical view of things, and the search for the necessary information from a large volume of materials. According to the creators of Web quests, this technology includes elements of cognitivism and constructivism [6].

Moreover, in the process of creative work, students do not receive "ready-to-use" knowledge, but are themselves involved in search activities, which in turn contributes to the development of independence.

Another advantage is that students get access to search engines, the latest news concerning the problem, via the Internet. The Internet also provides an opportunity to learn the opinion of an expert, an expert group, people who are somehow interested in a particular issue. Such a variety of opinions gives the student the opportunity to choose the closest one and helps in formulating his own opinion.

As for the process of evaluating the results of the Web quest, it should be noted the possibility of presenting the final product to a live audience, publishing works on the Internet.

When using technologies such as Web quest, the teacher gets an effective way to form the motivation of teaching, creative understanding of the material [4, p. 131]. The integration of this technology into the

educational process makes it possible to implement modern principles of teaching foreign languages: the principle of interactivity (learning immersed in communication, creating conditions for the development of skills to work in a team, i.e. to study together, not side by side); the principle of independence, which is realized in the ability to independently manage their activities; the principle of problemativeness, consistency, etc. This technology also provides ample opportunities for the development of critical and creative thinking, imagination, creativity of students due to the wide range of tasks that are offered for completion.

Web quest technology promotes the development of various skills: it helps to develop computer literacy, speech competencies, replenish vocabulary, promotes a positive attitude to the learning process, forms the ability to work in a team, develops critical thinking and creativity.

As a result of working with the web quest technology in the classroom, students get the opportunity to use a foreign language in various activities and spheres of communication, as well as to consolidate lexical and grammatical material, training language and speech competence and their control by the teacher.

Despite the obvious advantages, the use of web quest technology may have some difficulties:

- additional teacher training is required (monitoring of information provided on the Internet in order to select the most satisfying educational goals; creating a web quest on the site; certain technical skills). It is worth noting that these difficulties are one-time, because having created a web quest once, it can be used repeatedly in the future;

- to complete tasks, students must have access to the Internet, and at a fairly stable speed, since the bulk of the materials intended for use in the web quest consists of video fragments;

- using tasks of this type based on authentic texts requires students to have a certain level of language proficiency. To overcome this difficulty, it is advisable to use a web quest as a final task at the end of the section, or accompany it with lexical and grammatical exercises to remove difficulties.

Creating a high-quality web quest is not an easy process, in which it is necessary to study a huge amount of information offered on the Internet in order to choose suitable sources and offer them to students. Students' different levels of language proficiency should be taken into account when developing a web quest.

Thus, the Web Quest technology allows you to realize the visibility, multimedia and interactivity of learning. Visibility includes various types of demonstrations, presentations, videos, and the display of graphic material in any quantity. Multimedia adds to the traditional teaching methods the use of sound, video and animation effects. Interactivity combines all of the above and allows you to influence virtual objects of the information environment, helps to introduce objects of personality-oriented learning, provides students with the opportunity to fully reveal their abilities[3].

To sum up, the Web quest does not force the student to participate in the educational process, but involves him, providing him with space for independent creative activity, motivates him with an original, congenial and interesting statement of the problem, endows the student with a certain socially significant role in this situation, activation of various cognitive processes during the solution of tasks.

Literature

1. The use of Web quest technology in the educational process [Electronic resource]. - URL: <http://kak.znate.ru/docs/index-973.html> (accessed 14.12.2012).
2. Application of Web-quest technology in modern education [Electronic resource]. - URL: [S^://open the wallet.ru/articles/671383/](http://open.the-wallet.ru/articles/671383/) (accessed 07.09.2018).
3. Shcherbina A.N. Web-quest as an innovative technology in the system of implementation of the Federal State Budget // Electronic scientific journal "Science and Prospects". -2016. - №4.
4. Yastrebtseva E.N. School library media center: from idea to // Moscow: BMC : Shk. library", 2001.
5. Dodge B. Some Thoughts About WebQuests [Electronic resource]. -URL: http://edweb.sdsu.edu/courses/edtec596/about_webquests.html (accessed 27.04.2014).
6. March T. What WebQuests Are (Really) [Electronic resource]. - URL: <http://tommmarch.com/writings/what-webquests-are/> (accessed 27.04.2014).

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ МЕН ТІЛ БІЛІМІ ҒЫЛЫМЫНЫҢ БАСЫМ БАҒЫТТАРЫ СЕКЦИЯСЫ

УДК 37.048.45

Методика диагностического изучения ценностных ориентаций обучающихся на профессиональную деятельность

Абдукаликова А.Ж., к.п.н., ст. преподаватель,
Кызылординский университет «Болашақ», г.Кызылорда

Түйіндеме

Мақалада қазіргі заманғы мамандар даярлаудың мақсаты мен міндеттерін қайта қарау жағдайында білім алушылардың мұғалім кәсібіне құндылық бағдарларын диагностикалық зерттеудің жолдары қарастырылған.

Кілттіксөздер: диагностикалық зерттеу, құндылық бағдар

Abstract

In modern conditions of rethinking the goals and objectives of training specialists, the article discusses ways of diagnostically studying the value orientation of students for the teaching profession.

Key words: diagnostic study, value orientation.

Актуальность исследуемой темы заключается в том, что деятельность педагогических кадров в современных условиях наполняется качественно новым содержанием, обусловленным коренными социально – экономическими преобразованиями в обществе. В системе образования открываются новые типы учебных заведений, кардинально меняются содержание и технологии образования; переосмысливаются цели и задачи воспитания, появляются новые виды науки, как например, интегративная педагогика, которая направлена на объединение, восстановление, взаимопроникновение отдельных профессиональных требований, частей (как любовь к детям, к профессии, профессиональная грамотность, функциональная компетентность и т.д.) в целостность, т.е интегративная педагогика обеспечивает процесс создания целостной педагогической деятельности [1].

Интегративная педагогика – это целостная системно – организованная педагогическая деятельность, отвечающая современным требованиям, а значит её основной целью является способствовать учителю самостоятельно создать свою научно организованную творческую целостную педагогическую деятельность.

Проблема профессиональной подготовки будущих учителей всегда являлась одной из центральных в педагогической науке и

практике (Н.В Кузьмина, И.А Щербаков, В.А Сластенин, Н.Д.Хмель, А.П Сейтешев) [2].

Но на фоне новых требований современного общества, педагогической науки и практики имеют место исследования об организации делового общения участников педагогического процесса (Н.А.Неустроева), модель общественно – педагогической деятельности, как средство подготовки обучающихся на педагогической специальности в системе профессии типа “человек – человек” (Г.Т.Урузбаева), теоретическое обоснование актуализации ряда нравственных качеств будущего учителя в условиях демократизации общества (А.С Раимкулова); о критериальном подходе к диагностике уровней профессионально – педагогической направленности (Ч.С Тулеева), модели готовности будущих учителей к организации творческого взаимодействия с учащимися (К.М Мухамедзянов) Яницкий М.С. и другие[3].

Исходя из вышеизложенного и некоторого накопленного научного и практического опыта, проблему профессиональной подготовки будущих учителей считаем целесообразным рассматривать в русле ценностно – ориентационного подхода.

В системе ценностного ориентирования личности самостоятельным и существенным является диагностика ценностных ориентаций.

Ценными для диагностики различных направлений профессионально – педагогической деятельности к личности учителя являются исследования Л. М. Ахметзяновой, Д. Е. Есельбаева, И. А. Рапопорта, Г. А. Томилова, В. А. Ядова, Кирьякова А.В. и других[4].

Диагностика по мнению учёных, выполняет целый ряд функций: раскрывает взаимодействия антропометрических, физических, интеллектуальных, волевых качеств и корректирует процесс (Д.Б.Эльконин); осуществляет поиск, выявление скрытой причины обнаружившегося неблагополучия (Ю.З.Гильбух и В.И.Войтко); дает способы анализа (Б.М.Теплов).

Основываясь на научно обоснованную гипотетическую модель ценностной ориентации студентов на профессию учителя, ведущими показателями которой являются:

- овладение профессионально – педагогическими знаниями;
- мотивация профессиональной деятельности,
- включенность в профессиональную деятельность, применяя апробированный модуль «Открой в себе педагога» с использованием решения педагогических ситуаций, в процессе преподавания профессионального русского языка было проведено диагностическое изучение ценностных ориентаций студентов педагогических специальностей на избранную профессию.

Модуль «Открой в себе педагога» предусматривал раскрытие гностических, организаторских, коммуникативных, рефлексивных способностей и конструктивную деятельность студентов.

Работа по модулю заканчивалась самопрезентацией на тему «Мои педагогические способности».

Диагностические исследования критериев ценностной ориентации обучающихся на профессию, их профессиональной самооценки, сформированности и осознания студентами значимости качеств личности педагога и профессиональной включенности показали определённые расхождения между осознанием и степенью сформированности ценностного отношения к избранной профессии.

В результате анализа диагностических данных установлены расхождения:

- 73,1% студентов осознают значимость коммуникативности и только 39% считают его сформированным;

- креативность: 63,1% и 19,5% соответственно;

- компетентность: 51,2% и 7,3%;

- ответственность: 36,5% и 26,8% и т.д.

Таким образом, в ранжированном ряду качеств личности педагога почти все студенты (80,9%) выделили как значимое аналитичность, чуть больше половины (63,1%) – креативность и только половина студентов (51,2%) осознают значимость компетентности как профессионально значимого качества.

Диагностика самооценки знаний, умений и мотивов показала следующие результаты:

- знания инновационных технологий 97,6 % и 31,7%;

- знание теории урока: 90,2% и 39,0%;

- знание содержание воспитательных программ – 39,0% и 36,2%;

- знание технологии исследования: 26,8% и 7,3%.

Соотношения значимости и сформированности профессионально – педагогических умений таково:

- умение проектировать содержание уроков: 100% и 48,7%;

- умение правильно устанавливать взаимоотношения с детьми: 100% и 24,3%;

- умение грамотно использовать на практике достижения педагогической науки и технологии: 89,2% и 43,9% и т.д.

Соотношение значимости и сформированности мотивов профессионально – педагогической деятельности (в процентах) следующее:

- интерес к новому в педагогической деятельности: 92,1% и 34,1%;

- потребность в планировании своей деятельности: 70,7% и 31,7%;

- желание моделировать, проектировать развитие личности: 58,5% и 31,7% и т.д.

Диагностическое изучение ценностных ориентации обучающихся на профессиональную деятельность, позволяет сформулировать следующие рекомендации:

– эффективность формирования ценностное ориентации студентов на профессию учителя зависит от включения в учебно–воспитательной процесс механизмов ценностного ориентирования личности: поиска, выбора оценки и проекции[5].

Литература

1. Кузьмина Н.В Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. М.Высшая школа, 1990. -119с.
2. Хмель Н.Д. Особенности управления педагогическим процессом в общеобразовательной школе. –Алматы; Мектеп, 1996. - 72с.
3. Яницкий М.С. Ценностные ориентации личности как динамическая система. Кемерово, 2000. -204с.
4. Кирьякова А.В. Аксиологические доминанты подготовки педагогов в университете//Педагогический журнал Башкортстана №3(70), 2017. -18с.
5. Перекрестова Т.С. Основа формирования ценностных ориентации у будущих учителей начальных классов. Электронный журнал ВГСПУ «Грани познания» №3(50) Март 2017. www.grani.vspu.ru

УДК 808.2:801.541.2

Транспонирование признаковой семантики

Шумейко Н.Е., к.ф.н., доцент,
Кызылординский университет «Болашак», г.Кызылорда

Түйіндеме

Мақалада тілдің семантикалық құбылыстарының маңызды мәселелері қарастырылады. Автор сөздің лексикалық мағыналарының жоғалу сатыларына талдамалар жасаған.

Abstract

This article is devoted to the significant problem of dissimantization of language units. Analiging the language material the authior describes the levels of disappearance of lexical meanings of the language units in the process of nomination.

Проблемы номинатологии занимают в современной науке о языке одно из центральных мест. Интенсивная разработка теории номинации, имевшая место в последнее время, хотя пока и не привела к выделению ее в самостоятельную лингвистическую науку, однако

созданы для этого серьезные теоретические предпосылки, опирающиеся на богатый практический материал. История формирования номинатологии как гносеологического аспекта номинатики в чем-то напоминает отпочкование словообразования от лексикологии и морфологии. Номинатология тоже опирается на две базы – словесную номинацию и синтаксическую. Видимо, наступает, если уже не пришло время, когда провидческим словам о том, что ономазиология как наука «вся в будущем» суждено осуществиться. Несмотря на достигнутые успехи в развитии общей теории номинации, «проблема номинации – сложная и трудная проблема, многое в ней остается неясным, отдельные результаты ее исследования часто между собой не согласованы, определены недостаточно точно». Природа наименования до сих пор не раскрыта, и науке предстоит найти пути его порождения, становления, его отношения с понятием и предметом объективной действительности, что чрезвычайно сложно, так как «ономазиологический процесс, на входе которого находится объект внешнего мира, а на выходе языковая единица, представляющая данный объект, - процесс ненаблюдаемый». Познание сущности языковой номинации связано с исследованием прежде всего проблем семантики и функций номинатологических средств и их роли в языке, а значит, с необходимостью раскрытия и анализа специфики разновидностей наименования и способов их создания. Проблемы номинатологии рассматриваются преимущественно на материале имени. Что же касается признаковой семантики в адъективном и глагольном поле, то этой проблеме уделялось меньше внимания. В этой связи представляется целесообразным изучение наименований признаковой семантики, их категориальных свойств и семантической характеристики, исследования закономерностей их образования.

«...Современная лингвистическая традиция (прежде всего чешская относит к номинативным четыре основные части речи – существительное, прилагательное, глагол, наречие. Именно здесь создаются новые наименования, только здесь можно говорить собственно о словообразовании. Но монопольное значение в системе номинативных частей речи занимает, бесспорно, существительное». [1, с. 33]

По мнению ученых, только существительные «могут транспонировать содержание слов других номинативных частей речи». [2,с.55] Это мнение является ключевым как для всей русской ономазиологической системы, так и для системы признаковой номинации. Имя прилагательное имеет весьма активного конкурента – аналитическое (раздельнооформленное). Аналитизация языковых средств (особенно признаковой) увеличивается в начале 21 столетия. Объяснения этому процессу даются и с точки зрения экстралингвистической, и в аспекте отношений языка и мышления, и в

плане собственно языковой техники. Все три тесно связаны и взаимно обусловлены.

Образование аналитических номинаций характеризуются не только разнообразием форм, но и окказиональностью, образностью, креативностью при отображении мира при однообразии и регулярности синтетических языковых средств.

Важно и то, этот процесс обогащает лексику языка. Наиболее успешно сверхсловные обозначения применяются в таких ситуациях, когда в силу логических, языковых или чисто нормативных ограничений номинативная система либо оказывалась вообще не способной образовать однословное наименование, либо порождала единицу, по каким-либо причинам не устраивавшую носителя языка.

Это подтверждало предположение о том, что составные номинации, как и другие описательные обозначения, активизируются прежде всего в связи с научно-техническим прогрессом в 21 веке, а также в качестве средства восполнения недостаточности словообразовательной системы.

Недостаточность словообразовательных средств номинации и восполнении их аналитическими, где в качестве компонентов означивания используются не морфемы, а знаменательные слова, вошло в более общее положение об изоморфности двух типов номинации – синтетического и аналитического

Кроме того, образование целостной единицы номинации на основе полных слов, впечатление более высокой точности и мотивированности многих подобных обозначений по сравнению с их однословными эквивалентами приводили исследователей к мысли, что сверхсловная единица вообще обладает более высоким потенциалом точности обозначения, в силу чего расчлененная многокомпонентная номинация и актуализируется в современном языке вообще и в научном стиле особенно, отражая тенденцию последнего к максимально строгому и «правильному» обозначению.

Для примера обратимся к системе лексико-семантического поля цвета, анализ которого показал, что весомое место в этой системе занимают наименования неоднословной структуры, которые представляют собой один из способов выражения признаков семантики качества в современном русском языке.

Анализ позволяет выявить черты и различия, определяющие место неоднословных наименований в системе цветовой лексики. Общим для всех них является эксплицитное (выраженное в структуре единицы) указание на ономасиологический признак. В синтетических единицах оно закрепляется в составе производящей основы, входящей в состав производной, в аналитических – оформляется в виде самостоятельного компонента. Данные различия в способе представления ономасиологической категории (концепта «цвет»)

выявляют принципиальное функциональное различие между синтетическими и аналитическими наименованиями.

Единицей лексико-семантического поля является номинативный ряд. Номинативный ряд представляет собой множественность средств выражения одного и того же понятия или одной и той же функции. Иными словами, одна сущность представлена несколькими структурными разновидностями, каждая из которых помогает либо дополнять, либо уточнять сведения об определенном понятии, дифференцировать их.

Номинативный ряд – это система, причем открытая, незамкнутая, в которой вполне возможно появление новых коррелятивных структур: вишневого цвета – цвета вишни – цвета перспелой вишни – цвета темной вишни – цвета ранней вишни и т. д.; асфальтового цвета – цвета асфальта – цвета мокрого асфальта;

Ведущей категорией этой системы является связность, которая характеризует любую структуру вообще и номинативного ряда в частности. Именно связность при структурной разновидности является базой возникновения такого коррелятивного ряда.

Подобно тому как понятие структуры номинативного ряда включает глубинную и поверхностную структуры, отношения единиц в номинативном ряду также включает глубинную и поверхностную связность. Если глубинная структура номинативного ряда – это его смысловое содержание, то глубинная связность есть манифестация смысловой связи этой соотносительности. Последняя выполняет ведущую роль в организации номинативного ряда. Смысловая связность находит свое формальное выражение в формальной связанности. Здесь необходимо различать глубинную (смысловую) связность на лексическом уровне и глубинную связность на категориальном уровне. Если глубинная связность на лексическом уровне находит свое выражение в словообразовательных аффиксах, имеет выводимость в сферу аффиксов, характеризуется наличием формального маркера, то для глубинной связности на категориальном уровне характерна не словообразовательная связь, а эпидигматическая, то есть между коррелирующими единицами в номинативном ряду отсутствует формальный маркер, позволяющий установить категориальную связь.

Смысловая связность, или связность на лексическом уровне выражается в том, что в качестве лексического ядра выступает один и тот же корень во всех единицах соотносительного ряда.

По-иному дело обстоит со связанностью структур номинативного ряда на грамматическом уровне. Семантическая структура – это мобильная цепочка значений, связанных между собой либо линейно, либо иерархично. Элементы категориального значения намного мобильнее в способности объединяться как непосредственно с составляющими лексическое ядро, так и между собой, всякий раз

меняя схему построения, организацию семантической структуры. Это в равной мере предполагает как отделение грамматического значения от лексического, так и раздельное выражение самого грамматического значения.

Семантика способна «развертываться» в довольно крупную структуру, сохраняя категориальное тождество, - создавать номинативный ряд. Причиной белых пятен в языковом пространстве является отсутствие соответствующего понятия в лингвистической системе языка. Лакуны, порожденные отсутствием в данной цивилизации явлений и вещей, и соответствующих понятий и слов для их выражения в языке, называются абсолютными.

Понятно, что однословных наименований для называния недостаточно в языке, поэтому, чтобы как можно точно выразить мысль, носитель языка создает многословные наименования, которые заполняют относительные лакуны, пользуясь при этом уже имеющимся в языке строительным материалом – словами.

Литература

- 1.Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности / Отв.ред. А.Серебренников. – М.: Наука, 2006. – 157 с.
- 2.Капанадзе Л.А. Номинация // Русская разговорная речь. – М.: Наука, 2013.- 126 с.
- 3.Гайсина Р.М. Межкатегориальный переход понятия и обогащение лексики: Учебное пособие. – Уфа: БГУ, 1985. – 80 с.

УДК 808. 2:801. 541. 2

**Функционирование синтаксических средств
экспрессии в стихотворной речи. Параллелизм.**

Спасова Л.В., к.ф.н.,
Кызылординский университет «Болашак», г.Кызылорда

Түйіндеме

Мақалада өлең тілінің синтаксистік ерекшеліктері қарастырылады.

Abstract

The article deals with syntactic peculiarities poetic speech.

Параллельные синтаксические конструкции в поэзии-распространённое явление: активность их обусловлена специфической, как известно, организацией описательных контекстов – перечислительными рядами, которые состоят из однородных компонентов, построенных по общей синтаксической схеме.

В лингвистике параллелизм определяется как «композиционный приём, подчёркивающий связь элементов текста путём однотипного

построения, состоящий из смежных фраз, предложений, строф или стихов» [1.С.233]. Углубляя понимание приёма, Ю.М.Лотман подчёркивает, что параллельные конструкции представляют собой двучлен, где одна его часть познаётся через вторую, которая в отношении первой выступает как аналог; она не тождественна ей, но и не отделена от неё... имеет общие черты...» [2.С. 271].

В лингвистике и в литературоведении представлены различные классификации параллелизмов, квалифицирующие их в разных аспектах. Всесторонний анализ этого приёма как лингвистического явления выдвигает требование учитывать несколько основных критериев, не исключающих, а дополняющих друг друга: расположение в контексте; коммуникативный, то есть цель высказывания; структурный, учитывающий степень структурного тождества компонентов фигуры параллелизма. По месту расположения в контексте выделяют 3 вида: контактный, дистантный, рамочный параллелизм, по коммуникативному признаку - параллелизм повествовательных, вопросительных и побудительных предложений. В отношении степени структурного тождества компонентов фигуры различают полный, неполный и обратный параллелизм.

В поэзии обычно полным параллелизмом охвачены описания, представляющие собой вкрапления из 2-4 предложений. Абсолютное структурное тождество компонентов фигуры возникает в пределах полустихия, так как в полустихиях «пространство» ограничено, мало простора для свободной расстановки слов: Размытый путь, Кривые тополя./ /Н.Рубцов. Отплытие;/ Солнце выше, воздух суше,/Расстроженный базар./ Вл.Солоухин. На базаре;/ Свет полуночи. Пламя костра./ Птичий крик. Лошадиное ржанье./ Летний холод. Густая роса./ Это первое воспоминанье. /Ст. Куняев/. Возможно полное совпадение ритмико-синтаксических рядов и в полустихиях, и в нескольких соседних строках.

Если слово / или группа слов/ существенно для синтаксического построения, синтаксический параллелизм и лексический повтор накладываются друг на друга. Обычно это явление наблюдается в пределах соседних строк, причём предложение равно строке. При повторяющихся первых словах остаётся меньше простора для свободной расстановки остальных слов: Над горной долиной – мерцанье./ Над горной долиной – светло./ Как всяких забот отрицанье./ В долине почил село. /Н.Рубцов. В горной долине\.

Однотипное оформление предложений, усиленное лексическим повтором, придаёт большую стилистическую значимость каждой части предложений, последовательное соположение которых также создаёт логическую градацию, где каждое последующее сообщение является более выразительным, чем предыдущее.

Анализ материала показал, что ряд предложений, охваченных полным параллелизмом в стихотворных ОК, являющихся фрагментом текста, не может быть бесконечно длинным.

В большей степени в поэзии распространены различные виды частичного параллелизма. Повторяющиеся конструкции редко бывают полностью идентичны, обычно они варьируются, в результате чего возникает сложный узор совпадений и несовпадений, тождеств и различий, причём несовпадения незначительны. Это связано с тем, что ритмико-синтаксическая организация стихотворных ОК характеризуется симметричностью, то есть предложения равны строке /ритмические и синтаксические границы совпадают/. Единство и теснота стихового ряда не позволяют предложению «разрастаться» количественно, ограничивают их. В параллельно построенных конструкциях наблюдается обычно от 2 до 4 слов, причём количественная разница между смежными предложениями незначительна – чаще всего – 1 слово:

За озером тянется серая степь,
За степью – синеющий лес,
За лесом – отвесная горная цепь,
А дальше – простор без небес.

/Ю.Кузнецов. Озеро/.

Один из факторов параллелизма – количество членов предложения – в поэзии не является определяющим. Здесь обычно конструкции, охваченные параллелизмом, различаются синтаксическими отношениями между членами предложения:

Кто-то помидор со вкусом солит,
Кто-то карты сальные мусолит,
Кто-то сапогами пол мозолит,
Кто-то у гармошки рвёт меха,
Но ведь сколько раз в любом кричало
и шептало это же начало:
Граждане, послушайте меня!

/Р.Рождественский. Граждане, послушайте меня!/.

В приведённом фрагменте четыре предложения, равные строки, имеют одинаковое количество членов. Подлежащее и сказуемое имеют строго фиксированное место – сильные позиции в строке: подлежащие в начале строк, сказуемые оттянуты к концу. К повтору конструкций «подключён» повтор лексический -повторяющееся лексическое наполнение подлежащих. Это создаёт твёрдый каркас, внутри которого возникает узор совпадений и несовпадений синтаксических отношений между членами предложения: 1 предложение – подлежащее + дополнение + обстоятельство + сказуемое; 2 предложение – подлежащее + дополнение + определение + сказуемое; 3 предложение – подлежащее + дополнение +

дополнение + сказуемое ; порядка их следования / 4 предложение – подлежащее + дополнение + сказуемое + дополнение.

Различия могут состоять в нарушении порядка членов предложения:

Веков дымовые курганы,
Туманы недавних годов,
Окопов заросшие раны
и каменный лес городов,
излуки измученных русел,
упрямые всплески огня,
страстей и отчаянья узел,
/Л.Васильева. Веков дымовые курганы.../

Семь строк из восьми представляют собой семь номинативных предложений, состоящих из 3-х членов предложения, но различающихся перекрёстным расположением одинаковых элементов: в 1-й строке – постпозиция главного члена, во 2-й – препозиция, в 3-й – постпозиция, в 4-й – интерпозиция, в 5 – й препозиция, в 6 -й интерпозиция, в 7 -й постпозиция. Это частный вид параллелизма – обратный параллелизм. Такой приём расположения элементов позволяет «снять» монотонность отрезка и монотонность всего стихотворения, представляющего собой с точки зрения синтаксической организации перечислительный ряд. Приведённый в качестве примера перекрёстного параллелизма отрезок текста отделён многоточием от последующей части, которая тоже охвачена параллелизмом, но акцентируемые элементы – главные члены – смещены к концу строк, расположены друг под другом:

А вечные эти укоры
в проплаканных взорах старух,
и этот совсем бесшабашный,
по жизни бегущий юнец,
и кем-то воспетый, над пашней
железно-ржаной жеребец,
и эта нерадостимета,
и это любви торжество,
и кровное, сильное это
несмытое ливнем родство...

/Л.Васильева/

Как правило, синтаксически однотипные предложения расположены контактно.

Дистантный параллелизм в поэзии – явление менее распространённое: установление равенства, тождества предложений, находящихся на расстоянии, затруднено.

Использование параллелизма в поэзии имеет специфику, обусловленную структурой стиха. Строчная структура перераспределяет семантические связи между словесными

объединениями. Ю.М.Лотман высказывает мысль о том, что стиховой ритм служит основой сопоставления всех языковых элементов поэтической структуры.

В поэзии «корпус» параллельных конструкций увеличивается в результате воздействия строчной структуры стиха на синтаксис.

Литература

1.Арнольд И.В. Стилистика декодирования. Л.: Просвещение, 2003. 303с.

2.Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. Л.: Просвещение, 2015. 271с.

ӘОЖ 168.522

Конфуцийшіліктің қоғамдағы рөлі

Капышев А.К., Қали Д.С.,
Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау
университеті, Көкшетау қаласы

Түйіндеме

Конфуцийшілдік конфуций іліміне негізделген интеллектуалды және рухани дәстүр ретінде оның қытай тарихындағы дамуын, конфуцийлік мәтіндерді және өзін-өзі жетілдіру мен әлеуметтік келісім туралы конфуцийлік ілімдерді сипаттайды. Бұл мақалада саяси көшбасшылар өздерінің билігін заңдастыру және империялық Қытайдағы басым әлеуметтік құрылым мен саяси жүйені қорғау үшін қолданған конфуцийшілдік көбінесе дәстүрлерді құрметтейтіндіктен шығармашылыққа қарсы консервативті күш ретінде қарастырылды. Алайда, қазіргі қоғамдарда шығармашылықты көтермелеу кезінде конфуцийлік мұраны үнемі өзін-өзі жаңартып отыру және өткенге сүйену назардан тыс қалмауы керек.

Abstract

Confucianism as an intellectual and spiritual tradition based on the teachings of Confucius describes its development in Chinese history, Confucian texts and Confucian teachings on self-improvement and social harmony. Confucianism, which political leaders used in this article to legitimize their power and protect the dominant social structure and political system in Imperial China, was often seen as a conservative force against creativity because of its respect for traditions. However, in the encouragement of creativity in modern societies, the constant self-renewal of Confucian heritage and reliance on the past should not be neglected.

Бірде бір дана адам: "Егер сіз ежелгі дәуірді жандандырып, оны қазіргі заманды түсіну үшін қолдана алсаңыз, онда сіз мұғалім болуға лайықсыз", - деді [1, б. 77]. Мұны жариялаған атақты философ

Конфуций болды және біз осы мақаланың авторлары оның кеңесіне құлақ асуды шештік.

Конфуцийдің ежелгі ілімін жандандыру және оны көшбасшылық пен ізбасарлардың қазіргі теорияларын түсіну үшін пайдалану пайдалы. Біріншіден, Конфуцийдің өмірі және оның қытай өркениеті мен Шығыс Философиясына әсері туралы білу маңызды. Содан кейін оның көшбасшылық және ізбасарлық философиясын және оның Қытайдың саяси басшылығына қалай әсер еткенін түсіну керек. Ақырында, осы біліммен Конфуцийдің ілімдері туралы ойлануға және оларды қазіргі теориямен салыстыруға болады. Осы мақсатқа жету үшін Конфуций ілімі заманауи тұрғыдан талданады.

Конфуций философиясы әркім қалай өмір сүруі керек деген формуланы ұсынбайды. Бұл оның белгілі бір адам ретінде өмір сүруді таңдаған тәсілі. Алайда, көптеген ежелгі кітаптар сияқты, мәтін де оның шынайылығына байланысты қиындықтар туғызады. Кітап үзінділерінің көпшілігі мұғалімнің шәкірттері дәл жеткізген ілімдерін білдіреді деп болжануда, бірақ олардың көпшілігі мұны істемейді (Хинтон, 1998). Бұл сөздердің көптеген нұсқалары ғасырлар бойы өңделіп келеді. Жеке авторлық тұжырымдама әлі берік қалыптасқан жоқ, сондықтан әртүрлі редакторлар өздерінің таңдаулы идеяларын канондық мәтінге (Хинтон) қысып, бөгде материалды қамтыды. Барлық осы қиындықтарға қарамастан, «аналитиктер» Қытай өркениетін қалыптастырған негізгі көзқарастар жүйесін білдіретін ерекше стильге ие. Ежелгі қытай мәтіндерінің марапатты аудармашысы Дэвид Хинтон «аналитиктер» адамзат тарихындағы кез келген басқа кітаптарға қарағанда ұзақ уақыт ішінде көбірек адамдардың өміріне тереңірек әсер еткенін атап өтті.

Ғалымдардың ұрпақтары Конфуцийдің мұрасына оның ілімін өз уақыты мен орнына сәйкес ету үшін түсініктемелер жазды. Мұны конфуцийшілдік деп атауға болады. Конфуцийшілдіктің оны соншалықты тұрақты еткен екі сипаттамасы-оның қол жетімділігі мен бейімделгіштігі. Конфуций ілімінің негіздерін Мэн цзы мен Сун Цзы деген екі құрметті шәкірт кеңейтті. Олардың мәтіндері Конфуций классиктерінің корпусын толықтыра отырып, «аналитиканы» толықтырады.

Бұрын айтылғандай, жүз философиялық мектептің өмір сүру кезеңінде көптеген зияткерлік еркіндік пен прогресс байқалды.

- Кейінгі Цинь әулеті кезінде (б.з. д. 255-206 жж.) император интеллектуалды және саяси салаларда бірлік қажет деп санады. Ол әр түрлі философиялық мектептердің барлық жазбаларын жинап, өртеп жіберді. Бұл жарлық ой еркіндігін уақытша тоқтатты.

- Хань әулеті кезінде (б.з. д. 205 - б. з. 220 ж.) конфуцийлік классиктер мен басқа әдебиеттер (шай мен шай) қайта жанданды.

- Император Ву (б.з. 140-87) конфуцийшілдікті көрнекті ой мектебі ретінде таңдап, оны мемлекеттік православие (шай мен шай) деп жариялады.

Конфуцийшілдік 1911 жылы Цин әулеті құлағанға дейін Қытай империясының ресми доктринасы болып қала берді [2, б. 245].

Конфуций философиясы гуманистік. Конфуций адамды жеке-жеке қарастыру арқылы оны толық түсіну мүмкін емес деп есептеді. Жеке адамды қоршап тұрған отбасы мен қатынастар кешені де бар екенін ескеру қажет (Хинтон, 1998) [3, б. 175]. Өмірде ләззат пен үйлесімділікке қол жеткізу біреудің өмірін құрайтын әрбір рөл мен қарым-қатынаста дұрыс мінез-құлықты қамтиды.

Осылайша, Конфуций философиясы қоғамды адами қатынастардың құрылымы ретінде таниды. Бұл әлеуметтік философия және оның рационалды эмпиризмді қолдануы шан мен чжоудың (Хинтон) спиритизмімен толық үзіліс болды. Конфуций өзінің өмірінде куә болған ашық күш саясатына сүйене отырып, ол тәртіп пен заңдылықтың трансцендентті көзі ретінде аспанға сену мүмкін емес деп тапты. Оның орнына ол Чжоу мәдениетіне ұтымды және зайырлы негіз беруге тырысты.

Конфуций қоғам жеке адамдар арасындағы қарым-қатынастың тоғысуы болғандықтан, салауатты қауымдастық адамның өз мүшелеріне деген қамқорлығына байланысты екенін атап өтті. Үкімет алдымен тәрбиеленуі керек, содан кейін оқытуы керек, содан кейін ғана басқаруы керек.

Конфуцийшілдік үш негізгі қасиет туралы үйретеді:

- адамгершілік (цзень) - бұл ең жоғары қасиет және "адам өз жүрегінде сақтайтын нәрсе";

- әділдік (уі) - бұл белгілі бір нәрселерді өздері үшін жасау керек деген сенім, өйткені олар моральдық тұрғыдан қолайлы немесе міндетті болып табылады немесе "адам өзінің мінез-құлқында ұстанатын нәрсе" (2-бет);

- рәсім (лі) - адамның табиғи бейімділігі деген сенім бұл жеке мүдделерді көздейді; сондықтан қоғам мінез-құлық кодексін басшылыққа алуы керек.

Бұл үш қасиет қытай мәдениетінде қалыптасқан құндылықтар болып қала берді. Теңгерімді тұлға, абаттандырылған отбасы, жақсы басқарылатын мемлекет және бақытты және үйлесімді бейбітшілік идеясы конфуцийшілдікті алғашқы гуманистік саяси философиялардың біріне айналдырады.

Конфуцийге дейін философиялық тіл аз болды, сондықтан ол өз идеяларын айтуға тырысып, ескі терминдерді алып, олардың мағыналарын өзгертті. Бір қызығы, ол оларды қолданған сайын олардың мағыналарын өзгертті, сондықтан олар түсініксіз болып қалды. Әдетте, ол бұрын діни маңызы бар негізгі ұғымдарды өзгертті. Мысалы, ол асыл текті адамдарға қатысты «чжун-цзы» терминін

өзгертті, оның орнына «асыл ойлы» немесе білімді және мәдениетті адамды білдірді. Демек, ол қытай қоғамы үшін асыл болу дегенді қайта ойластырды.

Конфуций жеке дамуды жеке өзін-өзі жүзеге асырудың жолы ретінде қарастырды, бұл адамға қоғамдастықтың немесе жалпы қоғамның дамуында белсенді рөл атқаруға мүмкіндік береді. Үлгілі тұлғаны кез-келген адамгершілігі бар адамнан табуға болады, тек мұрагерлік ақсүйектерде ғана емес.

Конфуций үлгілі адам болуға баса назар аудара отырып, билеушінің жақсы мінез-құлқы табысты басқарудың қажетті шарты деп сенді. Билеушілерге өз шенеуніктері мен халқына мінсіз моральдық мысалдар келтіру үшін өздерінің мінез-құлқын жетілдіру өте маңызды болды. Бұл жоғары емес, асыл адамдардан үкімет құруға мүмкіндік береді.

Сонымен, Конфуцийдің ұлы мұрасы оның кең адамгершілік тәрбие идеясын құрған және осы білімнің негізгі мазмұнын құрайтын классикалық мәтіндерді жасаған Қытайдың алғашқы кәсіби мұғалімі ретіндегі рөлі болды (Хинтон, 1998). Ол қоғамның дені сау және адамгершілікке ие болуы үшін барлық адамдар білім берудің негізгі формасына ие болуы керек деп есептеді. Олардың шығу тегі қаншалықты қарапайым болса да, білімге ұмтылғандардың бәрі оны алуы керек. Дворяндарға деген құрмет нәтижесінде конфуцийшілдік қытай мәдениетінде стипендияға деген құрметке ие болды, бұл Хинтонның айтуынша, «кез келген басқа мәдениетке қарағанда тереңірек болуы мүмкін».

Әдебиет

1. Соловиус, А. Избасарлары. Ауруханалар мен денсаулық сақтау желілері, 78 (5), 32. 2008 жылдың 28 наурызында ProQuest Nursing & Allied Health Source дерекқорынан алынды.

2. Чанг, Т. К. Конфуций айтады. (Б. Бруя, аудармасы.). Нью-Йорк: Дублдэй. (Түпнұсқасы 1948 жылы жарыққа шыққан). 1996. – 245 б.

жұмыс 1948 жылы жарық көрді)

3. Хинтон, Д. Конфуцийдің Пайымдауы. Вашингтон, DC: Counterpoint. 1998. - 175 б.

ӘОЖ.81.33

Көркем мәтін кеңістігіндегі метатілдің қызметі мен орны (Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» повесі негізінде)

Снасапова Г.Ж., ф.ғ.к.,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

В статье речь идет о функции и роли метаязыка в пространстве повести Г. Мусрепова «Улпан». Автор анализирует лингвокультуремы, представляющие собой этнографически значимые метаязыковые высказывания, использованные в пространстве произведения.

Abstract

The article deals with the function and role of metalanguage in the space of G. Musrepov's novel «Ulpan». The author analyzes the linguistic culturemes, which are ethnographically significant metalanguage statements used in the space of the work.

Дәстүрлі түрде белгілі бір эпистемологиялық саланың бірліктерін түсіндіру жүйесі болып есептелетін метатіл, көркем мәтінге қатысты алғанда автордың сипаттама құралы ретінде қарастырылатыны белгілі. Сондықтан, метатіл белгілі бір тілдің заңдарына бағынады және оның бірліктерінен қалыптасып, сол тілдің бөлігі болып табылады.

Ғ. Мүсірепов өзінің «Ұлпан» повесіндесөре, өрелі ат, бүлдіргі, жерік, қол салу, ояту, үйіне жету тәрізді этнографиялық мәнді метатіл атаулары саналатын лингвокультуремаларды қолданған.

Жалпы **метатіл** мәтіннің мағыналық жағын айқындап, оның түрлі элементтерін біріктіреді. Ол (гректің meta – арқылы, кейін ағылшынның metalanguage деген сөздерінен шыққан) тіл – құрал көмегімен объект – тілдің сипатталуы деген мағынаны береді.

Метатіл дегеніміз – зерттеу объектісі болып отырған тіл жөніндегі пікірді баяндауда пайдаланылатын тіл. Зерттелетін тілді берілген метатілдің заттық тілі деп атайды [1,167].

Мысалы: «**Өрелі ат**» деп алдыңғы аяғынан, бір артқы аяғынан шалыс шідерленген атты айтады. Бұл күнде естіп жүрген сөзі. Ондай ат бос та емес. Есней өзін солай өреленген атқа теңеді» [2,68] Бұл жерде сөре деген лексикалық бірліктің заттық мәдениет атауын білдіруімен қатар (мәдени маркерлі), ер адамның басының бос, я бос болмауы тәрізді әрі-сәрі күйді танытатын мәдени мазмұнының бар екендігін көреміз.

«**Сөре**» деп жаугершілік заманда өлген адамдарды мекеніне апарып жерлегенше қалдыра тұратын жарым үй – жарымжаппаны айтады. Сол кездерден қалған «Сөрелі» деген жерлердің талайын

Ұлпан өзі де біледі. Әкесі Артықбай – Көтсұқ келіп қалмағанда соңғы жараланғанымда мен де бір сөреліде қала бара ма едім, әлде қайтер едім деп отыратын...»[2,68].

«Аңшы Мүсірепқызы қадам. Кейде өліп жатқан тұлкімен ұрысып отырады. Сен немене, қызыл қандел, қара балақ сайқал!.. Құтылып кетем дедің бе? Үйіне жетпей жатып сайқалдығын қарашы мұның! Ит тұқымын қазақ туғанына тоғыз ай толғанда«**үйіне жетті**» ержетті деп есептейді...» [2,56], –деген жолдардағы үйіне жетті деген тіркестің тоғыз айлық иттің жас мөлшерін білдіретін мәдени коннотацияға ие екенін білуге болады.

«Қара пәле орнаған Конжықтың жазғы жайлау, қысқы қыстауларын «бүлінгеннен бүлдіргі алма» деген өз Тәукенің жосық-жоралғысы бойынша қысқы-жазғы үйлерін бар мүлкімен түгел өртетіп жіберді.**Бүлдіргі** қамшының сабына тағылатын екі сүйем қайыс қой»[2,201].«... Қонған үйінің қыз-келіншегіне, үй іші ұйықтап кеткен соң «**қол салу**», «**ояту**»дегенқазақ халқында қашаннан бері бар әдет ...»[2,152].

«... Заты жоқтың, аты жоқ болады. **Жерік** деген аты болған соң оның өзі де бар нәрсе еді. Жүкті болған әйел денесінде қай текті заттар жетіспесе, соның орнын толтыру керек. Соның аты – **жерік**. **Жерік** – жүкті болғандықтың бірінші белгісі. Алдамайтын белгі»[2,160].

Шығармада қолданылған метатіл Ғ.Мүсіреповтің жазу ерекшелігін көрсетеді. Автор дүниенің тілдік бейнесінен өшіп бара жатқан өрелі ат, сөре, үйіне жетті, қол салу,ояту, бүлдіргі тәрізді атауларды түсіндіреді. Бұл жерде автордың адресатқа логикалық-танымдық мағлұмат беріп отырғанын көруге болады. Сондай-ақ, ұлт дүниетанымында сол кезде бар, қазір өркениет әсерінен өзгеріске ұшыраған немесе жойылып кеткен әдет-ғұрыптар жайлы деректер беріліп, олар жан-жақты суреттелген. Мысалы:«Қазақ соғыстарында жаралану көп те, өлім аз болады. Садақ оғы көбінесе алыстан атылады да әлсіз тиеді, әлсіз жаралайды. Сойыл-шоқпары бар адам найзаны да оп-оңай қағып алып ортасынан үзіп жібере алады. Найзасы сынған адам құр қол адаммен бірдей.Қылыш деген, қарама-қарсы қасарысып қылыштасу деген қазақ соғыстарының салтына кірмеген. Үш жылға созылған Есеней мен Кенесары қолының соғысында әлі үш жүз адам өлген жоқ. Жараланып, қатардан шығып қалған мүгедектер екі үйдің бірінде бар...» [2,14]– деген жолдар мәтін кеңістігіндегі дәуірдегі қазақ соғыстарын сипаттаса, «Көшпелі елде ойын-сауық орны болған емес. Көшпелі елдің ойын-сауық көретін, ақынның сөзін еститін, әншінің даусын еститін ас пен тойға, шылдақанаға бала-шағасымен жамырай шұбыратыны да содан ...»[2,168] тәрізді үзіндіден көшпелі ел дүниетанымында ойын-сауық орнының болмағандығынан хабардар боламыз. Әрине, өркениеттік өзгерістерге байланысты қазіргі танда аталмыш жайлардың қай-қайсы болса да адам танымастай болып өзгеріске ұшырағаны белгілі.

«Қазақ қауымы шай үстінде ғана жайласып, жадырасып сөйлесе алады. Ет келгенде табаққа құныға қарап, жабыла қол салады да сөзге ауыз да босамайды, сөз құлаққа да кірмейді...»[2,91]– дегенмысал ұлттық дүние бейнесіндегі тамақтану жәйін сөз қылса, «Би кесімі тым қатал болса қасындағылардың біреуі «Сауға, биеке!» деп қалатын ғұрып бар. Ондайда би жазаның жарым-жартысын кешіре салады. Жазалы адам бәрібір қырық қамшы дүре жегенге саналады...» [2,195] – деген үзіндіден билер төрелік айтқан замандағы құқықтық нормалардан танымдық мағлұмат алуға болады.«Қазақ дәстүрінше, шариғат бойынша баласыз әйел өз үйіне өзі ие деп саналмайды. Әсіресе, жесір қалған әйел «аға өлсе – іні мұрасы, інісі өлсе – аға мұрасы...» [2,159], – деген жолдар арқылы автор шариғат заңдарының әйелге қатысты кейбір тармақтарынан деректер келтірсе, «Ол кездегі қазақ сөз сұрап алу дегенді білген емес. Айтылып жатқан әңгімеге байланысты бір ой келіп қалса болды, табан аузында айтып салатын...» [2,176] тәрізді мағлұмат арқылы сол кездегі ұлт өкілдерінің сөйлеу мәдениеті қандай болған деген сұраққа жауапаламыз.«Ұлпан қуанып кетті. Бұл кісімен еркін қалжыңдасуға болады. Қақпан құрмай, қалтарыссыз-қалтқысыз сөйлеседі. Жақсы көретінін жасырмайды да. Онысында қауіп-қатер де жоқ. Ұлпан да оны жақсы көреді.

Бұл жақсы көрудің таза бір түрі. Екеуі де білетін, біріне-бірі айтпайтын, өмір бойына үнсіз кетер түрі. Үлкендік те, кішілік те бөгет емес, басқа бөгесін де жоқ. Мұндай жақсы көру құшақ құмарлығынан да жоғары таза тұрады. Еркелете білетін аға мен еркелей білетін қарындас арасындағы жақсы көру сияқты ...»[2,57]– деген жолдар жазушының жақсы көру жайлы қозғаған философиялық ой-толғамдарын білдіреді.

Жоғарыда келтірілген мысалдар арқылы жазушы адресатқа логикалық-танымдық, мәдени, интеллектуалдық ақпарат бере отырып, оның«Ұлпан» шеңберіндегі дүние бейнесін осы заманғы дүние бейнесімен салыстыра алуына ықпал еткен. Жазушының шығармада қолданған метатіліне тоқталып, оның қазіргі оқырманға мағынасы бұлыңғыр сөздердің ұғымына лексикографиялық интерпретация жасағанын байқадық. Бұл көп қаламгерде кездесе бермейтін жайт. Осы арқылы сөздің ішкі формасы ашылып, тасаланған мәдени ақпараттар алынады. Ұлт дүниесінің қазіргі бейнесі тұрғысынан қарағанда, ондағы **тіл, мәдениет пен өркениет** арасындағы өзара байланыстың бар екендігіне тағы да көз жеткізуге болады [3].

Әдебиет

1.Қазақ Совет энциклопедиясы. – Алматы: Қазақ Совет энциклопедиясының бас редакциясы, 1975.Т.7. 630 б.

2.Мүсірепов Ғ. Ұлпан. – Алматы «Раритет» 2006 ж., 256 б.

3.Снасапова Г.Ж. Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан» повесіндегі лингвомәдени бірліктер. Филол.ғыл.канд.дисс. –Алматы, 2003, 141б.

Нұрсұлтанқызы Жазира, ф.ғ.к., доцент,
Баекешов Ақниет, КЯ-22 оқу тобының студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

В статье анализируется этнокультурная основа наименований одежды в произведениях К. Жумадилова.

Abstract

The article analyzes the ethnocultural basis of clothing names in the works of K. Zhumadilov.

Киім-кешек адамдарға әлеуметтік және этикалық қызмет атқарады. Адамның үстіндегі киіміне қарап әлеуметтік жағдайын, жыныстық ерекшелігін, жас мөлшерін, этникалық ортасын аңғаруға болады. Осыған байланысты қазақ халқының ұлттық киімдері жас және жыныс ерекшеліктеріне сәйкес мынадай түрлерге бөлінеді: сәби киімі (иткөйлек, сылау тақия), бала киімі (кепеш, малақай, құлақшын, жейде, дамбал, шалбар, етік, бешпент, шапан), бозбала киімі (тақия, етік, жейде, шалбар), бойжеткен киімі (желбіршекті көйлек, тақия, кәзекей), қалыңдық киімі (сәукеле, желек), келіншек, бәйбіше киімі (көйлек, кимешек, жаулық, камзол, кебіс, мәсі, көкірекше), күйеу, жас жігіт, ақсақал киімдері (шапан, ішік, бешпент, сырма шалбар, ақ жейде, дамбал, саптама етік, кебіс, мәсі) т.б. Сол сияқты той, жиын, аза кезінде киетін киім түрлері де болған. Киім сонымен бірге этникалық (рулық, жүздік, аймақтық т.б.) және жалпы ұлттық ерекшеліктерді бейнелейді.

Қ.Жұмаділовтың «Тағдыр», «Соңғы көш», «Дарабоз» романында кездесетін көптеген киім-кешек атаулары лингвистикалық, лексика-семантикалық және этнолингвистикалық талдау жасауға негіз береді және этнос мәдениетін танудың бір жолын көрсетеді. Қазақ лексикасындағы киім-кешек атаулары – қазақ халқының әсем тұрмысын табиғи сұлулықта жарастыра білген мәдени өмірін, әр кезеңнің тарихын, эстетикалық талғамын танытады. Бұның барлығы сан ұрпақтың санасына тек этнографизмдер арқылы жетіп отыр.

Сәукеле – ұзатылған қыз киетін аса қымбат бағалы, кәделі әрі әсем баскиім. Сәукеленің өн бойы қымбат маталармен қапталып, оның сыртына алтын, күміс, інжу, маржан, меруерт, ақық сияқты асыл тастардан жасалған моншақтар түрлі-түсті қымбат жіптермен тігіледі.

Сәукеленің тігілуі туралы ғалым Ө.Жәнібек былай дейді: «Сәукелеге ұқсас баскиімдерді археологтар ерте ортағасырлық мүрделерден де кездестірген. Үйлену салтына арнап, қалыңдықты жасандырғанда, әдетте оның басына маңдайлық, желкелік жанамалар қыстырылатын қаңқа ретінде биіктігі 20-30 см-дей келетін бағалы аң терісімен көмкерілген «сүйрік бөрік» кигізетін де, үстіне сәукеленің өзін қондыратын болған. Ол беташар айтылғанда қалыңдықтың жүзін, бүкіл денесін жауып төгіліп тұратындықтан, қыздың дене пішімін өте нәзік, сымбатты етіп көрсететін» [1, 16]. Сәукеле сөзінің шығу төркіні туралы Е.Жанпейісов былай дейді: «Қырғыз тілінде «шөкүлө» - богото украшенное конусообразное свадебная шапка невесты. Сәу «sau, сағ» выражает значение целой, всецело, цельный, чистый, а компонент келе «күлө, kula» название головного убора связан с его основным признаком конусообразностью, относительной удлинённостью» [2, 7].

Үстіне қос етекті торғын көйлек, кестелі қызыл қатипа қамзол, басына асыл тастары шам нұрына шағылған, ақ жібек кіреукелі, биік **суәкеле** киген Айжан мен мұңдалап, көзге оқшау шалынады («Тағдыр»).

Қазақ халқы әйелдерінің бас киімінің бірі – **кимешек**. Жас келіншектерден бастап егде әйелдерге дейін киетін дәстүрлі ұлттық баскиім. Ақ матадан, жібек матадан тігіп, әртүрлі әшекеймен безендіріледі. Қазақтың салт-дәтүріне сәйкес жас келіншек балалы болғаннан кейін кимешек киюге тиіс. Төменгі бөлігі – кимешек, жоғарғы бөлігіне жаулық оралады. Кимешек кеудені, иықты, жонды жауып тұрады, бет-әлпеті көрінетін жері ойық келеді. **Кимешек** – «ақ матадан тігіліп, омырауы мен арқасын жауып тұратын, беті ойылып жасалған әйелдің ұлттық баскиімі» [ҚТТС,34]. Қазақ әйелдері тұңғыш баласын туған соң оның басынан желегі алынып, кимешек кигізіледі. Ө.Марғұланның көрсетуінше, кимешекті 25-40 жастағы әйелдер киген. Ал В.В.Радлов: «кімәшәк» [kir.] – головной убор старых женщин» деген түсінік береді. Кәрі әйелдер мен кемпірлер бастарына кимешек үстінен байланатын үлкен ақ шаршы орамал – шылауыш тартады немесе кимешектің үстінен сәлде сияқты, бірақ жалпақ етіп орайтын ақ мата – күндік киеді.

Аппақ шатырдай **кимешек-шаршысына** өмірі қылау түспейтін, қызыл күрең қатипа камзолының екі өңірінде қапсырмалы күміс түймелер үймелеген, екі қолының салалы саусақтары алтын жүзіктерге толы Ажардың қазіргі сәні де жұрттан өзгеше («Соңғы көш»).

Қазір ол да жұқарып, **ақ кимешек** астынан қамшының шолақ өріміндей сұлбасы ғана шалынады («Дарабоз»).

Жаулық – әйелдердің басына салатын, тартатын орамал. Академик Ө.Марғұлан «жаулықты қазақ әйелі өмірінің үшінші кезеңінде, мосқал тарта бастағанда киеді. Әбден қартайған, кемпір болған кезде басына күндік салады, бұл форма әйелдің баскиімінің ең соңғы түрі болып саналады» дейді [3, 49]. Жаулық сөзінің

этимологиясы туралы екі пікір бар. Өзбек тілінің маманы М.Асамутдинова осы атаудың төркінін «jan» (покрывать, укрывать) түбірінен таратады [4, 69]. Ал В.В.Радлов сөздігінде «иағлық» сөзі осы атаудың мағынасын беріп, йақ (масло, жир) және -лық сөз тудырушы аффикс деп көрсетеді [5, 52-53]. Жаулық түркі тілдерінің біразында орамал мағынасында, кейде баскиімнің түрі қызметінде қолданылған. Мысалы, азербайжан тіліндегі жаулық - жібектен тоқылған баскиім, ұйғырларда - қолорамал, ал қазақ тілінде егде әйелдің баскиімін танытады.

Ауылдың әр тұсынан **ақ жаулықты** әйелдер түндік ашып, шаруаға шөгел кей жерошақ бастарынан жұлындай болып түтін көтерілді («Дарабоз»).

Бешпент – жеңілдеу тігілген астарлы шапан. Бұл сөздің төркінін Ә.Нұрмағамбетов парсы тіліндегі «пәшм» – жүн, жабағы, ал «пәшминә» – жүннен жасалған мата сөзімен байланыстырады [6, 51].

Шекпен – түйенің немесе қойдың жүнінен тоқылған жаздық сырт киім. Түйе жүнінен тоқылған шекпен дәулетті адамдардың ғана қолына түсетін болған. Ал шамасы келмеген кедейлер шекпенді қой жүнінен тоқып киген. Шекпеннің де бірнеше түрі болған. Мысалы, бозшекпен (боз түйе жүнінен тоқылып тігілген шекпен), биязы шекпен (түйе жүнінен түйін қосып тоқылған шекпен), шидем шекпен (түйе жүнінен тоқылып астарланған, сырып тігілген шекпен), име шекпен (биязы жүннен сәндеп тоқылған жеңіл шекпен), қаптама шекпен (сырты тысталған қалың киім), мая жүн шекпен (түйе жүнінен тоқылған, жауын-шашында киетін ұзын сырт киім).

Ұзын **түйежүн шекпенін** желбегей жамылған батырдың нар тұлғасы қазір төбе басында тіпті зорайып көрінеді («Дарабоз»).

Күпі - матамен тысталған тері тон не жабағы киімді қазақтар осылай атаған. Іздене қарағанда «күпі» сөзінің алғашқы мағынасы басқаша болғандығын анықтайтын тіл деректеріне кез боламыз. Хакас тілінде «күп», якут тілінде «көп» тұлғалас сөздер «жұмсақ», «үлпілдеген» немесе «түкті, жүндес» мағыналарында қолданылады. Осыларды еске алсақ, алғаш түкті, жүндес мағынасында қолданылған «күп» не «көп» сөзі, кейін сондай заттардан жасалған киімге атау есебінде ауысқан. Айырмашылық – тек -і жұрнағының қосылып, қазақ тілінде «күпі» тұлғасына дейін жетуі ғана [6, 51].

Көкжал Барақтың қаперіне ештеңе келер емес, **күпісін** жамылып қорылдаған қалпы дүниені басына көшіріп жатыр («Дарабоз»).

Қазақ халқының ұлттық киімінің бірі – **ішік**. Ауқатты адамдар қыз ұзатқанда жасауына түлкі ішік беріп, құдаласу кезінде түлкі тон, түлкі ішіктерді бас құдаларға киітке де бергені жайлы деректер кездеседі. Ата-бабасынан бері қарай бүркіт салған ауыл түлкі ішік, тондарды төрге іліп қояды. Бұл «Сонша жыл бүркіт салғанда бір пұшпақ та жоқ екен» деген сөзден сақтанудан шыққан.

Демежанның үстінде **қасқыр ішік**, түлкі тымақ, мол саптама етігі бар («Тағдыр»).

Қорыта келгенде, Қ.Жұмаділов романдарында жоғарыда талданған этнографизмдер белгілі бір авторлық мақсатты көздейді. Автор қазақы тұрмысты, ұлттық дүниетанымды, болмысты білдіретін қолданыстан шығып бара жатқан қазақтың байырғы сөздерін жаңғыртып шығарма сюжетіне енгізіп отырған.

Жазушы көркем прозасындағы этнографизмдер біріншіден, жазушы суреттеп отырған дәуірдің тұрмыс-тіршілігін дәл, нақты көрсеткен, екіншіден, жазушы шығармалары тілінің лексика-семантикалық қабаттарын байытқан.

Әдебиет

1. Жәнібек Ө. Қазақ киімі. – Алматы: Өнер, 1996. – 192 б.
2. Жанпейісов.Е. Этнокультурная лексика казахского языка. – Алматы, 1991. -288 с.
3. Марғұлан Ө. Ежелгі мәдениет куәлары. – Алматы: Қазақстан, 1966. – 212б.
4. Асамутдинова М. Название одежды и ее частей в узбекском языке. АКД. – Ташкент, 1969. -22 с.
5. Радлов В. Опыт словаря... – Санкт-Петербург, 1910.т. 3.- 1176 с.
6. Нұрмағамбетов Ө. Бес жүз бес сөз. –Алматы: Санат, 1994. – 304 б.

ӘОЖ 811.161.1

Көнеленген септік жалғаулары арқылы қалыптасқан қыстырма сөздер

Байдаулетова А.Ө., ф.ғ.к., аға оқытушы,
Жубанышбаева Ш.Қ., студент,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

В статье рассказывается слова, образованные древними падежными окончаниями.

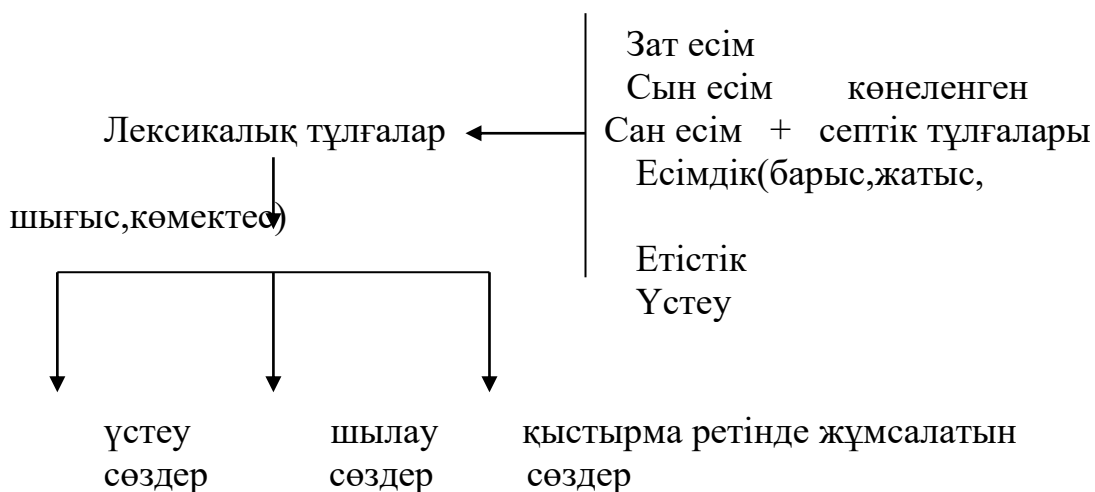
Abstract

In the article, clasps formed by means of declensions are mentioned.

Тілімізде септік жалғауларының көнеленуі арқылы жасалған туынды сөздер мағынасы жағынан алшақ емес. Көнеленген септік жалғаулы лексикалық тұлғалар тілімізде тек үстеу сөздері ғана жасалмайды, сонымен бірге басқа да тілдік бірліктер жасалады. Септік тұлғалары тілдің дамуы барысында, тілдік қажеттіліктерден көнелене

отырып, өзі жалғанған есім сөздерді екінші семантикалық-грамматикалық категорияларға ауыстырады.

Көнеленген септік жалғаулары арқылы қалыптасқан лексикалық тұлғалардың қалыптасу сызбасын төмендегіше көрсетуге болады:

Қазақ тіліндегі бірқатар қыстырма ретінде жұмсалатын сөздер септік жалғаулар формасында қалыптасқан: ақырында, расында, дұрысында т.б. Қыстырма ретінде жұмсалатын сөздердің септік тұлғаларында түрленуі туралы М. Томанов пен Т. Сайрамбаевтың «Қазақ тіліндегі қыстырма ретінде жұмсалатын сөздер» еңбегінде былай делінген: «Бұдан қыстырма ретінде жұмсалатын сөздер өзгереді (яғни септеледі, не тәуелденеді) деген ұғым тумайды. Қыстырма ретінде жұмсалатын сөздер өзгермейтін сөздер тобына жатады. Егер белгілі бір қыстырма ретінде жұмсалатын сөз белгілі бір септік жалғауында қалыптасса, сол қалпында ғана қыстырмалық қызметте жұмсалады. Ал оның сол жалғауының орнына басқа септік жалғауын қоссақ, оның қыстырмалық қасиеті жойылады. Бұл жерде белгілі бір сөздердің қыстырма қызметінде қалыптасуы морфологиялық тұлғаға байланысты деп айту қиын. Бір ғана нәрсенің басы ашық: әңгіме болған сөздер қыстырма қызметінде сол тұлғаларда ғана қалыптасқан. Сөйлем құрамындағы интонациялық жіктеліс, сөйлемнің негізгі құрамынан синтаксистік оқшаулану сол тұлғаларда ғана мүмкін. Кейде қыстырма қызметінде, кейде сөйлемнің жеке мүшесі қызметінде жұмсалатын кейбір сөздер қыстырма қызметінде түрленбейді, бірақ сөйлем мүшесі қызметінде түрленеді» [1, 10 б.].

Авторлар қыстырма ретінде жұмсалатын сөздер қызметінде тұрақты жұмсалып жүрген сөздердің барлығы о баста қыстырмалық қызметте емес, сөйлем мүшелері қызметінде жұмсалған сөздер болғанын, олар тіл дамуының кейінгі кезеңдерінде, сөйлемде қолданылу ыңғайында басқа сөздерден пауза арқылы ерекшелене бастап, бірте-бірте қыстырма ретінде жұмсалатын сөздер қызметіне ауысқанын айтады.

Қазақ тіліндегі қыстырма ретінде жұмсалатын сөздер синтаксистің нысаны ретінде оқшау сөздер құрамында қарастырылады. М. Балақаев пен Т. Қордабаев қыстырма ретінде жұмсалатын сөздерге мынадай анықтама береді: «Қыстырма ретінде жұмсалатын сөздер – сөйлемдегі айтылған ойға, оның айтылу амалына жазушының (сөйлеушінің) қалай қарайтынын білдіретін сөздер» [2, 162 б.]. Ғалымдар қыстырма ретінде жұмсалатын сөздердің бірнеше мағыналарын көрсетеді:

1) кісінің көңіл-күйін, сезімін білдіретін (несін айтасың, бақытымызға қарай, амал қанша);

2) айтылған ойға нануды, жорамалдауды білдіретін (әрине, әлбетте, рас, сөз жоқ, сірә, мүмкін, шамасы, өзіңіз білесіз, шынын айту керек);

3) ойдың айтылу амалын, тәсілін білдіретін (қысқасы, сайып келгенде, былайша айтқанда, жалпы алғанда, демек, ендеше);

4) айтылған ойға басқаның не айтушының пікірі тұрғысынан қарағандықты білдіретін (сіздіңше, біздіңше, оның айтуына қарағанда, пәленшенің айтуына қарағанда);

5) айтылған ойлардың өзара қатынасын білдіретін (біріншіден, ақырында, керісінше, сөйтіп, мысалы) қыстырма ретінде жұмсалатын сөздер [1, 164 б.].

Қазақ тіліндегі қыстырма ретінде жұмсалатын сөздердің құрылымдық, мағыналық ерекшеліктері ғалымдар назарынан тыс қалмаған. Р. Сыздықова қыстырма ретінде жұмсалатын сөздердің морфологиялық құрылымы жағынан мынадай түрлерін көрсетеді:

1. модальдық мәндегі есім тектес сөздер: әрине, рас, мүмкін, бәлкім, сірә, әлбетте, расында, тегінде, ақырында, задында.

2. модальдық мәндегі етістік тектес сөздер: қайтейін, ұмытпасам, білем, білесің бе, айтпақшы, байқаймын, байқайсың ба.

3. үстеу тұлғалы қыстырма ретінде жұмсалатын сөздер: біріншіден, екіншіден, меніңше, алдымен, әуелі, қайта.

4. Есімдік тұлғалы қыстырма ретінде жұмсалатын сөздер: эне (энеки), міне (мінеки), кәне (кәнеки) [2, 10 б.].

Ал ғалым М.З. Закиевтің көрсетуінше, қыстырма ретінде жұмсалатын сөздердің қасиеттері төмендегідей: 1) сенімділік, 2) сенімсіздік, 3) өтініш, жалыныш, 4) хабарланатын ойдың шығу тегі, 5) әдеттегілік, 6) ойдың қандай да бір бөліп көрсету, қандай да бір ойды қарама-қарсы қою немесе салыстыру, жалпылау, қорытындылау, ойдың ретін нақтылау, 7) әңгімелесушінің көңілін аудару, 8) ойды рәсімдеудің, стильді немесе сөз таңдау тәсіліне қатынасты білдіру, 9) ақиқат шындыққа деген эмоциональды-экспрессивті қатынасты білдіру [3, 264 б.].

Қыстырмалардың морфологиялық құрылымы, семантикалық ерекшеліктері қарастырылған еңбектерде олардың көнеленген септік негізінде қалыптасқан түрлері арнайы қарастырылмаған. Алайда септік

тұлғалары арқылы қалыптасқан қыстырма ретінде жұмсалатын сөздер тілімізде қалыптасқан. Бұл туралы М. Томанов пен Т. Сайрамбаевтың пікірін жоғарыда келтіріп өттік. Септік тұлғалары арқылы қыстырма ретінде жұмсалатын сөздермен қатар қыстырма ретінде жұмсалатын сөз тіркестер де қалыптасқан. Қыстырма ретінде жұмсалатын сөз тіркестері де морфологиялық сипаты жағынан есім түбірлі және етістік түбірлі болып келеді. Есім түбірлеріне сын есім мен зат есімнің (бір жағынан, екінші жақтан), есім мен шылаудың (бақытымызға қарай, өкінішке орай), есім мен үстеудің (әлі есімде), үстеу мен үстеудің (ең алдымен) тіркестерінен жасалған қыстырмалар жатады. Етістік түбірлеріне есім мен етістіктен (соры қайнағанда, шынын айтқанда, бір сөзбен айтқанда), үстеу мен етістіктен (жалпы алғанда, былайша айтқанда) және етістік пен етістіктен (қорыта айтқанда, қорыта келгенде) жасалған қыстырмалар жатады.

Р. Сыздықова қыстырма ретінде жұмсалатын сөздер мен сөз тіркестерінің төмендегідей мағыналық топтарын көрсетеді:

1. Сөйлеушінің айтылған ойды түрліше эмоциялық тұрғыдан бағалауын білдіретін (өкінгенін, қуанғанын, таңданғанын, разы болғанын: (қайтейін, не шара, бақытыма қарай, не керек, бәсе);

2. Айтылған ойға күмәнділік немесе сенімділікті білдіретін (күмәнді/күмәнсіздігін, оны қостайтынын/қостамайтынын білдіретін (сірә, тегі, рас, сөз жоқ, шынында, мүмкін, жаңылмасам, бәлкім, кім біледі);

3. Хабарды кімнің тарапынан екендігін көрсететін (меніңше, әлі есімде, оның айтуынша);

4. Тыңдаушының назарын аудару үшін қолданылатын (айтпақшы, көріп отырсыз, білесіз бе, байқаймын, эне, міне, кәне, мұның үстіне, ол – ол ма, өздеріңізге мәлім);

5. Айтылған ойдың желісін, ретін көрсететін қыстырмалар (мысалы, қысқасы, әуелі, ең алдымен, қорыта келгенде, үшіншіден, жалпы алғанда, жоғарыда айтқандай, әйтеуір, ендеше көбінесе) [4, 104 б.].

2002 жылғы «Қазақ грамматикасында» қыстырма ретінде жұмсалатын сөздер мен сөз тіркестерін мағыналарына қарай төмендегіше топтайды: 1) Кісінің көңіл-күйін, сезімін білдіретін қыстырмалар: бақытымызға қарай, өкінішке орай, обалы не керек, бір ғажабы; 2) Айтылған ойға нануды, жорамалдауды білдіретін қыстырмалар: шынында, сірә, мүмкін, кім біледі; 3) Ойдың айтылу амалын, тәсілін білдіретін қыстырмалар: қысқасы, демек, қорыта келгенде; 4) Айтылған ойға басқаның не айтушының пікірі тұрғысынан қарағандықты білдіретін қыстырмалар: сөйтіп, біріншіден, бір жағынан [5, 682 б.].

Қыстырма ретінде жұмсалатын сөздер мен сөз тіркестері ішіндегі көнеленген септік жалғаулары арқылы қалыптасқан тұлғаларды жеке алып қарастыруға болады: сайып келгенде, былайша

айтқанда, жалпы алғанда, оның айтуына қарағанда, пәленшенің айтуына қарағанда, расында, тегінде, ақырында, задында, біріншіден, екіншіден, алдымен, шынында, ең алдымен, қорыта келгенде, үшіншіден, жалпы алғанда.

Қыстырма ретінде жұмсалатын сөздер мен сөз тіркестерін қалыптастыруда жатыс пен шығыс септіктері көбірек қатысқан.

Анығында. Шынында, дұрысында деген мағынаны білдіреді. **Анығында,** олай қарау шығарманың шындық тұрғысына деген нақты пікірден тысқары, әншейін жорамал сын болып шығады (М. Қаратаев). Анығында қыстырма ретінде жұмсалатын сөзі сөйлемге қосымша модальдік әр беріп тұр, яғни айтушының сөйлемдегі айтылып тұрған ойды дұрыстауы, анық, нақтылығын айтуы мағынасында сөйлемде қыстырма қызметін атқарып тұр. Ол жатыс септігінің – нда тұлғасының көнеруі негізінде жасалған. Алайда жатыс септігі түбірге бірден жалғанбай тәуелдік жалғауының III жақ көрсеткішінен кейін жалғанған. Анық – көмескі емес, дәл, айқын деген мағынаны білдіретін сын есім. Оның тәуелденген тұлғасына жатыс септігі жалғанып, көнеруі барысында жаңа туынды мағына қалыптасқан. Тілде анық, анығында сөздерінің қызметі мен мағынасының жеке-жеке саралануы негізінде, сөздіктердің реестріне жеке сөздер ретінде қабылданған.

Көнеленген септік тұлғалары арқылы қалыптасқан қыстырма ретінде жұмсалатын сөздерді мағынасына қарай былай жіктеуге болады:

1. Айтылған ойға нануды, жорамалдауды білдіреді: асылында, расында, шынында. **Асылында,** бұл бөлме осы үйдің бұйым сақтайтын музейі секілді (Б. Соқпақбаев). **Шынында,** Жамбыл өзінің ақындық дәметкен баласына аталық аса қатал сын көзімен қараған (С. Бегалин).

2. Ойдың айтылу амалын, тәсілін білдіреді: жалпы алғанда, негізінде, негізінен. **Негізінде,** Сәкен шығармаларындағы кемшіліктер, жазушының өсу жолындағы қиыншылықтарына берген бағамыз әлі де дұрыс (Ғ. Мүсірепов).

3. Айтылған ойлардың өзара қатынасын білдіреді: біріншіден, екіншіден, ең алдымен, ақырында. Жолдас, Нұрқат, біздің аудандағы мал басының олқылығы, **біріншіден,** осы жерге байланысты (З. Шашкин). **Біріншіден,** мен әлі оқушымын, **екіншіден,** ел ішінің өсегі қандай (Б. Тоғысбаев).

Септік жалғауларының түбірде көнелену әрекеті бұл сөздердің қалыптасуына негіз болған. Яғни бұл тұста септік жалғаулары сөздің мағынасының өзгеруіне, түрленуіне әсер етіп тұр. «...Туынды мағына негіз сөздің мағынасын өзгертпей, оның мағынасына үстеліп қосылуы мағынаның түрленуіне жатады. Сөзжасамда ол түрленген туынды мағына деп аталады» [6, 42 б.].

Көнеленген септік жалғаулы лексикалық тұлғалар – өз мағыналарын толық ашу үшін белгілі бір лексика-синтаксистік мәтінді

талап ететін, тұлға жағынан тұрақталған, атауыштық қызмет пен модальдік қызмет атқаратын, семантикалық жағынан біртұтас бірлік. Сонымен, септік жалғауларының түбірге кірігуі арқылы бастапқы түбірдің мағынасы түрленіп, жаңа мәнге ие болатынын байқадық. Осы тәсілдің негізінде пайда болған сөздер арқылы тіліміздің, ең алдымен, сөздік құрамы толығына түседі, бір-біріне мәндес сөздер қатары да молаяды. Бұл өзгерістерді сөздік құрамымыздың толық әрі жүйелі көрсеткіші түсіндірме сөздіктерден көруге болады.

Әдебиет

1 Томанов М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі қыстырмалар. – Алматы, 1983. – 47 б.

2 Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ғылым, 1971. – 235 б.

3 Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. – Казань: Изд-во Казан. унив., 1963. – 464 с.

4 Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. - Алматы: Ана тілі, 1993. – 319 б.

5 Қазақ грамматикасы: Фонетика. Сөзжасам. Морфология. Синтаксис / Жауапты ред. Е. Жанпейісов. – Астана: Елорда, 2002. – 784 б.

6 Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы, 2001. – 213

UDK 159:372.881.111.1.

Learning english language is the main task of the young generation at school

Atazhanova Z.M.,
candidate of philological Sciences, senior lecturer,
Myrzakozhaeva Z.S.,
master of Pedagogical Sciences,
Oralbaeva G.S.,
master of Pedagogy and psychology Sciences,
senior lecturer of Kyzylorda Bolashak University,
Adilkhanov Ragib, AK-20 student of the group

Түйіндеме

Мақалада мектепте шетел тілдерін оқытудың когнитивті негіздері қарастырылады. Шетел тілдерін ерте жастан оқытудың тиімділігі мен маңыздылығы жайында ғылыми зерттеулерге шолу жасалған.

Резюме

В статье рассматриваются когнитивные основы обучения иностранным языкам в школе. Проведен обзор научных исследований эффективности и значимости обучения иностранным языкам в раннем возрасте.

Today's world, thousands of people use a foreign language, including English, at work or study and English has become the "language of the 21st century". English is the most widely spoken international language. Famous writers World famous William Shakespeare, Jack London, Jonathan Swift, Walter Scott, Charles Dickens spoke in the English language. Today, researchers conclude that the number of English speakers is between 2.2 and 2.5 billion. English is the most widely used language on earth. English occupies a special place in 75 countries of the world, and in 19 countries it is the state language. Since the 60s of the XX century, English has become widespread. English is the official language of many international organizations.

The use of innovative technologies in teaching a foreign language means a unique opportunity for students to form a comprehensive vision of all aspects of communication in another language. By teaching a foreign language, they get acquainted with the cultural heritage, history, achievements in the field of science, literature, art of the country where they are learning this language, and also make it possible to carry out interdisciplinary contacts[1].

When teaching practical mastery of a foreign language in general education universities and secondary schools, it is envisaged to involve students, students in independent work, to practice the ability to creatively apply the acquired knowledge and skills of flexibility in the face of new situations. The goals of teaching a foreign language vary depending on the needs of society. Currently, the teaching of a foreign language pursues the following four goals: the communicative goal, the educational, educational and improving goal. Among these mentioned objectives, the communicative objective plays a leading role, the rest of the objectives are achieved through the fulfillment of that communicative objective. In teaching English, students are trained at six levels. These are: "beginner", "elementary", "pre-intermediate", "intermediate", "upper- intermediate", "advanced"[2].

In English lessons, only elements of multilingual learning are used. The teaching of certain topics is carried out through integration in integrated classes. Integration is the real realization of the interconnection of disciplines at a high level. Integration creates a whole, unites different sciences in the systematization and accumulation of knowledge, allows you to combine the goals of several academic disciplines in one lesson.

In the course of developing students' fluency skills in three languages, it is envisaged to solve the following tasks: the effective use of teaching technologies in the development of fluency skills of students in three languages; the use of modern interactive and innovative technologies; teaching to communicate and speak in all three languages; full disclosure of the linguistic abilities of the student of the AP; the ability to use translation and explanatory dictionaries to increase the vocabulary; the formation of cognitive interest. Generally recognized types of modern highly effective learning technologies are: modular learning, problem- based learning,

accelerated learning, individual learning, information learning, level learning, design learning technology, communication technology, etc. The number of people who want to study English is increasing day by day. In this regard, it is clear that a foreign language will be a special place in the country's educational system. This ultimately leads to the need for innovative approaches to the methodology of teaching a foreign language, including English, from school to higher education. Currently, a large number of special schools, gymnasiums, colleges for in-depth study of the English language are being opened[3].

All these measures are aimed at fulfilling the life task: "quality education should be the key to industrialization and innovative development of Kazakhstan." Multilingual education is the most important need today, which allows the younger generation to freely navigate in the educational space, delve into the world's Scientific Secrets and show their abilities.

The important reforms are made in the educational system of the Republic of Kazakhstan. The questions concerning qualitative education are being solve on the state level and good results have been achieved.

Firstly, today it is necessary to build scientific and educational industry for preparing qualified, capable specialists. Secondly, education benchmark to build scientific centre for new technology. Kazakhstan is applying word experience and strives to open educational and scientific export news centre in Eurasia. Political, social - economic and cultural changes in our country influenced on demand of learning foreign language. According to the appeal of our time the state educational system must be corresponded to the world education standards. Especially much attention was accentuated on the learning of foreign languages. The day in and the day out the English spoken specialists are in great demand, therefore it's affected to determine and change of English subject goals. The main aim is to develop children's abilities, stimulate children's interest and curiosity about language, develop their understanding of language knowledge and also help children to understand why they are learning a foreign language[4].

Literature

1. Galskova N.D. "Foreign languages teaching methodology" 2000
2. Larsen-Freeman, D. 1966 "Techniques and principles in languages", Oxford
3. Sholpo A.L. "How to teach preschooler speak English?"
4. Vygotsky L.S. "Thinking and speech"

UDK 821.

Types of elliptical sentences by the aim of statements (by modality and intonation)

Atazhanova Z.M.,
candidate of philological Sciences,
senior lecturer of Kyzylorda Bolashak University,
Myrzakozhaeva Z.S.,
master of Pedagogical Sciences,
Oralbaeva G.S.,
master of Pedagogy and psychology Sciences,
senior lecturer of Kyzylorda Bolashak University,
Dadikbay T.A.,
senior lecturer of Kyzylorda Bolashak University

Түйіндеме

Бұл мақалада эллиптикалық сөйлемдердің айтылым (интонация және модальдылық) мақсаты бойынша түрлері жайлы баяндалған.

Резюме

В данной статье рассматриваются виды эллиптических предложений при изучении произношения (интонации и модальности) в английском языке.

The study of the function of elliptical sentences contributes to the solution of general problems in the theory of sentences, as well as the sentences themselves, are divided into various types and types according to the goals of the statement. In the Turkic linguistic literature, this section is called differently: “Types of sentences according to their content”¹. “According to the nature of the utterance and purpose”² “Types of sentences according to the purpose of statements (semantic classification of sentences)”⁵[1].

Thus, in all cases, the classification of various types of sentences is based on the semantic-target side, which cannot serve as a basis for distinguishing different types of elliptical sentences. We agree with the opinion of A.N.Nurmakhanova, where the author writes that “...people in the process of communication are provided not only with thoughts, but also with experiences, feelings, emotions, express their attitudes towards the subject of conversation or the thought expressed. Therefore, the sentence does not only communicate something, but also encourages, expresses the emotions of the speaker and thereby affects the next person”

Example: Мен Шұғаға жақындадым.

- Жайың қалай тәуірмісің? - дедім
- Тәуір емеспін, - деді. Көзіме-көзі түсіп қамыққандай болды...
- Тәуір емеспін... Тәуір болуды қаламаймын да... Сәлем, сәлем айт - деді де жылап қоя берді-Тірі келсе көресің ғой, бірақ мен...

\Б.Майлин\

Я приблизился и спросил, лучше ли ей.

-Нет, друг мой... Я не хочу чтобы мне стало лучше... Передай привет ему... из ее глаз опять полились слезы.

-Если он вернется, ты увидишь его, а я... - она не смогла продолжить.

I approached and asked if she was feeling better.

-No, my friend... I don't want to feel better... Say hello to him... Tears flowed from her eyes again.

-If he comes back, you will see him, and I... - she could not continue.

-Салем, салем айт – “привет передай” consists only of an addition in the nominative case and the predicate айт – “tell” in the motivating mood express the request of the girl before her death. And the third sentence, where the predicate in the subjunctive mood – Тіпi келсе “if he returns” , “көресің ғой, - бірақ мен... -” you will see him, but I... “express regret and dreams that she (girlfriend) Suga is dying and that her dream will not come true to be with Abdrahman and see her lover before she dies[2].

Elliptical declarative sentences. A declarative sentence may express the speaker's own message, or may be an answer to a question asked. Narrative ellipsis differs from other types of sentences in its grammatical and intonational means, which provides a message using consituational means.

Elliptical incentive sentences in Kazakh language mainly express various shades of will – from a categorical order to a request. The definition adopted in Kazakh grammar can also be attribute to Russian.

The means of conveying these syntactic meanings in both languages are basically the same: in Kazakh and Russia, they are expressed by the form of the imperative mood of the verb, acting as a predicate, by various verb forms.

Elliptical exclamatory sentences. Elliptical exclamatory sentences express different emotions. These sentences are closely related to the context, they are pronounced with emphatic intonation, as if suggesting a situation. Interjection words prepositively, postpositively combined with elliptical exclamatory sentences contain a direct emotional assessment of what was said. Since interjections as words expressing various feelings in a combination of elliptical sentences are one of the means of expressing the speaker's attitude to his statement[3].

As observations have shown, skipping those or other members of elliptical sentences is associated with the psychological state of the speaker or author. Therefore, elliptical sentences are mainly motivating, exclamatory, less often narrative. In the formation of elliptical interrogative sentences, not only context, but also intonation is of exceptional importance.

As some experimental research and visual observation showed, each type of elliptical sentences has a peculiar intonation: an incentive,

exclamatory sentence, built on the basis of the emotional, volitional state of the speaker at the end of the sentence, has a descending-ascending, ascending-outgoing or ascending movement of the main tone on the main stressed syllable.

Such sentences are characterized by a pronounced amplitude of pronunciation intensity and an extended frequency range, which indicates the emotionality of speech, the expression of feelings, and the will of the speaker.

Elliptic sentences have a peculiar structural feature at the end of the sentence, unlike other types of sentences. This is mainly due to the incompleteness of elliptic sentences, which are complemented by polygraph functions intonation[4].

The semantic classification of elliptic sentences was based on emotional expressive volitional state of the speaker or author, carried out by positive (tenderness, joy, admiration, delight, affection, love, amazement, pity, etc.), imperative meanings

As noted, elliptical sentences are emotional in nature. In this regard, two types of linguistic means of communication fall to the share of narrative sentences with the semantics of the message: 1) answer-assertion, 2) answer-denial; and proverbs.

L.V. Shcherba emphasize that new language forms are “forged” in the process of communication and that the language reveals its true existence only in dialogue». Indeed, the answer was a direct speech reaction and has a multifaceted function to the question. It is known that the question and intonation Usually the semantic connection between the response interrogative sentences is that the answer is given in the same semantic plan in which the question is posed.

We considered two types of response-narrative sentences with a touch of affirmation or denial. At the same time, it should be emphasized that a declarative sentence is not quite typical for an ellipsis, since it almost does not contain emotionally expressive coloring. However, the analysis of linguistic facts in the Kazakh and Russian languages shows the presence of some elliptical declarative sentences that perform reciprocal-affirmative, reciprocal-negative functions[5].

(requirement, order, command, etc.) negative emotions (fear, horror, sorrow, reproach, anger, hatred, contempt, etc.) neutral values (distrust, conjecture, regret, doubt, etc.).

Literature

1.Нурмаханова А.Н. Типы предложений по модальности и интонаций в тюркских языках. –АДД Ташкент.,1996, стр,10

2.Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики, ВЯ, 2001, стр, 30

3.Бархударов Л.С. «Структура простого предложения современного английского языка», изд-во Высшая Школа, Москва, 2000.

4.Берлин С.А., Вейхман А.С., Обучение английской интонаций.,М., 1973

5.Вардуль И.Ф., К вопросу о явлениях эллипсиса «Инвариативные синтаксические значение и структура предложение». Москва., стр 62,65,66.

UDK 811.111

Features of the use of precedent names in kazakh and english languages

Nurmagambetova L.K., master of Pedagogical sciences,
senior lecturer of Kyzylorda Bolashak University,
Oralbaeva G.S., master of Pedagogy and psychology Sciences,
senior lecturer of Kyzylorda Bolashak University,
Baykasymova A.S., student of the PD-23 group
Kyzylorda, Kazakhstan

Түйіндеме

Қазіргі таңда прецедентті есімдер семантикасының дамуы концептуалдану үрдісінің маңызды бөлігіне айналып, әлемнің ұлттық тілдік бейнесін анықтау барысында бағалау, бағамдау тәрізді өзіндік қызмет атқарады. Осы себепті прецедентті есімдер қазіргі лингвистикалық зерттеулерде танымдық әлеуетке ие феномендердің мәдени-спецификалық табиғатын қарастыратын зерттеу аймағына жатады. Ғылыми мақалада жалпы тіл біліміндегі «прецеденттік есім» ұғымына анықтама беріліп, қазақ және ағылшын тілдеріндегі прецедентті есімдердің қолданылу аясы қарастырылады.

Кілт сөздер: прецедент, прецеденттік есім, антропоним, топоним, ономастика, семантика, сфера-дереккөз, лингвомәдени образ.

Резюме

В настоящее время разработка семантики прецедентных имен стала важной частью изучения процесса концептуализации и характеризует своеобразную оценочную функцию при определении национальной языковой картины мира. По этой причине прецедентные имена относятся к области исследований, рассматривающих культурно-специфическую природу явлений, обладающих когнитивным потенциалом в современных лингвистических исследованиях. В научной статье дается определение понятию "прецедентное имя" в общей лингвистике и рассматривается сфера применения прецедентных имен в казахском и английском языках.

Ключевые слова: прецедент, прецедентное имя, антропоним, топоним, ономастика, семантика, сфера-источник, лингвокультурный образ.

Each nation exists in the space of its own linguistic picture of the world. This world can be rich or poor, but it always has a national-cultural component that allows the population to communicate in critical situations. The national-cultural component can be found in vocabulary, phraseology, grammatical and other language tools, as well as texts, which include precedent names as part of the vocabulary.

Precedent names are linguistic units that contribute to the formation of a "linguistic picture of the world," in which reality is expressed as an image of precedent concepts such as concept, category, and price of being. It is entirely possible that different linguocultural communities have both universally recognized names and precedent names that are unique to them. For example, at the world level - Don Juan, Mother Teresa, Napoleon, etc., in Russian history - Peter I, Chapaev, Pushkin, Ivanushka, etc., in Kazakh history names such as AtymtaiZhomart, Asankaigy, Karabay, etc., undoubtedly reflect national reality, national character, and mentality. That is, precedent names are the only important tool for reflecting the national picture of the world, forming and developing a picture of the reality of life in people's minds.

The term precedent is used in the dictionary of foreign languages as "precedent [< lat. pracedent (praecedentis)] – 1) a situation that serves as an example or confirmation of the situations (events) that have occurred in the past and that will occur later like this"[1]. The concept of a precedent name (precedent phenomenon, precedent text) began to be introduced into linguistics in the last years of the twentieth century. The perception of these concepts by each scientist was different; each scientist gave his own interpretation. The concept of precedent is considered in linguistics in the works of Russian scientists Yu.N. Karaulov, Yu.A. Sorokin, etc., and the precedent name is mentioned in the works of scientists such as D. B. Gudkov, V. V. Krasnykh, E. L. Berezovich, O. A. Vorozhtsova, A. B. Zaitseva, O. S. Boyarskikh, G. G. Sergeeva, etc.

Despite the fact that the term precedent name is not used in Kazakh linguistics, scientists who studied one of the aspects of this problem can be called T. Zhanuzakov, T. Konyrov, E. Kerimbayev. Professor T. Zhanuzakov, considering the problem of the transition of proper names to common names, revealed the essence of establishing a certain grouped image of a work of literature with proper names. In the study of these, T. Zhanuzakov showed several characters that reveal human actions and psyche: Karabay (Karynbay), Shygaybay – a very stingy person, Asankaigy – a person devoted to grief, Itbay-a very cruel person, Kozhanasyr – simple, Kodar – very ruthless, the owner of "Black Power", Kose (Aldarkose) – very cunning, KozyKorpesh and Bayan Sulu, KyzZhibek and Tolegen –

transparent, pure symbols of love. According to the scientist, these names can be divided into positive / negative scales, for example, Karabay (Karynbay), Shygaybay, Kodar, Itbay – negative personalities, Kozhanasyr, Aldar Kose, KozyKorpesh and Bayan Sulu, KyzZhibek and Tolegen – a positive place can be considered in the communicative situation [2].

The researcher G. Madiyeva assesses the essence of precedent names in relation to the activity of cultural knowledge through language as follows: "for the natural elements of the National cognitive base, there are precedents, which belong to one of the leading roles in the formation and transition of cultural information, the classification of the final situation and the specific complex of associations, these are due to the actualization of the precedent in the context " [3].

Now, if we study the features of the use of precedent names in Kazakh and English.

Precedent names in the Kazakh language are considered in several groups, depending on the way of life, customs, beliefs, in folklore texts from the rich oral literature and genealogical history, born from the quick mind and wisdom of our people. For example, mythical images: Hazret Ali, prophets (David, Moses, Solomon), Kanbak Shal, kydyr Ata;

Names in the country: AsanKaigy, Ayaz bi, Korkyt, Kobylandy, Tolagai;

Holy priests and Saints: Bibi Fatima, Khoja Ahmed Yasawi, Umai Ana;

History: Abylai Khan, Kasymkhan, Yesetbatyr;

Characters in literary texts: Dairabay, Myrkymbay(B.Mailin), SudyrAkhmet (A. Nurpeisov);

Fictional names: Altai, Kambar, Shygaybay, Tonkyldak, etc.;

Anthroponomy of this kind are found in abundance in Proverbs, riddles, catchphrases, blessing words, Proverbs.

We can consider some language units recorded in the Anglo-Russian dictionary of D. I. Ermolovich [4] and the linguistic dictionary of G. D. Tomakhin [5], as well as artistic and journalistic texts in English, real films, and examples from BBC television broadcasts, to determine the status of precedent names in the lexical composition of the English language.

Adam has been discovered to be the most popular religious precedent name in English:

Since Adam was a child (from time immemorial), Adam's age (old), Adam the Elder ("worn man"; the sinfulness of human nature), Adam's apple (pharynx; Adam's Apple).

Furthermore, "key figures included a diverse collection of writers: Mark Twain, Henry James..." in the sentence" [6] precedent names are as close to proper names in internal characteristics as possible. The names Mark Twain and Henry James have a precedent feature, as the mention of famous writers creates an associative series in native speakers' minds. As a

result, precedent names fall under the lexical category of proper names in this context.

In English, the precedent name undergoes absolute appeal and loses the properties inherent in the onym class in the rarest of cases.

As an example, we can take the name of one of the traditional English dishes—a sandwich. The word sandwich is named after John Sandwich Montague (1718–1792), who, being a passionate man and not wanting to stop playing cribbage, orders him to serve meat between two loaves of bread. There, John's friends decide to order a snack like a Sandwich. From that moment on, the word sandwich came into use very quickly [7]. In this case, the appeal process can be considered completed, since the connection between the referent – the bearer of the name and the object designated by one of the participants in the speech situation has been broken. Thus, the above examples demonstrate the special status of precedent names in English, which occupy an intermediate position between proper names and common names.

If the precedent name is as close to the class of proper names as possible or loses the properties of onym (as in the anthroponyms Mark Twain, Henry James, and the name sandwich), it does not require detailed refinement when translated from English because it is quite universal and understandable for many linguocultural communities. Because a precedent name is usually used as a description, it is necessary to determine and transform its etymology, or the features of its properties that served as the basis for the description, when translating.

The status of precedent names in the language's onomastic system appears to be very relevant. Many of the examples in the article support the notion that a precedent name exists in the lexical space between proper and common names.

To summarize the analysis, the precedent naming system is a powerful tool for transferring the population's "cultural memory" from one generation to the next.

Literature

1. Slovar' inostrannyh slov. – M., 1942. – S. 241.
2. Zhanuzakov T. Ocherkkazahskoyonomastiki. – Almaty, 1982. – S. 7.
3. Madiyeva G. B. tanyam kontekstindegi jalqy esim. - Almaty: Qazaq ýn-ti baspasy, 2004. — 190 b.
4. Bakhtin M . M .Estetika slovesnogotvorchestva [Aesthetics of language creativity] .Moscow, 1979 . 424 p . (inRussian) .
5. Kristneva Yu .Izbrannyetrudy. Razrusheniye poetiki [Selected works .Poeticsdestruction] .Moscow, 2004. 656 p . (inRussian) .
6. BBC. URL: <http://www.bbc.com> (дата обращения: 24.08.2016).
7. John Montagu, 4th Earl of Sandwich. URL: <http://nourriture.ru/content/aticle4> (дата обращения: 24.08.2016).

**Сөйлемнің логикалық құрылымын
кеңейтуге окшау сөздердің ықпалы**

Садуахасова Г.Ж., магистр, аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы,
Жетписбаева Т.А., Айдарлы орта мектебі мұғалімі,
Жетісу облысы, Панфилов ауданы

Резюме

В статье идет речь о том, что обращения и вводные слова, не имеющие синтаксической связи со словами в предложении и не являющиеся членами предложения, дополняют логическую структуру предложения.

Abstract

The article talks about the fact that addresses and introductory words that do not have a syntactic connection with the words in the sentence and are not members of the sentence complement the logical structure of the sentence.

Жалпы тіл біліміндегі соңғы жарты ғасырда сөйлемнің семантикалық құрылымына баса назар аударылуда. Жалаң сөйлемнің жайылмалану процесінің бірнеше жолы бар. Сөйлемді жайылмаландырушы мүше – жалаң сөйлемнің құрамына енетін, белгілі бір дережеде ақпараттық маңызы бар элементтер. Бұл мүшелер сөйлемге қосымша ақпарат үстеуімен қатар, кейде бас мүшелер беріп тұрған ақпараттан да нақтырақ маңызды ұғымды беруі мүмкін. Яғни, құрамына тұрлаусыз мүше енген жалаң сөйлемнің жайылмаға айналуының негізгі себебі – басты мүшелер беріп тұрған ақпараттың жан-жақты кеңейтілуінде. Ал, сөйлемдегі сөздермен грамматикалық және синтаксистік байланысқа түспейтін окшау сөздер сөйлем мүшесі болмаса да, сөйлемнің жалпы мағынасын толықтыруға септігін тигізеді [1,29 б.]. Яғни, окшау сөздер де сөйлемді жайылмаландырушы тілдік бірліктер қатарында саналады. Тіл ғылымында қалыптасқан көзқарас бойынша, сөйлемдегі сөздермен синтаксистік байланысқа түспей, олардан дауыс ырғағы бойынша ерекшеленіп айтылатын окшау сөздер мүшелік қызмет атқармағанымен, сөйлем арқылы жеткізілетін ойды дәл, нақты, түсінікті жеткізу үшін ерекше қызмет атқарады.

Қаратпа сөздердің сөйлемді жайылмаландыратыны – орыс, татар, қарашай-балқар тілдерінде дәлелденген құбылыс. Жайылмаландырушы мүшелер сөйлемдегі бас мүшеге қалай қатысты болса, сөйлем құрамындағы басқа жайылмаландырушы мүшеге де солай қатысты бола алады. Немесе, тіпті, жеке сөзге емес, бүкіл сөйлемге қатысты болуы мүмкін. Сөйлемдегі жеке сөздердің

ешқайсысымен байланысы болмай, сөйлемнің бүкіл құрамына қатысты жайылмаландырушы компоненттерге белгілі орыс ғалымы Н.Ю.Шведова детерминант деген атау беріп, ол терминді орыс тіл біліміне 60-жылдардың ортасында енгізген [2, 121 б.].

Қазақ тілінде қаратпалардың сөйлем мағынасын кеңейтудегі орнын О.Құлкенова әділ көрсете келіп, олардың сөйлем ішінде синтагма не синтагмалық топ жасайтыны немесе сөйлемдегі басқа сөздермен бірігіп синтагмаға енетінін айтады [3, 19 б.]. Ол – қаратпа сөздерді сөйлем мүшелерімен тең дәрежеде қарау керек деген сөз. Осыдан барып, құрамына қаратпа сөз енген сөйлемді жайылмаланған деп есептеуге болады.

Қаратпа сөздердің негізгі қызметі сөз бағытталған адресатты атаумен ғана шектеліп қалмайды. Олардың көпшілігі, сонымен бірге, сөйлемдегі ойды белгілі бір дәрежеде жеткізу үшін мынадай жолдар арқылы жасалған экспрессивті мәнге ие болады: интонацияның әр түрлі болып өзгеруі, қаратпаның қайталануы, одағайлармен қатар айтылуы, демеуліктермен берілуі, субъект атауының орнына мағыналары өзгерген лексикалық ұғымдардың қолданылуы, т.б.

Сөйлем мағынасын анықтауда интонация үлкен рөл атқарады. Өйткені, оның өзі қорқу, қуану, жалыну, кекету, сес көрсету, жекіру сияқты әр түрлі эмоционалды мағыналарды білдіре алады. Адамның қасиетін бағалау нәтижесіндегі немесе сапалық мағынадағы субстантивтенген сөздердің, кейде лексика-семантикалық мағынасы өзгерген сөздердің белгілі адресатқа арналуы сол сөйлем стиліне әсерін тигізіп, әр түрлі реңк береді: 1) – Байла мынаның қолын! Байла деймін, тас керең! – Кімді, кімді дейсіз? – Ой, миғұла, сақау, баланың деймін! (Д.И.) 2) Әй, жазғандар-ау, атып алған киіктерің қайда? (Д.И.) 3) Күлесің-ау, күлесің, күлегешім, Енді қашан, есерім, кіреді есің? (И.С.)

Қазақ тілі грамматикаларында, соның ішінде А.Байтұрсынұлында «бұратана сөздер» [4, 286 б.], С.Аманжоловта [5, 83 б.] және «Қазақ тілінің грамматикасында» «оқшау сөздер» [6, 103], М.Томанов пен Т.Сайрамбаевта «сөйлемнің оқшау бөліктері» [7, 17], т.б. болып әр түрлі аталып келе жатқан осындай сөздердің бірі – қыстырма сөздер болып табылады.

Сөйлемнің жайылмалануы, әдетте, оның синтаксистік құрылымына қатысты мүшелер санының молаюымен ғана емес, сол мүшелер арқылы ойдың да жайылмалануы, яғни сөйлемдегі жеке сөздердің, сөз тіркестерінің, тұтас сөйлемнің логикалық құрылымының кеңейіп, ойдың айқындала, нақтылана түсуімен, тыңдаушыға барынша түсінікті жеткізілуімен де айқындалады. Енді біз осы қыстырма сөздердің сөйлемді мағыналық жағынан қалай жайылмаландыратынына тоқталып көрейік.

Байғұс бала қорасанға ұшырамаған екен, әйтеуір (Ғ.М.) деген сөйлемдегі «әйтеуір» сөзі баланың қорасан ауруына ұшырамағандығы

жөніндегі негізгі ойға айтушының сезімдік құбылысын қоса білдіру үшін тіркесіп тұр. Негізгі сөйлемнің басындағы «байғұс» сөзі балаға жанашырлықты білдіретін экспрессивті сөз болса, қыстырма сөз осы экспрессивтілік мәнді тұтас сөйлемге қатысты ету үшін қолданылған. Сөйтіп сөйлеуші айтылар ойды сезімдік жағынан байыта түседі.

Егіс биыл, біздің бақытымызға, тамаша жеңіспен аяқталды (Ғ.М.) деген сөйлемдегі «біздің бақытымызға» тіркесі сөз иесінің хабар арқылы берілген жақсы іс-әрекетке деген қуанышты сезімін білдіру үшін қосылған. Бұл қыстырмалардың сөйлемді құрылымдық жағынан жайылмаландыруы сөйлем мазмұнын да кеңейте түскен.

Кейбір қыстырмалардың сөйлемдегі орын тәртібі де кейде олардың сөйлем мазмұнына қосар мағыналық реңкіне әсер ететіні байқалады. Олардың сөйлем басында не ортасында келуі көбінесе сөйлемнің модальдық реңкін басымырақ көрсетсе, сөйлем соңында келген қыстырмалардың экспрессивтік реңкі басымдау көрінетін тәрізді. Алайда, қыстырмалардың сөйлем соңында келуінен гөрі сөйлемнің басында не ортасында келуі көп кездеседі.

Күмілжуіңе қарағанда, пәлендей тыныштық жоқ сияқты-ау, ә? (Т.А.). Бұл сөйлемдегі қыстырма сөз «күмілжуіңе қарағанда» сөйлемдік құрылым ыңғайында берілген. Сөйтіп кейіпкердің хабардың мазмұнына деген күмәнділігін нақтылай түсу қызметін атқарып тұр. Егер осы тіркес сөйлем құрамында болмаса, күмәнділік модальдығы солғындап қалар еді.

Дегенімізге жеттік, білем (А.С.) деген сөйлемдегі «білем» сөзі жеке қолданыста («білемін») нақтылық ұғымды бергенімен, қыстырмалық мағынасында күмәнділікті білдіреді. Мұндағы негізгі сөйлем де осы қыстырмасыз істің нақты орындалғанын білдіреді.

Байқамай сүтті төгіп алса, сүт емес-ау су құйған құманды қағып кетсе де, көсеумен салып қалады (Т.А.). Негізгі сөйлемнің ортасында келген қыстырма сөйлем субъектінің қаталдығын нақтылай түсу үшін қолданылған. Яғни, әңгімеленіп отырған адамның сүт емес суды, тіпті соны төкпей, қағып кетсе де, аяушылық көрсетпейтін мінезіне деген сөйлеуші сезімін байқатады.

Бұл, осы елде қалыптасқан салт бойынша, сот процесінің ең жауапты кезеңі (Қ.Ж.). Сөйлемдегі қыстырма сөйлем негізгі сөйлемдегі ойдан басқа қосымша уақиғаның бар екендігін ескертетіндей, яғни әңгіме болып отырылған елде бұрыннан қалыптасқан бір салт бар, енді сол салт бойынша осы кезең сот процесінің ең жауапты кезеңі болып есептелетіндігін байқатады.

Бүгін де кешкі шайдан кейін, Ұлжанның қозғауы бойынша, кеше бітпей қалған әңгімесіне кірісті (М.Ө.). Мысалдың негізгі сөйлеміндегі істің жүзеге асуына қыстырма сөйлемдегі субъектінің түрткі болуы себеп болғандығын нақтылап тұр.

Ол, не де болса, Байтақ шаһарының өзіне осы сары масадай самсаған қалың қолымен кірмек (Ө.К.). Мұндағы негізгі сөйлемнің

мазмұны қыстырмасыз жай ғана хабарлана салған еш әсерсіз мән беретіндей. Ал «не де болса» қыстырмасы субъектінің тәуекелге баруы, осы істің орындалуына сенімділігін білдіру үшін қолданылып тұр.

Қыстырма, қаратпа сөздер, әдетте сөйлем құрылымынан тыс болғанымен, тіпті олардың қатысынсыз-ақ сөйлем сөйлемдік дәрежеге жетіп, негізгі ойды біршама білдіретін аяқталған тұтастық дәрежеге жеткенімен, сөйлеушінің еркіне қарай сөйлемді модальдық, семантикалық құрылымы тұрғысынан жайылмаландырып, хабар мазмұнын нақтылай түсу мақсатында қолданылады екен.

Сонымен, сөйлемді ойдың, пікірдің көрінісі ретінде адамдардың қатынас жасауының басты құралы деп есептер болсақ, оның грамматикалық құрамы да белгілі бір дәрежеде пікірдің құрамына сәйкес келіп жататын жағдайлары бар. Пікірдің осындай құрылымының негізіне, әдетте, жалаң сөйлем алынғанымен, ойдың күрделенуіне қарай сөйлем де жайылмаланып, құрылымдық ауқымын кеңейте түседі.

Әдебиет

1. Әмір Р. Жай сөйлем синтаксисі / Р. Әмір, Ж. Әмірова. - Алматы: Қазақ университеті, 2003. - 199 бет.
2. Русская грамматика : в 2-х т. : Синтаксис / главный редактор Н. Ю. Шведова. - Москва: Наука. - 1982. - Т. 2. - 709 с.
3. Құлкенова О.К. Қаратпа конструкциялардың сөйлемді кеңейтудегі семантикасы, стильдік мәні // Қазақ әдеби тілі стилистикасының мәселелері. – Алматы, 1988
4. Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал (қазақ тілінің сарфы). Бірінші жылдық. Орынбор, 1914 : [6 томдық] / А. Байтұрсынұлы. - Алматы: Ел-шежіре. -2013. -Т. 1. - 384 бет.
5. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы / С. Аманжолов. - Алматы: Санат, 1994. - 320 бет.
6. Қазақ тілінің грамматикасы. II. Синтаксис. – Алматы, 1967.
7. Томанов М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі қыстырмалар (методикалық талдау). – Алматы, 1983.

ӘОЖ 398:801.6; 17.71.07

Жоғары оқу орындарында Сыр бойы ақын-жырауларының шығармаларын оқыту мәселелері

Сапартаева Л.Е., Сайынова Н.Д.,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

В статье рассказывается о проблемах преподавания творчества поэтов Сырдарьи в высших учебных заведениях. Проводится анализ

специфики преподавания произведений разных жанров поэтов-жырауов.

Abstract

The article describes the problems of teaching the creative work of the Syrdarya poets in higher educational institutions. The analysis of the specifics of teaching works of different genres by zhyrau poets is carried out.

Халықтың мәдени-рухани бай қазынасының негізінде жастардың бойында жоғары мәдениетті ұлттық сананың негіздерін қалыптастыру – бүгінгі оқыту үрдісіндегі басты мәселе. Қоғам талабы оқыту, білім беру жүйесінің алдына білім алушының әлеуметтік белсенділігінің дамуына жол ашу, шығармашылық тұлға қалыптастыру міндетін қойды. Болашақ маман иесі өзін қоршаған табиғатты, әлеуметтік ортаны неғұрлым жақсы білсе, соған өз тарапынан өзгеріс жасауға ынталы, қабілетті болады. Бұл орайда өлкелік әдебиет – Сыр бойы ақын-жырауларының шығармалары әдебиетке ынталы жастардың ықыласын оятып, кәсіби тұлғаның шығармашылық тұрғыдан қалыптасуына ықпал етеді.

Сыр бойы ақын-жырауларының шығармалары – ұлттық әдебиетіміздің тарихын құрайтын рухани арналардың бірі. Бабалар дәуірінен келе жатқан шығармашылық үрдістің Сыр бойы ақын-жыраулары шығармашылығы арқылы жалғасын табуы, оның кейінгі ұрпаққа ұлттық сөз өнері дамуының дәстүрлі көркемдік негізі ретінде оқытылуы шығармашылық тұлға қалыптастыру талабының үдесінен шығу мақсатын көздейді.

Сыр бойында өмір сүрген ақын-жыраулардың әдеби мұрасын жастарға насихаттау – білім мен тәрбиені ұштастырудың негізгі тәсілдерінің бірі. Осы өңірдегі Сыр сұлейлері тізімінің қатарына кіретін қай ақын, қай жырауды алсақ та, шығармаларында халықтық тәрбиенің қайнар көзі бар. Жоғары оқу орнының 6B01701 – Қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасы бойынша оқитын білім алушыларын Сыр бойы ақын-жырауларының шығармаларымен таныстырып, тақырыптық-идеялық, жанрлық, көркемдік ерекшеліктеріне қарай талдауға машықтандыру арқылы олардың ғылыми ізденушілігін, өлке әдебиетін танып-білуге құлшынысын арттыруды таңдау курстарында жүзеге асыруға болады. Қазіргі оқу үдерісінде бұл мәселені XX ғасыр басындағы әдебиет курсынан Сырдың белгілі шайыры Тұрмағанбет Ізтілеуұлы шығармашылығын оқыту барысында қамтып жүрміз. Ақын шығармашылығы туралы айтпас бұрын білім алушыларға әдебиеттің жаңарып, жасарып отыратын үрдіс екенін түсіндіре отырып, соны жасаушылардың бір тобы – Сыр бойы ақын-жырауларының шығармашылығына шолу жасалады. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Қызылорда облысының Арал мен Жаңақорған аудандары аймағында өмір сүріп, ақындық, жыраулық, жыршылық дәстүрлерді дамытқан

шығармашылық өкілдерінің өнерінен мәлімет беріледі. Білім алушылардың қазақ әдебиетінің құрамдас бір бөлігі болып табылатын өлке әдебиетінің өзіндік ерекшеліктері жайлы ұғым-түсініктері молаяды. Атадан балаға беріліп, ұстаздан шәкірт арқылы жалғасатын текті өнер – жыраулық өнердің көрнекті өкілдерінің түрлі жанрдағы туындыларымен танысады.

Қазақ әдебиетінің құрамдас бір бөлігі болып табылатын Сыр бойы ақын-жырауларының шығармашылық мұрасы – тарихи-мәдени дамудың көркемдік жалғастығы. Бұл туралы белгілі зерттеуші ғалым А.Сейдімбек те былайша пікір білдіреді: «Мұның сыры – Сыр бойының ежелден-ақ қазақ халқына әлеуметтік-саяси кіндік мекен болғандығынан деп жорудың қисыны бар. Ұлы дала көшпенділері ХХ ғасырдың басына дейін саяси-әлеуметтік тағдырын Сырдың бойында тоғыстырып отырған. Осынау тарихи үрдіс өнерпаздық дәстүрге де ықпал етіп, иісі қазақ даласындағы өнер мектептерінің тоғыса түрленуін қамтамасыз етіп отырған» [1, 3 б.].

Сыр бойындағы ақын-жыраулардың туындыларын оқытудағы ең басты жұмыстардың біріне білім алушылардың көркем шығарманы қабылдауы, одан әсер алуы, көркем туындыны бүкіл бітім-болмысымен түсіне білулері жатады. Оқытушы осы мақсатпен іздене отырып, оны жүзеге асырудың ең тиімді әдіс-тәсілдерін сұрыптай пайдаланып, білім алушының көркем шығарманы оқу белсенділігін, әсерлі сезімін дамытудың жолдарын қарастыруы керек.

Сыр шайырларының шығармаларын оқыту барысында олардың рухани дүниесін байыта отырып, эстетикалық, адамгершілік, азаматтық тәрбие беру, оқырмандық ынта-ықылас, биік талғам қалыптастыру мәселелері кешенді түрде жүзеге асырылуы тиіс. Базар, Тұрмағанбет, Шораяқтың Омары, Қарасақал Ерімбет, Нұртуған, Бұдабай, т.б. ақындардың шығыстық дәстүрлі тақырыптарды заманмен үндестіре жырлап, қазақ даласына қазақы үрдіспен жеткізгенін көркем туындыны оқыту, идеялық мазмұнына талдату арқылы түсіндірген тиімді. Ақын-жырауларшығармаларының жанрлық ерекшелігін де қамти отыру білім алушылардың әдеби-теориялық білімін кеңейтуге септігін тигізеді. Бұл орайда ғалым Б.Кәрібозұлының «...Шығыс әдебиетінің дәстүрінде дүниеге келгенімен, мазмұндық, тақырыптық, пішіндік сипаттары жағынан төлтума туынды, қазақ әдебиетінің шығармаларына айнала отырып, туған әдебиетіміздің дамуына үлкен үлес болып қосылады» [2, 31 б.] деген пікірін назарда ұстағанымыз абзал.

Әдебиетті оқытуда кездесетін келелі мәселелердің бірі – поэзиялық туындыларды оқыту. Осы шығармалардың қатарындағы жыр-дастандарды, толғауларды оқыту кезінде білім алушыларды тек тақырыптық-идеялық, жанрлық жағынан ғана емес, теориялықтұрғыдан талдай білуге де төселдіру керек. Сыр шайырларының небір қызық хикаяға құрылған шығармаларын оқуға

құмартып, өзі туған өлке әдебиетінің сан қырымен танысқанда ғана білім алушыдан сауатты, білімді, туған әдебиетін сүйетін маман шықпақ.

Сыр бойы ақын-жырауларының шығармашылығында білім алушыларды адамгершілікке, сүйіспеншілікке баулитын дүние мейлінше мол. Әдеби талдау әдісін меңгерту үшін оларды шығарманың көркемдік әлеміне көз жіберте білуге, шығармашылықпен оқи білуге үйреткен жөн. Шығарманы мазмұндап айтып беру арқылы ғана оның идеялық, көркемдік сапасы ашылмайды. Оқыту мен шығармаға талдау жасау әдісі бір-бірімен тығыз байланысты. Оқыту процесінде білім алушылардың теориялық білімдерін үнемі шыңдап, талдау әдісіне үйретіп отырған жөн.

Халқымыздың ғасырлар бойы жасаған дәстүрлі мәдениетінің үлгілері ең алдымен ұлттық санамен бірге жалпыадамзаттық құндылықтарға қосылған үлес ретінде қарастырылуда. Білім алушылар Балқы Базар, Қарасақал Ерімбет, Бұдабай Қабылұлы, Дүр Оңғар, Кете Жүсіп, Шораяқтың Омары, Қаңлы Жүсіп, Тұрмағанбет, Нұртуған, Сәрсенбай, Әбзәли, Жиенбай, Көшеней, Нартай, т.б. Сыр бойында жасап, жырдың дариясын ағызған сүлейлердің терең ойлы, ақыл-насихатқа толы туындыларымен танысып, талдап, ғылыми ойлау қабілетін ұштайды.

«Көркем шығарма – әдебиеттің құндылығы. Көркем шығарманы оқыту – студенттің сөз қадірін түсінерлік ойлау әрекетін дамыту, рухани дүниесін байыту, эстетикалық талғамын жетілдіру, адамгершілік қасиетін қалыптастыру» [3, 62 б.],– деген болатын әдебиет зерттеуші ғалым Қ.Жұмалиев. Сыр бойы ақын-жырауларының шығармаларын оқыту барысында да олардың адамгершілік мұрат мәселелерін қозғайтын туындылары негізгі нысанға алынады. Мысалы, Сырдың белгілі ақыны Тұрмағанбет Ізтілеуов мысалдарында этикалық ғибрат көп насихатталады. Ақын «Лұқпан хакім», «Ата мен бала», «Сүлеймен мен кірпікшешен», «Төрт дос», т.б. мысалдары арқылы оқырманына ғибрат айтып, жақсылықтың ізгі жолына шақырады. Әжуа мен мысқылды қару етіп, шығыс классиктерінің бірі Рабғузи үлгісінде жазған «Лұқпан хакім», «Ата мен бала мысалдарының сюжеті шығыс халықтарының көбіне ортақ. «Ата мен бала» мысалында ақынның адамгершілік пен әділдікті уағыздауды мақсат еткені көрінеді.

Жассың» деп жан кемітпес, тусаң бүтін,

Секілді сен бір гүжім көкке сүтін (тіреу),– деп басталатын мысалды Тұрмағанбет былайша түйіндейді:

«Жас» демей, ақылы барды «аға тұт» деп,

Данышпан айтқан Лұқпан Аплатон [4, 118-119 бб.].

Бұл мысал қазақ халқының «Қой асығы деме, алшы түссе, сақа тұт. Жасы кіші деме, ақылы асса, аға тұт» мақалымен сарындас. Адамгершілік пен әділеттілік уағыздалатын шығарманың негізгі

идеясы – «ақыл жастан шығады», «көп жасағаннан емес, көп көргеннен сұра» дегенді ұғындыру.

Ақынның «Ата мен бала» мысалында Сүлейменге әкесінің пісіп тұрған егінге байқаусызда қойын түсіріп алған қойшыға қойған шарты ұнамайды. Егер өзіне салса, бұл істің ыңғайын басқаша шешетінін айтады.

Үзбесін егісінен ол да үмітін,
Абзалдап аты-жабын, жаздай күтіп.
Қалдырмай қырмандап бер ішетінін,
Қойынның соған дейін сүтін ішіп,

Қайтарсың қырқар кезде жүн, түбітін [4, 118 б.]– деп әділ бағасын айтады. Мысалдың негізгі идеясы – қандай қасірет, қиындық көрсе де, ақылды ер ақырғы отын жақса да, қиындықтан алып шығатынын білдіру, жас демей, «ақыл жастан, асыл тастан шығатынын», ақылы барды аға тұту керек дегенді ұғындыру. Мұның тәрбиелік мәні өте зор. Осы мазмұндас Тұрмағамбет шайырдың шығармаларына өзек болған адамзат баласына ортақ алуан мәселелерден оның парасат пен пайымның иесі екендігін танитымыз.

Шығыстың классикалық әдебиетінен еркін сусындап, оның жақсы дәстүрлерін меңгеріп, қазақ поэзиясында өзінше жырлаған ақын Әбзәли Егізбайұлы да шығыстық сарында ғажайып оқиғалы, тосын сюжетке құрылған дастандар жазған. Ақын «Дат», «Төрт дәруіш», «Мақсұт» дастандарында дүниенің өткіншілігін, дәулеттің тұрақсыздығын ескертеді. Дастандарында философиялық ой-пікір айтып, пайымдаулар жасайды. Ақынның «Дат» дастаны Сыр бойы ақындарының шығармаларында жиі кездесетін тезистік ғибрат сөздермен басталады:

Білімді топтан озған ғалым да өткен,
Қақ жарған қара қылды әділ де өткен.
Жазықсыз талай жанды зар жылатып,
Еңіретіп ел бүлдірген залым да өткен [5, 108 б.].

Дастанның идеялық мазмұнындағы бір құндылық – адамгершілікке баулу, зұлымдықты әшкерелеу. Ақын ұсынған позиция да осы – кісіге қиянат жасамау, дүниеқорлық пен жауыздықты масқара ету. Таза, кіршіксіз, әдепті, өнегелі, адал болуды үлгі ете жырлау ақын шығармаларында жиі кездеседі.

Ақын «Мақсұт» дастанында достық, ауызбірлік, ынтымақ туралы жырлайды. Бұл туындысын данасихатпен бастаған ақын:

Өтіпті бізден бұрын талай халық,
Әркім өтер, артында қалар тарих.
Тұрмайды өмір өшпей, дәуір көшпей,
Кейінге жақсы істерің жатар барып [5, 116 б.]–

деп дүниенің өткіншілігін, дәулеттің тұрақсыздығын ескертеді. Дастанның идеясы халыққа әділ болсаң, оның өтеуі болады, адамның артықшылығы дәулетіне байланысты емес, адалдығына байланысты

деген пікірмен ұштасып жатыр. Халыққа жаққан басшы ғана мақсатына жетпек деген ойды өзек етеді.

Бүгінде білім беру саласында өлкелік әдебиет өкілдерінің шығармашылық мұрасын жаңа ғылыми тұрғыдан зерттеу, оқыту талабы қойылып отыр. Сыр бойы ақын-жыраулары көтерген өзекті идея қай кезде де өзінің маңызын жоймайды, уақыт өткен сайын мән-мағынасы артып, бүгінгі ұрпақты заман талабына сай оқытып тәрбиелеу үшін де қажеттілігі арта береді.

Әдебиет

1. Сыр елі – өнердің киелі бесігі [мәтін] // «Егемен Қазақстан» газеті. 21.05.1997 ж.
2. Кәрібозұлы Б. Беталыс. – Алматы: Арыс, 2005. – 200 б.
3. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. – Алматы: ҚМКӘБ, 1958. – I т. – 402 б.
4. Ізтілеуов Т. Назым. – Алматы: Жазушы, 1972. – 264 б.
5. Дастандар. 2 том. Құрастырған: Б.Әзібаева. – Алматы: Жазушы, 1990. – 200 б.

ӘОЖ 82.894.342:82.09

Хакім Абай мұрасын насихаттаудың тәрбиелік мәні

Абенова Ж.А., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

В статье рассматриваются философские и педагогические взгляды выдающегося казахского мыслителя Абая Кунанбаева на нравственное воспитание через его стих и слованазидания. Наследие Абая является примером для будущих поколений, каждая мысль воплощает в себе богатый образ и глубокие корни духовных ценностей. Концепция великого мыслителя, занимающая особое место среди моральных критериев, - это справедливость. Абай предвидел будущее своего народа в образовании, просвещении, развитии науки и искусства, в упорном и созидательном труде. Он писал: «Тот, у кого больше знаний, любви, справедливости, – тот мудрец, тот ученый, тот и обладает миром».

Поэтому всеобщей задачей общества является распространение духовных ценностей среди молодого поколения через реплики Абая и избранные произведения и стихи.

Несомненно, патриотизм и гражданский голос гения, который бьется в сердце народа, страны и будет расти в его репликах и ценных

произведениях и в ХХІ веке распространится на казахский народ под девизом «Вечная страна».

Ключевые слова: Абай Кунанбаев, творчество, нравственное воспитание, библиотечные мероприятия

Abstract

The article considers the philosophical and pedagogical views of the outstanding Kazakh thinker AbayKunanbayev on moral education through his verse and words of edification. The heritage of Abay is an example for future generations, each thought embodies a rich image and deep roots of spiritual values. The concept of a great thinker, occupying a special place among moral criteria is justice. Abai foresaw the future of his people in education, enlightenment, development of science and art, in hard and creative work. He wrote: "The one who has more knowledge, love, and justice that wise man, that scientist and the one that possesses peace".

Therefore, the general task of the community is to disseminate spiritual values among the young generation through replicas of Abai and selected works and poems.

Undoubtedly, the patriotism and civic voice of a genius that beats in the heart of a nation, country and will grow in its cues and valuable works and in the 21st century will spread to the Kazakh people under the motto "The Eternal nation".

Key words: AbaiKunanbaev, moral education, creation, library activities

Қазақ халқының рухани толысып, дамуы жолында ойшыл ақын Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының әдеби мұрасының орны ерекше және кез келген уақытта әрбір қазақтың таусылмас рухани азығы болып қала бермек. Ақынның мұрасын танып-білу, ғылыми тұрғыдан зерттеу көркем өнердің барлық жанрын қолдана отырып насихаттау, алдыңғы буыннан басталған ұлы ойшылға арнау өлеңдер арқылы ой кестелеу шаралары қазіргі және келер ұрпаққа үздіксіз жалғаса берері сөзсіз.

«Абай сөздері дүниеде қалғаны зор бақыт...Абайды қазақ баласы тегіс білуі керек»[1,3б.],-деп белгілі кемеңгер Ахмет Байтұрсынов айтқандай, жастардың жан дүниесін Абай сөзімен тәрбиелеуде атқарылуға тиіс іс-шараларды ұлттық, мемлекеттік деңгейде қолға алуды ел президенті Қасымжомарт Тоқаев міндеттеді. Дана ақынның 175 жылдығына орай ұйымдастырылатын мерейтой қарсаңында оның рухани мұрасын ұрпақ санасына сіңіре отырып, оқу, тәлім-тәрбие беру шараларын дәстүрлі және электронды түрде насихаттауда Сыр өңіріндегі әлемге белгілі Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің ғылыми-техникалық кітапханасы ұжымы да өз үлестерін қосуда. «Абай мұрасы және өркениет», «Жүрегімнің түбіне терең бойла...», «Абайша сүйіп, Абайша күйіп жүрсіз бе?», «Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы...» т.б. тақырыптарда кең көлемді кітап

көрмелері, брифинг, пікір алысу, өлең оқу марафоны, ақындар мүшайрасы өткізіліп жатыр.

Аталған іс-шараларды өткізудің мақсаты – тек ақынның шығармаларымен танысып, немесе өлеңдерін, қара сөздерін жатқа оқу ғана емес, ғасыр өтсе де Абай көтерген мәселелердің әлі де өзектілігін, құндылығын жоймағанын ұғындыру, данышпан мұрасы арқылы өзіндік ой түюге баулу. Ол үшін Абайдың өмірі мен шығармашылық мұрасын зерттеген Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, М.Әуезов, Қ.Жұбанов, Б.Байғалиев, М.Мырзахметұлы, Д.Досжан, Т.Жұртбай, Ғ.Есім, Т.Әсемқұлов, Ж.Ысмағұлов, Т.Шапай т.б. көптеген тұлғалардың көзқарастарын салыстыра отырып, әр бағытта зерттеп жүрген ғалымдардың қатысуымен білім алушылардың санасына жол салуға ұмтылудамыз.

«Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы...» жас ақындар мүшайрасы университеттегі талантты «өлеңге әркімнің-ақ бар таласы» демекші, үміткерлер арасында болды. Сыналатын жастарға ақынның қазақтың көркем сөзінің асылы поэзияға, өлең жазуға қойылатын төмендегідей шарты қойылды:

«Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы,

Қиыннан қиыстырар ер данасы.

Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,

Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы», [2,156.] - дей келе өлеңді «бөтен сөзбен былғамау», күн көріс қамымен «көр-жерді өлең» қылмай халық тағдырын жырлайтын, әлеуметтік шындықты суреттеуге басты назар аудару мұрат етілді. Оқырмандармен бірге ақын мұраларына талдау жұмыстарын жүргізу барысында көзіміз жеткені, ғұлама шығармаларында қоғам мен адам өміріндегі поэзияның орны мен қызметі жайлы ойын тереңдете келе, тыңдаушыларды да тәрбиелеу қажеттігіне назар аударып, оларды жаңа үлгідегі поэзияны түсіне білуге, бағалауға үндейтіндігі.

Хакім Абайдың заман бейнесін, ел тіршілігі мен халықтың мінез-құлқын ширыға суреттейтін шығармасы – «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым». Өлеңді оқи отырып, қазақтың өткен тарихы мен қиын тағдырына еріксіз ой жүгіртесің. Өзі көзімен көріп, ойына тоқыған ел ішінде болып жатқан жағымсыз жайларды, кейбір адамдардың қарым-қатынасында қалыптасқан теріс мінездерді жан-жүрегімен қапалана суреттейді:

«Ұқпайсың өз сөзіңнен басқа сөзді,

Аузымен орақ орған өңкей қыртың.

Өзімдікі дей алмай өз малыңды,

Күндіз күлкің бұзылды, түнде – ұйқың.

Көрсеқызар келеді байлауы жоқ,

Бір күн тыртың етеді, бір күн – бұртың» [2,216.] - деп, адам мінезіндегі пәтуасыздық, көрсеқызарлық, тұрлаусыздық,

билікқұмарлық т.б. жеке кемшіліктерді сынай отырып, оны әлеуметтік, қоғамдық өмірмен байланыстыруды мақсат етеді.

«Жүрегімнің түбіне терең бойла...» тақырыбында пікір алмасу данышпан Абайдың шығыс және батыс ғұламаларының философиялық толғаныстарының ізімен жазылған қара сөздерінің бірнешеуінің ғана мағынасын ашуға арналды. Ғұламаның тұжырымдарын жас оқырмандардың түсінуін жеңілдету мақсатында университеттің ардагер ұстаздары С.Қошқаров, Б.Кәрібозұлы және Қ.Құдайбергеноұлы, Ш.Бекмағанбетов шақырылды.

Абайға тән терең оймен жазылған бұл даналық көркем шығармада айтылған әрбір пікірдің дәйектілігі, дәлдігі, тартымдылығы оқырманмен ой бөлісіп, сырласып, оның санасын баурап отыратындығы ерекше әсерлі құбылыс. Қарасөздер жөнінде көрнекті жазушы Мұхтар Әуезов: «Абайдың қара сөз дейтін мұралары көркем прозаның өзіне бөлек, бір алуаны боп қалыптанады. Бұлар сюжетті шығармалар емес, бұрынғы жазушылар қолданған естелік, мемуар да емес. Стил, мазмұн жағынан алғанда, осы шығармалар – Абайдың өзі тапқан бір көркем сөздің түрі»[3,210б.]– деп айтқандай, қара сөз дүние жүзі әдебиетіндегі даналық белгісі айқын сүбелі туындылардың қатарында тұрғаны сөзсіз.

Құнанбайұлы бірінші қара сөзінде мал бағу, ел бағу, ғылым бағу, бала бағу, дін бағу секілді адам өміріне қажетті бес түрлі таңдауды алға тартады, бірақ жер ортасы жасқа келгенінде аталған таңдаудың бесеуімен де қалған өмірінде айналысудан бас тартады. Неге? Осы сұрақтың төңірегінде оқырмандар түрлі ой-пікірлерін ортаға салып, өз пайымдарын айтты. Ақын осы бес таңдаудың бәрін басынан кешірді, бәрінің де рақаты мен бейнетін көрді. Ендігі түйгені: қалған өмірінде сол таңдалған бес таңдау жолында көрген тәжірибесін, ой елегінен өткізіп, пайдасы мен парқын, зияны мен залалын оқырманмен сұхбаттаса, оның санасына салмақ сала отырып, байыбын өзің сарала, мағынасын ұқ, ғибрат ал дегендей қара сиямен ақ қағаз бетіне түсіруді қалайды...

Абай келесі сөздерінде «қайран жұрты қазағының» тұрмыс-тіршілігіне, кей қылықтарына ызалана, басқа жұртпен салыстыра қарап, өзгелердің өз жұртынан озық жерлерін мысал етеді. «...Сонда мен ойлаушы едім: ей, Құдай-ай, бізден басқа халықтың бәрі антұрған, жаман келеді екен, ең тәуір халық біз екенбіз деп...Енді қарап тұрсам, сарттың екпеген егіні жоқ, шығармаған жемісі жоқ, саудагерінің жүрмеген жері жоқ, қылмаған шеберлігі жоқ...Ноғайға қарасам, солдаттыққа да шыдайды, кедейлікке де шыдайды, қазаға да шыдайды, молда, медресе сақтап, дін күтуге де шыдайды...Орысқа айтар сөз жоқ...Бағанағы мақтан, бағанағы қуанған, күлген сөздеріміз қайда?...»[4,9б]–деп қапаланады. Біздің тұжырымымыз: Абай өз халқына адал еңбекпен мал табуды, әлемдегі озық жұрттар жетістігінен үлгі алуды, өзімізге өзгелердің көзімен қарауға, өзге тіл

деп жатсынбай, тілін, мәдениетін үйренсең, дүние тетігін табасың деп үгіттейді.

Ақын өз өлеңдерінде айтқан пікірін қара сөздерінде дамытып, аша түседі. Бұл оның өз ұстанымына беріктігін, қандай мәселе көтерсе де, оны жүйелі түрде қарастырып, оқырманының ой-санасына жеткізуді мақсат етіп, алған бағытынан таймайтынын дәлелдейді. Мысалы, он жетінші сөзінде адам баласына қайрат, ақыл, жүрек үшеуінің қаншалықты қажет екені баяндалады. Бұл қарасөзі «Әуелде бір суық мұз, ақыл зерек» өлеңімен мағыналас. Қайрат, ақыл, жүрек үшеуі адам үшін өздерінің атқаратын қызметтерін айта келе, әрқайсысы өзін бірінші орынға қоюды талап етеді де, ғылымға төрелікке жүгінеді. Ғылым үшеуінің де жақсылы, жаманды қасиеттерін дәл сипаттап, әділ сынайды, ақырында «...Осы үшеуің басыңды қос, оның ішінде жүрекке билет», «Егер үшеуің ала болсаң, мен жүректі жақтаймын», - деп үкім шығарады. Демек Абай жүректі, яғни адамның адамды сүюін, адам үшін қызмет ету идеясын бірінші орынға шығарып тұр.

Ұрпақ тәрбиесіндегі қызу талқыға түскен ұғымдар: тірлік, бірлік, қуаныш, жұбаныш, ар-ұят, кербездік, тән қуаты мен жан қуаты, талапсыздық, намысшылдық, өз-өзіне есеп беру, ақылды кім үйренеді, насихатты кім тыңдайды... Ұлы ұстаз пікірін жинақтай келе, «Адамшылықтың алды - махаббат, ғаделет, сезім. Бұлардың керек емес жері жоқ, кіріспейтұғын да жері жоқ. Ол – Жаратқан тәңірінің ісі... Бұл махаббат, ғаделет, сезім кімде көбірек болса, ол кісі – ғалым, сол кісі – ғақыл», - деп өсиеттейді.

Қара сөздердің жалпы жазылып, баяндалуы, таңдап-дәлелдену стилдеріне ой жүгіртсек, әлемдік философтар Монтеннің, Ларош-Фуконың, Ибн-Синаның стиліне өте ұқсас. Қарапайым тілмен әңгімелеу, баяндау, түсіндіру тәсілімен жазылған. Бірақ терең ой, тартымды теңеу, тағылымды сөздер оқырманды қызықтырып отырады. Бұл - шығарманың философиялық еңбек екеніне бұлтартпас дәлел. Абайдың шығармалары мен ғибрат сөздерінде де – ақыл-ой мен білімнің биік мәні дәріптеледі. Ал, ілімдердің түпнегізінде адам мәселесі, оның құндылықтық бағдарлары мен рухани ізденістері жатыр. Қазіргі қазақстандық қоғам өзінің бастауларын іздеу барысында халықтың генетикалық жадына, оның дамуының ұзақ тарихында қалыптасқан мәдени кодына сүйенеді. Әр кез қазақ ойшылдары үшін дәстүрлі түрде тіл, поэтикалық-философиялық тәсіл, рухани адамгершіліктік құндылықтар және мәдениетаралық байланыстар үлкен маңызға ие болды. Бұл идеялар бұрын да және қазіргі Қазақстанның әлеуметтік-мәдени кеңістігінде де өзекті болып қала береді.

Пікір алысу кеші аяқталғанда байқалғаны, қалың ойға берілген оқырмандар орындарынан тұрып кетуге асықпады...

«Нені сүйдім, дүниеде неден күйдім.

Қазысы оның – арым мен бір-ақ құдай», - деген ғұламаның үні жаңғырып тұрғандай сезілді.

«Абай мұрасы және әлемдік өркениет» тақырыбындағы Абай Құнанбаевтың шығармаларына арналған кең көлемді кітап көрмесі аясында хакім Абай туралы жазылған шығармалармен оқырмандарды күнделікті таныстырып тұру дәстүрге айналды. Оқырмандардың ыстық ықыласына бөленген кітаптардың бірі «Фолиант» баспасынан 2008 жылы шыққан жазушы Дүкенбай Досжанның «Абайдың рухы» ғұмырнамалық ойтолғау кітабы бар. Бұл туынды - ұлы ұстаздың рухани жан әлеміне барлау жасаған философиялық толғанысқа толы дүние. Кітап басталғаннан-ақ жазушының Абай ата рухымен тілдесуімен өрбиді. «...Өз бойларыңды, өз шамаларыңды түзеп алмай жатып, о дүние төрінде тыныш жатқан менің сай-сүйегімді сырқыратқандағы сылтауларың аруағымды риза ету емес, атақ, даңғазаға құмар кісілердің, өзгенің атымен өз көшін түзеп алғысы келіп жүрген игі жақсылардың шуылы ма деп қорқамын. Бірлік, шын пейіл таусылмасын, қазақ байғұстың жүрек айнасы таза боп, ақыл қыры әр алуан елдің жақсыларымен салыса білсін деп батамды беремін ендеше!» [5.3б.], - деген сөзі оқырманды әрі қарай не болады сұрағына жетелейді. Кітап он бес тараудан және «Рымбек ағаның рухы» деп аталатын естелік хикаяттан тұрады. Автор екінші тарауында жоғарыда айтылған хакімнің қара сөздерін бір ғасыр өткендегі қоғам құбылыстарымен дәйектей отырып, Абай рухымен сұқбаттасады.

Жазушы Абайдың өсиет сөзіндегі «толық адам» туралы пікірі төңірегінде ой қозғайды. Абайша: «...жақсылыққа таспай, жаманшылыққа саспай, сол жаратқан ие сызған жарық сәулемен ілгері басу адамдарға ғана тән. Осының өзі кемел бақыт, шүкіршілік, көңілдің тоқтығы, жүректің имани гүлі: өз пайдасын ғана ойламай, өзгелерге де жақсылықтан шам жағып, жылу тарата жүріп сапар шегу – толық адамға жеткізеді.» [5,133б.] Сонда хакім сипаттаған «толық адам» кең дүниенің рақымын, шүкіршілігін сезіне жүріп, әрбір істі шынайы жүрегімен жасауы тиіс сияқты.

Оқырманды тың деректермен таң қалдыратын бөлім - Ұлы Отан соғысының ардагері, қайраткер Байсейітов Рымбек Смақұлының естелігі ізімен жазылған «Рымбек ағаның рухы» деп аталатын хикаят.

Соғысқа аттанар алдында Рымбек ағаның әжесі кенеп қалтаға мұқият оралған Абай Құнанбайұлының 1933 жылы Қызылордада «Қазақстан» баспасынан М. Әуезовтың құрастыруымен шыққан «Толық жинақ» деп аталатын кітабын сыйлайды. Солдат қапшығының түбінен түспеген, бой тұмардай болған шығарма - егесін талай қырғыннан аман алып қалған оққағар.

Мазмұны бойынша кейіпкер 1943 жылы Балтық теңізі, Тарту қаласында зеңбірек батареясымен кезекті ұрысқа кіріседі. Жаудың көздеп атқан снаряды зеңбірек үстіне дөп түсіп, күл талқанын шығарады. «Ешкімде тірі қалған жоқ, барма», - деген аға дәрігердің

сөзіне құлақ аспай, от пен оқтың арасынан еңбектеп, еңіреп жеткен қаршадай санитар қыз Рымбек ағаны топыраққа көміліп жатқан жерінен аршып алады. Ажал аузынан арқасына салып сүйреп алып шыққан әлгі қыз кім дейсіз ғой. Қазақтың Батыр қызы – Мәншүк Мәметова. Оқиғаның әрі қарай қалай өрбігенін қадірлі оқырман өзі оқып алар...

Рымбек ағаны фашист оғының ішінен аман-есен алып шыққан, тозығы жеткен Абай кітабы, Абайдың өлмейтін, өшпейтін, желеп-жебеп жүретін киесі туралы осындай рухты кітап жазуға авторды құлшындырған.

Сөз соңында айтарымыз, Абай хакімнің даналық мұрасы – қазақ халқы тарихи дамудың қаншама асуларынан асып, қандай биікке көтерілсе де әрдайым ұрпақтың көкірегіндегі жыры, жүрегіндегі иманы, санасындағы ар-ожданы. Қадірлі оқырман, кемелденудің жолына мейірлене түскің келсе - кітап оқы, биік мұратқа ұмтылғың келсе – ғылым ізде, рухани нұрыңды шуақтандырғың келсе-кеменгерлер рухына арқа сүйе.

Әдебиет

1. Жүрегімнің түбіне терең бойла. Құраст: М.Мырзахметұлы. Алматы: Рауан, 1995-296б.
2. Абай. Шығармаларының екі томдық жинағы. Алматы: Жазушы, 1995, 336 б.
3. Әуезов М. Абай Құнанбаев. Алматы: Санат, 1995-210 б.
4. Абай. Қара сөз, поэмалар./А.Құнанбаев -Алматы: Ел, 1993.-272 б
5. Досжан Д. Абайдың рухы. Ғұмырнамалық ойтолғау. Астана: «Фолиант», 2008-428 б.

ӘОЖ 028

A16

Кітап оқудың жастар тәрбиесіне әсері

Абенова Ж.А., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

***«Кітап – маған тақтан да қымбат»
Шекспир***

Резюме

В статье рассматривается приобщение молодежи к чтению, как к средству развития устной и письменной речи, функциональной языковой грамотности, воздействию непосредственного книгочтения на формирования духовных и национальных ценностей читателя нежеле в сравнении с интернет-чтением, личностного и социального общения.

Abstract

The article considers the introduction of young people to reading as a means of developing oral and written speech, functional language literacy, the impact of direct book reading on the formation of spiritual and national values of the reader, rather than in comparison with Internet reading, personal and social communication.

Кітап оқу арқылы жастар мейірімділік, жанашырлық, түсіністік, табиғатқа, өнерге және барлық тіршілікке деген сүйіспеншілікті, сыйластықты үйренеді. Кітап сенімді серігі болған адам өзін-өзі тәрбиелеу, қоршаған әлемді аялау, сезімдерін реттеуге қалыптасады, оқу арқылы сөйлеу дағдысы дамиды, шешендігі артады.

Бала кезден кітапқа жақын адам өмірдің таңғажайып құпияларын ашқан, қиын уақытта пайдалы кеңестер берген, өзін түсінуге көмектескен кітапсыз өмірін елестете алмайды.

Ғалымдар ұзақ уақыт бойы ақыл-ойдың анықтығын қалай сақтау керектігін зерттей келе анықталғаны: миды үнемі дамытып отыру керек, оның ең жақсы тәсілдерінің бірі-үнемі және мұқият оқу. Кітап оқудың пайдалы болуының тағы бірнеше себептері:

1. Басқа адамның кітабын оқи отырып, біз оның барлық жинақталған тәжірибесін, көптеген жылдар бойы білген білімін ала аламыз, қандай қателіктерден аулақ болу керектігін түсінеміз.

2. Кітап оқу сөздік қорды арттырады. Адам әр түрлі жанрдағы шығармаларды оқығанда, әдетте күнделікті сөйлеуде қолданылмайтын жаңа сөздермен танысады, терминнің мағынасын кітаптың мазмұнынан түсінуге болады. Оқу сөздік қорын арттыруға ғана емес, жалпы сауаттылықты арттыруға да көмектеседі.

3. Оқу қиялды дамытады. Кітаптар бізге басқа әлемде болуға немесе бұрын ойламаған нәрселер туралы ойлануға мүмкіндік береді. Біз өз қиялымызды кітапта не болып жатқанын елестете отырып дамытамыз, автор жазатын нәрселермен толтырамыз.

4. Оқу есте сақтау қабілетін дамытады. Кітаптың негізгі ойлары мен сюжеттік желісін қадағалау есте сақтаудың жақсаруына әкеледі.

5. Оқу адамды жасартады. Дененің жастығы мидың жастығына байланысты екендігі бұрыннан дәлелденген. Басқаша айтқанда, егер ми әлсіреген болса, онда дене оған сәйкес келеді. Кітаптарды оқығанда біз миымызды белсенді қолданамыз және дамытамыз, содан кейін бұл дененің жалпы жағдайына оң әсер етеді.

6. Оқу демалуға көмектеседі. Күнделікті өмір адамдарды үнемі күйзеліске, мазасыздық пен қорқынышқа

итермелейді. Кітап оқу-демалудың және жақсы уақыт өткізудің тамаша тәсілі.

Дана халқымыз «Кітап — алтын қазына» десе, ал кітапхананы өз басым іші қазынаға толы алтын сандыққа теңер едім. Бізді білім нәрімен сусындататын ғалым, тілсіз мұғалім — бұл кітап. Тағылымы мол тәрбие ошағына айналып отырған кітапхананың қоғамда алар орны орасан зор. Кітап адам өмірінде, әсіресе өскелең ұрпақтың өмірінде ерекше орын алады. Кітапсыз, білімсіз күніміз қараң болатын еді. Кітап оқу арқылы біз білімімізді шыңдап, сөздік қорымыз бен ой — өрісімізді кеңейтеміз. Сонымен қатар түрлі жанрдағы кітап оқу елді, жерді сүйеге, талапты, кішіпейіл болуға, мейірімді, әрі төзімді болуға баулиды. Кітап біздің рухани жан азығымыз.

Әрине, қазіргі заман ағымына қарай, техниканың дамығанына орай кітап оқу біртіндеп қалып барады. Дегенмен, осы мәселені барынша қолға алып, мектеп кітапханасының қорын кеңейтіп, қазіргі жастарға қызықты жазылған кітаптармен толықтырса, сонымен қатар түрлі әдеби кештер мен іс — шаралар ұйымдастырылып, жастарды кітап оқуға үгіттеу жұмыстары жүргізілсе, бұл мәселе оң шешімін табады деп ойлаймын. Сонда мектеп кітапханасының қоры көбейіп қана қоймай, оқырмандар саны да артар еді, өскелең ұрпақтың кітапқа оқуға деген қызығушылығы арта түсер еді.

«Адамды — адам еткен кітап, адамзат-еткен кітапхана», - деп Әбіш Кекілбаев ағамыз айтқандай кітап жан сарайыңды байытар жалғыз қазына. Адамзат баласының ең үлкен құндылығы білім екені белгілі. Десе де, жасөспірімдердің білімге деген құштарлығының төмен екенін естіп те, көріп те жүрміз. Оқушы мен кітап арасында ажырамас байланыс болу үшін ата-ана мен ұстаздың қызметі зор. «Балам басқадан кем болмасын», - деп қолына смартфон ұстата берсе, кітап оқитын бала қайдан шықсын? Ұстаз шәкіртіне көркем шығармаларды көбірек насихаттаса, баланың қызығушылығы оянары анық. Кітаппен дос болған әрбір адамның ой-өрісі кең, жан — жақты болып тәрбиеленері сөзсіз.

Коммуникация, Интернет қарқынды дамыған қоғамда кітаптың рөлі жастардың мәдени өмірінде маңыздылығын жоғалтуда. Қазіргі қоғам - жаңа ақпараттық технологиялардың қоғамы және ХХІ ғасырдың бұл ағымы - қоғам дамуының жаңа дәрежесіне жеткізді. Ақпарат алмасу, қарым-қатынас орнату, жұмыс іздеу, білім алу мүмкіндігі және тағы басқа іс-әрекеттер шынайы әлемге қарағанда виртуалды әлемде жүзеге асатын болды. Интернет жастардың ең сенімді құралдардың біріне айналды. Қазірдің өзінде әлем халқының 57 пайызы бетпе-бет тілдесуден гөрі, интернет арқылы, дәлірек айтқанда, әлеуметтік желі арқылы «әңгімелеседі». Бұған қоса және бір жағымсыз жағы еркінен тыс телефонға тәуелді болуы. Мұндайда баланың мінезі күрт өзгереді, айналасына немқұрайлы қарауды әдетке айналдырады. Басқа пайдалы ойындарға, ақыл-ойды

дамытатын қызықты тақырыптарға талпынысы болмайды, көңілді, сергек жүргеннен гөрі көбінесе ашулы, күш көрсетуге бейім тұрады. Сонымен бірге балада тек өзіне ғана мәлім «жабық әлем» қалыптасады. Тек телефонмен шектелетіндіктен мұндай бала ерте ме, кеш пе әйтеуір қатарластарымен тілдесе алмайтын халге жетеді. Сондай-ақ интернетті және әлеуметтік желілерді шектен тыс қолдану білім сапасының төмендеуіне де әсер етеді. Сондықтан интернеттің тек жақсы жақтарын пайдалануды жастарға үйретуіміз, кітап оқуға баулу қажеттігі бүгінгі күні өзекті мәселеге айналады.

Бала күнінен бастап ұлттың дәстүрлі құндылықтарын бойына сіңіріп, халық ауыз әдебиеті жауһарларына қанығып өскен бала ержеткенде ұлттың алдындағы жауапкершілікті сезінетін, еліне тұтқа болатын тұлғаға айналады. Өкінішке қарай, қазіргі уақытта қазақ қоғамындағы жастар тәрбиесі мәселесінде ұрпақ сабақтастығының әлсірегені байқалады. Атасы мен әжесінің құшағында емес, ғаламтордың шырмауында өскен кейінгі жас буын өкілдері әлеуметтік желінің кесірінен ұлт табиғатына жат мәдениетті санасына сіңіріп, түрлі ағымдар мен субмәдениеттер өкілдерін пір тұтып өсіп келе жатқаны жасырын емес.

«Көркем сөзі бар болғырдың өзін орақпен орып, күрекпен күреп ала алмайсың. Оны бір-бірлеп тересің, бір-бірлеп тізесің», - дейді Ғабит Мүсірепов. Ал интернет бетіндегі қаптаған дүниелердің асылы қайсы, жасығы қайсы, білінбей қалмай ма? Газет-журналдағы немесе кітаптағы сияқты талғаммен шығарып отыратын редактор жоқ қой бұл жерде.

Қазіргі таңда жастар арасында жаппай кітап оқу сәннен қалғаны рас. Қазіргі жас тағылымдық-тәрбиелік мәні зор классикалық туындыларды оқып, уақыт кетіргісі келмей, қажетті ақпаратты ғаламтордан ала салғанды ұнататын болды. Барлығы демесек те, жастардың негізгі бөлігінің келбеті осындай. Соның салдарынан, жұтаң сөйлеу, бір ойды аяғына дейін жеткізіп айта алмау жастар арасындағы «қалыпты құбылысқа» айналды. Бұлардан өзге, жастар арасында соңғы кезде «әлеуметтік желі лексикасы» деген сөйлеу, жазу стилі қалыптасты. Бұған сәйкес, жастар айтар ойын жұптап, сөйлем ретінде бермек түгілі, жарты сөзбен, тіпті бірді-екілі дыбыстардың қосындысымен (сөз деуге келмейді) береді. Бұл да өз алдына үлкен мәселе.

Төмендегі жоғары оқу орны мен мектептегі кітап оқуға деген көзқарасты мысалға келтіруге болады.

Басқа мамандықтар былай тұрсын, Филология мамандығында оқитын болашақ әдебиетші-тілшілердің өзі кең көлемді шығармаларды оқи қоймайды. Араларында классикалық шығармалардың кейбірін тиіп-қашып оқығандарының өзі некен-саяқ. Олардың өзі көбіне, мектеп бағдарламасында оқытылған әдебиеттен әріге бармай жатады. Бұған кінәліні интернеттен іздеп

табудың қажеті жоқ. Себебі, жүйесі жақсы дамыған еуропа елдерінің өзінде қоғамдық көлікте жаппай кітап оқу үрдісі сәннен қалған жоқ. Оған дәлел, Қытайдағы сегіз қабаттан тұратын үлкен кітапхананың барлық оқу залында бос орын болмай жерде отырып кітап оқып отырған оқырмандар.

Жақында мектеп кітапханасында қызмет жасайтын түлектерімізбен бірге 9-сынып оқушыларымен «Абай жолы» романы бойынша іс-шара өткенбіз. Оқырмандарға «Қайтқанда» тарауын оқып келуді тапсырғанмын, олардан кітаптан оқыған ұнай ма, интернеттен оқыған ұнай ма?- деп едім, міне қызық, көпшілігі «Кітаптан оқыған керемет!»- деп жауап берді, іштей риза болып қалдым. Көркем әдебиетті кітаптан оқығанға не жетсін!

Қорыта айтқанда, Кітаптың берер пайдасы мен ақылы ұшан теңіз. Бұған дәлел, Абай атамыздың «Артық білім кітапта, ерінбе оқып көруге» деген сөзі.

Әдебиет

<https://massaget.kz/blogs/13955/>

<https://massaget.kz/layfstayl/debiet/kkzhiek/10004/>

ӘОЖ 028

Кітапханадағы іс шараның жастар тәрбиесіндегі орны

Канкожаева Ш.Ж., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

В статье рассматривается роль библиотечных мероприятий в воспитании молодежи.

Abstract

The article examines the role of library events in the education of young people.

Кітапхана қашанда және қай уақытта болмасын ең ғажайып керемет кітап мекендейтін, адам ақыл - ойының, парасатының қоймасы болып қалады. Қазіргі кітапханалар ол тек қана кітаптар емес, ол міндетті түрде газет - журналдар, аудио және бейнетаспалар, CD – дискілер, электронды оқулықтар. Білім сапасына қатаң талаптар қойылып, оқу үрдісін ұйымдастырудың жаңа әдістері пайда болса да, оқытудың жаңа технологиялары кең көлемде практикалық қолданысқа ие болса да, ғылыми – техникалық процесс арқасында өзгерістер енгізіліп, электронды ақпарат құралдары, информатикалық даму күннен - күнге жетілгенімен кітаптың алар орны бөлек. Себебі, прогресті жасау үшін де адамзаттың кітапқа жүгінбеуі мүмкін емес.

Кітапхана – сапалы білімнің сенімді кепілі. Кітап – біздің рухани құндылығымыз, теңдессіз байлығымыз. Өткен замандардың туының тереңінен сыр шертетін тарихты да, әдебиетті де, басқа ғылым кереметтерін де осы кітапханадан табамыз. Талай оқиғалардың куәсі, талай жаңалықтың көзі - осы кітаптар. Рухани білім мен мәдениеттің ауадай қажеттілігі, маңыздылығы ешқашан мәнін жойған емес. Адам баласы сол байлықтың көзін «кітап» деген құдіреттен тапты. Кітапхана – оқырман мен кітап арасындағы негізгі алтын көпір.

Кітапхана өмірі – сырт көзге біліне, байқала бермейтін ағысы баяу, тулаған толқындар ішінде жататын өмір. Сол өмірге бойлап, дендеп енген адам ғана бұл шаңырақтың қыры мен сырын аңғара алмақ. Өзгеге қуаныш сыйлап, өзін ғасырдан - ғасырға жеткен асыл қазынамыздың қожайынындай сезінер.

Оқушыларға кітап оқудың ықпалы зор. Заманалар толқынында тербеліп, өзінің қымбат қазынасын ұрпақтан – ұрпаққа жеткізіп келе жатқан кітаптың адамның рухани азығы екені даусыз.

Иә, рухани болмысымызды айқындауға құдіретті құрал – кітап өлшеусіз роль атқарады. Кітапхана қорын уақыт талабына сай жаңа ізденістермен жаңа идеялар қажет. Рухани азық іздеген көзі ашық, көкірегі ояу, әрбір адамның келер шаңырағы. Еліміз үшін елеулі күндерді естен шығармау кітапхана жұмысының бір тармағы деп танып, түрлі шаралар, кездесу, кітап қоймалар, кітапханамен байланысты өткізіледі. Қазіргі таңда кітапханада жастардың ой өрісін дамытып, рухани демеу көрсететін көптеген мәдени шаралардың түрі көп. Атап айтқанда:

Ақпарат күні – белгілі бір уақытта (ай, тоқсан және т.б.) кітапханаға кезектегі түсім бойынша немесе өзекті мәселелер бойынша кешенді іс – шара: тақырыптық бөліктерде орналасқан әдебиетті ашық қарап шығу, шолулар, кеңестер және кітапхана қызметкерлердің ұсыным сұхбаттары. Жақсы ақпараттық қосымша ретінде болу мүмкін: қорға жаңа түсімдердің бюллетені, кейбір басылымдарға бет белгі, әдебиет тізімдері. Ұйымдастыру принциптері: жүйелілік, жаңа әдебиет түсімдермен кең танысуға ұмтылу, ұғымның толықтығы. Іс-шараның өткізу ұзақтығы бір күннен үш күнге дейін. Ақпарат күні туралы кітапханашы пайдаланушыларды ертеден хабарландырады.

Маман күні - (маман онкүндігі) – бірнеше мамандық мамандарын қызықтыратын нақтылы маман бойынша (оқытушылардың және т.б.) немесе салааралық тақырып бойынша оқырмандарға кең ақпарат беруге арналған кешенді іс-шара. Ұсынылады: мамандық бойынша ашық қарап шығулар мен әдебиеттің тақырыптық көрмелер; библиографиялық шолулар, консультациялар мен мамандықтардың атақты өкілдерімен кездесу, дәрістер, шығулар, экскурсиялар, мамандық мәселелердің кең талқылау, пікірталастар, бейне материал қарап шығу. Ұзақтылығына қарағанда: **Маман аптасы**, маман онкүндігі. Іс-шараның кезінде немесе одан кейін қажетті

деректемелердің немесе көшірмелердің беруін қамтамасыз ету маңызды.

Библиографиялық шолу – құжаттардың қысқаша мазмұны сипаттарымен орынды әңгіме түрінде жасалған ашық ауызша хабарландыру. Шолулар түрлері: ақпараттық, ұсыным, тақырыптық, жеке, кітап пен журналдарды, библиографиялық құралдар, әдебиеттің және басқа құжаттардың арнайы түрлерін шолу. Ақпарат берген және ұсынған кезде өту қисының шекараларын сақтау маңызды. Шолу үш бөлімнен құрылады: кіріспе, негізгі және қорытынды. Көпшіліктің назарын аудару үшін, шолуды оқырмандарға арналған сұрақтан бастауға болады, мысалы, оның тақырыбы, мақсаты. Шолудың кіріспе бөлімінде тақырыптың қысқаша сипаты беріледі, оның маңызы, әдебиеттің тандау принциптері, оның шолу құрамындағы топталануы түсіндіріледі. Негізгі бөлімінде – шығармалар туралы әңгіме. Оның әрқайсысы туралы мәлімет беріледі (автордың тегі; шыққан мәліметтер, мақсаты және оқырман міндеті, анықтама аппараттың болуы, шығарма мазмұнын ашатын аңдатпа, бар болса шығармаларға арналған рецензия). Қорытынды бөлімінде барлығы айтылғанға қорытындысы шығарылады, шолу тақырыбының мазмұнына жақын қосымша басылымдар аталу мүмкін, сонымен бірге осы тақырып бойынша библиографиялық құралдар ұсынылу мүмкін. Шолуға байланысты жалпы әдіс талаптары: жиналған кітаптардың көркем құндылығы, баяндаудың қол жетерлігі мен қызықтылығы, тыңдаушыларды қарқындату талабы, ұсынған кітаптарды оқуға олардың қалауын ояту, шолу жұмыстың дербес түрі болып табылады, бірақ жиі кітап көрменің жанында өткізіледі, әдеби кешті, кітапты талқылау, әдеби ойындарды бастайды немесе аяқтайды.

Кітап талқылау - еркін пікір-сайыс түрінде оқырман тобымен кітапханашы, автор, сыншы және т.б. көркем және сала әдебиеттің шығармаларын ұжымдық саралау мен бағалау жұмысы. Оқырмандар өз еркімен, әр түрлі белсенділік пен ынтамен талқылауға қатысады. Кітап тандауы маңызды болып саналады. Оқырмандардың: жас ерекшелігін, қызығушылықтарын, қажеттіліктерін, дайындық деңгейін жақсы білу керек.

Кітапханалық калейдоскоп – кітапханашы күніне арналып өткізуге болады, әр филиал өз іс-шарасын театрландырылған көріністе көрсетіледі, мысалы кітапхана өмірінен немесе пайдаланушы мен кітапханашы арасындағы қызықты жағдайлар туралы және т.б.

Поэтикалық марафон – шағын алаңда белгілі бір ақынның поэзиясын бірнеше оқырманның кезектесіп мәнерлеп оқып шығуы.

Әдеби аукцион – нақты аукциондардың ережелері көшірілген әдеби ойын: ұсынылған сұраққа кімнің жауабы соңғы және толық болса, сол жеңіске жетеді. «Саудаласуға» әдеби шығармалардың білгіштері кіреді. Ең оқымысты кітапты «сатып алуға» мүмкіндікке ие болады. Ойынды өткізу үшін «сатуға арналған» кітаптарды және

аукционның қатысушыларына ұсынылған сұрақтарды дайындау керек. Мысалы: Атауында цифра кездесетін кітаптардың аттарын атап шығу (түс, есім, хайуанның аты және т.б.).

Оқырман бенефисі – бір оқырманның құрметіне жасалған кешенді іс –шара. Кітапханалық кездесудің кейіпкерлері – қандай болсын білім саласына (тарих, техника, медицина және т.б.) немесе жанрға (фантастика, поэзия және т.б.) қызығушылықпен қарайтын оқырмандар. **Бенефициант**-оқырман белгілі талаптарға сай болу керек: жан-жақты дамыған, ашық тұлға болу тиіс. Бенефиске дайындалған кезде кейіпкер оқылған кітаптар немесе өзінің оқырман ерекше ықыласының принцип бойынша көрме ұйымдастырады (кітапханашы көмегімен). Іс-шарада бенефециант оның тақырыппен (жанрмен) қалай және қашаннан бері айналысатын туралы айтып береді, кітап таңдау әдістермен бөліседі, оқылған кітаптарға баға бере алады. «Оппонент» ретінде оқырмандар шығады – құрдастар және т.б. Атақты (жазушылар, суретшілер, әртістер, саясаткерлер және т.б.), сонымен бірге атағы аз шыққандар, бірақ қызықты адамдар – коллекция жиюшылар, саяхатшылар, көп балалы аналар және т.б болуы мүмкін. Жазушы бенефисі – бұл ең үздік оқырмандарды насихаттау, достарының көзінше олардың абыройын жоғарылатудың нәтижелі құралы.

Кітапханалық акция – (лат. Action – іс-әрекет) белгілі бір жетістікке жету мақсатында ұйымдасқан түрде өткізілетін іс-шара, өткізбес бұрын мақсатын, маңыздылығын және қандай шеңберде өткізілу қажеттігін анықтап алу керек.

Буккроссинг – (ағылшын тілінен ауд. кітап айналымы) бук - кітап, кроссинг- ауысу, тапсыру, бұл интернет-ойын түрінде жүргізіледі, негізгі принципі - оқып болып басқаға бер. Белгілі бір қызықты кітаптың электронды мәтінін оқып болған соң, келесі адамның электронды поштасына жібереді.

Флешбук - дәйексөз, сурет және басқа кітап туралы ақпарат арқылы қызықты бір кітапқа тұсаукесер өткізу.

Әдеби караоке - (литературное караоке) - бұл музыканың сүйемелдеуімен өтетін мәнерлеп оқудан байқау. Онда бірінші өлең оқылады, оқитын адам сол өлеңге музыканы таңдап алу керек, музыкалық сүйемелдеу сол өлеңнің ритміне сай келу керек.

Әдеби вернисаж (литературный вернисаж) - ақын-жазушылар шығармаларында әдебиет, мәдениет, өнер саласындағы қайраткерлерге арналған әдеби портреттер бар. Бұл ойын түрінде өткізіледі- 2 топқа бөлініп, 1-ші топ “әдеби портреттегі” кейіпкерге аннотация беріп шығармасынан үзінді оқиды, 2-ші топ сол кейіпкерді табу керек.

Библиофреш – (англ. fresh - жаңарған) жаңа кітаптарға библиографиялық шолу жасау.

- өте өзекті мәселелерге арналған тақырыптарда видеослайд, бейнеofilm көрсету арқылы түсіндіріліп өткізіледі, мысалы, СПИД, есірткі, темекінің зияны, экстремизм және т.б.

Дивертисмент кеші – (дивертисмент - франц. тілінен ауд. көңіл көтеру) тексттік материал мен концерттік номерлер алмасып өткізіледі. Бағдарламасына тамаша қарым қатынас, демалыс ахуалын келтіру мақсатында әр түрлі музыкалық жанрлар енеді.

Сұхбат (интервью) - белгілі бір тақырыпқа байланысты радио, теледидарға немесе қандай да бір басылымға шығару үшін арналған сұхбат алушы мен сұхбат берушінің талқылау әңгімесі. Сұхбатта сұрақтар қою міндетті, оқырмандардың тақырыпқа деген қызығушылығын ояту қажет. Интервью термині екі мағынада пайдаланылады: 1) басқа адамдармен қарым-қатынас, сұхбат арқылы деректерді жинау әдісі; 2) сөйлеу жанры деп аталатын пікір айтудың тұрақты түрі.

Сұрақтар мен жауаптар кеші – өзекті тақырып бойынша өткізілетін іс-шара (қоғам-саяси оқиғалар, ғылымның, әдебиеттің және өнердің, медицинаның жетістіктері, этикалық мәселелер және т.б.). Тақырып тандау белгілі шарттармен, пайдаланушыларды белгілі сұрақтарға тарту қажеттілігімен белгіленеді. Дайындау уақытында кітапханашы сұрақтарды құрастырып, оқырмандарды олармен таныстырады (кітап көрмелерде, ауызша жариялайды), кешті жүргізуші ашып, кітап көрмелерін ұйымдастырады, шолулар, сұхбаттар өткізеді. Ол қысқаша тақырып, бар болған сұрақтардың сипаты туралы айтып, жауаптардың реті туралы ақпарат береді, кеңесшілермен таныстырып, алдын ала белгілі ретінде реттелген сұрақтар қояды. Ол да әрбір сұрақ бойынша қорытындысын шығарады, қажет кезде түзетулерді істейді және тақырыпты түсінуге көмектесетін әдебиетті ұсынады. Сұрақтар біткен соң, қорытындылар шығарылады.

Әдеби кеш - әр түрлі тәсілдерді, ойын, театрализация, импровизация элементтерін қолдану арқылы әдеби шығармалардан негізделген кешенді іс-шара. Кештің негізінде әдеби сценарий болады. Оны қай тақырыпқа немесе айрықша мәнді тарихи күнге арнауға болады. Іс-шараның арқауына әдеби-музыкалық композиция, жазушының, тарихшының, өнер зерттеушінің, актердің шығуы тура келуі мүмкін. Әрбір жаңа үзінді немесе дәйексөз бірнеше дауыспен айтылғаны жақсы болар еді – дауыстардың тембр айырмашылығы қосымша оңды әсер туғызады. Кештер үшін жайлы жағдай, сенімді достық қарым-қатынас, қатынастың бейресми сипаты болғаны абзал. Олар жиі шамдармен, шай ішуімен өткізіледі. Кеш (қонақ жай, салон, бал, шеру және т.б.) стильге салынған болуы мүмкін. Әдеби кештер оқырмандарды тарту деңгейі бойынша әр түрлі болу мүмкін – үлкен аудиториядан бастап камералы сипаттыға дейін.

Саяхат ойын – маршрутты ойын, кезеңдерді өту ойыны. Саяхат-ойынның мақсаты – әсерді күшейту, мазмұнына ерекшелік қосу, олар көңіл бөлмейтін нәрселерге оқырмандардың назарын аудару. Міндетті элемент – маршруттық бетте белгіленген жоба бойынша топ қатысушылардың мақсаттылық жүру процедурасы. Саяхат-ойынның ерекшеліктері: топ оқырмандардың әрқайсында өз рөлі бар саяхатшылар экипажына айналу; қызықты атауларымен аялдамалар белгіленген бояу карта түріндегі саяхат маршрутын құрастыруы және безендіруі. Аялдамаларда әр түрлі тәсілдерді, әдістерді қолдану арқылы сюжетте негізгі іс-әрекеттер пайда болады. Өтілген аялдамалар карта үстінде тулармен немесе басқа да белгілермен белгіленеді.

Ойын – ертеден келісілген және белгіленген ереже бойынша күрес, әдейі ұйымдастырылған көңіл көтеру. Түрлері: дидактикалық, рольдік, елестетушілік, интеллектуалдық, көңіл көтергіш және т.б. Көпшілік іс-шаралардың көбі ойын элементтермен танылған. Бұл викториналар, әдеби саяхаттар, оқымысты және ұқыптылардың конкурстары, әдеби аукциондар, әдеби кейіпкерлердің шеруі, әдеби жұмбақтар және т.б.

Портрет кеші- нақтылы адамдарға – әдебиет, өнер, ғылым аса көрнекті қайраткерлерге арналған кешенді іс-шара. Кітапханашының мақсаты кейіпкердің тек қана шығармашылығымен ғана шектелмей, ол қандай адам болған, оның тамырлары қайдан, оның отбасы туралы және т.б. туралы айтып беру. Бір сөзбен айтқанда, «оның портретін барлық болатын құралдармен суреттеу».

Оқырман конференциясы — оқырмандармен жүргізілетін белсенді жұмыс түрінің бірі. Оқырман конференциясының мәні оның өткізілуінде ғана емес, әр оқырманның сол кітап жайлы өз көзқарасын, пікірін тындау, дәлелдеу және өзге пікірлермен де санасу болып табылады. Конференция пікір алмасу түрінде өткендіктен, оның негізіне оқығанды талдау жатады. Оқырман конференциясының түрлері: мазмұны бойынша - көркем шығармалар және арнайы әдебиеттер болып бөлінеді. Кәсіби, ғылыми әдебиеттерге оқырман конференциясын өткізу өндіріс және ғылыми мекемелерде өткізіледі. Көбінесе ондай конференциялар кәсіби деңгейді көтеруге арналған оқулықтар, монографиялар, басылымдар болуы мүмкін. Мұндай талдаулар ғылыми кітапханалардың оқу орындарының кафедраларында өтетін әдістемелік семинар аясында ұйымдастырылуы мүмкін. Көбінесе, оқырмандар конференциясы көркем әдебиеттерді талқылауға арналады, олар бір немесе тақырып бойынша топтастырылған бірнеше кітапты (тақырыптық), жеке авторлардың шығармашылығына арналуы мүмкін.

Печа-Куча(Pecha Kucha) – жобалар мен идеялардың қысқа, шектеулі уақыт аралығында, PechaKucha Nights бейресми конференцияларында баяндалатын дербес тұсаукесерлер. Сөйлеуші 20

слайдтан тұратын тұсаукесер-баяндамасын ұсынады, әр слайд 20 секундтан көрсетіледі де, автоматты түрде келесі слайдқа көшіріледі. Осылай баяндама уақыты 6 минут 40 секунд немесе 6 минутқа шейін шектеледі. Баяндамалар бірінен соң бірі ұсынылады. Олардың саны әдетте 8 бен 12-ге дейін болады.

Әңгіме - әдебиетте оқиғаны қарасөзбен баяндайтын шағын көркем шығарма жанры. Әңгіменің жанрлық ерекшеліктері оқиғаны баяндау тәсілі, композициялық, сюжеттік құрылысы, көркемдік жүйесі арқылы айқындалады. Әңгімені шағын, кейіпкерлер саны аз, сюжет ұйытқысын құрайтын оқиғаның басталуы, шарықтау шегі мен шешімі болады.

Міне, осы жоғарыдағы шаралардың бәрі жастардың рухани байлығын молайтып, өмірге деген құштарлығын арттыры түседі. Медицина ғылымының докторы Н. И. Пирогов былай деген: «Сен қандай кітаптарыңды оқығаныңды айтшы, мен сенің кім екеніңді айтып берейін. «Кітап аяулы дос бола бастаған шақтан былай ғана әрбір жан өзін интеллигент бола бастадым деп санауына болады» – деген екен» Мұқтар Әуезов. Қорыта айтқанда, қазіргі кезде қоғамымыздың дамуына қарай ақпаратты жан - жақты алу аудио, видео, интернет жүйесі арқылы мүмкіндік туғанымен, кітапхана арқылы әдеби кітаптарды оқи отырып алатын білім мен салауаттылықтың орны ерекше.

Әдебиет

Нұржанова Г.И. Кітапханатану. А., 2013ж.

Әбдиева, Р.С. Кітап мәдениеті/ Р. Әбдиева.- Алматы: Қазақ университеті, 2013

<https://znanio.ru/media/ktaphanada>

<https://libsarkan.wordpress.com>

ӘОЖ 398:801.6;17.71.07

Б.Қойшыбаевтың «Комиссар Жүргенов» романындағы тарихи тұлға

Шаймағанбетова Қ.Б., аға оқытушы,
Өмірзақ Дидар, КЯ-20 тобының студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

В романе писателя Бейбита Койшибаева «Комиссар Жургенов» показан жизненный путь, среда воспитания, самоотверженный труд на благо страны, а также положение преследуемой семьи Т.Жургенова, видного государственного и общественного деятеля. Невинное наказание жены Ермековой ДамешАмирхановны, ее великие дела при

оправдании верного мужа представлены в художественно-историческом контексте. Будет проведен анализ образа Т.Жургенова в художественном произведении, посвященном 125-летию со дня рождения.

Abstract

The novel by writer Beibit Koishibaev "Commissar Zhurgenov" shows the life path, the environment of upbringing, selfless work for the benefit of the country, as well as the situation of the persecuted family of T.Zhurgenov, a prominent statesman and public figure. The innocent punishment of Ermakova's wife, Damesh Amirkhanovna, and her great deeds in justifying her faithful husband are presented in an artistic and historical context. The analysis of T.Zhurgenov's image in the artwork dedicated to the 125th anniversary of his birth will be carried out.

Қазақтың өткені мен кеткеніне ой жүгіртіп, елдік істе көз ілмей, бүкіл қадірлі уақытын безбендеп, жазушы һәм тарихшы Бейбіт Қойшыбайұлы «Комиссар Жүргенов» романын жазды.

Романда тәуелсіздік жолында өз өмірін құрбандыққа шалып, «халық жауы» деген жаламен қырық жасында қыршын кеткен мемлекет және қоғам қайраткері Темірбек Жүргеновтің қилы тағдыры нанымды берілген. Жазушының көркемдік таланты ерен, сонымен бірге тарихшы ретінде тарихты шынайы қалыпында жеткізе білуімен ерекшеленеді. Қаламгер қалыптасып кеткен бейнелеу әдістер мен сіңісті суреттерден гөрі тың жолды іздеген. Әрбір оқиға тұсында, кейіпкер бейнесін айқындауда жазушының сөз өнерінің киесін ұққандығы, жауапкершілікті сезіне алғандығы ерекше байқалады.

Өткен ғасырдың отызыншы жылдары Темірбек Жүргенов Қазақстан үкіметінің Халық ағарту ісінің комиссары болып жұмыс істеді және ұлт руханиятының жақтаушысы болды. Ә.Кекілбай Л.Н.Гумилев атындағы университетте Т.Жүргенов жайлы Халықаралық конференцияда сөйлеген сөзінде: «Темірбек Жүргеновке дейін КСРО кеңістігінде «кім лас, кім надан, кім жалқау дегенде қазақ ұлтының аты аталатын. Темірбек Жүргенов ұлт мәдениетін көтеру арқылы қазақты осы кемсітушіліктен арылтты. Қазақ мәдениеті тек осы үшін ғана Темірбекке қарыздар»[1], – деген болатын. Сөйткен Т.Жүргенов 1936 жылы ұлтының бар жетістігін Мәскеуде көрсетіп, халқын қуанышқа бөлеп, әлемді аузына қаратты. Жазушы қазақ өнерінің, мәдениетінің және ағарту жүйесінің дамуына баға жетпес үлес қосқан тарихи тұлғаның бейнесін сомдады.

Бас қаһарманның балалық шағынан бастап, әулет тарихы, оқыған жерлері, тәлім алған ортасы, тозаққа айналған ғұмыры, атылуы, одан ақталуы көркемдік тұрғыдан суреттелген. Әкесі Қара аса қуатты бай елге сыйлы, беделді, көсбасшы ақсақалдардың бірі болады. Оның айтқандарына Сырдария, Ырғыз, Тобыл, Торғай өзені бойының, тіпті Жаманқаланың ел-жұрты құлақ түрген. Қара бір аймаққа бара

қалса «О,біздің жаққа бай шөмекей өзі ат басын тіреді десейші» деп жымың қағысқан. Қараның қара шаңырағына елдің игі жақсылары түсетін, Құнанбайдың ордасындайұй болған. Шын аты Сырлыбай болатын. Елге қара болған соң оған атты халық қояды. Қара атымен Темірбектің тегі де аталып кетеді. Халық даналығында «Сен туралы халық жақсы сөз айтсын десең, сен әуелі халық жайлы сөз айт» деген бар. Қара ел жайлы шешімді сөз айта білген.

Ұрпақтың ұрпаққа қалдырар ең асыл мұрасы – өзі бастан кешкендерден түйген азды-көпті рухани тәжірибесі. Одан қол үзген қауым келешегінен де қол үзеді. Қараның өз тәжірибесінен айтар ойлы сөздері кесек-кесек. Барынша жомарт. Оны сыртынан танитындардың өзі де іздеп келіп сәлем берген. Солардың қатарында Қажымұханның, Тұрмағамбеттердің болуы. Қажымұхан бейнесінде қазақтың кеңдігі, батырлығы, батылдығы жатқандығын кейіпкер диалогтары арқылы берген.

–Халқымызға өзіндей алыпты берген, өзін арқылы қазақты дүние жүзіне мәшһүр еткен Жаратқан жалғызға дән ризамыз,— дейді Қара. Қажымұхан өзін тым көтермелеп жіберген жұртқа ыңғайсыздық танытады. Бақтияр іс-әрекеті арқылыбүгінгі хал ахуалымызды меңзеген күйді береді. Роман оқиғасында Бақтияр әкесі кие санағанЖолбарысты өлтіреді. Бұған әке қатты кейіс танытады.

–Ұлыма ата-баба айбары жұқпаған ба? Киелі сесінен бір жұқанасы жұқпағаны ма? Ұрпағым ұсақтанайын деген екен,— деп терең күрсініпті. Онан әрі жазушы Қара сөзі арқылы ұлттың ойлы сөз айтар ұлы бар екендігіне сендіреді.

–Ұсақтала бастаған ұрпақ санасына аға буынның бағзы ұлылығын ұялататын – сенің ғаламат жеңістерің, Қажы Мұхан! Сол қолымен тізесін шынтақтап жатқан Теміршесінің басынан, тікейген шашынан сипап қойды. Қажымұқанға өзін ат басын тіреген осы елдің ыстық ықыласынан, өзін арнайы іздеп келген ағайының –менің атымнан белгі болсын деп,— орауы жазылған мата ішінен тай тұяғындайсом алтынды алып, жоғары көтерді,— мына тайтұяқты тартқалы отырмын. Қабыл ал. Қос қолымен Қажымұханға ұсынды. Сыйластығымызға шаң жуымасын[2].

Жазушы қазақ даласының байлығын және дархандығын да осы деталь– тайтұяқ алтын арқылы береді. Бір сөз арқылы ел халінен хабар береді.Мысалы, «Орыс оқуында» Оспанның аузына мына сөзді салады: «Орыстың тілін осы орыстың озбыр қылықтарынан қорғана алу үшін білу керек боп тұр-ау». Сол бір озбырлықтан құтқарар Темірбек сияқты болатын. Оған ерекше көңіл аударады. Қара Теміршесіне бата беріп, орыс оқуына да жібереді. Баласынан көп үміт күтті. Орыстың оқуын оқыса, соншалықты зұлымдықтан құтылармыз деп үміттенді. Әрине, Темірбек орысшыл болып кеткен жоқ. Оқуын оқи жүріп, халқына қызмет жасаудың үлгілі жақтарын қарастырды.

Темірбек Перовскідегі Суханский атындағы училищеде білім алады. Сол мезетте патша өкіметіне қарсы наразылықтар болып жатты. Темірбектің сауаты ашыла бастайды. Орыс тілін меңгеруде табысқа жеткен Темірбек оқуның төртінші жылында алғаш рет Жүргенов халық алдында сөз сөйледі.

«Билеушілердің қара халықты мал санатында қарағаны ма бұл?» деп жергілікті халықтың малын мәжбүрлі түрде тонап алып жатқандарға қарсылық білдіреді. Үкімет бұл әрекетін реквизиция деп атаған-ды. Темірбек реквизицияға мүлде қарсы шықты. Көтеріліс тұтанып, ұшқыны жан-жаққа шашырай бастағанда өлкені басқаруға Куропаткин келеді. Өлкеде қарсылық оты Түркістан мен Дала уәлаяттарын шарпыды. Наразылық қозғалысы Ақмешітке де жетеді. Дәл осы тұста алаш ардақтысы Мұстафа Шоқайға байланысты эпизодтар да кездеседі. Курапаткин елі жылға жуық әскери қызметте болған. Бұхара, Қоқан, жорықтарына, орыс-түрік, орыс-жапон соғыстарына бас командашысы болған, соғыс министрі лауазымында істеген тәжірибелі байырғы әскери қайраткер. 1916 жылдың шілдесінде Түркстан генерал-губернаторы лауазымын алады. Онда мұсылмандар фракциясын басқарған.

Жас қайраткер М.Шоқай оған Түркстан өлкесіндегі ахуалды түсіндірген. Билік басындағылардың екі жүзділігі оның Түркстанға келген соң-ақ белгілі болады. Ол соғыс жағдайын жариялайды. Мына сөз Темірбектің әлі он сегізге де толмаған кезі еді.

–Тәртіпсіздік әділет болмаған жерден шығады. Біздің училищеде мұғалім балаға қол көтерді. Оның бұл қылығы барлық білім алушыларды ашуландырып отыр. Ал басшылық еш шара қолданбай отыр. Тап осы сияқты осы жердегі ауыл адамдарының дүрлігуіне де болыс басқарушысының озбырлығы себеп болды. Біз сізден әділ шешім қабылдауыңызды сұраймыз! [2]

Ағасы Ноғай оның бұндай іске араласуын қаламады. 1917 жылы Уфаға оқуға алып кетеді. Оқуға баруына Ырғызда туып өскен ағайыны Бұқпан баласы Телдің ақыл-кеңесіне сүйенеді. Тел Мәскеудегі Ауылшаруашылық академиясында оқитын. Бәрі «ұлтшыл студент» атап кеткен. Содан қайтып Мәскеуге бармай, елдегі дүрбелеңге қатысады. Ол Ноғайға: –Маған сене бер. Жер өлшеуіш мамандығын алғандар біздің ылғи ұтылыста келе жатқан ел үшін өте қажет [2], – дейді.

Темірбекті болашағы бар оқуға баруына жол сілтейді. Түп мақсат – қазақтың өз жеріне өзі ие болу жағдайын жасау. Темірбектің қазақ мәдениетінің бастауына келу кезеңі – қазақ мемлекеттілігі бұл тарихтағы ауыр кезең болды. Революциялық келіспеушіліктер және 20-жылдар Қазақстанда аштық және адам құқықтарына қатысты зорлық-зомбылықтар күшейіп тұрды. Романның басты кейіпкері Темірбек Жүргенов – ұлттың болашағын ойлап, тіліміз бен діліміздің, мәдени құндылықтардың сақталуына айрықша атсалысқан бірегей,

есімі қазақ халқына ғана емес, Орта Азия халықтарына ортақ тұлға. Ол байлыққа, билікке, атақ пен даңққа ұмтылып, пендешілікке өмірін зая етпейді. Оның бар мақсаты ұлтын ұлы биіктерге көтеру болды.

Сонымен қатар роман оқиғасында қазақ өнеріне өшпесіз із қалдырған атақты қайраткерлер, өнер майталмандарының бейнесі де көрініс берді. Ұлттық мәдениетімізді өзге жұртқа ұғындыру, шынайылықты ұстану Т.Жүргеновтің басты ұстанымы болғанын көре аламыз. Романның басты мақсаттарының бірі – ұлт жанашыры Темірбек Қараұлының еліміздің мәдениеті мен өнері үшін жасаған орасан зор еңбегін көрсету. Оған дәлел – 1936 жылы Мәскеуде өткен қазақ өнері мен әдебиетінің онкүндігінің қазақ халқы үшін, Қазақстан үшін рөлін ашып көрсетуі.

Көзі қарақты көрермен ұлттық рух пен болмысты Мәскеу жұртшылығына, үкімет басшыларына көрсету үшін ешбір сескенбеген ұлтжанды Темірбек бейнесін көре алады. Көп еңбек етті, маңдай терін төкті, аянып қалмады, басын қатерге тіге тұра, өз беталысынан қайтпады, қаймықпай көкейіндегі сөзін айта білді. Ел иығы салбырап, ер-азаматтар көздерімен жер шұқып қалған кезде қазақтың рухын көтерер Темірбектей тұлғаның алаш ойлы, қарымды, мінезді қайраткердің идеология тұтқасын ұстағаны қазақ елі үшін ең бақытты сәт болатын. Барынша талапшыл, қатал комиссар Жүргеновке бұл істер оңайға түспеді. Жазушының шеберлігі осы оқиғаларды жымдастыра отырып, сенімді бере алғандығы. Ол елден алыста жүріп, елде не жағдай болып жатқанын да білмеді. 1928 жылы жетпіс жасында үлкен бай адам ретінде әкесі Қара Қарқаралы уезіне жер аударылады... Арада қаншама оқиғалар, тағдырлар тартысы сөз болады. Жазушы тарихи фактілерді келтіре отырып, романның бойына қан жүгіртті. Дегенмен стильдік тұрғыдан, баяндау формасы жағынан кемшіліктер баршылық. Ол романның мазмұнына еш кедергі келтірмейді. Оқушысын келесі жағдай не болар екен деп алаңдаушылық сезімге тартады. Алаш зиялыларының қоғам үшін қызмет етулеріне жағдай туғызды. Мирзоян мен Жүргеновтің арасында қалтықсыз достық орнайды, осы орайда республиканың жаңа басшысы Темірбекті «Темір Нарком» деп атағаны халық ішіне тарап кеткен. Өлкелік партия комитетінің VII пленумында Левон Мирзоян комиссарға мынадай баға берді: «Артта қалған өлкеден алдыңғы қатарлы өлкеге айналып келеміз. Біздің комиссар Т.Жүргенов басшылықты жақсартып, тұралап қалған жұмысты қайтадан жандандырды, ұлттық мәдени құрылысты өркендету штабына айналдырды»[2], – деп ризалық білдіруі тегін емес-ті.

Темірбектің табанды позициясы 1936 жылғы Мәскеудегі онкүндікке апарылатын қойылымдарды іріктеу кезінде де көрінеді. Л.Мирзоян да қазақтың ән-күй театрын ашуды жедел қолға алды, – деп жазады Ғ.Мүсірепов [3]. Ал Темірбек болса Бейімбеттің «Жалбыр» мен «Шұғаның белгісін» либреттоға айналдырып беруді уәде етті.

М.Әуезовтен «Айман-Шолпанды», менен «Қыз Жібекті» алды...». Сондай-ақ ХІХ ғасырлардағы жазба әдебиетіміздің елеусіз қалған өкілі Молда Ораз туралы алғашқымәліметті Темірбек Жүргенов береді. Темірбектің тікелей бастамасымен Т.Ізтілеуов тәржімалаған «Шахнама» аудармасы әдебиетімізді өлшеусіз байытты. 1936 жылдың 23 мамырында өткен декаданың қорытынды концертінде Ахмет Жұбановтың жетекшілігіндегі халық аспаптар оркестрі «Сарыарқа», «Адай», «Серпер», «Балбырауын», «Көбік шашқан» күйлері орындады. Үлкен театр сахнасында алғаш рет шырқалған қазақтың әндері мен күйлері үлкен жетістікке ие болды. «Қыз Жібек», «Жалбырды» алып баруы үлкен ерлік еді. Бұлбұл дауысты Күләш, Шара Жиенқұлова, от жалынды Құрманбек, талантты Қанабек, қазақ даласын бар дауысымен сахнаға алып келген Манарбек пен Ғарифулланың таланттары Кремльді жаңғыртты. Темірбектің осы үлкен істі бастап, абыроймен аяқтаудағы рөлі айтарлықтай болды. Жазушы оқиға сюжетін кіріктіре отырып, мазмұнды ұтымды құрастырған.

Романның «Өкініштер» деп аталатын тарауында Жүргеновтің аяулы жары Дәмеш Әмірханқызының жол үстіндегі жүрекжарды әңгімесімен аяқталады. Дәмеш Ермекова да алаш арыстарының әйелдерімен бірге «АЛЖИР»-дің азабын бір кісідей тартқан. Т.Рысқұловтың, С.Қожановтың, С.Сейфуллиннің, Б.Майлиннің жарлары Әзиза, Гүлөндам, Гүлбаһрам, Гүлжамал, басқа да аяулы азаматтардың әйелдерімен бірге 1941 жылғы жаздың ортасына дейін болады. Шерхан Мұртазаның «Тамұқ» романындағы Әзиза тағдыры Дәмешке тым ұқсас. Ерінің Карлаг-та болғанын естігенде, өзінің АЛЖИР-дің қыспағында жүргенін елеместен, барып дидарын бір көрсем деп армандады емес пе?! Қанша азап көрсе де, «Темірбегім менің ешқашан Отанға опасыздық жасаған емес» деген сенімнен бір сәт те басын тартпаған Дәмеш Ермекова бостандыққа шыға салысымен, ұлт қайраткерін ақтап алу үшін Бас әскери прокурорына, басқа да жоғары органдарға үздіксіз өтініш тастап, Т.Жүргеновтің халық жауы еместігіне ел-жұртының көзін жеткізді. Темірбек Жүргеновтің еліне келіп, оның 90 жылдығын атап өтуге атсалысып, өлгені тіріліп, өшкені жанғандай күй кешті. Тағдыр еншісіне бөлген тарихи, табиғи көркем мінезді мұраға адал қыз-келіншектер, әйелдер – әйел-ана, әйел-келін, әйел-қаһарман, әйел-азамат, сенімді серік, үзеңгілес дос ретінде көріне білген Дәмеш Ермекованың романдағы бейнесі көрерменге ой тастап, үлгі аларлықтай образ екендігімен ерекшеленеді. Ол үшін автор Дәмеш бейнесін ашуда оқиғаларды ұтымды да шебер қиюластыра білген. Дәмештің ойынан кетпес өкініштері арқылы қазақ әйелінің болмысын ашуға тырысқандығы көрінеді. Өкінішсіз өмір жоқ.

Қорыта айтқанда, ұлт рухына қанат бітірер соншалықты еңбек жасап, кеңестік жүйенің құрбаны болған ақтаңдақ дәуірдегі ұлыларын ақтау жазушы мақсаты болды. Азапты ғұмыр кешіп, тарихта бедерлі із

қалдырған адамдар тұлғасы қаламгердің назарын өзіне тартуы – өнер бойынша заңды құбылыс. Ұлт тағдыры ойынан шықпаған, ұлттың рухани жалауын көтере білген Т.Жүргеновтей арда азаматтың есімін тірілтуде тер төккен Б.Қойшыбайұлына алғысымыз шексіз.

Әдебиет

1.Кекілбаев Ә. Л.Н.Гумилев атындағы университетте Т.Жүргенов жайлы Халықаралық конференция материалдары. – Астана, 2014 жыл

2.Қойшыбаев Б. Комиссар Жүргенов. Роман. –Алматы: «Керемет медиа»,2023.-352б.

3. Интернет материалы

ӘОЖ 811.512.145

«Өз тілің бірлікке керек, өзге тіл тірлікке керек»

Өтеуов Н.Ғ.,
№205 орта мектебі мұғалімі,
Қызылорда, Шиелі ауданы

Резюме

В статье рассматриваются меры по усилению роли казахского языка как государственного языка в обществе.

Abstract

Measures to strengthen the role of the Kazakh language as the state language in society were considered in the article.

ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев алқалы жиындарда қазақ тілі мәселесіне ерекше тоқталып отырады. Соның бірі Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың мемлекеттік наградалар мен сыйлықтар тапсыруға арналған салтанатты рәсімде сөйлеген сөзінде «Қазақстан халқын ұйыстыратын тағы бір символ – мемлекеттік тіл. Қазақ тілі мәңгілік мемлекеттік тіл тұғырында болады. Қазақ тілінің қолданыс аясын арттыра беру – мемлекеттің міндеті. Бұл жұмыс тоқтамайды, жалғаса береді.

Жақында мен «Өз тілің – бірлік үшін, өзге тілдер – тірлік үшін» деп айттым. Жастарымыз көп тіл білген сайын бәсекеге қабілетті, білікті маман болады» дейді[1].

Жолдаулар мен алқалы жиындардағы Президенттің сөзінен ел тағдырына жаны ашитын әрбір азаматқа зор сенім арта отырып, біздің әрбірімізге үлкен жауапкершілік жүктеп, сенім білдіретіндігін бағамдаймыз. Сонымен бірге Мемлекет басшысы **Қасым-Жомарт Тоқаев** қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі қоғамдағы рөлін күшейту үшін жұмыла, ауызбіршілікте жұмыс жүргізу қажеттігін айтады.

Тіл – мемлекеттің тұғырлы тірегі, халықтың рухани байлығы, өткені мен болашағының айқын көрінісі. Тіл қай елде, ұлтта болсын қастерлі, қасиетті, құдыретті. Ендеше қазақ тілінің мәртебесін көтеру, мемлекеттік тіл ғана емес, ұлтаралық қатынас тіліне айналдыру МӘНГІЛІК ЕЛ ұрпақтарының негізгі мақсаттарының бірі болуға тиіс.

Ел басшысы сондай-ақ, тіл – үлкен саяси құрал екенін айта келе, ұлттық құндылықтарымызды ұлықтаудың арқасында рухани мұрамызды сақтауға, жас ұрпақты нағыз отаншылдыққа, әрі өнегелілікке тәрбиелеуге шақырады.

Осы бағытта Мемлекет басшысының Жолдауларын іске асыру мақсатында №205 орта мектебінде жас ұрпақтың алдындағы ардың ісін арқалап жүрген зиялы ұстаздар қауымының ұйымдастыруымен түрлі шаралар өткізілуде. Мәселен, тіл жанашыры ретінде қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің ұстаздары мен оқушыларының ұйымдастыруымен республикалық «Бір ел – бір кітап» жобасы аясында «Сыр бойының мәуелі бәйтерегі» тақырыбымен ақын, драматург Ә.Тәжібаевтың жырларынан әдеби подиум мен заманымыздың заңғар жазушысы Ә.Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романы бойынша оқырман конференциясы өткізілді. Аталған шаралардың мақсаты – ұлттық әдебиетіміздегі ең үздік деген туындыны оқу және насихаттау, оқу ісін ілгерілету, рухани мұрамызды сақтау, сондай-ақ, жастарды отан сүйгіштікке, өнегелілікке тәрбиелеу, көркем шығармаға деген қызығушылығын әрі қарай дамытуға мүмкіндік туғызу. Сонымен қатар әдеби шығармалардағы тілдің көркем, шұрайлы тұстарын, ұлттық мәдениетімізге байланысты пассив қолданыстарды күнделікті өндіріске енгізу арқылы қазақ тілінің мәртебесін көтеру болып табылады.

Үстіміздегі оқу жылында тіл жанашыры ретінде тіл мәртебесін көтеруге байланысты түрлі шаралар, мәселен, оқырман конференциясы, әдеби шығармалар бойынша ой-талқы, әдеби-лирикалық кештер, жас ақындар мүшәйралары жоспарлануда. Осы секілді шаралар арқылы ұлттық құндылықтарымызды дәріптеу негізінде көзқарасы қалыптасқан зерделі де зерек, ілім-білімге құштар, жан-жақты жетілген, рухы биік азаматтар тәрбиеленетіні анық.

Қорыта келе айтпағымыз, ана тіліміз – қазақ тілі – тәуелсіздігіміздің айғағы, қуатты тірегі, бірлік пен ынтымақтың жығылмас туы. Тәуелсіз еліміздің болашағы – қазақ тілінде. Мемлекет басшысы Жолдауының маңызды тұстарының бірі болып саналатын қазақ тілінің мәртебесі туралы ұстанымы Мәңгілік ел ұрпақтарының алдына айқын жол ашып береді.

Біз Мемлекет басшысының осы ұстанымын жүзеге асыру жолында бар күш-жігерімізді аямай, еңбек етуіміз қажет. Оны өзіміз дұрыс қабылдай отырып, жастарға терең түсіндіруіміз, бойларына сіңдіруіміз керек.

Тәуелсіз Қазақстанның болашағы – қазақ жастары. Ендеше, біздің міндетіміз – қазақ тілінің мәртебесін көтеру, оны ұлтаралық қатынас тіліне айналдыру және озық ой-сананың, ұлттық рух пен патриотизмді насихаттайтын жарқын істердің көшбасшысы болу.

Әдебиет

1 <https://akorda.kz/kz/> Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың мемлекеттік наградалар мен сыйлықтар тапсыруға арналған салтанатты рәсімде сөйлеген сөзі

ӘОЖ 81'373.46

Терминдердің танымдық бағытта зерттелуі

Байдаулетова А.Ө., ф.ғ.к., аға оқытушы,
Рысмахан С.М., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

В статье рассматривается соотношение языка и мысли, возникновение языковых единиц в сознании человека, их связь с когнитивными структурами.

Abstract

The article examines the relationship between language and thought, the emergence of linguistic units in human consciousness, their connection with cognitive structures.

Адамзат баласы қоршаған ортаны ой қабілеті мен санасының қуаттылығы арқылы танып біледі. Ал тіл болса, ой қызметін бейнеге, модельге түсіреді. Таным-түсінік тіл арқылы емес, ми қызметі негізінде жүзеге асады. Ми қызметінің нәтижесінде тілдік бірліктер объективті дүниемен байланысқа шығады. Ми қызметі арқылы адам дүниені, қоршаған ортаны таниды. Ал осы адам танымының нәтижелері дыбыстық кешендер, яғни тілдік таңбалар негізінде тілден көрініс табады. Дыбыстардың тілде белгіленуі тілдік таңба болып табылады. Осы арқылы тілдің мазмұндық және тұрпаттық межелері айқындала түседі. Демек, тіл – ойлаудың құралы, ал ойлау – таным-шындық дүниенің көркем бейнесі. Тіл – ғалам бейнесін объективтендіретін форма.

Тіл мен ойдың арақатынасы адамның логикалық ойлау қабілетімен тығыз байланысты екенін көреміз. Тіл мен ой – екіжақты феномен, олар бірін бірі айқындап, бірінің тууына екіншісі себепші болып тұратынын көруге болады. Сөзді естігенде (оқығанда) ой туындап, санада ой қалыптасқанда сөз пайда болып (айтылып, жазылып), адамдардың қарым-қатынас жасауына қызмет ететінін байқаймыз. Демек, тіл (тілдің басты бірлігі ретінде сөз, термин) мен

ойды (менталдық бірлік ретінде когнитивтік құрылымдар, концепт, фрейм және т.б.) бөліп қарастыруға мүлде болмайды. Бұл екі феномен үнемі бірге, бірімен бірі байланысып тұратынын ескеріп, сөз айтылған (жазылған) жерде ой туындайды, ой туындаған жерде сөз адамды іс-әрекетке итермелейді.

Тіл мен ойдың, сөйлеу мен ойлаудың арақатынасы біздің дәуірге дейін өмір сүрген атақты философтардың көзқарастарынан, сондай-ақ кеңес кезеңінде де тіл білімін өз алдына жете зерттеп, қарастырған ғалымдар жұмыстарының барлығында зерттеулер тіл мен ой арақатынасынан басталатынын байқауға болады.

Қазақ тіл білімінің негізін салушы атақты В.Радлов, Ы.Алтынсарин, И. Ильминский, А.Байтұрсынұлы, П.Мелиоранский, Қ.Жұбанов, Н. Сауранбаев сынды ғалымдардың зерттеулерінде де ой мен тіл арақатынасының тілдік категорияларды қарастыру барысында сөз болады.

Сонымен, тіл мен ой арақатынасы бүгінгі күнге дейін өз өзектілігін жоймай, философия, логика, психология, мәдениеттану сынды ғылым салаларымен зерттеу нысандары тұрғысынан ұштасып жататын аса маңызды мәселе деуге толық негіз бар. Сондықтан тіл мен ойдың арақатынасын зерттеу барысында аталым, ұғым, білім, мағына, семантика, тілдік бірліктер және т.б. категорияларды анықтау қажеттілігі туындап отыр.

Тілдік бірліктердің ішіндегі толық лексикалық мағынаға ие ең кішкентай бөлігі – сөз – ойлау бірліктерін атаудың өзі қазіргі күні ауқымды мәселелердің бірі болып табылады. Осыған байланысты, ең алдымен, сөз (соның ішінде сөздің арнаулы ғылым саласында қолданысқа ие болатын түрі ретінде – термин) және ол айқындап тұрған ұғым категорияларының ғылыми анықтамаларын нақтылау бүгінгі күні негізгі мәселелердің біріне айналып отыр.

XXI ғасырдағы тіл білімінде ой мен тілді жалпы әлем ғалымдары зерттеулерінің басты нысанына айналдырып, когнитивтік (танымдық) ғылым идеяларына деген қызығушылық арта түсті. Тілді когнитивтік тұрғыдан зерттеу дәстүрлі зерттеулерден тілдік бірліктердің менталдық, психикалық құрылымдармен байланысын алдыңғы қатарға қоюмен ерекшеленіп, тіл білімі аясында когнитивтік лингвистика, этнолингвистика, лингвомәдениеттану, психолингвистика, нейролингвистика тәрізді жаңа ғылым салаларының пайда болуына алып келді. Бұл салаларда жалпы тілді зерттеудің жаңаша қағидаттары және әдіс-тәсілдері қолданылатын жаңа парадигмалар пайда болды. Когнитивтік бағыт тұрғысынан терминдер мен терминдік тіркестерді зерттеу қолға алына бастады.

Қазақ тіл білімінде когнитивтік бағыттағы зерттеулер 1990-2010 жалдарда басталып, терминология мәселелерін когнитивтік лингвистикамен байланыстыратын зерттеулер жаңа ғасыр басында ғана қолға алына бастады.

Қазақ тіл біліміндегі когнитивтік лингвистика аясында алғаш зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымның бірі – Ж.Манкеева. Ол «Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері» атты мақаласында когнитивтік лингвистиканың пайда болуы мен дамуына қысқаша шолу жасып, М.Бирвиш, Н. Хомский, Дж.Лакофф, Г.В.Колшанский, Ю.Д.Апресян, А.Н.Леонтьев, Б. Касевич еңбектеріндегі тіл мен ой арақатынасы мәселелерін қарастыра келе, мынадай түйін жасайды: «Тіл мен ойлау бірлігінің өзіндік ерекше қасиеттерін тіл білімінің дәстүрлі, таза тілдік және ғылым саласы шеңберінде зерттеу мүмкін емес. Оған қажет ғылыми парадигма – когнитивтік лингвистика социолингвистикамен тұтасуы» [1]. Ғалым когнитивтік лингвистиканың термин жүйесін құрайтын негізгі ұғымдар арасынан тілдің қызметіне қатысты «ғаламның тілдік бейнесі» (языковая картина мира) [1,146.] терминдік тіркесін талдай келіп: «Тіл мен ой немесе таным, тіл мен ұлт т.б. мәселелер, сайып келгенде, ұлтты, ұлттың танымын өзінің терең құрылымдары арқылы тұтастырушы тілдің табиғатын анықтауға байланысты казіргі тіл білімінде жаңа бағыттардың айқындалып, қалыптасып, дамып келе жатқаны байқалады. Оның көріністерін қазақ тіл білімінің даму күйінен де көріп отырмыз»[1,436.], – деген пікір келтіреді.

Қазақ тіл білімінде когнитивтік бағытта жазылған зерттеулердің қатарында профессор Б. Момынованың когнитивтік бірліктердің көріністену – тіл арқылы берілу (репрезентациялану) ерекшеліктеріне тоқталып, бағалауыштық сипатын қарастырған және когнитивтік бірліктерге неғұрлым толық сипаттама берілген «Қазақ тіліндегі қоғамдық саяси лексика (әлеуметтік-бағалауыштық, сөзжасам)» [2] атты еңбегін ерекше атап өтеміз.

Когнитивтік лингвистиканы зерттеуші келесі ғалым А.Ислам: «Танымдық (когнитивтік) ғылым» термині (ағылш. cognitive) алғашқыда белгілі бір ақпаратты қабылдап, оны белгілі бір електен өткізіп, мида сақтай отырып, қажетті кезде оны қолдану нәтижесінде адамның миында білім қыртыстарының қалыптасып және толығу процестерін зерттейтін ғылыми пәндер жиынтығын айқындау үшін енгізілген. Бұл, жалпы айтқанда, танымдық ғылым адамдардың қоршаған дүниені қабылдау және танымдық қызметтерін пайымдау нәтижесінде белгілі бір жүйеге келтіріліп, біздің санамызда «жазылып», менталды, яғни, танымдық процестердің негізін құрайтын білім мен таным туралы ғылым. Ғалымдардың көпшілігі танымдық ғылымның адамның ми қыртыстарына әртүрлі жолдармен келетін білімнің қалай «жазылу» жолдары мен сол ақпараттардың белгілі бір өңдеуге түсу жүйелерін зерттейтін ғылым», – деген анықтама ұсынады [3].

Қазіргі қазақ тіліндегі когнитивтік лингвистиканың жағдайы біршама қалыптасып келеді. Оның негізгі зерттеу нысандары анықталып, нақтыланып, ғаламның тілдік бейнесі, ұлттық тілдік бейне,

концепт, концептуалдық талдау, тілдік тұлға, менталдылық, танымдық үдеріс сынды ұғымдар арқылы анықталып жүргенін ескере отырып, когнитивтік лингвистика саласы қарқынды даму үстінде деп айтуға негіз бар. Когнитивтік лингвистиканың адамның ойлау үдерісін зерттеу нысаны ретінде қарастыратын барлық ғылым салаларымен байланыста болатыны, тіпті медицина, жасанды интеллект, математика, кибернетика сынды жаратылыстану ғылым салаларымен де зерттеу нысанына байланысты ұштасатыны анық. Өйткені когнитивтік үдерістерді зерттеуші ғалымдар қазіргі ғылыми-техникалық жағдайдың дамыған кездің өзінде адам миында өтетін ойлау үдерісінің шартты түрде дұрыс (дұрыс емес) жұмыс жасауының қорытындысы, оның шығармашылық үдеріс нәтижелері ретінде тек санадағы ойдың репрезентациялануы, демек, тілдік бірлік (сөз, сөйлем, мәтін) арқылы іске асуын ғана зерттей алады. Жалпы қолданыстағы сөздер мен тілдік бірліктерге когнитивтік үдерістер арқылы концептуалдық сипаттама берілгенімен, терминдік бірліктерге қатысты мұндай жұмыстар қазақ тіл білімінде аз көлемде. Ғалымдардың пайымдауынша терминдік бірліктердің құрылымы ойда көрініс табатын когнитивтік құрылым сипаттамасына неғұрлым ұқсас әрі жақын.

Мұндай тұжырымдар терминдерге тікелей қатысты, өйткені «термин» дегеніміз – түптеп келгенде, арнаулы кәсіп саласында қолданылатын сөз, демек, арнаулы мақсатта жұмсалатын тілдік бірлік. Терминнің өзіндік сипаттамасы мен ерекшеліктері болғанымен, сөздің сөз болып саналу қағидаттарына толық «бағынып», оған тән барлық ерекшеліктерді қамтиды. Алайда термин сөздердің негізгі жалпы сөздік қордағы барлық бірліктерден оқшауланып, өзіндік ерекшеліктері болатындықтан, олармен байланысты шартты түрде адам санасының ми қыртыстарында «жатқан» когнитивтік құрылымдар да өзіндік ерекшеліктері мен белгілеріне байланысты ерекшеленеді. Когнитивтік лингвистика аясында тіл әлемнің когнитивтік моделінің бір бөлшегі ретінде қарастырылса, тілдік бірліктер адам санасында пайда болып, қалыптасатын когнитивтік құрылымдармен байланысы, сырт дүние нысанының ішкі көрінісі ретінде танылады. Басқа тілден енген әрбір кірме сөзді ұлт тілінің тұтынушысы әуелі бейтаныс дыбыс жиынтығы ретінде қабылдайды. Тіпті төл тілде «жасалған» сөздің өзі бастапқы кезеңде түсініксіз, мағынасыз аталым саналғанымен, кейіннен көпшіліктің қолдану деңгейіне, қолданыс жиілігіне байланысты толықтай қабылданып, немесе керісінше, ұмытылып жатады. Мысалы, бағдарлама, кешен, қағидат, батырма, лаңкес, тиянақ дыбыс, өтіл, тоқырау, серіппе, түзетім, бұрқақ, кеңсеші, заманауи, құзыреттілік сынды тілдік бірліктердің Кеңес дәуірі кезінде қолданыста болмағаны немесе басқа ұғымдарды білдіру үшін қызмет еткені белгілі. Ал жиырмасыншы ғасырдың аяғында жаңа мағыналарға ие болып, қазіргі таңда

көпшіліктің жалпы қолданысына толықтай енуі – терминнің тілдік сана арқылы ұлттық санаға сіңуінің көрінісі.

Қазақ тіл білімінде когнитивтік терминология мәселелерін зерттеуші ғалымдар қатарында С.Исакова, М. Кожаева, Н.Азаматова, А.Ислам, А.Бисенғалидің жұмыстарын атауға болады.

Қазіргі кездегі ғылымның қарқынды дамуына байланысты сағат сайын пайда болып жатқан жаңа атаулар, терминдер санының күрт артуы жаңа ғылыми көзқарастар тууына, бұрынғы тұжырымдардың жаңаруына себеп болып отырған жайы бар. Тіл мен ойлаудың арақатынасы, білім мен оның тіл арқылы көрінуі – терминолог ғалымдарды қызықтыратын, әрі ойландыратын мәселеге айналуы заңды құбылыс болып табылады.

Әдебиет

1 Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 353 б.

2 Момынова Б.Қ. Қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика: әлеуметтік-бағалауыштық сөзжасам. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 140 б.

3 Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті. (салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдени сараптама). – Алматы, 2004. – 229 б.

ӘОЖ 372.8

Көркем шығарманы оқыту – рухани дүниені байыту

Ысмағұл Жәния, оқытушы

Қазалы аграрлы – техникалық колледжі

Резюме

В данной публикации затронута тема "преподавание художественного произведения-обогащение духовного мира". В достижении цели пробуждения страсти к чтению включены задачи повышения качества знаний, привития навыков самостоятельной работы. Поделился личным опытом.

Ключевые слова: художественная литература. Ценность литературы. Книга-золотое сокровище. Связь с библиотекой.

Abstract

In this publication, the topic "teaching a work of art-enriching the spiritual world" is touched upon. In achieving the goal of awakening the passion for reading, the tasks of improving the quality of knowledge and instilling skills of independent work are included. I shared my personal experience.

Keywords: fiction. The value of literature. The book is a golden treasure. Connection with the library.

Қазақстан Республикасының «Білім беру туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты мақсаты – ұлттық және жалпыадамзаттық мәдени құндылықтар негізінде жеке тұлғаның қалыптасуына қажетті жағдай жасау» делінген. Осы міндеттерді жүзеге асыруда басты нысана – білім сапасы. [1.2 б]

Бүгінгі таңда балалардың таңдаған мамандығына қарай, кәсіби білім саласына ерекше көңіл бөлінуде. Кәсіпке дайындау, мақсатты білім беру – тұлға дамуын жүзеге асырушы. Білімді, мәдениетті, кәсіби, білікті маман даярлауда ана тілінің атқарар ролі, осы ретте көркем әдебиетті оқытудың маңызы зор.

«Көркем шығарма - әдебиеттің құндылығы. Көркем шығарманы оқыту – оқушының сөз қадірін түсінерлік ойлау әрекетін дамыту, рухани дүниесін байыту, эстетикалық талғамын жетілдіру, адамгершілік қасиетін қалыптастыру.» - деген болатын әдебиет зерттеуші – ғалым, белгілі жазушы, ұлағатты ұстаз Қажым Жұмалиев.

Білім алушы әдебиет сабағында көркем шығарманы қабылдау керек. Бұл – оңай үрдіс емес. Қабылдау деген сіз бере салғанды ол ала қоятын зат емес. Ол - білім алушының өзінің жан қалауымен, жүрек сезімімен, рухани әрекетімен жүзеге асатын дүние.

Көркем әдебиет адам болмысына әдеби шығарма, ондағы идея, кейіпкер бейнесі, ақындық толғау, суреттеу орамдарына орай ұлтжандылыққа, отансүйгіштікке, халықтық дәстүрді, ұлттық салт-сананы біліп өсуге тәрбиелеу, ықпал ету, оқырманды эстетикалық әсерге бөлендіру, адамгершілікке баулу, адам бойына жақсылық пен ізгілік негізін сіңдіру, асқақ арман, берік сенім, әсемдік пен сұлулыққа құштарлық қасиеттерін ұялату мақсаты мен міндеттерін қамтиды.

Әрбір кәсіптік мамандық иелерінің өзін-өзі тануына, кәсіби күзіреттілікті қалыптастыруына сөз өнерінің үлкен ықпалы бар. Ал көркем әдебиет – сөз өнері. Әдебиеттің тағылымдық мәні, рухани әсер күші, эстетикалық талғамы ұрпақ тәрбиесі үшін айрықша мол. Әдебиет пәнінің тұтас ұлт, жалпы адамзат үшін осындай ерекше ортақ қажеттілігі тұрғысынан келгенде, оған басқа ешбір пән тең келмейтіні аян. Сондықтан ақындардың шығармашылығы бойынша мүмкіндігіне қарай мағлұмат беріп, олардың шығармаларының тарихи мәнін, дәуір тынысын көрсету сипатын аңғарту, сонымен қатар өнерлерімен өзектес болып жатқан өмірлеріндегі өнегелік үлгілерді шәкірт санасына сіңіре білу, күзіреттілікті қалыптастырудағы жұмыс бастауы. Осы орайда көркем әдебиетті оқыту, пәнді оқытудың тиімділігін арттырады. Пәнді оқытудың тиімділігін арттыру ең алдымен, күнделікті оқу үрдісін жақсартудан, сабақтың сапасын арттырудан туындайды.

Сабақ қажетті оқу - әдістемелік құралсыз шешілмейді. Халқымыздың ұлы ағартушысы Ахмет Байтұрсынов: «Мектептің жаны мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектебі, пәні сондай болмақшы. Яғни, мұғалім білімді болса, ол мектептен балалар көбірек білім біліп шықпақшы. Солай болған соң, ең әуелі мектепке керегі – білімді, педагогика, методикадан хабардар, оқыта білетін мұғалім. Екінші – оқыту ісіне керек құралдар қолайлы, пән сайлы болуы керек, » - деп аталған екі факторды ерекше көрсетеді. Осы орайда сабақ барысында ақынның жанды тұлғасын шынайы және айқын көрсеткен өмір эпизодтары мен деректерді, өмірбаянына қатысты шығармаларды, замандастарының естелігін, түрлі сурет – картиналарды ұтымды пайдалануда ақпараттық технологияның мүмкіндігі зор, әрі дамыта оқытуда көмегі көп. Студенттердің әуезді, ырғақты мәнерлі сөйлеуі мен оқығанын, көргенін, тыңдағанын, ойлағанын, жүйелі, түсінікті етіп баяндауы және адамдармен әдепті әңгімелесуіне сабақтан тыс шаралардың көп көмегі бары баршамызға аян. Пән үйірмелерінде көркем оқу сайысы, әндер байқауы, интеллектуалдық ойын, мақал – мәтел сайысы, әдеби қойылымдар мен көріністер, т.б ұйымдастыра отырып, студенттердің теориялық білімді меңгеруде ізденімпаздықпен бірге жеке тұлғалық қадір – қасиетін дамытумен қатар, көркем әдебиетті оқыту бағыты көзделеді.

Бүгінде көркем туындыны саналы түрде оқуға деген қызығушылықтың төмендеуі ұстаздар қауымын ойландырып жүрген жайт. Әдебиет пәнін дамыта оқытуда дамытушылық жаттығулармен жұмыс сөз байлығымен қатар интеллектуальдық қасиеттерді дамытып, өзіндік ізденіске жетелейді. Дамыту жаттығуларына мәтіннен нақыл сөздерді, мақал – мәтелдерді теріп, топтау жасау. Өлеңді шумағын, әңгімені өз сөзімен жалғастыру, оқылған мәтінге өз пікірін айту тапсырылады. Ақындардың өмірбаяндарына қатысты басты дерек, көріністерді келтіріп, шығармашылығындағы имандылық мәселелерін насихаттай отырып, тарихи мәні бар шоқтығы биік туындыларды түсіндіруде М. Жұмабаевтың кеңейтіп оқыту әдісінің әсері мол екенін аңғаруға болады.

Қандай жақсы көркем шығарма болмасын білім алушы қабылдау үшін әрекет жасамаса, автордың жай күйзелісін, шалқар шабытын бойынан өткізіп, көркем суретті көз алдына елестетіп, келтіре алмаса бәрі бос сөз. Сезімді ояту – мұғалімнің қолында, яғни, әдеби білім беру, әдеби, эстетикалық, адамгершілік қасиеттерін дамыту үшін мұғалім әдебиетті оқыту барысында әдіс – тәсілдерді орнымен қолдану қажет.

Көркем шығарманы меңгеруде жиі қолданылатын әдістің бірі – баяндау. Оқығанын баяндап айтуды студенттің өз ойының болуы, өздігінен қорытынды жасай алуы маңызды. Көркем әдебиетті оқытуда өз тәжірибемде ұлы ағартушысы Ахмет Байтұрсыновтың сурет бойынша кітапты оқыту әдісін қолданамын. Жұмыстың бұл

түрін қылқалам туындысын пайдалана отырып, сурет мазмұнын шығармада бейнелеген зат не құбылыстарды бейнелі де көркем сөзбен өрнектелген жерін табады. Көркем әдебиеттен үзіндіні айтып, жалғасын аяқтап оқу тапсырмасы беріледі. Сұрақ қойылып, жауабын табу үшін де студент көркем әдебиетті оқып танысады. Міне, осылайша бірте – бірте күрделеніп, білім алушы сөз өнерінің қыр - сырын игертуге, байланыстырып сөйлеуге игі ықпал етеді. Оқулықпен жұмыс барысында төмендегідей әдістерді қолдана отырып, көркем әдебиетке қызығушылықты оятуға болады. Мәтінді оқытуды шеңбермен оқу, қиғаш оқу, өз бетінше оқу стратегиялары, кестемен жұмыста оқулықты қолдану, сөздікпен жұмыс, кейіпкер бейнесін сипаттау, мақал – мәтелдерді табу, тағылым тамшыларымен танысу, тірек сөздермен жұмыс, тест тапсырмаларын орындау.

Сабақ барысында видео, аудио жазбаларды, электронды оқулықтарды қолдану арқылы білім алушыны кітап оқуға бағыттауға болады. Мазмұны қысқаша баяндалады. Оқиғаның барысына қызықты деректерді толық білуіне бағыттап, ізденіс тапсырмаларын беремін. Мысалы Оралхан Бөкейдің «Атау кере» повесін оқуда, алдымен «Заманай мен Аманай» кинофильмін көруге тапсырма беремін. Көркем туындының өмір шындығымен байланысын білуде, идеялық мазмұнын анықтауда талдау жасайды. Берілген сұрақтың жауабын табу үшін көркем туындыны оқиды. Осы әдіс арқылы жазушының талантын танытып, өзге де шығармаларына бағыт – бағдар, үзінділер беріледі. Үзінділер қай кейіпкердің образына сәйкес екенін табу үшін білім алушы кітапты оқып ізденді.

Кітап – алтын қазына. Кітаппен оқырмандарды қауыштыратын рухани орда бірегейі – кітапхана. Кітапхана - үлкен тәрбие мектебі, білімділік, байлық пен біліктіліктің киелі ордасы, көркем әдебиеттің ақпарат, насихат орталығы. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінде берген тапсырмасына сәйкес БҒМ «Оқуға құштар колледж» жобасын бекіткен болатын. «Оқуға құштар колледж» жобасы аясында аудандық, қалалық, колледж кітапханасының қорында үздік классиктернің кітаптары, ана тіліне аударылған шетелдік әлем әдебиетінің жауһарлар, сонымен бірге қазіргі заманғы ақын-жазушылардың кітаптары қол жетімді екені аталып өтілді. Бірлесе көркем әдебиетті таныстыруда «Оқитын ұрпақ – ұлт болашағы» атты облыстық семинар ұйымдастырылды. Бұл жұмыстың нәтижесінде шәкірттерім М.Нағыметулаев, Д.Сағынтай, Е.Құлымбет, Б.Шарапат, Б.Алдажаров бірнеше мәрте Қазалы ауданының мәдениет және тілдерді дамыту бөлімінің және қалалық кітапхана басшысының алғыс хатын иеленді.

Мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейту, тіл мәдениетін көтеру, көркем әдебиетті насихаттау, халық арасында талантты жастарды анықтау мақсатында өткізілген көркем оқу шеберлігінің Оралхан Бөкей атындағы аудандық байқауда шәкірттерім Әлімбаева

Ұлбосын жүлделі ІІ орын, Шәріп Гүлзат алғыс хат иеленді. Байқауға қатысқанда оқу бағдарламасынан тыс көркем туындылары оқытылып, дайындықпен жұмыс жасалды. Мұхтар Шахановтың 80 жылдығына орай «Өлеңім – өмірімнің айнасы» поэзия кеші белсене қатысқан шәкірттерім Дәрменқұлов Ерсұлтан, Жаңабай Мадияр, Сақтапберген Абылай, Шарапат Берікбол ақынның бірнеше шығармалар жинағын оқып, өлеңдерін жатқа айтты. Нәтижесінде аудандық Қазалы қаласындағы Ғани Мұратбаевтың мемориалдық музейінің алғыс хатын иеленді.

«Оқуға құштар колледж» жобасы бойынша колледж студенттерімен сахналық қойылым, монолог, көркем оқу, «Буккроссинг» бұрышы өткізілді. «Буккроссинг» акциясына студенттермен бірге инженер – педагогтер де белсене қатысты.

Осы жоба барысында Республикалық "Үздік оқырман" кітап *бәйгесінің* ресми каналына тіркелінді. «Дария» орталығы кітап оқуға қатысты конкурс, марафондарды тұрақты қатысу ұйымдастырып отырады. Байқауға қатысушылардан аңғарғаным студенттердің кітап оқуға құштарлығы бар. Оның жалғастыруға оқытушылар, ата – ана тарапынан бақылау қажеттілігі орын алады.

Аталған тиімді әдістерді пайдалану барысында төмендегідей нәтижелерді көруге болады:

- көркем шығарманы оқуға деген қызығушылығы, ынтазарлығы оянып, жоғары эстетикалық талғам мен қажеттілігі қалыптасады;
- сөз өнерінің ерекшеліктерін түсініп, тануға, ой көзімен зерделеуге негіз болатын білім, білік, икем – дағдылар қалыптасады;
- ойын сауатты ауызша (жазбаша) айта да, жаза да білуге, байланыстырып сөйлеудегі тіл мәдениетін қалыптастыруға және дамытуға, өзіндік ой – пікірін дәйекті, жүйелі айта білуге үйренеді.

Қорыта келгенде, әдебиет – тұнып тұрған тілдік байлық. Көркем әдебиетте тілдің эмоциялық және эстетикалық қуаты ерекше көрінеді. Бұл қазақ тілін жоғары деңгейде үйренуге мүмкіндік береді. Тіл – әдеби көркем шығарманың негізі. Шығармашылық қабілетін дамытуда ерекше рөл атқарады. Көркем сөздің, көркем ойдың, ұшқыр қиялдың құдіреті сол. Сезім тазалығын, шынайылығын қалыптастыратын адамның психикасын дамытатын сиқыр күш, жан бар онда. Балаға көркем сөз өнерін үйретудің, баулудың ең басты қажеттілігі – осында.

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңы
2. Ақшопбаев Т.Қ. Шығарманың көркем айшықтарын таныту. Алматы, 1994ж.
3. Ахметов К.К. Әдебиеттану әліппесі. Алматы, 2000ж.
4. Әбдіғазиев Б. Шәкәрім Құдайбердиев, творчестволық өмірбаяны /методикалық нұсқау/ Алматы, 1989ж.
5. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. Алматы, 1997ж.

6. Дәулетбекова Ж. Оқушылардың танымдық қызығушылығын қалыптастыру. Алматы, 1997ж.

7. Хамзин М.Х. Қазақ романдарын қазіргі кезеңде оқыту мәселелері /оқу-әдістемелік құралы/ Жезқазған, 1993ж

8.«Әдіс – тәсілдер қоймасы» Талдықорған, 2018 ж

ӘОЖ 323.37(574)

М.Ә. Сужиковтың Қызылорда облысының әлеуметтік-экономикалық дамуына қосқан үлесі

Еспенбетова А.Т., т.ғ.к., аға оқытушы,
Досымов А.О., И-23 оқу тобы студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы,
Ержанова Ж.А., Байұзақ Ермекбаев атындағы №271 орта
мектебі мұғалімі, Қызылорда қаласы

Резюме

В статье рассматривается вклад М.А. Сужикова в социально-экономическое развитие региона в годы его руководства Кызылординской областью.

Abstract

The article examines the contribution of M.A. Suzhikov in the socio-economic development of the region during the years of his leadership of the Kyzylorda region.

Мұхамедғали Әленұлы Сужиков 1954-1958 жылдары Қызылорда облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы болды. Ол облысқа басшы болып келгенде жағдай ауыр еді. Соғыстан кейінгі 8 жылда облыс басшылығында 6 басшы алмасқан. Бұл қазіргі тілмен айтқанда кадрлық дағдарыс еді. Сол жылдардағы кеңестік партиялық билік орындарының жетекшілігімен Сыр өңірі тұрғындары да бейбіт өмірге құлшына кірісті. Дегенмен халықтың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайы тым ауыр күйде болатын. Соғыстан кейінгі жылдары облыс басшыларының алдындағы бірден-бір міндет Сырдария өзенінің ағысын реттеп отыруға мүмкіндік беретін бөгет плотина құрылысын салу еді.

Одақтық маңызы бар «Қызылорда плотина» жобасының авторы орталықтан шақырылған инженер Г.И. Прозоров болды. Аталған өңір басшылары жаңадан салынуға тиісті су торабын іске қосу үшін көп жұмыстар атқарды. Алайда, кеңестік бюрократиялық кедергілер, қаржы тапшылығы өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуын жеделдету ісіне кедергі келтірді. Оның үстіне облыс басшыларының «жоғарыдан» қаржы сұрау, талап ету «белсенділігі» де төмен болды. Сонымен 1945 жылдың қазан айында КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі қаулысымен плотина құрылысын 1948 жылы аяқтау жөнінде

қарар қабылданады. Бұл облыс бойынша егілетін 40 мың гектардың үстіне 80 мың гектар қосуға мүмкіндік беретін еді.

Өңірде қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық жағдай ауыр күйінде қала берді. Көптеген мәселелер жоспарланған «Тасбөгетплотинасының» іске қосылмауынан туындады. Нәтижесінде суландыру жүйесіндегі берекесіздіктерден 1951 жылы егілген егіс көлемінің 20 пайызы судың жетімсіздігінен зая кетті. Бұл жағдай 1952-1953 жылдары да қайталанды. 1953 жылы облыстағы егіс көлемі 1941 жылмен салыстырғанда 16 мың гектарға кеміді [1.22]. Мұнымен қатар бау-бақша, көкөніс өнімдерінің көлемі де азайды. Бұл шын мәнісінде апатты жағдай еді. Кеңестік жүйе облыс басшыларын жиі-жиі алмастыру арқылы мәселені шешуге ұмтылды.

КОКП ОК-нің 1953 жылғы қыркүйекте болған пленумында ауыл шаруашылығының жағдайы мен оның артта қалушылығының себептері қаралғаннан кейін облыстың жағдайы орталықты алаңдата бастады. Жағдайдың күрделі болғаны сонша облысты тарқатып, көрші облыстарға қосу туралы мәселе қойылған болатын.

Облыста орын алған жағдайлар 1954 жылғы 29 мамырда «Қызылорда облысындағы істің жайы туралы» мәселе қараған Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бюросында жан-жақты сөз болады. Оған облыстық партия комитетінің бюро мүшелері түгел қатыстырылады. Бюрода «М.Сужиков облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы ретінде жұмысқа жіберілсін» деген қаулы қабылданады. 1954 жылдың 3 маусымында облыстық партия комитетінің II Пленумы шақырылады [2.3]. Пленумда С.Жанбаев Қызылорда облыстық партия комитетінің бірінші хатшылығынан босатылып, оның орнына М.Ә.Сужиков сайланады [3.49]. Мұхамедғали Әленұлы жаңа қызметке сайланысымен, облыстың әлеуметтік-экономикалық жағдайларын біліп, алдағы бағытты айқындау мақсатында әрбір аудан, ірі шаруашылықтарға арнайы бригадалар жіберіп, олардың талдаулары мен қорытындылары жан-жақты қарап, сараптама жасаған. Сондағы байқалған негізгі мәселе облыстың кадрларының осалдықтарында емес, аймақтың әлеуметтік-экономикалық стратегиясының айқындалмағандығына көз жеткізіледі. Өңірдің ішкі мүмкіндіктері түгел қарастырылмаған, тиімді жолдар пайдаланылмаған. Аз да болса өнім бар, бірақ олардың мемлекеттік сатып алу бағасы өте төмен. Облыстағы жәй-жапсарды барынша біліп алғаннан кейін, бірінші кезекте өңірдің қарқынды даму жолдарын іздестіреді.

Жыл аяғында республика басшылығына арнайы ұсыныспен шығып, нәтижесінде Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті мен Қазақ КСР-і Министрлер Кеңесі 1954 жылдың 27 желтоқсанында облыстың барлық мәселесін түгел дерлік қамтитын, 72 тармақшаны біріктірген 36 тармақтан тұратын «Қызылорда облысына көмек шаралары, ауыл шаруашылығын, өндірісті және еңбекшілерге мәдени-

тұрмыстық қызмет көрсетуді жақсарту туралы» қаулы қабылдайды [4.9]. Бұл М.Ә. Сужиковтың республиканың ең жоғары билік органдарының мойнын облысқа алғашқы бұрғандығы болатын. Мұның қаншалықты күш-жігерді талап еткенін түсінуге болады.

М.Ә.Сужиков жұмысқа кіріскеннен кейін облысты 3 ай бойы аралады. Облыстың әлеуметтік-экономикалық ахуалын жан-жақты зерттеп, не істеу керектігін әбден пысықтап, Алматыға Орталық Комитетке, сол кездегі республика басшылары П.К. Пономаренко, Л.И. Брежневке дейін барып, облыстың мүшкіл халін, құлдыраудың себептерін түсіндіреді. Қазақстанның екі басшысы Қызылорда облысында қалыптасқан жағдайды түбірінен шешуге келісімін береді. Бірақ олардың да мүмкіндіктері шектеулі еді. Сондықтан М.Ә.Сужиков Мәскеуге шығып олардың келісімін алады. Осылайша, Қазақстан Орталық партия комитеті мен үкіметі шеше алмаған қаржы бөлу мәселесін М.Ә.Сужиков Мәскеу арқылы шешуге ұмтылды. Одақтық қаулы бойынша күріштің сатылу бағасы қымбаттады. Тоннасы 30 сомдық күріштің бағасы 300 сом болды. Қаракөл елтірісінің бағасы да қымбаттады. «Тасбөгетплотинасының» құрылысын тездету үшін қаржы бөлінді. Қызылқұмды игеруге және шаруашылықтарды ашуға 1520 миллион сом қаржы бөлінді [5.19]. М.Ә. Сужиковтың басты еңбегі Одақтық және Республикалық үкіметтердің назарын Сыр өңірінің ондаған жылдар бойы шешілмей жатқан проблемаларына аударғандығы еді.

М.Ә.Сужиков облыстың Одақтық шаруашылықтан оқшауланып қалуын женуге көп күш жұмсады. Осы мақсатта Ресейдің Краснодар өлкесі күрішшілерінің тәжірибелерін зерттеуге, тәжірибе алмасуға көп көңіл бөлген болатын. Тіпті, Қытай, Вьетнам, Корея сияқты дәстүрлі күрішті елдердің тәжірибелеріне облыс мамандарының назарын аударды. Бір апта, он күндей күріш егісін жоспарлау, қаржыландыру, жер, суды дайындау, техника, тұқым, еңбекақы жайттарын т.б. зерттейді. Екі өңірдегі күрішшілер жағдайы аспан мен жердей айырмашылықтары бар екендігіне көзі жетеді. Бұл тәжірибе Сыр бойында күріш егісін барынша молайтуға, түбегейлі мол өнім алуға қол жеткізудің бастапқы қадамы болды [6.39].

Бұлардың барлығын ретке келтіру аса манызды еді. Осыларды айта отырып, ол облыстың ең негізгі жетекші шаруашылығы болып отырған күріш өндіру мәселелеріне ауыл шаруашылығы министрлігінің тікелей араласуын сұрайды. Облыстың соңғы 10-15 жылдардағы артта қалуының себептері Қазақстан Компартиясының VIII съезінде арнайы көтерілгенімен, осы кезге дейін батыл шаралардың, тиісті көмектің болмай отырғаны үшін М.Ә. Сужиков Орталық Комитетті сынайды [7.42]. Съезде айтылған делегаттардың сын-ескертпелерінің орындалуы туралы хабарлама жасауды талап етеді.

Краснодар өлкесіндегі күріш шаруашылығының Сырмен салыстыруға мүлде келмейтінін көрген М.Ә.Сужиков КОКП Орталық Комитеті мен КСРО Министрлер Кеңесіне хат дайындап, онда Қызылорда облысының экономикалық жағдайының сын көтермейтін халін түгел тізеді. Нәтижесінде мемлекетке өткізетін күріштің бір килограммын 6 тиыннан 30 тиынға дейін көбейтуге себепші болады [8-2]. 1956 жылы ұзаққа созылған, одан кейінгі 6 обком хатшылары шеше алмаған «Қызылордаплотинасының» құрылысы аяқталып, пайдалануға берілді. Онымен бірге Қызылорда қаласы мен өзеннің сол жағалауындағы елді мекендердің арасында тұрақты байланыс орнады. Стратегиялық мәселе шешімін тапты.

Мұхамедғали Әленұлы облысқа келісімен-ақ тікелей айналысқан мәселесінің бірі - сол кездері Арал және Қазалы аудандарында жиірек кездескен аса қасіретті ауру - алапеспен (гансен) күрес болады. Арал, Қазалы аудандары алапес ауруы шығатын негізгі ошақ болды. М.Ә.Сужиков бұл проблеманы ұлттық, өмірлік мәселе ретінде одақтық деңгейге көтереді. 1940 жылдары Қызылордадан Тасбөгетке баратын жолдың оң жағалауында бір ауқым ел болатын-ды. Ол ғасырдың қасіретті ауруларының бірі - алапеске ұшыраған жандардың мекенжайлары еді. Осы мекенді қысқа мерзімде Сырдарияның арғы бетіне, қаладан 40-50 шақырым жерге арнайы құрылыс, тұрғын үйлер салдырып көшірткен. Бұл тірлік айтуға оңай болғанмен, іске асыруы, ұйымдастыруы, қаржы тауып, мекенжай салдыруы жеңіл шешілген мәселе емес еді. Десе де тегеурінді ұсыныс, талап оң нәтижесін берді.

Сужиков басшылық еткен жылдарда Қызылорда облысы біртіндеп, экономикалық, әлеуметтік тұрмыстық, мәдениеттік тұралаудан шыға бастады, халық қатарына қосылды. Халқының мұңы мен мұқтажын терең түсініп, құрмет көрсеткеніне қарап оны нағыз ұлы тұлға екеніне көз жеткіземіз.

Әдебиет

1. Народное хозяйство Казахстана за 70 лет. – Алма-Ата: Казахстан, 1990. – 392с.

2. Талғатбек Әминов. Күрделі кезеңде ел басқарған. // Егемен Қазақстан, 2022. - 13 қазан.

3. ҚОМА (Қызылорда облысының мемлекеттік архиві) КММ-нің қоғамдық-саяси тарихы бойынша филиалы) 268 қор. 1 тізбе. 5090 іс.

4. ҚОМА 268 қор. 1 тізбе. 5751 іс.

5. ҚОМА 268 қор. 1 тізбе. 5147 іс.

6. ҚОМА 268 қор. 1 тізбе. 5148 іс.

7. ҚОМА 268 қор. 1 тізбе. 5149 іс.

8. ҚОМА 268 қор. 1 тізбе. 5236 іс.

**XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының ұлттық
мемлекет құру жолындағы қызметі**

Әуезова Индира, магистрант,
Қызылорда «Болашақ»
университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

В статье рассматривается деятельность казахской интеллигенции начала XX века на пути создания национального государства.

Abstract

The article examines the activities of the Kazakh intelligentsia of the early twentieth century on the way to creating a national state.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында болған өзгерістер қазақ қоғамына да әсер етіп, жаңа идеялардың, көзқарастардың қалыптасуын айқындады. Ұлт бостандығы толғандырған қазақ зиялылары қазақ мемлекеттілігін жаңғыртудың жолдарын іздеді.

1905-1907 жылдардағы орыс революциясы қазақ даласындағы ұлттық қозғалыстың кең тарауына түрткі болды. Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы халықты топтастыруға еуропалық деңгейде білім алған, көзі ашық зиялылар ұмтылған еді.

Қазақ зиялыларын қалыптастыруда Петербург, Москва, Варшава, Қазан университеттері мен басқа да жоғарғы оқу орындары, сондай-ақ Сібірдің жоғарғы және арнаулы орта білім беретін оқу орындары да айтарлықтай роль атқарады [1; 33 б]. Толық емес мәліметтер бойынша 1917 жылға дейінгі уақытта 120-ға жуық қазақ жастары әр түрлі жоғарғы оқу орындарын аяқтағаны туралы диплом иемденсе, 700- дей қазақ жастары арнайы орта білім беретін оқу орындарын бітірген. Революцияға дейінгі қазақ зиялылары өзінің шыққан ортасы тұрғысынан алғанда әр текті болды: олардың қатарында ақсүйек, бай-шонжар әулеттерінен шыққандар да, орта дәулетті от басы өкілдері де, жекелеген қарапайым еңбекші шаруалардың балалары да болды. Олардың жоғарғы және арнаулы орта оқу орындарынан алып шыққан кәсіби мамандықтары да әр түрлі болды [1; 34 б].

Петиция жолдау сонау XX ғасыр басындағы Қазақстанның саяси өміріндегі жаңалықтың бірі болды. Петиция арқылы өкіметке саяси, әлеуметтік-экономикалық, діни сипаттағы талаптар қойылатын. «Бүкіл елдік наразылықтың қазақ қоғамына бұрын тән емес петиция түрінде көрінуіне түрткі болған тұңғыш россиялық революция болғанда, ал оны жазған азаматтық қозғалыстың басына келген жаңа әлеуметтік күш – ұлт-азаттық интеллигенция өкілдері еді». [2; 3 б]. Орыс патшасына халықтың мүшкіл халін баяндап, оның шешілуін талап

еткен зиялылардың жолдаған петициялары олардың әуелгі кезде патшаға деген сенгіштігінен туындаған еді.

Қарқаралы, Семей, Петропавл, Орал, Лепсі және басқа қалаларда петициялар қабылданып, Петербургке қазақ халқының атынан жіберілді. Осы петициялардың ішінде Қарқаралы петициясы өзінің батылдығымен ерекшеленді. 1905 жылы 25 шілдеде (кей деректе 22 шілде) бір топ қазақ зиялылары Қоянды жәрменкесінде Ресей патшасы II Николайға қазақтардың ұлттық сана-сезіміне үндейтін, тіл, жер, дін мәселелерін шешуді талап еткен алғашқы саяси құжат - Қарқаралы петициясын жолдады. Оған Семей облысының Қарқаралы уезінің 42 қазағы қол қойды.

Петицияда ең алдымен, ауызға алынғаны жер мәселесі еді. Петиция иелері XIX ғасырдың соңына қарай сипат алған орыс шаруаларын қазақтың шұрайлы жерлеріне қоныс аударуын тоқтатуды талап етті.

Көтерілген арыз-тілектердің қатарында ең өзектісі ағарту мәселесі еді. Патша үкіметі қазақ балаларының білім алуына, сауатын ашуына түрлі жолдармен кедергі жасап бақты. Мектеп ашу үшін, мешіт салуға міндетті түрде жергілікті орыс билігінен рұқсат алуға тиіс болды. Ал олардың әр нәрсені сылтауратып рұқсат бермейтіні айқын еді. Орыс - түзем мектептерінде сабақ негізінен орыс тілінде жүретін. Сонымен, 1905 жылы қазақ жерінің түкпір-түкпірінен орыс патшасына жіберілген арыз-тілектер болашақ «Алаш» қозғалысының бағдарламалық негізі болатын. Кейін 1917 жылы «Алаш» партиясы құрылған кезде оның бағдарламасына 1905 жылғы арыз-тілектерде айтылған талаптар негіз болып енді.

Алаш зиялыларының басты идеясы – ұлттық тәуелсіз мемлекет құру еді. Алаш көсемі Ә.Бөкейханов 1917 жылы: «Есік алдынан дауыл, үй артынан жау келді! Алаштың баласы, Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламадан соң, 200 жылда, басына бір қиын іс келді! Ақсақал аға, азамат, іні, от басы араздық дауды қой, бірік, жұрт қызметіне кіріс! Алаштың басын қорғауға қам қыл!» деп Алаш баласын бірігуге, ынтымаққа шақырды. [3; 266 б].

Сол кезеңде ұлттық тең құқылық, халықтың мәдениетін көтеру, сауатын ашу, әйел теңдігі, дін, жер мәселесін т.б. шешу үшін ұлттық саяси партия құру қажеттілігі туындады. Тұңғыш қазақ зиялылары осы ұлттық мәселелерді шешуге тырысты. «Алаш бағдарламасын» құрып, жалпы қазақтардың съезін шақырулары қоғамның дамуына айтарлықтай зор үлес қосты.

1917 жылдың 21 шілдесінде Бүкілқазақтық I съезд шақырылып, съездің күн тәртібіне сол кездегі Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси өміріне тікелей қатысы бар 14 мәселе енгізілді. Бүкілқазақтық I съездің дін, оқу-ағарту және әйел құқығы жөнінде қабылдаған шешімдерінде «Қазақ тұрмысына лайық айрықша сот құрылсын», «Міндетті түрде бастауыш оқу енгізілсін»,

«Білім алу тегін болсын», «Әйелдер саяси құқықта ерлермен тең болсын», «Жеті атаға толмаған жерден қыз алмасын» деген мәселелер айтылды.

Сондай-ақ осы съезде қазақтың саяси партиясын құру туралы сөз болып, қазақ интеллигенциясының өкілдері «Алаш» партиясын құру туралы шешім шығарды.

«Алаш» партиясының ұлттық ұстанымы төмендегідей бес бөлікке бөліп қарастырылды: 1. Жер, жер және жер. Себебі жерсіз Отан жоқ. Әлихан Бөкейхановтың пікірі бойынша: «Қазақтың ежелден пайдаланып келе жатырған жерін қашан қазақтар өз бетінше ғылым мен техникаға сүйеніп толық игермейінше, жер жеке меншікке де, қоныстанушыларға да берілмейді». Яғни, жер - Отан, ал Отанды сатуға да, жекеменшікке айналдыруға да болмайды. Сол жер үшін әр қазақ азаматының намысы жыртылып, ол жерге әр қазақтың тері мен қаны төгілген, - деген ойға негізделеді. 2. Жердің үстіндегі, астындағы, аспанындағы барлық байлық қазақ мемлекетіне қызмет етуі керек. Әлихан Бөкейхановтың пікірінше: «Оның әрбір түйір тасы әр қазақтың өңіріне түйме болып қадалуы керек» болатын. Яғни, бұл тұжырым - өз жерінің игілігін ең алдымен өз елі қажеттілігіне айналдырсын, одан қалса ғана өзгеге бұйырсын деген пікірді білдіреді. 3. Ә.Бөкейхановтың тұжырымы бойынша, «қазақтың жерінде өндірілген «бір уыс жүн сол мемлекеттің азаматтарының үстіне тоқыма болып киілуі» керек, яғни, толыққанды экономикалық тәуелсіздік пен бірлікке қол жеткізуге ұмтылуы қажет. 4. Қазақ мемлекетінде мемлекет құрушы ұлттың тіл, дін үстемдігі болуы қажет, яғни, Х.Досмұхамедовтің ұйғарымына тоқталсақ, «ұлттық мәдениет үстемдігі сақталуы» керек болған. 5. Бесінші тұжырым, негізгі мақсат: тәуелсіз ғылымға, ұлттық салт дәстүрге негізделген заңға сүйеніп, Жапонияның үлгісіндегі ұлттық-демократиялық мемлекет құру болатын [4; 66].

I Бүкілқазақтық съезде құрылған «Алаш» партиясы аз уақыт өмір сүрсе де қазақ тарихында терең із қалдырды. Оның авторлары партия бағдарламасында қазақ халқын дербес даму жолына бағыттайтын мемлекеттік-құқықтық идеяларды ұсына білді [5;76]. Алаштықтардың тәуелсіз, ұлттық дербес мемлекет құру идеясы 1917 жылдың 5-13 желтоқсаны аралығында Орынборда өткен Бүкілқазақтардың екінші съезінде жүзеге асырылды. Алашорда үкіметін басқару үшін 25 кісіден тұратын Уақытша ұлт кеңесі құрылды. Алаштық идея -халықтың идеясы, ұлт идеясы. Алаштықтардың осы ұстанымы кейін олардың өмірлеріне қауіп төндірді. Бірақ, алаштықтар алған бағыттарынан таймады. XX ғасырдың басындағы қазақ интеллигенциясының басты ерекшелігі - олар ұлттық мүддеге адалдық сынағына төтеп бере алды. 70 жыл бойы коммунистік идеология жетегінде өмір сүрсек те, Алаш идеясы өзінің өміршеңдігін көрсетті.

Тәуелсіздік алған тұста Алаш қозғалысының ең ұлы мақсаты – Ұлттық Тәуелсіз мемлекет құру идеясы тәуелсіздік мұраттарымен сабақтасып жатқандығын тарихтың өзі растады. Сондықтан да тәуелсіздік жолында күрескен ұлт зиялыларымыздың есімдері бүгінгі тәуелсіз Қазақстан тарихында ерекше орын алуға тиіс.

Әдебиет

1. Нұрпейісов К. Алаш Һәм Алашорда. — Алматы: "Ататек", 1995. — 256 бет. — ISBN 5-7667-328-6
2. Қойгелдиев М. Оянған сана үні. // Ана тілі. 1990 ж 12 сәуір
3. Бөкейханов Ә. Шығармалар. - Алматы: Қазақстан, 1994. - 384 бет.
4. Жұртбай Т. Алаш идеясы // Қазақ әдебиеті, 2016, 4 наурыз
5. Бәкір Ә. Алаш мұрасы және мемлекеттілік идеясы. // Айқын апта, 2017, №159, 21 қазан.

ӘОЖ 37.013

Арал өңірі ежелгі тайпалары: қоныстарының зерттелуі

Оспанов Е.А., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

В статье рассматривается изучение поселений древних племен Приаралья.

Abstract

The article examines the study of settlements of ancient tribes of the Aral Sea region.

Арал өңірі ежелгі тайпаларының қоныстарының зерттелуі 1895 жылы 11 желтоқсанда Ташкентте құрылған Түркістандағы археология әуесқойларының үйірмесінің жұмысымен тығыз байланысты. Сыр өңірі ескерткіштерінің зерттелуін негізгі төрт кезеңге бөліп қарастыруға болады: Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің қызмет еткен уақыты (1895-1917 жылдар аралығы); Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының зерттеулері (1946-1991 жылдар аралығы); Тәуелсіздік жылдарындағы жаңа зерттеулер.

Түркістандағы археология әуесқойлары үйірмесі Орта Азия, Қазақстанның оңтүстігі мен Жетісудың өткен дәуірлері жөніндегі тарихи деректерді жинаумен айналысқан еді. В.В. Бартольд, Ә.Диваев, В.А.Каллаур, А.К.Кларе, Н.П.Остроумов, Н.Н. Пантусов, И.А.Кастанье сияқты ғалымдар белсенді жұмыс атқарды. Үйірме қызметі археологиялық материалдарды жинауға, ескерткіштерді тіркеуге, сипаттауға бағытталды.

Үйірме мүшесі болған И.А.Кастаньенің шоқтығы биік шығармасының бірі - «Древности Киргизской степи и Оренбургского

края» (1910). Бұл еңбекте Семей облысы және Өскемен уезінің (қазір Шығыс Қазақстан облысы) тарихи, этнографиялық, архитектуралық ескерткіштерін алғаш рет жүйеге келтіріп, сипаттаған. Кастаньенің екі бөлімнен тұратын осы еңбегінің бір бөлімі Орынбор өңіріне арналса, екіншісі – Қазақстанның археологиясы мен этнографиясына арналды. Оның ішінде Сыр бойындағы археологиялық ескерткіштерге жасаған сипаттамасы да кездеседі.

Бұл еңбекте өңірдің тас ғасырының тұрақтары мен Сексеуіл ауылының маңында обалары жайлы қатысты қысқаша деректер және кездейсоқ табылған тас құралдары туралы берілген.

Сексеуіл тұрағына 1938 жылы Л.И. Боровлев, 1944 жылы Г.А. Яншин басқарған геологиялық топ, ал 1955 жылы Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы зерттеу жұмыстарын жүргізген.

Сексеуіл, Жалғыз ағым, Көнту, Қосмола, Құмсай, Жалпақ тұрақтарын зерттеген Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясына С.П. Толстов жетекшілік еткен.

Сырдарияның төменгі ағысын зерттеуде маңызды үлес қосқан Хорезм археологиялық этнографиялық экспедициясының алар орны ерекше. Экспедиция мүшелері 1946–1991 жылдар аралығында аталмыш өңірден екі жүзден астам археологиялық ескерткіштерді анықтап, зерттеу жүргізді. Оңтүстік шығыс Арал маңындағы мыңдаған шақырымға созылған жерді зерттеуде археолог, топограф, топырақтанушы, геоморфолог және т. б. әр саланың білікті мамандары атсалысып, өз үлестерін қосты. Қазба-зерттеумен қатар археология-топографиялық барлау жұмыстары 1954, 1956–1960, 1962, 1966, 1968, 1971–1973 жылдар аралығында үздіксіз жүргізілді. [1,556].

Ескерткіштен шақпақ тастан жасалған құралдар, тас жаңқалары, жебе ұштары, әртүрлі өлшемдегі және пішіндегі қырғыштар, түбі тегіс қыш ыдыс сынықтары жинастырылған. Сондай-ақ найза мен сүңгі ұштары табылған. Сексеуіл ескерткіштерінен мал сүйектері көп шыққан. Олардың 80%-ы қолға үйретілген мал сүйіктері екендігі анықталған. Бұл Қазақстан аумағын мекен еткен байырғы тұрғындардың неолит дәуірінде өнім өндіруге көшкендігін аңғартады.

Сексеуіл тұрағы шағын төбенің үстінде орналасқан. Тұраққа жақын жерде кварциттің, опалдың, халцедонның бай кен орындары бар. Ежелгі адамдар осы тастардың барлығын еңбек құралдарын жасау үшін пайдаланған. Сондай-ақ, тұрақ алаңынан ыдыс-аяқ жасауға арналған балшық алынған.

Сексеуіл тұрағының тұрғындары негізінен аңшылар мен малшылар болған. Олар өз қолдарынан тастан құрал-саймандарды, қару-жарақтарды, әр түрлі ою-өрнегі бар қыш ыдыстарды жасап, отқа тамақ пісірген.

А.Л.Яншин осы аймақта кешенді геологиялық зерттеулер жүргізіп, аймақтың табиғи байлықтары пайдалы қазбаларын

анықтаудың стратегиялық тапсырмасын орындайды. Кейін 1952 жылы ғалым «Геология Северного Приаралья» атты докторлық диссертациясын қорғап, сол жылы оның монографиясы жарық көреді [2,640б]. Осы монографиясы үшін оған 1953 жылы А.П. Карпинский атындағы сыйлық берілді.

Кельтеминар мәдениетінің үлкен тұрақтары, атап айтқанда Сексеуіл, Көнту, Ақеспе, Қара-сандық, Шөлқұм, Тәмпі т.б. Солтүстік Арал маңы мен Кіші Борсық құмдарының маңынан табылған. Олар суға жақын жерлерде орналасқан. Тас құралдарынан басқа, қой, сиыр және құланның сүйектерінің табылуы алғашқы қауымдық тайпалардың отарлап мал өсіру кәсібіне өткендігін көрсетеді.

А.А.Формозов бойынша Арал маңындағы кейінгі келтеминар мәдениеті б.з.д. 2 мыңжылдықтың басында Афанасьев мәдениетінің даму деңгейіне жетеді, андронов мәдениетіне өтудің кейбір белгілері де байқалады. Осы кезеңдерде, археологиялық деректер бойынша, Оңтүстік Арал маңында Сырдария өзенінің негізгі арналары қалыптаса бастаған.

Б.з.д. III-II мыңжылдықтарға жататын Сырдарияның көне арналары Іңкәрдария мен Жаңадария бойындағы Жалпақ 1-6, Қуандария бойындағы Есен-төбе, Қос Мола 1-6, Талас, Аймора 1 тұрақтары осының дәлелі. Бұл Сырдарияның көне алабында судың екі бағытта ағып жатқанын, яғни Іңкәрдария арналарының жүйесі оңтүстіктен батысқа өтіп, Әмудария өзенінің Ақшадария саласына қосылса, Сырдарияның орталық арналарының бөлігі Іңкәрдарияның оңтүстігінен солтүстікке қарай Қуандария сағасы арқылы аққандығын көрсетеді.

Арал өңірінің Кіші Борсық құмында зерттеу жұмыстарын жүргізген кейінгі геологтар Ж.М.Құлымбаев, Б.Ж.Әубекеров, Д.П.Позднышева, А.А.Словарев, О.А.Артюховалардың зерттеулері бойынша өлке тарихы тек неолит дәуірінен басталады деп есептеген. Арал 1, Арал 2, Арал 3, жердің беткі қабатынан тас құралдар жиналып, мақалалары жарияланды.

Арал маңы неолит-қола дәуірі ескерткіштерінің мәдени қабаты сақталмаған. 1954 жылы ашылған ескерткіштердің кейбіреулері тіпті сақталмаған. Осы материалдар 1983-1984 жылдары Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейі қызметкерлерінің Мәскеуге ғылыми іссапарлары нәтижесінде қайтарылып, қазіргі таңда қор бөлімінде және экспозицияға қойылған.

1998-1999 жылдары Арал маңындағы палеолит дәуірінің қоныстарына кең ауқымды барлау жұмыстарын жүргізген Ресей Ғылым академиясы мен Ресей, Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан елдерінің бірлескен археологиялық экспедициясы палеолит және неолит дәуірлерінің қоныстарын қайта зерттеп, нәтижесінде Арал 1-2, 4-6, Ақеспе-Аққыр 1,2, Қазалы ауданындағы Әйтеке би шеберхана

орындары 1-12 палеолит ескерткіштері ашылып, беткі қабатынан тас құралдар жиналған.

Ресей-Қазақстан экспедициясы ашқан Арал 1-8 және Сарышығанақ, Қосаман, Ырғыз тұрақтары негізінде Г.Т.Искаковтың «Каменные индустрия Мугоджар и Северного Приаралья в мезолите-энеолите» атты кандидаттық диссертациясы қорғалды және Солтүстік Арал өңірінің неолиттік тұрақтарына қатысты мақалалар жарияланды. Солтүстік Арал маңынан табылған тұрақтарды неолит дәуірінің ерте немесе соңғы кезеңіне, қола дәуіріне жатқызған [3-8 б].

Сонымен, Сырдарияның төменгі ағысының археологиялық ескерткіштерге бай аймақ екендігін археология әуесқойларының Түркістан үйірмесі мен Хорезм археология этнографиялық экспедициясының жүргізген зерттеу жұмыстарынан анық байқауға болады.

Әдебиет

1. Утубаев Ж.Р., Суюндиқова М.Қ. XIX–XX ғғ. Сырдарияның төменгі ағысындағы археологиялық зерттеулер.// Қазақстан археологиясы № 3 (21) 2023

2. Яншин А.Л. Геология Северного Приаралья М. Московское общество испытателей природы.1953. 736 с.

3.«Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихи-мәдени мұрасы: жаңа ашылымдар мен пәнаралық зерттеулер» атты «ХІІІ Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / Жауапты ред. Р.С. Жуматаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 468 б.

ӘОЖ 94(574)

Қазақстанда ГУЛАГ лагерьлер жүйесінің қалыптасуы (1930-1953жж)

Сембиева Э.М., магистрант,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда
университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

В статье рассматривается формирование лагерной системы ГУЛАГа в Казахстане.

Abstract

The article examines the formation of the Gulag camp system in Kazakhstan.

Қазақ халқы ежелден көшпелі немесе жартылай көшпелі өмір салтын жүргізгені белгілі. Бұл табиғи және экологиялық жағдайларға байланысты болды. Ежелден көшпелі қазақ халқы ірі руларға бөлінді. Әрбір рудың өз көші-қон жолы болды, ол төрт «сегментке» бөлінген -

жазғы, күзгі, қысқы және көктемгі жайылым. Қазақ көшпелілерінің ірі рулар мен тармақтарға бөлінуі биосфера заңдылықтарымен байланысты болды. Қазақ көшпелілерінде сот ісін би жүргізген, сот ісі ауызша, жария түрде жүргізілген және барлық жағдайда заңгерлікке рұқсат етілген. Билер қызметіне сот әдет-ғұрпын жетік білген, шешендік өнерді жетік меңгерген адамдар ғана ие болды.

Бұл туралы Ш.Уәлиханов былай деп жазады: «Қырғыздар арасында би дәрежесіне көтерілу халықтың қандай да бір формальды таңдауымен және халықты билеуші үкіметтің мақұлдауымен белгіленбеген, шешендікпен ұштасатын сот әдет-ғұрыптарын терең білу ғана қырғыздарға бұл құрметті атақ берілді».

Егер көшпелі-қазақтардағы жазалау мәселесіне тоқталсақ, онда бұл жерде дене жазасы, бас бостандығынан айыру немесе өлім жазасы, әдетте, қолданылмады, бірақ негізінен айыппұл салынды, мысалы, адам өлтіру, қылмыскер кун төлеген, басқа қылмыстарды жасағанда – айып төлеген.

Демек, қазақ қоғамында түрме, соған ұқсас мекемелерді салудың қажеті болмаған деп айта аламыз. Мұнда қылмыскер, әдетте, бостандықта болды, оның туыстары оған тәрбиелік ықпал етті, яғни адам өзінің табиғи ортасында түзетілді. Сондықтан қазақ қоғамында адамның түзелу мүмкіндігі туралы идеяны сол кездегі көптеген қазақ ағартушы-ғалымдар қолдады. Мысалы бұл туралы Абай Құнанбаев былай деген: «Қолымда билік болса, адам түзелмейді дегеннің тілін кесіп тастар едім»[1].

XX ғасырдың бейбіт кезеңдерінде әлемнің түрлі елдерінде 170 млн. адам қырылып-жойылыпты. Солардың 110 миллионы немесе үштен екісі, коммунистік бағдардағы елдердің үлесіне келеді. XX ғасырдың алғашқы жартысында билік жүргізген, коммунистік сипаттағы тоталитарлық мемлекеттің негізін қалаған В.И. Ленин мен тоталитарлық мемлекетті тікелей қалыптастырған И.В. Сталиннің тұсында 46,6 миллион жан құрбан болған. Тоталитаризм теориясының тамыры өте тереңде жатыр, ол ғасырлар қойнауынан бастау алады. Ленин мен Сталиннің билігі кезінде контрреволюциялық әрекетте айыпталып 3 777 380 адам сотталып, олардың ішінен 642980 адамға өлім жазасы қолданылды, 25 жылдан төмен мерзімге 2 369 220 адам түрмелер мен лагерь-колонияларға қамалды, 776 180 адам жер аударылып, сүргінге жіберілді. Контрреволюциялық әрекетте айыпталғандардан 2 900 380 адам соттан тыс жазаланып жапа шекті[2]. Оладың қатарында ұлт мүддесі жолында қызмет еткен алаш қайраткерлері қызметі және Кеңестік империяның өз халқына жасаған аяусыз қылмысын атап өтпеске болмас. 1929 жылы Сталиннің нұсқауымен КСРО аумағы бойынша еңбекпен түзеу лагерьлерін көбейту мақсатында арнайы жоспар жасалды. Бұл лагерьлер жөнінде 1930 жылы 7 сәуірде жоба қабылданды. 1920-30 жылдардан КСРО аумақтарында концентрациялық лагерьлер Колымада, Магаданда,

Воркутада, Сібірде, Оралда, Қазақстанда және де басқа аймақтарда жаппай құрыла бастады. Қатал мақсаттағы Орталық Соловецк лагері В.И.Лениннің ұсынысымен 1918 жылы құрылды. Соловки лагері 1918 жылдан бүкіл КСРО құрылымының ГУЛАГ-тік басқару жүйесінің үлгісін жасап берді.

Қазақстан аумағында түрмелер салу патша үкіметінің отаршылдық саясаты дәуірінде басталып, XX ғасырдың басына дейін мұнда сыйымдылығы 150-ден 450 орынға дейінгі 20 шағын түрме салынды. Бұл түрмелердің айтарлықтай кемшілігі олардың сыйымдылық шегінен бірнеше есе асып түсетін көптеген тұтқындарды орналастыруы болды. Адамдардың толып кетуіне байланысты аштық, суық, ауру және тұтқындар арасындағы өлім-жітім бар түрмелерде болды.

1917 жылдың қазан революциясынан кейін қамау орындарын басқару РСФСР Әділет халық комиссариатына жүктелді, оның жанынан қамау орындарының Бас басқармасы құрылып, 1918 жылы мамырда жазалау бөлімі, ал 1919 жылы орталық жазалау бөлімше болып аталды. Қазақстанда 1920 жылы тамызда Қазақ Автономиялық Республикасының құрылуымен КАССР Әділет халық комиссариатының қарамағында ГУМЗ құрылды, оған республика аумағындағы 20 қамауда ұстау орындары (түрме) тікелей бағынды. Сонымен қатар, КАССР НКВД-ның төрт еңбекпен түзеу лагері болды. 1921 жылдың қазан айындағы мәлімет бойынша, КАССР-ның қамау орындарында еңбекпен түзеу лагерлеріндегі тұтқындарды есепке алғанда небәрі 8305 тұтқын болған[2].

1921 жылдың наурыз айының аяғында КАССР Халық Комиссарлар Кеңесінің шешімімен НКВД еңбекпен түзеу лагерлері және полициясы басқаратын тұтқындау үйлері КАССР Әділет халық комиссариатының ГУМЗ құрамына енді. Бұл шешімді осы типтегі мекемелердің әртүрлі бөлімдер бойынша шашыраңқы болуы көбірек күш пен ресурстарды қажет ететіндігімен түсіндіруге болады. Сондықтан оларды бір бөлімге шоғырландыру орынды болды.

Алайда, 1922 жылы Ф.Е. Дзержинскийдің ұсынысы бойынша РСФСР-дің барлық қамау орындары НКВД-ның қарауына берілді. Сондықтан 1922 жылдың жазынан бастап Қазақстандағы барлық қамау орындары КАССР НКВД-ның қарамағына өтті.

Осылайша бүкіл әлемге танымал ГУЛАГ аббревиатурасымен лагерьлердің бас басқармасы 1930 жылы құрылды және 10 жылдан кейін ол КСРО-ның үлкен лагерь-түрме жүйесінің бөлімшелерінің біріне айналды. Алайда лагерьлердің жазалау-репрессиялық жүйесі әлдеқайда ертерек, Кеңес мемлекеті пайда болған алғашқы жылдардан дерлік қалыптасты.

Тарихи деректерге сүйенсек XX ғасырдың 30-50 жылдары Қазақ КСР-де 11 еңбекпен түзеу лагері жұмыс істеді. ГУЛАГ тұтқындарының маңызды бөлігі, қылмыскерлер мен рецидивистерден

басқа, "жала жабу" салдарынан лагерьлерге ұлттық немесе мүлдем еш себепсіз жазықсыз адамдар болды. Олар: АЛЖИР, Карлаг, Дальний, Степной, Песчаный, Камышлаг, Актюбинский, Джезказганлаг, Петропавловский, лагерь Кингир и Усть-Каменогорский. Ал тарихшы Тілеу Көлбаевтың «Ана тілі» газетінде жазылған мақаласында лагерьлер санын мынадай етіп көрсеткен: 1. Ақтөбе лагерь пункті. Ондағылар құрылыс жұмысымен айналысқан, химия зауытын салған. 2. АЛЖИР – Ақмоладағы Отанын сатқандардың әйелдерінің лагерьі. 3. Алматы лагерь пункті. Құрылыс жұмысын жүргізген. 4. Балхашлаг-Балқаш қаласындағы лагерьлердің басқармасы орналасқан. Жер кенін өндіріп, құрылыс жұмысын жүргізген. 5. Жамбыл лагерь пункті. Гипс және цемент өндірген. 6. ЖезқазғанЛАГ. Марганец және жез кенін өндірген, құрылыс жұмысын жүргізген. Тау-кен комбинатын салған. 7. Ырғыз лагерь пункті. Орналасқан жері белгісіз. 8. Қазалы лагерь пункті. Ондағылар кірпіш зауытында жұмыс істеген. 9. ҚамысЛАГ арнаулы лагерьі. 10. КАРЛАГ лагерь басқармасы Долинка елді мекенінде орналасқан. Көмір, түсті металл қазып, ауыл шаруашылығымен айналысқан. 11. Қызылорда лагерь пункті. 12. Көкшетау лагерь пункті. 13. Қостанай лагерь пункті. Петропавловск лагерь пункті. 14. Семей лагерь пункті. 15. СтепЛАГ арнаулы лагерьі. Тау-кен комбинатында жұмыс істеген. Басқармасы Жезқазған қаласында орналасқан. 16. Орал лагерь пункті. 17. Өскемен лагерь пункті. Қорғасын шахтасында жұмыс істеп, полиметалл кенін өндірген. Тау-кен комбинатын салған. 18. Шымкент лагерь пункті. Химия және цемент зауыттарында жұмыс істеген. 19. Екібастұз лагерь пункті. Құрылыс жұмысын жүргізген. Химия және цемент зауыттарында жұмыс істеген. Жоғарыда аталған арнаулы лагерьлердің барлығы 1948 жылы құрылған[3]. Мұндағылардың ерекше режимдегілерден бір ерекшелігі, жұмыс демалыссыз әрі ақысыз жүргізілген. Жұмыс болмай қалған күндері ондағылар темір торланған барақтарда қамаулы болған. Киімдері нөмірленген. Туған-туыстарына екі хаттан артық хат-хабар жазуға рұқсат берілмеген.

Қазақстандағы ГУЛАГ лагерьлерінің құрылу тарихы мен хронологиясын зерделей келе, біз ресейлік тарихшылардың республиканың ерекшеліктеріне байланысты белгілі бір түзетулермен кезеңге бөлудің критерийлері мен нұсқасымен келісуге болады. ГУЛАГ-тың 22 қазақ лагерьінің (соның ішінде құжаттарда лагерьлер деп те аталады: мысалы, Ермаковский лагерьі бөлімі немесе Ермаковлаг) дербес лагерь бөлімшелерінің құрылуы мен қызмет ету тарихында 4 кезеңді бөліп көрсетеміз: 1930–1940 жж; 1941–1948; 1949–1953; 1953–1960 жж. Әрбір кезең ҚазССР лагерь жүйесінің дамуының белгілі бір тенденцияларымен және ерекшеліктерімен сипатталады.

Бірінші (1930–1940) – алғашқы қазақ ГУЛАГ лагерьлерінің құрылу кезеңі. Оны орыс тарихнамасында көрсетілгендей, лагерь жүйесінің қалыптасу уақыты деп атауға болады, бұл кезде үлкен

лагерьлер бас бостандығынан айыру орындарының жалпы ұйымдық құрылымының негізгі элементіне айналады. ҚазССР-де осы кезеңде 5 лагерь құрылды: Қазақстан ИТЛ (Алма-Ата, 1930 ж.), Қарағанды ИТЛ (Қарағанды облысы, Долинское селосы (Долинка), 1931), Прорвинский ИТЛ (Қазақ КСР, о Прорва, Гурьев, 1932 ж.), Жезқазған ИТЛ (Қарағанды облысы, Новый Жезқазған ауылы, 1940), Ақтөбе ИТЛ (Ақтөбе, 1940)[4].

Екінші кезең 1941–1948 жылдар аралығы – Қазақ КСР үшін лагерь жүйесінің барынша кеңею кезеңі болды; Соғыс және КСРО экономикасын қалпына келтіру кезінде бүкіл вертикаль бойынша лагерь мен өндірістік құрылымдардың толық қосылуы болған «лагерь-өндірістік кешен кезеңі». Ең көп лагерьлер осы жылдары пайда болды. Осы кезеңде 1941-1948 жж. 8 лагерь құрылды, тағы 1 лагерь Қазақ КСР-де бір жылға жуық уақыт ішінде көшірілді. Бұл жылдары Кемпірсай ИТЛ (Кемпірсайлаг) (Ақтөбе облысы, Кемпірсай ауылы, 1941–1942), Гурьев АТЛ (Гурлаг) (Гурьев, 1943), Ермаковский ЛО (Ермаковлаг) (Өскемен, 1943–1953), ИТЛ және Қарағанды облысындағы 4-көмір кенішінің құрылысы (Қарағанды, 1943–1944), Қарағанды ИТЛ құрамына кіретін Саранск ИТЛ (Қарағанды, 1945), «Қарағандыжилстрой» ИТЛ (Қарағандыжилстрой ИТЛ) берілді. Карлаг (Қарағанды, 1946–1948), Степнякский ЛО (Ақмола облысы, Степняк, 1947–1953), Майқайың ЛО (Павлодар облысы, Баян-ауыл ауданы, Майқайың поселкесі, 1947–1953). 1942–1943 жылдары Гурьев облысына Астрахан ИТЛ эвакуацияланды. 8 лагерьдің 5-уі ұзаққа барған жоқ – 1-2 жыл өмір сүрді: Кемпірсай (1941-1942), Гурьевский (1943), ИТЛ және Қарағанды облысындағы 4-көмір кенішінің құрылысы (1943-1944), Саран (1945), Қарағанды тұрғын үй ИТЛ (1946–1948), Саранск ИТЛ (1945). Саранск ИТЛ 1 жылдан аз уақыт жұмыс істеді және саны жағынан ең азы болды - 360–380 тұтқын. 1943 жылы құрылған Ермаковлаг ең ұзақ өмір сүрді - 10 жыл (1953 жылға дейін).

Үшінші кезеңді 1949–1953 жылдар аралығын – ГУЛАГ апогейі деп атайды, бұл кезеңде «арнайы» лагерьлер құрылды. Бұл уақыт кеңестік лагерь еңбек жүйесінің даму шыңы болды. Бұл осы кезеңнің бірқатар тән белгілерінен көрінді: ГУЛАГ тұтқындарының санының айтарлықтай өсуі; осы жылдардағы ГУЛАГ атқарған орасан зор экономикалық рөл; оның КСРО әскери-өнеркәсіп кешені объектілерін құрудағы елеулі рөлі; жаңа лагерь өндірістік бөлімшелерінің пайда болуы және т.б.

Лагерьлердің қалыптасу тарихының соңғы кезеңі 1953–1960 жылдар ГУЛАГ-ты қайта құру кезеңі, «өтпелі кезең-өнеркәсіптік-лагерьлер кешені деградацияға ұшырап, ескі ұйымдық формаларға ішінара қайта оралу, жаңа орын іздеу және түрменің мемлекеттік жүйедегі жаңа рөлін» қарастыру кезеңі болып саналады. Бұл кезеңде КСР-де 3 лагерь құрылды (бірақ 2-еуі ғана қатар жұмыс істеді):

Панинский ЛО (Панинлаг) (Павлодар, 1954–1955), оның негізінде 1955 жылы Павлодар ИТЛ (Павлодарлаг) құрылды (Павлодар облысы, Павлодар қ, 1955–1956 ж.ж.) ИТЛ және совхоздар мен астық қоймаларының құрылысы (Атбасар ИТЛ) (Ақмола облысы, Атбасар, 1955–1956 ж.ж.). ГУЛАГ тарихының соңғы кезеңінде құрылған лагерьлер Қазақ КСР-де ұзақ өмір сүрмеді – 2–3 жыл, олардағы тұтқындар саны 3-9 мың адамға дейін болды[2].

Сонымен, біз жүйелеген ГУЛАГ-тың 22 қазақстандық (ҚазССР-де орналасқан) лагерьлер/лагерь бөлімдерінің құрылу және қызмет ету тарихында 4 кезеңді бөліп қарастырамыз. Бірінші (1930–1940) – алғашқы қазақ ГУЛАГ лагерлерінің құрылу кезеңі. Осы кезеңде Қазақ КСР-де 5 лагерь құрылды, олардың бірі Қарағанды ИТЛ (Карлаг) іс жүзінде ГУЛАГ жүйесінің соңына дейін өмір сүрді және КСРО-дағы ең ірі лагерьлердің бірі болды. Екіншісі (1941–1948 жж.) Қазақ КСР үшін лагерь жүйесінің барынша кеңею кезеңі болды. Осы кезеңде Қазақ КСР-де 8 лагерь құрылып, тағы 1 лагерь (Астрахань ИТЛ) Қазақ КСР-не 1 жылға уақытша көшірілді. Осы кезеңде құрылған лагерьлердің көпшілігі (62%) 1–2 жыл ғана жұмыс істеді. Үшіншісі (1949–1953 жж.) республикада «арнайы» лагерьлердің құрылу кезеңі болды, 4 арнайы және 1 тұрақты лагерь құрылды (Құрылыс 790 және ИТЛ). Қазақ КСР-дегі арнайы лагерьлер ең ірі еңбекпен түзеу лагерлерінің бірі болды. Олардың ішінде Степлаг ұзақ жұмыс істеді (8 жыл, 1948 жылдан 1956 жылға дейін). Төртінші (1953–1960 жылдар) ГУЛАГ-ты қайта құру кезеңі болды. Қазақ КСР-де 3 лагерь құрылды. ГУЛАГ тарихының соңғы кезеңінде құрылған лагерьлер Қазақ КСР-де ұзақ өмір сүрген жоқ, тек 2-3 жыл ғана жұмыс істеді. 1950 жылдардың екінші жартысында ГУЛАГ-тың қалыптасқан уақытынан бастап жұмыс істеген республикада 4 еңбекпен түзеу лагері қалды: 1954 жылға дейін Дальний, 1955 жылға дейін-Песчаный, 1956 жылға дейін-Степной, 1957 жыл мен 1959 жылдары ГУЛАГ жүйесінен Қазақ КСР-де тек Карлаг қалды. 1930-1950 жылдар аралығына ГУЛАГ лагерьлер басқармасы 7 аймақ тұрды: Қарағанды, Ақтөбе, Шығыс-Қазақстан, Гурьев, Ақмола, Алматы және Павлодар облыстары. Лагерьлер құрылымдары (бөлімшелер, пункттер, т.б.) Қазақстанның барлық дерлік аймақтарында орналасты. Қазақстанда Қазақ КСР ІМ мәжбүрлі еңбекпен түзеу лагерлері мен колониялары басқармасы болды (УИТЛК 6 одақтық республикада ғана болған)[5].

Дегенмен, Қазақстандағы ГУЛАГ лагерьлерінің саны туралы мәселе әлі де ашық күйінде қалып отыр. Әр жылдардағы басылымдарда Қазақ КСР-де орналасқан лагерьлердің әртүрлі саны көрсетілген. Мұрағаттардағы XX ғасырдағы оқиғалар мен әділетсіз сотталғандардың есімдері туралы көптеген ақпарат дереккөздері жеткілікті және тақырып келешекте әлі де зерттеуді қажет ететіндігі сөзсіз.

Әдебиет

1. Тағдыры қайшылыққа толы тұлға// Ана тілі, 4 наурыз, 2009ж. Әлия Сүлейменова, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ізденушісі
2. Исправительные учреждения Казахстана (историко-правовой аспект). С.К.Бастемиев. Павлодар, 2009г.
3. Исправительно-трудовые лагеря НКВД–МВД СССР на территории Казахстана (30–50-е годы XX века) / С.Д. Дильманов. — Алматы, 2002. — 344 с.
4. Правоохранительные органы и общество. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски / М.К. Козыбаев: [В 2-х кн.]. — Книга вторая. — Алматы: Ғылым, 2000. — 388 с.
5. Ғасыр қасіреті немесе сталиндік түрмелер.Тілеу Көлбаев. // Ана тілі, 11 сәуір, 2011 ж.

ӘОЖ 93/94; 930.2

Бөкенбай батыр және оның ұрпақтары жайындағы тарихи деректер

Сарыбаев А.М., магистрант,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда
университеті, Қызылорда қаласы

Аңдатпа

Кіріспе. Бұл мақалада Табын Бөкенбай батыр және оның ұрпақтары жайында тарихи деректер келітірілген. Атап айтқанда XVIII ғасырда қазақ хандығының Ресей империясының құрамына енген кезден бастап отарлауға қарсы көтеріліске қатысқан Бөкенбай батырдың ұрпақтары, яғни Тіленші батыр, Жолман Тіленшеұлының іс-әрекеттері баяндалады.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Табын Бөкенбай батыр және оның ұрпақтарының азаттық қозғалысы кезеңдеріне тарихи зерттеу жүргізу, оларды жинақтап жеткізу.

Нәтижелер. Мақалада Бөкенбай батыр және оның ұрпақтарына қатысты тақырыптар жөнінде жазылған еңбектер, архивтен алынған құжаттаркеңінен қолданылған.

Қорытынды. Бөкенбай батыр және оның ұрпақтары азаттық қозғалысқа өз үлестерін қосты.

Түйін сөздер: Бас қолбасшы, Қарақұм,

1. Кіріспе.

Қазіргі тарих ғылымының өзекті мәселелерінің бірі XVIII ғасырмен XIX ғасырдағы азаттық көтерске қатысушылардың тарихи сахнадағы орны зерттеу объектісі болып қала береді.. Қазақ даласы батырларға әсте кенде болған емес. Әсіресе 200 жылға таяу уақытқа

созылған қазақ-қалмақ, қазақ-жоңғар соғыстары талай батырларды дүниеге әкелді.

Өкінішке орай, азаттық үшін жан аямай күрескен сол батыр бабаларымыздың көпшілігі арада біраз уақыттар өткен соң ұмытылуға айналды. Біз төменде есімі мен көзсіз ерліктері кезінде барша қазақ даласына аян болса да, кейіннен белгісіз себептермен есімі ұмытыла бастаған ең жаужүрек батырларының бірі – Табын Бөкенбай мен оның ұрпақтары

Қарастырылып отырған мәселесінің өзектілігі қоғамдағы азаттық күреске қатысушы кейіпкерлер тарихына деген қызығушылықтың артуымен де дәлелденеді.

2. Материалдар мен әдістер.

Мақала мазмұны бойынша басты қорытындылар жасауға мүмкіндік берген басты дерек – ғылыми еңбектер болып табылады. Тек мақалалар ғана емес, сонымен қатар азаттық күреске қатысты мазмұнды басқа да ақпараттары бар өте құнды да қажетті мәліметтер жинақталған. Мақалада тарихи әдістер жиынтығы қолданылған: тарихи-салыстырмалы әдіс және тарихи жүйелілік.

3. Талқылау.

XVIII ғасырмен XIX ғасырдағы азаттық көтеріліске қатысушылардың алатын орны туралы тақырыптар кең көлемде зерттелген. Бірнеше ғалымдар бұл тақырып төңірегінде мақалалар, еңбектер жазған. Одан бөлек жекелеген батырларға арналып жазылған еңбектер де жетерлік.

Алайда тарихта арғын Бөгенбай туралы біршама еңбектер кездескенмен. Табын Бөкенбай мен оның ұрпақтарының азаттық қозғалыстағы алатын орны көп зерттелмеген болып саналады. Мақалада көбінесе ғылыми мақалалар мен зерттеуші ғалымдардың мақалалары қолданылған. Сонымен қатар публицистикалық материалдар пайдаланылған.

4. Зерттеу нәтижелері.

Табын Бөкенбай батыр – XVIII ғасырдың I-жартысындағы аса көрнекті мемлекет қайраткері, атақты батыр әрі би, жоңғар-қалмақ шапқыншылығына қарсы азаттық күресті ұйымдастырушылардың бірі, қазақтың біріккен әскерін басқарған Бас Қолбасшы және Жетіру бірлестігінің басқарушы биі.

Бөкенбай батыр 1669 жыл шамасында дүниеге келген. Ол 1669 жылы қазіргі Батыс Қазақстан облысының территориясындағы Аққұм деген жерде дүниеге келген. Әкесінің есімі Бисембі, ол да батыр болған, ел арасында Қарабатыр атанып кеткен.

Бөкенбайдың өз жеке бас ерлігімен, батырлығымен атының шыға бастауы шамамен XVII ғ. соңында болуы керек. Кез келген батырдың атын шығаратын көбіне оның жас күнінде көрсеткен ерлігі, не шайқас алдындағы жауымен шығатын алғашқы жекпе-жегі еді. Бұл тұрғыда Бөкенбайдың жас кезі туралы көп дерек жоқ, бірақ ол да жас

Әбілқайыр сияқты ақтабаннан көп бұрынғы Еділ қалмақтарымен соғыстарда көзге түскендігі сөзсіз.

1710 жылы күз айларының бірінде Арал өңіріндегі Қарақұмда қазақтың хандары, сұлтандары, билері мен батырлары бас қосқан үлкен жиын өтеді. Кіші жүздің барлық үш одағы мен Орта жүздің бірқатар руларының өкілдері қатысқан бұл кеңесте негізінен жоңғарлармен қарым-қатынас мәселелері талқыланады. Ол сол жылы болған жоңғарлардың кезекті ірі шабуылының салдарынан ұйымдастырылған болатын.

Бұл тарихта Қарақұм жиыны ретінде белгілі, бұл мәжіліс туралы алғаш рет 1803 ж. сол өңірлерде тұтқында болған орыс офицері Я.П. Гавердовский жергілікті Әлімұлы ақсақалдарынан жазып алған.

Гавердовскийдің жазуынша, қазақтың игі жақсылары жоңғарларға қатысты басты мәселеде көпке дейін ортақ шешімге келе алмапты. Жоңғарлар әскери қуаты жағынан қаншалықты күшті болса, сол кезде жасы біразға келген Тәуке хан мен Қайып, Әбілқайыр сияқты жеке билеушілер басқарған, саяси бөлшектенген қазақ күші бытыраңқы болатын. Сол себепті қызу талас кезінде кейбір билер жоңғарларға бағынуды ұсынса, енді біреулері өз мекендерін тастап, Еділден өтіп бас сауғалауды жөн көреді. Жан-жаққа тарап, бытырап қашуды ұсынғандар да болады. Осындай таластардың дәл қызған шағында, жоғарыдағы ұсыныстарға жаны күйіп кеткен Табын Бөкенбай батыр билердің ортасына атып шығып, үстіндегі өз киімін өзі жыртып, қылышын жоғары көтеріп: « Уа, ағайын! Жауларымыздан кек аламыз, қасық қанымыз қалғанша шайқасып өлеміз! Ауылдарымыздың күл болып, қыздарымыздың күң болғанына қалайша төземіз. Қоян секілді қашқанша, шайқаста өлген артық. Мінін дер атқа, еріндер соңымнан...» деген сөздерімен беттері қайтып, еңсесі түскен жұртшылықты дүр сілкінтеді.[1]

Түпнұсқадан ауытқымас үшін орыс офицерінің жазғанын сол күйінде келтірейік: «... слабые души даже среди сего собрания обнаружили страх свой, и предлагали искать безопасности от милосердия контайши, другие хотели оставить жилища свои и спасаться бегством за р. Волгу, а некоторые подобно зайцам, желали рассеяться в разные стороны и колебали было постоянство многих. Но известный в то время по храбрости старшина Буканбай уничтожил сии предприятия их. Киргизы [казахи] рассказывают, что он среди жаркого спора, разорвав на себе одежду и повернув в круг совета меч свой, говорил с иступлением: «Отомстим врагам нашим, умрем с оружием, не будем слабыми зрителями разграбленных кочевков и плененных детей наших. Робели ли когда воины равнин кипчакских! Сия брада еще не украсилась сединою, как я багрил руки свои в крови неприятелей. Теперь могу ль равнодушно снести тиранство от варваров? Еще нет недостатка в добрых конях! Еще не опустел колчан со стрелами!». [2]

Қарақұм жиыны ақыры анталған жаулармен шайқасу керек деген шешім қабылдап, қазақ жасағын басқаруға табын Бөкенбай батырды тағайындайды. Жазушы Мұхтар Мағауиннің жазбаларында аталмыш оқиға жайлы – қазақ тарихында тұңғыш рет халық тағдыры ақсүйек би-төреге емес қара қылыш батырға тапсырылды делінеді.[3]

Тевкелевтің Кіші ордаға келуі жайлы Ресей Мемлекеттік Кеңес мүшесі, отарлау теоретиктерінің бірі Алексей Ираклиевич Левшин өзінің зерттеу еңбегінде: «Тевкелевтің Ордаға келуі қырғыздарды (қазақтар) қатты толқытты. Олар бостандығын жоғалтып алатыны жөнінде ойланған кезде ашу-ызаға булықты. Тевкелевті өлтірмек болды» дейді

Елші Тевкелевті өлімнен арашалып қалған адам – Бөкенбай батыр. Орыс елшісі 1732 жылы 5 қаңтарда Сыртқы істер алқасына жазған хабарламасында: «Мен олардың (қазақтардың) харам ниеттерін білген соң жаныма башқұрттарды шақырып алып, бұдан қалай құтылуға болатынын сұрап ақылға салдым. Башқұрттар бұдан құтылудың бір ғана жолы бар. Ол – осы елдің ықпалды адамдары Бөкенбай батыр мен оның күйеу баласы Есет батыр, оның немере ағасы Құдайназар мырзаның тілін табу керек дегенді айтты. Расында, башқұрттардан олардың өлсе өлімтігі артық һәм байлығы да шаш-етектен екен... Алайда мен ханға шабарман жіберіп аман алып қалуын өтіндім. Хан менің шабарманымнан Бөкенбай батырды іздеп тапсын, одан басқа құтылатын жол жоқ деп сәлем айтыпты» дейді

Бөкенбай батыр орыс елшісін ажалдан құтқарып қана қоймай, өзіне қарасты ұлысқа көшіріп алады және алаңсыз жұмыс жүргізуіне қолай туғызады. Тіпті елшілік миссиясы аяқталып Уфаға аттанғанда шағын жасақпен қорғап-қоршап шығарып салады. Осы еңбегі үшін Тевкелев батырға 500 рубль сыйлық ұсынады. Бұл марапаттан Бөкенбай батыр бас тартқаны айтылады. [4]

Бөкенбай батырдың қазасы жайында да жазба деректер кездеспейді. Алайда халық арасында сақталған әңгімелер желісі бойынша батыр 1742 жылы түрікмендермен болған шайқаста қаза табады.

Енді Бөкенбай батырдан-Тіленші, Мәмбет, Бейбіт, Бүркіт тарайды

Ал енді Бөкенбайдың ұлы Тіленші тархан жайында тоқтасақ. Тіленші Сырым батырдың серіктерінің бірі болған. «Өз елінде әкесі сияқты беделді, әрі би, әрі батыр Тіленші елдің отарлық бұғаудан құтылуы қажеттігін бұдан да ертерек түсініп, Сырыммен бірге Ресейдегі Е.Пугачев бастаған шаруалар көтерілісіне катысады. Пугачев көтерілісі аяқталған соң, яғни 1775 жылы қазақ даласында «Көрінбейтін Көктемір» қозғалысы басталды.

Тіленші де осы қозғалысқа катысады. Одан кейін 14 жылға созылған Сырым Датұлы бастаған көтеріліске 1785 жылы 1500 жігітпен барып қосылады». «Тіленшінің құрметіне Қобда ауданы Қиыл

өзенінің жағасындағы қыратты төбені «Тіленші төбесі» деп атаған. Осы сан көтерілістерге қатысқан Тіленшіден-Әбдуәли, Ақпан, Токпан, Есенаман батыр, Жоламан батыр, Әжібай тарайды».

Сонымен Жоламанның шежіресіне жүгінсек, атадан балаға мирас болып қалғаны батырлық пен билеушілік. Тіленшінің қалған балаларының бәрі бай, дәулетті тұрған. Оған дәлел профессор Әбілсейіт Мұхтар «Жоламанның әділ би ретінде мойындалуымен бірге оның 500-дей жылқысы, 2000-дай ұсақ жандықтары, елу түйесі, көптеген ірі қарасы бар адам.

Сонымен бірге, оның он ұлы, екі бауыры-Есенаман мен Әжібайда тоғыз ұл, қайтыс болған бауыры Едігенің алты ұлы барлығы, олардың бар екендігі, бірге көшіп-қонатыны анықталған» дей келе, - «Жоламанның Бостыбай, Томалақ атты бауырларын атап өтеді», «Жоламанды кезінде халық өте қадірлеп, «Алдаспан», «Көктемір», «Кезілеспес» деп сүйіспеншілікпен атаған. Ол он тоғызыншы ғасырдың бірінші жартысында қазіргі БҚО, Шыңғырлау ауданы, Алмаз ауылдық округінің Қаратал мекенінде өмір сүрген, қол бастаған батыр, табын руының старшыны.

1785 жылы билер кеңесінде Жетіру шекаралық сотының далалық бөлімшесі- расправының мүшесі болып сайланған». Ал оның қайтыс болуына қатысты деректер Ә.Мұхтардың «1848 жылы 23 қазанда Арыстан Жантөриннің шекаралық комиссияға Жоламанның әлде қашан қайтыс болғандығы туралы айтқанын алға тартып, оның қайтыс болған уақытын 1846 жыл» деп жобалайды.[5]

5. Қорытынды

Азаттық күрестер тақырыбы ел тарихының маңызды бөліктерінің бірін құрайды. Бірқатар саяси бытыраңқылығына қарамастан далалық халықтар арасында көп санды әрі біршама қуатты болып табылған қазақ қауымдары өздері іспетті көшпелі халықтарға тойтарыстар беріп отырды. Бүгінгі күні негізгі қасиетті байлығымыз- Ұлан-байтақ атамекенді сақтауға қаны мен терін төккен Табын Бөкенбай батыр және оның ұрпақтарының азаттық қозғалысында елі мен жұртының ертеңі үшін алаңдауы оның халқының нағыз патриоты екендігін дәлелдейді.

Әдебиет

1. Нұржан Жетпісбай, Батыр Бөкенбай. Тураниформ.15.10.2017
2. История Казахстана в русских источниках XVI-XIX вв. 5 том.А., 2007. 393-394 бб.
3. Баһадүр батыр Бөкенбай. Ақтөбе. ЖК С.Т. Жанәділов баспаханасы.2011жыл. 362бет
4. Бекен Қайратұлы. Егемен Қазақстан газеті.22.11.2017. <https://egemen.kz/article/158660-bokenbay-batyr-dgane-onynh-zamany>

ӘОЖ 94(470)"16/18"

**Кеңес одағы ыдырағаннан кейінгі Ресей және ұжымдық
батыс елдері қатынастарындағы өзгерістер**

Сәтбай Т.Я., т.ғ.д., қауымдастырылған профессор,
Нұрғалиев Ж.Е., магистрант,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

В статье рассматриваются исторические предпосылки распада Советского Союза. Отмечается, что СССР является одним из последних империй существовавшей в истории человечества. Раскрываются объективные и субъективные причины ее распада. Распад СССР привел к геополитическим изменениям во всем мире и регионах. Распад великой державы – во-первых, положил начало процессу глобализации – нового этапа развития человечества во всем мире. Весь мир превратился в единую информационную, экономическую, политическую систему.

Противостояние и конфронтация биполярных держав ушли в прошлое, и на протяжении десятилетий формировался однополярная система во главе США которая доминирует на международной арене, что вызывает раздражение со стороны, прежде всего, России и Китая. В результате распада СССР политическая карта на евразийском пространстве изменилась, и появилось 15 новых государств, которые примыкали к разным международным организациям.

Abstract

The article examines the historical background of the collapse of the Soviet Union. It is noted that the USSR is one of the last empires to exist in human history. The objective and subjective reasons for its collapse are revealed. The collapse of the USSR led to geopolitical changes throughout the world and regions. The collapse of a great power, firstly, marked the beginning of the process of globalization - a new stage in the development of humanity throughout the world. The whole world has turned into a single information, economic and political system.

Confrontation and confrontation between bipolar powers are a thing of the past, and over the course of decades, a unipolar system led by the United States has been formed, which dominates the international arena, which causes irritation from, first of all, Russia and China. As a result of the collapse of the USSR, the political map in the Eurasian space changed, and 15 new states appeared that adjoined various international organizations.

КСРО ыдырауының алғашқы күндерінен бастап жаңа тәуелсіз мемлекеттер өздерінің жеке геосаяси және геоэкономикалық мүдделерін алға тарта бастады. Еуропаның саяси картасы өзгерді. Югославия мен Чехославия ыдырағаннан кейін де жаңа мемлекеттер құрылып жатты. КСРО-ның соңғы күндері Варшава келісімшарты мен ЭОК қоғамдастығы елдерінің ұйымдары тарады, Германия бірікті. «Масаты революциялары» нәтижесінде социалистік режимдер күйреп, Шығыс Еуропа елдері Еуроодақ елдерімен интеграциялану жолына түсіп, бұл үдеріс ондаған жылдарға созылды. Посткеңестік кеңістікте «батысшыл» құрылымдар құрылды. Алайда, «батысшыл» ГУАМ (1997 құрылған демократия мен экономикалық дамуды қолдау) құрылымдарының қызметі қайшылыққа толы болып сәтсіздікке ұшырады. Оның себебі – мүдделердің тым алшақтығы мен әрбағыттылығында болды және көпшілігі ашықтан ашық Ресейге қарсылық жолын таңдап алды. Әсіресе, Украина табанды позиция ұстанды. Мұндай антиресейлік коалицияны орыс елі ұлы Литва княздығы, Ливан ордені мен Қырым хандығы заманынан бері көрмеген еді. Сондай-ақ, КСРО құрамындағы және Ресей федерациясындағы түркітілдес халықтар Түркияға іш тарта бастады. Экономикалық жағынан әлдеқайда тұрақты Түркия – бұрынғы Кеңес Одағы құрамындағы республикаларға моральдық идеологиялық және экономикалық қолдауын күшейтті. Түркиямен белсенді жақындасу бұрынғы Кеңес республикаларына, оның ішінде Украинаға да тән болды. Бүгінгі Ресей шығыс Еуропа елдерінің көпшілігімен ортақ шекарасы болмай қалды. Ортақ шекара Түркия, Иран, Ауғанстан, Үндістанмен болмады. Осылайша, Мәскеу мемлекеті мен Ресей императорларының барлық жетістерінен айырылған қазіргі Ресейдің қоғамдық пікірінде бұрынғы империялық көңіл-күйді аңсаған саяси элита топтары қалыптасты.

Кеңес Одағы ыдырауының шешуші салдарларының бірі – екі астам держава елдері арасындағы қатынасты реттеген «Ялта-Потсдам» конференцияларының шешімдерін ревизиялау болды. Қайта құру жылдарындағы М.Горбачевтың Батыс елдеріне жеңілдіктер беруі, сыртқы саяси мүдделерде шегінуі – жалпылама алғанда, Кеңес Одағы мен Ресей Федерациясы мүдделеріне орасан зор нұқсан келтірді. [1.16] Мұндай жағдайда, екінші дүниежүзілік соғысты қорытындылаған Ялта-Потсдам конференцияларының тәртіптерін доктриналды қатаң ұстану мүмкін болмай қалды. Осылайша, биполярлық әлемдік жүйе қиратылып, ол алғашында үлкен дағдарысты тудырған жоқ. Әскери қақтығыстар мен соғыстарға дейін іс барған жоқ, бірақ КСРО-ның қауіпсіздігі мен территориялық тұтастығына орасан зор нұқсан келтірілді. Алайда ХХІ ғасырдың алғашқы онжылдықтарында АҚШ-тың экономикалық позицияларының төмендеуі халықаралық көптарاپты қатынастарды реттеудің жаңа кезеңіне алып келді. 2007 жылы Мюнхенде сөз сөйлеген Ресей Президенті В.В.Путин

«Ұжымдық Батыс» елдерінің Ресей мүдделерімен санасқысы келмейтіндігі жайлы өткір позициясын білдірді.[2] Бұған қоса, Путиннің Ресей Федерациясының олигархтарына қарсы күресі, жазалау науқанын ұйымдастыруы – әлемдік демократиялық қауымдастықтар тарапынан наразылық туғызып, халықаралық қатынастарды шиеленістірді. Ресей мен ұжымдық батыс елдері арасындағы қарым-қатынастарды одан әрі ушықтырған 2014 жылы Ресейдің Украинаның Қырым түбегін оккупациялауы болды. Бұған, Украинаның антиресейлік саясаты да ықпал етті.

КСРО ыдырауының аса маңызды салдарларының бірі – 1989 жылы Берлин қабырғасының құлатылуы еді. 2010 жылы 3 қазанда неміс халқы біріккен Германияның 20 жылдығын атап өтті. Бұл Еуропадағы түбегейлі геосаяси трансформацияларға алып келіп, еуропалық ықпал мен күштер орталығын Мәскеуден Берлинге ауыстырды. Кейбір зерттеушілер Еуропада жүрген өзгерістерге қатысты «немістердің жолы болғандығы» жайлы жазды. Олардың айтар уәждері: XX ғасырдың соңында КСРО 15 мемлекетке, Югославия 6, Чехословакия 2 елдерге бөлініп кетсе, немістер ғана өздерінің біртұтастығына қол жеткізді. Алайда, тарихи деректерге сүйенсек, КСРО 1953 жылы-ақ, егер Германия бейтараптығын сақтайтын болса, оның бірігуіне қарсылық білдірмейтінін ұсынған болатын. И.Сталин қайтыс боларының алдында осы мәселеге қатысты АҚШ, Англия, Франция басшыларына нота жіберіп те үлгерген. Батыс елдері жетекшілері бұл ұсыныстан бас тартты, өйткені өркендеп келе жатқан Германия оларға КСРО-ға қарсы одақтас ретінде керек еді [3.36]. Берлин қабырғасы құлағаннан кейін Германияның бірігу мәселесі өзінен-өзі туды. Бір қызығы, Франция Президенті Ф.Миттеран мен Ұлыбританияның премьер министрі Германияның бірігуіне қарсы болды. АҚШ елдің бірігуін қолдап, Франция мен Англия сияқты әріптестеріне қысып көрсетіп, аса күрделі дипломатиялық күрестерді, саудаласуды тудырды. Нәтижесінде Франция ГФР-дың Еуроодақтың ортақ валютасы – «еуроға» келісімін алды. Бұл Германия үшін де оңай болған жоқ. Өйткені сол тұста Еуропадағы ең тұрақты және орнықты валюта «дойча марктен» бас тартып, «еуроға» өту Германия үшін тиімді емес еді. Бірақ елдің бірігуі күн тәртібінде тұрған Германия шегінуге мәжбүр болатын. Өз кезегінде Т.Коль ешқандай жағдайда НАТО құрамынан шықпауға уәде берді. Тек Кеңес Одағы – 50 млрд «дойча марк» өтем алуға келісім берді. Бұл сол кездегі өлшеммен өте аз қаржы болатын. Неміс саясаттанушысы А.Рар айтуынша, бұл бар болғаны Германияның «бір аптада табатын табысы» болатын [4.12].

Осылайша, Кеңес Одағының келісімімен Германияның бірігуі Бисмарктың «Темір мен қан төгусіз» жүзеге асырылды. Кеңес басшылары (Горбачев пен Ельцин) ізгілік танытып, жалпы адамзаттық құндылықтар тұрғысынан қарағанымен Батыс саясатшылары

тарапынан жеткілікті бағаланбады. А.Рардың жазуынша «1990 жылы Кремль Германияға ешқандай артық шарттар қойған жоқ. Горбачев Ялта бітімінің құлағанымен, немістердің қандай әскери және экономикалық одаққа кіруіне ерікті екендігіне тез келісімін берді. Германия НАТО мен Еуроодақтан шығу құқын пайдаланады деудің өзі аңқаулық болған болар еді»[4.36]. Сөйтіп автордың пікірінше, ГФР ГДР-ді «кедей туысқанындай» жұтып қойды. Көп ұзамай, ГФР бұрынғы ГДР-ді дамытуға 2 триллион доллар жұмсап, ГДР халқының 40%-ға жуығы әлеуметтік көмек алды. Ерекшелігі көмектің негізгі бөлігі жаңа өндіріс орындарын салуға жұмсалды. Өкінішке қарай, бұрынғы Кеңес республикаларының көпшілігінде шетел инвестициясы оңтайлы пайдаланылмай, негізінен өндіріске емес, банк құрылымдарын дамытуға жұмсаған болатын. Ресей мамандарының пікірінше, сол уақытта батыс саясаткерлері үшін Горбачевтен айланып асыру қиынға түскен жоқ. КОКП Орталық Комитетінің Бас хатшысы үшін билікке өз орнын сақтап қалу жолында қайткен күнде де шетел кредиттерін алу өте маңызды болды. Алайда алынған несиелер де М.Горбачевты құтқарып қала алмады. Халықтың да үміті ақталмады. Олардың көпшілігі «дүние жүзілік өркениетке ораламыз, сөйтіп ел қатарлы өмір сүретін боламыз» дейтін үміттің жетегінде еді.

КСРО ыдырауының басты себептерінің бірі ретінде қазіргі Ресей зерттеушілері сыртқы факторлардың ықпалына айрықша мән береді. Біздің ойымызша, ондай тұжырымдар мен пікірлер мейлінше негізсіз. КСРО басқа сыртқы күштермен күрестің немесе соғысты нәтижесінде емес, ішкі шешілмейтін қайшылықтар нәтижесінде құлады. КСРО М.Горбачев пен Б.Ельцин тарапынан жүзеге асырылған «қайта құру» мен екеуара өткен билік үшін күрес нәтижесінде құлады [5.56]. Б.Ельцин басқарған онжылдықта – ішкі және сыртқы қиратушы күштердің іс-қимылына тойтарыс беру мүмкін болмады [6.17]. Ресей Федерациясының дүние жүзіндегі геосаяси рөлі күрт төмендеді. ХХІ ғасырдың екінші онжылдығында жүргізілген Сириядағы ИГИЛ-ді талқандауға белсенді араласу да оның халықаралық ықпалының өсуіне, беделінің артуына жәрдемдесе алмады. 2014 жылғы Қырымды оккупациялау Ресей Федерациясының халықаралық оқшаулануын одан әрі тереңдетті [7.103].

Қорытындылай келгенде, КСРО ыдырауы дүние жүзінде және аймақтарда геосаяси өзгерістерге алып келді. Алып мемлекеттің ыдырауы – біріншіден, дүние жүзінде адамзат дамуының жаңа кезеңі – жаһандану үдерісін бастап берді. Бүкіл әлем біртұтас ақпараттық, экономикалық, саяси жүйеге айналды. Биполярлық астам державалар егесуі мен текетіресуі өткенге кетіп, ондаған жылдар бойы АҚШ үстемдігіндегі бірполярлық жүйе көпполярлық жүйемен алмасты. Еуразия кеңістігіндегі саяси карта өзгеріп, 15 жаңа мемлекет пайда болды. КСРО-дан кейін Югославия мен Чехословакия ыдырады. Бұрынғы Еуразия кеңістігінде халықаралық жанжалдардың жаңа

ошақтары дүниеге келіп, жаңа проблемаларды тудырды. КСРО-ның ыдырауымен шамамен он жыл ішінде (1991-2001) әлемдік саяси жүйеде бірполярлық АҚШ үстемдігі орнады. Таяу және орта шығыстағы жанжал ошақтары АҚШ-тың тікелей араласуымен шешімін тауып жатты. Саяси-мәдени Батыс елдерінің шекаралық кеңеюі жүріп, бұрын орта және шығыс Еуропа елдері Батысқа кірмесе, енді ол Батыстың ажырамас бөлігіне айналды. Іс жүзінде Еуроодақ және НАТО структуралары бұл елдердің әскери күштерін өз қарамағына алды. ХХІ ғасырда Қытай әлемдік дамудың екінші аса ірі орталығына айналып, бұрынғы КСРО-ның орнын басты. КСРО-ның ыдырауымен саяси және ғылыми ортада салқын соғыста кімнің жеңгендігі туралы пікірталастар басталып кетті. Ұжымдық батыс елдерінде салқын соғыста «Батыстың» жеңгендігі туралы орнықты пікір қалыптасса, Ресей ғылыми және саяси қоғамдық пікірде Ресейдің жеңілгендігі мойындалмай, тарихи қажеттіліктен туған феноменалды құбылыс ретінде қарастырылды. КСРО ыдырауының бұрынғы Кеңес республикалары халықтарының саяси-мәдени және экономикалық дамуына да жол ашты. КСРО-ның тарихи сахнадан империя ретінде ыдырауы салыстырмалы түрде үлкен қанды соғыстарға әкелмей, бейбіт жүруі де әлемдік тарихтың бірегей құбылыстарының біріне жатады.

Әдебиет

1. Горбачев М.С. Остаюсь оптимистом. М.: Аст. 2017-16 с.
2. Речь Путина на Мюнхенской конференции от 2007 года. https://youtu.be/pLp_lbmsEVk?si=-Iz-qAlxbBoOWZpU
3. Станкевич З.А. Историко-правовые аспекты распада Союза ССР. Дис.д-ра юридических наук. М.2002 – 344с.
4. А.Рар. Путин и Запад. От любви до ненависти... Рар А. Москва, Издательство: Издательство АЛГОРИТМ, 2014 – 224 с.
5. Ельцин Б.Н. Записки президента: размышления, воспоминания, впечатления... М.:Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008-375 с.
6. Лукашевич Д.А. Распад СССР: историко-правовое исследование: автореф.дис.канд.юридич.наук: 12.00.01. Москва, 2013-26с.
7. Глущенко А.И. Россия – Украина: забытые и искаженные страницы истории (1988-2015). Духовно-нравственные аспекты. В двух томах. Т.2-303. М.2015

Қожабеков Н.А., магистр, аға оқытушы,
Бейсен М.А., студент,
Ж.А.Тәшенев университеті, Шымкент қаласы,
Бегалиева Б.Т., магистр, оқытушы,
Х. Әлімжанов атындағы ЖОМ, Шымкент қаласы

Резюме

В данной статье рассматриваются основные стратегические направления развития независимого Казахстана в процессе глобализации и обновления.

Abstract

The main strategic directions of the development of independent Kazakhstan in the process of globalization and modernization.

Жаһандану, немесе Глобализация (ағылш. глобал — «әлемдік», «дүниежүзілік», «жалпы») — жаңа жалпыәлемдік саяси, экономикалық, мәдени және ақпараттық тұтастық құрылуының үрдісі. Терминді ғылыми айналымға алғаш рет 1983 жылы енгізген америкалық экономист Теодор Левитт. Жаһанданудың жаңа сатысының түрлі аспектілерін 20 ғасырдың ортасынан бастап Уолт Ростоу, Дэниел Белл, Алвин Тофлер, Питер Дракер, Джон Нейсбитт, Лестер Туроу зерделеді. Олар ғылымға “интеллектуалдық индустриялар экономикасы”, “ақпараттық қоғам”, “техникалық революция”, “ақпараттық жарылыс”, “ғаламдық ауыл” деген ұғымдарды енгізді.

Жаһанданудың төмендегідей негізгі құрамдас бөліктері бар: “менталдық” немесе мәдени Жаһандану — дәстүрлердің, діндердің, мәдениеттер мен идеологиялардың “ұқсастануының” кешендік үрдісі. Қазіргі таңда бүкіл әлем, негізінен, 6 жаһандық діни жүйеге (христиандық, ислам, иудаизм, индуизм, буддизм, конфуцийшілдік) бөлінеді.

Адамзаттық мәдени құндылықтар ортақтығының күшеюі үрдісі “менталдық” Жаһанданудың бір көрінісі болып табылады. Соның ішінде америкалық мәдени дәстүр “планетарлық” деп аталынып жүр. Мәдени жаһандану саласында бүгінгі күннің өзінде біртұтас жалпыадамзаттық мәдениеттің нышандары — жаңа нысандармен (желілік мәдениет, кибермәдениет) ұштасқан ежелгі мәдени дәстүрлердің (классикалық, еуропалық, америкалық, шығыстық, мұсылмандық және үнділік) синтезі көріне бастады.

Бұл жағдай әрбір ұлттық, халықтың өзіне тән ділі мен мәдениетін сақтап қалуы жолында орасан зор күш-жігер жұмсауын талап етеді; экономикалық жаһандану екі үрдістің жиынтығын — нарықтардың жаһандануын (капиталдық, еңбек ресурстарының,

тауарлардың және қызмет көрсетулердің) және экономикалық нысандардың жаһандануын білдіреді және экономиканың ұйымдық құрылымдарының — компаниялардың, фирмалардың, корпорациялардың іріленуімен түсіндіріледі. аумақтық Жаһандану — мемлекетаралық құрылымдардың күшею үрдісі.

Мемлекетаралық экономикалық және әскери-саяси одақтар Жаһанданудың барынша жоғары деңгейдегі мәнін көрсетеді. Бұл ретте Жаһандану нәтижесінде болашақта ұлттық мемлекеттерге немесе басқа да аумақтық құрылымдарға бөлінбейтін біртұтас өркениет құрылуы мүмкін деген болжам айтылады.

Бірақ ол ұлттар мен халықтар арасындағы этникалық және мәдени айырмашылықтар барынша жойылған жағдайда ғана жүзеге асуы мүмкін. Кейбір мамандар дәстүрлі мемлекеттерді аймақтық қауымдастықтардың ығыстыру үрдісі дами түседі деп есептейді. Ал енді бір зерттеушілер аймақтық қоғамдасу үрдісін бүкіләлемдік Жаһанданудың зиянды әсерінен қорғанудың бірден бір жолы деп қарайды. Жаһандану артықшылықтары мен кемшіліктері өңдеу Дамушы елдер үшін жаһандану үрдісі тудыратын мәселелер мен қауіп-қатерлер. Жаһандану үрдістері әртүрлі әлеуметтік және экономикалық даму деңгейдегі дамушы елдерге және халықтарға алуан түрлі әсер етеді. [1]

Дамушы елдерге жаһандану дамуға жаңа мүмкіндіктер жасайды. Сонымен қатар, осы елдер үшін аса үлкен қиындықтар да туғызады. Мысалы, дамыған елдермен салыстырғанда, дамушы елдердің артта қалу деңгейі күн санап арта түседі. Ғаламдық нарықтық экономикаға ену үшін дамушы елдерден өз әлеуметтік - экономикалық құрылымын түбегейлі өзгертіп, барынша күш - жігер салуын талап етеді.

Халықаралық нарық толығымен көпұлтты компаниялардың және дамыған постиндустриалды елдердің "ойын ережелеріне" бағынады. Дамушы елдердің әлеуметтік-экономикалық дамуы, ғылым, техника және технологиялар деңгейі әзірге өте төмен, ал бұл өз кезегінде олардың дамыған елдермен қатар бір деңгейде әлемдік нарықта бәсекеге түсуге мүмкіндік бермейді.

Дамушы елдердің алдында әлемдік ғаламданушы экономикаға кірігу міндеті тұр. Ал, екінші жағынан олар дамыған елдерге тәуелді болудан қашады. Жаһандық мемлекеттік жүйе - қазіргі мемлекеттердің әлемдік жүйесі. Әлемдегі мемлекеттер соның принциптеріне негізделіп құрылған ұлттық мемлекет үлгі болып табылады.

Бүгінгі таңда ұлт әлемнің қоғамдық ұйымдасуының негізгі бірлігі болып табылады, ал ұлттық мемлекет - оның саяси ұйымдасуының негізгі өлшемі. Бұл екі бірлікте - қоғамдық және саяси - бір-біріне сәйкес келеді, ал бұл олардың мәнін, маңыздылығын, шынайылығын және олардың бірінсіз - бірінің күні жоқ екендігін білдіреді. Бұл ереже ұлт пен ұлттық мемлекетке легитимділік көзі мәртебесін береді. [2].

XXI ғасырда тарихи уақыттың адам айтқысыз жылдамдықпен өтіп жатқаны ақиқат. Әлемдік қоғамдастықтың маңызды бір бөлігі ретінде Қазақстан да бұл үдерісті бастан өткеруде. Елбасының «Қазақстан-2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты 2012 жылы халыққа Жолдауы еліміздің XXI ғасырдың бірінші жартысының соңына дейінгі тұрақты дамуына бағытталған алып жобалардың бірегейі болатын.

Енді, міне, сол стратегиялық саяси-экономикалық және әлеуметтік мәні бар ұзақ мерзімді қамтитын жол картасының аясында қыруар шаралар толассыз іске асырылып жатыр. Олардың ішіндегі ең сүбелісі де өзектісі – Нұрсұлтан Назарбаевтың «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» деп аталатын халқымызға арнаған инновациялық Жолдауы. Дәл бүгін әлемдік жаһандану үдерістеріне болашақта ешнәрсе тосқауыл бола алмақ емес. Бұлай деуге толық негіз бар.

Мәселен, бүкіл әлемге әйгілі әрі жарты ғасырдан астам тарихы бар «The Economist» деген айдармен Ұлыбританияда апта сайын тұрақты шығып тұратын әрі ғылыми іргетасқа негізделген ірі халықаралық басылымның білікті сарапшыларының жан-жақты зерттеулерінің бір томдық нұсқасы 2012 жылы «Megachange: The World in 2050» («Мегаөзгерістер: 2050 жылғы әлем») деген атпен ағылшын тілінде, ізінше 2013 жылы орыс тілінде жарық көрді. «The Economist»-тің атқарушы директоры Даниел Франклин мен білікті сарапшылар тобының қаламынан шыққан әлгі көлемді зерттеуде алдағы 40 жылда әлемдік геосаясат пен халықаралық қатынастардың, қаржы жүйелері мен экономикалық байланыстардың, сол сияқты, ғылым мен мәдениеттің, қоршаған орта мен әлемдік қауіпсіздіктің болашақтағы болмысына көз жіберіп, салмақты да салықалы ойларын ортаға салған. Олар: Қоршаған ортаның күйреуі тоқтала ма? Геномика мен денсаулық сақтау саласында революция бола ма? Әлемнің дамыған елдеріндегі теңсіздіктің ұлғаюы жалғаса бере ме? Осыдан 40 жылдан кейін әлемнің қай елінің экономикасы басымдыққа ие болады?

Осы тектес өзекті сұрақтарға 20 тараудан тұратын аталған туындыны құрастырған 20 сарапшы түйінді жауап бере отырып, әлемнің 2050 жылдарға дейінгі болмысына деген болжамдарын батыл жүйелейді. Кітаптың өн бойынан құрастырушылардың бәріне ортақ бір сипат айқын байқалады. Өз жазбаларында олардың қай-қайсысы да болашаққа үңілмес бұрын, алдымен, өткен тарихқа көз жүгіртеді. Бұл әдіс оларға бүгінгі өркениет болмысында орын алып отырған санқилы мегаөзгерістер мен үдерістердің мәні мен ауқымын бағамдап, олардың динамикасын терең түйсінуге мүмкіндік берген. [3]

Осы тұрғыда Қазақстанның егемендік алғаннан кейін жаһандануы мен жаңаруына ерінбей еңбек етіп елеулі үлес қосқан түрлі сала мамандарының еңбегі ерен деп айта аламыз.

Әдебиет

1. <https://egemen.kz> <https://qazgazeta.kz>. 21 маусым 2017 жыл.
2. Назарбаев Н.Ә. «Тәуелсіздік дәуірі». Астана, 2017 жыл.
3. Әлісұлтан Құланбай, «Қазақстанның жаһандық қауіпсіздік бастамалары». Егемен Қазақстан газеті, 15 қаңтар 2018 жыл.
4. Интернет жүйелері.

ӘОЖ: 394.9(594)

Конфессияаралық және этносаралық келісімнің қазақстандық үлгісі

Қожабеков Н.А., магистр, аға оқытушы,
Ж.А.Тәшенев университеті, Шымкент қаласы,
Бегалиева Б.Т., магистр, оқытушы,
Х. Әлімжанов атындағы №85 ЖОМ, Шымкент қаласы,
Қожабеков Б.М., №13 колледж оқытушысы,
Түркістан облысы

Резюме

В статье рассматриваются проблемы о казахстанский модели межэтнического согласия.

Abstract

The article deals with the problems of the Kazakh model of interethnic harmony.

Дәстүрлі конфессиялар, атап айтатын болсақ, католистік, лютерандық, православие, протектантизм сенімдері Еуропада аса кең түрде тараған. Осымен бірге «жаңа конфессиялар» деген атаудағы, яғни соңғы кездері пайда болған американдық протестанттық ұйымдар дәстүрлі емес сенімдер исламдық ұйымдар белсенді танылып келеді.

Діни мәселеде Еуропа елдерін шартты түрде зайырлы және ресми дінге ие елдер деп білуге болады. Ресми деп танылған дінге ие елдердегі шіркеулерге мемлекеттік қолдау, ал бірқатар елдерде қаржылай да қолдау көрсетіледі. Оларға Ұлыбритания, Дания, Грекия, Болгария жатады.

Дәстүрлі конфессияларды қолдаушылық мақсатында зайырлы сипаттағы елдер (Германия, Франция, Испания, Австрия, Италия) әр түрлі конфессиялардың ережелерін қатаң түрде регламенттейді және жіктейді.

Сондықтан да, Еуропа елдерінің басым көпшілігінде сол елдердің саясаттарында конфессия мүдделерінің жақталуы жастар мен

әскери қызметкерлерге діни тәрбие берілуі саласында дәстүрлі діндердің ықпалы сезіледі.

Қазақстан жағдайында дәстүрлі әрі мәдениетінің құрамдас бөлігі болып табылатын ірі конфессиялар-исламның сунниттік ағымына жататын ханафи мазхабы мен орыс православие сенімін – тарихи фактор айқындаған.

Ислам Қазақстанға X-ғасырда (қарахандықтар кезеңінде), ал Православие XVIII-ғасырда еніп, кейін ресми дін болып танылған.

Қазақстан территориясында бірнеше топқа бөлініп қарастыруға болатын басқа да конфессиялар бар. Бұйыншы топқа – иудайзм, буддизм, лютерандық және т.б. ұлттық белгілермен сипатталатын конфессияларды, екінші топқа – «жаңа», дәстүрлі емес деп атауға болатын діни бірлестіктерді жатқызуға болады. Бұлар – XIX-XX ғасырларда АҚШ -та пайда болған діни бірлестіктер («жетінші күн адвентестері», «Иегова куәгерлері», мориондар, санентоногтар және т.б.)және Қазақстанда оның тәуелсіздігінен кейін пайда болған («Алла аят», «Ата жол» және т.б)бірлестіктер.[1].<http://samsan.ru>.

Қазақстанда ханафи масхабын күшейту есебінен діни деңгей ахуалы көтеріле түсуде. Діни ахуалды қалыптастырудың факторларының бірі-жастардың дәстүрлі және дәстүрлі емес діндерге деген қызығушылықтарының артуы өсе түсуде. Дәстүрлі діндерге деген қызығушылық мәселесінде ел жастарына отбасылық тәрбие мен салт дәстүрі де ықпал етеді (өз халқының дәстүрлеріне деген құрмет) және де жаңа ұйымдардың өз ілімдерін жастарға арналған арнайы әдістермен (шет тілдері үйренудің тегін курстары, түрлі салаларға қызығушылық клубтары, т.б) агрессивтік түрде жаюы орын алуда.[2].

Қазақстанда дау-жанжал туындатуға жақын факторлар да кездеседі. Оларға дәстүрлі емес жаңа ағындардың жұмыстарын (Иегова куәгерлері, харизматикалық шіркеулер, «иуіншілер» ең алдымен дәстүрлі түрде қалыптасқан қоғамға да, мемлекетке де, оппозиция болып табылады), дәстүрлі емес конфессиялардың мемлекетке қарсы тұруы, олардың ислам мен православиенің рөлін мүлде қабылдамауы, жалпы алғанда бәсекелес ұйымдар ретінде конфессиялар арасындағы қарым-қатынастар және де конфессия ішіндегі бәсекелестік жағдайларын да жатқызуға болады.

Бүгін де Қазақстанда бірегей дінаралық келісімді қалыптастыруға бағытталған белсенді мемлекеттік саясатпен ерекшеленетін зайырлы мемлекеттік құрылымның өзіндік үлгісі құрылған. Бұл тәжірибені Қазақстан әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съездерін өткізу арқылы әлемдік қоғамдастыққа көрсетіп келеді.

Қазақстан тәуелсіздік алған уақыттан бері дін саласындағы мемлекеттік саясат дінді терістеу мен онымен күресуден бастап ірі конфессиялармен болатын серіктестік байланыстарға дейін апаратын көптеген өзгерістерді бастан өткерді.

Біріншіден, азаматтық қоғамның институттары ретінде діни бірлестіктер қоғамның рухани өмірін дамыту мәселесінде мемлекеттің серіктестері болып табылады және де ол азаматтық қоғамды дамыту тұжырымдамасында көрініс тапқан. Мемлекетпен діни бірлестіктер бұрыннан тең емес дәрежеде тұрғандықтан да бұл серіктестік тең әлеуметтік- рухани салада ғана көрініс тапқан. Өйткені, мемлекет діндар адамдардың белгілі-бір қауымдарын ғана емес, бүкіл азаматтарды да қамтиды; мемлекет шығарған заңдар барлығы үшін де міндетті болады; ал діни бірлестіктер бекіткен қағидалар мен олардың мүшелері үшін ғана және де олардың қалауы бойынша міндетті болып табылады. Қазақстандағы діни бірлестіктер қоғамдағы азаматтық тыныштық пен рухани, мәдени іс-шараларға белсене араласады.

Ал ірі діни орталықтар мен бірлестіктердің басшылары Қазақстан халықтарының республикалық және кіші Ассамблеияның құрамына кіреді.

Қазақстан Республикасының Үкіметі жанындағы орталық және аймақтық деңгейлердегі кеңес беру – ақылдасу органдары ретінде діни бірлестіктермен байланыс кеңестері, аймақ басшыларының кеңестері, дамудың мемлекеттік, салалық (секторлық) және аймақтық даму бағдарламаларын құруға қатысатын комиссиялар мен жұмыс топтары түріндегі ықпалды ынтымақтастық жетістіктері күннен –күнге дамып келеді.[3].

Екіншіден, діни дәстүрлердің – белсенді түрде қайта өрлеу үдерісі жүруде және де діни ағарту орталықтары пайда болуда.

Үшіншіден, мемлекет пен діни бірлестіктер арасындағы өзара іс-қимыл мен серіктестік артықшылықтарын белгілеуге арналған жалпы ұлттық тілінде үн қатысу алаңына айналған Азаматтық форумдар жүйелі түрде өткізіліп келеді.

Дін саласындағы басты мемлекеттік саясат-конфессияның рухани рөліне құрмет көрсету болып табылады. Дәстүрлі Исламның сунниттік ағымдағы ханафи масхабы мен орыс православиесінің мәдениет құраушы рөлі басқаларынан гөрі көбірек мойындалады. Осы себепті оларды мемлекеттің конфессиялық саясатының екі қанаты деп белгілеуге болады. Бұл мұсылмандар мен православие сеніміндегілерді Президент атынан құттықтау дәстүрге айналған Құрбан айттың 1-ші күні мен жаңа жыл мерекесін ҚР-да демалыс күндері деп жариялауынан айқын көрінеді.

Бүгін де жер бетінде 3000-дай этнос өкілдері өмір сүрсе, соның 130-ға жуығының өкілдерінің Қазақстанда тұратыны да шындық. Солардың ішінде 7-еуі ғана саны 100 мыңнан асатын ірі диасторлар. Олар да қазақ ұлты сияқты Отанымыздың гүлденуі мен көркеюіне күш-жігерін салуда.

Қазақстан республикасының Ата заңында дініне, тіліне, шыққан қарамастан, Қазақстанда тұратын барлық ұлттардың тең екендігі жазылған.

Қазақ жерінде мекен ететін аз этнос өкілдеріне Қазақстан өз тарапынан зор қолдау көрсетіп отырады, жастарына жоғары оқу орындарына түсуге, ересектеріне жұмыс істеуге, сауда-нарықтық ортаға кірісуіне кіші мүмкіндіктер де берілген. Бүгін де Қазақстанда 11 тілде газет шығып, теледидар 12 тілде, радиостанциялар 6 тілде хабар таратады.

Айта кететін мәселе-Қазақстанда ұлт және мемлекет құрушы этнос – қазақ этносы, себебі-бұл елдің мекендеген жері, ішер суы олардың ата-бабасынан қалған асыл мұрасы. Жер бетіндегі этнос көп болғанымен, олардың 200-дейін ғана мемлекет құрған.Әлем халықтарының арасында қазақтар саны жағынан 70-ші орында, ал өсу қарқыны бойынша орташа деңгейде. Қазіргі кезде Қазақстанның басым облыстарындақазақтың жалпы көрсеткіші -65 пайыздан жоғары. Қазақстанда тұратын диаспорларға алыста тұратын өз туысқандарымен араласып, қарым-қатынас жасауға Қазақстан конституциясы рұқсат береді [4].

Қазақ халқының орташа медиандық жасы -25. Салыстыра қарасақ, орыстардың орташа медиандық жасы-45, арифметикалық орташа көрсеткіші-50.

Қазақстанда 2007-жылғы Парламент сайлауы кезінде Ассамблея депутаттарына арнайы орындар берілді. Қазақстан Ассамблеиясының депутаттарына 33 диаспораның атынан мүдделерін білдіру, әрбір этностың және бүкіл Қазақстан халқының болашағын ойластыру сияқты зор тарихи жауапкершілік жүктеліп отыр. Қазақстан халықтары Ассамлиясының алдындағы басты міндеті.

1995-жылы Республика Президенті жанында құрылған Қазақстан халықтары Ассамблеиясы өзі өмір сүрген жылдары ел тыныштығын сақтауға үлкен еңбек сіңірді. Ассамблеия бүгінде 33 ұлттық диаспораның 320 өкілінің басын қосып, бүгінгі күні елдің саяси өміріне де араласа алатын жағдайда. Бұл мәселе Қазақстанды мекендеген этностық топтардың тұрмыс –тіршілігін, мақсат-мүдделерін, салт-дәстүрін, олардың ұлттық интеграцияға түсу мүмкіндіктерін ғылыми түрде зерттейтін этнографиялық орталықтың ашылуын қажет етеді. Қазақстанның конфессиялық саясаты мен этносаралық келісім саласындағы ерекшелігі оның демократиялық дамуына тән нәрсе.

Әдебиет

- 1.<http://samsan.ru>.
- 2.Б.Мырзаев. Дін саласындағы мемлекеттік саясаттың принциптері. E-Jslam.kz.
- 3.Қазақстан тарихы. Хрестоматия. Алматы, 2010ж.
- 4.Қазақстан Республикасының конституциясы. Алматы, 1995ж.
- 5.Ж.Артықбаев. С.Раздықов – Қазақстан тарихы. Алматы, 2018жыл, 209 б

ҚҰҚЫҚ, ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ БАСҚАРУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ СЕКЦИЯСЫ

ӘОЖ 342.415

**Қазақстан Республикасы конституцияларындағы
әлеуметтік мемлекет орнықтырудың нормалары
және олардың жүзеге асырылу жолдары**

Айтеке К.А., Жуматаева Ж.А.,
«Мирас» университеті, Шымкент қаласы

Резюме

В статье рассматриваются вопросы решения социальных проблем государства в конституциях Республики Казахстан, нормы установления социального государства и пути их реализации.

Abstract

The article deals with the issues of solving social problems of the state in the constitutions of the Republic of Kazakhstan, the norms of establishing a social state and the ways of their implementation.

Конституцияға сәйкес Қазақстан өзін азаматтардың әлеуметтік-экономикалық және мәдени құқықтарына кепілдік беретін және барлық әлеуметтік топтар мен олардың мүдделерін ескере отырып, өз саясатын құратын әлеуметтік мемлекет ретінде көрсетеді. Мемлекет басшысы Қазақстанда әлеуметтік бағдарланған қоғам құрылғанын атап өтті. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, әлеуметтік саясаттың идеалды және әмбебап моделі жоқ. Барлық азаматтар қолданыстағы әлеуметтік жүйеге қанағаттанатын бірде-бір қоғам жоқ сияқты.

ҚР Конституциясы әлеуметтік мемлекеттің нормалары мен қағидаттарын декларациялайды, әлеуметтік құқықтарды жеке тұлғаның еркін дамуының ажырамас атрибуты ретінде жариялайды, сол арқылы мемлекеттің әлеуметтік мәселелерді шешудегі елеулі жауапкершілігін айқындайды.

1995 жылы қабылданған және кейіннен өзгертілген Қазақстан Республикасының Конституциясы әлеуметтік мемлекет құруға бағытталған нормаларды қамтиды. Мемлекеттің әлеуметтік құқықтары мен міндеттеріне қатысты маңызды ережелерді Конституцияның әртүрлі баптарынан табуға болады. Міне, бірнеше негізгі аспектілер және оларды іске асыру жолдары: Конституция Қазақстан Республикасының азаматтарына тұрғын үй, медициналық қызмет көрсету, білім беру және әлеуметтік қамсыздандыру құқығына кепілдік береді. Бұл құқықтарды іске асыру жолы медициналық қызметтер мен білім берудің қолжетімділігі мен сапасын қамтамасыз ететін әлеуметтік бағдарламаларды әзірлеуді және іске асыруды, сондай-ақ үйсіздікпен және жұмыссыздықпен күресу шараларын қамтиды.

Конституция барлық азаматтардың заң алдындағы теңдігі қағидаттарын белгілейді. Бұл қағиданы іске асыру халықтың барлық топтары үшін тең мүмкіндіктерді қамтамасыз етуге бағытталған кемсітушілікке қарсы заңдар мен саясаттарды әзірлеуді және енгізуді талап етеді[1].

Конституция мемлекетті балалар, қарттар және мүгедектер сияқты әлеуметтік осал топтарға қамқорлық жасауға міндеттейді. Бұл норманы іске асыру осы топтарды қолдауға бағытталған әлеуметтік бағдарламалар мен қызметтерді құруды, сондай-ақ олардың медициналық және білім беру қызметтеріне қол жеткізуін қамтамасыз етуді қамтиды. Конституция еңбек ету құқығына, оның ішінде лайықты жалақы алу құқығына және қауіпсіз және салауатты еңбек жағдайларына кепілдік береді. Бұл құқықтарды іске асыру жұмысшылардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз ететін заңдар мен саясаттарды әзірлеуді және енгізуді, сондай-ақ экономикалық өсу мен даму үшін жағдай жасауды қамтиды, бұл өз кезегінде жаңа жұмыс орындарын құруға және еңбек жағдайларын жақсартуға ықпал етеді. Конституция сонымен қатар мемлекет, жұмыс берушілер мен кәсіподақтар арасындағы әлеуметтік серіктестіктің маңыздылығын мойындайды. Осы қағиданы іске асыру жұмысшылардың әділ еңбек жағдайлары мен әлеуметтік қорғалуын қамтамасыз ету үшін осы Тараптар арасындағы ынтымақтастық тетіктерін әзірлеуді талап етеді. Осы нормалар мен қағидаттарды іске асыру тиісті заңдардың сақталуын ғана емес, сонымен қатар мемлекеттің, қоғамдық ұйымдардың және азаматтардың Қазақстан Республикасының Конституциясында белгіленген әлеуметтік мақсаттарға қол жеткізу үшін жағдайлар жасауға белсенді қатысуын талап етеді.

Әлеуметтік әділеттілік Қазақстан Республикасының барлық қолданыстағы құқығының неғұрлым негіз қалаушы құндылықтарының бірі болып табылады. Елдің құқықтық жүйесінің барлық басқа құндылықтары оған сәйкес келуі керек, сондықтан олар әлеуметтік әділеттілік қағидатына қайшы келмеген жағдайда ғана демократиялық мазмұнға ие болуы мүмкін. Осыған байланысты, жаңа Қазақстанның конституциялық құрылысының үрдістерін бағалау, ең алдымен, тәжірибеде қолданылатын конституциялық-құқықтық реттеудің нысандары мен әдістері әлеуметтік әділеттілік қағидатын іске асыруға, адамның құқықтық және нақты жағдайын нақты жақсартуға және қоғамның құқықтық және әлеуметтік мемлекетке қарай жылжу серпініне қаншалықты ықпал ететініне байланысты болуға тиіс[2,45].

Сондықтан Қазақстандық конституционализмнің семантикалық орталығы, оның базалық бағалау категориялары негізгі заңның нормаларына, адамның мемлекеттің ең жоғары құндылығы ретіндегі құқықтық мәртебесіне, елдегі әлеуметтік әділеттілікті іс жүзінде жүзеге асыруға байланысты оның құқықтары мен бостандықтарын іске асыруға негізделген жалпыадамзаттық құндылықтарды зерттеуге

бағытталуы керек. Мұның бәрі қазақстандық қоғамда әлеуметтік әділеттілік қағидатын іске асыру проблемасы – бұл бастапқы, түйінді мәселе, оның шешілуіне қарай барлық басқа құқықтық құбылыстар мен институттар түсініледі, елдегі заң шығару және құқық қолдану практикасының тиімділігін арттыру жолдары мен даму перспективалары айқындалады.

Сонымен қатар, қазіргі уақытта біз Қазақстан Республикасында осы проблематиканың әзірлену деңгейінің елеулі артта қалуын көріп отырмыз. Сонымен қатар, «әділеттілікті талдауға немқұрайлы қарау, - деп жазады ресейлік заңгер О.В.Мартышин, - құқықтық теорияның негіздерінің бірін бұзатын құқықтық зерттеулердің өте маңызды алшақтығы».

Осылайша, «әлеуметтік әділеттілік» категориясы тұтастай алғанда қазақстандық құқықтанудың ғылыми айналымына барынша белсенді түрде енгізілуі тиіс. Бұл әлеуметтік әділеттіліктің мазмұны мен мәнін, оның саясатпен және құқықпен өзара байланысын неғұрлым терең теориялық талдауға, Қазақстан Республикасында тиімді әлеуметтік саясат пен әлеуметтік заңнаманы қалыптастыруға ықпал ететіні сөзсіз. Осыған байланысты Батыс Еуропа мемлекеттерінде (ГФР, Швеция, Норвегия, Франция және т.б.) теориялық тұрғыдан негізделген және заңмен қалыптасқан және соған сәйкес қоғамның әлеуметтік мәселелеріне қатысты барлық құқықтық нормаларды қамтитын әлеуметтік құқық тұжырымдамасын салыстырмалы құқықтық талдау қажет.

Мұның бәрі конституция мен қолданыстағы құқық нормалары халықаралық стандарттарға және жетекші демократиялық мемлекеттердің оң тәжірибесіне негізделген Қазақстан Республикасының қазіргі әлеуметтік саясатын іске асыру тетігінде айқындаушы рөл атқаруға тиіс екенін көрсетеді. Тұтастай алғанда, әлеуметтік әділеттілік Конституциялық қағидат ретінде адамды мемлекеттің ең жоғары құндылығы деп тануға негізделген мемлекет, қоғам және тұлға арасындағы қоғамдық қатынастардың бүкіл жүйесін құрудың негізгі қағидаты қазақстандық қоғам өмірінің басты және бастапқы бастауы болуға тиіс.

Қазақстан Республикасында заң шығару және құқық қолдану практикасының тиімділігін арттыру үшін мынадай даму жолдары мен перспективаларын ұсынуға болады: Заң шығару процесін жаңғырту: шешім қабылдау процесін жеделдету және жеңілдету үшін заңдарды әзірлеу және қабылдау процесіне цифрлық технологияларды енгізу. Заң шығару процесінде, оның ішінде қоғамдық консультациялар мен талқылауларды кеңінен пайдалану арқылы ашықтық пен ашықтықты күшейту.

Құқықтық қоғамдастықтың кәсіби дамуы: Үздіксіз білім беру жүйесі арқылы судьялардың, прокурорлардың және адвокаттардың біліктілігін арттыру. Тәжірибе алмасу және заң мамандары арасында

үздік тәжірибелерді беру тетіктерін құру. Электрондық әділетті дамыту: Істерді басқару, сот шешімдерін мұрағаттау және құқықтық процеске қатысушылар арасында ақпарат алмасу үшін электрондық жүйелерді енгізу. Электрондық ресурстар арқылы заңды ақпаратқа қол жетімділікті кеңейту және деректерді қорғауды қамтамасыз ету. Судьялар мен прокурорларды адам құқықтарының халықаралық стандарттарын және әділеттілікке заманауи тәсілдерді ескере отырып оқыту жүйесін жетілдіру. Сот істерін қарау барысында азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының сақталуын бақылау тетіктерін енгізу. Құқық қолдану мен заң шығарудың жаңа тәсілдерін әзірлеу үшін заң саласындағы ғылыми жобалар мен бастамаларды қолдау. Ғылыми қоғамдастықты қалыптастыруға және құқық саласындағы ғалымдармен белсенді өзара іс-қимылға жәрдемдесу [3,188].

Азаматтардың заңдар мен олардың құқықтары туралы хабардарлығын арттыру, бұл құқықтық процестерге белсенді қатысуға ықпал етеді. Құқық қорғау қызметімен айналысатын тәуелсіз қоғамдық ұйымдарды қолдау және дамыту. Заңнаманы және құқық қолдану практикасын жақсарту үшін халықаралық бағдарламаларға қатысу және тәжірибе алмасу. Адам құқықтарының халықаралық стандарттарын және құқықтық мемлекет қағидаттарын сақтау. Бұл шараларды іске асыру әділ және ашық құқықтық қоғамның дамуына ықпал ете отырып, Қазақстан Республикасында заң шығару мен құқық қолдану тиімділігін жақсартуға мүмкіндік береді.

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды (01.01.2023ж берілген өзгерістер мен толықтырулармен)

2. Социальный портрет самозанятого населения в южных регионах Республики Казахстан / Кулекеев Ж. и др. – Алматы: Казстатинформ, 2018.-124 с

3. Чуланова З.К., Қайратқызы Г. Орталық Азиядағы адам дамуының проблемалары мен мүмкіндіктері // Экономика: стратегия и практика.- 2019.- № 1 (14)- 220с.

Мамонтова А.В.,
КазУМОиМЯ им. Абылай хана, г.Алматы

Резюме

Несмотря на то, как много внимания уделяется экономическим последствиям преступности, она также может влиять на политический процесс. В этой статье мы рассматриваем, каким образом преступные организации могут влиять на политические выборы и весь процесс принятия политических решений. Эффект коррупции, давления и лоббирования не ограничивается изменением политических решений, но распространяется на получение политической власти и позиционирование представителей организованной преступности во власти.

Abstract

Although much attention has been paid to the economic effects of crime, it can also affect the political process. In this paper, we show that criminal organizations may affect political election and the entire decision making process. The effect of corruption, pressure and lobbying is not limited to changing political decisions, but extends to gaining political power and self-placement of organized crime in politics.

Организованная преступность и коррупция – это сложные антисоциальные явления, не имеющие государственных границ, которые многие десятилетия сопровождают социальное и культурное развитие большинства стран мира [1, с.101].

На понимание связи между организованной преступностью и политической коррупцией традиционно влияет интерпретация того, как организованные преступные группы взаимодействуют с государством как с правовым институтом. Другими словами, анализ уже давно остановился между двумя противоположными взглядами, преобладающими как во мнении общественности, так и в академических исследованиях: 1) «антигосударственный» взгляд – мафиозные группы действуют вне государства и против него – при котором насилие, а не коррупция, является окончательной стратегией взаимодействия [2, с 1127]; 2) «зеркальный» взгляд – мафиозные группы не только параллельны правовым институтам, но имеют тенденцию изоморфно воспроизводить их характеристики – при котором коррупция в идеале испаряется из-за перекрывающихся связей между двумя субъектами [3, с. 2].

Несмотря на то, что обе точки зрения являются противоположными полюсами прямой, обе точки зрения имеют два общих предположения: во-первых, целостная интерпретация того, что

такое организованные преступные группы (к примеру, мафиозные группы), то есть всеобъемлющие организации, напоминающие современные государственные институты и, таким образом, предоставляющие аналогичные услуги и товары. Однако, обе точки зрения могут быть неточными, поскольку они не могут охватить и изучить огромное разнообразие преступных группировок, действующих в реальном мире, и, таким образом, не объясняют, почему взаимодействие с политической коррупцией меняется с течением времени, на разных территориях и в разных частях света, а также меняются ли участвующие субъекты и политические арены, на которых происходят коррупционные сделки. Оба являются эмпирическими и теоретическими стереотипами, которые можно и нужно подвергать сомнению и дальнейшему исследованию.

Эмпирически и аналитически политическая коррупция и организованные преступные группы представляют собой отдельные и независимые, хотя и тесно взаимосвязанные явления. В капиталистическом мире и коррумпированные политики, и мафиози являются личностями, «сделавшими себя сами». В Италии многочисленные судебные доказательства (например, расследования «Чистых рук» в начале 1990-х годов о системной коррупции в центральной и северной Италии) показали, что хорошо устоявшиеся сети политической и административной коррупции не обязательно зависят от присутствия мафиозных групп для процветания [4, с. 94]. Аналогичным образом, во многих оплотах мафии на юге Италии позитивная ликвидация соглашений о сговоре с местными учреждениями не привела к немедленному провалу мафиозных группировок на их нелегальных рынках или в рэке. Похожие результаты были получены и в других исследованиях, посвященных географическому распространению мафиозных группировок, показавших, что, особенно в маргинализированных этнических сообществах, политическая коррупция не является необходимым условием для расширения и получения контроля этими организациями на новых территориях в других странах для получения новых рынков и укрепления в местных сообществах.

Взаимодействие между преступными организациями и правительствами может происходить на нескольких уровнях. Например, на уровне городских районов подвижные организации, занимающиеся вымогательством, распространением наркотиков, азартными играми или проституцией, устанавливают стабильные отношения с отдельными представителями власти, группами полицейских или с целыми участками. Уклонение от наказания и коррупция являются типичными практиками. Уклонение может быть использовано как преступными группировками (действующими тайно), так и полицией (избегая превосходящих сил преступных группировок); преступники могут добровольно договориться о взятке с

полицией или подвергнуться одностороннему вымогательству с их стороны [3, с. 4].

Анализируя вышесказанное, коррупцию стоит признать неотвратимым элементом организованной преступности, одним из основных ее признаков. Организованные преступные группы являются наиболее крупным субъектом подкупа должностных и иных лиц, обладающих государственными полномочиями или иными возможностями и авторитетом. С другой стороны, наиболее длительно и успешно действующие взяточники также становятся участниками организованной преступной деятельности.

Рассмотрение организованной преступности через призму организованной преступной деятельности имеет не только теоретическое, но и практическое значение – оно ориентирует правоохранительные органы в каждом конкретном случае на выявление организованной преступной группы или организованного преступного сообщества, установление средств обеспечения их функционирования, а также выхода на их дальнейшие коррупционные связи [5, с. 3].

Кроме того, организованная преступность может стать ресурсом для коррупционных обменов; неотъемлемым и функциональным компонентом, определяющим успех политиков. Из простого инструмента коррупция для преступных организаций может стать бизнесом, если они способны обеспечить незаконную защиту коррупционных сделок. Это возможно как теоретически, так и практически, поскольку коррумпированные государственные чиновники и представители организованной преступности действуют на стороне предложения, но на двух разных «рынках», где производятся, продвигаются и продаются разные товары и услуги.

В первом случае государственные чиновники занимаются правами собственности на ренту, получаемую в результате действий (или бездействия) государства [6, с. 43]. Коррупция превращает общее применение одних и тех же безличных и беспристрастных правил ко всем в предоставлении общественных благ в частное, в результате чего неравное обращение становится принятой нормой в обществе. Коррумпированные государственные представители злоупотребляют возложенной на них властью – информацией, полномочиями по контролю и принятию решений, в частности – для избирательного распределения затрат и выгод между частными агентами, манипулируя тем самым структурой прав собственности, связанной с предоставлением и распределением общественных благ, для своей личной выгоды [6, с. 5]. Таким образом, возможности для коррупции создаются посредством двух механизмов:

1) в случаях, когда государство через представителей власти несет ответственность за покупку, продажу или предоставление товаров и услуг либо за регулирование или ограничение

использования частных ресурсов; и 2) случаи, когда одни и те же должностные лица имеют полномочия контролировать и обеспечивать посредством санкций выполнение государственных постановлений и норм.

В обоих случаях государственные чиновники могут гарантировать преференциальное отношение коррумпированным субъектам посредством нарушения норм беспристрастности и справедливости и, таким образом, искажения и манипулирования результатами соответствующих процессов принятия решений. Взамен они получают долю экономической стоимости, полученной от предпочтительного распределения ренты, в форме отката (денег или других ресурсов). Следовательно, политические коррупционные обмены могут охватывать распределение различных отраслей, интегрируя и продвигая обширную и разнородную сеть различных субъектов (предпринимателей, специалистов и избирателей), участвующих в сделках, которые являются нестабильными, неопределенными, уязвимыми для оппортунистического и хищнического поведения. Высокие издержки во время проведения транзакций влияют, например, на формирование картелей и управление ими в сфере государственных закупок или на организацию и работу политической системы, и деятельность по подкупу голосов во время выборов. Другими словами, как и на любом другом рынке, где происходят законные или незаконные транзакции, участники сами порождают спрос и предложение.

На примере Италии, также, возможно рассмотрение и других «товаров», представляемых организованной преступностью. «Основной бизнес» мафиози заключается в работе с другим товаром: частной защитой [7, с. 17]. Мафиози производят, продвигают и продают защиту, но им не хватает стандартов универсальности и беспристрастности, характеризующих государственную защиту в либеральных демократиях. Проблема заключается не в потенциале, а, скорее, в результате воплощения продуманных стратегий. Мафиози, по сути, наживаются на неопределенности, возникающей из-за недоверия между гражданами и между ними и государством; таким образом, в их собственных интересах вызвать высокий спрос на дискриминационную и избирательную защиту.

Таким образом, современная организованная преступность преследует не только экономическую, но и политическую цель – получение властных возможностей для лоббирования своих интересов, политического обеспечения преступной деятельности. На современном этапе лоббирование является одним из показателей политизации организованной преступности – оно существует как с помощью ее представителей, которые намеренно проникли во власть, так и путем подкупа других служащих и представителей власти. В свою очередь, организованная преступность существенным образом влияет на

развитие коррупционных процессов, а также стимулирует дальнейшее появление новых более опасных проявлений коррупции.

Литература

1. Голубев А.А., Елеськин М.В. Организованная преступность и коррупция: Предпосылки возникновения и современные проявления / Моск. Гуманит.-экон.инст-т Твет.фил. – Тверь, 2002
2. Ernesto Dal Bó and Rafael Di Tella Capture by Threat / Journal of Political Economy Vol. 111, No. 5 –University of Chicago Press, 2003
3. John Bailey, Matthew M. Taylor Evade, Corrupt, or Confront? Organized Crime and the State in Brazil and Mexico / Journal of Politics in Latin America Vol. 1, Issue 2 – 2009
4. Salvatore Sberna and Alberto Vannucci Mafia and political corruption in Italy / Italian Mafias Today: Territory, Business and Politics, 2019
5. Магомедов А.А., Наумов Ю.Г. Коррупция и организованная преступность: Проблемы и соотношения / Проблемы экономики и юридической практики, 2008
6. Della Porta and Alberto Vannucci The Hidden Order of Corruption: An institutional approach/ Ashgate – 2012.
7. Diego Gambetta, Peter Reuter Conspiracy among the many: the mafia in legitimate industries / <https://scholar.archive.org/work/5ys3ibkwrzephmi53p5z2u7mne/access/wayback/http://www.puaf.umd.edu:80/faculty/papers/reuter/gambetta.pdf>

УДК-330.322(075.8)

Инвестиционные соглашения в предпринимательской деятельности по законодательству Республики Казахстан

Алтаева М.О., Шинтаева Ф.Е.,
университет Мирас, г.Шымкент

Түйіндеме

Бұл мақалада Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша кәсіпкерлік қызметтегі инвестициялық келісім мәселелері қарастырылады.

Abstract

This article discusses the issues of an investment agreement in entrepreneurial activity under the legislation of the republic of Kazakhstan.

Инвестиционные соглашения играют важную роль в предпринимательской деятельности и стимулируют инвестиции в

экономику Республики Казахстан. Законодательство Республики Казахстан предоставляет основу для регулирования инвестиционных соглашений и обеспечивает их законную защиту. Вот основные аспекты инвестиционных соглашений в Казахстане:

- Правовая основа инвестиционной деятельности в Республике Казахстан действительно базируется на ряде законов и нормативных актов, включая следующие ключевые документы:

1. Закон Республики Казахстан "О инвестициях" - этот закон устанавливает общие принципы и основы инвестиционной деятельности в Казахстане. Он определяет права и обязанности инвесторов, порядок регистрации инвестиций, меры государственной поддержки инвестиций и правила рассмотрения инвестиционных споров.

2. Закон Республики Казахстан "О региональных инвестиционных соглашениях и стабильности налогового режима" - этот закон регулирует вопросы, связанные с заключением региональных инвестиционных соглашений и стабильностью налогового режима для инвесторов на региональном уровне.

3. Закон Республики Казахстан "О международных инвестиционных договорах" - этот закон устанавливает порядок ратификации и исполнения международных инвестиционных договоров, заключаемых Казахстаном с другими странами.

4. Подзаконные акты - существует множество подзаконных актов, которые детализируют положения вышеперечисленных законов и устанавливают более конкретные правила и процедуры в области инвестиций.

Эти нормативные акты обеспечивают правовую базу для инвестиций в Республике Казахстан и определяют правовые отношения между инвесторами и государством. Они также устанавливают правила для региональных инвестиционных соглашений и международных инвестиционных договоров, что делает их важной частью инвестиционного климата Казахстана [1,56].

- Виды инвестиционных соглашений: В Республике Казахстан существует несколько видов инвестиционных соглашений, которые регулируют различные аспекты инвестиционной деятельности и обеспечивают различные меры поддержки инвесторов. Вот некоторые из основных видов инвестиционных соглашений:

1. Соглашения о привлечении инвестиций: Эти соглашения заключаются между инвесторами и государством или его органами. Они определяют условия, по которым инвесторы обязуются внести инвестиции в определенный проект или сектор экономики. Такие соглашения могут включать в себя гарантии по уровню инвестиций и правила их реализации.

2. Соглашения о стабильности налогового режима: Эти соглашения устанавливают правила и условия налогообложения для

инвесторов. Они предоставляют инвесторам гарантии на неизменность налогового режима в течение определенного срока. Это способствует предсказуемости налоговых обязательств для инвесторов.

4. Соглашения о разделе продукции: Эти соглашения обычно заключаются в области добычи природных ресурсов, таких как нефть, газ, и другие полезные ископаемые. Они регулируют условия раздела продукции между инвесторами и государством и могут включать в себя правила по распределению прибыли и налогообложению.

5. Соглашения о страховании и гарантировании инвестиций: Эти соглашения предоставляют инвесторам страхование и гарантии на случай различных рисков, связанных с инвестициями. Они могут включать в себя гарантии возврата капитала, страхование политических рисков и другие виды защиты.

6. Другие виды инвестиционных соглашений: Существует и ряд других видов инвестиционных соглашений, включая соглашения о технологическом сотрудничестве, соглашения о партнерстве и др [2,44].

Каждый из этих видов инвестиционных соглашений имеет свои особенности и цели, и они могут быть адаптированы под конкретные инвестиционные проекты и секторы экономики. Эти соглашения способствуют стимулированию инвестиций и развитию бизнес-среды в Казахстане.

- Защита прав инвесторов является важным аспектом инвестиционной деятельности в Республике Казахстан. Законодательство предоставляет различные гарантии и меры защиты прав инвесторов, чтобы обеспечить их интересы и обеспечить правовую стабильность. Ниже приведены некоторые ключевые аспекты защиты прав инвесторов в Казахстане:

1. Право на судебную защиту: Инвесторы имеют право обращаться в суд с целью защиты своих прав и интересов. Судебная система Казахстана предоставляет инвесторам возможность рассмотрения инвестиционных споров и разрешения их в соответствии с законом.

2. Право на арбитраж: Казахстан также признает международные арбитражные решения, что обеспечивает инвесторам доступ к альтернативным методам разрешения споров в случае необходимости.

3. Защита от национализации и конфискации: Законодательство Казахстана предоставляет гарантии против незаконной национализации или конфискации инвестиций. Инвесторы имеют право на справедливое возмещение ущерба в случае таких действий со стороны государства.

4. Защита прав собственности: Инвесторы имеют право на защиту своих прав собственности и контрактных прав в соответствии с законом.

5. Защита от дискриминации: Законодательство запрещает дискриминацию инвесторов на основе национальности, пола, расы, религии и других признаков.

6. Механизмы медиации: Кроме судебных способов разрешения споров, инвесторы также могут использовать медиацию и переговоры для разрешения конфликтов.

7. Страхование и гарантии: Инвесторы могут заключать страховые соглашения и получать гарантии на свои инвестиции, что обеспечивает дополнительную защиту [3,85].

Защита прав инвесторов в Казахстане важна для создания благоприятной инвестиционной среды и привлечения как национальных, так и иностранных инвестиций. Эти меры способствуют укреплению доверия инвесторов и обеспечению правовой стабильности в инвестиционной деятельности и т.д.

Инвестиционные соглашения играют важную роль в предпринимательской деятельности и стимулируют инвестиции в экономику Республики Казахстан. Законодательство Республики Казахстан обеспечивает юридическую основу для регулирования и защиты инвестиций, что делает Казахстан привлекательным местом для инвесторов.

Инвестиционные соглашения оказывают существенное воздействие на экономическое развитие Казахстана, способствуя созданию новых рабочих мест, внедрению передовых технологий и развитию ключевых отраслей. Эти соглашения также обеспечивают важную правовую защиту для инвесторов и гарантируют стабильность в инвестиционной деятельности. В целом, инвестиции и инвестиционные соглашения играют важную роль в укреплении экономического потенциала Казахстана и содействии его интеграции в мировую экономику [4,36].

Инвестиционные соглашения способствуют созданию благоприятного инвестиционного климата, привлечению иностранных инвесторов и развитию предпринимательской деятельности в Казахстане. Они также обеспечивают защиту прав инвесторов и устанавливают правила и обязательства для всех сторон.

Литература

1. Аюшеева И. З., Богданова Е. Е., Булаевский Б. А. Гражданское право. Учебник. В 2 томах. Том 1. М.: Проспект, 2020. 440 с.
2. Белов В. А. Гражданское право. В 4 томах. Том 3. Особенная часть. Абсолютные гражданско-правовые формы. В 2 книгах. Книга 1. Формы отношений принадлежности вещей. Учебник. М.: Юрайт, 2017. 320 с.

3. Богданова Е. Е., Богданов Д. Е., Василевская Л. Ю. Гражданское право. Учебник. В 2 томах. Том 2. М.: Проспект, 2020. 448 с.

4. Булаевский Б. А. Гражданское право. Сроки. Исковая давность. Учебное пособие для бакалавров. М.: Проспект, 2019. 80 с.

ӘОЖ 343

Терроризм- әлеуметтік саяси құбылыс және құқықтық категория ретінде

Бакберген К.,
Аргинбекова Г.И., з.ғ.к., профессор м.а.,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

В статье терроризм рассматривается как общественно-политическое явление и правовая категория.

Abstract

The article examines terrorism as a socio-political phenomenon and a legal category.

Әлемдік тәжірибеде көлемі мен қатыгездігі жөнінен теңдесі жоқ қарулы шабуылдар, террорлық актілер, диверсиялар қоғамда көптеген наразылық тудырып отырғаны сөзсіз. Олар мемлекеттің мүддесіне орасан зор нұқсан келтіреді. Дегенмен, аталған қылмыстардың ішіндегі аса қауіптісі- терроризм.

Соңғы уақыттары терроризмнің нашар жағына қарай дамуы анықталып отыр. Сонымен қатар терроризм сапалық жағынан да қолайсыз өзгерістерге ұшыраған. Атап айтатын болсақ, материалдық объектілерге қол сұғушылық азайып, адамдардың өмірі мен денсаулығына қол сұғушылық ұлғаюда; аса зор адам өлімі тән терроризмнің масштабтарының өсуі; терроршылардың іс-әрекеттерінің қатыгездігінің күшеюі.

Жеке мемлекеттерде сияқты халықаралық масштабта да террористік ұйымдар мен топтардың өзара ақпараттық, тактикалық, ресурстық байланыстары мен өзара көмегі кеңейіп келеді. Экстремистік сипаттағы құрылымдардың ұлтшылдық, діни-сектанттық, фундаменталистік және басқа да ұйымдармен бірігуі және ынтымақтасуы нәтижесінде саяси және қылмыстық терроризм етек алып жатыр. Терроризм қауіпті дерт секілді таралуда.

Терроризм мәселесі өз болмысында жаңа құбылыс емес. Оның тарихы ғасырлар тереңіне тамыр салған. Сол кездері сарай төңкерістері мен басқарушыларды тақтан құлатуларды ешкім де террористік акт деп санамаған. Мемлекет институты пайда болып,

басқарушы элитаның арасында әлеуметтік-саяси келіспеушіліктердің шығуына байланысты терроризм саяси күрес әдісі ретінде кеңінен қолданыла бастады. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап терроризм қоғамдық өмірдің тұрақты факторына айналды.

Жасалу ниетіне қарамастан (ал олар тек саяси емес, сонымен қатар жеке мақсатта да болуы мүмкін. Мысалы, көлік құралдарын шетелге қашып шығу үшін пайдалану, кек алу, сыбайластарын түрмеден шығарып алу мақсатында адамдарды кепілге алу, терроршылардың алдына қойған мақсаттарын көпшілікке жеткізу т.б.) кез-келген террорлық акт халықаралық сипаттағы аса қауіпті қылмыс.

Бұл әлеуметтік-құқықтық құбылыстың ұғымдық сипатын жасауда оны көп жағдайда терроризмге қолайлы жағдай тудыратын ұқсас құбылыстардан айыра білу қажет.

Біздің ойымызша, терроризм пайдакүнемдік, кек алу, экономикалық бәсекелесік, жүйке ауруына ұшырағандардың теріс әрекеттері сияқты ниеттегі іс-әрекеттерді де қамтиды. Терроризмді дәстүрлі саяси ниетпен ғана түсіндіру оның нағыз масштабтарын анықтау мен онымен күресі үшін тиімді бағдарлама жасауға өз кедергісін тигізеді.

Терроризм, оның жағдайлары мен пайда болу себептері, түрлері мен нысандарын түсінбей терроризммен күресу мүмкін емес. Кез-келген террорлық акт терроршы, оның құрбаны (шабуыл жасау объектісі) және әсер ету объектісі болып табылатын тұлғалар сияқты элементтерден тұрады. Соңғы жылдары халықаралық қауымдастық терроризмнің қарқындап келетін қысымын сезініп отыр. Дегенмен, тек 2001 жылғы 11 қыркүйектегі АҚШ-тағы террористік актіден кейін ғана оған баса назар аударылып, онымен күрестің жаңа кезеңі басталды. Бүгінгі таңда ауқымды қауіп-қатер тудыратын деңгейге жеткен терроризм саяси-құқықтық құбылыс ретінде ғаламдық деңгейде шешімін таба алмай жатқан қиын мәселеге айналып отыр. Мәселенің мәнін қарастыруға кіріспестен бұрын терроризм ұғымын анықтап алған жөн. Терроризм - өзінің жалпы ұғымын және ерекше белгілерін анықтауда субъективті тұрғыдан қиындық туғызады. Себебі, терроризм құбылыс ретінде философиялық, саяси, тарихи, психологиялық, құқықтық және басқа да тұрғылардан зерттеліп келді және әрбір зерттеуші терроризмге өз көзқарасымен анықтама берді. Терроризм - көбіне коммунистік және ұлт-азаттық қозғалыстары деп немесе империалистік мемлекеттер мен олардың арнайы қызметтерінің зиянкестік әрекеттері деп түсіндіріліп келді.

Терроризмді - саяси-құқықтық құбылыс ретінде қарастыру алдымен «террор» мәтінінің өзін анықтаумен тығыз байланысты. «Террор» ұғымы латын тілінен аударғанда «'қорқыныш, үрей» мағынасын білдіреді. «Террор» ұғымы бұқараны белгілі бір тәртіпке салу мақсатында қолындағы шексіз билікке сүйенген қоғамдық-саяси

құрылымның жүзеге асырар әралуан идеология-лық күш көрсету шарасы.

Терроризмге, біріншіден, жалпы қауіп-қатер төндіру; екіншіден, әрекетті көпшілік алдында жүзеге асыру; үшіншіден, әлеуметтік деңгейде саналы түрде шиеленісті, үрейлі жағдайды қалыптастыру; төртіншіден, қандай да бір талаптарды қанағаттан-дыру мақсатында белгілі бір адамдарға ықпал ету тән. Демек, терроризм- белгіленетін әдеттегі жазаланатын қылмыстық істің бір түрі болып табылатын саяси-құқықтық құбылыс.

Сонымен терроризм дегеніміз не? «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес терроризм дегеніміз - мемлекеттің стратегиялық және өмірлік маңызы бар объектілері мен коммуникацияларын, халықтың тіршілігін қамтамасыз ету жүйесін, мүлікті және басқа материалдық объектілерді жою немесе жоюға қатер төндіру;

Мемлекет немесе қоғам қайраткерінің мемлекеттік немесе өзге де саяси қызметін тоқтату не осындай қызметі үшін кек алу үшін өміріне қауіп төндіру; шет мемлекеттің өкіліне немесе халықаралық ұйымның халықаралық қорғауды пайдаланатын қызметкеріне, сондай-ақ халықаралық қорғауды пайдаланатын адамның қызметтік ұй-жайларына не көлік құралдарына шабуыл жасау; жеке адамдарға зорлық жасау немесе зорлық жасау қаупін туғызу; адамды кепіл ретінде алу немесе ұстау [1, 1-б 18-т].

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексіне және терроризмге қарсы күреске бағытталған жалпы жұрт таныған халықаралық құқықтық актілерге сәйкес "террорлық" ұғымына жататын өзге де әрекеттер жасау жолдарымен мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіру, мемлекеттік органдардың шешім қабылдауына ықпал ету және өзге де террористік мақсаттарға қолжеткізу үшін жасалған құқық қақарсы қылмыстық жазаға тартылатын әрекет Терроризм - қарсыласты қорқыту, күш көрсету саясаты немесе зорлықпен, қуғын-сүргін мен қоқан-лоққы жасау, олардың мақсатық орқыныш, үрей туғызу және террорлық бағытқа қажетті әрекетке мәжбүр ету немесе әрекеттен бас тарттыру.

Әлеуметтік-құқықтық құбылыс ретіндегі терроризм мынадай сипаттаушы элементтерден тұрады: іс-әрекеттердің мақсаты, ниеті, мазмұны, көзделетін және нақты салдары. Террорлық іс-әрекеттер сериясын немесе бір реттік әрекет жасауды, ғаламдық немесе жергілікті жүзеге асыруды мақсат етуі мүмкін. Ол мемлекеттің саяси құрылымын өзгерту, басшылығын тақтантайдыру, аумақтық бірлігін өзгерту, тұтқындалған өзге терроршыларды босатуды талап ету, мемлекеттің тұрақтылығын шайқалту, қоғамда үрейлі жағдай қалыптастыру, халықаралық қатынастарды бұзуға бағытталуы мүмкін.

Қорқыныш, үрей туғызу- барлық дерлік террористік актілер-дің маңызды элементі. Терроризмнің көптеген анықтамаларында іс-әрекет

саяси ниетпен жасалса ғана террористік акт болып есептеледі делінген. Терроризмнің ниеті саяси сипатта ғана болуы міндетті емес. Ол сан-алуан болуы ықтимал, мысалы, сектанттық, діни, ұлттық, әлеуметтік фанатизм, өз-өзінің атын шығару, кек алу және т.б. Бірақ бұл аталғандарды оппозициялық қызметпен, саяси құрылым мен билік органдарына ықпал етумен байланысты саясиниеттер мен байланыстыра қарастыру қажет. Терроризмнің ниетін анықтау террористік іс-әрекеттерді дер кезінде және тиімді тойтаруға оң ықпалын тигізеді.

Терроризмді әлеуметтік-құқықты құбылыс ретінде сипат-таушы элементтері іс-әрекеттердің мазмұны мен салдары жөнінде айтар болсақ, мұнда әдетте қарулы болып табылатын және қоғамды дүр сілкіндіретін, халықтың немесе оның белгілі бір тобының психологиясында терең із қалдыратын, қауіпсіздікті шай-қалтатын, халықтың терроршылардың алдында әлсіздігі сезімін орнататын нақты күш қолдану мен оны қолдану қаупінің болуы.

Терроризм қазіргі ғылым мен үш бағытта қарастырылады: а) қылмыстық іс-әрекет ретінде; б) террорлық топтар (ұйымдар) ретінде; в) террорлық доктрина ретінде.

Қылмыстық іс-әрекет ретіндегі террорлық іс-әрекет-бұл террорлық сипаттағы қылмыстарды жасауға бағытталған және төменде аталған іс-әрекеттердің кез-келгенін қамтитын іс-әрекет: терроризм идеологиясын тарату; террорлық акцияларды ұйымдас-тыру, жоспарлау, дайындау және жасау; террорлық акцияларды жасауға айдап салу, террорлық мақсатта зорлық-зомбылық жасауға шақыру; террорлық акцияларға терроршыларды тарту, қаруландыру немесе пайдалану, сондай-ақ оларды террорлық дағдыларға үйрету; террорлық ұйымдарды немесе террористтерді қаржыландыру; террорлық әрекетті дайындау мен жасауға жәрдемдесу.

Террорлық топ немесе ұйым дегеніміз- террорлық акцияны жасау үшін екі немесе одан да көп адамның тұрақты бірігуі. Осы бағыттардың ішіндегі ең негізгісі қылмыстық іс-әрекет ретіндегі террорлық іс-әрекет. Себебі іс-әрекет ретінде терроризмді қалай түсінсек, қандай топтар мен қандай доктриналарды террорлық деп тануымыз қажет екендігін түсінуге болады.

Қазіргі уақыттағы терроризм діни қабықшаға оранған саяси терроризм болып отыр және ол үнемі алға басып дамуда. Терроризм зиялы топтың саяси оқшаулануы, басқарушы топтардың репрессияларға қатысуы және халықтың саяси жағдайларға еш мән бермей қарауы бар жерде орнығады. Сонымен қатар терроризмнің тағы бір пайда болу себебі реформалық қозғалыстың құлдырауы. Бұл жағдайда халық арасынан шыққан топтар жедел іс-әрекеттерге көшеді. [2, 46].

Көп жағдайда терроршылардың артында өз саясатын жүзеге асыру мақсатында террорлық топтарды пайдаланатын тұтас

мемлекеттер тұрады. Терроршылар халықаралық инциденттерді жасау, қарсылас мемлекетте үрей туғызу, сол мемлекетте моральдық әлсіздік тудыру үшін қолданылады. Үкіметтер мұндай мақсаттар үшін әрекет етіп жатқан террорлық топтарды немесе жаңадан өздері құрған террорлық топтарды қолдануы ықтимал. Терроризмге әдеттегі соғыс жүргізуден гөрі аз шығын жұмсалатыны анық. Бұл әрине, өте қолайлы.

Терроризмнің әлеуметтік-құқықтық құбылыс ретіндегі жалпы сипаттамасын анықтау, оны құқықтық реттеудің, ұйымдастырушылық негіздерінің, терроризммен күресу стратегиясын белгілеу үшін қажет болып табылады.

Терроризмнің ұғымын ашуда қылмыстық-құқықтық саласындағы проблемалы сәттерді заң шығарушылық және құқық қолданушылық деп екі аспектіге бөліп қарауға болады. Бұл жерде «терроризм» және «террорлық акт» деген қылмыстық заңнаманың терминдерінің арақатынасы арасындағы қиыншылықтарды ескеру қажет. Терроризм әлеуметтік-құқықтық құбылыс бола отырып, нақты террорлық актілерге қатысты топтық ұғым болып табылады. Заң шығарушылық деңгейдегі тағы бір мәселе: терроризммен күресу туралы қылмыстық-құқықтық нормаларды кешенді заңдарға қосуға болады ма деген сұрақ. Қылмыстық-құқықтық реттеудің тиімділігін арттыру мәселесімен террорлық іс-әрекеттер туралы істер бойынша іс жүргізу өндірісі ерекшеліктері мәселесі туындайды. Мысалы, құпия ақпараттың жария болуына қарсы қосымша кепілдер бөлігі бойынша.

Қорғаушыларды терроршыларға жіберу процедурасымен айналысатын мамандар, іске қатысатын тұлғалардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуде, террорлық топтарды қаржыландыру көздерін тексеру бойынша заңдарға негізделген шешім күтуде. Бұл аталған мәселелермен қоса терроршылардың ұсталуы мен жазасын өтеу ерекшеліктеріне байланысты мәселелер де кешенді қаралуы тиіс.

Террорлық іс-әрекеттерді бұлтартпау кезіндегі орынды тәуекел мәселесі қылмыстық-құқықтық тұрғыда зерттелуді қажет етеді. Мұндай мәселелерді шешу терроризмнің әлеуметтік-құқықтық құбылыс ретіндегі жалпы сипаттамасын ашуға ықпал етеді.

Әдебиет

1 Қазақстан Республикасының «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының Заңы» 1999 жылғы 13 шілдедегі № 416-І Заңы.

2 Әбсаттаров Р. Отыншиева Ә. Терроризм тамыры қайда және оны қалай қырқамыз?//Ақиқат, 2018, №7, 46.

УДК 657.421.3
МРНТИ 06.71.15

**Современное состояние и проблемы оперативного
контроллинга на предприятиях промышленности**

Оразалинова М.С., PhD,
университет «Туран», г.Алматы

Түйіндеме

Мақалада өнеркәсіп кәсіпорындарында оперативтік контроллингті дамытудың қазіргі жағдайы мен проблемалары қарастырылған. Қазіргі нарықтық жағдайда контроллинг саласындағы зерттеулердің қажеттілігі теориялық-әдістемелік негіздеу және өнеркәсіптік кәсіпорында стратегиялық, тактикалық және жедел бақылауды басқару жүйесін жетілдіру бойынша әдістемелік ұсыныстарды әзірлеу қажеттілігімен анықталады.

Abstract

The article discusses the current state and problems of the development of operational controlling at industrial enterprises. The need for research in the field of controlling in modern market conditions is determined by the need to develop a theoretical and methodological justification and methodological recommendations for improving the management system of strategic, tactical and operational controlling at an industrial enterprise.

На современном этапе развития рыночных отношений промышленные предприятия представляют собой совокупность различных по своему виду деятельности подразделений, связанных между собой единым процессом изготовления продукции или оказания услуг. Они являются экономически и юридически самостоятельными хозяйствующими единицами, полностью отвечающими за результаты своей деятельности, поэтому особенно нуждаются в системе управления, позволяющей сохранять конкурентоспособность и положение на динамично изменяющемся рынке. В условиях экономического кризиса и быстроизменяющихся условий экономической среды принятие управленческих решений становится все более сложным и трудоемким процессом, поэтому у руководителей предприятий возникает настоятельная потребность во «внутрифирменном советнике», владеющим всей необходимой информацией. В случае отсутствия адекватной и своевременной информации о текущем состоянии и о перспективах деятельности предприятия возникает необходимость формирования новых подходов к управлению. При их внедрении требуется разработка и применение таких инструментов, которые не только позволят прояснить усложняющиеся экономические проблемы предприятия, но и

своевременно подадут сигналы для принятия мер. Они будут способствовать "расширению" узких мест на предприятии с ориентацией на перспективу и обеспечат информационную поддержку управления бизнес-процессами по установленным стратегическим и оперативным целям[1].

Инструментом, позволяющим эффективно разрабатывать и внедрять на промышленном предприятии современные подходы к управлению, является контроллинг. Являясь ответом на растущую непредсказуемость и нестабильность внешней среды предприятия, контроллинг способствует интеграции частных компонентов – целей, задач и функций управления предприятием – в единый комплекс процессов через информационную поддержку и координирование. Термин «контроллинг» информационно емкий, он передает характер этого современного явления в менеджменте и включает в себя весь спектр управления процессом достижения конечных целей и результатов фирмы. Необходимость исследований в области контроллинга в современных рыночных условиях определяется потребностью в теоретико-методическом обосновании и разработке методических рекомендаций по совершенствованию системы управления стратегическим, тактическим и оперативным контроллингом на промышленном предприятии. Современная система управления промышленным предприятием не может эффективно функционировать без применения принципов и инструментов контроллинга.

Понимание контроллинга в разных странах сложилось на основе деловой и организационной культуры предприятий, именно она определяет не только ценности компании, правила принятия управленческих решений, но и координирует работу всех подразделений и сотрудников промышленного предприятия. В мире существует два основных концептуальных подхода к контроллингу, между которыми находятся другие течения, определяющие направления его развития. В Германии преобладает подход, позволяющий дать научное обоснование принципам и методам контроллинга, а в США и некоторых европейских странах, осуществляется более практичный подход, при котором основное внимание уделяется инструментам контроллинга и их применению на практике. Понятие «controlling» пришло в Казахстан через Германию из англоязычных стран и обозначает концепцию, объединяющую управленческий учет, планирование и контроль[2].

Также, в зависимости от уровня применения, существует разграничение на стратегический и оперативный уровни, соответственно на стратегический и оперативный контроллинг. Вопросы стратегического контроллинга направлены на достижение глобальных целей, поставленных перед промышленным предприятием в долгосрочной перспективе и достаточно емко представлены в

научной литературе. Зарубежные и отечественные авторы, такие как П. Хорват, Д. Хан, Х. Фольмут, С. Ташенова, Г. Демеуова, К. Ергалиев, Р. Манн, Э. Майер, Н.Г. Данилочкина, Одегов Ю.Г.А. Дайле, А.М. Карминский, Э.А. Уткин, Р.А. Фатхутдинов, Е.Г. Ойхман, Г. Пич, Э. Шерм, подробно рассматривают общетеоретические аспекты контроллинга, проблемы и принципы стратегического контроллинга, не уделяя должного внимания оперативному контроллингу. Так ведущие специалисты по контроллингу Германии Р. Манн и Э. Майер, дают следующее определение: «...это система управления процессом достижения конечных целей и результатов деятельности фирмы, т.е. в экономическом отношении, с некоторой долей условности, как систему управления прибылью предприятия» [3].

Движение компании к стратегическим целям из года в год осуществляется посредством выработки и достижения оперативных целей. Исходя из текущего состояния бизнеса, предприятие устанавливает оперативные цели в полном согласовании со стратегией, достигает этих целей и задает очередные оперативные рубежи, тем самым стремится к своим стратегическим целям. В этом процессе немаловажным является горизонтальное согласование оперативных целей отдельных направлений бизнеса и бизнес - единиц и интеграция этих целей с оперативными целями компании в целом. Достижение оперативных целей возможно различными способами и с разной скоростью. Очевидно, что оптимальным является достижение этих целей с помощью эффективного использования имеющихся ресурсов компании, а именно при помощи исполнения основных функций менеджмента: планирования, управления, организации и контроля за ресурсами компании. Для реализации своих функций менеджерам необходима информация: полная, достоверная, своевременная. Причем необходима не просто информация, а информация систематизированная, проанализированная, интерпретированная и агрегированная. Именно поэтому основная цель оперативного контроллинга заключается в предоставлении такой информации: в информационной, а также консультационной поддержке менеджеров, для того чтобы они могли качественно выполнять свою работу, управляя производственным предприятием. Соответственно, организация системы оперативного контроллинга, включающего в себя подсистемы оперативного планирования, учета, контроля и анализа, содействует менеджменту в оптимальном достижении оперативных целей компании. Другими словами, оперативный контроллинг помогает менеджерам делать дело правильно. Таким образом с одной стороны, стратегический контроллинг устанавливает маяки, указывающие оперативному контроллингу направление движения, с другой стороны, оперативный контроллинг, сопровождая компанию в ее движении от маяка к маяку, фиксирует скорость движения и израсходованные ресурсы, тем самым проверяя

реалистичность стратегических целей, и при необходимости предлагает менеджменту пересмотреть эти цели или достичь их иным путем, т.е. изменить места расположения оставшихся маяков[4].

В Казахстане на мой взгляд, необходимо сначала ускоренно освоить и реализовать на предприятиях "азы" оперативного контроллинга, которые Запад прошел лет 20 - 25 назад, при этом параллельно изучать и внедрять на практике современные методы и инструменты, практикующиеся в наиболее продвинутых зарубежных, совместных и отечественных компаниях. Особенность ситуации в современном Казахстане такова, что от контроллера сегодня требуются профессиональные знания и навыки, позволяющие реализовать одновременно как регистрационно-учетные функции контроллинга, так и консультационно-навигационные. Принципиальное отличие руководителя и контроллера заключается в том, что руководитель, в конечном итоге, отвечает за результаты деятельности предприятия в целом и его структурных подразделений (центров ответственности). Контроллер отвечает за правильность использования методов и инструментов планирования, контроля, анализа и принятия решений, а также за прозрачность и наглядность представления достигнутых результатов. Данный принцип справедлив по отношению к руководителям и контроллерам всех уровней иерархии управления. Для современного развития промышленности в России характерна необходимость в развитии именно оперативного контроллинга, в его методическом и инструментальном аспектах. Однако, направление оперативного контроллинга, связанное с учетом затрат и результатов хорошо развито. Практически все современные программные средства информационной поддержки систем управления включают в себя блоки "Контроллинг финансов», "Контроллинг затрат", "Контроллинг показателей эффективности". Главенство учетно-аналитической составляющей в контроллинге привело, на наш взгляд, к застою в практике современного контроллинга. Руководители предприятий видят в службе контроллинга только подразделение, занимающееся исключительно углубленным анализом данных финансового и управленческого учета. Как за рубежом, так и в Казахстане, в работе служб контроллинга много внимания уделяется планированию и контролю оперативных бюджетов. В этой части резервы роста эффективности предприятия, особенно в долгосрочной перспективе, весьма ограничены. Для условий Казахстана речь идет о потенциальном росте интегральных показателей эффективности деятельности предприятия на 1 - 3% в год, что при существующем положении дел в отечественной экономике можно считать незначительной величиной. В индустриально развитых странах эти цифры существенно ниже и исчисляются долями процентов.

Контроллинг ближайшего будущего должен стремиться в своей деятельности в сторону основных источников эффективности прежде всего в разработку методов организации труда и производства во всех функциональных сферах деятельности предприятия. Тогда контроллеры станут не привычными сегодня специалистами по учету и анализу, а реально востребованными помощниками руководителей предприятий различных отраслей народного хозяйства и форм собственности.

Литература

1. Лаута, Ю.С. Создание системы контроллинга на промышленном предприятии Ю.С. Лаута, Б.И. Герасимов; под науч. ред. д-ра экон. наук, проф. Б.И. Герасимова. Тамбов :Изд-во Тамбовского государственного технического университета, 2015. 96 с.
2. Ташенова С.Д. Региональный аспект развития контроллинга в Республике Казахстан // Регион: экономика и социология.– 2007.– №1. – с. 396–309. С 397.
3. Контроллинг для начинающих /Р.Манн, Э. Майер, 2-е изд.,- М.: «Финансы и статистика» 1995. – 304 с.
4. Александр Сафаров «Правильный» контроллинг: мнение практика». Журнал «Управленческий учет» № 1, 2016 г.

УДК 343.3/.7

Криминологическая характеристика угонов и краж автомобилей и иных транспортных средств

Тогайбаева Ш.С., Садуова А.М., Серикпаев Н.К.,
Кокшетауский университет им. Абая Мырзахметова,
г.Кокшетау

Түйіндеме

Бұл мақалада авторлар айдап әкетудің автомобильді немесе өзге де көлік құралын жымқыру мақсатынсыз құқыққа сыйымсыз иеленіп алу(200-бап.) және автомобильдер мен өзге де көлік құралдарын ұрлау) криминологиялық сипаттамасын береді. Мақалада көлік құралдарын ұрлауды саралау, оларды автомобильді немесе өзге де көлік құралын ұрлау (айдап әкету) мақсатынсыз заңсыз иемденуден ажырату проблемалары қаралады.

Түйінді сөздер: автомобильді немесе өзге де көлік құралын ұрлау мақсатынсыз айдап әкету, заңсыз иелену, қылмыстық топ, қылмыстық жауаптылық, қылмыс құрамы, көлік құралы.

Abstract

In this article, the authors give criminological characteristics of thefts (illegal possession of a car or other vehicle without the purpose of theft (Article 200 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan) and thefts

of cars and other vehicles. The article deals with the problems of qualification of theft of vehicles, their differentiation from unlawful possession of a car or other vehicle without the purpose of theft (theft).

Keywords: theft, unlawful taking of a car or other vehicle without the purpose of theft, criminal group, criminal liability, corpus delicti, vehicle.

Проанализируем статистическую отчетность Генеральной прокуратуры Республики Казахстан по краже транспортных средств и неправомерного завладения автомобилем или иным транспортными средствами без цели хищения в последние годы.

Согласно формы отчета № 1-М «О зарегистрированных уголовных правонарушениях» РК количество правонарушений, зарегистрированных краж в ЕРДР в отчетном периоде транспортных средств в 2019 г. - 223, в том числе авто 54, соответственно в 2018 году краж транспортных средств - 197, том числе авто -51.

Согласно Формы отчета № 1-М «О зарегистрированных уголовных правонарушениях» РК количество правонарушений, зарегистрированных в ЕРДР в отчетном периоде неправомерного завладения автомобилем или иным транспортными средствами без цели хищения (угонов) в 2019 г. - 215 , в 2018 году - 202. Следует отметить, принадлежность транспортных средств физическому лицу (человеку – частному лицу), юридическому лицу не разграничено в отчетности[1].

Большую общественную опасность представляют неправомерное завладение автомобилем или иными транспортными средствами без цели хищения по РК и кражи автотранспорта в группе лиц, то есть преступления совершаемые в соучастии, где преступники действуют совместно, объединяя усилия для достижения преступного результата.

В соответствии с разделом 2 данной отчетности Генеральной прокуратуры РК в отчетном периоде краж транспортных средств в 2019 г., совершенных группой лиц не представилось возможным, только общая цифра краж-560); неправомерных завладений автомобилями или иными транспортными средствами группой лиц за этот же период – 9 групп; за период 2018 год по РК краж совершено группой лиц: общая цифра - 623 (нет деления на краж транспортных средств), неправомерных завладений автомобилями или иными транспортными средствами совершенное группой лиц за 2018 год -18.

Представляет научный интерес данные неправомерных завладений автомобилями или иными транспортными средствами группой лиц по РК за период в 1996 г. -2002 г.

Количество зарегистрированных неправомерных завладений автомобилями или иными транспортными средствами группой лиц по РК в 1996 г. составило 298 случая, в 1997 г. - 140; в 1998г. —227; в 1999 г.-297; в 2000г.-169; 2001 г.-207; в 2002 г.-327[2].

Таким образом, можно отметить в целом тенденцию роста

неправомерного завладений автомобилями или иными транспортными средствами без цели хищения, совершаемых лицами в группе.

Так, в 1999 г. по РК совершено неправомерных завладений автомобилями или иными транспортными средствами без цели хищения в составе организованной группы -20 случаев, в 2001г. – нет данных, а 2002г. - 3[2].

В практической деятельности органов внутренних дел возникают трудности при разграничении указанных видов уголовных правонарушений.

В науке уголовного права имеются различные точки зрения, в частности об объекте и предмете преступления, характеристике завладения транспортным средством, моменте окончания преступления, его субъекте и субъективной стороне и др.

Некоторые ученые считают объектом преступления, предусмотренного ст. 166 УК РФ, является интерес, сущность которого выражается в пользовании транспортным средством по его назначению; это обстоятельство желательно непосредственно отразить в законе [3].

В число транспортных средств как предмета неправомерного завладения без цели хищения следует включать: 1) механические транспортные средства (в том числе военные) - автотранспортные средства; самоходные машины (тракторы, экскаваторы, грейдеры, скреперы, автопогрузчики и т.п.); наземный городской электротранспорт (трамваи, троллейбусы); мотоциклы и приравненные к ним механические транспортные средства; 2) немеханические транспортные средства (в том числе военные) - мопеды и приравненные к ним немеханические транспортные средства; велосипеды и инвалидные коляски; гужевой транспорт (гужевые повозки и сани, верховые и вьючные животные) [3].

Поэтому Дмитрий Вячеславович Сухомлинов предлагает для устранения различных толкований транспортного средства как предмета преступления из ст. 166 УК РФ целесообразно изъять указание на автомобиль, а в законе следует уточнить, что транспортное средство должно быть чужим для виновного [3].

Все эти точки зрения ученых имеют право на существование

Но в законодательстве РК чтобы было единообразное понимание предмета данного состава уголовного правонарушения принято Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 22 декабря 2022 года № 10 «О внесении изменений и дополнений в некоторые нормативные постановления Верховного Суда Республики Казахстан по уголовному и уголовно-процессуальному законодательству» [4].

Также в Нормативном постановлении Верховного Суда Республики Казахстан от 29 июня 2011 года № 3 «О практике применения уголовного законодательства по делам об уголовных

правонарушениях, связанных с нарушением правил дорожного движения и эксплуатации транспортных средств» [5] в п. 3 указано, при отнесении транспортного средства к механическому судам следует исходить из диспозиции статьи 345 УК и подпункта 38) статьи 1 Закона Республики Казахстан от 17 апреля 2014 года № 194-V «О дорожном движении» [6] (далее – Закон «О дорожном движении»), а также подпункта 45) пункта 2 раздела 1 Правил дорожного движения, утвержденных постановлением Правительства Республики Казахстан от 13 ноября 2014 года № 1196 [7] (далее – Правила дорожного движения), согласно которым **механическим транспортным средством** признается самоходное дорожное транспортное средство, приводимое в движение двигателем, в том числе автомобили, троллейбусы, трамваи (за исключением мопедов и рельсовых транспортных средств), тракторы и самоходные машины при их участии в дорожном движении.

В соответствии с подпунктами 38 и 41 статьи 1 Закона «О дорожном движении» и подпунктом 46 пункта 2 раздела 1 Правил дорожного движения к механическим транспортным средствам не относятся мопед – двух- или трехколесное транспортное средство, снабженное двигателем внутреннего сгорания с объемом цилиндра, не превышающим пятидесяти кубических сантиметров, либо электрическим двигателем, и имеющее максимальную конструктивную скорость не более пятидесяти километров в час. К мопедам приравниваются велосипеды с подвесным двигателем, мокики, скутеры и другие транспортные средства с аналогичными характеристиками[7].

Что же понимает законодатель под понятием «автомобиль».

В соответствии с п. 3 ст.1 Закона РК от 17 апреля 2014 г. № 194-V ЗРК «О дорожном движении» под автомобилем понимается механическое транспортное средство, предназначенное для движения по дорогам и перевозки по ним людей, грузов или оборудования, установленного на нем, или буксировки по дорогам транспортных средств, предназначенных для перевозки людей, грузов или оборудования, установленного на нем, в том числе включая троллейбусы. Данное понятие не распространяется на тракторы и самоходные машины[6].

Под автомобилем особого назначения понимают транспортное средство, предназначенное для перевозки и (или) сопровождения охраняемых лиц (пункт 4 данного Закона).

В соответствии с п. 20 ст. 3 УК РК транспорт – железнодорожный, автомобильный, морской, внутренний водный, в том числе морские и речные маломерные суда, воздушный, городской электрический, в том числе метрополитен, а также находящийся на территории Республики Казахстан магистральный трубопроводный транспорт[8].

Необходимо отметить, что в Казахстане как и во многих странах мира появились электромобили и другие средства.

В связи с этим необходимо упомянуть и о Законе Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам организации дорожного движения (О мерах по реализации настоящего Закона см. распоряжение Премьер-Министра РК от 8 августа 2023 года № 122-р) [9], который вносит изменения и дополнения в Закон Республики Казахстан от 17 апреля 2014 года «О дорожном движении»:

1) в статье 1:

подпункт 10) после слова «велосипед,» дополнить словами «электрический самокат, малое электрическое транспортное средство,»;

подпункт 38) после слова «мопедов» дополнить словами «, электрических самокатов, малых электрических транспортных средств»;

дополнить подпунктами 53-1 и 57 следующего содержания:

«53-1 малое электрическое транспортное средство - транспортное средство, оснащенное электрическим двигателем, предназначенное для индивидуального передвижения, имеющее одно или несколько колес, за исключением электрических самокатов и мопедов с электрическим двигателем;»;

«57) электрический самокат - транспортное средство индивидуальной мобильности, имеющее два или три колеса, предназначенное для передвижения одного человека посредством использования электрического двигателя (электрических двигателей), не имеющее сиденья, с максимальной конструктивной скоростью не более двадцати пяти километров в час.»

Хотелось отметить, что необходимо в Казахстане собрать весь практический материал по данным составам и сделать обзорную справку по устранению ошибок судебно – следственно – следственной практики.

Литература

1 Отчет Генеральной прокуратуры Республики Казахстан за 2019 год.//

<https://www.gov.kz/memleket/entities/pravstat?lang=ru//>

<https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1900018595>

2 Тогайбаева Ш.С., Тогайбаев А. И., Мусина М. Т. Вопросы квалификации кражи, разбоя и неправомерного завладения автомобилем или иным транспортным средством без цели хищения. Республиканская научно – практическая конференция «Актуальные Проблемы современной юридической науки в условиях суверенитета Республики Казахстан, посвященной 20 – летию кафедры «Правовые

дисциплины».- 21 октября 2021 г.- Петропавловск: Изд –во СКУ им. М. Козыбаева, 2021.- С.231 -233.

3 Сухомлинов Дмитрий Вячеславович. Автореферат диссертаций на соискание ученой степени кандидат наук.- М., 2016.- 26 с.

4 Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 22 декабря 2022 года № 10 «О внесении изменений и дополнений в некоторые нормативные постановления Верховного Суда Республики Казахстан по уголовному и уголовно - процессуальному законодательству»

// <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P220000010S>

5 Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 29 июня 2011 года № 3 «О практике применения уголовного законодательства по делам об уголовных правонарушениях, связанных с нарушением правил дорожного движения и эксплуатации транспортных средств» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P110000003S>

6 Закон Республики Казахстан от 17 апреля 2014 года № 194-V «О дорожном движении» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 03.09.2023 г.)// https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31536713

7 Правил дорожного движения, утвержденных постановлением Правительства Республики Казахстан от 13 ноября 2014 года № 1196 https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31635588&show_di=1,

Постановление Правительства Республики Казахстан от 13 ноября 2014 года № 1196 «Об утверждении Правил дорожного движения, Основных положений по допуску транспортных средств к эксплуатации, перечня оперативных и специальных служб, транспорт которых подлежит оборудованию специальными световыми и звуковыми сигналами и окраске по специальным цветографическим схемам» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 03.03.2023 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31635588&show_di=1,

8 Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗРК//<https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226/history>

9 Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам организации дорожного движения (О мерах по реализации настоящего Закона см. распоряжение Премьер-Министра РК от 8 августа 2023 года № 122-р),// <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2300000012>

Важность взаимосвязи морали и правовой культуры в профессиональной деятельности юриста

Аргинбекова Г.И., к.ю.н., и.о. профессор,
Кызылординский университет «Болашак», г. Кызылорда

Резюме

В современном мире, кроме знания правовых норм и процедур, профессиональная деятельность юриста требует также соблюдения этических стандартов и принципов морали. Актуальным является вопрос разработки рекомендаций, которые помогут юристам улучшить качество своей работы с клиентами касательно взаимодействия морали и правовой культуры. Целью данной статьи является исследование важности соотношения моральных принципов и правовой культуры в профессиональной практике юристов.

Abstract

In the modern world, in addition to knowledge of legal norms and procedures, the professional activity of a lawyer also requires compliance with ethical standards and moral principles. The issue of developing recommendations that will help lawyers improve the quality of their work with clients regarding the interaction of morality and legal culture is topical. The purpose of this article is to study the importance of the relationship between moral principles and legal culture in the professional practice of lawyers.

В современном обществе, где государственный строй основан на правовых принципах и законодательстве, роль юристов имеет особое значение. Юристы являются ключевыми фигурами в обеспечении справедливости и защите прав граждан. Однако, помимо владения специализированными знаниями, для успешной деятельности юристам необходимо соблюдение этических стандартов и моральных предписаний в отношении клиентов. Юристы должны быть в состоянии балансировать между моральными принципами и законом, а также иметь хорошее понимание правовой культуры, чтобы эффективно выполнять свою работу и защищать интересы клиентов. В то же время, в юридической практике возможны ситуации, когда моральные ценности и правовая культура находятся в конфликте. Например, когда закон и моральные принципы противоречат друг другу. Изучение этой темы в юридической литературе приводит к выводу, что в таких ситуациях юристы должны быть способны принимать взвешенные решения на основе баланса между законом и моралью.

Многие авторы подчеркивают важность правовой культуры как ключевого элемента профессионализма юриста. К примеру, в

статье E.V. Arsenteva[1] рассматриваются различные подходы к взаимодействию морали и правовой культуры в профессиональной деятельности юриста и предлагается ряд рекомендаций по улучшению этого взаимодействия. Одна из них – создание механизмов для регулирования моральных аспектов в правовой системе и для наказания нарушителей, поощрение сотрудничества между правовыми и моральными экспертами, усиление моральной компоненты правовой культуры: право должно быть направлено на защиту общественной морали, а не на ее подрыв.

В книге исследователя W. B. Wendel[2] рассматриваются этические проблемы, возникающие при работе социальных работников в различных контекстах, включая работу с детьми, семьями, пожилыми людьми и людьми с инвалидностью. Кроме того, работа охватывает такие темы, как обязанности профессиональной этики, отношения социальных работников с клиентами, коллегами и начальством, а также роль работников в судебных процессах.

Также ученые отмечают важность изучения вопросов морали и правовой культуры при разработке программы обучения будущих юристов. Например, В. З. Таманаха[3] анализирует роль правовой культуры в работе юриста и предлагает рекомендации по ее развитию в системе высшего образования. Он считает, что для развития правовой культуры студенты должны изучать не только юридические документы и законы, но и социальные, культурные и исторические аспекты права, развивать критическое мышление и умение анализировать социальные процессы, влияющие на правовую систему, а также осознавать, что право влияет на общество, а общество влияет на право.

Кроме того, в современном мире юристы, в том числе в Казахстане, сталкиваются с новыми этическими проблемами, связанными с использованием цифровых технологий в профессиональной деятельности. Например, возможность сбора и обработки больших объемов данных может привести к нарушению приватности клиентов и конфиденциальности информации. Эту проблему поднимает в своем труде J.L. Cohen[4]. Работа является практическим руководством для адвокатов и других профессионалов юридической сферы, которые хотят ознакомиться с основными принципами этики и профессиональной ответственности в юридической профессии.

Исходя из приведенного выше обзора, можно сделать следующие выводы. Мораль и правовая культура тесно взаимосвязаны и влияют на профессиональную деятельность юриста. Однако данная тема еще не получила достаточного внимания в среде юристов, что часто приводит к определенным нарушениям моральных норм в профессиональной деятельности, а также к негативным последствиям для общества и доверия к юридической системе в целом. Таким

образом, возникает необходимость развития профессиональных стандартов для юристов, которые учитывают этические аспекты работы и их соответствие моральным нормам современного общества. Целью данного исследования является описание рекомендаций для создания таких стандартов.

В данной статье использовались различные методы научного исследования, которые обычно используются при изучении юридических и философских вопросов. Выбор этих методов обусловлен тем, что тема исследования объединяет обе сферы. Среди методов, которые были использованы в данной работе, можно выделить следующие: аналитический, метод сравнения, диалектический, метод классификации, систематизации и обобщения.

Одним из наиболее продуктивных методов оказался аналитический. Этот метод позволил рассмотреть законодательные акты и нормативные документы, определяющие правовые стандарты и требования к поведению юристов, а также основные подходы и теории, связанные с взаимодействием морали и правовой культуры в профессиональной деятельности юриста. Этот метод включал также анализ научных работ, посвященных проблемам коррупции, конфликтов интересов, неправомерного поведения юристов и т.д.

Изучить правовые системы и законодательства разных стран, проанализировать их сходства и различия помог метод сравнения. Использование этого метода способствовало определению наиболее эффективных практик в этой области. Кроме этого, было проведено сравнение различных моральных и правовых систем, чтобы определить, как они взаимодействуют друг с другом в профессиональной деятельности юриста. Оно помогло выявить общие для специалистов разных стран принципы, независимо от их культурных различий, которые определяют моральное поведение юристов и взаимодействие с правовой культурой.

Диалектический метод включал в себя анализ понятий, идей и принципов права, их исторического и философского развития, философских концепций морали и права. Этот метод помог определить, как мораль и культура права должны взаимодействовать друг с другом в теории, какие принципы и ценности определяют их взаимодействие, и как они могут быть использованы для развития и улучшения профессиональной этики. Также были выделены философские принципы, которые призваны помочь юристам лучше понимать свою роль и ответственность в обществе и работать на благо его граждан.

Формулирование рекомендаций для улучшения и оптимизации процесса взаимодействия морали и правовой культуры в профессиональной деятельности юриста было проведено на основе метода классификации. При помощи метода систематизации были

выявлены практические проблемы и противоречия, связанные с взаимодействием морали и правовой культуры в профессиональной деятельности юриста. Благодаря методу обобщения была произведена оценка того, как научные исследования могут быть применены для развития новых подходов в профессиональной деятельности юриста.

Обеспечение высоких моральных и правовых стандартов важно не только для эффективной и ответственной работы юристов в настоящее время, но и для сохранения доверия общества к этой профессии в будущем. В разных странах существуют различные подходы к взаимодействию морали и правовой культуры в работе юриста. Эти различия могут отражать особенности национальной культуры и традиций. Например, в США и Великобритании эти аспекты трактуются более формально, с большим упором на законность и профессиональную этику. При этом некоторые различия в практике этих стран все же наблюдаются. В частности, в Великобритании юристы обычно ставят этику во главу общения с клиентами[3]. В этой стране особое внимание уделяется соблюдению конфиденциальности и предотвращению конфликта интересов.

В США же профессиональная этика может быть более жесткой и формальной, и иногда более связана с требованиями закона, чем с моральными или профессиональными стандартами. Для поддержания баланса этих аспектов в этой стране существуют профессиональные ассоциации, такие как Американская ассоциация юристов, которые разрабатывают этические кодексы для юристов и регулируют их поведение[5]. В то же время, в Японии традиционно существует большой упор на моральные и этические аспекты в юридической деятельности. Юрист должен не только знать законодательство, но и быть способным ориентироваться в сложных моральных и этических вопросах, которые могут возникнуть в процессе работы. У японцев даже есть специальное понятие "hōritsunokokoro", что можно перевести как "юридический дух" или "душа закона"[6]. Это понятие выражает идею о том, что юрист не должен ограничиваться простым применением закона, но должен также понимать ценности, которые законы представляют, и использовать этот контекст в своей работе. В Германии юристы также ориентируются на этику и мораль в своей деятельности[7].

Кодекс этики для адвокатов в Германии является основным источником этических норм. Кодекс определяет нормы поведения адвокатов и требует соблюдения профессиональной этики, уважения к правам и достоинству клиентов, конфиденциальности и добросовестности в работе. Кроме того, в Германии существуют специальные этические комиссии, которые занимаются разрешением этических вопросов, возникающих в юридической деятельности. Этические и моральные аспекты также имеют значение при проведении дел в суде. В Японии и Германии судьи также

рассматриваются как стражи морали и справедливости. Они должны не только применять законы, но и оценивать действия сторон дела с точки зрения этики и морали, прежде чем принять правильное решение [8].

В целом, сравнительный анализ подходов к взаимодействию морали и правовой культуры в разных странах показал, что в различных правовых системах и культурах есть свои особенности в оценке и управлении моральными и правовыми аспектами в профессиональной деятельности юристов. При этом выводы ученых из разных стран сходятся на том, что наличие высоких моральных и правовых стандартов является необходимым условием эффективной и ответственной профессиональной деятельности юриста. Этому мнению придерживаются и авторы данного исследования.

Результаты данного исследования позволяют сделать вывод, что взаимодействие морали и правовой культуры в профессиональной деятельности юриста имеет ключевое значение в правовой системе любой страны. Профессиональная этика и правовая культура являются основными элементами формирования профессиональной идентичности юриста. Они влияют на мировоззрение и ценностные ориентации юриста, его отношение к клиентам и коллегам, а также на общественное мнение о профессии.

Как показало исследование, в Казахстане большинство юристов придают большое значение моральным и этическим принципам в своей работе. Однако были выявлены проблемы, связанные с недостатком квалификации и этическими нарушениями среди юристов. Например, некоторые юристы могут использовать свою профессиональную позицию для достижения личных интересов или целей, которые могут противоречить моральным и юридическим стандартам. Кроме того, одним из ключевых факторов, влияющих на взаимодействие морали и правовой культуры в работе юриста в Казахстане является развитие технологий. Как следствие, юристы сталкиваются с новыми вызовами, такими как защита данных и личной информации клиентов. Для повышения качества взаимодействия морали и правовой культуры в профессиональной деятельности юриста были предложены рекомендации, основанные на этических принципах, таких как честность, добросовестность и уважение к правам и свободам человека.

Перспективой дальнейших исследований является разработка конкретных шагов по разрешению этических проблем, возникающих в профессиональной деятельности юриста. Например, как юрист должен поступать, если его клиент просит сделать что-то незаконное или морально неправильное; как он должен реагировать на конфликты интересов между клиентами и другие. Ориентиром в этом вопросе может выступать в том числе успешная практика других стран.

Литература

- 1 Арсентьева Е.В. "Правовая культура юриста: соотношение с моральными ценностями". Юридическая наука и практика. (2018).
- 2 Вендель В. Б. (2019). Этика и право для социальных работников. Ратледж.
- 3 Таманаха Б. З. (2018). О верховенстве права: история, политика, теория. Издательство Кембриджского университета.
- 4 Коэн Дж. Л. (2018). Юридическая этика и профессиональная ответственность: необходимые знания для юристов. Уолтерс Клювер, Юриспруденция и бизнес.
- 5 Типовые правила профессионального поведения Американской ассоциации юристов (ABA). <https://www.americanbar.org/en/>
- 6 Кодекс поведения Управления по регулированию деятельности адвокатов (SRA) (2019). <https://www.sra.org.uk/solicitors/handbook/code/content.page>
- 7 Кодекс профессиональной этики юридического консультанта (2019) <https://palata.ai.kz/ru/content/kodeks-professionalnoy-etiki-yuridicheskogo-konsultanta>
- 8 Профессиональный кодекс поведения юристов. <https://www.brak.de/die-brak/>

ӘОЖ 342

Заңгер этикасы және құқық қорғау қызметінің ізгілік нормалары

Аргинбекова Г.И., з.ғ.к., профессор м.а,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

В статье рассматриваются вопросы профессиональной этики юриста, профессиональной подготовки сотрудников правоохранительных органов, соблюдения правил этикета.

Abstract

The article deals with the issues of professional ethics of a lawyer, professional training of law enforcement officers, and compliance with the rules of etiquette.

Заңгер - көп деңгейлі экономика мен басқару жүйесінің барлық салаларында қажеттілігі өте зор маман. Заңгер мамандығы - бұл әрқашан жеңіске жеткізе бермейтін құқық үшін күрес. Бірақ, кәсіби қызметтің негізгі бағытынан көптеген мамандар жоғары моральдық қанағат алады.

Заңгер мамандығының тартымды жағы - оны мемлекеттік өмірдің түрлі саласында, ғылымда, экономикада, өнерде, спортта, журналистикада пайдалануға болады. Жоғары білікті заңгер - бұл

кәсіби қызметтің кез-келген саласында қажет жұмысшы және кеңесші. Заңгер мамандығының беделі өте жоғары және кәсіби заңгерлердің ұйымдастырушылық және интеллектуалдық мүмкіндіктері мол деп есептеледі. Заңгер мамандығының өз білімі мен білігін үнемі кеңейтуге, өзі мен отбасын материалдық жағынан қамтамасыз етуге қабілеті мол.

Әрине, көп адамдар заңгер болуға құштарлығы бекер емес. Заңгер мамандығы пайда болған қиындықты шешуге бағытталады. Заңгер әділетсіздіктің құрбаны болған тұлғаға, қылмыстан зардап шеккен жәбірленушіге өз құқықтарын қалпына келтіруге, оларды қорғауға, заңсыз жұмыстан шығарылған адамның қайта жұмысына тұруына, даулы мүліктік және тұрғын үй сұрақтарын шешуге көмек береді.

Заңгердің құқық қорғау, жазалау, қадағалау функцияларын ғана атқармай, түзету, тәрбиелеу және ізгілендіру жұмысын жүргізуі тиіс.

Сол себепті заңгердің кәсіптік этикасы құқық қорғау органдары қызметкерлерінің кәсіптік дайындығының міндетті бөлігі болып табылады.

Сондай-ақ, жоғары білікті, теориялық білім мен тәжірибелік қызмет негізінде құқық қорғау органдары қызметкерлерінің кәсіптік этикасына сәйкес келетені кәсіптік қызметті іске асыра алатын қабілеті бар маманды даярлау.

Өйткені, кәсіптік этиканың негіздерін, оның ізгілікті мәнін және мамандық проблемаларын білу құқық қорғау органдарының әр қызметкеріне міндетті.

Өз ғұмырында заң саласында ұзақ жылдар бойы қызмет істеп жүрген кейбір азаматтар өмір бақи қиянат, қараулық, қасғөйлік, арамдық, арсыздық, астамшылық, арандатушылық, күпірлік, көлгірсушілік, өтірік өсек, пәлекор, жалақор, жалғандықтардың жолын қиып, қылмыстың алдын алып, оны болғызбау шараларын қолданып, қоғамға зор пайдасын тигізгенін айтпасқа болмайды. Себебі олар өзіне жүктелген міндетті аса жауапкершілікпен адал атқарған, адамшылықтың алтын айдарындай нұр шашқан әділеттілік пен адалдықтың ақ туын желбірете жоғары ұстаған аяулы да қадірлі адамдар еді.

Ондай адамдар мейірім, мейірімандық, бауырмалдық, туыстық сезім, ізгілік, тазалық, үлкен парасаттылықтың дәнін әр көңілге құйып, үлкен парасаттылықтың әр жүрекке еккен, нәтижесін көрген. Асқақ ел жұртының шың басындай тәкәппар да албырт, жомарт жүрегінен мәңгілік жәннат тапқан, абырой-атаққа кенелген, қуанышқа бөленген, өшпес мұра да қалдырған.

Әлсізге медет, зарыққанға жебеу, торыққанға демеу, асқанға тосқан, сасқанға сая, ұрпаққа ұстаз, ұлысқа ұран бола білген билер мен шешендер, әділ хандар, білгір заңгерлер, ардақты ел азаматтары болған, бүгінгі күнде де баршылық.

Үлкенді сыйлау - бұл имандылық пен адамгершіліктің ірге тасы, мұндай ұлы қасиеттерді бойына жинақтап сақтай алмаған адам «адамгершіліктен» айырылған, не одан безген адам болып табылады.

Жалпы әдепті адам өзі өмір сүріп, тіршілік етеп отырған табиғатты да аялай білуге, оны көзінің қарашығындай қорғауға тиіс.

Ал заңдылықты құрметтеу, оны ерекше қастерлеу, адамгершілік борышты аса жауапкершілікпен өтеу, ендеше әдептілік бұл ізеттілік, кішіпейілділік, көпшілік, қоғам талабына бағынып, оны бұлжытпай мүлтіксіз орындау деген сөз.

Әдеп сақтау дегеніміз - қоғам талабына сай келу, ал талап қою оны орындау үлкенді-кішілі бүкіл қазақ жұртының қастерлі міндеті [1, 76.].

Заңгер этикасы - әрбір азаматтың, әрбір заңгердің құқыққа деген көзқарасын, мінез құлқын қарастыратын ғылым. Этика негізінен заңгердің өздерінің қызметіне деген жауапкершілігін әділдік жолында барынша қызмет етуге дайындығын, ар-ожданын, мәдени дамуын қалыптастырады. Әрбір заңгер өз қызметіне байланысты қоғамдық жоғарғы құқықтық білім, мәдениет, құқықтық сана, адамгершілік сезім. Сондай-ақ Отанға деген шынайы сүйіспеншілік болуы қажет.

Этика-бұл адамдар арасындағы қарым-қатынас және оның нәтижесінде туындаған міндеттемелер туралы ғылым. Этика көне заманда пайда болған ғылымдардың бірі, ол құлиеленушілік дәуірде философияның бір бөлігі ретінде пайда болған. Грек философы Аристотельдің ойынша «этика- нені істеу керектігін, неден тартыну қажеттігін түсінуге көмектеседі» [2, 127б.]. Қазіргі таңдағы этикаға деген қызығушылық ұжымның психологиялық көзқарастарының бизнестегі, кәсіпкерліктегі жетістіктеріне әсер ету проблемаларына байланысты артып келеді. Этика ғылымы мамандарының бірі С.Ф. Анисимов Канттың көзқарасына сүйене отырып «этика - бұл дұрыс жүріс-тұрыс ережелерінің жиынтығы» [3, 56б.]. Қазіргі уақытта ұжымдағы психологиялық көзқарастарды басқару жөніндегі, қызметтік басқарушылық этика жөніндегі және адамдардың жүріс-тұрыс этикасы жөніндегі мәселелерді көбінесе менеджерлер қарастырады.

Құқық қорғау органдары мен заңгерлерінің қызметкерлерінің мамандығы ерлік, табандылық, шыдамдылықпен, кәсіби шеберлікпен қатар іс-әрекеттің жоғары мәдениетін қажет етеді. Бұндай қасиеттерсіз құқық қорғау органдарына жүктелген жауапты міндеттерді орындау мүмкін емес. Кәсіби қызметтің маңызды тарапы болып, адамдармен жұмыс істеу табылады. Сондықтан құқық қорғау органдары мен заңгердің кәсіби этикеттің негізгі ережелері мен іс-әрекет тактісін білуі міндетті.

Этикет - қоғамда сыпайы қатынаста болу ережелерінің жиынтығы, іс-әрекеттің тұрақты тәртібі.

Этикет ережелерін қатаң сақтау іс-әрекеттің жоғары мәдениетінің маңызды шарты. Бірақ бұл ережелерді білу мен сақтау,

адамның тиісті іс-әрекетіне кепілдік бермейді, өйткені нақты жағдайлар әр түрлі болғандықтан, оларда толығымен қамтылуы мүмкін.

Құқық қорғаушы органдарының қызметкерлері үшін этика санатының мәнін түсіну олар өзінің кәсіби қызметінің мораль құндылығын саналы түрде ұғынуы мен анықталып, өз күшін әділеттілік пен жақсылыққа беру қабілеттілігінің негізгі болады.

Этика қылмыстылықпен күресті жүзеге асыратын органдар үшін маңызды болып табылады. Қылмыстарды әсерлі ашу және тергеу, алдын ала тергеу және соттың талқылау барысында ар, тұлға ожданы сияқты ізгі құндылықтарды сақтау, азаматтардың құқықтары мен заңы мүдделерін қамтамасыз ету, тергеу барысында пайда болатын шиеленіс жағдайларын шешу, іс жүргізушілік мәжбүрлеу шаралрын қолдану, тергеудің тиімді әдістерін таңдау т.б. заңдылық режимін қатаң сақтауды ғана емес, сонымен қатар, судья, прокурор, тергеуші, анықтаманы жүргізіп отырған тұлғаның әрекеттерінің ізгілік талаптарына сөзсіз сәйкес келуін шарттандырады.

Құқықтық жазбалардың ізгілік талаптарына сәйкес келуі құқықтың әлеуметтік құндылығы мен беделін арттырады, нәтижесінде жазбалар заңды құрметтеуге орай орындалады, оның талаптарын ізгілік қажеттіліктен орындау сезіледі.

Моральды фактордың әрекет етуінің аясын кеңейту және азаматтардың ізгілік санасының деңгейін көтеру бірқатар жағдайларда мемлекеттік мәжбүрлеудің орнына моральдық ықпал ету шараларын қолдануға қолайлы жағдай туғызды. Мұнымен, атап айтқанда, кінәлілерді еңбек ұжымдарына өткізу арқылы қылмыстық жауаптылықтан босату институтының, қоғамдық айыпталушылар мен қорғаушылар институтының және т.б. енгізуін түсіндіріледі.

Қылмыстық іс жүргізу нормасында әдетте, моральдың бірнеше талаптары айқындалады және бір ізгілік қағидасын жүзеге асыруға бір мезгілде бірнеше құқықтық норма бағытталады. Мәселен, қылмыстық сот өндірісінің негізін салушы ізгілік қағидалары болып – адамгершілік (гуманизм) және әлеуметтілік ізгілік қағидалары табылады.

Қылмыстылықпен күрес, заң бұзушыларға мойынсынбау, қылмыспен бұзылған мәселелерді қалпына келтіруге ұмтылу, кінәлілерді әшкерелеу және қылмыскерлерді қоғамнан оқшаулау - осылардың барлығында адамгершілік және әділеттілік қағидалары өз айқындамасын табады.

Өздерінің қызметтік парыздарын адалдықпен орындауға итермелей отырып, бұл қағидалар судьяны, прокурорды, тергеушіні, анықтаманы жүргізуші тұлғаны қылмыс белгілері анықталған әр жағдайда қылмыстық іс қозғауға, қылмыс оқиғасын, қылмыс жасағаны үшін кінәлі тұлғаларды анықтау, оларды жазалау үшін заңмен көзделген барлық шараларды қолдануға; істің мән-жайларын жан-

жақты, толық және объективті түрде зерттеуді, айыптаушыны ақтайтын, оның кінәсін жеңілдететін және ауырлататын мән-жайларды анықтауды, қылмыстың жасалуына септігін тигізген себептер мен жағдайларды анықтауды және оларды жоюға шаралар қолдануды қамтамасыз етуді міндеттейді.

Аталған қағидалар қылмыстық іс жүргізудің негізі бола отырып, құқық қорғау органдары қызметкерлерінің қызметін реттейтін барлық нормаларында көрініс табады. Бұған жарқын мысалдардың бірі - тергеу барысында іс жүргізудің мәжбүрлеу шараларын қолдануды заңдық реттеу болып табылады.

Осы шаралардың кез келгені азаматтардың құқықтары мен мүдделерін шектеумен ұштастыратындықтан заң шығарушы оларға жол берілетін жағдайларды қатаң анықтайды, осы шаралардың көлемі мен шектерін белгілейді, олардың негіздері мен қолдану тіртібін қатаң реттейді.

Қоғамдағы қалыптасқан жүйелі тәртіп ережелерін құқық дейтін болсақ, ал ол құқықтық санамен тікелей астасып жатыр. Құқықтық сананы қалыптастыратын түп негіз-құқықтық тәрбие. Құқықтық сананы қалыптастыру үшін ең алдымен ұлттың құқықтық мәдениет құндылықтарын игерген ләзім. Демек, қызметтік әдеп әліппесі ұлттық салт-дәстүрлер негіз болған құқықтық тәрбиеден бастау алады. Орнымен, орайымен айтылмаса, сөз жетім шығады, реті келгенде айта кетер ойымыздың тобықтай түйіні: болашақ заңгердің ертеңгі бейімдік қызметіне қажетті құқықтық кәсіби әдептің төркіні халқымыздың әдет-ғұрып, салт-санасында жатыр. Бұл болашақ заңгердің құқықтық әліппесі деуге болатындай.

Бүгінгі күні құқық қорғау органдары қызметкерлерінің кәсіби ісі заң негіздерін білумен ғана шектелмеу қажет, ол өз іскерлігін тәжірибеде, түрлі категориядағы азаматтармен өзара әрекеттесу жасағанда қолдана білуі тиіс. Құқықтық білімнен басқа заңгер-маман кәсіби-қызметтік міндеттерді аса белсенділікпен шеше алуға мүмкіндік жасайтын ізгілікті-этикалық нормаларын игеру қажет. Ол өзін-өзі ұстай алуы керек, салмақты болып жас мамандарға үлгі тұтатындай өнегелі қызметкер болуы тиіс.

Бүгінгі заңгер - мәртебелі кәсіп. Құқықтық мемлекетті, мәдениетті жоғары білікті мамандарсыз құруға қол жеткізе алмасымыз анық.

Әдебиет

1. Серимов Б. Заңгер этикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2007.
2. Аристотель. Этика. - М.: Издательство: Астрель, Харвест, 2012.
3. Анисимов С.Ф. Марксистско-ленинская этика.ч. 1. — Этика как философская наука, - М.: Юрид. л-ра., 1972.

ӘОЖ: 323

**Әскери қызметке шақыру жұмыстарында сыбайлас
жемқорлық құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін себептер
мен жағдайларды ғылыми зерделеу**

Дулатов Ы.Д., з.ғ.к., аға оқытушы,
Бекманова Ж.У., оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

В представленной статье рассмотрен вопрос причин и условий, способствующих совершению коррупционных правонарушений в работе по призыву на воинскую службу.

Abstract

The article considers the issue of the causes and conditions that contribute to the commission of corruption offenses in the work of conscription for military service.

Жергілікті әскери басқару органдарында азаматтарға әскерге шақыру, жасақтау рәсімі кезінде «әскери қызметке жарамды»-деп, орта есеппен жылына 100 мың адам танылады екен. Мерзімді әскери қызметке жылына 35 мың адам шақырылады, 6 мың әскери-техникалық мектептерде, 7 мың-әскери кафедраларда оқиды екен. Осылайша, әскери қызметке жарамды деп танылған әскерге шақырылушылардың жартысы әскери қызмет саласынан тыс қалатыны белгілі болды (52 мың). Жыл сайын 60 мың азамат әскери қызмет өткермей шекті жасқа толуы (27 жас) бойынша әскери билет алады. Жасақтау рәсімі кезінде үміткерді таңдау орын алады, ол рәсім тиісті түрде реттеуді қажет етеді.

Әскери қызметке шақыру жүйесі тиісті деңгейде қатаң тәртіпті қажет етеді. Келісім- шарт бойынша әскери қызметке кіру және қызметте ауыстыру мен тағайындау жолдары әскери командирмен (бастықпен) жүзеге асырылады, онда қорытынды шешімді командир қабылдайды екен. Тәртіптік істер бойынша салынатын жаза түрін таңдау және оны мерзімінен бұрын командирдің шешіміне ғана байланысты екені белгілі болды.

Әскери қызметте бірдей теріс қылыққа әр түрлі тәртіптік жаза түрі салынған фактылар да кездесуі мүмкін. Мысалы, біреуге мөрдi жоғалтқаны үшін ескерту болса, басқаға-сөгіс жариялау деген сияқты. Қызметшілер үшін жазаны мерзімінен бұрын алу маңыздылығы ақшалай сыйлықақы және кезекті атақ алу кезінде артады. Біздің ойымызша, осы жерде әскери лауазымды адамға, командирге (бастыққа) дискрециялық өкілеттіктер беріліп отыр және сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды жасауға ықпал ететін себептер

мен жағдайлардың туындау мүмкіндігі пайда болады. Дискрециялық өкілеттіктер берілген, дара басшылыққа негізделген кейбір әскери лауазымды адамдардың әрекеттері сыбайлас жемқорлық жағдайларын тудырады [1].

Әскери қызметке шақыру жұмыстарында мынадай фактыларға назар аударған жөн. Медициналық комиссия мүшелері заңсыз шешімдер қабылдаса, ол үшін ҚР Еңбек кодексінің нормасында көрсетілген тәртіптік жауапкершіліктен басқа, әкімшілік немесе қылмыстық жауапкершілік көзделмеген екен. Медициналық комиссияның құрамының мүшелерін ауыстырып ротациялау жасап отыру керек. Медициналық комиссияның құрамы өзгермесе, ол басқа лауазымды адамдармен, жеке азаматтармен тұрақты байланысқа және ҚР Қылмыстық кодексінің 347-бабында көрсетілен заңсыз сыйақы алу қылмыстық құқық бұзушылықтарына алып келеді [2].

Әскер қызметтен қасақана бас тартатын, шақыру пунктеріне азаматтардың уақтылы келуіне кедергі келтіретін азаматтар ҚР Қылмыстық кодексінің 387-бабы бойынша әскери қызметтен жалтарғаны үшін қылмыстық жауаптылыққа тартылуға тиіс. ҚР Қылмыстық кодексінің 387-бабындағы ескертуде былай деп көрсетіледі: «Егер әскерге шақырылушы тергеп-тексеру органы істі сотқа бергенге дейін әскерге шақыру пунктіне өз еркімен келсе, ол қылмыстық жауаптылықтан босатылады».

Біздің ойымызша, осы норманың өзінде де, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайлардың туындау мүмкіндігі бар. Бұл өз кезегінде, сотқа дейінгі тергеп тексеру барысында қозғалған қылмыстық істердің көптеп қысқартылуына алып келеді. Сотқа дейінгі тергеп тексеру процесі әскерге шақырылушыларды әскери қызметке шақырудың қызметіне айналып кетуі мүмкін деген пікір бар. Ескертуде көрсетілген норма бойынша: «Әскерге шақырылушы тергеп-тексеру органы істі сотқа бергенге дейін әскерге шақыру пунктіне өз еркімен келсе, ол қылмыстық жауаптылықтан босатылады» деген жерде, қандай да бір мерзім регламенттелуі қажет сияқты. Және де, әскери қызметтен жалтарғаны үшін қозғалған қылмыстық іс бойынша, тергеп-тексеру органына әскери шақырылушының ресми шақырылуынан кейін, қылмыстық жауаптылықтан босап кету мақсатында әскерге шақыру пунктіне баруын, әскерге шақыру пунктіне өз еркімен келген деп, қарауға болады ма? Қылмыстық жауаптылыққа тартылуға тиісті әскерге шақырылушыларды қылмыстық жауаптылықтан босатып, қылмыстық істерді қысқарту барысында, қорқытып пара алу немесе пара беру қылмыстарының болуы да мүмкін.

Әскери лауазымды адамдар жеке азаматтардан әскери билетті жоғалтқаны үшін әкімшілік жауапкершілікке тартпауы үшін және әскери билеттің болғаны туралы тездетіп анықтама беру, алдын ала келісім бойынша азаматтан есепке уақтылы тұрмағаны үшін әкімшілік

жауапкершілікке тартпай, шекті жасқа толуы бойынша әскери билет алу, есепке уақтылы тұрмағаны үшін әкімшілік жауапкершілікке тартпағаны үшін парақорлық қылмыстары жасалуы мүмкін. Осындай заң бұзушылықтар ҚР Қылмыстық кодексінің 366, 367, 368, 369, 450, 451-баптарындағы парақорлық қылмыстары мен билікті теріс пайдалану, билікті асыра пайдалану, қызметтік жалғандық жасау қылмыстарына алып келуі де мүмкін [3].

Біздің ойымызша, әскери қызметке шақыру тақырыбына, аталған баптардағы ұсынымдарды тиянақтылықпен назарға алып ғылыми сараптама жүргізуге ұсыну керек -деп, санаймыз.

Әдебиет

1. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет негіздері. Жалпы редакциясын басқарған б.ғ.д., профессор Б.С. Абдрасилов. Астана: Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, 2016.

2. Ағыбаев А.Н. Қазақстан республикасының Қылмыстық кодексіне түсіндірме. жалпы және ерекше бөліктер. Алматы. Жеті жарғы, 2015.

3. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім. Алматы, 2016.

ӘОЖ 336.22(574)

Жанама салық салудың алдын алу мәселелері

Абдукурова А.М.,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

В статье автор указывает, что недостатки и достижения формирования налогового – правовых отношений в современный период определяются объемом влияния налогового администрирования на налоговое – правовое сознание и культуру налогоплательщиков, их взаимоотношение с государством.

Abstract

In the article the author points out that the formation of defects and achieving fiscal and legal relations in the modern period determined by the volumes of the effect of the tax administration on tax and legal consciousness and the culture of tax payers, their relationship with the state.

Мемлекеттің салық билігі құзырының салық әкімшілігін жүргізу аясында, яғни оның салықтық құзыреті ауқымында пайда болып қалыптасатын және дамитын салықтық құқықтық қатынастар Қазақстан Республикасы Конституциясының 35-бабында «Заңды түрде

белгіленген салықтарды, алымдарды және өзге де міндетті төлемдерді төлеу әркімнің борышы әрі міндеті болып табылады» деп шегеленіп айтылған. [1]

Осы орайда Қазақстан Республикасындағы Салық кодексінің 1-бабына назар аударатын болсақ, онда «Осы Кодекс салықты және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдері белгілеу, енгізу және есептеу мен төлеу тәртібі жөніндегі билік қатынастарын, сондай-ақ мемлекет пен салық төлеуші арасындағы салық міндеттемелерін орындауға байланысты қатынастарды реттейді» деген қағида жоғарыдағы пікірімізді одан әрі негіздей түсетін сияқты.[2]

Қазақстан Республикасындағы салық салу жалпыға бірдей және міндетті болып табылады, салық төлеуші Салық кодексі мен заңға тәуелдісалықтық құқықтық нормативтік актілер негізінде өзіне жүктелген салық міндеттемелерін толық көлемде және белгіленген мерзімдерде орындауға міндетті. Салық төлеуші заңды немесе жеке тұлғаларға қатысты салық міндеттемелерінің туындауы мен орындалуының, сондай-ақ тоқтатылуының негіздері мен тәртібі Қазақстан Республикасының Салық кодексінде белгіленеді.

Қазақстан Республикасының салық жүйесінде жүргізілетін салық әкімшілігі салықтық бақылау нысандарын қамтиды. Мәселен, ол салық төлеушілерді тіркеу, бюджет түсімдерін есепке алу, салықтық тексеру, камералдық бақылау және т.б. нысандарында жүзеге асырылады.

Салықтық құқықтық қатынастардың қазіргі заманғы қалыптасуының кемшіліктері немесе жетістіктері салық әкімшілігін жүргізу ықпалының ауқымындағы салық төлеушілердің салықтық-құқықтық санасы мен мәдениетіне, оның мемлекетпен өзара байланысының заңды және экономикалық мәніне орай айқындалады. [3]

Жанама салықтар – бұл баға немесе тарифке үстеме түрінде белгіленген салық төлеушінің кірістері мен мүлкіне тікелей байланысты емес салықтар болып табылады. Алайда жанама салықтарға қосылған құн салығы және акциздер жатады. Қосылған құн салығы дегеніміз –тауарларды (жұмыстарды, қызмет көрсетулерді) өндіру және олардың айналысы процесінде қосылған, оларды өткізу бойынша салық салынатын айналым құнының бір бөлігін бюджетке аудару, сондай-ақ Қазақстан Республикасының аумағында тауарлар импорты кезіндегі аударым. Акциздер дегеніміз – бұл тауардың бағасына қосылатын және сатып алушы төлейтін тауарларға салынатын салық болып табылады. Акциздер бағаға қосылатын және сатып алушы төлейтін тауарларға салынатын салық. Акциздер өзінің айрықшылықты ерекшеліктеріне қарай монопольді түрде жоғары бағаларымен тұрақты сұранымы болатын тауарларды өндірушілер төлейді. Осы салықты бұрыннан бері көптеген мемлекеттер және бекітілген белгілі бір тауарлар түрлеріне салу арқылы қолданып келеді.

Акциздер латын тілінен аударғанда «accidere» кесу деген сөзінен шыққан. Ол тұтынуға арналған тауарлардың бір бөлігін кесіп алу деген ұғымды білдірген. Сондай-ақ жанама салықтарға сыртқы экономикалық қызметтен түсетін түсімдерді де жатқызуға болады. Және кеден баждары түріндегі, экспортқа және импортқа салынатын салық түріндегі кеден кірістері мен ішкі рынокта салынатын тауарлар бағасы мен олардың фактуралық құнының айырмасын жатқызамыз.

Жанама салықтардың құрамында ең маңыздысы қосылған құн салығы болып табылады. Салықты француз экономисты Лоре шығарған. Лоре қосылған құн салығын 1949 жылы ұсынған, бірақ Франция үкіметі бұл салықтың экономикалық мазмұнын талдап, гипертрофиялық экономика, өндірістің құлдырауы мен тауарлы аштық пен мінездемеленген сол тарихи кезеңде оны енгізудің маңызы жоқ деп шешті. Бірнеше жылдар өткен соң ғана мемлекеттегі экономикалық жағдайы жақсарғаннан кейін қосылған құн салығы қайта қарастырылып енгізілді. Лоре сол кезеңде мемлекетте айналымнан алынатын салықты ауыстыра алатын қосылған құн салығының әсерінің үлгісін көрсетті. Мұндай қажеттілік айналым салығына сай қарқынды әсерін жою мақсатымен туындады. 1968 жылы Францияда осы салыққа толықтырулар жүргізілді. Бұған дейін салық таза күйінде қолданылып көрген жоқ. Бірақ, 1968 жылдан бастап салықтың тартылуы интенсивты қарқын алды. Оған әсер еткен 1967 жылдың сәуірінде Еуропалық одаққа кіретін мемлекеттерде қосылған құн салығын жанама салығы негізгі түрінде енгізуді қабылдаған бірінші және үшінші Еуропалық Одақ Директивасы болды және енгізу мерзімі анықталды.

Қосымша құн салық салу – жанама салықтың маңызды формасы. Көп жағдайларда қосылған құн салығын Батыс Еуропалық интеграция процессінің дамуы мен орнатылуында алатын рөліне көңіл бөліп Еуропалық Одақ мемлекеттерінде қосылған құн салығы Еуропалық одақ бюджетін базасының табыс көзі-ға дейін % - дан 33% болып табылады. Бұл мемлекеттерде салық мөлшерлемелері 5 ауыткуда. Айналыс қосылған құн салығын қайта құру негізінде Францияда енгізілген қосылған құн салығы басқа мемлекеттерде өндіріс салығы ретінде қолданыла бастады. Қосылған құн салығы фиксалды саясатты іске асыруда қолданылуына қарамастан, оған нақты ынталандыру функциялары да тән. Еуропа мемлекеттерінде негізгі капиталға инвестицияланған қаражаттар босатылады. Қосылған құн салығы «нейтралды» салық болып табылады. Көптеген сырт мемлекеттердің үкіметтері бюджет дефицитын жабу ең алдымен қосылған құн салығынан түсетін түсімдердің көлемін ұлғайту арқылы жүргізеді. Себебі бұрын табыстарға прогрессивті түрде салық салу қорлану процессі мен қызмет белсенділігіне негативті түрде әсер етті.

Мемлекеттердің қосылған құн салығына көшу макроэкономикалық тұрғыдағы ортақ нарық форма кезінде іске асырылады. Көші процесінің өзі мыналарды қажет етеді.

- Салық жүйесінің есебінің тиімділігі;
- Жанама салық жүйесінің түбегейлі талдауы;
- Шетел мемлекеттерінде жұмыс істеу стажы бар кәсіби мамандарды дайындау;
- Жаңа жүйеге көшу мерзімін анықтау;
- Әр сату операцияларына счет – фактура толтыру міндеттілігі;
- Ақпараттар мен құжаттарды өндеуді автоматтандыру;
- Қосылған құн салығын есептеуді банк функциясына тіркеу;
- Кеден есебін компьютеризациялау;

Қосылған құн салығын талдау Еуропалық мемлекеттердің және басқа мемлекеттердің көбінде жанама салық салудың кең тарағанын көрсетті. [4]

Бүгінде материалдық салықтық құқықтық қатынастар жанама салық салу аясында мемлекет пен салық төлеушінің арасында мемлекеттің экономикалық – қаржылық мүддесін қамтамасыз ету мақсатында салық міндеттемелерін орындау, оларды орындауға қатысты қажетті жағдайлар жасау, орындалмаған жағдайда мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын қолдану барысында туындайтын мүліктік заттай (ақшалай) салықтық қатынастар сипатында айқын көрініс табады.

Әдебиет

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы, 2023 ж
- 2 Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы Қазақстан Республикасының Кодексі (Салық кодексі) – Алматы; Юрист, 17 наурыз 2023ж
- 3 Худякова А.И.Налоговое право РК (особенная часть) – Алматы, 1998ж
- 4 Найманбаев С.М. Салықтық құқық. – Жеті жарғы, 2006 ж

Амитов Ш.Е., к.ю.н.,
Кызылординский университет «Болашак», г.Кызылорда.

Резюме

В данной статье автор рассматривает развитие нравственной культуры юристов в условиях новых вызовов, о высокой правовой культуре, профессиональной этике и эстетике.

Abstract

in this article, the author examines the development of the moral culture of lawyers in the face of new challenges, high legal culture, professional ethics and aesthetics.

Важная социальная роль юриста в правовом цивилизованном государстве предъявляет к нему высокие профессиональные и морально-этические требования. Чтобы соответствовать этим высоким требованиям, каждый человек, выбравший в качестве профессии юридическую службу должен постоянно повышать свой общекультурный и профессиональный уровень. Чтобы стать квалифицированным юристом, нужно много знать, иметь обширные знания и опыт юридической работы. В силу характера своей профессиональной деятельности юрист должен обладать не только глубокими юридическими знаниями, но и высокой правовой культурой, профессиональной этикой и эстетикой.

У каждой профессии есть свои вопросы по моральным проблемам. Профессиональная этика важна прежде всего для профессий, в которых человек является объектом. Там, где представители той или иной профессии в силу своей специфики находятся в постоянном или даже непрерывном общении с другими людьми, связанным с воздействием на их внутренний мир, судьбу, на нравственные отношения, существуют особые «моральные кодексы» людей этих профессий. Например, это может быть этика врача, юриста, педагога. Наличие нравственных кодексов определенных профессий является свидетельством общественного развития и гуманизации общества. [1, 28с] Профессиональная этика - это совокупность правил поведения определенной социальной группы, которая обеспечивает нравственный характер взаимоотношений, связанных или сопряженных с профессиональной деятельностью, а также изучает специфику проявлений морали в различных видах деятельности.

Невозможно решить задачи совершенствования наших гуманных отношений – без теоретического обобщения имеющихся на практике достижений нравственного воспитания, научного изучения всех новых

явлений жизни. Их также невозможно решить, не опираясь на развитие этики в целом. Поэтому расширение и углубление этических исследований, развитие этической теории имеют особое значение в современных условиях.

В науке под культурой понимается положительный опыт и знания человека или группы лиц, ассимилированный в одной из сфер жизни (в человеке, в политике, в искусстве и т. д.). Под положительным опытом и знаниями подразумеваются опыт и знания, которые несут пользу для их носителя и впоследствии используются им. Главным признаком культуры является ее глубокий характер, обязательное включение во все области жизни человека и общества. Слово «культура» присутствует во всех языках народов. Под этим понимается изобретение, улучшение, производимые человеком в процессе активной целесообразной деятельности его сферы.

На сегодняшний день особенно актуален вопрос об усилении укреплении высокой культуры каждого человека. Именно высокая культура деяния и поступков, чувств и побуждений должна являться особенным и главным результатом развития личности человека всего общества. Одним из главных элементов высокой культуры выступает правосознание человека т.е представление о человеческих духовных ценностях личности и общества с субъективной стороны, это выражается в мировоззрении, чувствах, интеллекте, представлениях, менталитете и убеждениях. По этой сути интересна проблема о механизме воздействия права на создание общества и общественные отношения. В этом целенаправленно необходимо освоить такое понятие, как правовая культура, которая используется для определения и характеристики правовой системы страны. При рассмотрении правовой культуры общества рассматривают правовые феномены, характеризовывают и приводят понятия ценностей и достижений в правовой среде, которые отражают объём прав и свобод человека, стадии его защищённости в процессе общественных отношений.

Правовая культура человека это - сложное психологическое явление, который отражает важнейшие стороны жизни государства и общества. Чтобы воспитать в себе высокую правовую культуру человеку необходимо представить себе явление в существенных чертах и понять его значимость для общества и отдельного человека. Правовая культура формируется поэтапно, сперва закладывается фундамент правовой культуры, после под влиянием общества и личного окружения человека рождаются и после формируются представления о необходимых правилах взаимоотношений между людьми. Вместе с этим, общество овладевает правовыми понятиями и умениями правосознания, состав которого составляют конкретные правовые нормы и положения правовой теории. Данный уровень развития правосознания определяет и дает информацию на сколько информировано в правовом отношении граждане, его социально-

возрастные, профессиональные и иные группы лиц, насколько глубоко освоены и изучены ими такие правовые феномены, как ценность прав и свобод человека, процедуры при разрешении споров.

Уровень развития правовой культуры общества должен быть зафиксирован в реальной правовой деятельности и процессе, которой занимаются юристы. При непосредственном, ежедневном отношении и соприкосновении с правовыми явлениями и фактами у них вырабатывается профессиональная правовая культура. И поэтому им свойственен более высокий уровень правовой культуры. Юристы должны обладать системой правовых знаний, а также навыков и умений, которые способствуют разрешению сложных ситуаций и задач. Каждый юрист на своем рабочем месте должен соответствовать всем требованиям своей профессии, укреплять свой престиж и имидж сообщества юристов.

Деятельность правоохранительных органов всегда находится в центре внимания общества, что в любом случае вызывает у всех повышенный интерес, так как ее результат влияет на обеспечение безопасности граждан, общества и государства. Деятельность правоохранительных органов наряду со многими вопросами гуманности, возникающими с особыми целями, особое место занимают подходы к борьбе с правонарушениями, поставленные перед правоохранительными органами. С одной стороны, делегированная сотрудникам правоохранительных органов компетенция обязывает наряду с правовой защитой прав граждан подходить к ней с нравственной точки зрения, а с другой – обосновывает осуществление служебной обязанности. С какой бы точки зрения это ни звучало, от сотрудников правоохранительных органов все же требуется гуманность, то есть профессиональная культура и этика.

В профессиональную культуру юриста входят четкое знание законодательства и юридической науки, законов и подзаконных актов, ценности права как меры свободы и справедливости, умение навыками пользования в повседневной деятельности правовым инструментарием законами и другими правовыми актами, иметь навыки применения юридической техники и применять достижения юридической науки и практики. Юрист, как слугитель закона, честно исполняя свой морально-правовой долг перед государством и народом, совершенствуя свое мастерство, находясь на уровне современных достижений теоретической и практической юриспруденции будет всегда иметь авторитет перед народом и обществом и тем самым его профессионализм и справедливость будет торжествовать в юридической практике всегда.

Правовая культура общества во многом зависит от конкретного качества развития и улучшения правотворческой деятельности в сфере создания законодательной основы жизни общества. Правотворчество и правоприменение конкретными компетентными

органами требуют большого, значимого и высокого теоретического уровня правовой культуры, которая, в свою очередь, вырабатывается сообществом и усилиями учёных разных сфер, такими как юристы, политологи, философы, социологи, а также опытными практическими сотрудниками деятельности правовой сферы. Правотворчеством должны заниматься компетентные лица в юридическом отношении строго соблюдающие демократические принципы.

Суд это - орган государственной власти, осуществляющий правосудие в форме рассмотрения и разрешения уголовных, гражданских, административных и иных категорий дел в установленном законом конкретного государства процессуальном порядке. В обязанность суда входит установление истины и справедливости. Суд рассматривает и решает дела в соответствии с законом и правосознанием. Деятельность суда призвана обеспечивать господство закона и права, суд обладает такими полномочиями, которых не имеет ни законодательная, ни исполнительная власть.

В процессе профессиональной деятельности, принимая решения, суд может на основе закона лишить человека свободы за совершение преступления, лишать права родительских прав и т.д., Собственно поэтому изучение вопроса о профессиональной культуре и этике юристов в том числе судей, является актуальным и востребованным на сегодняшний день.

Особо важного внимания заслуживает рассмотрение и изучение общетеоретического понятия профессиональной культуры, которая состоит из нескольких составляющих звеньев. Под профессиональной культурой понимают совокупность специальных теоретических знаний и практических умений, связанных с конкретным видом труда. Профессиональной культурой должен обладать каждый гражданин, кому оплачивается заработная плата за его труд в общественной или частной сфере деятельности. Профессиональная культура включает совокупность специальных теоретических знаний и практических умений, связанных с конкретным видом труда. Уровень владения профессиональной культурой выражается в квалификации сотрудника.

Какой бы профессией ни владел человек, каким бы специалистом он ни был, деятельность его станет общественно полезной, если в ее основе лежат нравственные принципы. К компонентам профессиональной культуры и этики юриста можно отнести наличие широкого юридического кругозора, т.е. глубокие знания законодательства, его принципов, задач, целей, высокая профессиональная юридическая подготовленность, четкое знание правовых норм и умение владения навыков профессионального опыта, необходимого для правомерного применения в профессиональной деятельности.

Профессионализм и справедливость торжествуют в юридической практике лишь тогда, когда юрист как служитель закона честно и

достойно исполняет свой морально-правовой долг, постоянно повышая свое мастерство и шагает в ногу с достижениями теоретической и практической юриспруденции.

Юрист всегда востребованный специалист во всех сферах многоуровневой экономики и в системе управления. Сегодня в эпоху цифровизации и глобальных вызовов юристы делают высокие карьеры. Без их участия не будет рассмотрено ни одного судебного дела и вынесено решение суда. Везде и любому учреждению необходим и нужен квалифицированный, грамотный, образованный, добросовестный специалист, умеющий правильно применять права. В нынешней системе антидепрессивного управления все более возрастает значение законов. Современный юрист также должен иметь навыки эксперта по экономическим вопросам.

Профессия юриста-это профессия, которая всегда и в любом случае имеет большую востребованность в деловом сообществе, так как юристы необходимы каждой организации и общественным структурам. Если толковать слово «Юрист» (Jurist-немецкий, Jurist-английский) (jus-латинский-право) – это специалист по юриспруденции, активный деятель права и знаток закона. Профессия юриста-это борьба за право, которая не всегда приводит к победе. Но от основного направления профессиональной деятельности многие специалисты получают высокое моральное удовлетворение.

Юристы работают в органах государственной власти и местного самоуправления, требующих высшего правового образования. Формирование правопорядка, решение непредвиденных правовых трудностей, урегулирование правовых вопросов государственного и административного характера, защита спорных и незаконных правовых интересов и оказание простой помощи нуждающимся с квалифицированным советом - вот в чем цель юриста.[2, 74с.]

Сегодняшний юрист должен выполнять не только правоохранительные, карательные, надзорные функции, но и корректирующую, воспитательную и гуманизирующую работу. Поэтому профессиональная этика юриста является обязательной частью профессиональной подготовки сотрудников правоохранительной системы. Поддержание порядочности и тактичность - обязательный элемент общения и неотъемлемая часть духовной культуры человека. Соблюдать этику-значит соответствовать требованиям общества, а предъявлять требования-это заветная обязанность всего общества. Смысл такта в том, что каждый должен формировать его в своем сознании и , заключается в том, чтобы хорошо понимать, насколько необходимы этика и порядочность, насколько она окутывает человеческую жизнь, возникает необходимость не только понять, но и воплотить ее в жизнь.

В юридической сфере также знание и соблюдение профессионального кодекса морали имеет важное значение, поскольку

деятельность юриста всегда сопряжена с вопросами судьбоносных решений, несущих либо «позитив», либо «негатив» для человека, людей, общества. Но, главное здесь, необходимо отметить, что эти решения должны быть в рамках закона, поскольку в обратном случае могут быть необратимые последствия.[3, 156с.]

В век цифровизации, особого акцентирования вопросов защиты прав, интересов человека, индивида, знание и соблюдение профессионального кодекса морали юристом вызов сегодняшнего дня, необходимость времени, поскольку только в том обществе, где работает и служит профессиональный юрист, может быть создана правовая культура.

В последнее время распространяется большая популярность программы «клинического» юридического образования, главной целью которых является обучение навыкам профессиональной деятельности в сфере правового обеспечения, а также в вузах квалификационно требуются преподаватели практики с большим практическим опытом в сфере юстиции и правоохранительных органах. В университетах Казахстана, где студенты под руководством опытных преподавателей-практиков, судей, правоохранительных органов, адвокатов учатся навыкам разрешать юридические дела, составлять юридические документы, посещать базы практик, учатся давать консультации в разрешении правовых споров. И это, является большой и полезной возможностью получения практических навыков для студентов и магистрантов которые в процессе включения в данные учебные мероприятия и практические работы имеют возможность реально воплощать полученные теоретические знания в практической сфере деятельности.

Несмотря на то, что современная жизнь – это вечная спешка, юристы – это люди, которые научились работать спокойно и без лишней суетливости. Они обладают собранностью и пунктуальностью, способны сконцентрироваться на главном. Наряду со всем этим юристы должны быть и профессиональными ораторами и иметь искусство навыков изъяснения речи.

Умеющий ясно и четко излагать свою речь, формулировать суть и позицию убеждения станет профессиональным юристом.

На сегодняшний день развитие нравственной культуры юристов в условиях новых вызовов требует от юриста иметь навыки и хорошего психолога. В вузах готовятся новые образовательные программы как «Юрист – психолог». Это вызов современного общества. Так как юрист сегодня обладая развитой нравственной культурой должен чувствовать собеседника, клиента, понимать его настрой, улавливать его неискренность, глубоко понимать его психологическое состояние.

И в итоге юрист служит Закону. И потому он в определенной степени является проводником политики государства и

государственным служащим. Поэтому ему должны быть присущи полная ответственность перед государством, а ответственность должен нести физический здоровый человек, состояние здоровья юриста имеет большое значение.

В заключение хотелось бы отметить, что профессионализм, включая такие составляющие, как культура этики мышления, чувств и общения, деловые и личностные качества, нравственно-эстетические и моральные характеристики специалиста, является особенной качественной характеристикой морального облика профессионального юриста. Поэтому сегодняшний юрист или студенты имеющие цель не только получить диплом, а в будущем реализоваться по профессиональным качествам в будущей профессии, а также в практической сфере деятельности должны обучиться и владеть всеми теми знаниями, умениями и навыками профессиональных качеств в своем характере, уметь заниматься исследованием проблемных вопросов и разбираться в той науке, которую они выбрали.

Литература

1. Малофеев А.О. Функции нравственно-этических категорий в частном праве // Юридический мир. 2016. N 4. С. 27 — 30.
2. Маслеев А.Г., Бердюгина О.Г., Грибакина Э.Н. Профессиональная этика (в правоохранительных органах). — М.: Юстиция, 2020. 144 с.
3. Носков И.Ю. Профессиональная этика юриста. Учебник для бакалавриата и специалитета. — М.: Юрайт, 2018. 277 с.

ЭОЖ: 343

Психологические приемы допроса при расследовании оскорблений, а также тактическое обеспечение допроса и разновидности вопросов

Н. Жамал-ад-Дин.,
Бодыкова Д.Т., студент группы ЮП-22,
Кызылординский университет «Болашак»,
г.Кызылорда.

Резюме

В данной статье автор рассматривает психологические приемы допроса при расследовании оскорблений, также тактическое обеспечение допроса и разновидности вопросов.

Abstract

In this article, the author examines the psychological techniques of interrogation in the investigation of insults, as well as the tactical provision of interrogation and types of questions.

Допрос - одно из самых распространенных следственных действий, посредством которого следователь получает такие доказательства, как показания и протокол допроса (ч. 2 ст. 111 Уголовно-процессуальный Кодекс Республики Казахстан - далее УПК). Сущность допроса заключается в получении лицом, производящим досудебное расследование, от допрашиваемого лица сведений об обстоятельствах, подлежащих установлению по уголовному делу и имеющих значение для всестороннего, полного и объективного расследования.

Вызов на допрос может быть осуществлен только после принятия уголовного дела к производству и только тем должностным лицом, в производстве которого находится уголовное дело, при наличии конкретных фактических оснований. Таким основаниями является наличие достаточных фактических данных полагать, что лицу могут быть известны какие-либо обстоятельства, имеющие значение для дела (ч. 1 ст. 78 УПК). Вызов на допрос лица в качестве свидетеля, имеющего право на защиту, осуществляется, если на него указано в заявлении и сообщении об уголовном правонарушении как на лицо, его совершившее, либо против него дает показания свидетель, участвующий в уголовном процессе, но к данному лицу не применено процессуальное задержание либо не вынесено постановление о признании его подозреваемым (ч. 5 ст. 78 УПК). Вызов лица на допрос в качестве потерпевшего - при наличии основания полагать, что ему непосредственно уголовным правонарушением причинен моральный, физический или имущественный вред (ч. 1 ст. 71 УПК). Вызов на допрос подозреваемого лица, в отношении которого не избран арест, осуществляется для установления обстоятельств, послуживших основанием для признания его подозреваемым либо в связи с вынесением постановления о квалификации его деяния (ч.1 ст. 64 УПК) [1].

Допрос может быть результативным только при соблюдении определенных тактических условия, к которым следует отнести:

- активность допроса, которая заключается в том, что следователь прочно удерживает инициативу при допросе, умело использует все тактические приемы, строго соблюдая их с требованиями закона;
- целеустремленность допроса, означающую проведение его с заранее обдуманной целью для получения правдивой информации, что обеспечивается наличием у следователя твердого представления о предмете допроса, желанием достигнуть поставленной цели, умением сообразовать с ней применяемые средства и приемы допроса;
- объективность и полноту допроса, которые проявляются в том, что следователь не вправе по собственному усмотрению сокращать полученные показания, изменять их в соответствии со своими представлениями о ходе вещей, навязывать допрашиваемому

эти представления. Одной из гарантий объективности допроса является запрещение законом задавать допрашиваемому наводящие вопросы, а его полноты — требование по возможности дословного изложения показаний;

- Успех допроса зависит от того, насколько полно будут учтены и использованы особенности личности допрашиваемого: его психика, культурный и общеобразовательный уровень, профессия, взгляды, общественная активность и т. п. Без такого учета невозможно установить психологический контакт с допрашиваемым, что является необходимым условием достижения цели допроса.

- Под психологическим контактом с допрашиваемым понимают создание такой атмосферы допроса, при которой допрашиваемый проникается уважением к следователю, пониманием его задачи и обязанностей, исключает всякие личные мотивы в его действиях, осознает необходимость способствовать своими показаниями установлению истины.

Исходные данные для допроса следователь черпает из материалов дела, оперативных источников, архивных уголовных дел. Он может запросить специально такие данные по месту работы или учебы допрашиваемого, если они касаются личности последнего и могут быть предметом допроса.

Тактическое обеспечение допроса — это составление плана и разработка тактики проведения допроса. Письменный план допроса составляется тогда, когда предстоит сложный допрос, связанный с выяснением широкого круга обстоятельств, использованием значительной исходной информации, в том числе и оперативной, трудный в тактическом отношении. В плане формулируются основные вопросы допрашиваемому.

Криминалистике и следственной практике известны следующие разновидности вопросов, задаваемых допрашиваемому: дополняющие — задаваемые с целью восполнения полученных показаний, ликвидации имеющихся в них пробелов;

- уточняющие — задаваемые с целью конкретизации, уточнения полученных сведений;

- напоминающие — задаваемые для оживления памяти допрашиваемого путем вызова тех или иных ассоциаций, с помощью которых он припомнит интересующие следователя факты;

- контрольные — задаваемые с целью проверки полученных показаний или получения данных для такой проверки;

- изобличающие — направленные на изобличение допрашиваемого во лжи, очевидной для следователя.

Вопросы формулируются так, чтобы допрашиваемый не мог дать односложный ответ (типа «да» и «нет»). Вопросы должны быть четкими, конкретными, понятными для допрашиваемого,

относящимися к предмету допроса. Важны их логическая последовательность и обоснованность [2].

К тактическому обеспечению допроса помимо его планирования относятся выбор тактических приемов и подготовка доказательств, которые, возможно, потребуется предъявить допрашиваемому.

Момент допроса определяется с учетом важности сведений, которыми, по предположению следователя, обладает допрашиваемый, его процессуального положения, роли в расследуемом событии, связей с другими лицами, подлежащими допросу по делу. На решение вопроса о моменте допроса влияют также избранная следователем последовательность допросов лиц, интересы сохранения следственной тайны, сила и характер переживаний, испытанных допрашиваемым в момент события.

Допрос не может длиться непрерывно более 4 часов. Продолжение допроса допускается после перерыва не менее чем на один час для отдыха и принятия пищи, а общая продолжительность допроса в течение дня не должна превышать 8 часов. При наличии медицинских показаний продолжительность допроса устанавливается на основании заключения врача.

Решение вопроса о месте допроса (по месту производства расследования или по месту нахождения допрашиваемого) зависит от конкретной ситуации. Однако во всех случаях следователь должен стремиться, чтобы место допроса соответствовало требованиям, предъявляемым к обстановке допроса.

Из числа предусмотренных законом способов вызова на допрос (повесткой, вручаемой лично либо передаваемой с помощью средств связи; приводом) свидетелей, потерпевших, а также обвиняемых, не находящихся под стражей, следователь избирает тот способ, который в данной ситуации в лучшей степени будет содействовать установлению психологического контакта с допрашиваемым, сохранению в тайне от других лиц самого факта вызова на допрос, проведению допроса в нужное время и в намеченном месте.

К техническому обеспечению допроса относится приготовление необходимых бланков, пишущих принадлежностей, персонального компьютера, средств аудио- и видеозаписи, помещения [3].

Расследование случаев оскорблений требует тщательного и профессионального подхода, особенно с учетом психологических аспектов допроса. Важно не только собирать доказательства, но и обеспечивать психологическую безопасность для жертвы. В данной статье рассмотрим несколько эффективных психологических приемов допроса при расследовании оскорблений.

Первоочередная задача - установить доверительные отношения с жертвой. Психолог должен проявить эмпатию и понимание, создавая атмосферу, в которой пострадавший чувствует себя комфортно. Это способствует открытости и более полной передаче информации.

Оскорбления могут оставить глубокие эмоциональные следы. Важно предоставить жертве возможность выразить свои чувства и переживания. Психологическая поддержка помогает смягчить последствия оскорблений и создать основу для последующего расследования [4].

До начала первого допроса подозреваемого, лицо, ведущее допрос, должен осуществить следующие действия:

1) Установить личность допрашиваемого, анкетные данные о нем и документ, удостоверяющих ее;

2) Выяснить, владеет ли он языком, на котором ведется производство по делу, на каком языке он желает давать показания. В случае необходимости обеспечивается участие переводчика.

3) Удостовериться в личности других лиц, участвующих в допросе (защитника, законного представителя и др.) и разъясняет им их права, обязанности и ответственность.

4) В случае применения научно-технических средств - необходимо сообщить участникам допроса о их применении с указанием данных о специалисте, который будет фиксировать на них ход следственного действия.

5) Факт разъяснения прав и обязанностей вышеуказанные лиц должен быть удостоверены их подписями в протоколе допроса.

6) Сообщить подозреваемому не только о том, в совершении какого уголовного правонарушения он подозревается, но и о том, что он будет допрошен в качестве подозреваемого, после чего разъяснить ему его права, предусмотренных ч. 9 ст. 64 УПК. Такое разъяснение должно быть дано в понятных и доступных для подозреваемого выражениях и разъясняться должна сущность каждого из процессуальных прав. Дача показаний является процессуальным правом, а не обязанностью подозреваемого (п. 6 ч. 9 ст. 64 УПК), в связи с чем он не подлежит предупреждению об уголовной ответственности за отказ от дачи показаний и дачу заведомо ложных показаний. При разъяснении права подозреваемого отказаться от дачи показаний, он должен быть предупрежден о том, что его показания могут быть использованы в качестве доказательств, в том числе и при его последующем отказе от этих показаний (ч. 6 ст. 64 УПК). Однако ему должно быть разъяснено, что чистосердечное раскаяние, активное содействие раскрытию уголовного правонарушения, изобличению других соучастников уголовного правонарушения и розыску имущества, добытого в результате уголовного правонарушения, являются обстоятельствами, смягчающими уголовную ответственность и наказание. (п. 11 ч. 1 ст. 53 УК) [5].

7) Хотя комментируемая статья не содержит указания на разъяснение подозреваемому его процессуальных обязанностей, однако они предусмотрены другими нормами УПК. Так, согласно ч. 2 и 4 ст. 110, ч.1 ст. 100 УПК, орган, ведущий уголовный процесс,

должен разъяснять каждому лицу, участвующему в производстве по уголовному делу, принадлежащие ему права и возложенные на него обязанности. Права и обязанности должны быть разъяснены лицу, которое обрело положение участника уголовного процесса, до начала производства процессуального действия с его участием и до выражения им какой-либо позиции в качестве участника процесса. Поэтому подозреваемом, наряду с разъяснением его прав, должны быть разъяснены его процессуальные обязанности, предусмотренные ст. 205, ч. 3 и 4 ст. 140, ч. 1 ст. 268, ч.1 ст. 279, ч.1 ст. 223 УПК и др.

Невербальная коммуникация играет ключевую роль в допросе. Внимание к мимике, жестам и тону голоса позволяет психологу лучше понять эмоциональное состояние жертвы. Это также способствует выявлению деталей, которые могли бы остаться невысказанными словами.

Осуществление допроса с использованием открытых вопросов способствует получению более подробной информации. Вместо закрытых вопросов, требующих лишь утвердительного или отрицательного ответа, психолог стимулирует рассказ о произошедшем, что обогащает картину событий.

Различные культурные контексты могут влиять на восприятие оскорблений. Следователь в лице психолога должен учитывать культурные особенности жертвы, чтобы избежать недопонимания и обеспечить более точное восприятие произошедшего.

Следователь в лице психолога должен поддерживать нейтральное поведение, избегая выражения субъективных мнений. Это способствует поддержанию объективности и дает возможность более эффективно обработать полученную информацию.

Включение мотивационных вопросов помогает выявить мотивы и цели нарушителя, что может быть полезным при понимании контекста оскорблений. Это также способствует определению возможных мотивов, что может быть важным в ходе расследования [6].

Наставления по методам саморегуляции эмоций могут оказаться полезными для жертвы, помогая им справиться с эмоциональными последствиями оскорблений. Психолог может предложить техники релаксации или методы управления стрессом.

Применение элементов терапии может помочь жертве в процессе допроса. Это включает использование отражения, активного слушания и эмпатии, что укрепляет психологическую поддержку.

В заключение, эффективные психологические приемы допроса играют решающую роль в расследовании оскорблений. Создание доверительных отношений, эмоциональная поддержка и учет психологических аспектов способствуют не только сбору

доказательств, но и предоставлению жертве возможности восстановления после происшедшего.

Литература

1. Сулейменова Г.Ж., Комментарий к главе 26 УПК РК «Допрос и очная ставка» <https://online.zakon.kz>
2. Веснина С.Н., Криминалистическая характеристика различных типов потерпевших и особенности тактики их допроса Автореферат Саратовского юридического института МВД России 2002 г.
3. Антипова С.А., Особенности тактики допроса лиц с дефектами психики Автореферат Академии управления МВД России 2002г.
4. Попова Т.В., Тактика отдельных следственных действий при расследовании преступлений, совершаемых женщинами Автореферат Академии управления МВД России 2004 г.
5. Мазунин Я.М., Проблемы теории и практики криминалистической методики расследования преступлений, совершаемых организованными преступными сообществами (преступными организациями) Автореферат Омской академии МВД России 2005 г.
6. Уголовно-процессуальный Кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V ЗРК.

ЭОЖ: 347

Некоторые вопросы по реформированию судебного образования в Республике Казахстан и пути их решения

Каржаубаев Е.К., д.ю.н., профессор,
Кызылординский университет «Болашак»,
г.Кызылорда.

Резюме

Данная научная статья рассматривает проблемные вопросы и реформирования судебного образования в Республике Казахстан и пути их решения.

Abstract

This scientific article examines problematic issues and the reform of judicial education in the Republic of Kazakhstan and ways to solve them.

Судебная власть в Республике Казахстан принадлежит только судам в лице постоянных судей, а также присяжных заседателей, привлекаемых к уголовному судопроизводству в случаях и порядке, предусмотренных законом. При этом правосудие в Республике Казахстан осуществляется только судом. Никакие иные

органы и лица не вправе присваивать себе полномочия судьи или функции судебной власти.

Следует отметить, что основная задача судебной власти - разрешение конфликтов и споров, возникающих в общественной и государственной жизни, восстановление нарушенных прав, привлечение к ответственности за нарушение требований законов.

В этой связи, говоря о правовой реформе, проводимой в Казахстане, следует помнить о том, что ее огромный потенциал заключается в перспективах развития юридического образования в республике, переподготовки и повышения квалификации, в том числе судей и работников судебной системы.

Здесь уместно отметить высказывание Президента РК Касым-Жомарт Токаев: «При эффективной судебной системе в обществе надежно закрепляется верховенство закона. Успешно проводятся реформы. Это положительно сказывается на благополучии и безопасности наших граждан. Поэтому модернизация судебной системы будет продолжена. Казахское общество ждет кардинальных позитивных изменений в судебной сфере» [1].

За годы приобретения независимости была преобразована вся система высшего образования, в том числе и высшее юридическое образование.

На наш взгляд, не вызывает сомнения достаточно высокая значимость образования и науки в модернизации общества и государства. Как известно, сегодня система образования и науки Республики Казахстана переживает новый период реформы и в свою очередь, со стороны государства делается многое для успешного и системного перехода этой сферы деятельности на международные стандарты.

Если говорить об истории непрерывного обучения и повышения квалификации судей, то следует отметить оно осуществлялось различными ведомствами и учебными заведениями. Так, с 1959 года повышением квалификации судей осуществлялось Министерством юстиции Казахской ССР, с 1994 по 1997 годы – Казахской государственной юридической академией. 4 декабря 2001 года постановлением Правительства Республики Казахстан № 1557 был создан Институт повышения квалификации судей и работников судебной системы при Верховном Суде Республики Казахстан. Институт начал свою деятельность с 1 января 2002 года и в течение первого года повышением квалификации были охвачены более 300 судей. 30 сентября 2003 года постановлением Правительства Республики Казахстан № 1008 создана Судебная академия при Верховном суде Республики Казахстан, в рамках которой стала функционировать

специализированная магистратура. Так, в 2004 году впервые была набрана группа магистрантов по двухгодичной программе.

Далее. 31 мая 2005 года, в целях дальнейшего повышения эффективности обучения государственных служащих, Указом Президента Республики Казахстан № 1583 была образована Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, путем слияния Академии государственной службы при Президенте Республики Казахстан (ныне – ИГМУ), Судебной академии при Верховном суде Республики Казахстан, переименованной в Институт правосудия, и Дипломатической академии Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (ныне Институт дипломатии).

Необходимо отметить, что перед Академией были поставлены задачи по подготовке, переподготовке и повышению квалификации государственных служащих сотрудников и работников дипломатической службы, судей, работников судебной системы, проведение научных исследований по проблемам государственного управления и государственной службы, осуществление научно-информационного и методического сопровождения деятельности государственных органов с учетом международного опыта.

В этот период Институт правосудия являлся структурным подразделением Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан и осуществлял свою работу по шести основным видам деятельности:

1. образовательная деятельность;
2. учебно-методическая деятельность;
3. научно-исследовательская деятельность;
4. международное сотрудничество;
5. повышение квалификации;
6. другие виды работ.

18 февраля 2016 года Указом Президента Республики Казахстан Академия правосудия была возвращена в структуру Верховного Суда Республики Казахстан. Таким образом, в течение нескольких лет (2005-2016 гг.) она являлась структурным подразделением Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан. А в дальнейшем Академия правосудия продолжит свою работу уже в судебной системе. Основной целью данного шага было усиление связи между обучением и судебной практикой. Указанное учреждение выполняет три основные задачи:

- 1) подготовка кандидатов в судьи;
- 2) повышение квалификации действующих судей (Непрерывная профессиональная подготовка судей);

3) дальнейшее развитие судебной системы (Исследовательский центр).

Здесь следует отметить, что образование в Республики Казахстан, в том числе судебное, рассматривается в ряде государственных документах программного характера в качестве важного звена правовой политики и механизма ее реализации. Так, в Послании Первого Президента Республики Казахстан говорилось: «... вхождения Казахстана в число наиболее развитых и конкурентоспособных стран мира, где указывается на необходимость создания специализированных направлений обучения, сфокусированных на информационных технологиях и новых формах распространения информации». Кроме того, Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года выделяет одним из важных условий обеспечения индустриально-инновационного развития страны, повышения ее интеллектуального потенциала – подготовку юридических кадров новой формации...» [2].

Более того, в Послании народу Казахстана Президент РК Касым-Жомарт Кемелович Токаев также уделил рассматриваемому вопросу повышенное внимание и поручил «...сделать процесс отбора новых судей прозрачным и открытым. Граждане имеют право знать, кто и за какие заслуги становится судьей. Этот вопрос нужно решать без задержек. Важнейшей задачей Высшего судебного совета является оперативное обеспечение судов высококвалифицированными кадрами. Вместе с тем и Верховному Суду РК необходимо проанализировать причины текучести кадров. Судейская профессия должна привлекать сильных юристов».

Кроме того, Главой государства в этом году подписан закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования процессуального законодательства и реформирования судебной системы». Поправки направлены на укрепление независимости судей. В частности, предусматривается образование межрайонных судов путем объединения районных судов. При этом преобразуются должности председателей районных судов в судейские должности. Критериями для объединения судов является: плотность населения; нагрузка дел на районный суд; оснащенность суда и т.д. Также, предлагается внедрить элементы выборности председателей судов самими судьями через расширенное пленарное заседание областного суда. Из перечня полномочий председателя Верховного Суда РК исключаются полномочия по внесению представления о прекращении полномочий председателей, председателей судебных коллегий и судей судов республики. Функция передается в ведение Высшего судебного совета РК. Вместе с тем, предусматривается, в

целях предупреждения вне процессуальных контактов, специальные оперативно-розыскные мероприятия в отношении судей могут осуществляться только с санкции Генерального прокурора. Тем самым, будут исключены инструменты давления на судей со стороны правоохранительных органов /3/.

Кроме того, внесенными изменениями и дополнениями предлагается передать вопросы подготовки кандидатов в судьи, повышения квалификации судьи в ведение Высшего судебного совета РК.

Таким образом, Академию правосудия из ведения Верховного суда РК передадут в ведение Высшего судебного совета РК с 15 июля 2024 года [3].

В связи с этим, с целью **совершенствование деятельности Академии правосудия** (для обучающихся магистрантов) предлагаем следующее:

во-первых, существуют факты нареканий и замечаний от работодателей по поводу отсутствия у выпускников соответствующих навыков по ведению делопроизводства, заполнению процессуальных документов, а также психологической неподготовленности в отношении своей профессиональной работы. Необходимо разработать нормативно-правовую базу по прохождению практики магистрантов в судебных и правоохранительных органах.

В данном случае можно прибегнуть к немецкому опыту, когда в образовательной системе практическое подготовка, так называемая стажировка, длится два года. В течение этого времени, выпускник бакалавриата после учебы должен пройти обязательную стажировку в ряде учреждений (5 месяцев в суде по гражданским делам, 5 месяцев в прокуратуре или суде по уголовным делам, 3 месяца в административных органах, 7 месяцев у адвоката, 3 месяца в избирательных органах).

За время стажировки выпускники приобретают разнообразные практические навыки. Для этого им предоставлены достаточно широкие права, например, они могут присутствовать в совещательной комнате при вынесении судебного решения. Данное правило специально регламентировано в законе о судоустройстве. По окончании стажировки выпускники получают удостоверение о прохождении стажировки в каждом из учреждений. В удостоверениях отмечаются содержание стажировки и успех стажера.

Вышеизложенное позволяет нам сделать вывод о необходимости введения в учебный процесс Академии правосудия **дуальное образование** (дуальное обучение – это такой вид обучения, при котором теоретическая часть подготовки проходит на базе образовательной организации, а практическая – на рабочем

месте. Иными словами, магистранты должны проходить практику без отрыва от учебы).

во-вторых, учитывая то, что подготовка высококвалифицированных специалистов для судебной системы, повышение квалификации и профессионализма действующих судей всегда находились и находятся в поле зрения общества, необходимо, чтобы программы подготовки судей были максимально ориентированы на практику.

В таком случае, деятельность Академии приобретает практикоориентированный характер. Все эти меры позволяют усилить работу по качественному повышению профессионального потенциала судейского корпуса. Это самый главный объективный фактор, напрямую влияющий на уровень эффективной реальной судебной защиты прав и свобод человека.

По нашему мнению, следует продолжить процесс усовершенствования повышения квалификации судей. Здесь, под повышением квалификации судей нами понимается ни что иное, как встреча судей со сторонами уголовного процесса за круглым столом для обсуждения проблемных вопросов и путей их решения. В этом случае, как нам представляется, традиционное чтение лекций должно быть исключено.

Хочется отметить, что непрерывное юридическое образование должно основываться на правоприменительную деятельность органов суда. Фокусируясь на обучении студентов практическим навыкам и изучении судебной практики, следует отметить, что оно также должно опираться на организованную дискуссию в среде самих судей. Иными словами, судьи должны учиться у своих же коллег под руководством ментора (профессора или судьи). Такой подход обеспечит больший эффект от обучения и даст практические навыки молодым судьям.

Относительно организации Высшего судебного совета РК:

- После окончания полного курса (непрерывного образования) Академии правосудия магистр (претендент) должен сдать экзамен на должность судьи в квалификационной комиссии и зачислен в список кадрового резерва Высшего судебного совета на должность судьи районного суда.

Это необходимо для решения проблемы незаполненности судейских должностей в отдаленных районных центрах регионов страны, которые остаются длительное время вакантными. На эти вакантные места следует рекомендовать выпускников Академии правосудия без конкурса, учитывая при этом уроженцами какой области они являются.

По материалам Верховного Суда на обучение одного магистранта выделяется 4,5 млн. тенге. бюджетных средств. В

этой связи, выпускник Академии, назначенный судьей в отдаленный район, обязан отработать как минимум 2-3 года. В случае отказа от направления Высшего судебного совета выпускник - магистр Академии правосудия должен возратить деньги государству, затраченные на его учёбу.

Литература

1. Глава государства провел совещание по вопросам модернизации судебной системы // <https://www.akorda.kz> (19.03.2023)

2. Концепция правовой политики Республики Казахстан с 2010 до 2020 гг. // "Казахстанская правда", 24.09.2009 г. // www.kazpravda.kz

3. «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования процессуального законодательства и реформирования судебной системы» // "Казахстанская правда", 28 марта 2023 г. // www.kazpravda.kz

ӘОЖ: 347

Модернизация судебного образования Республики Казахстан и пути их развития

Каржаубаев Е.К., д.ю.н., профессор,
Кызылординский университет «Болашақ», г. Кызылорда

Резюме

В этой статье рассматриваются модернизация судебного образования Республики Казахстан и пути их развития.

Abstract

This article discusses the modernization of judicial education in the Republic of Kazakhstan and the ways of their development.

Правосудие в Республике Казахстан осуществляется только судом. Никакие иные органы и лица не вправе присваивать себе полномочия судьи или функции судебной власти.

Судебная власть в Республике Казахстан принадлежит только судам в лице постоянных судей, а также присяжных заседателей, привлекаемых к уголовному судопроизводству в случаях и порядке, предусмотренных законом.

Следует отметить, что основная задача судебной власти - разрешение конфликтов и споров, возникающих в общественной и государственной жизни, восстановление нарушенных прав, привлечение к ответственности за нарушение требований законов.

В этой связи, говоря о правовой реформе, проводимой в Казахстане, следует помнить о том, что ее огромный потенциал заключается в перспективах развития юридического образования в республике, переподготовки и повышения квалификации, в том числе судей и работников судебной системы.

Здесь уместно отметить высказывание Президента РК Касым-Жомарт Кемеловича Токаева: «При эффективной судебной системе в обществе надежно закрепляется верховенство закона. Успешно проводятся реформы. Это положительно сказывается на благополучии и безопасности наших граждан. Поэтому модернизация судебной системы будет продолжена. Казахстанское общество ждет кардинальных позитивных изменений в судебной сфере» /1/

За годы приобретения независимости была преобразована вся система высшего образования, в том числе и высшее юридическое образование.

На наш взгляд, не вызывает сомнения достаточно высокая значимость образования и науки в модернизации общества и государства. Как известно, сегодня система образования и науки Республики Казахстана переживает новый период реформы и в свою очередь, со стороны государства делается многое для успешного и системного перехода этой сферы деятельности на международные стандарты.

Если говорить об истории непрерывного обучения и повышения квалификации судей, то следует отметить оно осуществлялось различными ведомствами и учебными заведениями. Так, с 1959 года повышением квалификации судей осуществлялось Министерством юстиции Казахской ССР, с 1994 по 1997 годы – Казахской государственной юридической академией. 4 декабря 2001 года постановлением Правительства Республики Казахстан № 1557 был создан Институт повышения квалификации судей и работников судебной системы при Верховном Суде Республики Казахстан. Институт начал свою деятельность с 1 января 2002 года и в течение первого года повышением квалификации были охвачены более 300 судей. 30 сентября 2003 года постановлением Правительства Республики Казахстан № 1008 создана Судебная академия при Верховном суде Республики Казахстан, в рамках которой стала функционировать специализированная магистратура. Так, в 2004 году впервые была набрана группа магистрантов по двухгодичной программе.

Далее. 31 мая 2005 года, в целях дальнейшего повышения эффективности обучения государственных служащих, Указом Президента Республики Казахстан № 1583 была образована Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, путем слияния Академии государственной службы при Президенте Республики Казахстан (ныне – ИГМУ), Судебной академии при

Верховном суде Республики Казахстан, переименованной в Институт правосудия, и Дипломатической академии Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (ныне Институт дипломатии).

Необходимо отметить, что перед Академией были поставлены задачи по подготовке, переподготовке и повышению квалификации государственных служащих сотрудников и работников дипломатической службы, судей, работников судебной системы, проведение научных исследований по проблемам государственного управления и государственной службы, осуществление научно-информационного и методического сопровождения деятельности государственных органов с учетом международного опыта.

В этот период Институт правосудия являлся структурным подразделением Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан и осуществлял свою работу по шести основным видам деятельности:

1. образовательная деятельность;
2. учебно-методическая деятельность;
3. научно-исследовательская деятельность;
4. международное сотрудничество;
5. повышение квалификации;
6. другие виды работ.

18 февраля 2016 года Указом Президента Республики Казахстан Академия правосудия была возвращена в структуру Верховного Суда Республики Казахстан. Таким образом, в течение нескольких лет (2005-2016 гг.) она являлась структурным подразделением Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан. А в дальнейшем Академия правосудия продолжит свою работу уже в судебной системе. Основной целью данного шага было усиление связи между обучением и судебной практикой. Указанное учреждение выполняет три основные задачи:

- 1) подготовка кандидатов в судьи;
- 2) повышение квалификации действующих судей (Непрерывная профессиональная подготовка судей);
- 3) дальнейшее развитие судебной системы (Исследовательский центр).

Здесь следует отметить, что образование в Республики Казахстан, в том числе судебное, рассматривается в ряде государственных документах программного характера в качестве важного звена правовой политики и механизма ее реализации. Так, в Послании Первого Президента Республики Казахстан говорилось: «... вхождения Казахстана в число наиболее развитых и конкурентоспособных стран мира, где указывается на необходимость создания специализированных направлений обучения, сфокусированных на информационных технологиях и новых формах

распространения информации». Кроме того, Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года выделяет одним из важных условий обеспечения индустриально-инновационного развития страны, повышения ее интеллектуального потенциала – подготовку юридических кадров новой формации...» /2/.

Более того, в Послании народу Казахстана Президент РК Касым-Жомарт Кемелович Токаев также уделил рассматриваемому вопросу повышенное внимание и поручил «....сделать процесс отбора новых судей прозрачным и открытым. Граждане имеют право знать, кто и за какие заслуги становится судьей. Этот вопрос нужно решать без задержек. Важнейшей задачей Высшего судебного совета является оперативное обеспечение судов высококвалифицированными кадрами. Вместе с тем и Верховному Суду РК необходимо проанализировать причины текучести кадров. Судейская профессия должна привлекать сильных юристов» /1/.

Кроме того, Главой государства в этом году подписан закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования процессуального законодательства и реформирования судебной системы». Поправки направлены на укрепление независимости судей. В частности, предусматривается образование межрайонных судов путем объединения районных судов. При этом преобразуются должности председателей районных судов в судейские должности. Критериями для объединения судов является: плотность населения; нагрузка дел на районный суд; оснащенность суда и т.д. Также, предлагается внедрить элементы выборности председателей судов самими судьями через расширенное пленарное заседание областного суда. Из перечня полномочий председателя Верховного Суда РК исключаются полномочия по внесению представления о прекращении полномочий председателей, председателей судебных коллегий и судей судов республики. Функция передается в ведение Высшего судебного совета РК. Вместе с тем, предусматривается, в целях предупреждения вне процессуальных контактов, специальные оперативно-розыскные мероприятия в отношении судей могут осуществляться только с санкции Генерального прокурора. Тем самым, будут исключены инструменты давления на судей со стороны правоохранительных органов /3/.

Кроме того, внесенными изменениями и дополнениями предлагается передать вопросы подготовки кандидатов в судьи, повышения квалификации судьи в ведение Высшего судебного совета РК.

Таким образом, Академию правосудия из ведения Верховного суда РК передадут в ведение Высшего судебного совета РК с 15 июля 2024 года /3/.

В связи с этим, с целью **совершенствование деятельности Академии правосудия** (для обучающихся магистрантов) предлагаем следующее:

во-первых, существуют факты нареканий и замечаний от работодателей по поводу отсутствия у выпускников соответствующих навыков по ведению делопроизводства, заполнению процессуальных документов, а также психологической неподготовленности в отношении своей профессиональной работы. Необходимо разработать нормативно-правовую базу по прохождению практики магистрантов в судебных и правоохранительных органах. В данном случае можно прибегнуть к немецкому опыту, когда в образовательной системе практическое подготовка, так называемая стажировка, длится два года. В течение этого времени, выпускник бакалавриата после учебы должен пройти обязательную стажировку в ряде учреждений (5 месяцев в суде по гражданским делам, 5 месяцев в прокуратуре или суде по уголовным делам, 3 месяца в административных органах, 7 месяцев у адвоката, 3 месяца в избирательных органах). За время стажировки выпускники приобретают разнообразные практические навыки. Для этого им предоставлены достаточно широкие права, например, они могут присутствовать в совещательной комнате при вынесении судебного решения. Данное правило специально регламентировано в законе о судоустройстве. По окончании стажировки выпускники получают удостоверение о прохождении стажировки в каждом из учреждений. В удостоверениях отмечаются содержание стажировки и успех стажера.

Вышеизложенное позволяет нам сделать вывод о необходимости введения в учебный процесс Академии правосудия **дуальное образование** (дуальное обучение – это такой вид обучения, при котором теоретическая часть подготовки проходит на базе образовательной организации, а практическая – на рабочем месте. Иными словами, магистранты должны проходить практику без отрыва от учебы).

во-вторых, учитывая то, что подготовка высококвалифицированных специалистов для судебной системы, повышение квалификации и профессионализма действующих судей всегда находились и находятся в поле зрения общества, необходимо, чтобы программы подготовки судей были максимально ориентированы на практику. В таком случае, деятельность Академии приобретает практикоориентированный характер. Все эти меры позволяют усилить работу по качественному повышению профессионального потенциала судейского корпуса. Это самый главный объективный фактор, напрямую влияющий на уровень эффективной реальной судебной защиты прав и свобод человека.

По нашему мнению, следует продолжить процесс усовершенствования повышения квалификации судей. Здесь, под

повышением квалификации судей нами понимается не что иное, как встреча судей со сторонами уголовного процесса за круглым столом для обсуждения проблемных вопросов и путей их решения. В этом случае, как нам представляется, традиционное чтение лекций должно быть исключено. Хочется отметить, что непрерывное юридическое образование должно основываться на правоприменительную деятельность органов суда. Фокусируясь на обучении студентов практическим навыкам и изучении судебной практики, следует отметить, что оно также должно опираться на организованную дискуссию в среде самих судей. Иными словами, судьи должны учиться у своих же коллег под руководством ментора (профессора или судьи). Такой подход обеспечит больший эффект от обучения и даст практические навыки молодым судьям.

Относительно организации Высшего судебного совета РК:

- После окончания полного курса (непрерывного образования) Академии правосудия магистр (претендент) должен сдать экзамен на должность судьи в квалификационной комиссии и зачислен в список кадрового резерва Высшего судебного совета на должность судьи районного суда.

Это необходимо для решения проблемы незаполненности судейских должностей в отдаленных районных центрах регионов страны, которые остаются длительное время вакантными. На эти вакантные места следует рекомендовать выпускников Академии правосудия без конкурса, учитывая при этом уроженцами какой области они являются.

По материалам Верховного Суда на обучение одного магистранта выделяется 4,5 млн. тенге. бюджетных средств. В этой связи, выпускник Академии, назначенный судьей в отдаленный район, обязан отработать как минимум 2-3 года. В случае отказа от направления Высшего судебного совета выпускник - магистр Академии правосудия должен возвратить деньги государству, затраченные на его учёбу.

Литература

1. Глава государства провел совещание по вопросам модернизации судебной системы // <https://www.akorda.kz>
2. Концепция правовой политики Республики Казахстан с 2010 до 2020 гг.
3. «Казахстанская правда», 28 марта 2023 г.

**Организационно-управленческие проблемы руководителя
ОВД в оперативно-служебной деятельности и пути их решения**

Успанов Ж.Т., к.ю.н., доцент,
Бижигитов О-Р. Б., к.ю.н., профессор,
Кызылординский университет «Болашақ», г.Кызылорда

Резюме

Бұл мақалада жедел қызметтегі ішкі істер бөлімі бастығының ұйымдастыру-басқару мәселелері және оларды шешу жолдары туралы баяндалады.

Abstract

This article describes the issues of organization and management of the head of the business department in emergency service and ways to solve them.

Совершенствования организации управления во всех сферах жизни нашего общества обращалось внимание в Концепции правовой политики Республики Казахстан.

В совершенствовании управления заложены огромные возможности повышения уровня и эффективности деятельности всего государственного аппарата, в том числе и органов внутренних дел. Руководствуясь решениями Президента и Правительства РК, МВД РК рассматривает совершенствование системы управления как один из главных резервов улучшения деятельности органов внутренних дел. На штабные подразделения МВД РК возлагается информационно-аналитическая работа, прогнозирование и перспективное планирование, нормотворческая деятельность, контроль над эффективностью использования сил и средств, обобщение и внедрение в практику передового опыта и научно-технических достижений и т.д.

Процесс управления складывается из ряда последовательно сменяющихся стадий-элементов так называемого управленческого цикла, одним из которых является подготовка и принятие управленческих решений.

Под решением обычно понимается один из необходимых моментов волевого действия, состоящий в выборе цели действия и способов его выполнения.

Управленческие решения принимаются субъектами управления и в процессе управления, и означают сознательный акт (действие) субъекта управления, связанный с выбором цели действия, путей, способов и средств ее достижения.

Управленческому решению всегда присущи два момента:

- выбор
- сознательность.

В любой управленческой ситуации при получении исходной информации есть, как правило, несколько (по меньшей мере, два) вариантов возможного поведения, выбор одного из которых и есть принятие решения. Естественно, что при выборе одного из возможных вариантов следует отдавать предпочтение лучшему, оптимальному для данной ситуации. Поэтому вторым моментом является сознательность акта выбора, основывающаяся на анализе полученной информации, учете всех «за» и «против». Выбор именно этого, а не другого решения должен быть обоснован и аргументирован. Принятие управленческого решения это творческий процесс, связанный с анализом поступающей информации, то есть в упрощенном виде управленческое решение есть ответ субъекта управления на полученную информацию о состоянии системы управления. На основании поступающей осведомительной информации, а также управляющей информации сверху субъект управления вырабатывает команды управления, то есть принимает управленческие решения.

В этой связи целесообразно кратко остановиться на так называемых объективных и субъективных факторах, влияющих на принятие управленческих решений.

Объективные факторы:

- динамичность системы управления;
- постоянные изменения обстановки, на которые надо соответствующим образом реагировать;
- наличие непрерывно и объективно возникающих перед субъектом управления задач, которые вызывают необходимость принятия решения. Так, прибытие в район обслуживания органа внутренних дел значительной группы условно-досрочно освобожденных или другие моменты, влияющие на изменение (осложнение) оперативной обстановки, объективно вызывают необходимость принятия соответствующих управленческих решений по определенной перестройке организации работы, перегруппировке сил и средств.

На принятие решения влияют различного рода объективные (не зависящие от принимающего) ограничения. В числе таких ограничений можно, например, назвать количество и качество имеющейся в распоряжении субъекта управления информации или имеющиеся в наличии силы и средства, а отсюда и возможности. Безусловно, что не только на характер и содержание, но и на сам факт принятия управленческого решения существенно могут повлиять как степень и полнота осведомленности субъекта управления, так и реально имеющиеся в его распоряжении возможности.

Субъективные факторы:

- опыт работника, принимающего решение;
- его способность и умение быстро ориентироваться в складывающейся обстановке;

- его знания, квалификация и т.д.

Сведение до минимума отрицательного влияния субъективного элемента, как на сам факт принятия решения, так и на его качество одна из задач оптимизации процессов управления. Одним из условий преодоления субъективизма при подготовке и принятии решений является возможность в ряде случаев выработать для отдельных управленческих ситуаций нечто вроде алгоритма управления.

Может возникнуть вопрос: можно ли вообще унифицировать управленческие решения, если каждую управленческую ситуацию, в которой приходится принимать решение, отличает как качественная, так и количественная неповторимость имеющихся исходных данных, и решения нельзя принимать без учета конкретной обстановки, конкретных условий, в которых приходится действовать.

В силу того, что многие ситуации, в связи с которыми каждый раз приходится принимать решения в процессе управленческой деятельности, повторяются и к возникновению некоторых ситуаций не только можно, но и следует быть готовыми заранее, появляется возможность определенной унификации и предварительной выработки типовых решений. Это может существенно облегчить работу должностных лиц, принимающих решения, позволяет им сосредоточить основное внимание при оценке обстановки на новых элементах и особенностях, отличающих только данную конкретную управленческую ситуацию.

Именно это положение, возможность выработать типовые рекомендации для аналогичных, повторяющихся ситуаций позволяет оснастить оперативных дежурных по органам внутренних дел специально разработанными планами и инструкциями о действиях в особых условиях, при возникновении массовых беспорядков, при поступлении сообщений о совершении тяжких преступлений и т.д. Руководствуясь этими документами не приходится каждый раз все обдумывать и решать заново, с чего начать, в какой последовательности и что делать в данной обстановке (кому сообщить, кого вызвать, кого и куда направить, с кем связаться и т.д.), а появляется возможность более глубоко вникнуть в ситуацию и обратить внимание на ее частные моменты, характерные, можно сказать, индивидуальные стороны, которые нельзя предусмотреть ни в одной даже наиболее подробно разработанной инструкции.

Сложность и разнообразие задач, которые возникают в процессе управления в сфере борьбы с преступностью и охраны общественного порядка, вызывают необходимость принятия множества самых различных управленческих решений. Непосредственно в системе органов внутренних дел принимаются различные управленческие решения, которые могут быть классифицированы по ряду критериев, что позволяет выделить их различные виды. Все управленческие решения могут быть разделены на акты управления (в

административно-правовом смысле) и решения, не являющиеся актами управления в этом смысле, например, такая форма управленческих решений, как дислокации.

1. Акты управления классифицируются по юридическим свойствам на:

- нормативные (содержат общие положения и правила, рассчитанные на относительно продолжительное их исполнение);
- индивидуальные (акты частной реализации нормативных решений).

2. Акты управления классифицируются по содержанию, по отношению к процессу управляющего воздействия на:

- функциональный аспект организации (упорядочение процессов функционирования системы управления) связан с воздействием на процесс управления в рамках существующей системы;

- ее структурный аспект (строение, взаимное расположение и соотношение элементов-частей в структуре целого) связан с совершенствованием системы и структуры аппарата управления, выработкой обоснованных нормативов штатной численности, построением эффективной системы информации и т.д.

Государственное управление имеет две стороны: внешнюю и внутреннюю. В органах внутренних дел внешним является управление в сфере охраны общественного порядка и борьбы с преступностью. Типичным решением является постановление органа внутренних дел о применении меры принуждения. Внутренним управлением в рамках системы самих органов внутренних дел. Типичным решением является приказ начальника органа внутренних дел по вопросам внутриорганизационной деятельности.

Субъекты управленческого решения:

- любое должностное лицо органов внутренних дел, включая сотрудника патрульно-постовой службы, самостоятельно принимающего в определенной обстановке решения, направленные на обеспечение общественного порядка (во внешнем управлении).

- руководитель соответствующего органа или подразделения (во внутреннем управлении).

Вопросы внутреннего управления, находясь в органической взаимосвязи с внутренним управлением имеет по отношению последнему определяющее значение. В ряде управленческих решений они выступают в единстве.

Например, разрабатывая план мероприятий по обеспечению общественного порядка в определенных условиях, начальник органа внутренних дел одновременно принимает два решения:

- по вопросам, направленным во вне (что, где и как надо делать для обеспечения порядка в данной обстановке);

- по организации в этой связи работы подчиненных (расстановка сил, распределение обязанностей, обеспечение необходимыми средствами и т.д.).

Управленческие решения могут быть подразделены на основные и дополнительные (промежуточные).

Каждый управленческий цикл обязательно имеет временные рамки, определяемые продолжительностью выполнения соответствующего управленческого решения. Поэтому любое управленческое решение, конкретизированное во времени и рассчитанное на определенный период его исполнения является основным. В процессе практической организации исполнения управленческих решений иногда приходится их дополнять, конкретизировать, корректировать, то есть принимать дополнительные (промежуточные) решения, в соответствии с конкретно складывающейся обстановкой.

По содержанию управленческие решения могут быть:

- императивными (обязательные для исполнения);
- рекомендательными (например, методические письма).

Таким образом, в зависимости от различных критериев и оснований подхода к классификации управленческих решений можно определить следующие их виды:

- нормативные и индивидуальные;
- организации системы управления и организации процесса управления;
- внешние и внутренние;
- основные и дополнительные;
- императивные и рекомендательные.

Каждое управленческое решение облекается в определенную форму, то есть получает так называемое внешнее выражение.

Под формой управленческого решения понимается способ выражения принятого решения (например, в устной или письменной форме), а так же форма изложения решения, принимаемого в письменном виде (различные по наименованию акты управления и другие документы). Используемые в практике управления формы управленческих решений разнообразны. Сюда, прежде всего, относятся все виды актов управления. Так, одни решения могут быть облечены в форму приказа или распоряжения, другие наставления или инструкции, третьи методического письма и т.д.

При всем многообразии наименований актов управления предлагается их четкая классификация, выбор таких форм (наименований), которые целесообразно использовать в каждом конкретном случае принятия решения. Например, нормативные акты, издаваемые МВД РК, по форме выражения могут быть классифицированы следующим образом:

- приказы и распоряжения являются формой дачи указаний организационного характера;
- наставления и инструкции регламентируют формы и методы деятельности подразделений, служб, отдельных категорий сотрудников;
- инструктивные и методические письма содержат рекомендации о распространении передового опыта;
- указания регулируют частные вопросы.

Формы управленческих решений, безусловно, не исчерпываются перечнем различных видов актов управления, хотя и составляют довольно значительную их часть. Особое место среди форм управленческих решений, не являющихся актами управления, занимают планы работы служб и органов внутренних дел. Планы оперативно-служебной деятельности органов внутренних дел также являются актами управления, поскольку с момента их утверждения начальником соответствующего органа они приобретают юридическую силу акта управления и обязательны для исполнения.

В плане как форме управленческого решения находит выражение оценка обстановки, поставленной задачи и определение на установленный, планируемый период основных направлений деятельности, расстановки сил и т.д. По существу каждый из пунктов плана есть не что иное, как отражение принятого решения, в них конкретизируются пути и средства достижения поставленной цели. План составляется на основе и с учетом конкретных задач и конкретной обстановки. Таким образом, план содержит все элементы управленческого решения и относится к одной из его форм. Своеобразную форму управленческих решений в органах внутренних дел представляют разрабатываемые дислокации. Так, в каждом горрайоргане внутренних дел два раза в год (на осенне-зимний и весенне-летний периоды), разрабатывается дислокация патрульно-постовой службы, в которой отражается принятое решение о расстановке и использовании сил и средств патрульно-постовой службы. На основе анализа обстановки с учетом имеющихся возможностей (количество полицейских, транспорта и т.д.) определяются основные и дополнительные посты и маршруты патрулирования, сменность постов, время несения службы и т.д.

Таким образом, к числу форм управленческих решений в органах внутренних дел следует отнести установленные и общепринятые в деятельности органов государственного управления основные виды актов управления (директивы, приказы, распоряжения, инструкции и т. д.), а также не относящиеся к актам управления планы, дислокации. Следует заметить, что принятое по тому или иному вопросу решение может быть одновременно выражено в нескольких формах. Так, например, решение, принятое в связи с изучением состояния борьбы с тем или иным видом преступления (например,

кражами) и направленное на совершенствование деятельности органа в этом направлении, может быть одновременно выражено и в соответствующем приказе руководителя, и в планируемых мероприятиях, и в разработке новой дислокации.

Требования, предъявляемые к управленческим решениям. Управленческое решение должно быть обоснованным, законным, непротиворечивым, полномочным, конкретным и своевременным. Особое место в ряду требований, предъявляемых к управленческим решениям, занимает требование обоснованности. Данное требование означает, что управленческое решение должно:

- основываться на анализе достоверной и полной информации;
- быть всесторонним, то есть по возможности максимально учитывающим все стороны рассматриваемого вопроса;
- быть компетентным.

Необходимым условием принятия обоснованного управленческого решения является тщательный анализ конкретной обстановки на основе полной и достоверной информации. Подготовке управленческого решения предшествуют сбор необходимой информации, ее обработка и анализ. Так, если в районе обслуживания органа внутренних дел началось строительство крупного промышленного объекта, повлекшее активный приток и заметное увеличение населения, в том числе лиц, в прошлом судимых, то данное обстоятельство характеризует условия окружающей внешней среды.

К внешней среде относятся географическая и социально-экономическая характеристика не только непосредственно обслуживаемой территории, но и соседней территории, ее влияние на управляемую сферу. Субъект управления, принимая решение по тому или иному вопросу, должен иметь уверенность в том, что реализация, исполнение решения не будут противоречить и не нанесут ущерба другим сторонам работы. Начальник органа внутренних дел, принимающий решение об усилении патрульно-постовой службы и привлекающий для этого личный состав оперативных подразделений, должен четко себе представлять, что количественное усиление таким путем сил наружной службы полиции может привести к ослаблению оперативно-розыскного направления в деятельности органа. Опасность такого рода особенно реальна, когда оперативный состав тратит на выполнение не свойственных для него функций патрулирования значительную часть своего служебного времени.

Принятие управленческого решения при всестороннем подходе к его обоснованию может быть затруднено тем, что управляемые объекты, являясь сложными системными образованиями, могут содержать противоречивые начала, (противоречия могут проявляться между отдельными решаемыми задачами, между различными организационными формами работы и т. д.).

Так, казалось бы, вполне понятное и обоснованное стремление к

сохранению полнейшей тайны информации, полученной в результате оперативно-розыскных мероприятий, может породить ничем не оправданный, с точки зрения элементарной целесообразности, искусственный разрыв между отдельными оперативными службами и даже оперативными работниками. Чрезмерное стремление ограничить круг лиц, имеющих доступ к подобной информации, вступает в противоречие с одним из важнейших условий организации требованием и необходимостью координации усилий, взаимодействия различных служб, и в первую очередь взаимоинформации между ними. В то же время сама природа, характер отдельных сведений, полученных оперативным путем, исключают широкий обмен такими сведениями.

В подобных случаях мы сталкиваемся с двумя противоречивыми требованиями: с одной стороны стремление к полному сохранению тайны информации, полученной в результате оперативно-розыскных мероприятий, а с другой необходимость обеспечения взаимообмена информацией между различными органами и службами. Отдача полного предпочтения только одному из этих направлений, стремление максимизировать одно из них не может быть признано на современном этапе лучшим. Оптимальным следует считать разумное сочетание, «компромисс» линейного и зонального принципа организации работы с аппаратами органов внутренних дел. Следует также иметь в виду, что при реализации решения, касающегося какого-то одного аспекта общего вопроса, может произойти неоправданное перемещение акцентов, концентрация всего внимания, перенос центра тяжести на вновь принятое решение в ущерб сложившимся связям и звеньям, целесообразность и необходимость которых не ставилась под сомнение. Такая ситуация не может не сказаться отрицательно на эффективности функционирования системы управления в целом.

Одним из необходимых условий обеспечения обоснованности управленческого решения является компетентность его подготовки и принятия. Начальник УВД (РОВД) при подготовке важных управленческих решений должен привлечь к обсуждению, прежде всего представителей тех служб, которых оно касается, поскольку они наиболее компетентны в рассматриваемом вопросе и именно на них ляжет основная тяжесть практической реализации принимаемого решения. Иногда при подготовке решений для обеспечения компетентности обсуждения целесообразно привлечь в качестве консультантов соответствующих специалистов. Так, например, принимая решение о внедрении в практику работы органов внутренних дел компьютерной сети, следует учесть мнение инженеров, программистов. Очевидно, что это будет способствовать более четкой постановке задачи, реальному и конкретному формулированию основных направлений ее реализации. Одним из условий обеспечения компетентности управленческих решений

является коллегиальная форма их подготовки и принятия. Как известно, сочетание коллегиальности и единоначалия в системах военного типа имеет свои особенности. Единоначалие является важным принципом в организации управления в органах внутренних дел. Сама структура органов внутренних дел, характер деятельности, требующий оперативности, быстроты, решительности действий, предполагает наличие руководителя-единоначальника.

Требование законности управленческого решения. Под законностью в деятельности органов внутренних дел (в том числе и принимаемых решений) следует понимать точное исполнение законов и подзаконных актов, обеспечение тех целей, для достижения которых они приняты. В этом смысле не только акты управления, но и план как форма управленческого решения должны быть направлены на обеспечение основных целей, исполнительно-распорядительной деятельности органа государственного управления. Кроме того, план должен также соответствовать (не противоречить) планам вышестоящих субъектов управления и отражать реальное, фактическое положение вещей.

Одним из требований, предъявляемых к управленческому решению, является его непротиворечивость. Внутренняя непротиворечивость решения предполагает единство, с одной стороны, сформулированных задач, с другой методов и средств их реализации, это означает, что каждая поставленная задача должна быть подкреплена конкретными мерами по ее решению. Так, например, план работы будет внутренне противоречивым тогда, когда в описательной части отмечается неблагоприятное состояние дел на том или ином участке работы, а среди намечаемых мероприятий в этой связи ничего не предусмотрено, или, наоборот, решению одного из вопросов в плане уделено значительное место, а необходимость в этом из содержания описательной части не усматривается. Внешняя сторона непротиворечивости управленческого решения выражается в том, что управленческое решение не должно противоречить другим решениям, в частности решениям вышестоящих субъектов управления.

Для успешного достижения целей принимаемое решение должно быть полномочным. Распорядительный характер деятельности органов внутренних дел предполагает наличие соответствующих властных полномочий. Каждое управленческое решение органов внутренних дел независимо от их уровня должно приниматься субъектом управления, наделенным соответствующими правами. Полномочность придает решению силу, способную воздействовать на объект управления, а при необходимости использовать принуждение в виде санкций.

В сфере охраны общественного порядка и борьбы с преступностью органы внутренних дел действуют от имени государства, в пределах предоставленных прав и полномочий. Поэтому при принятии управленческих решений нельзя допускать их

превышения, не выходить за установленные рамки, поскольку это может привести к нарушению не только требования полномочности, но и одновременно требования законности управленческих решений. Принятие решения в пределах предоставленных полномочий является не только правом, но и обязанностью каждого руководителя.

Требование конкретности управленческого решения заключается в четком формулировании выдвинутых целей, путей и средств их достижения. В каждом решении должна быть поставлена определенная, четко сформулированная задача, исключающая разночтение и двусмысленность в понимании. Ясность выражения мыслей способствует правильному уяснению поставленных задач, исключает возможность неправильного толкования и искажения смысла решения. Четкая структура и последовательность изложения помогают правильно оценить решение в целом, выделить главные и второстепенные вопросы, проследить связь между ними.

Каждое управленческое решение должно быть адресовано определенным исполнителям или исполнителю и быть рассчитанным на определенное время, необходимое для его реализации. Поэтому в управленческом решении должно быть точно указано, кто является ответственным организатором, кто исполнителем, какие установлены сроки. На необходимость определения реальных сроков исполнения решений следует обратить особое внимание. Неправильное определение сроков может привести к неисполнению решений или несвоевременному исполнению. Определяя сроки, необходимо реально рассчитать не только время, требуемое на непосредственное исполнение того или иного решения, но и время, затрачиваемое на размножение (например, приказа, если в этом есть необходимость), возможность непредвиденных задержек, время на транспортировку и доведение решения до исполнителей и т.д. Каждое управленческое решение в органах внутренних дел должно приниматься своевременно. С опозданием принятое решение не может обеспечить активного и наступательного характера управления в сфере охраны общественного порядка. Необходимость принять то или иное управленческое решение возникает каждый раз в связи с конкретной ситуацией, задачей как своеобразный ответ субъекта управления на происходящие в системе управления изменения. В этих условиях опоздание с принятием решения может привести к тому, что ситуация, в ответ на которую принималось решение, уже изменилась, возникла новая, и надо принимать другое решение. В свою очередь, процесс переориентации на новую ситуацию требует подчас определенного времени и не «исключено, что новое решение также будет принято с опозданием.

Успешная реализация выдвинутых в решении целей и задач предполагает соответствующую подготовку, выделение необходимых сил и средств, их правильную расстановку и использование, что может быть обеспечено лишь при своевременности принятия

управленческого решения. Так, например, если в летний период на территории обслуживания органа внутренних дел предполагается наплыв отдыхающих, туристов или приток бродяг, то решение, связанное с организацией общественного порядка, в этой связи должно быть принято не в середине лета, а заблаговременно. Несвоевременно принятое решение может стать или неосуществимым, или бесполезным. Причем под несвоевременным следует понимать не только решение, принятое с опозданием, но также преждевременно принятое решение, когда для его реализации нет необходимых предпосылок и условий.

Стадии процесса подготовки и принятия решения. Как же отмечалось, весь процесс управления (управленческий цикл) может быть разделен на две части:

- выработка и принятие управленческого решения;
- его практическая реализация, в свою очередь, складывающаяся из ряда элементов, основными из которых являются организация, регулирование и контроль.

Процесс выработки и принятия управленческого решения делится на процесс подготовки решения и момент выбора действия, линии поведения (то есть принятие решения). Простые решения, когда принимаются простейшие решения процессы выработки и принятия сливаются в одном акте.

Следует заметить, что это в основном характерно для решений, связанных с так называемым административно - организационным распоряжением. Принятие таких решений подчас является искусством, а не точным расчетом. Здесь основную роль играют опыт, знание, способности руководителя-администратора, зачастую интуитивно оценивающего ту или иную управленческую ситуацию, в которой необходимо найти правильное решение. Для решений, связанных с административным распоряжением, характерны достаточно очевидные ситуации (необходимость организовать силы и средства по обеспечению общественного порядка при проведении определенных мероприятий, организовать работу личного состава по раскрытию конкретного преступления и т.д.). Сложные решения, более четко прослеживается последовательность элементов процесса при выработке и принятии решения по сложным вопросам, когда необходимо выяснить возможные варианты, взвесить и оценить слабые и сильные стороны каждого из них и найти наилучший в данных условиях.

В этих случаях особое значение приобретает процесс выработки решения. Начальным этапом данного процесса является возникновение проблемы. Необходимо наличие проблемы для разрешения. Второй этап осознание необходимости ее разрешения. Это возможно лишь при условии, если субъект управления знает желаемое состояние системы, ее организации. Так, например, перед

МВД РК стоит ряд задач по совершенствованию деятельности ОВД, в частности оптимизация структур органов и подразделений, выработка объективных критериев оценки работы, построение эффективной системы информации и др. Постановка этих проблем стала возможной в результате осознания того, что существующее состояние системы не способствует ее развитию и совершенствованию. Хотя данный этап (осознание проблемы) подготовки управленческого решения присутствует не всегда, тем не менее, его надо иметь в виду.

Проблема, вызывающая необходимость принятия решения, должна быть правильно оценена. Это означает, прежде всего, правильное определение и формулирование той цели, ради которой будет готовиться решение. Оценить проблему значит четко представить себе и определить подлежащие достижению цели конкретной управленческой ситуации. Таким образом, начальная стадия процесса подготовки и принятия управленческого решения складывается из следующих этапов: возникновение проблемы, осознание проблемы и определение цели управленческого решения. Следующим этапом является конструирование самого управленческого решения, то есть выработка различных вариантов решения проблемы и выбор наилучшего из них. Конструирование управленческого решения начинается со сбора и обработки информации, необходимой для выработки различных вариантов решения, и в этом смысле сбор и анализ информации. Успех этой работы в значительной мере зависит от умения субъекта управления владеть методологией аналитической работы, четко определить круг необходимых для решения проблемы сведений и правильно их оценить.

Таким образом, конструирование решения складывается из сбора и анализа информации, построения на ее основе набора вариантов возможного решения, оценки каждого из них и выбора для реализации в данных условиях лучшего. При выработке вариантов управленческого решения необходимо поставить, по крайней мере, два вопроса: каковы ограничения решаемой проблемы, а если она складывается из нескольких частных задач, то, что является определяющим, главным; какими возможностями, силами и средствами мы располагаем для решения проблемы.

При конструировании решения приходится учитывать огромное множество различных сторон и влияний, возможностей исхода полного или частичного успеха в том или ином случае реализации разных вариантов. Решение сложных задач управления требует одновременного учета самых разнообразных факторов: экономических, политических, социально-психологических, правовых и многих других. Чем большее число факторов приходится учитывать, тем труднее и сложнее задача принятия решения. Иногда может возникнуть необходимость намеренно упростить ситуацию, отвлечься

от второстепенных, менее значительных факторов и рассмотреть только основные, наиболее существенные связи и отношения.

Как правило, преимущество одного варианта по сравнению с другими относительно, явно предпочтительных вариантов не бывает (иначе нечего было бы, и выбирать), каждый может иметь определенные преимущества и недостатки, и только всесторонний учет всех «за» и «против» позволяет остановиться на одном лучшем не вообще, а лучшем только в данных конкретных условиях, в соответствии с имеющимися возможностями и конкретными ограничениями решаемой задачи. Решение можно считать принятым лишь с того момента, когда облечено в конкретную форму, команду управления. Так, например, решение может считаться принятым не тогда, когда руководитель для себя определил, что в данной обстановке следует действовать определенным образом, а лишь тогда, когда это решение будет воплощено в конкретную форму: устный или письменный приказ, подписанный, утвержденный план. Принятое управленческое решение должно быть доведено до исполнителей, которым оно адресовано.

Решения должны отвечать определенным требованиям. Главные среди них - это обоснованность, четкость формулировок, реальная осуществимость, своевременность, экономичность, эффективность. Как правило, решения должны приниматься там, где возникает проблемная ситуация; для этого руководителей ОВД в организации оперативно-служебной деятельности подразделений криминальной полиции соответствующего уровня необходимо наделить полномочиями и возложить на них ответственность за состояние дел на управляемом объекте. Очень важным условием положительного воздействия решения на работу организации является его согласованность с ранее принятыми решениями, как по вертикали, так и по горизонтали управления (если, конечно, очередное решение не направлено на кардинальное изменение всей политики развития).

Литература

1. Бакеев В.А. и др. Психологические условия повышения организованности информированности сотрудников органов внутренних дел и качество принимаемых решений. М.: Академия МВД СССР. 1986. с.24.
2. Венделин А.Г. Подготовка и принятие управленческого решения. Методологический аспект. М., 1977.
3. Грядовой Д.И., Малахов В.П., Пылев С.С., Чернявский В.С. Принятие управленческого решения и опыт системного управления. М., 1996, с.39.
4. Добкин В.М. Системный анализ в управлении. М., 1984. с.79.
5. Заботин Б.В. и Тельшевский С.М. Организационное

обеспечение выполнения управленческих решений в системе органов внутренних дел. Киев, РИО МВД УР, 1978, с.52.

6. Иванов Н.Н., Малюткин В.А. Разработка, принятие и организация исполнения управленческих решений в МВД, УВД/ Учебное пособие. М.: Академия МВД СССР. 1981, с. 48-86.

7. Карданская Н.Л. Основы принятия управленческих решений. М., 1998. с.214.

8. Основы управления в органах внутренних дел. МЮИ МВД РФ. М., 1996.с.41.

9. Съедин С.И. Основы управления. М., 1995. с.54.

ӘОЖ 340.134

Заң шығармашылық мемлекеттің негізгі функцияларының бірі ретінде

Пиржанова А.С., магистр, аға оқытушы,
Сейіт А.Х., студент, Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

Статья посвящена вопросам правотворческой деятельности государства. Правотворчество рассматривается как одна из функций государства.

Abstract

The article is devoted to issues of law-making activities of the state. Lawmaking is considered as one of the functions of the state.

Мемлекеттің заңнамалық функцияларына тоқталмас бұрын, тұтастай алғанда мемлекет функциялары ұғымын ашатын жалпы теориялық сипаттағы мәселелерді қарастырған жөн. Өздеріңіз білетіндей, «мемлекеттің функциялары – қоғамды өзіне тән нысандары мен әдістерінде басқарудағы мемлекеттің мәні мен әлеуметтік мақсаттары мен міндеттерін білдіретін оның қызметінің негізгі бағыттары». Сонымен қатар, мемлекеттің функциялары мемлекеттің қоғамдық қатынастар жүйесінде тиісті тәртіпті орнатуға және сақтауға нақты қызығушылық танытатындығына, оның осы қызығушылығын іске асыруға белсенді күш салатындығына, жалпы ереже бойынша жігерлі және мақсатты әрекет етуге тырысатындығына назар аударады.[1, 68 с.]

Мемлекеттің функциялары мен мемлекеттік органдардың функциялары мемлекеттің мәнімен, мақсатымен тікелей байланысты. Кейбір зерттеушілер мемлекеттің функцияларын негізгі және негізгі емес деп екіге бөле отырып, «негізгі функциялар - бұл белгілі бір мемлекет үшін басым болып саналатын және оның қызметінің ұқсас салаларын қамтитын функциялар. Негізгі қызметтерінде мемлекеттің

әлеуметтік мақсаты көрсетіліп, тұтастай оның қызметі көрінеді. Негізгі емес функциялар - бұл негізгі функциялардың бөліктерінен қалыптасатын мемлекет жұмысының тар бағыттары». Алайда, бұл жерде, заң әдебиетінде көрсетілгендей, мемлекеттің функцияларын анықтауға байланысты мағыналық қайшылықтар бар, өйткені бұл жағдайда «негізгі емес функциялар мемлекет функциясы» ұғымының қажетті белгісінен айырылады».

Біз билікті бөлу қағидатының маңыздылығын ескере отырып, заң шығарушы, атқарушы және сот қызметін мемлекет функцияларын жүзеге асырудың құқықтық нысаны ретінде емес, атап айтқанда мемлекеттің саяси, экономикалық, әлеуметтік, идеологиялық және басқа функциялары сияқты тәуелсіз ішкі функциялары ретінде қарастырған жөн деп санаймыз. Бұл құқықтың мемлекеттің қызмет етуін қамтамасыз ететін формальды белгісі болып табылатындығына байланысты. Сондықтан мемлекеттің заңдарды қабылдау функциясы қазіргі мемлекет қызметінде іргелі болып табылады.

Заң шығару мемлекеттің маңызды функцияларының бірі бола отырып, мемлекеттің түрімен, оның формасымен, механизмімен тікелей байланысты, өйткені басқарудың нақты формалары, саяси режимдер, мемлекеттік билікті жүзеге асыру тетіктері заң шығару қызметінің мазмұнына айтарлықтай әсер етеді. Бұл тұрғыда тұтастай алғанда мемлекеттің заң шығару функциясының органикалық бөлігі болып табылатын мемлекеттің заң шығару саясаты туралы айтуға болады. Бір жағынан, заң шығару саясаты – бұл мемлекет функцияларының өзіндік көрінісі және нақтылануы, екінші жағынан, олар заң шығару процесін ұйымдастыру саласындағы өзінің имманентті қасиеттері мен саяси және басқарушылық мүмкіндіктерін білдіреді. Мұндай қорытынды «заң шығару саласында іске асырылатын құқықтық саясаттың ең маңызды басымдығы - бұл заңдарды дайындау және іске асыру тетігін қалыптастыру, оның жетекші құрауышы заң шығару процесінің тиімділігін бірлікте және қабылданатын заңдардың іс-әрекетінің тиімділігімен тығыз байланыста бағалау болып табылады. Мұндай қорытынды «заң шығару саласында іске асырылатын құқықтық саясаттың ең маңызды басымдығы — бұл заңдарды дайындау және іске асыру тетігін қалыптастыру, оның жетекші құрауышы заң шығару процесінің тиімділігін бірлікте және қабылданатын заңдардың іс-әрекетінің тиімділігімен тығыз байланыста бағалау болып табылады. Нәтижесінде құқықтық саясат заңнаманың сапасын арттырудың, оны үнемі жетілдірудің факторы болып табылады».

Еліміздегі заң шығармашылық процестің мәні мен оның құқықтық реттеу процесіндегі рөлін анықтау бойынша пікірлердің барлығын жалпылай келе оның анықтамасына байланысты екі негізгі ғылыми көзқарасты көрсетуге болады. [2, 54 с.]

Олардың біріншісі кең ауқымды ретінде сипатталуы мүмкін. Кең ауқымдағы түсінік жақтаушылар ұғымында заң шығармашылық процесі тек нормативтік актілерді қабылдаумен шектеліп қана қоймайды, ол белгілі бір қоғамдық қатыстардың құқықтық реттелуінің қажеттілігін анықтау, реттеу бағыты мен сипаты, нормативтік актіні дайындау сияқты бірқатар процестердің шеңберін қамтиды. Осыған байланысты құқық шығармашылық процесінің басы болып нормативтік акті жобасын әзірлеу туралы шешімнің қабылдануы табылады. Кейде құқық шығармашылық процесінің бастауы ретінде нормативтік актінің жобасын дайындау саналады. Осындай түсінік негізінде және одан да кең ауқымды болып И.Л.Дюрягин ұсынған құқық шығармашылық процесі кезеңдерінің жіктелуі табылады. Бұл автор екі негізгі құқық шығармашылық кезеңдерін атап өтеді:

Бірінші – мемлекет еркінің алдын ала қалыптасуы, сырттай нормативтік акті жобасын құрудан көрінеді. Бұл жағдай әзірлік сипатына ие және тікелей құқықтық нормаларды тудырмайтын әрекеттерден тұрады. Ол актіні қабылдаудың алғышарты бола тұра кейінгі сатылар үшін негізді қалыптастырады. Осы жерде бірқатар дербес кезеңдерді бөліп көрсетуге болады: акт жобасын әзірлеу туралы шешім қабылдау, жобаны дайындау, оны талқылау, келістіру және толықтыру.

Екіншісі – құқық нормасына ресми түрде мемлекет еркін білдіру, яғни нормативтік актіні шығару. Құқық шығармашылық процесінің осы кезеңінде құқық шығарушы органның өз қызметі шешуші мәнге ие болады. Мұнда біз құқық шығарушы органның жобаны талқылауға ұсынуын, жобаны тікелей талқылау, нормативтік актіні қабылдау және оны жариялауды жатқызамыз. [3, 29 с.]

Процестің өзге сызбанұсқалары да белгілі бір қызығушылықтар тудырып отыр. В.М.Горшеневтің пікірі бойынша, мысалы, құқық нормасын дайындау үшін негізгі үш кезеңін көрсетуге болады: нормативтік актінің жобасын дайындау (құқық шығармашылығының алдын ала кезеңі; нормативтік актіні талқылау және қабылдау (құқық шығармашылығының негізгі кезеңі); нормативтік актіні әрекетке енгізу (құқық шығармашылығының шешуші сатысы).

Мемлекетіміздегі заң шығармашылықтың қорытындысы заң болып табылады. Бірақ бұл аралық, алғашқы қорытынды, одан кейін тиісті қоғамдық қатынасты іс жүзінде реттейтін сол заңның әрекеті басталады. Ал, тар мағынадағы тұжырымның өкілдері заң шығармашылық процесін тек заңның заң шығарушы органда қабылдануын айтады, яғни заңнамалық процесті. Соңғы позиция болып заң шығармашылық түсінігіне нормативтік актінің жобасын әзірлеуі рәсімдеусіз және оны жариялауды қоспағандағы тек нормативтік актілерді шығару процесін енгізу табылады.

Мемлекеттің заң шығару функциялары мәселелерін қозғай отырып, «заң шығару рәсімі» мен «заң шығару процесі» ұғымдарының

арақатынасы мәселелеріне байланысты кейбір терминологиялық түсініксіздіктер мәселелерін де назардан тыс қалдыруға болмайды.

Бұл ұғымдардың арақатынасы туралы мәселені шешу заңдарды қабылдаудың тиімділігіне айтарлықтай әсер етуі мүмкін, өйткені «процестің бір көзін белгілеу үшін қолданылатын терминологиялық құрылымдардың әртүрлілігі заң тәжірибесінде қарама-қайшылықтардың пайда болуының объективті алғышарттарын жасайды». Бұл ұғымдар жалпы құқықтық құрылымға оралады: «заң шығару процесі» және «заң шығару рәсімі». Сонымен, В.Н.Протасов «заң шығару процесін кең және жалпы ұғым ретінде құбылыс, ал заң шығару процесін осы құбылыс пен ерекше жағдайы ретінде» қарастырады. Керісінше, қазақстандық зерттеуші С.К.Укин «азаматтық процестің ішінде заңды (құқықтық) рәсімдер бар» деп санайды. «заң шығару процесс» және «заң шығару рәсім» деген ұстаным бізге дұрыс болып көрінеді, іс жүзінде бұл балама ұғымдар, өйткені екі жағдайда да біз іс жүргізу және материалдық құқық нормаларымен реттелетін субъектілердің өзара байланысты дәйекті әрекеттері туралы сөйлесетін боламыз. Сонымен бірге, «кез-келген материалдық құқықтың өзіне тән қажетті рәсімдік нысандары бар» екендігі ескеріледі. Осыған байланысты «заң шығару процесі» және заң шығару рәсім ұғымдарын ұқсас қарастыру, олардың бірдей сатыда екендігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Әдебиет

1. Баймаханов М.Т. Функции государства в условиях современного мира. – Алматы, 2005.

2. Назаркулова Л.Т. Правотворчество и правотворческая политика РК: постановка проблемы // Правовая политика и правовая жизнь. – 2016. – №4; С. 53-56.

3. Тлембаева Ж.У. Планирование законотворческой деятельности и его значение в совершенствовании законодательства и законодательного процесса Республики Казахстан // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения.- 2017.- №2; С. 28-35.

ӘОЖ 342.4

Конституциялық бақылаудың еуропалық үлгілері

Пиржанова А.С., магистр, аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

В статье рассматриваются европейские модели конституционного контроля. На основе изучения статуса и

полномочий органов конституционной юстиции определены признаки европейской модели конституционного контроля.

Abstract

The article examines European models of constitutional control. Based on the study of the status and powers of constitutional justice bodies, the characteristics of the European model of constitutional control are identified.

Конституциялық бақылаудың еуропалық үлгісінің белгісі – конституциялық бақылау жүргізу үшін мемлекеттік биліктің арнайы тәуелсіз органы – конституциялық сот құрылуы. Конституциялық сот кей елдерде жалпы сот жүйесіне қосылмайды (австриялық үлгі), кей елдерде конституциялық бақылауды конституциялық кеңес немесе конституциялық палата түріндегі сот тәріздес орган (француз үлгісі) жүргізеді. Олардың бірі бірінен айырмашылықтары негізінен іс жүргізу тәртібінен көрінеді.

Австриялық үлгіде Конституциялық соттар өз қызметін қатаң процессуалдық нысандарда жүргізетін мемлекеттік органдар болып табылады. Бұл конституциялық соттарды жалпы юрисдикция соттарымен жақындастыратын белгі. Бірқатар елдерде заң шығарушы конституциялық соттарды сот жүйесінің негізгі бөлігі ретінде қарайды. Олар туралы ережелер конституцияның сот билігіне арналған тарауына енгізілген.[1, 93 б.] Сол арқылы заң шығарушы конституциялық сот төрелігі мен дәстүрлі сот төрелігінің байланысын көрсетіп, Конституциялық сотты ерекше юрисдикциясы бар жалпы соттардың бірі деп таниды. Чехия Конституциясы Конституциялық сотты сот органы деп анықтайды. Конституциялық бақылаудың құқықтық мәртебесі басқа елдерде де осылай бекітілген. Алайда жекелеген елдердің заңнамасында берілген конституциялық соттардың сипаты туралы формальды анықтамаларға қарамастан бұл органның атауының өзі олардың ерекше сот төрелігі органы екендігін көрсетеді. Бұл олардың қызметімен де нақтылана түседі.

Кейбір мемлекеттерде конституциялық бақылау органдары тек қана федералдық деңгейде емес, федерация субъектілерінде де құрылған (Россия, Германия). Мысалы, Германияда федерация субъектілерінің заңнамасы жүйесінде олардың конституциялары басты орын алады. Оларда жалпы ереже бойынша конституциялық соттардың өкілеттігі, құрамы, құрылу тәртібі бекітіледі. Оған қосымша соттар жекелеген ережелер берілген қысқа регламенттер қабылдайды. Мысалы, сот канцеляриясы, баяндамашылар, іске қатысушыларды шақыру тәртібі, шақыруды беру туралы. Кей елдерде федералдық заңдарға сілтеме жасау да кездеседі.

Унитарлық мемлекеттерде Конституциялық соттар автономиялардың заңнамасына бақылау жасайды (Италия, Испания). Испания Конституциясы бойынша Конституциялық соттың

юрисдикциясы Испанияның бүкіл аумағына таралады. Конституциялық сот заңдарды, өкімдер мен заң күші бар актілерді, автономиялардың актілерін, олардың заң шығарушы жиналыстарының регламенттерін конституцияға сәйкес емес деп тани алады. Орталық және жергілікті билік органдарының өзара қарым-қатынас жүргізуінде Конституциялық соттың орны ерекше.

Конституциялық бақылау органдары басқа да унитарлық мемлекеттерде конституцияның аумақтық үстемдігінің кепілдігі болып саналады. [2, 52 б.] Еуропалық үлгіде келесі қаралатыны француз үлгісі. Франциядағы конституциялық бақылаудың өзіндік ерекшеліктері бар және жоғарыда көрсетілген үлгілерден басқашалау. Нормативтік актілердің Конституцияға сәйкестігін Парламенттен Конституциялық кеңес, атқарушы билік органдары-нан – Мемлекеттік кеңес жүзеге асырады. Конституциялық кеңес – конституциялық бақылау жүргізетін ерекше орган. Онда нормативтік актінің конституцияға сәйкестігі сот өндірісі тәртібімен емес, кеңес мүшелерінің бірі дайындаған баяндаманы талқылау арқылы жүргізіледі. Бұл «досье жүйесі» деп аталады. Француз Конституциялық кеңесі конституциялық соттар секілді аралас негізде құрылады. Оның құрамында тоғыз мүшесі бар, олардың өкілеттік мерзімі тоғыз жыл. Үш жыл сайын кеңес құрамының үштен бір бөлігі жаңартылып отырады. Сонымен бірге Республиканың бұрынғы Президенттері Конституциялық кеңеске өмір бойына мүше болады.

Қызметін бастаудан бұрын Конституциялық кеңес мүшелері Француз Республикасы Президентіне ант береді. Заңнама бойынша Конституциялық кеңестің мүшелеріне басқа қызметті қосымша атқаруға рұқсат етілмейді. Жалпы ереже бойынша тыйым салынғаны мемлекеттік аппараттағы немесе экономиканың жеке секторындағы лауазымдар. Сонымен бірге Парламенттің, Үкіметтің, Экономикалық және Әлеуметтік кеңестің мүшелері, саяси партиялардың жетекшілері мен жауапты қызметкерлері Конституциялық кеңеске мүше бола алмайды.

Конституциялық кеңестің басты қызметі нормативтік актілердің ел Конституциясына сәйкестігін қарау болып табылады. Француз үлгісінің ерекшелігі мемлекеттік органдар қабылдаған актілердің конституцияға сәйкестігі әртүрлі мекемелермен қаралады. Америкалық және австриялық үлгілерден француз үлгісінің айырмашылығы – Конституциялық кеңес конституцияға сәйкес емес деген негізде басқару шешімдерінің күшін жоя алмайды. Ол үшін басқа мемлекеттік орган – Мемлекеттік кеңес құрылған. Формальды түрде бұл органды Премьер-министр басқарады, оны Әділет министрі алмастыруы мүмкін.

Француз Конституциялық кеңесі негізінен алдын ала бақылау жүргізеді. Бұл әлі күшіне енбеген құжаттарға қатысты жүргізілетін конституциялық бақылау. Егер конституцияға сәйкес емес деген

шағым түспесе заңды күшіне енген нормативтік құқықтық актілер конституциялық бақылау объектісі бола алмайды. Бақылау екі бағытта жүргізіледі: біріншіден, нормативтік құқықтық актілер конституцияға және оны толықтыратын органикалық заңдарға сәйкестігі тұрғысынан тексеріледі, екіншіден, құқықтық жүйенің негізін қалаушы қағидаларға сәйкестік тексеріледі.

Сонымен, жоғарыда көрсетілгендер негізінде конституциялық бақылаудың европалық үлгісінің келесі белгілерін көрсетуге болады:

1. Конституциялық соттар (кеңестер) мемлекеттік билік механизміне ерекше орын алады. Олардың құқықтық мәртебесі Конституциямен және конституциялық заңдармен белгіленеді.

2. Конституциялық соттардың (кеңестердің) негізгі мақсаты – конституциялық құқықтық сипаттағы дауларды шешу. Мұнда алдын ала бақылау және кейінгі бақылау да қолданылады.

3. Конституциялық бақылаудың европалық үлгісінің биліктің бөліну қағидасына сәйкестігі көптеу.

4. Конституциялық соттардың (кеңестердің) құрамы мемлекеттік биліктің жоғары органдарымен олардың қалыпты жұмысының алғышарты ретінде саяси белгілері бойынша құрылады.

5. Конституциялық соттарда (кеңестерде) істі қарау арнайы тәртіп бойынша жүргізіледі.

6. Конституциялық соттар (кеңестер) қабылдаған шешімдер түпкілікті болып табылады және басқа билік органдары тарапынан қосымша бекітуді қажет етпейді. Олар өзінің заңдық күші бойынша заңдардан, оның ішінде конституциялық заңдардан жоғары болуы мүмкін.

Мұсылман елдерінде заңдардың конституцияға сәйкестігі институтының өз ерекшеліктері бар. Ол құқықты исламдандыру саясатына негізделген. Бұл елдерде соттар және діни-конституциялық бақылау кеңестері құрылған. Ұйымдастырылуы жағынан бұл конституциялық бақылау жүйесінен де, олардың қалыптасуы мен құрамынан да көрінеді. Бұл органдар құрамында заңгерлер, теологтар бар. Олар бірінші кезекте заңдардың Құранға сәйкестігін тексеріп, сонан кейін ғана конституцияға сәйкестігін қарайды. [3, 231 б.]

Кейбір елдерде аралас үлгі қалыптасқан. Мысалы, Португалияда конституциялық бақылауды Конституциялық сот (европалық үлгі белгісі) және жалпы юрисдикция соттары (америкалық үлгі белгісі) жүзеге асырады. [4, 35 б.]

Әдебиет

1. Тусупова А.Ж. Конституционное право Республики Казахстан и зарубежных стран в схемах и определениях. Учебно-практическое пособие. Алматы, Қазақ университеті, 2018-104с.

2. Витрук Н.В. Конституционное правосудие. Москва, 1998.-190с.

3.Журсимбаев С.К., Кемали Е.С. Конституционное право зарубежных стран. Учебное пособие. Алматы, NURPESS, 2021г.-360с.

4.Баишев Ж. Конституции 16 стран мира. Алматы, 1995. 115с.

ӘОЖ: 37.372.834

Құқықтану пәнін оқытудағы цифрландыру: келешегі мен маңыздылығы

Серкебаев Д.Ж., магистр, аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы,
Кипшакбаев К.З., магистр, аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университетінің жоғары колледжі,
Сейсекеев А.О., э.ғ.к., Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

Цифровизация проникает в различные сферы нашей жизни и юридическое образование не является исключением. В этой статье, написанной для научно-практической конференции, мы рассмотрим, как цифровые технологии влияют на процессы обучения в сфере права и как мы, студенты, воспринимаем эти изменения.

Abstract

Digitalization is penetrating various areas of our lives and legal education is no exception. In this article, written for a scientific and practical conference, we will look at how digital technologies affect learning processes in the field of law and how we, students, perceive these changes.

Еліміз егеменді ел болғалы бері сан салалы ғылымда келелі де ауқымды өзгерістер жүріп, жаңашылдықтың жарқын айғағындай тың жетістіктерге қол жеткізгеніміз белгілі. Қоғамның саяси, экономикалық, қаржылық салалары сияқты білім беру саласы да мұндай өзгерістерден тыс қалған жоқ. Себебі, тәуелсіз мемлекетті нығайту, көркейту үшін жаңаша көзқарастағы, білімді әрі жан-жақты дамыған ұрпақ тәрбиелеу қажеттілігі туындады.

Қай халықтың даму стратегиясын алып қарасақ та, онда өскелең жас ұрпақты елін сүйетін отаншыл, саналы, тәрбиелі, білікті маман етіп шығару – оның басты бағдарларының бірі болғандығына көз жеткіземіз. Бүгінгі Қазақстандық кәсіптік білім беру жүйесінің сапасын заман талабына сай жетілдіру – өз кәсібінің шебері бола алатын маман даярлау сұранысынан туындап отыр. Демек, халықтың көңілінен орын табатын, көпшілік таңдайтын бірнеше мамандық бар, олар әр қоғамда, қандай жағдайда болмасын сұранысқа ие. Осындай мамандықтар қатарында заңгер мамандығы да бар.

Құқықтық мемлекетті қалыптастыру заң жүйесінің мамандарын сапалы даярлау деңгейін жетілдіру арқылы ғана жүзеге асырылатыны анық. Осы мақсатқа деңгейі жоғары заман талабына сайцифрлық даярлықтың арқасында жетуге болады деп есептейміз.

Заңгер – заң саласындағы, заңгерлік қызметтегі, заңдық істерді (құқықтық нормаларға сәйкес қарастыру мен шешім қабылдауды талап ететін және қылмыстық істер мен азаматтық дауларды, қақтығыстарды) жүзеге асыратын маман. Заңгер мамандар әр ұйымда, фирмада, кәсіпорында, коммерциялық және қоғамдық құрылымдарда да сұранысқа ие.

Бұл зерттеудің мақсаты – заңгерлік білім беруді цифрландыру процесінің жай-күйін анықтау және талдау, сондай-ақ құқықты оқыту процесін цифрландырудың және заңгер мамандығын тікелей цифрландырудың негізгі тенденцияларын белгілеу және оларды жетілдіру бағыттарын ұсыну табылады. Қазіргі уақытта цифрлық технологиялар заңгерлерді оқыту мен даярлау процесінде қажетті атрибут болып табылады. Басқа авторлар да оқу үдерісіне цифрлық оқу материалдарын кеңінен енгізу, атап айтқанда, нақты айғақтардың немесе сот отырыстарының бейнежазбаларын қарау қажеттілігін атап өтеді [1].

Өзіміз оқып жүрген «Болашақ» колледжі де осы сұранысты білікті заңгерлер даярлай отырып, қамтамасыз етеді. «Құқықтану» мамандығында білім алып жүрген болашақ заңгерлерді мамандыққа бейімдеуде арнайы пәндердің берілісін жаңа сипатта ізгілендіріп, пәннің қажеттілігін арттыру- бүгінгі цифрлық білім беру ісінің негізгі нүктесі екендігіне толық көз жеткіздім.

Әрине, заңгерлік мамандық айтарлықтай модернизацияны қажет етеді, бұл іс жүзінде заңгерлік білім беруді цифрландыруға ықпал етеді. Біздіңше, қазіргі уақыт есебімен қарағанда «Құқықтану» пәнін оқытудағы цифрландырудың артықшылықтары мына төмендегідей деп есептейміз:

1. Ақпараттың қол жетімділігі: сандық ресурстар «Құқықтану» студенттеріне кең көлемдегі құқықтық ақпаратқа жедел қол жетімділікті қамтамасыз етеді, бұл тиімдірек, себебі оқыту мен зерттеуге үлкен ықпалын тигізеді.

2. Виртуалды заң платформалары: сот процестерін модельдеу және виртуалды заң практикасы студенттерге нақты жағдайларға дайындығын арттыру арқылы практикалық тәжірибе алуға мүмкіндік береді.

3. Интерактивті оқу материалдары: электрондық оқулықтар, онлайн курстар мен вебинарлар студенттерге пікірталастарға, істерді талдауға және ұжымдық іс-шараларға қатысуға мүмкіндік беру арқылы оқытуды интерактивті, яғни интербелсенді етеді [2].

Енді «Құқықтану» пәнін оқытудағы цифрландырудың артықшылықтарына тоқталсақ:

1. Деректер қауіпсіздігі: цифрлық технологияларды пайдаланудың артуымен құпия ақпараттың ағып кету және құпиялылықты бұзу қаупі артады. Бұл әсіресе құпиялылықты сақтау басымдық болып табылатын заң саласында өте маңызды.

2. Цифрлық сауаттылық қажеттілігі: студенттер Цифрлық сауаттылық дағдыларын дамытуды және Киберқауіпсіздік бойынша оқытуды қажет ететін цифрлық құралдарды тиімді пайдалануға дайын болулары керек.

3. Жеке өзара әрекеттесуді жоғалту: виртуалды оқыту жеке пікірталастар мен қарым-қатынас мүмкіндігінің төмендеуіне әкелуі мүмкін, бұл практикалық дағдылар мен кәсіби желіні қалыптастыруға әсер етуі мүмкін.

Әрине, құқықтық қызметтегі көптеген процестерді автоматтандыру жағымсыз да, жағымды да болады, дегенмен, заңгердің қызметіне цифрлық технологияларды енгізу оның жұмысын едәуір жеңілдетеді деп санаймыз.

Құқықтану бойынша оқытудағы цифрландыру оқыту процестерін жақсарту үшін бірегей мүмкіндіктер береді, бірақ ол сонымен қатар қауіпсіздікке, цифрлық сауаттылыққа және жеке өзара әрекеттесуді сақтауға байланысты сын-қатерлерді шешуге назар аударуды талап етеді. Цифрлық инновациялар мен дәстүрлі әдістер арасындағы тепе-теңдікті дамыту болашақ заңгерлерді сәтті оқытудың кілті болуы мүмкін.

Сондықтан заңгер мамандарға білім берудегі басты мақсат – құқықтық өзекті мәселелерде шешім табуды, мемлекеттік және әкімшілік заңи сұрақтарды реттеуді, даулы және бұзылған құқықтар мен бостандықтарды қорғап, қалпына келтіруді және заңи көмек қажет тұлғаларға жәрдем беруді үйрету болмақ. Жаңа заманның заңгерін даярлауда оқу-тәрбие жұмысын ықпалды жоспарлау тиімді. Меңгерілген білімді тәжірибелік дағдыға ұластыра отырып цифрлық технологияларды жарасымды қолдану келешек маманның интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді.

Болашақ заңгерлердің цифрлық сауаттылығы – құқық қолдану тәжірибесінде алған білімді қолдана білу жұмыстарынан көрінсе, осы кәсіби заңгер мамандарды даярлау – шеберлігі қалыптасқан педагогикалық қабілетті танытады.

Заң қызметіндегі көптеген процестердің автоматтандырылуын және IT саласындағы заңгерлердің сұранысын ескере отырып, жоғары оқу орындарында олардың қарқынды дамып келе жатқан «Цифрлық ақиқат» жағдайларына бейімделуін және білім алушылардың оқу жоспарларына тиісті өзгерістер енгізе отырып, шығарылатын кадрлардың құзыреттерінің заман талаптарына сай және әлеуетті жұмыс берушілердің сұраныстарына сәйкестігін ескере отырып, кәсіби құзыреттердің тізбесін қайта қарау орынды деп санаймыз.

Әдебиет

1. Айтжан Б.Е. Заңгерлік білім беру жүйесін цифрландыру мәселесі туралы // Международный научно-общественный журнал "DOGMA". – 2023. – № 2(23);
// [электронный ресурс] URL: journaldogma.esrae.ru/ru/23-418

2. Аветисян С.С., Саргсян А.А. Основные тенденции цифровой трансформации юридического образования // [электронный ресурс] <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye->. – 2022.

ӘОЖ 342

Құқықтық мемлекет және адам құқықтары

Қындыбаева Р.Р., заңтану магистрі,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

В статье рассматриваются понятие правового государства, принципы в правовом государстве, проблемы свободы человека и защиты прав человека.

Abstract

The article examines the concept of the rule of law, principles in a state governed by the rule of law, problems of human freedom and protection of human rights.

Адам құқығы, мемлекетпен, қоғаммен және өзінің отандастарымен қатынастарында оның бостандық саласын, тұлға автономиясының шекарасын анықтайды, қоғам мен мемлекетті басқаруға қатысуға мүмкіндіктерін ашып, көрсетеді. Қазіргі заманғы адам құқығын баяндау әрқайсысының өз ерекшеліктері болатын, бірақ жалғыз дұрыс болып табылмайтын, мүмкін болатын көзқарастар қатарынан тұрады.

Адам бостандығы - адамның қызмет аясы, оған мемлекет араласа алмайды. «Бостандық» түсінігі адамның өз әрекетін таңдау мүмкіндігі, ол өзінің ішкі дүниесіне ешкімнің араласуына жол бермейді және өзін қорғайды. Мемлекет тек құқықтық нормалардың көмегімен оның шегін нақтылайды, осы негізде адам өз қалауынша әрекет жасай алады.

Құқықтық мемлекет деп - демократиялық жолмен қабылданған заң үстемдік ететін, оның алдында бәрі де тең саналатын, жеке адамның құқығы жан-жақты қамтамасыз етілетін мемлекеттік құрылысты айтады. Бұл адам мен азаматтың құқықтар мен бостандықтарының толық түрде қамтамасыз етілуіне және құқық бұзушылықтарды болдырмау мақсатында мемлекеттік билікті құқықпен мейлінше байланыстыруға жағдай жасаушы саяси билік ұйымы.

Құқықтық мемлекет - адам баласы мәдениеттілігінің ең маңызды

жетістігі. Оның негізгі қасиеттеріне жататындар:

А) адамның және азаматтың құқығы мен бостандығын мойындау және қорғау;

Ә) құқықтық заңның жоғарылығы;

Б) егеменді мемлекеттік биліктің бөліну принципі негізінде ұйымдасуы және қызметі [1, 586.].

Заңдар халықтың еркіндігін білдіреді. Мұнда мемлекет те халық та екі жақты өзара жауаптылықта болады. Мұнда қысым мүлде болмайды, оларға жол берілмейді. Адам құқығы билік дәрежеде сақталады.

Құқықтық мемлекеттің мәнін қарастыруда оның негізгі екі жағын бөліп қарастыруға болады:

1) мазмұнды жағы - адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын мейлінше толық көлемде қамтамасыз етуден тұлға үшін құқықтық ынталандыру режимін орнықтырудан көрінеді;

2) формальды-заңды жағы - мемлекеттік билікті құқықпен байланыстырудан, мемлекеттік құрылымдар үшін құқықтық шектеу режимін орнықтырудан көрінеді.

Сонымен қатар, құқықтық мемлекеттің қағидасына мыналар да жатады:

- билікті заңсыз пайдалануды болдырмау мақсатында оны заңшығарушылық, атқарушылық және сот тармақтарына бөлу;

- заңның үстемдігі, яғни, биліктің жоғары органымен барлық конституциялық тәртіптерді сақтай отырып қабылданған заң атқарушылық билік актілерімен жоққа шығарылуы, өзгертілуі және тоқтатылуы мүмкін емес;

- мемлекет пен тұлғаның өзара жауапкершілігі;

- қоғамдағы құқықтық сана мен құқықтық мәдениеттің жоғары деңгейі;

- азаматтық қоғамның болуы және тарапынан құқық субъектілерінің заңдарды орындауына бақылау жүргізілуі.

Құқықтық мемлекеттің негізгі белгілері:- мемлекеттік билікті үш түрге бөлу, олардың ара қатынасын қатаң сақтау; азаматтық қоғамның қалыптасуы; - қоғамда жоғары дәрежеде құқықтық мәдениеттің қалыптасуы, адамдардың рухани сана-сезімінің жақсы дамуы; - мемлекеттік аппараттың, лауазымды тұлғалардың, қоғамдық ұйымдардың, жеке адамдардың өмірдегі қарым-қатынастарда өзара жауаптылығы; - қоғамның экономикалық, әлеуметтік бағытында әділеттікті, теңдікті қамтамасыз ету үшін антимонополиялық органның қызметін қатаң бақылау; - қоғамның ішкі құқық нормалары мен халықаралық құқықтың өзара қатынасын бақылап, жақсартып отыру; - қоғамда заңның үстемділігін орнату, азаматтық қоғамды қалыптастыру. Адамдар "заңның құлы" болмайынша құқықтық тәртіпте, демократия да жақсы дамуға тиіс емес. Бұл туралы өмір тәжірибесінен қалыптасқан мынадай өсиет сөз бар: Заң-

мемлекеттің ақылы. Сот- мемлекеттің жүрегі. Мәдениет- мемлекеттің тәртібі. Міне осы үш қағидалы өсиет өзара бірігіп қалыптасып және мемлекеттің ішкі заңдары көпшілік таныған халықаралық құқықтық нормалар мен принциптерге сәйкес келсе, елімізде мемлекет орнайды.

Құқықтық мемлекеттің белгі-нышандары:

- Заңның үстемдік етуі.
- Мемлекеттік биліктің бөлінуі.
- Тұлға мен мемлекеттің өзара жауаптылығы.
- Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының шын мәнділігі, олардың құқықтық және әлеуметтік қорғалатындығы.
- Саяси және идеологиялық плюрализмнің болуы.
- Азаматтық қоғамның қалыптасуы.
- Ішкі заңдардың көпшілік таныған халықаралық құқықтық нормалар мен принциптерге сәйкес келуі.

Адам құқықтары - тұлға жаратылысының құрылымдалынған ерекшеліктері мен қасиеттері, тұлғаның еркіндігін көрсете отырып, оның жақсы өмір сүруі үшін, оның жалпы қоғаммен, мемлекет немесе басқа да тұлғалармен тығыз байланыста болуы үшін қолданылатын қажетті және ажырамас қасиеттері ретінде қарастырылады.

Адам құқықтары мен міндеттері адамның мемлекетке деген қатынасын білдіреді. Бұл дегеніміз құқықтық тікелей әсері деп аталады. Құқық пен еркіндікке қатыстылардың барлығы адамның билікке деген қатынасын білдіргендіктен осы қатынастардың табиғатына қатысты үш көзқарастар белгіленеді.

Адам құқықтарын нақты құбылыс ретінде қарастыру қолданыстағы құқықтық жүйеде адамға қызмет ету жағдайы орнатылғанда ғана пайда болады.

Адам құқықтары мен бостандықтары - жеке тұлғаның әлем қауымдастығы мойындап, халықаралық-құқықтық құжаттарда бекітілген, әлеуметтік және құқықтық тұрғыдан қамтамасыз етілген, ешкім шек қоймайтын немесе тыйым сала алмайтын құқықтары мен бостандықтары. Адамның қандай да бір игіліктерді иеленуін қамтамасыз ететін, өз еркімен іс- әрекет жасауына мүмкіндік беретін мемлекет пен бұқара арақатынасының негізгі принциптері адам құқықтары мен бостандықтарына жатады. Адамзат қоғамында бұл мәселеге ежелден баса назар аударылған. Мысалы, Аристотель адам құқықтарын «табиғи» және «шартты» деп екіге бөледі. Адамның табиғи құқықтарын мемлекет орнатқан шартты құқықтардан жоғары қояды. Орта ғасырда адам құқықтары мен бостандықтары жасаған қайырымдылықтар, рақымшылықтар ретінде түсіндірілді. Өндірістік қарым-қатынастардың қарқынды даму сатысында өмір сүрген либерализм өкілдері - Т.Гоббс, Дж.Локк, Ш.Монтескье, Ж.Руссо, И.Кант, Т.Джефферсон, Т.Пейн және т.б. ойшылдар адам құқықтары мен бостандықтарына баса назар аударды. Қағидалардың ең маңыздылары ретінде олар адамдардың еркін, қауіпсіз өмір сүруге,

жеке меншік иеленуге тең құқықтарының болуын, халық биліктің негізгі иесі екендігін, биліктің тармақталуын, биліктің халық мүддесіне қызмет етуі керектігін атап көрсетті [2, 10б.].

Қоғамдық өмірдегі жаңа құбылыстар мен ағымдардың пайда болуы адам құқықтары мен бостандықтарының үздіксіз дамуына, адам құқықтары мен бостандықтарының мазмұнын кеңейтуге ықпал етеді. Ғылыми – техникалық прогресс нәтижесінде пайда болған мәселелер, соның ішінде биология мен генетика, жаһандық ақпараттану, экология және биоресурстар жекелеген адамның мүддесін білдіретін саяси шешімдер қабылдауды талап етеді. Адам құқықтары мен бостандықтар аясының, мазмұнының, жүзеге асырылу мүмкіндіктерінің кеңеюі осы бағыттағы мемлекеттік саясаттың жүзеге асырылуын қажет етеді. Сондықтан адам құқығы көзқарастары, әлемдік саясаттың және халықаралық әрекеттер мен әлемдегі көптеген мемлекеттердің сыртқы саясатының басты бір реттеуші күші бола отыра әлемдегі құқықтық, саяси, адамгершілік және әлеуметтік жаңа көзқарасын қалыптастыруды талап етеді. Адам құқығы мен бостандығы мәселесі аталмыш саладағы ахуалдардың шиеленісуіне байланысты ұлттық, аймақтық және халықаралық деңгейде әлеуметтік практиканың барлығында ерекше маңызға ие болады.

Адам құқығы мен бостандығы көпқырлы, күрделі құбылыс ретінде қоғамдық санада жан - жақты жоспарлы түрде бейнеленеді. Әр түрлі әлемдік көзқарастарға, әдістемелік тәсілдер мен саяси ұстанымдарға негізделген адам құқығы мен бостандығын елестету қоғамдағы адам құқығы туралы ұғымдар нысандарының жиынтығын береді.

Адам құқықтарын жүзеге асыру қағидаларына келсек.

Өзгеріс кезіндегі адам құқықтарын жүзеге асыру қағидасы. Адам пайда болған өзгерістерге енуі қажет және ол қалай да болса өз тағдырына немесе ұрпақтарының тағдырына үлес қосуы қажет. Екінші қағиданы былайша көрсетуге болады: жай адам заңмен тыйым салынбаған әрекеттердің барлығы жасай алады, ал шенеуніктер тек заңмен рұқсат етілген әрекеттерді ғана жасайды.

Конституциялық және қолданыстағы заңнама барлық азаматтардың заң алдындағы теңдігі қағидасын белгілейді. Қылмыс жасаған адамды басқа мемлекетке бермеу қағидасы да Қазақстандық заңдарда белгіленген.

Адам құқықтары мен бостандықтарын мойындау да қағида ретінде қарастырылады. Бұл қағидадан адам абыройына қол сұқпай қағидасы туындайды. Адам абыройын түсіріп, оларға қатысты күш көрсету, қинау, қанау әрекеттеріне жол бермеу қағидасы да заңдарда қарастырылады.

Жеке өмірге қол сұқпаушылық, сөз және шығарма еркіндігі қағидалары «тілек-қағида» сияқты.

Адам құқықтарын қорғау мақсаты заңдардың халықаралық

денгейдегі құжаттарға байланыстылығымен анықталады. Мынадай қағидаларды белгілеген жөн:

- адам құқықтары мен бостандықтарына қатысты халықаралық нормалардың Қазақстан Республикасының территориясында тікелей қолданылуы;

- белгіленген құқықтарды жоятын заңдар немесе басқа да құқықтық актілердің қабылдануына жол бермеу;

- құқық туралы заңдар немесе басқа да заң актілерінің қабылданғандығын ресми басылымдарда жариялау қағидасы;

- жеке адамдар құқықтарын жүзеге асырғанда басқа адамдардың құқықтарына кедергі жасамау.

Қазақстан Республикасы адам алдында жауапты, ел ішінде оның белгіленген құқықтары мен бостандықтарын мойындайды әрі қорғау кепілдік береді және республикадан тыс жерлерде де оны қорғап, қамқорлық жасауға кепілдік береді, жеке тұлға Қазақстан Республикасының жауапты әрі оның Конституциясы мен заңдарын, аумағының бір тұтастығын сақтауға, саяси-дәстүрге, мемлекеттік тіл мен барлық ұлт өкілдерінің тілдеріне құрметпен қарауға, Қазақстан Республикасының қуатын, егемендігі мен тәуелсіздігін нығайтуға атсалысуға міндетті.

Әдебиет

1. Каратаева А.М.Қазіргі кезеңдегі мемлекеттің функциясы: оқу құралы – 98 б. 2017 жыл

2. Искакова Г.К, Газизова Н.С, Сембаева А.Б. Қазақстан Республикасындағы адам құқығы: оқу құралы. - Астана: Фолиант, 2008.

УДК-004.056

Актуальные проблемы цифрового право и кибербезопасность

Серик Г., Имашев Б.Е.,
университет Мирас, г.Шымкент

Түйіндеме

Цифрлық революция біздің әлемге керемет мүмкіндіктер мен өзгерістер әкелді, бірақ ол сонымен бірге жаңа қиындықтар мен тәуекелдер әкелді. Бұл тұрғыдағы ең өткір мәселелердің бірі-Цифрлық құқық және киберқауіпсіздік саласы.

Abstract

The digital revolution has brought incredible opportunities and transformations to our world, but it has also brought new challenges and risks. One of the most acute problems in this context is the field of digital law and cybersecurity.

С развитием технологий, распространением интернета и цифровой информации стали актуальными вопросы, связанные с правовой регуляцией цифровой сферы и защитой от киберугроз [1, 136].

С каждым годом количество киберугроз и киберпреступлений растет. Киберпреступники используют различные методы для взлома систем, кражи личных данных, распространения вредоносных программ и других атак. Вопрос о том, как бороться с этими угрозами и какие юридические меры необходимы для их предотвращения, остается на переднем плане[2].

Защита данных и приватность - это одна из наиболее актуальных и важных проблем в области цифрового права и кибербезопасности. С ростом сбора и обработки личных данных онлайн, возникают серьезные вопросы относительно того, как обеспечить конфиденциальность и безопасность этих данных, а также как урегулировать сбор и использование данных о гражданах. Ниже мы рассмотрим некоторые аспекты этой проблемы [3, 324]:

Защита личных данных граждан стала ключевой обязанностью организаций и государств. Разработка и принятие соответствующего законодательства обязывает компании соблюдать строгие стандарты по сбору, хранению и обработке личных данных. Гражданам предоставляются права контролировать свои данные и удалять их по запросу[4].

Глобальные стандарты и международное сотрудничество:

Из-за глобальной природы интернета и международного характера цифровых компаний, возникают вопросы о том, как согласовать законы и стандарты по защите данных между разными странами. Международное сотрудничество играет важную роль в борьбе с киберугрозами и обеспечении приватности.

Этические вопросы вокруг сбора и использования данных становятся все более важными. Необходимо устанавливать стандарты и нормы, чтобы определить, что считается допустимым с точки зрения приватности.

Один из способов борьбы с проблемами защиты данных и приватности - это образование и информирование граждан о рисках и мерах по их уменьшению. Важно, чтобы люди были осведомлены о том, как защищать свои данные и что делать в случае утечки.

Защита данных и приватность остаются приоритетными задачами в цифровой эпохе. Юристы и законодатели должны продолжать работать над разработкой и совершенствованием законодательства и стандартов, чтобы обеспечить безопасность и конфиденциальность данных граждан, не препятствуя при этом развитию цифровых технологий и инноваций.

Собирание и хранение больших объемов личных данных стало нормой в цифровом мире. Однако это вызывает опасения в отношении защиты данных и частной жизни.

С развитием криптовалют, таких как Биткоин, возникают сложные юридические вопросы, связанные с их регулированием, налогообложением и применением в различных отраслях. Цифровые активы также поднимают вопросы наследования и защиты прав собственности.

С ростом онлайн-торговли возникают вопросы о защите потребителей, налогообложении и регулировании электронных рынков. В цифровую эпоху, характеризующуюся массовым сбором и обработкой данных, обеспечение цифровой конфиденциальности и защиты данных становится одним из важнейших аспектов современного общества. В этой статье мы рассмотрим несколько актуальных проблем и вызовов, связанных с цифровой конфиденциальностью и защитой данных.

Каждый день компании, организации и государства подвергаются кибератакам и утечкам данных. Эти инциденты могут привести к серьезным последствиям, включая утрату конфиденциальных информационных ресурсов и нарушение приватности граждан. Законодательство, регулирующее сбор, хранение и обработку данных, меняется и развивается. Вопросы о том, какие правила должны применяться к организациям и какие права должны иметь граждане в отношении их данных, остаются актуальными.

Интернет и цифровые платформы имеют глобальный характер. Это создает сложности в регулировании и защите данных на мировом уровне.

Многие компании собирают и анализируют данные своих клиентов, чтобы улучшить свои продукты и услуги. В то же время, возникают вопросы о прозрачности и контроле над данными пользователей[5, 239].

Образование и информирование граждан об опасностях и мерах по защите данных являются важными аспектами в обеспечении цифровой конфиденциальности. Цифровая конфиденциальность и защита данных остаются важными проблемами в современном мире. Их решение требует сотрудничества между правительствами, компаниями и обществом в целом. Разработка эффективных мер безопасности, развитие современного законодательства и повышение информированности граждан являются ключевыми шагами в обеспечении цифровой конфиденциальности и защиты данных в нашем все более цифровом мире.

Актуальные проблемы цифрового права и кибербезопасности представляют серьезные вызовы для законодателей, юристов и общества в целом. С появлением новых технологий и методов атак, эти проблемы продолжают эволюционировать. Решение этих проблем

требует сотрудничества между странами, разработки современного законодательства, а также повышения информированности общества о цифровых рисках и мерах по их предотвращению. Важно создать баланс между защитой прав и свобод в цифровой среде и обеспечением безопасности и стабильности в онлайн-мире.

Литература

- 1.Бабаш, А.В. Информационная безопасность. Лабораторный практикум: Учебное пособие / А.В. Бабаш, Е.К. Баранова, Ю.Н. Мельников. — М.: КноРус, 2016. — 136 с.
- 2.Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 12.09.2023 г.)
- 3.Гафнер, В.В. Информационная безопасность: Учебное пособие / В.В. Гафнер. — Рн/Д: Феникс, 2017. — 324 с.
- 4.Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть), принят Верховным Советом Республики Казахстан 27 декабря 1994 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 12.09.2023 г.)
- 5.Громов, Ю.Ю. Информационная безопасность и защита информации: Учебное пособие / Ю.Ю. Громов, В.О. Драчев, О.Г. Иванова. — Ст. Оскол: ТНТ, 2017. — 384 с.
6. Ефимова, Л.Л. Информационная безопасность детей. Российский и зарубежный опыт: Монография / Л.Л. Ефимова, С.А. Кочерга. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2016. — 239 с.

ЭОЖ: 374.3

Пути формирования антикоррупционного сознания

Балтабай Б.М., студент группы ЮП-20,
Кызылординский университет «Болашак», г.Кызылорда

Аннотация

Предметом исследования является рассмотрение понятия «пути формирования антикоррупционного сознания», а также исследование возможных проблем её формирования в реалиях современного общества. Целью исследования является разработка обоснованного определения понятия «формирование антикоррупционного сознания», анализ проблемных вопросов предлагаемых моделей её формирования. Изучение психологических аспектов формирования антикоррупционной направленности сознания личности позволит в дальнейшем разработать методы предупреждения коррупционного поведения личности с использованием психологических, социально-психологических технологий, методов и методик. Основные выводы в статье констатируются путям формирования антикоррупционного сознания. Автор выдвигает предположение, что эффективность

деятельности по формированию антикоррупционной направленности сознание личности гражданина РК возрастет, если совершенствовать работу по просвещению и воспитанию культуры каждого человека и вести работу, направленная на повышение социальной культуры и уровня жизни населения.

Abstract

The subject of the study is the consideration of the concept of "ways of forming anti-corruption consciousness", as well as the study of possible problems of its formation in the realities of modern society. The purpose of the study is to develop a reasonable definition of the concept of "formation of anti-corruption consciousness", analysis of problematic issues of the proposed models of its formation. The study of the psychological aspects of the formation of the anti-corruption orientation of the consciousness of the individual will allow us to further develop methods for preventing corrupt behavior of the individual using psychological, socio-psychological technologies, methods and techniques. The main conclusions in the article state the ways of formation of anti-corruption consciousness. The author suggests that the effectiveness of activities aimed at the formation of an anti-corruption orientation of the consciousness of the personality of a citizen of the Republic of Kazakhstan will increase if we improve the work on education and upbringing of the culture of each person and conduct work aimed at improving the social culture and standard of living of the population.

Коррупция-термин, обычно обозначающий злоупотребление служебным полномочием в личных целях- использование должностным лицом своих властных полномочий и доверенных ему прав, а также связанных с этим официальным статусом авторитета, возможностей, связей в целях личной выгоды, противоречащее законодательству и моральным установкам.

Основная проблема и последствия коррупции- это препятствие экономическому росту страны. Чтобы сформировать пути борьбы с коррупцией, мы должны понять серьезность и весь масштаб проблемы [1]. В различных формах коррупция имеется во всех сферах деятельности государства, которое берет свое начало на первый взгляд от безобидных «подарков», до страшных фактов цинизма и бессовестного отношения со стороны отдельных должностных лиц.

На сегодняшний день не нужно проводить специальные исследования для того, чтобы утверждать, что коррупция подрывает экономическое развитие, нарушает общественный порядок, разрушает доверие общества к власти и государственным органам, а так же приносит другие угрозы для безопасности человечества [2]. Масштабы этого негативного явления таковы, что противостоять ему

можно только единым фронтом во всех направлениях жизнедеятельности государства.

Большинство специалистов сходится на том, что основной причиной высокой коррупции является несовершенство политических институтов, обеспечивающие внутренние и внешние механизмы сдерживания. Помимо этого, есть основания полагать, что некоторые объективные обстоятельства вносят существенный вклад.

Внутренний контроль был основным способом борьбы с коррупцией в монархиях периода абсолютизма и до сих пор сохраняет высокую эффективность.

Внешний контроль характерен для стран с рыночной экономикой и либеральной демократией. Можно предположить, что это связано с тем, что для реализации нормального функционирования рынка необходимы четкие правила, механизмы обеспечения выполнения обязательств, в том числе – эффективная правовая система, обеспечивающая здоровую конкурентную среду.

Одним из важнейших факторов для коррупции является уголовное законодательство, которое сдерживает факт производства коррупции. На самом деле, как показывает практика, законы в большинстве стран устанавливают довольно таки узкие рамки в отношении интерпретации видов коррупции, которые считаются уголовными преступлениями.

Последние годы в Казахстане наблюдается активная деятельность в борьбе с коррупцией. Значительно снизился уровень коррупции в стране, что не может не радовать. Начиная с 2015 года была сформирована новая антикоррупционная стратегия Казахстана. Несмотря на принимаемые различные меры со стороны государства, достичь желаемых результатов стране все еще не удастся, но я считаю, что это лишь вопрос времени, а также новых талантливых и смелых сотрудников, которые в свою очередь будут прерывать и не допускать факты коррупции.

Вот такие проблемы могут возникать из-за коррупции в государстве. Для того, чтобы это не происходило, люди должны понимать всю серьезность данной проблемы, и в случае происшествия коррупции отвечать по всей строгости закона. Я считаю, что если человек хочет изменить мир в лучшую сторону, то в первую очередь он должен начать с самого себя.

Литература

1. Нуртазин М. С. Система местного государственного управления и государственной службы Казахстана: учебное пособие / М. С. Нуртазин ; Министерство образования и науки Республики Казахстан). - Алматы : Бастау, 2016.

2.Жумагали А. Добропорядочность прежде всего:
[противодействие коррупции как социальному и экономическому злу]
// Казахстанская правда. – 2020.

ЭОЖ: 343

**Психологические особенности деятельности прокурора по
обеспечению участия в судопроизводстве по уголовным делам**

Ердаулетов К.І.,
Исмайл Д.Д., студент группы ЮП-21,
Кызылординский университет «Болашак»,
г.Кызылорда

Резюме

В данной статье автор рассматривает психологические особенности деятельности прокурора по обеспечению участия в рассмотрении уголовных дел судами, также важность проведения справедливого судебного разбирательства.

Abstract

In this article, the author examines the psychological features of the prosecutor's activity to ensure participation in the consideration of criminal cases by the courts, as well as the importance of conducting a fair trial.

В современном мире, где справедливость становится все более сложной задачей, роль прокурора в обеспечении участия в рассмотрении уголовных дел судами становится крайне важной. Однако, часто упускается из виду, какие психологические аспекты влияют на эффективность и моральное состояние этих специалистов. Одним из наиболее заметных психологических аспектов в работе прокурора является постоянный стресс и эмоциональная нагрузка, которые они испытывают.

Сложные уголовные дела, часто связанные с трагедиями и человеческими страданиями, могут оказывать сильное воздействие на эмоциональное состояние прокуроров. Решения, принимаемые ими, могут оказаться трудными, а их психологическое благополучие может стать объектом серьезного воздействия. Еще одним ключевым аспектом является необходимость принятия решений в условиях неопределенности.

Прокуроры работают с ограниченной информацией и подвергаются постоянным вызовам в судебных процессах. Их способность адаптироваться к изменчивым обстоятельствам и принимать решения является ключевым элементом успешного участия в рассмотрении уголовных дел.[1]

Способность эффективно общаться с различными сторонами в судебном процессе также имеет глубокие психологические корни.

Прокурорам приходится взаимодействовать с обвиняемыми, адвокатами защиты, свидетелями и судьями. Понимание, как эти взаимодействия влияют на психологический статус прокурора, может содействовать созданию более здоровой и продуктивной среды в судебной практике.

Перечислим основные психологические аспекты, с которыми сталкиваются прокуроры в ходе своей профессиональной деятельности:

- **Психология убеждения и аргументации:**

Прокурору часто приходится работать с разными сторонами – обвиняемым, потерпевшим, свидетелями. Понимание особенностей их психологии необходимо для эффективной убежденности в правоте своего взгляда и аргументации в суде. Кроме того, важно учитывать реакции аудитории – судей и присяжных, чтобы адаптировать свои убеждения под их восприятие.

- **Эмоциональная устойчивость:** Работа прокурора часто связана с тяжелыми и эмоционально насыщенными ситуациями. Эмоциональная устойчивость необходима для эффективной работы в стрессовых условиях и способности адекватно реагировать на переживания других участников процесса.

- **Умение понимать мотивацию сторон:** Чтобы успешно представлять интересы общества, прокурору необходимо глубоко понимать мотивацию действий обвиняемого и потерпевшего. Это важно не только для построения своей линии защиты, но и для предвосхищения возможных контраргументов.

- **Навыки взаимодействия с общественностью:** Прокурор часто выступает в роли представителя общества. Понимание психологии общественности, умение общаться и эффективно донести до людей важность проведения справедливого судебного разбирательства – важные аспекты успешной прокурорской деятельности.

- **Требования к профессиональной этике:** Психологические аспекты включают и вопросы профессиональной этики. Прокурор должен быть способен справляться с моральными дилеммами, которые могут возникнуть в ходе его работы, и принимать обоснованные решения, исходя из высоких стандартов нравственности.

Прокурорская деятельность по обеспечению участия в рассмотрении уголовных дел требует от специалиста не только юридических, но и психологических знаний. Успешное выполнение профессиональных обязанностей прокурора зависит от его умения понимать и взаимодействовать с разнообразными личностями,

эффективно использовать психологические методы убеждения и поддерживать эмоциональную устойчивость в сложных ситуациях.

Прокурорам, сталкивающимся с постоянным напряжением и эмоциональной нагрузкой, нужно разрабатывать стратегии справления для сохранения психологического здоровья. Одним из подходов может послужить психологическое консультирование и терапия. Нужно предоставить им пространство для выражения эмоций и обработки трудных переживаний.[2]

Психологические особенности деятельности прокурора также требуют акцента на их профессиональном развитии и обучении. Необходимо проводить регулярные программы тренинга, фокусирующиеся на управлении стрессом, принятии решений и коммуникационных навыках.

Психологические аспекты работы прокурора также связаны с вопросами этики и самосознания. Они должны постоянно оценивать свои мотивации и ценностные ориентации, чтобы не допустить влияния эмоций на объективность и справедливость в процессе рассмотрения дел.

Прокуроры стремятся к постоянному развитию эмоционального интеллекта, что способствует лучшему пониманию своих собственных эмоций и эмоций других участников судебного процесса.[3]. Всестороннее понимание и учет психологических аспектов деятельности прокурора необходимы для создания здорового и эффективного судебного общества.

Эффективные стратегии справления с эмоциональной нагрузкой, профессиональное развитие, сотрудничество с психологами и постоянное самосознание - ключевые элементы, обеспечивающие успешное выполнение прокурорами своей ответственной миссии.

Литература

1. Еникеев М.И., Хрестоматия по юридической психологии, психология судебной деятельности 2004г.
2. Саленко В.П., Психологические особенности деятельности прокурора при рассмотрении уголовных дел в суде с участием коллегии присяжных заседателей опубликовано в Молодой ученый 2021 г.
3. Бодалев А.А., Психология личности. Педагогика, 1988.

ЭОЖ: 343

**Вопросы по совершенствованию деятельности специалиста-теолога в учреждениях уголовно-исполнительной системы
Республики Казахстан**

Есенкелдиев Ш.Т., магистр юридических наук,
Онталап А. О., студент группы ЮП-21,
Кызылординский университет «Болашак», г.Кызылорда

Аннотация

Проблема религиозного экстремизма является одной из самых серьезных проблем во многих учреждениях уголовно-исполнительной системы Республики Казахстан, и предотвращение ее негативных последствий путем уголовно-правовых мер воздействия не позволяют в корне решить эту проблему или позволяют решить ее не полным образом. Это связано с тем, что, когда радикализированный человек попадает в уголовно-исполнительное учреждение его негативная религиозная идеология распространяется среди спецконтингента, создавая новый тип угрозы путем сращивания криминальной субкультуры. Поэтому на сегодня актуален вопрос предотвращения радикализации пенитенциарной системы и правильной организации деятельности специалистов, проводящих с ними профилактические мероприятия.

В связи с этим в статье рассматривается важность деятельности специалистов теологов для теологической реабилитации осужденных, имеющих радикальные религиозные взгляды в пенитенциарных учреждениях, а также проблемы возникающие при осуществлении их повседневной деятельности.

Abstract

We know that today the problem of religious extremism is one of the most serious problems in many countries, and the prevention of its negative consequences by means of criminal-legal measures of influence does not allow to fundamentally solve this problem. This is due to the fact that when a radicalized person ends up in a penitentiary institution, their negative religious ideology spreads among the special contingent, creating a new type of threat by merging the criminal subculture. Therefore, the issue of radicalization preventing of the penitentiary system and the correct organization of the specialists activities who carry out preventive measures with them is urgent.

In this regard, the article examines the importance of theologians' activities for theological rehabilitation of convicts with radical religious views in penitentiary institutions, the problems arising in the implementation of their activities, and ways to improve them.

Введение. Все мы знаем, что в обществе растет страх перед религиозным экстремизмом и терроризмом. Одна из основных причин - заключается в том, что во многих странах мира в результате неправильной интерпретации религиозных постулатов, в особенности исламской религии, человек сбивается с пути и побуждает других придерживаться радикальных религиозных идеологии.

Мы все должны понимать что борьба с радикализацией не заканчивается изоляцией от общества радикальных экстремистов, мы лишь откладываем проблему. При этом, проблема может усугубиться в местах лишения свободы и в дальнейшем может угрожать национальной безопасности страны. Еще 2008 году Испанский ученый Хавьер Джордан опубликовал статью, где он приводил много примеров радикализации джихадистов в тюрьмах, в том числе в Испании, активный рост приверженцев и отсутствие у Администрации учреждения эффективных методов дерадикализации [1].

По мнению руководителя института уголовно-исполнительной системы Украины Евгений Бараш, во всем мире активно развиваются международные псевдо-экстремистские террористические организации. Которые влияют не только на среду безопасности, но и представляет прямую угрозу национальной безопасности любой страны. Осужденные в местах лишения свободы особенно уязвимы для воздействия экстремистских религиозных движений, учитывая, что радикальные тексты схожи с криминальной идеологией. Необходимость принятия глобальных мер по предотвращению радикализации в местах лишения свободы должно быть одним из актуальных вопросов любой страны.

На сегодняшний день наблюдается стремительный рост и количество радикализованных осужденных в уголовно-исполнительных учреждениях Казахстана и это не смотря на предпринятые меры введения штата инспекторов по организации теологической реабилитации осужденных. В связи с этим, нужно серьезно подойти к проблеме совершенствования работы теологической реабилитационной работы в местах лишения свободы.

Методы и материалы. На момент написания статьи рассмотрено современное состояние теологической реабилитации осужденных в пенитенциарной системе, их недостатки в работе и несоответствие функциональных требований, которые негативно влияет на совершенствования методики профилактики радикализации. А также изучены текущие данные учреждения пенитенциарной системы.

Основная часть. Первый Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев в Послании к народу Казахстана от 31 января 2017 года «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» (далее - Послание), - говорил, - «необходимо предотвратить распространение религиозного экстремизма, особенно в Интернете и социальных сетях» [4].

А также, необходимо создать в обществе «нулевую терпимость» к любым действиям, особенно в связи с радикальными взглядами в области религиозных отношений. В местах лишения свободы должна организовываться работа теологических реабилитационных служб с осужденными лицами. Нужно предпринять дополнительные шаги по духовно-нравственному воспитанию подрастающего поколения».

Известно, что произошли не мало религиозных беспорядков и ухудшение религиозных взглядов осужденных в учреждениях Уголовно-исполнительной системы (далее - УИС) в 2009-2012 годах, которые способствовали отражению таких поручений в Послании. Одно из самых громких, это событие 2010 года, в котором 21 осужденный из пенитенциарного учреждения ГМ-172/1 Мангистауской области организовали вооруженный побег. По результатам расследования, осужденные готовились в течение шести месяцев и в основном их всех на это решение подтолкнули религиозные взгляды.

5 июня 2016 года в городе Актобе 27 человек напали на оружейный магазин и, завладев, оружием вышли на улицу, совершили нападение на воинскую часть. Установлено, что все исполнители вооруженного нападения находились под влиянием негативного толкования ислама и через некоторое время участники этого нападения осознали свои ошибки, находясь уже в пенитенциарных учреждениях.

2023 году ноябре месяце в Жетісуской области имело место массовая драка осужденных среди так называемых с религиозными нравами и осужденными с старыми идейными понятиями. Инцидент исчерпан, благодаря слаженной работе дежурной смены.

Многие зарубежные ученые указывают на то, что места лишения свободы являются «рассадниками вербовки радикалов» и что, это большая проблема каждой страны. Но для политиков многих стран тюрьмы не представляют особого интереса или беспокойства, если только заключенные не совершают побег или учиняют беспорядки [3].

В настоящее время в нашей стране - 84 учреждений, из них 18 следственных изоляторов. Многие заключенные попадают под влияние деструктивных религиозных течений. Из-за длительного периода изоляции в учреждениях и религиозной безграмотности число осужденных, попадающих под влияние деструктивных религиозных течений очень высокое.

Эту проблему Лидер Нации отмечал еще 2013 году. Например, «Государственная программа по противодействию религиозному экстремизму и терроризму в Республике Казахстан на 2013-2017 годы», тогда Н.А. Назарбаев ставил задачи перед соответствующими органами.

Одним из важных задач программы было направлено на повышения эффективности выявления и пресечения религиозного экстремизма и терроризма, принятие эффективных мер по недопущению сращивания криминальных элементов с деструктивной идеологией.

В пенитенциарной системе проделана большая комплексная работа по вышеуказанной программе на 2017-2022 годы. С участием имамов, работающих над разъяснениями основных направлений

ислама среди осужденных, результатами которых должна быть передача истинных целей религии, предотвращение подражания осужденными радикальной религиозной идеологии.

К сожалению, количество осужденных, подражающих деструктивного религиозного течения в учреждениях уголовно-исполнительной системы не уменьшилось, а наоборот увеличивается.

В своем исследовании с 2018 по 2022 годы в учреждениях наблюдалось яркое проявление сращивания криминальных традиции и их ценностей с деструктивными религиозными ценностями в целом.

Проявление сращивания можно увидеть в поведении осужденных, нарушении религиозных запретов, такие как увлечение азартными играми, употребление спиртными и другими наркотическими веществами и т.д.

Ученые Российской Федерации, также отмечают сращивание деструктивно-радикальных ценностей с криминальными структурами и считают, что к этой проблеме нужно подходить более серьезно.

По словам А.М. Сысоева, проблема противодействия криминальному экстремизму, свидетельствует, что ученые большое внимание уделяют уголовно-правовым и криминологическим аспектам. Однако, уголовно-воспитательный аспект предупреждения экстремизма до сих пор остается малоизученным и требует как научного обоснования направлений такой деятельности в отношении лиц, осужденных за преступления подобного рода, так и разработки профилактических мер, применимых в деятельности учреждений исполнения наказаний к осужденным, склонных к усвоению радикальных идей.

Всвязи с значительным показателем темпов роста приверженцев деструктивного религиозного течения из числа осужденных, было принято решения приказом Министра внутренних дел Республики Казахстан от 4 апреля 2017 года № 244 во всех учреждениях было создано по 2 единицы штата инспекторов теологической реабилитационной работы с осужденными лицами (далее - ТРР) в учреждениях уголовно-исполнительной системы [5].

Однако, кадровое обеспечение специалистов на эти должности оказалось непростой задачей, т.к. в соответствии с приказом Министра внутренних дел РК от 19 ноября 2015 года №941 «Об утверждении Перечня специальностей для обеспечения потребности в кадрах с учетом кадрового планирования в правоохранительных органах» инспекторы ТРР должны иметь образование «020600 - религоведение» и «020900 - востоковедение». На сегодняшний день, этот недостаток является одним из первых причин проблемы совершенствования теологической реабилитационной работы.

90% назначенных сотрудников на эти должности, не имели соответствующей специальности, большинство которых были юристами и психологами по образованию. Кроме того, некоторые

выпускники 2019 года Костанайской академии МВД Республики Казахстан имени Ш. Кабылбаева сразу же были назначены на должность инспектора ТРР, что не позволило качественно выполнять свои обязанности, вносить дальнейший вклад в предотвращение и профилактику религиозного экстремизма в учреждении.

Из-за отсутствия специалистов на должности инспектора ТРР, ставит перед ними эффективные задачи по профилактике и пресечению радикализации пенитенциарной системы, регулировать деятельностью вновь открытой должности в пенитенциарной системе было непросто, так как для пенитенциарной системы и Министерства внутренних дел в целом данное направление было нововведением.

Мною, в этом году было проведено исследования в учреждениях № 68, № 37 и № 60 Кызылординской области по направлению причин роста радикализации. По результатам исследования с 2020 по 2023 год в учреждениях уголовно-исполнительной системы по Кызылординской области рост приверженных деструктивных религиозных течений увеличился в 1,5 раза. Этому поспособствовали следующие факторы:

- во-первых, отсутствие единых требований к инспекторам ТРР, работающих в пенитенциарных учреждениях, во всех регионах страны с 2017 по 2023 года;

- во-вторых, выполнение функций, не связанных с деятельностью инспектора ТРР в учреждении (*например, выполнение обязанностей начальника отряда, инспектора штаба, по охране периметра и конвоированию, и т.д.*);

- в-третьих, массовое переселение осужденных из мест лишения свободы по месту жительства;

- в-четвертых, участие инспекторов ТРР в приеме новых осужденных (прием этапа) в пенитенциарных учреждениях. Участия их в личном досмотре, обыскных мероприятиях, заступлении в дежурства со специальными средствами и т.д. делают неэффективными дальнейшие профилактические беседы с осужденными.

26 марта 2020 года был подписан Приказ Министра внутренних дел РК №247 «Об утверждении Правил организации теологической реабилитационной работы с осужденными лицами в уголовно-исполнительных учреждениях», который направлен на устранение выше указанных недостатков и совершенствование деятельности ТРР. Приказ является одним из основных документов, регулирующих деятельность теологической реабилитационной работы в пенитенциарных учреждениях. Цели и обязанности инспекторов ТРР, их взаимодействия с другими службами поставлены четко, но к сожалению из-за отсутствия должного образования, поставленные цели в данном нормативном документе не могут быть достигнуты нынешними инспекторами ТРР.

В приказе разъясняется понятие теологической реабилитационной работы, индивидуальной программы, и наконец ответственных лиц которые выполняют следующие основные задачи теологической реабилитационной работы с осужденными лицами в учреждениях УИС. Данным нормативным документом поставлены 3 основные задачи:

1) дерадикализация реабилитируемых путем обеспечения целенаправленного, непрерывного, индивидуального идеологического, предупредительно-профилактического и социально-воспитательного воздействия;

2) недопущение вовлечения осужденных в учреждениях УИС в идеологию религиозного экстремизма и терроризма, деструктивные религиозные течения через проведение системной информационно-разъяснительной и профилактической работы;

3) выявление и устранение причин и условий, способствующих радикализации религиозных убеждений и взглядов осужденных, вовлечению их в идеологию религиозного экстремизма и терроризма, деструктивные религиозные течения.

Анализируя цели и задачи, инспекторы теологической реабилитационной работы и иные службы учреждения имеют определенные обязанности, направленные на предотвращение негативных религиозных течений и реабилитацию осужденных.

Более того, эти задачи требуют постоянного совершенствования, путем взаимодействия не только представителями религиозных объединений, но и другими службами в учреждении УИС.

Согласно требованию приказа «Об утверждении Правил организации теологической реабилитационной работы с осужденными лицами в уголовно-исполнительных учреждениях», утвержден порядок отчетности проведенных идеологических и профилактических мер инспектора ТРР.

Утвержденные правила направлены на то, чтобы улучшить деятельность инспекторов теологической реабилитационной работы и взаимодействия других служб учреждения, для этого четко поставлены все цели и задачи.

Однако есть следующие проблемы, которые не позволяют нам достичь хорошего результата:

- отсутствие взаимодействия других служб учреждений уголовно-исполнительной системы с инспекторами теологической реабилитационной работы, в части подачи заявления на поощрение или наказания, а также мер воздействия на изменения взглядов, помощи других религиозных сотрудников не связанных с данным учреждением;

- отсутствие или слабая работа со стороны ответственных руководителей разъяснительных работ по организации работы и

взаимодействие инспекторов теологической реабилитационной работы с другими службами учреждений уголовно-исполнительной системы;

- отсутствие или формальное отношение к совместным профилактическим мероприятиям согласно пункта 15 главы 2 «Воздействие на реабилитируемого через теологов, представителей официального духовенства, психологов, дерадикализованных осужденных и иных лиц, проводится в индивидуальной форме не реже одного раза в неделю»;

- проблемы в получении экспертного заключения от местных исполнительных органов о приверженности осужденного к идеологии религиозного экстремизма и терроризма, на основании которого создается наблюдательное дело в отношении реабилитируемого осужденного согласно текущего приказа. Данная проблема образовывается по причине необоснованного отказа от местных исполнительных органов.

Согласно статьи 6 Закона Республики Казахстан «О религиозной деятельности и религиозных объединениях» от 11 октября 2011 года, именно местные исполнительные органы должны выдавать экспертное заключение о приверженности осужденных на основе собранных материалов личности.

Заключение.

Для совершенствования в учреждении уголовно исполнительной системы теологической реабилитационной работы необходимо следующее: обеспечить дополнительной одной единицей должности теологической реабилитационной работы специалистом с религиозным образованием, для этого необходимо правильно организовать профориентационную работу в соответствующих Вузах и наладить тесные связи с учебными заведениями, где обучаются будущие специалисты; в тех регионах в которых нет специалистов по теологической реабилитационной работы пробовать практику командирования специалистов.

- вызывать интерес высококвалифицированных специалистов с религиозным образованием. А именно, увеличивать должностные оклады, квартирные платы, инспектора теологической реабилитационной работы, чтобы специалиста с религиозным образованием имели возможность устроится на должности инспекторов теологической реабилитационной работы, по результатам работы премировать в первую очередь инспекторов теологической реабилитационной работы.

- обеспечить на другие единицы должности теологической реабилитационной работы специалиста с большим опытом работы с осужденными в местах лишения свободы, желательно из числа начальников отряда или оперативных сотрудников. Данные предложения направлены для совершенствования методики

профилактики сращивания криминальных субкультур с деструктивной религиозной идеологией.

-наладить работу в этом направлении не только с оперативного положения, а также и воспитательного характера. Учитывая что этот контингент полностью локализован рассмотреть вопрос о развитии других возможностей саморазвития, а также само воспитания, путем предоставления возможностей узких специалистов в разных сферах, предоставлении возможностей оплачиваемой работы, внутри пенитенциарных учреждений.

Предложение которые я предлагаю очень актуальны для уголовно-исполнительной системы. Потому что религия - это не конкретный закон, а философская наука, не имеющая границ и подлежащая различным толкованиям. Следовательно, теологическая реабилитация осужденных должна проходить через глубокий фильтр и методикой их профилактики должны заниматься высококвалифицированные специалисты. Если учесть все предложения, профилактика радикализации и их негативное влияние на других осужденных это будет гарантом не только эффективных профилактических работ среди осужденных, но и гарантией безопасности общества в целом, т.к. осужденные, освободившиеся из мест лишения свободы становятся частью общества.

Литература

1. Javier Jordán. Prevention of Jihadist Radicalization in Spanish Prisons. Current Situation, Challenges and Dysfunctions of the Penitentiary System // https://www.researchgate.net/publication/268183992_Prevention_of_Jihadist_Radicalization_in_Spanish_Prisons_Current_Situation_Challenges_and_Dysfunctions_of_the_Penitentiary_System (Access data: 30.11.2021).

2. Yevgen Barash. Danger of radicalization at the places of deprivation of liberty: ways of prevention [Electronic resource] - Access mode: https://www.researchgate.net/publication/324412009_ (Access data: 19.11.2021).

3. Hill, G. Prevention of Radicalization to Terrorism in Prisons: A Practical Guide [Electronic resource] / G. Hill. - С. 214-246. - DOI: 10.19156/2020.6.01. - Access mode: <https://icct.nl/app/uploads/2020/12/Handbook-Ch-8-Schmid-Gary-Hill-FINAL-11-12-2020-1.pdf> (Access data: 20.09.2021).

4 Кайнар, Е.Е. Уголовно-правовые и криминологические проблемы борьбы с организованной преступностью в пенитенциарной системе Республики Казахстан на современном этапе: дис. ... доктора философий / Е.Е. Кайнар. – Нұр-Сұлтан, 2018. – 189 с.

5. Сысоев, А.М. Особенности процесса радикализации осужденных в условиях лишения свободы и пути его предупреждения [Электронный ресурс] / А.М. Сысоев // Научное обеспечение

противодействия правонарушениям. – 2011. – С. 13-18 Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-protsessy-radikalizatsii-osuzhdennykh-v-usloviyah-lisheniya-svobody-i-puti-ego-preduprezhdeniya/viewer> (дата обращения: 20.09.2021).

ЭОЖ: 343

История феномена зарождения и развития религиозного экстремизма в мире и Казахстане, пути решения

Наурызбаев Б.А., магистр,
Жаксылық А.Қ., студент группы ЮП-21,
Кызылординский университет «Болашак»,
г.Кызылорда

Резюме

В данной статье рассматриваются история феномена зарождения первого экстремизма в мире и в Казахстане, а также его появление до религии ислама, причины взаимно связи религиозного экстремизма а именно с религией ислам, положительные и отрицательные мнения ведущих ученых в этой области, о событиях, которые спровоцировали внедрение в сознании общества отрицательных взглядов к исламской религии людей со всего мира.

Авторам обосновываются возникновение экстремизма в любой религии по причине неправильных трактовок религиозных ценностей, причины и история появления религиозного экстремизма в Казахстане, события экстремистских преступлений и реакция государства и ведомственных органов по профилактике пресечения и распространения деструктивно радикальных течений в пенитенциарных учреждениях.

В статье описываются проблемные вопросы о несвоевременно принятых мерах, при первых проявлениях религиозного экстремизма в стране, слабые и формально принимаемые законы, которые не способствовали разработке эффективных методов и организации работы ведомственных органов по профилактике и пресечению радикализации общества.

Также указываются не принятые в свое время некоторые проекты законодательства, которые могли бы эффективно повлиять на профилактику радикализации и обеспечения безопасности от рисков вовлечения молодежи в радикальную среду.

В статье поднимается вопрос о радикализации не только мирного общества, но и вопросы и проблемы радикализации осужденных в уголовно-исполнительных учреждениях, соответственно вопрос о имеющихся слабых нормативно правовых актах по организации и профилактике радикализации среди осужденных. Авторам предлагаются исключение противоречащих положений некоторых нормативно-правовых актов, обоснование актуальности принятия

некоторых не принятых поправок в закон «о религиозной деятельности и религиозных объединений», пути совершенствования организации работы специалистов теологов в пенитенциарной системе Республики Казахстан.

Abstract

This article deals with the history of a phenomenon of the first extremism emergence in the world and in the Republic of Kazakhstan as well as extremism emergence before the Islam religion. The reasons for interrelations of the religious extremism specifically with the Islam religion, positive and negative opinions of leading scientists and the events that have provoked the implanting of negative views toward the Islam religion into the consciousness of people across the globe are described. The authors justify that manifestation of the religious extremism has emerged within any religion due to mis presentation of the religious values. The reasons and history of the religious extremism emergence in Kazakhstan, the events of religious offences and the reaction by the state and the departmental bodies of prevention, suppression and distribution of destructively radical sects/movements are given in the article.

The authors describe the areas of concern about the actions taken untimely at the time of the first acts of religious extremism in the country, the weak and formal nature of the adopted laws that did not facilitate development of the effective methods and arrangement of work of the departmental bodies of prevention and suppression of the society radicalization. In the article, the authors highlight some draft legislation unaccepted in time that could effectively have influenced on preventing radicalization and ensuring safety from risk of youth involvement into the radical environment.

The question of radicalization not only of the society itself, but also of the people convicted in the bodies of the penal system as well as the current weak laws and regulations for arrangement and prevention of radicalization among the convicted people have been raised in the article. The authors suggest eliminating the contradictory provisions of some legislative acts and provide the rationale for adoption of some unadopted amendments to the law “On Religious Activities and Religious Associations”, and the ways to improve the arrangement of theologian specialists’ work within the penal system of the Republic of Kazakhstan.

Введение

Преступления экстремисткой и террористической направленности являются опасным и деструктивным феноменом современного общества, что очень актуально как в нашей стране, так и во всем мире. Чтобы разобраться в данном феномене и выработать эффективные методы по профилактике данных видов преступлений, важным является их исследование, в том числе с изучением исторических аспектов зарождения первого экстремизма в мире и в Казахстане.

Все мы в определенной степени знакомы с основными тремя мировыми религиями, а именно ислам, христианство, буддизм, с заложенными внутри ценностями добра и любви к окружающему нас миру, которые не имеют нечего общего с понятием экстремизма. У данных религий основы идеологии очень схожие, но каждая из этих религий по разному трактует правильный путь.

Основная часть

В обществе последние время понятие «Ислам» ассоциируют с понятием «религиозный экстремизм». Данная установка очень прочно вошла в сознание людей и приобрело негативное значение, которое отражается на их отрицательной реакции к лицам, имеющих атрибутику религии ислам.

Религиозный экстремизм — это приверженность крайним взглядам в вопросе религиозных ценностей, а также крайним методам реагирования и воздействия. Зачастую это отрицание системы традиционных для общества религиозных ценностей и догматических устоев и агрессивная пропаганда соответствующих им идей.

Основная цель религиозного экстремизма — признание своей религии ведущей и подавление других конфессий через принуждение их членов к принятию своей системы религиозных верований [1].

Хочу заострить внимание на относительно молодой религии - Ислам, в основе которой, исходя из Корана и сунны также запрещается насилие и тем более экстремистская идеология. Есть ученые, особенно западные, которые в своих трудах доказывают, что Ислам как религия - радикален, а также много ученых кто не согласен с этим, приводя множество аргументированных противоположных доводов.

Л. Сюкияйнен в одном из своих трудов, указывает на то, что в оправдание терроризма - исламские экстремисты обращаются к известным стихам (айятам) Корана, которые часто называют айятами меча. В них, в частности, говорится: «Когда же завершатся запретные месяцы, то убивайте многобожников, где бы вы их ни обнаружили, берите их в плен, осаждайте в крепостях и используйте против них всякую засаду. Сражайтесь с ними. Аллах накажет их вашими десницами, ввергнет их в позор и поддержит вас против них [2].

Этим Л. Сюкияйнен подчеркивает историческую склонность исламской религии к агрессивному религиозному экстремизму, несмотря на то, что в истории войн по религиозной идеологии, религия ислама не являлась агрессором и считалось мирной религией, что доказывает ее сущность.

К подтверждению этого мнения, можно привести пример исследования ученого Монтгомери Уотт, который объективно исследуя религию Ислам отметил: «В этом отношении европейское представление об Исламе далеко от истины. На самом деле выбор между Исламом и мечом не ставился ни перед иудеями, ни перед христианами или представителями других известных религии, он

применялся только для идолопоклонников и вообще был редко применяем за пределами Аравии. Военная активность мусульман, описаниями которой полны все исторические труды, вела лишь к политической экспансии, обращение же в Ислам производилось с помощью проповеди или общественного давления. Представление об Исламе как о религии насилия также подразумевает контрастный образ христианства как религии мира, распространяемой убеждением. Удивительно, как люди, участвующие в Крестовых походах, могли допускать, что их собственная вера - религия мира, а вера их противников - религия насилия» [3].

По мнению Заремы Абдуллиной, ислам на основе Корана и сунны отвергает цели и методы терроризма, ставя неприкосновенным жизнь и имущество людей не взирая на религиозную принадлежность, которые живут в мире с мусульманами. Обилие террористических актов, совершаемых исламскими боевиками в различных регионах мира, способствует усилению страха и приводит к экстраполяции неприязни и неприятия ислама в целом, что в принципе неверно [4].

Мнение и результаты исследования ученых У.Монтгомери и З. Абдуллиной доказывают, что большинство ученых и политических деятелей неправильно трактуют ислам, связывая его с экстремизмом и терроризмом.

Соглашаемся с выше перечисленными учеными, об ошибочном взгляде о религии ислама. Хотим подчеркнуть, что ислам сам по себе не имеет никакого отношения к экстремизму и терроризму. Радикальный ислам — это фантом, его не существует. Есть деструктивно религиозные секты, организации, которые используют и искаженно трактуют Коран и сунну для достижения своих радикальных и политических целей.

Из истории видно, что первое экстремистское движение в мире зародилось до появления ислама. Древний Рим знаменит Римским правом, первой в истории человечества юридической наукой с абстрактными нормами светского права, и зарождением в 1 веке нашей эры на территории Римского государства первого в мире экстремизма, а именно возникла еврейская боевая группа, именуемая римлянами «сикарии» («убийцы», «кинжальщики»), возникшая из наиболее отважных воинов, выделившихся в отдельное крыло из социально-политического и религиозно-эсхатологического течения в Иудее zelотов, целью которой было создание еврейского государства, независимого от Рима, которой могут управлять только потомки Давида. Итогом террористических актов «сикарий», стало вовлечение всего населения в восстание против Римлян, закончившееся массовым кровопролитием и подавлением восстания с огромными человеческими жертвами [5].

В истории много событий, связанных с фундаментализмом, перетекающим в экстремизм. Примером в христианстве служит

крестовый поход, организованный государством, как религиозная военная экспедиция, под лозунгом за освобождение Святых земель от мусульман, длившаяся в период с 1096 по 1272 год [4].

Иосиф Флавий в своем труде описывает множество проявлений первого религиозного экстремизма, но описываемые события указывают на то, что религия в тот момент была использована только для объединения бесплатных сил восстания. К этому же примеру можно отнести организацию религиозного крестового похода, который оправдывал совершаемое насилие против мусульман и захват территорий лозунгом распространения религии мира и добра.

Религиозный экстремизм кроется в фундаментализме, который в принципе присущ в той или иной степени любой мировой религии. И чем старше религия, тем раньше в ней проходили процессы религиозного фундаментализма и экстремизма.

Фундаментализм (лат. *fundamentum* — основание) — общественно-политическое течение, идеология, характеризующаяся радикальным неприятием модернизации социальной и политической систем, приверженностью традициям, отстаиванием религиозных, этических, национальных принципов [6].

Отправной точкой экстремизма и терроризма в исламе по мнению ряда политологов следует считать время после окончания первой мировой войны на территории Ближнего и Среднего востока, связывая это с подписанием в 1916 году тайного соглашения «Сайкса-Пико» о разделении азиатской части Османской империи между странами Антанты.

16 мая 1916 года подписано тайное соглашения «Сайкса-Пико» между государствами Франции, Великобритании, Российской империи и позже Италии для разграничения сферы интересов на ближнем востоке. Франция и Великобритания, располагая сведениями о запасах ближневосточной нефти исключительно преследовало нефтяной интерес, Россия же преследовала безопасность, ей был необходим доступ к черноморским проливам, Италия преследовала территориальные интересы.

На фоне чего в 1928-1929 гг. в Египте возникает первая организация под названием «Братья мусульмане», под лозунгами освобождения своих земель, принимавшая активное участие в террористических актах в зоне Суэцкого канала против английских военнослужащих [7].

Как отмечает российский политолог С.А. Сергеев, что активно и массово данный феномен стали изучать в конце 90-х годов. Примечательно, что в период с 1970 по 1990 годы мировая наука, в том числе СССР, США анализирующая экстремистские и радикальные течения, не сводилась лишь ко одному исламу, параллельно анализировались христианство. С 2000 годов религиозный радикализм и экстремизм свелся лишь к одному исламу [8].

Самый крупный теракт в мире по числу человеческих жертв произошел 11 сентября 2001 года в Нью-Йорке, где по официальной версии террористы смертники из группировки Аль-Кайды, захватив два самолета, протаранили две башни Всемирного торгового центра. Погибло 2996 человек и 6000 получили ранения. Данный случай был первым и крупным шагом, который сводил религиозный экстремизм с религией Ислама [9].

После этого, все страны начали разрабатывать концепцию, стратегию и методики профилактики терроризма и религиозного экстремизма, тем самым подчеркивая радикализацию религии Ислама. Это отразилось на вводимые ограничения прибывания граждан из Ирака, Ирана, Сирии, ближнего востока стран Азии и Африки и т.д., закрытие мечетей, пристальное внимание к верующим мусульманам, излишние проверки и ограничение прав и свобод.

За время существования суверенного Казахстана можно проследить, как некоторые принятые законы и нормативно правовые акты имеют слабые или отсутствующие алгоритмы реализации. К примеру, с 2003 по 2011 годы в находящихся под ведомством Министерства юстиции уголовно-исполнительные учреждениях, разрешалось строительство религиозных объектов и свободное их посещение осужденными в любое время суток, не смотря на распорядок установленный уголовно-исполнительным законом.

В последствии 22 июня 2010 году в учреждении ГМ-172/1 г. Актау был совершен групповой вооружённый побег радикально приверженных осужденных в количестве 21 человек. Осужденные планировали побег используя доверие администрации учреждения. Сборы для обсуждения и планирования побега спокойно проводили в стенах мечети. Кроме этого эти осужденные были примером для других, как верующие, которые могли получать определенные снисхождения в виде улучшения условий содержания [10].

17 мая 2011 года 25 летний Рахимжан Макатов домбрист, лауреат музыкального конкурса «Жас Канат», отец 3 дочерей, после неудачной попытки прорваться на проходной ДКНБ по Актюбинской области внутрь здания совершил самоподрыв и ранил троих.

За короткий период конец июня – начало июля в Темирском районе Актюбинской области прошла спецоперация, 28 июня убито двое полицейских, 8 июля в поселке Кенкияк находившемся по соседству, спецоперация закончилась ликвидацией 9 террористов и смертью одного спецназовца. [11].

В связи с данными событиями, 11 октября 2011 года на смену старого закона от 1992 года был принят новый закон 483-IV «О религиозной деятельности и религиозных объединениях» [12]. Этот закон был направлен на реализацию основных направлений по анализу и контролю деятельности религиозных объединений и конфессий, что бы достичь снижения радикализации среди общества. Согласно

принятому закону, во всех учреждениях уголовно-исполнительной системы были снесены религиозные объекты и введен запрет на религиозные обряды, а также все нормы соблюдения обрядов были запрещены вне отведенное время.

24 октября 2011 года о себе заявил лидер «Солдат халифата», Равиль Кусаинов, с требованиями и угрозами в адрес Казахстана, о том, что их целью является возрождение Исламского Халифата. Он выразил несогласие с политикой Казахстана и новому закону о религии.

31 октября 2011 года в городе Атырау прогремели два взрыва с разницей в несколько минут. Ответственность за два теракта взяла на себя радикальная группировка «Солдаты халифата».

В 11.00 часов 12 ноября 2011 года в городе Тараз, М.Кариев убил 8 человек, в том числе 5 сотрудников и самого себя, ранил четверых.

5 декабря 2011 года закончилась декабрьская спецоперация в поселке Боролдай Алматинской области ликвидацией пятерых террористов и гибелью двух сотрудников спецподразделения «Арыстан». Ранее, в начале ноября, данная группировка застрелила двух патрульных полицейских при их проверке.

Такими страшными событиями закончился 2011 год, который показал всю серьёзность деструктивно радикальных группировок, уязвимость действующих законов и не готовность силовиков противостоять таким событиям.

В 2012 году первые кровавые столкновения начинаются 21 июня в городе Актобе. Трое крайне радикально настроенных парней напали на таксиста и убили сотрудника дорожной полиции. Через два дня в перестрелке с полицейскими двое из экстремистов были ликвидированы, два сотрудника получили ранения.

Ночью 11 июля 2012 года в Алматинской области сдетонировало взрывное устройство, в результате чего произошел взрыв в частном доме. В пожаре погибло 5 детей и 4 взрослых, по версии правоохранительных органов в доме собирали взрывные устройства, которое случайно детонировало.

13 и 14 августа этого же года на территории Иле-Алатауского национального парка произошла кровавая бойня. Были убиты 12 человек, ими оказались местные егеря и их гости, которые случайно наткнулись на убежище экстремистов. 17 августа в поселке Баганашыл Алматинской области 12 экстремистов были ликвидированы правоохранительными органами.

2012 год закончился сентябрьскими событиями, хронология начинается с 5 сентября в городе Атырау прогремел взрыв, погиб один человек; 12 сентября в ходе спецоперации в Кульсары, Атырауской области 5 экстремистов ликвидированы, 1 ранен; 15 сентября нападение на здание УВД Атырау, ранены двое полицейских; 20

сентября в ходе спецоперации в поселке Коктем Атырауской области ликвидированы 4 экстремиста [11].

Реакция со стороны государства на эти события отразилась принятием в 2013 году поправки в Законе «О противодействии терроризму» расширяющей и конкретизирующей полномочия президента и правительства, определены компетенции 21 государственного органа, утверждено новое Положение об Антитеррористическом Центре, введены уровни опасности: желтый, оранжевый и красный [13], и в том же году была принята Государственная программа противодействия религиозному экстремизму и терроризму на 2013–2017 годы [14].

К сожалению, принимаемые меры по изменению и дополнению законов, касающихся противодействию терроризму и экстремизму не дали должного результата, так как в обществе число приверженцев деструктивных радикальных течений продолжало увеличиваться.

Данные трагические случаи полностью показали неэффективность принимаемых законов и профилактических мер против пресечения радикализации общества, слабое законодательство страны, которое отражается в невозможности привлечения к ответственности граждан, открыто проявлявших признаки деструктивных религиозных взглядов, которые влияли в большей степени на молодежь.

В 2017 году первый Президент Н.А.Назарбаев в своем послании к народу Казахстана, отметил, что в местах лишения свободы должна организовываться целенаправленная работа теологических реабилитационных служб с осужденными лицами. Нужно предпринять дополнительные шаги по духовно-нравственному воспитанию подрастающего поколения [15].

После послания Лидера нации Н.А.Назарбаева приказом Министра внутренних дел Республики Казахстан №244 от 04.04.2017 года создан штат теологов в каждом учреждении по два специалиста-теолога, в общем количестве 144 штатных единиц.

В 2017 году на брифинге службы центральной коммуникации при президенте РК вице министром по делам религии и гражданского общества Арыном Б.С. был представлен проект изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам «религиозной деятельности и религиозных объединений», где предлагался запрет посещения религиозных объектов лицам не достигших 16 лет без сопровождения одного из родителей или законного представителя [16]. По словам Арына Б.С. данная поправка была предоставлена на публичное обсуждение обществу, но до сих пор данная поправка не отразилась в законе религиозной деятельности и религиозных объединениях.

Заключение

По результатам исследования, складывается мнение, что религиозный экстремизм, зародившийся задолго до появления религии Ислама, не воспринимался как экстремизм, так как насильственные события того времени оправдывались распространением религии добра и защитой интересов своей веры.

Основываясь на идеологии любой религии, можно прийти к заключению, что любая религия может быть подвержена радикализации, так как не правильная трактовка религиозных взглядов может негативно отразиться на идеологию людей.

Теракты конца 20 и 21 века, совершившиеся под лозунгами во имя религии ислама, полностью закрепили в сознании людей всего мира как агрессивную религию и напрямую взаимосвязанную с экстремизмом.

Радикализация общества нашей страны имеет множество причин, как упущение возникновения самой проблемы, не должная оценка рисков и не принятие своевременных эффективных мер профилактики.

В нашей стране принимались законы и изменения к ним только после реально произошедших террористических событий, но при этом принимаемые законы были неэффективными, так как сводились к формальностям обозначения полномочий некоторых государственных органов.

После событий в 2016 году в г.Актобе большинство приверженцев попали под влияние деструктивных течений подростками на религиозных объектах (мечетях). В 2017 году на брифинге службы центральной коммуникации вынесены на обсуждение проекта поправки закона «о религиозной деятельности и религиозных объединений», где предполагалось принятием эффективных мер профилактики радикализации молодежи путем запрета посещения религиозных объектов лицам, не достигшим 16 лет, но данная норма не была принята.

По нашему мнению, данные нормы необходимо было принять, так как количество приверженцев радикально-деструктивных течений составляет именно молодежь, которая в поисках ценности жизни, пытается углубиться в религию, при этом отступая от национальных традиций и религиозных ценностей. Поэтому принятые нормы, ограничивающие несовершеннолетних касательно посещения религиозных объектов, очень актуальны для пересмотра и внесения поправок в соответствующий закон.

Актуальным вопросом все еще стоит принятие эффективных законодательных актов по профилактике радикализации в обществе.

Принятые меры в 2017 году в целях профилактики в виде, открытия штатных единиц теологов в уголовно-исполнительных учреждениях, было актуальным и необходимым решением, так как увеличение осужденных за экстремистские преступления повлияло на

рост радикализации среди спец контингента. К сожалению, принятое решение министра внутренних дел по внедрению работы специалистов теологов до сих пор остается не эффективным по причине отсутствия слабая организации и не компетенции работы теологов.

26 марта 2020 года подписан приказ министра внутренних дел РК №247 «об утверждении правил организации теологической, реабилитационной работой с осужденными лицами в учреждениях уголовно-исполнительной системы», который конкретно определяет необходимые цели и задачи эффективного выполнения своих обязанностей по теологической реабилитационной работы. Однако отсутствие до сих квалифицированных по специальности кадров и алгоритмов действий по организации работы не дает возможности выполнения и достижения установленных целей и задач данного приказа [16].

По нашему мнению, устранение всех замечаний по организации теологической реабилитационной работы и обеспечение квалифицированных специалистов по данному направлению, обеспечат правильное выполнение работы и эффективные меры профилактики по пресечению радикализации осужденных УИС. Профилактика радикализации среди осужденных очень актуальна, так как не дерадикализованные осужденные после освобождения представляют реальную угрозу общественной и национальной безопасности.

Литература

1. К. Бегалинова., М.Ашилова., А. Бегалинов. Религиозный экстремизм в Казахстане: угроза распространения и пути противодействия / https://cac-s.org/online/2020/journal_rus/cac-04/12.shtml#_ednref4
2. Л. Сюкияйнен. Исламская правовая мысль против экстремизма и терроризма / <https://cyberleninka.ru/article/n/islamskaya-pravovaya-mysl-protiv-ekstremizma-i-terrorizma/viewer>
3. У. Монтгомери. Влияние Ислама на средневековую Европу / https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Islam/Montgomery_Islam_europe.php
4. 3. Абдулина. Религиозный экстремизм напрямую связан с тоталитарными религиозными организациями / <https://www.zakon.kz/4990864-religioznyy-ekstremizm-napryamyu.html>
5. Иосиф Флавий. Иудейская война / [https://ru.wikisource.org/wiki/Иудейская_война_\(Иосиф_Флавий;_Черток\)/Книга_первая](https://ru.wikisource.org/wiki/Иудейская_война_(Иосиф_Флавий;_Черток)/Книга_первая)
6. Петров Д. Б. ПЗ0 Профилактика религиозного экстремизма: теория и практика: учебно-методическое пособие.

– Саратов: Издательство «Саратовский источник», 2018. – 85 с. / https://samsmu.ru/files/news/2020/1510/ter_mp_05.pdf

7. Истоки терроризма на Ближнем и Среднем Востоке / <http://konservatizm.org/konservatizm/geopolitika/061009171645.xhtml>

8. Сергеев С.А. Исследования экстремизма и радикализма в зарубежных и отечественных социальных науках / <https://kpfu.ru/docs/F110664239/Statya.Ekstremizm.radikalizm.sokr.bibliograf.pdf>

9. 10 крупнейших терактов в мире / <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/2436364>

10. Из колонии строгого режима в Актау сбежал 21 заключённый / <https://tengrinews.kz/accidents/iz-kolonii-strogogo-rejima-v-aktau-sbejal-21-zaklyuchennyiy-55149/>

11. Кровные братья / <https://novayagazeta.ru/articles/2021/05/18/krovnye-bratia-18>

12. Закон Республики Казахстан от 11 октября 2011 года 483-IV «О религиозной деятельности и религиозных объединениях» / <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000483>

13. О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам противодействия терроризму / https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z100000266_

14. О Государственной программе по противодействию религиозному экстремизму и терроризму в Республике Казахстан на 2013 - 2017 годы / <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1300000648>

15. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. 31 января 2017 г. / https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-31-yanvary-2017-g

16. Детям до 16 лет запретят ходить в церкви и мечети Казахстана без родителей / <https://informburo.kz/novosti/detyam-do-16-let-zapretyat-hodit-v-cerkvi-i-mecheti-bez-roditeley-v-kazahstane.html>

ӘОЖ 34.340.1

Құқық пәнін оқытудағы әдіс-тәсілдерді жаңарту жолдары

Отегенова С.Ә., арнайы пән оқытушысы,
«Болашақ» университетінің жоғары

Резюме

В своей практике я широко применяю формирующую форму оценки,используя «технологию критического мышления». Рациональное использование стратегий программы» критическое мышление через чтение и письмо " особенно важно для выявления, усиления творческих качеств учащихся, повышения эффективности, качества обучения.

Abstract

In my practice, I widely use the formative form of assessment, using the "technology of critical thinking". The rational use of the strategies of the program "critical thinking through reading and writing" is especially important for identifying, strengthening the creative qualities of students, improving the effectiveness and quality of learning.

Білім беру мазмұнын жаңарту білім берудің қазіргі заманғы үрдістерін және қазақстандық білім берудің үздік практикасын кіріктіруге бағытталған. Білім беру мазмұнын жаңарту шеңберінде оқу бағдарламаларын әзірлеу кезінде қазақстандық педагог-практиктердің және ғалымдардың ұсыныстары ескеріліп жасалды.

Оқушылар барлық пәндерді оқу кезінде АКТ қолдану дағдыларын дамытады. Ақпаратты іздеу және өңдеу барысында ұжымда идеялармен алмасады, өз жұмыстарын бағалайды және жетілдіреді, түрлі жабдықтар пен қосымшалардың кең ауқымын пайдаланады. АКТ оқушы білімінің, оларды тиімді қолдану бойынша дағдыларының дамуына жәрдемдеседі.

Оқу бағдарламаларында оқу мақсаттарының жүйесі түрінде берілген күтілетін нәтижелер тұжырымдалған. Күнделікті білім беру үдерісі оқу мақсаттарына жетуге және оқушыларда алынған білім мен дағдыларды кез келген оқу және өмір жағдайында шығармашылық пайдалануға дайындығынқа Мен өзімнің іс тәжірибемде «Сын тұрғысынан ойлау технологиясын» пайдалана отырып,бағалаудың қалыптастырушы түрін кеңінен қолданамын. «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлау» бағдарламасының стратегияларын ұтымды пайдалану оқушылардың шығармашылық қасиетін анықтауда, күшейтуде, оқытудың тиімділігін, сапасын арттыруда ерекше маңызды. Бұл бағдарламаның мақсаты – барлық жастағы, соның ішінде бастауыш сынып оқушыларының кез келген мазмұн түсінікке сыни тұрғыдан қарап , ең керекті пікір, ұйғарым таңдауға , шешім қабылдауға,өзін-өзі бағалауға ,бірін-бірі бағалауға үйрету. Оқушылардың білім деңгейін көтеруге, шығармашылыққа баулуға, ойларын еркін айтуға жетелеу. Сын тұрғысынан ойлау сынау емес, шындалған, бірін – бірі толықтырған ойлау. Ең бастысы жекелей, топта, сыныпта оқушылардың білім деңгейін көтеруге ретімен

сұрыптап қолданған стратегиялардың қай – қайсысы болсын сабақтың сапасын арттыруда үлесі зор деп ойлаймын. Қазақстанда білімнің стратегиялық міндеттері ұлттық білім беру жүйесіндегі жетістіктерді сақтай отырып, оны әлемдік білім беру үрдісінің ең озық үлгілеріне сәйкестендіруге негізделеді. лыптастыруға бағдарланған.

Оқыту әдіс-тәсілдері:

Құндылықты-бағдарланған тәсіл— оқушының құндылықтар жүйесін қалыптастырушы оқу-тәрбиелік үдерістің сәйкесінше формалары арқылы тұлғаның өзін-өзі танытуы үшін алғышарттар құруды көздейді.

Орта білім беру құндылықтары: қазақстандық отансүйгіштік және азаматтық жауапкершілік; құрмет; ынтымақтастық; еңбек және шығармашылық; ашықтық; өмір бойы білім алу.

Тұлғалық-бағдарланған тәсіл— педагогтің назарын оқушы тұлғасының тұтастығына, оның тек ақылойы, азаматтық жауапкершілік сезімінің ғана емес, сондай-ақ эмоционалдық, эстетикалық, шығармашылық нышандары мен даму мүмкіндіктерімен қоса рухани дамуы туралы қамқорлыққа шоғырландыруды көздейді.

Жүйелік-әрекетті тәсіл— оқу-тәрбие үдерісінде оқушының өз бетінше білім алуына бағытталып, осы мақсатта мұғалімнің тиімді іс-әрекеттің түрлі формаларын қолдануын көздейді.

Коммуникативтік тәсіл— бірінші кезекте оқушылардың ауызша және жазбаша сөйлеу дағдыларын дамытуға, қарастырып отырған мәтін, қатысып отырған әңгіме мазмұнын түсініп, туындаған жағдаятқа сәйкес тілді қолданып үйренуге бағытталған.

Интегративтік тәсіл— оқу үдерісін жобалау және өткізу кезінде әр түрлі оқу пәндерінің мазмұнын өзара кіріктіру есебінен оқушыда әлемнің тұтас бейнесін қалыптастыруға жәрдемдеседі.

Бастауыш білім беру мазмұнына ортақ тақырыптарды енгізу әр түрлі пәндік салалардан білімдерді кіріктіруге және сол арқылы алынатын білімдердің функционалдығына қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Зерттеу тәсілі — зерттеушілік әрекет дағдыларын дамытуға, ғылыми таным әдістерімен танысуға жәрдемдеседі, оқушыларда танымдық қызығушылық қалыптастырады.

Интербелсенді әдіс

Интербелсенді әдіс— үйретуші мен үйренушілердің өзара әрекеттесуін оқытудың негізі деп танитын және сондай қатынасқа жағдай жасайтын әдістер. (inter – аралық, бірнеше, action- әрекет дегенді білдіреді) Өзара әрекеттестік әдетте, белгілі бір мәселені шешу, ол шешімнің тиімділігі Біз оқытуды және білім беруді, егер сабақ барысында мұғалім мен оқушы арасында өзара әрекеттестіктің жоғары деңгейіне қол жеткізсе, «интерактивті» деп атаймыз.

Интерактивті сөзі – ағылшын тілінен аударғанда туралы әңгімелесу, талқылау түрінде өтеді.

Ең бастысы, мұнда мәселені шешу процесі жауапқа қарағанда маңызды екендігін түсіну қажет. Бұл интерактивті әдістің мақсаты – тек ақпаратты беру ғана емес, оқушыларға жауаптарды өз бетінше табу дағдысын меңгерту екендігімен байланысты. Интерактивті негізде оқу мақсаты – білу емес, үйрене білу.

Оқыту үрдісіндегі жаңа әдіс-тәсілдер оқу мазмұны мен оқушылардың жас ерекшелігіне қарай таңдап алу қажет. Сабақта қолданылған жаңа әдіс-тәсілдердің өзі әрбір мұғалімнің шеберлігіне байланысты әрқалай жүзеге асырылуы мүмкін. «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» деп Н.Ә.Назарбаев жолдауының жүзеге асуы бүгінгі біз тәрбиелеп отырған білімді ұрпақтың қолында.

Әдебиет

1. К.Қалелхан. «Дебат» әдісін пайдаланудың тиімділігі. // «Оңтүстік ұстаздары» газеті. 18.04.2009
2. З.Н.Қасымқанова Құқық сабағында оқушылардың оқу-танымдық құзіреттіліктерін қалыптастыра отырып, танымдық белсенділігін арттыру. // Конференция материалдары.
3. Дебат ойынының ережелері

УДК 658.6

The Futuristic Innovation in Restaurant Business: Interactive Holographic Menu

Yessenzholova Zh., Kalkenova M.,
Scientific supervisor Tussayeva A.,
Turan University, Almaty

Резюме

Цель этого исследования - изучить и оценить потенциал интерактивных голографических систем в революционизировании процесса питания в ресторанах. В исследовании используется подход со смешанными методами, включая анкетирование, для сбора информации о предполагаемых преимуществах, проблемах и предпочтениях, связанных с голографическими приемами пищи. Полученные результаты свидетельствуют о том, что интерактивные голографические системы обладают потенциалом для повышения вовлеченности клиентов, расширения возможностей настройки меню и обеспечения захватывающих развлечений, тем самым превращая традиционную обстановку ресторана в футуристическую и запоминающуюся.

Abstract

The purpose of this research is to explore and evaluate the potential of interactive holographic systems in revolutionizing the dining experience in restaurants. The study employs a mixed-methods approach, including questionnaire, to gather insights into the perceived benefits, challenges, and preferences related to holographic dining experiences. The findings suggest that interactive holographic systems have the potential to enhance customer engagement, increase menu customization options, and provide immersive entertainment, thereby transforming the traditional restaurant setting into a futuristic and memorable dining experience.

The concept of interactive holographic systems has gained increasing attention across various industries. In particular, the restaurant industry has started embracing this technology to enhance the dining experience. This article aims to explore the impact and potential of interactive holographic systems in revolutionizing the way customers interact with menus, creating immersive dining atmospheres, simplifying ordering and payment processes, and increasing customer engagement [1].

Holographic systems have the potential to transform the dining atmosphere into an immersive and captivating experience [2]. Restaurants can project holographic entertainment, such as virtual performers or interactive storytelling, to create a unique ambience aligned with the chosen theme. By integrating holographic projections into the dining environment, restaurants can make dining experiences more memorable for their customers.

Implementing interactive holographic systems in restaurants may face challenges, including cost, technical limitations, and privacy concerns. However, restaurants can overcome these obstacles by adopting feasible strategies. Recommendations include conducting thorough cost-benefit analyses, seeking partnerships with technology vendors, investing in staff training, and ensuring robust data protection measures to address privacy concerns.

Interactive holographic systems offer new possibilities for menu presentation. By utilizing holographic displays, restaurants can showcase menu items dynamically and vividly, incorporating visuals, descriptions, and even virtual interactions. This technology enables personalized menus based on customer preferences and dietary restrictions, enhancing the overall dining experience [3].

It works as follows: The portable projector uses 200 lumens to project a bright image onto the table top. But this is a flat image. And here is where the magic happens. The projector unit also serves as a face-tracking monitor. The unit tracks head and face position of the user to use parallax to change the image the user sees as their head changes position. This gives the illusion that the image is three dimensional. [2]

Restaurants of this type have already appeared in Europe. Le Petit Chef offers a surprising and innovative gastronomic journey through times

and cultures thanks to unique hologram technology. With a main location in Brussels, Belgium and franchises in many cities around the world, this restaurant presents a unique combination of flavors, visuals and an unrivaled diner experience.

The main feature of Le Petit Chef is the use of a hologram projector, which creates three-dimensional images on the table of each guest. This technology allows diners to be transported to amazing places such as China, France, India and others, dish by dish, creating the illusion that the cooking is happening right in front of the guest's eyes. Each story unfolds right on the guest's table, immersing him in an extraordinary perception. [4]

When researching holographic menus in restaurants, we decided to use a survey as a data collection method. A survey allows us to collect the opinions and preferences of a large number of people, which gives us the opportunity to obtain a representative sample and more accurate research results.

As part of the study, a questionnaire was developed and adapted, consisting of two parts: the first part included questions aimed at determining the level of public awareness of holography and its attitude towards this technology, and the second part contained questions about the potential areas of application of holography in Kazakhstan. The survey involved 72 respondents representing various age groups and regions of Kazakhstan. The survey was conducted via the Internet to ensure wide coverage of the population and increase the availability of data

1. The concept of "holography" is familiar to the majority of respondents (52%), but there are also a number of people (32%) who have heard about it, but do not know the exact definition, and there are also people (16%) who are not at all familiar with this concept.

2. More than half of respondents (56%) have encountered elements of holography in their country or city, which may indicate the presence of such technologies in society.

3. According to the majority of respondents (46%), holography is not sufficiently developed in Kazakhstan, while some consider its development to be average (46%) and only a small proportion (8%) consider the development of holography to be quite good.

4. Opinion about the rapid development of holography in Kazakhstan is divided: some (26%) see it, while the majority (52%) do not think that the development of holography is happening too quickly, and some (22%) do not see it at all.

5. The majority of respondents (56%) are interested in discoveries in holography in art, science, medicine, etc., which indicates the potential demand for such technologies in various spheres of life. (fig. 1)

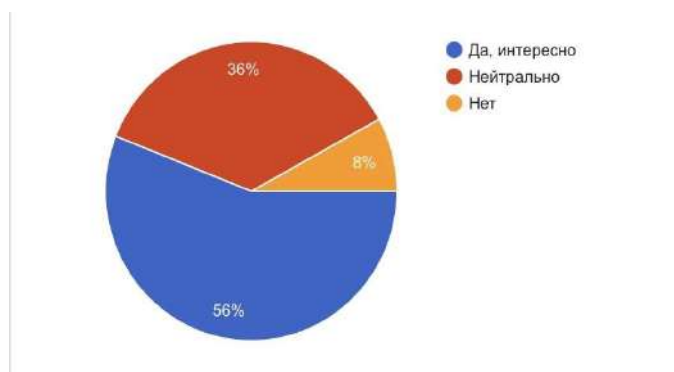

Figure 1. The answers of respondent about demand for technologies

6. More than half of respondents (56%) find it interesting to implement holographic systems in various types of businesses.

7. The majority of respondents (58%) pay attention to holographic advertising on the streets, but there are also people (22%) who do not notice them at all.

8. The majority of respondents (66.7%) are ready to visit a restaurant with the concept of a holographic menu or show, which indicates potential interest in such entertainment. (fig. 2)

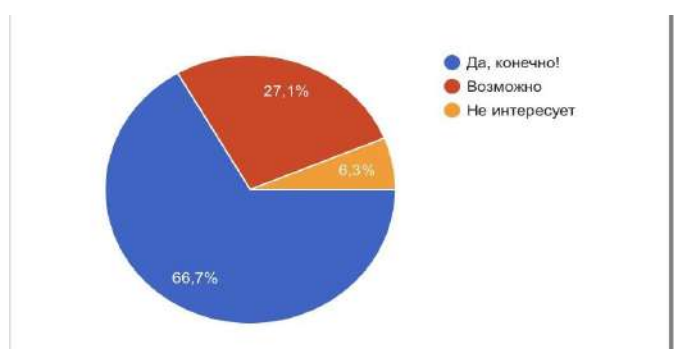

Figure 2. The answers of respondent about visiting restaurant with the concept of a holographic menu or show

So, based on this survey, we can conclude that many people in Kazakhstan are familiar with the concept of “holography” and are interested in its development and application in various fields. However, opinion on the current state of holography in the country is divided, and not all people pay attention to holographic advertising.

In conclusion, holographic menus are an innovative solution that can significantly improve service levels and attract new customers to restaurants. The introduction of such technology in Kazakhstan could be an important step in the development of the catering industry and improving the quality of service for visitors.

Overall, the introduction of holographic menus in restaurants in Kazakhstan can lead to improved visual presentation of dishes, optimization of the ordering and service process, and an improvement in the overall

experience of visitors. This innovative solution demonstrates restaurants' commitment to modernity and their readiness to meet the needs of modern customers.

Literature

1. Коломоец А.А. Особенности использования ИТ-технологии в ресторанном бизнесе // Форум молодых ученых. - №1(29) 2019.- С 305-308

2. Wasserstrom (2018) Restaurant menu holograms: Fad or future?, The Official Wasserstrom Blog. <https://www.wasserstrom.com>

3. HoloIndustries разработала голографическое меню для ресторанов <https://kiosksoft.ru>

4. LePetitChef и 3D-show в ресторанном бизнесе // <https://www.bigtime.ventures>

УДК 336.764

Фондовый рынок РК: актуальные проблемы и пути их решения

Байгунакова А.С.,
университет «Туран», г. Алматы

Түйіндеме

Мақалада Қазақстанның қор нарығының негізгі проблемалары, 2022 жылғы нарықтық көрсеткіштер – биржа көрсеткіштері, шығарылған облигациялар саны көрсетілген. Бағалы қағаздар нарығының дамуын ынталандыру мақсатында бақылаушы органдар қызметінің негізгі бағыттары қарастырылған.

Abstract

The article highlights the main problems of the stock market of Kazakhstan, market indicators for 2022 – indicators of stock exchanges, the number of issued bonds. Moreover the major activities of regulatory authorities are considered in order to stimulate the development of the securities market.

Фондовый рынок является важной составляющей экономической инфраструктуры любой страны, играя ключевую роль в привлечении инвестиций, формировании капитала и обеспечении финансовой устойчивости. В Республике Казахстан фондовый рынок также занимает важное место, однако существует ряд проблем, которые требуют особого внимания и решения.

Фондовый рынок Казахстана в 2022 году развивался в тенденциях мирового финансового кризиса. Повышение уровня инфляции, повышение базовых ставок, обострение геополитической ситуации привели к формированию негативных трендов на мировых фондовых рынках. За период с января по декабрь 2022 года индекс

крупнейших компаний S&P 500 снизился на 20%, промышленный индекс Dow Jones на 9%. Аналогичная картина наблюдалась и на отечественном фондовом рынке. Индекс Казахстанской фондовой биржи (далее – KASE) просел за 2022 год на 11,5% с 3 675,28 до 3 251,64 пунктов [1], индекс Международного финансового центра «Астана» (далее – AIX) на 15% с 1 104,04 до 938,11 пунктов [2].

Тем не менее, несмотря на волатильность фондового рынка в 2022 году, он сохраняет привлекательность для местного инвестора. В 2022 году Агентство РК по регулированию и развитию финансового рынка зарегистрировало 76 новых выпусков облигаций, общий объем которых составил 3,2 трлн. тенге. Это на 36% превышает объем прошлого года. Наибольшая доля привлеченного финансирования все еще приходится на компании квазигосударственного сектора, составляя 95% или 1 028 млрд. тенге, в то время как доля субъектов частного сектора составила 5% или 54 млрд. тенге [3]. Этот факт объясняется увеличением стоимости финансирования на фондовом рынке для частных предприятий из-за повышения базовой ставки Национального Банка и ускорения инфляционных процессов.

Одним из значимых событий фондового рынка стало проведение локального IPO акций АО НК «КазМунайГаз» на AIX и KASE. В рамках данного IPO продано 18 303 584 простых акций, при этом 48,5% (74,6 млрд. тенге) составили заявки казахстанских физических лиц, 47,2% (72,7 млрд. тенге) – заявки юридических лиц и 4,3% (6,6 млрд. тенге) – заявки иностранных физических и юридических лиц [4]. Программа «Народное IPO» была возобновлена по поручению президента РК Касым-Жомарта Токаева, в рамках программы приватизации на 2021–2025 годы для уменьшения государственного участия в экономике. Кроме того, проведение IPO акций национальных компаний призвано стимулировать активность розничных инвесторов на фондовом рынке РК.

Одно из главнейших препятствий развития фондового рынка в Казахстане является отсутствие ликвидности. На текущий момент тенденция такова, что вся внутренняя ликвидность с точки зрения финансирования реального сектора экономики формируется в банковском секторе через депозиты физических и юридических лиц. Основным инвестором на фондовом рынке является Единый накопительный пенсионный фонд, который почти не инвестирует в корпоративные ценные бумаги, что заметно ограничивает ликвидность и возможности по развитию корпоративного рынка ценных бумаг.

Для решения данной задачи с 2020 года банкам второго уровня было разрешено вести брокерскую деятельность и предоставлять своим клиентам доступ на фондовый рынок. В свою очередь, ряд крупнейших банков реализовали в своих мобильных приложениях

торговлю ценными бумагами, что облегчило доступ для розничных инвесторов.

Вместе с тем, для решения проблемы малой вовлеченности населения на рынке ценных бумаг внесены ряд существенных изменений в законодательную базу.

С 1 июля 2021 года благодаря изменениям в законодательстве у местных депонентов Центрального депозитария Казахстана появилась возможность открывать омнибус счета для агрегированного учета клиентских активов. Данные счета являются альтернативой сегрегированному учету клиентских активов брокеров в Центральном депозитарии, при котором для каждого клиента открывается отдельный счет.

Упрощен процесс открытия брокерского счета благодаря удаленной идентификации личности и появления новых цифровых брокерских мобильных приложений.

Результатом вышеуказанных изменений стал рекордный рост в 2022 году числа инвесторов за всю историю фондового рынка Казахстана – количество счетов инвесторов выросло в 4,3 раза. Если **на 1 января 2023 года** в системе АО «Центральный депозитарий ценных бумаг» зафиксированы 963 тыс. счетов, то по состоянию на 1 июня 2023 года Центральный депозитарий зарегистрировал более 1 870 тыс. счетов[5].

Благодаря росту инвесторов и, соответственно, притоку новой ликвидности, местный фондовый рынок полностью восстановился от падения в 2022 году и продолжил рост, обновляя исторические максимумы – в сентябре 2023 года индекс KASE преодолел отметку в 4000 пунктов[1].

Еще одно препятствие для развития фондового рынка – относительно медленные темпы приватизации и высокая доля государства в экономике. Государственные и квазигосударственные инвесторы все еще преобладают на рынке корпоративного заимствования. Частный бизнес по-прежнему предпочитает банковское кредитование. Выход на фондовый рынок для частных компаний предполагает обеспечение прозрачности и соблюдение требований по корпоративному управлению. К сожалению, немногие компании готовы к дополнительному регулированию и ответственности.

В тоже время, вступившие в силу в январе 2020 года изменения в законодательстве, регулирующие деятельность микрофинансовых организаций (далее – МФО), открыли для таких организаций доступ к фондовому рынку. МФО начали активно привлекать заемные средства через выпуск облигаций, но доля таких долговых ценных бумаг в обязательствах сектора невелика – в 2022 году составила 8%.

Касательно вопросов приватизации, на текущий момент проводится работа по выводу на публичный рынок компаний

квазигосударственного сектора. До конца 2025 года ожидается проведение IPO таких компаний как Air Astana, Qazaq Gaz, Самрук-Энерго, Казахстан Темир Жолы.

Важными решениями для развития рынка также стало создание правовых условий для выпуска новых финансовых инструментов и запуск программ по повышению финансовой грамотности населения и субъектов корпоративного сектора. С целью повышения привлекательности фондового рынка Агентство РК по регулированию и развитию финансового рынка расширило ассортимент финансовых инструментов, доступных для компаний. В рамках законодательных изменений были внедрены новые виды инструментов, включая облигации частного размещения, инвестиционные облигации, облигации без срока погашения, а также 4 вида ESG-облигаций: зеленые и социальные облигации, облигации устойчивого развития, облигации, связанные с устойчивым развитием. Кроме того, Агентством планируется дальнейшее совершенствование законодательства для обеспечения нормативной базы для внедрения новых видов ценных бумаг инвестиционных фондов – ETF (биржевые фонды) и ETN (биржевые ноты).

В январе создана 100%-ная дочерняя организация Казахстанской фондовой биржи – АО "Клиринговый центр KASE" (КАСС) с передачей функций центрального контрагента в целях разграничения профиля рисков организатора торгов и центрального контрагента, что позволит расширить спектр предоставляемых биржей услуг. Кроме того, выделение функций клиринга и центрального контрагента позволит оказывать услуги центрального контрагента по различным финансовым инструментам, обращающимся не только на KASE, а также на других биржевых и внебиржевых рынках[1].

Масштаб указанных новаций окажет сильное влияние на развитие фондового рынка и будет способствовать привлечению новых технологичных игроков.

Литература

1. Официальный сайт Казахстанской фондовой биржи - <https://kase.kz>
2. Официальный сайт Astana International Exchange (AIX) - <https://aix.kz>
3. Сведения о зарегистрированных выпусках облигаций <https://www.gov.kz>
4. Об итогах проведения IPO и открытии вторичных торгов акциями АО НК «КазМунайГаз» - <https://www.kmg.kz>
5. Официальный сайт АО «Центральный депозитарий ценных бумаг» - <https://kcsd.kz>

Nurmukhanova A.,
Scientific supervisor Tussayeva A.,
TuranUniversity, Almaty

Резюме

В данной статье исследуются современные тенденции в дизайне баров и включение уникальных тем с особым акцентом на концепцию Уолл-стрит. Исследование опирается на зарубежный опыт баров, которые успешно внедрили финансовую и инвестиционную эстетику для создания особой атмосферы. Это исследование призвано просветить эволюционирующий ландшафт концепций баров и привлекательность, которую они представляют для посетителей, интересующихся финансами и смежными темами.

Abstract

This article analyzes a unique bar stylized as the financial district of Wall Street. The study includes menus, and the atmosphere of the institution, reflecting their compliance with the corporate world. The influence of economic fluctuations on the attendance and preferences of visitors is also considered. The article discusses the current trends of bars and foreign experience. Based on all the experiences, creating your own bar with an unusual concept. Every year the trends of any industry undergo changes. People's worldview is changing, world trends are changing, and, of course, this whole spectrum of changes brings certain fashion trends into our lives — the bar world is no exception.

Foreign experience in the field of bars offers many innovative and unique concepts designed to attract visitors. For example: Themed bars, Interactive technologies, Bars with unique views, Cultural integrations [1].

Themed bars. Themed bars are popular in various countries, such as laboratory bars, where bartenders act as chemists creating cocktails in front of the eyes of visitors.

Interactive technologies. Some bars use technology to enrich the customer experience. For example, tables with built-in touch screens where visitors can order drinks and even participate in interactive games.

Bars with unique views. The location of the bar can be a key element. For example, bars on the roofs of buildings with panoramic views of the city are becoming popular for those who are looking not only for delicious drinks, but also for amazing landscapes.

Cultural integrations. Bars that combine cultural elements, such as a modern artificial atmosphere with traditional cuisine or musical heritage, to create a unique experience.

Trends in the field of bars 2023: Multi-format, locality and gastronomic bars. The use of local products in drinks and dishes is not only a trend, but also a production necessity. At a time when logistics chains underwent a big modification, parallel imports appeared, and some positions left the Russian market altogether, the demand for local products increased significantly. There are a huge number of options for mixing, infusing, distilling, texturing such familiar and understandable berries as viburnum, cloudberry, sea buckthorn, blueberry and others. After all, seasonal and local products are not only "delicious", but also very convenient for business [2].

The modern entertainment and hospitality industry strives for constant renewal and innovation, and one of the exciting trends is the concept of a bar inspired by the spirit of Wall Street. Wall Street, as a symbol of the financial world, is not only a financial center, but also a lifestyle filled with dynamics, ambitions and social interactions. This project aims to analyze the unique characteristics of Wall Street, translating its essence into a captivating and immersive bar experience

What is Wall Street? Wall Street is not just a street in New York, it is the epicenter of the financial world, where every trading day sacrifices and victories are imprinted in numbers, charts and transactions. It is a place where interests collide, trends are formed and decisions affecting the global economy are made [3].

In the context of the innovative development of bars, we propose to immerse ourselves in a unique experience where the financial atmosphere of Wall Street is intertwined with the culture of social meetings. Our idea is to create a bar that not only provides drinks, but also offers a unique lifestyle inspired by the dynamics of Wall Street.

Determining the preferences of visitors and their relationship to themed establishments, such as the Wall Street Bar, was fundamental for further analysis. The survey results allow us to identify trends, identify aspects of interest to visitors, as well as identify possible obstacles or doubts that may affect the success of this concept. This method not only provides quantitative data for research, but also allows you to better understand the opinions and preferences of the target audience, which is important for the further development and successful launch of a bar with the Wall Street concept [3].

In the thesis, we used a survey method (by Google form) to collect data and receive feedback from the target audience. The survey was structured to cover age groups, gender characteristics, and opinions on key aspects of the Wall Street bar concept.

Result of survey. The survey included questions from the beginning of age and gender to the interests of people in general, but much attention was paid to the topic of a bar with the concept of Wall Street. The survey involved people from 18 to a maximum of 55 years old (fig 1).

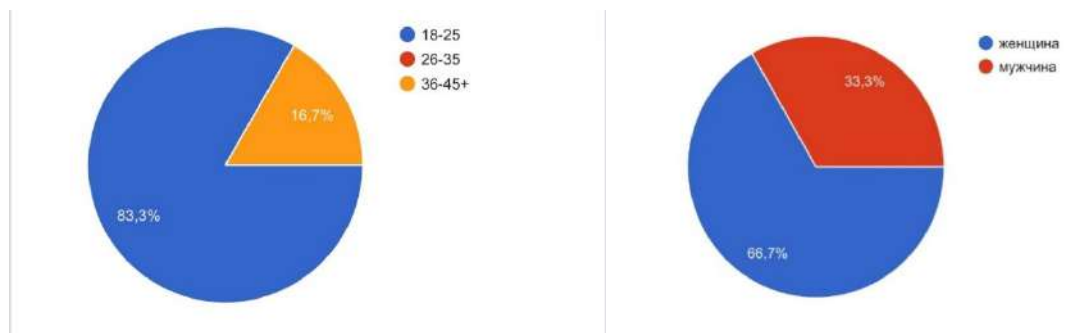

Figure 1. Gender and age of participants

Figure 1 shows, that 83,3% of those who passed the survey are people from 18 to 25 years old, 16,7% are all the rest. Also 66,7% were women and 33,3% were men. There was a question about the type of people who would visit a bar with the concept of Wall Street (fig 2).

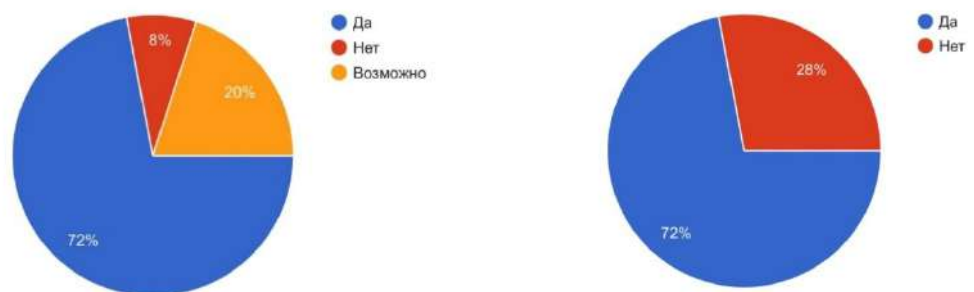

Figure 2. Results of participants to questions 'Would you visit a bar with a Wall Street concept?' (Right side) and 'Wall street bar can be attractive for business meetings/corporate events?' (left side)

Figure 2 presents, that 72% answered that they would visit the institution, 20% answered that it is possible and 8% do not want to visit. We think such statistics have turned out due to the fact that this concept is a novelty for our country as a whole. And since this is a themed bar, there was a question about the attitude of people in general to themed establishments, including bars. To this question, 5% of people answered that they choose ordinary establishments, 10% that they would not visit and the rest 85% answered positively.

Also on the question of whether a Wall Street bar can be attractive for business meetings and corporate events. We learned people's opinions about whether the concept of Wall Street in a bar affects business interactions and communication and 72% responded positively. 28% of people disagreed with this. Finally, they asked if they thought such a bar could become popular or not, 100% of people answered yes. Our last question was about the interests of people, what would they be interested in in modern institutions. Most people replied that they would like minimalism, an unusual menu and new concepts.

Summing up this survey, we can say that results provide valuable insights into the potential success of a Wall Street-themed bar within the target demographic. The dominance of respondents aged 18 to 25 suggests a strong appeal to the younger age group, aligning well with the dynamic and innovative nature of the proposed concept.

The positive inclination of 66% intending to visit the Wall Street-themed bar, coupled with 85% favoring themed establishments in general, indicates a promising market acceptance. The 10% expressing hesitation towards visiting may present an opportunity for targeted marketing strategies to address concerns and enhance appeal.

The acknowledgment that the concept is relatively novel for the country suggests a potential for capturing untapped interest. The positive perception of themed establishments, especially by 72%, further supports the viability of introducing a unique and innovative concept like the Wall Street-themed bar.

As a result of the analysis, it is concluded that the Wall Street-style bar not only reflects the stock exchange culture, but also becomes a platform for discussing financial strategies, creating a unique space for combining relaxation and exchanging ideas in the world of investment.

In conclusion, while there are some reservations, the overall survey results encourage the pursuit of the Wall Street-themed bar concept, emphasizing the need for strategic marketing, addressing concerns, and fine-tuning certain aspects to maximize its appeal within the identified target audience.

Literature

1. Соколов П. 10 самых необычных баров мира// www.forbes.ru
2. Most amazing bars of world.Материалы OneTwoTrip // www.onetwotrip.com
3. Дьяконов А. Материалы Perito media // perito.media/posts

УДК 336.2

Внедрение обязательных пенсионных взносов работодателей в РК

Социалова Д.Б., магистрант,
научный руководитель – Джарикбаева Д.Т.,
ассоциированный профессор,
университет «Туран» г. Алматы

Резюме

В данной статье рассматривается понятие нового дополнительного компонента в пенсионной накопительной системе; Рассмотрен опыт стран по формированию пенсионных отчислений.

Были выявлены достоинства и недостатки внедрения данного вида взносов.

Ключевые слова: ОПВР, финансовое состояние, работодатель, ЕНПФ, пенсия, заработная плата.

Abstract

This article discusses the concept of a new additional component in the pension savings system; The experience of countries in the formation of pension contributions is considered. The advantages and disadvantages of introducing this type of contribution were identified.

Key words: Mandatory Pension Contributions of the Employer, financial condition, employer, Unified Accumulative Pension Fund, pension, wages.

Проектом Социального кодекса РК предусмотрен набор новых мер, направленных на улучшение эффективности пенсионной системы [1]. Одной из этих мер является поэтапное внедрение обязательных пенсионных взносов со стороны работодателей (далее - ОПВР) в период с 2023 по 2028 год. Эта инициатива позволит пенсионерам получать дополнительные выплаты из накопительной системы, что будет способствовать повышению уровня социальной защиты граждан, вышедших на заслуженный отдых.

Обязательные пенсионные взносы работодателя – деньги, перечисленные налоговыми агентами за счет собственных средств на условный пенсионный счет в порядке, установленном законодательством РК. С учетом устремлений предпринимательской сферы и с целью уменьшения финансовой нагрузки на работодателей в период после пандемии COVID-19, проект Социального кодекса РК предполагает поэтапное внедрение обязательных пенсионных взносов работодателей в течение пяти лет. Согласно статье 25-1 Закона, начиная с 2023 года, ставка обязательных пенсионных взносов работодателя (ОПВР) составит 5% [2]. Тем не менее, внесенные изменения в Закон предусматривают установление поэтапной ставки ОПВР, начиная с 1,5% с 1 января 2024 года и достигая 5% к 2028 году [3].

Действительно, в мировой практике работодателю придается значительная роль в обеспечении системы пенсионного обеспечения. Эта роль связана не только с финансовыми обязательствами, но и с социальной ответственностью бизнеса. Например, в Малайзии работодатели вносят 12% от доходов работника в пенсионный фонд, в то время как работник вносит 11%. В Австралии работодатель оплачивает 9,5% от общего дохода, в то время как работник не несет таких обязательных взносов. В Беларуси доля работодателя составляет 28% из общей суммы в 29%, а в Германии работодатель вносит 9,3% из общего пенсионного взноса в размере 18,6%.

Изучение данной темы имеет огромное значение и актуальность для экономики РК. Следовательно, необходимо тщательно рассмотреть недостатки и достоинства нововведения, а также рассчитать примерные расходы владельцев бизнес-структур. В таблице 1 указаны недостатки и достоинства внедрения нового пенсионного налога.

Таблица 1 – Достоинства и недостатки внедрения ОПВР в РК

	Недостатки	Достоинства
	1	2
	Дополнительные расходы для работодателей	Повышение уровня социальной защиты пенсионеров
	возможное снижение конкурентоспособности бизнеса.	укрепление финансовой устойчивости пенсионной системы.
	Дополнительная административная нагрузка на компании.	Стимулирование работодателей предоставлять лучшие пенсионные программы.
	Необходимость адаптации к новым правилам и законодательству.	Расширенные инвестиционные возможности через пенсионные фонды.
	Возможное изменение кадровой политики и затрат на персонал.	Повышение социальной ответственности бизнеса.
	Вопросы взаимодействия с налоговой системой и учетом затрат.	Долгосрочное планирование финансовых ресурсов для пенсионной системы.
Примечание: составлено автором на основе собственных суждений		

По мнению автора, недостатки внедрения ОПВР более существенны, чем достоинства. ОПВР несет потенциальные финансовые нагрузки для бизнеса и может повлиять на его конкурентоспособность. Новые обязательства по пенсионным взносам влияют на структуру затрат предприятий и их финансовое состояние.

Продолжая рассмотрение недостатков ОПВР, следует отметить, что изменение структуры затрат и финансовых обязательств, для компаний может потребовать адаптации к новым условиям. Это включает в себя не только финансовые расходы, но и возможное пересмотр стратегии найма и компенсации сотрудников. Более того,

административные барьеры, связанные с учетом и уплатой дополнительных взносов, могут потребовать дополнительных ресурсов и времени со стороны компаний.

Однако стоит подчеркнуть, что внедрение ОПВР предполагает долгосрочное планирование и может способствовать более стабильной и устойчивой пенсионной системе в будущем. С учетом определенных рисков и вызовов, эта мера может обеспечить более адекватное пенсионное обеспечение для будущих поколений пенсионеров.

Предоставление конкретного примера расчета обязательных пенсионных взносов работодателя поможет лучше осознать, как эта система функционирует на практике. На примере ниже можно увидеть различие в суммах заработной платы для резидента РК при нормальных условиях труда в сравнении с 2023 и 2024 годами:

Таблица 2 – Расчет заработной платы за январь месяц 2023 и 2024 годов.

№	Показатель	Расчеты на 2023	Расчеты на 2024
1	1	2	3
2	Оклад работника	200 000 тенге	200 000 тенге
3	ОПВ	20 000 тенге (200 000 * 10%)	20 000 тенге (200 000 * 10%)
4	ОПВР	0	3 000 тенге (200 000 * 1.5%)
5	ВОСМС	4 000 тенге (200 000 * 2%)	4 000 тенге (200 000 * 2%)
6	ООСМС	6 000 тенге (200 000 * 3%)	6 000 тенге (200 000 * 3%)
7	СО	6 300 тенге ((200 000 – 20 000) * 3,5%)	6 300 тенге ((200 000 – 20 000) * 3,5%)
8	ИПН	12 770 тенге ((200 000 – 20 000 – 4 000 – 48 300) * 10%) (МРП=3450)	12 431 тенге ((200 000 – 20 000 – 4 000 – 51 688) * 10%) (МРП=3692)
9	За счет работодателя	12 300 тенге	15 300 тенге
10	За счет работника	36 770 тенге	36 770 тенге
11	Заработная плата на руки	163 230 тенге	163 569 тенге
Примечание: составлено автором на основе источника [4]			

Из полученных данных мы видим, что если работнику была указана в трудовом договоре заработная плата с налогами, то работник начнет получать в 2023 году сумму чуть больше предшествующему году. Это как раз связано с тем, что из-за увеличения МРП, расчет индивидуального подоходного налога (ИПН) изменился, и итоговая сумма заработной платы «на руки» стала больше. Но работодатель, будет платить на 3000 тенге больше из фонда заработной платы компании. Так как ставка ОПВР с каждым годом в течении 5 лет будет только расти, то есть и расходы работодателя на заработную плату сотрудников соответственно будет повышаться.

С внедрением обязательных пенсионных взносов со стороны работодателей в Республике Казахстан связаны как вызовы, так и возможности для предпринимательской среды. На позитивной стороне, это обеспечивает дополнительный уровень социальной ответственности бизнеса и способствует обеспечению финансового благополучия сотрудников после завершения трудовой карьеры. Это также может создать благоприятную рабочую среду, улучшив восприятие компании среди работников.

Однако для работодателей это также означает дополнительные затраты на фоне уже существующих налогов и обязательных взносов. Внедрение обязательных пенсионных взносов со стороны работодателей приводит к дополнительным расходам для компаний. Работодатели обязаны вносить определенный процент от заработной платы своих сотрудников в пенсионные фонды. Эти дополнительные расходы могут повлиять на финансовое положение предприятий, особенно для малых и средних предприятий.

Литература

1. Социальный кодекс РК [Электронный ресурс] - Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2300000224>
2. Закон РК «О пенсионном обеспечении в Республике Казахстан» статья 25-1 [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://surl.li/lfwmh>
3. Официальный сайт АО "ЕНПФ" [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://surl.li/naggn>
4. Проект Закона «О республиканском бюджете на 2024 – 2026 годы» [Электронный ресурс] - Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39220877

Резюме

В статье описывается понятие и виды глэмпинга. Также проведен анализ сильных и слабых сторон данного вида туристического отдыха. Отдельно уделено внимание видам глэмпинга. Цель статьи – это раскрыть сущность глэмпинга и его необходимость его введения в РК.

Abstract

The article describes glamping and its classification. The analysis of the strengths and weaknesses of this type of tourist recreation is also carried out. Separately, attention is paid to the types of glamping. The purpose of the article is to reveal glamping and its implementation in RK.

Glamping is a modern type of camping with tents or houses with all the conditions for living. It's a compound word "glamping" which means "magnificent, spectacular" and refers to luxury camping. It is equipped with luxurious amenities, a variety of leisure activities such as hiking, swimming, horse riding and outdoor hunting.

The word "glamping" has been known to be in use since the 2000s and has been included in the dictionary. However, activities similar to today's concept of glamping existed before: in the 16th century, several European royals and nobles are said to have pitched colorful tents in the wild and cooked meals to enjoy a luxurious holiday. In the early 20th century, wealthy Americans and Britons went on safaris to Africa and enjoyed luxury campsites with folding bathtubs and generators [1].

A yurt is also considered glamping. The ancestors of Central Asian tribes roamed with yurts across the endless steppes back in the 12th-9th centuries before our era. Modern glamping appeared about 15 years ago. It is unknown who invented the first such structure. But now people can relax in equipped tent houses all over the world [2].

There are many types of glamping. We will look at some of the types there are and learn more about each type (figure 1). Yurts, these are round, portable shelters that have been used by nomads around the world for centuries. Tipi, is a round tent with a cone of wooden poles at the base. Treehouses, there are one of the most popular types of glamping. Treehouses in nature perfectly convey the word "glamping". Solitude with nature and admiring it.

Bell tents, have a central pole and are covered with tarpaulin. They are equipped with everything necessary for a comfortable stay.

Eco-houses, is a low-impact home built using materials and technologies that reduce carbon emissions and reduce energy needs.

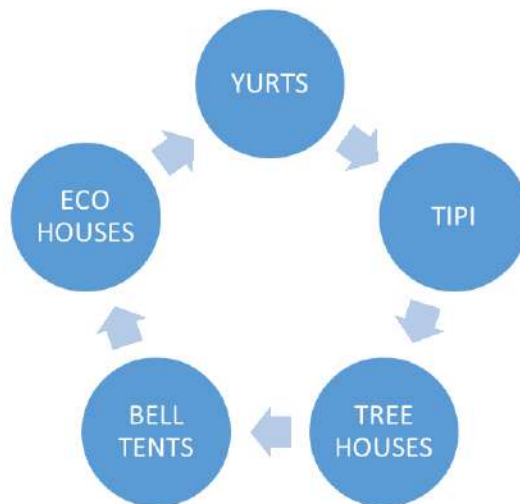

Figure 1. The main classifications of glamping

Compared to camping, glamping allows people to enjoy nature in a more luxurious setting. Many glamping sites are marketed as upscale and may sometimes include heated cabins, swimming pools and other amenities. Some tourists prefer this luxurious holiday, with additional amenities. Other tourists feel that it devalues the glamping experience and that it is not about outdoor living. Either way, no matter what people think about glamping, there are both pros and cons to consider, which are described in figure 2.

STRENGTHS	WEAKNESSES
• Reliability • Comfort • Mobility • Clean air	• High cost • Far from the city • Danger (mosquitos, ticks, wild animals) • Difficult road

Figure 2. Pros and cons of glamping

Based on this table, we can see what the pros and cons of glamping are. Pros of glamping: Reliability, this means that the load placed on it (strong wind, seismic shocks, etc.) is distributed across all components. In case of earthquakes, such an awning will continue to stand much longer. Secondly, Comfort, Each modern glamping site has various accommodation options with hotel-like conditions. Thirdly, mobility, so Glamping is a prefabricated design. Therefore, it can be moved almost anywhere. Additionally, high air quality occurs in areas filled with trees and plants.

There are cons of glamping: High cost - Glamping is quite an expensive type of holiday and is not suitable for everyone. For example, camping in this regard is quite budget-friendly because going into the forest

with tents and backpacks is much more profitable than relaxing in a glamping house. Secondly, far from the city. Glamping sites are usually located far from the city and cannot be reached by bus. Therefore, there are additional costs for taxis or gasoline. Also danger and a difficult road are cons of glamping.

Unusual types of glamping. In each country, glamping offers different accommodation options, which are influenced by climatic features, location and the imagination of the owner of the property. Despite the different design solutions, all glampings are united by three parameters: coziness, comfort, and environmentally friendly materials. Below is presented a list of the most interesting glamping sites located in different parts of the world.

One of the most unusual glamping sites is the Treehotel in Swedish Lapland [3]. Each room has its own unique style: mirror cube, UFO, bird's nest, etc. Thus, people are in the center of a coniferous forest.

"Sun City Camp" hotel is located in the Wadi Rum desert in Jordan. It was here, in Wadi Rum, that the films "The Martian" and "Star Wars" were filmed. There are water sources, canyons and cave paintings made 4000 years ago [4].

Helicopter glamping. The Sea King ZA127 combat helicopter has retired and turned into a glamping hotel named Helicopter Glamping. It is located in Scotland, on the territory of a large camping Mains Farm Wigwams [5].

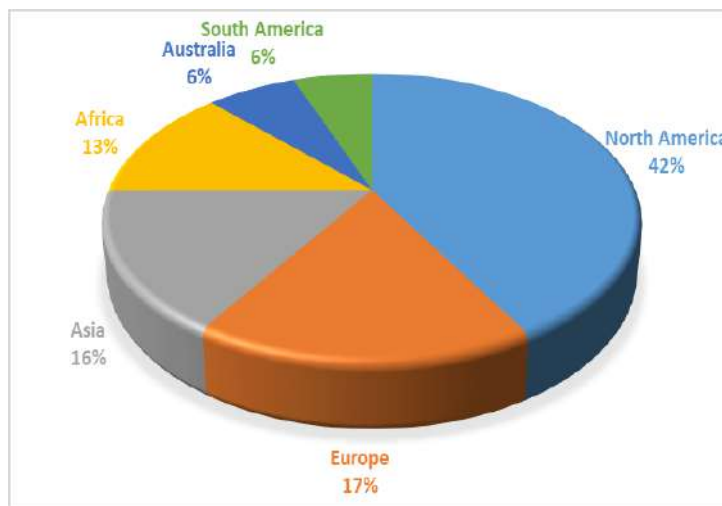

Figure 3. Number of glamping sites in various regions of the world [4]

Renting a large glamping site is a good idea for corporate trips, to stay away from civilization. In addition, this is an excellent family and friendly vacation after the exhausting rhythms of the big city. An active lifestyle is becoming fashionable. Glamping is also an ideal adaptation for a city dweller; such a vacation guarantees a lot of aesthetic impressions from life in the wild.

After analyzing the number of glamping sites around the world, it can be noted that the leader in the number of functioning glamping sites is North America and Europe, followed by the countries of Asia, Africa, Australia and South America (Fig. 3)

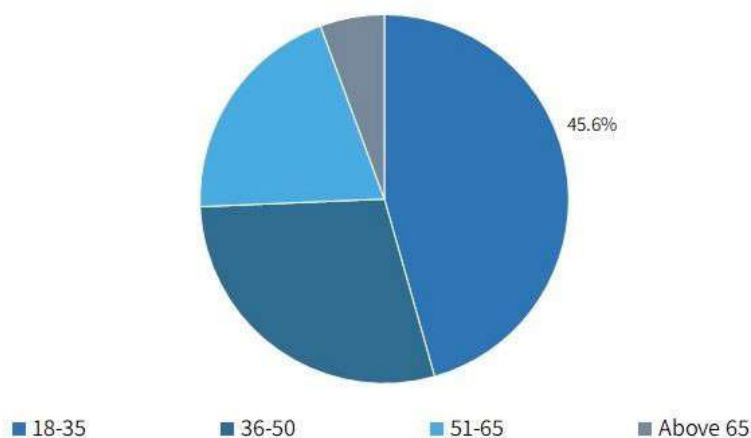

Figure 4. Glamping users age group [5]

From this graph we can conclude that more than 45% of people interested in glamping are people from 18 to 35 years old. This is quite logical, since young people love something new and unusual, and besides, this vacation is not cheap. In second place are people aged 36 to 50 years. Which is also very good, because it's great when older people are interested in such things and besides, it helps to increase the awareness of glamping.

In conclusion, I want to say that glamping is now very dynamic and developing well. Every day more and more people learn about this type of recreation. The article contains basic and useful information that will allow people to learn about glamping. I hope that this direction will continue to grow and become even more recognizable here in Kazakhstan. Glamping is like a breath of fresh air. Beautiful, aesthetic, varied holiday at one with nature.

Literature

1. Public multilingual universal Internet encyclopedia // Glamping - Wikipedia
2. All About Glamping, Types of Glamping // Types of Glamping
3. Бизнес на глэмпингах: 5 необычных концепций из-за рубежа. 09.10.2020 // <https://www.1000ideas.ru>
4. The industry authority on all things glamping // <https://www.glamping.com/>
5. Glamping Market Report 2023-2032. <https://www.gminsights.com>

Шураева С.Н., к.э.н., старший преподаватель,
Мухтар Нурасыл, студент группы Ф-20,
Кызылординский университет «Болашак», г.Кызылорда

Түйіндеме

Кәсіпкерлік өнімділіктің жоғары деңгейімен, таңдау мүмкіндігімен және шексіз табыспен сипатталатын еңбекті дамытуға ынталандыру

Abstract

Entrepreneurship is an incentive for the development of labor, which is characterized by a high level of productivity, choice and unlimited income

Не секрет, что предпринимательство способствует экономическому росту, ускоряет модернизацию и может играть важную роль в стимулировании устойчивого развития и создания достойных рабочих мест.

Занятость в частном секторе в основном обеспечивается малыми и средними предприятиями (МСП) в странах с различной экономикой.

Актуальным остается вопрос дальнейшего развития и эффективного использования имеющегося производственного потенциала сельского хозяйства в республике и его регионах, в том числе и по Кызылординской области.

Производственный потенциал сельского хозяйства, представляет собой совокупную способность материального производства, его отдельных отраслей произвести в единицу времени (обычно в течение года) определенное количество продукции соответствующего качества, состава и ассортимента, в сроки и в местах, наиболее целесообразных с точки зрения интересов общества.

Сегодня предпринимательство стало ключевым видом деятельности, который оказывает влияние на развитие не только экономической стороны общества, но также и социальной. Такая деятельность дает существенный стимул к развитию труда, который характеризуется высоким уровнем производительности, самостоятельная постановка и достижение целей, возможность выбирать, с кем, где и когда работать, неограниченный доход, а значить у фермеров возможностей для развития много, было бы желание. Каждый желающий в состоянии участвовать в грантовых программах, использовать лизинг для крупных приобретений, пользоваться субсидиями и др., то есть участниками грантового

финансирования до 3 млн тенге, могут быть все граждане РК от 14 до 29 лет[1].

Если оглянуться в историю и вспомнить, то 2015 году микробизнес, представленный в основном индивидуальным предприятиям, как правило, оставался в стороне и не часто получал поддержку в рамках государственных и отраслевых программ. К примеру, ИП в отличие от ТОО не мог предоставить в банки гарантии, не говоря о залоговом обеспечении. В этой связи многие люди так и не смогли создать свой бизнес, а между тем, значительную часть экономически активного населения республики составляют самозанятые и по общему мнению экспертов, решающую роль в увеличении доли среднего класса может и должен сыграть малый и средний бизнес.

Но сегодня многое изменилось. По данным источника Kyzylorda-news.kz. от 19 апреля 2023г., на вторую половину текущего года запланирован конкурс на присуждение государственного гранта на реализацию новых бизнес-идей, где участниками гранта могут быть только индивидуальные предприниматели, сроком регистрации до трех лет. Участник конкурса может получить до 5 млн тенге безвозмездного гранта. Для участия в конкурсе должны быть предоставлены следующие документы: Справка о среднем количестве работников предпринимателя, сертификат о прохождении курса «Бастау Бизнес», выписка с банковского счета предпринимателя о наличии на текущем счете денежных средств (20 процентов), уведомление о регистрации индивидуального предпринимателя[5].

Оператором грантового конкурса для реализации новых бизнес-идей является управление предпринимательства и промышленности Кызылординской области.

Также, социально уязвимые слои населения тоже были охвачены. Согласно приказу министра труда и социальной защиты населения от 7 февраля прошлого года, гранты в размере 400 месячных расчетных показателей выдаются социально-уязвимым слоям населения, которые являются безработными или индивидуальными предпринимателями, сроком регистрации до трех лет[2].

А именно, граждане, получающие адресную социальную помощь, члены многодетных семей, получающие пособия по потере кормильца, кандасы, трудоспособные инвалиды и лица, имеющие на попечении детей с ограниченными возможностями, могут принять участие в данной программе. Для этого у участника обязательно должен быть сертификат обучающего курса «Бастау Бизнес», срок выдачи которого не превышает трех лет. Регистрация на обучение по курсу «Бастау Бизнес» проводится на портале business.enbek.kz. Кроме того, нужно с портала скачать образец бизнес-плана, заполнить его и обратно загрузить на портал. В текущем году по Кызылординской

области запланировано выдать грант 1526 гражданам. Из них по городу Кызылорда 380 грантов, по каждому из районов 150 грантов[2].

Запланировано до конца года выдавать грант в 4 потока.

1поток 20.02-03.03.2023гг.

2поток 15.05-26.05.2023гг.

3поток 10.07-21.07.2023гг.

4поток 04.09-15.09.2023гг[2].

Оператор гранта в размере 400 МРП - уполномоченный орган по вопросам занятости населения, то есть при возникновении дополнительных вопросов, помимо Палаты предпринимателей, консультацию можно получить в центрах занятости города Кызылорды и районов[2].

Также, в поддержку населения занимающихся сельскими угодиями в соответствии с требованиями Закона РК О пастбищах утвержден план управления и использования пастбищ на 2022-2023 годы по сельским округам области.

Во исполнение поручения Главы государства по возврату государству неиспользуемых сельскохозяйственных земель и обеспечению пастбищами населенных пунктов создана рабочая группа (распоряжение акима области от 25.02.2021 г. №183-Р) [2].

Проведен анализ обеспеченности пастбищами сельских населенных пунктов в соответствии со статистической информацией на 1 января 2023 года.

На 02.10.2023 года в сельскохозяйственный оборот введено 125 участков в объеме 54,8 тыс. га.

Вопрос электронной передачи земельных участков был поднят в рамках цифровизации с 2019 года. Изменения в Земельный кодекс РК, в правила внесены в 2020-2021 годах[2].

Приказом МСХ РК от 15.10.2021 №297 утверждены «правила организации и проведения торгов (конкурсов, аукционов) по продаже земельных участков или права аренды земельных участков в электронном виде на веб-портале Реестра государственного имущества».

В 2023 году по Кызылординской области проведено 40 аукционов, на торгах сдано 132 земельных участка площадью 25,2 гектара. Цена продажи - 297,9 млн. тенге.

В соответствии с требованиями Закона Республики Казахстан» О пастбищах " по всем районам области определены планы управления и использования пастбищ на 2022-2023 годы[3].

На 1 января 2022 года (статистические данные) проведен анализ потребности пастбищ на поголовье скота по районам и городу Кызылорда. По результатам анализа объем пастбищ, необходимых на 358,2 тыс. условных голов скота по области составил 4,4 млн.гектар.

Закрепленные пастбища от населенного пункта-615,5 тыс. га. Дополнительно требуется пастбище-3,8 млн.гектар[4].

Обеспечение земельными участками для индивидуального жилищного строительства.

Количество обращений, состоящих в общей очередности по регионам, составляет 145,5 тыс., из них более 92,0 тыс. обращений приходится на город Кызылорда[4].

Важным направлением государственного регулирования сельского хозяйства является инвестиционная деятельность. Меры государственного регулирования в этом направлении должны обеспечить активизацию инвестиционной деятельности, для чего необходимо повысить роль собственных источников формирования инвестиционных ресурсов.

Для аграрного сектора необходимы внешние инвестиции, также основными формами привлечения иностранных инвестиций являются иностранные кредиты, прямые иностранные инвестиции, международный лизинг.

В настоящее время в агропромышленном секторе сложились проблемы, препятствующие активному развитию как, ограниченность финансовых средств, высокие проценты по кредитам, значительная техническая деградация, неразвитость земельных отношений, конкуренция с иностранными предприятиями, высокие тарифы на транспортировку продукции, слабо развитая инфраструктура села, отсутствие эффективной системы страхования и др.

Литература

- 1.Статья от 10.07.2020г. «О проделанной работе в сфере земельных отношений»
2. Telegram канал. Гранты на предпринимательские цели: кто и как могут получить? 19.04.2023г.
3. Социальное предпринимательство-новые возможности, 08.09.2023г.
- 4.Палата предпринимателей по Кызылординской области
5. Kyzylorda-news.kz.

УДК 336.11;352

Роль местного самоуправления в экономическом развитии

Бодыкова А.Т., магистр, ст преподаватель,
Кызылординский университет «Болашак»,
г. Кызылорда

Түйіндеме

Бұл тақырыптың өзектілігі бүгінгі таңда экономиканы тиімді басқару экономикамен, сондай-ақ саясатпен байланысты

зерттеушілердің басым міндеттерінің бірі болып табылады. Мемлекет елдегі экономикалық қызметті тиімді реттеу үшін жеткілікті құқықтық тетіктерге ие.

Abstract

The relevance of this topic lies in the fact that today effective economic management is one of the priority tasks of researchers related to economics, as well as politics. The state has a sufficient number of legal levers for effective regulation of economic activity in the country.

В условиях дальнейшей демократизации общества и проведения социально-экономических реформ особенно важным остается внедрение системы местного самоуправления. Актуальность данной темы состоит в том, что на сегодняшний день эффективное управление экономикой является одной из приоритетных задач исследователей связанных с экономикой, а также и политикой. Государство обладает достаточным количеством правовых рычагов для эффективного регулирования хозяйственной деятельностью в стране. Однако, действующее законодательство обозначило конкретные границы полномочий государственных органов по вмешательству в повседневную деятельность хозяйственных субъектов.

Местное самоуправление-это реальный механизм реализации широкого круга наиболее близких населению проблем и удовлетворения наиболее важных потребностей, а так же решения государственных задач силами местных органов власти путем передачи им отдельных государственных полномочий.[1, 17с.] Эффективное функционирование системы местного самоуправления во многом определяется уровнем развития его правовой основы. Совершенствование местного самоуправления на этапе реального реформирования невозможно без детальной разработки законодательного регулирования всех аспектов общественных отношений его деятельности. Для решения вопросов местного значения необходима детальная правовая регламентация общественных отношений, возникающих в процессе осуществления местного самоуправления.

Осознание местного самоуправления как закономерности общественного развития зависит от места, которое отводится ему в системе публичных институтов. Формы самоуправления, возникнув первоначально как самостоятельные, естественные, постепенно превращаются в формы, допущенные государством с целью повышения эффективности управления системой государство-общество.

Принцип действия саморазвивающейся системы, каковой является местное самоуправление, основан на идее полноправного участия граждан в принятии решений и их надлежащей реализации, опираясь на собственные силы. А также повышение активности

местного самоуправления, решение важных проблем в условиях жизнедеятельности населения дополнительно ускорит усиление внутренних сил в обществе и социально-экономический, научно-технический прогресс.

Помощь государства в данной ситуации должна заключаться в своевременном и полном обеспечении местного самоуправления соответствующими нормативно-правовыми актами, без которых деятельность системы местного самоуправления не может быть функциональной и полезной для государства.

Конституция Республики Казахстан признала наряду с местным государственным управлением и местное самоуправление [2, 25с]

Вопрос о сущности местного самоуправления теснейшим образом связан с политико-правовой природой этого явления. В настоящее время практика показала, что природа местного самоуправления не может быть однозначно определена, затруднительно четко выделить собственно местные дела, отличные от общегосударственных; функции местного самоуправления отражают не только частноправовой, но и публичный характер.

Институт местного самоуправления является демократичным, т.к. вовлекает граждан в управление делами общества.

Местное самоуправление, представляя собой форму самоорганизации и самодеятельности населения (муниципалитет) и его выборных органов по управлению делами местного значения, является важнейшим элементом демократического общества. Данную систему характеризуют следующие основные черты:

- определенная автономия нижестоящих административно-территориальных (муниципальных) единиц по отношению к центру;
- выборность органов и местного самоуправления и руководящих ими должностных лиц, их подконтрольность и подотчетность населению;
- широкое непосредственное участие граждан в управлении через различные общественные комитеты, комиссии, референдумы и другие формы прямого волеизъявления;
- разграничение функций и полномочий центральных органов государственного управления и органов местного самоуправления;
- сочетание в деятельности органов местного самоуправления местных и государственных интересов;
- ответственность органов местного самоуправления и их должностных лиц за свою деятельность и принимаемые решения, главным образом, перед населением

Главным образом, в Конституции заложены базовые параметры местного самоуправления. Бесспорно, государственная власть не может осуществляться без эффективной системы управления. Важнейшими составляющими авторитета власти, оказывающие позитивное влияние на процесс её легитимизации, является

эффективность решений и действий государства. Любое государство жизнеспособно тогда, когда его управленческие решения воплощаются и находят признание на территории всей страны, когда происходит результативное взаимодействие государственных органов центрального аппарата с местными органами власти, когда государственная система способна адекватно реагировать на изменения социально-экономической и общественно-политической ситуации в стране и регионах в частности.[3.]

В настоящее время у нас в Казахстане реализуется модель местного самоуправления, учитывающая существующие реалии и традиции государственного управления-большая территория, малочисленное население, необходимость сохранения унитарности государства, а также создаётся реальный механизм местного самоуправления, в основе которого заложены такие как идея сближения систем местного государственного управления и конечно же самоуправления. Это позволяет избежать создания дублирующих друг друга структур.

Литература

1. Смирнов К.Н. Местное самоуправление: история, теория, практика. — М., 2011. 244 С.

2. Бухвальд Е. Местное самоуправление: этап обновления и укрепления. //Экономист.2004. № 4, с.66-76

3. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 10.03.2017 г.). //https://online.zakon.kz

ӘОЖ 338

Қазақстан Республикасының әлемдік цифрлық бәсекеге қабілеттілік рейтингіндегі орны

Сегизбаева Д.У., магистр, аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

В статье рассматриваются сущность цифровой экономики и место Республики Казахстан в мировом рейтинге цифровой конкурентоспособности, вопросы цифровизации.

Abstract

The article examines the essence of the digital economy and the place of the Republic of Kazakhstan in the world ranking of digital competitiveness, issues of digitalization.

Әлемдік экономикалық және әлеуметтік дамудың қазіргі кезеңі цифрландырудың елеулі әсерімен сипатталады. Ақпараттандыру мен

компьютерлендірудің орнына келген әлемдік қоғамдық дамудың жаңа тренді ретінде цифрлық экономика келесімен сипатталады—ол жеке елдің де, бүкіл әлемнің де экономикалық және әлеуметтік өмірі ауқымында экономиканың тиімділігін арттыруға және өмір сүру сапасын жақсартуға алып келеді.

Цифрландыру—бұл постиндустриалды экономикадан ақпараттық экономикаға қадам, ол тиімділікке ғана емес, ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігіне де қол жеткізуге мүмкіндік береді.

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының мақсаттары орта мерзімді перспективада Қазақстан Республикасы экономикасының даму қарқынын жеделдету және цифрлық технологияларды пайдалану есебінен халықтың өмір сүру сапасын жақсарту, сондай-ақ ұзақ мерзімді перспективада Қазақстанның экономикасын болашақтың цифрлық экономикасын құруды қамтамасыз ететін түбегейлі жаңа даму траекториясына көшіруге жағдай жасау болып табылады. Осы мақсатқа жету дамудың екі бағыты бойынша жүргізіледі:

1.«Қазіргі экономиканы цифрландыру»-нақты сектордағы нақты жобалардан тұратын прагматикалық бастауды қамтамасыз ету;

2.Экономиканың қазіргі салаларын, мемлекеттік құрылымдарды цифрландыру және оларды технологиялық қайта жабдықтау жобаларын іске қосу және цифрлық инфрақұрылымды дамыту.[1,19б.]

2021 жылғы зерттеу нәтижелері бойынша Қазақстан Республикасы өткен жылғы рейтингпен салыстырғанда 7 тармаққа көтеріліп, 35-орынды иеленді. Қазақстан Португалия (36 орын), Индонезия (37 орын), Латвия (38 орын), Испания (39 орын), Словения (40 орын), Үндістан (43 орын), Ресей (45 орын), Түркия (51 орын) сияқты елдерден алда келеді.

2022жылы Қазақстан рейтингтің барлық факторлары бойынша өз позициясын жақсартты.

«Үкіметтің тиімділігі» факторы бойынша Қазақстан өз позициясын 8 тармаққа жақсартып, 21 орынға тұрақтады. Жақсару барлық 5 субфактор бойынша позициялардың артуымен түсіндіріледі, атап айтсақ: «Мемлекеттік қаржы»—19 орын, «Салық саясаты»—5 орын, «Институционалдық орта»—46 орын, «Бизнес туралы заңнама»—25 орын және «Қоғамдық құрылыс»—29 орын.

«Бизнестің тиімділігі» факторы бойынша Қазақстан позициясының 6 тармаққа—28 орынға дейін жақсарғаны байқалады. Осы фактор аясында 4 субфактор бойынша көрсеткіштер жақсарды. Қазақстанның «Еңбек нарығы» субфакторы бойынша позициясы—20 орын, «Қаржы»—46 орын, «Менеджмент практикасы»—13 орын, «Қатынастар мен құндылықтар»—23 орын.

«Экономикалық қызмет» факторы бойынша Қазақстан үш позицияға көтеріліп, 45-орынға ие болды. Жақсару барлық бес субфактор бойынша позициялардың артуымен түсіндіріледі: «Ішкі

экономика»—37-орын, «Халықаралық сауда»—58-орын, «Сыртқы инвестициялар»—47-орын, «Жұмыспен қамту»—24-орын және «Бағалар»—13-орын.

«Инфрақұрылым» факторы бойынша Қазақстан төрт позицияға көтеріліп, 47-орынды иеленді. Үш субфактор бойынша позицияларды көтеру жақсы нәтиже көрсетті: «Базалық инфрақұрылым»—25-орын, «Ғылыми инфрақұрылым»—57-орын, «Денсаулық сақтау және қоршаған орта»—55-орын.

Респонденттердің пікірінше, Қазақстан Республикасы экономикасының неғұрлым тартымды бес факторының қатарына қолайлы бизнес-орта (респонденттердің 60%-ы), экономиканың серпінділігі (46,4%), қаржылық жағдайға қолжетімділік, саясаттың тұрақтылығы мен болжамдылығы (42,7%) және салық жүйесінің бәсекеге қабілеттілігі жатады (40,9%).

Бұған дейін Boston Consulting Group Sustainable Economic Development Assessment 2021 (08.06.2021 ж) жаңартылған зерттеуі шеңберінде Қазақстан экономикасының экономикалық орнықтылық, инфрақұрылым сапасы, мемлекеттік институттар мен қызметтер сияқты көрсеткіштері бойынша бағалауын арттырды.

2022 жылы IMD (Institute of Management Development) швейцариялық бизнес-мектебі, мемлекет қызметін, бизнес-модельдерді және жалпы қоғамды трансформациялауға бағытталған цифрлық технологияны енгізу және зерттеу деңгейі бойынша әлем елдеріне талдау және саралау жүргізетін алғашқы әлемдік цифрлық бәсекеге қабілеттілік рейтингін (World Digital Competitiveness Ranking) жариялады.

Рейтинг 3 фактордан тұрады:

1) «Білім»-технологияларды зерделеу және ашу үшін қажетті материалдық емес инфрақұрылымды көрсетеді;

2) «Технологиялар»-цифрлық технологиялардың даму деңгейін сандық жағынан бағалайды;

3) «Болашаққа дайындық»-экономиканың цифрлық трансформацияға деңгейі мен дайындығын бағалайды.

Әр факторға 3 қосалқы фактор және 54 индикатор кіреді. 2022 жылғы рейтингке екі жаңа көрсеткіш қосылды: «Киберқауіпсіздік саласындағы үкіметтің әлеуеті» және «Заң бойынша құпиялылықты қорғау».

Аталған мәлімет бойынша 2022 жылы Қазақстан IMD-2022 Цифрлық бәсекеге қабілеттілік рейтингінде 36-орынға ие болды.[2].

Қазіргі уақытта «цифрландыру» экономиканың өнімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін арттырудың қуатты құралы бола алатындығын көрсетті. Бұл барлық елдер, әсіресе дамушы елдердің қоғамды кеңінен ақпараттандыруға және бизнес-процестерді тиімді цифрлық өзгертуге бағыттаса, ұлттық экономиканың өсуіне серпіліс жасау мүмкіндігіне ие екендігін білдіреді.

Экономиканы цифландырудың екі жағы бар: бір жағынан, бұл өндіріс құрылымында және жалпы экономикада қоғамдағы сапалы өзгерістер түріндегі ықтимал тәуекелдерді тудырады, шығындарды азайту үшін тиімді шаралар қабылдауды талап етеді. Екінші жағынан цифрландыру үдерісі прогрессивті мүмкіндіктерге негізделген тәуекелдерді азайту тетіктерін ұсынады. Сондай-ақ жаңа жұмыс орындарын құруға ғана емес, сандық технологияларды қолдануға негізделген әлеуметтік мінез-құлықтың жаңа нормаларының қалыптасуына ықпал етеді.[3].

Цифрлық экономика ұзақ мерзімді перспективада микро, мезо, макродеңгейлердің әлеуметтік-экономикалық жүйелері дамитын векторды белгілейді, бұл цифрлық трансформация процестерін зерттеуді және жан-жақты талдауды қажет етеді. Бұрын жеке инновациялық компаниялар үшін басымдық болып табылатын цифрлық трансформация бүгінде жаппай құбылысқа айналды, және онымен байланысты жобалар тек жеке компаниялардың ғана емес, сонымен қатар аймақтар мен елдердің жетістіктері үшін өте маңызды.

Әдебиет

1. А.Карипова, А.Сейфолла. Цифрлық экономика жаһанданудың жаңа даму бағыты ретінде: шетелдік тәжірибе//Экономика и статистика №4.Нур-Султан 2022.- 42 б.

2. «Цифрлық Қазақстан»:2021,2022 жылдың қорытындысы//<https://7kun.kz/cifrlly>

3.Сандық технологиялар дәуіріндегі экономикалық өркендеу//<https://7kun.kz/sandy-tehnologiyalar>

ӘОЖ 33.338

Экономиканы мемлекеттік реттеудің шетелдік тәжірибесі

Календарова К.А., магистр, оқытушы,
«Болашақ» университетінің жоғары колледжі,

Райымбекова А.Т., э.ғ.к.,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

Изучение опыта ценообразования и ценового регулирования в зарубежных странах позволяет понять его правомерность и направленность, использовать полученные знания при формировании ценового механизма экономики Казахстана в период перехода к рынку. Они обрели независимость раньше нас, и их экономика имеет много особенностей, и знать механизм ценообразования зарубежной развитой страны не является преимуществом. Поэтому ниже мы

остановимся на моделях ценообразования и регулирования цен в этих странах.

Abstract

Studying the experience of pricing and price regulation in foreign countries allows us to understand its legitimacy and direction, and to use the knowledge gained in the formation of the price mechanism of the economy of Kazakhstan during the transition to a market economy. They gained independence before us, and their economy has many features, and it is not an advantage to know the pricing mechanism of a foreign developed country. Therefore, below we will focus on pricing models and price regulation in these countries

Нарықтық экономикасы дамыған әртүрлі елдердегі экономиканы мемлекеттік реттеу тәжірибесі.

Шет елдер тәжірибесін ғылыми қорытындылау қажеттілігі келесі жағдайлар бойынша түсіндіріледі: біріншіден, экономиканы мемлекеттік реттеудің қағидалары мен жүйесінің тұжырымдамалы негізін, түбірін анықтауға мүмкіндік туады, екіншіден, аралас экономиканың жалпы заңдылықтарын анықтау мүмкіндігі туады, және де бұл Қазақстан жағдайында мемлекеттік реттеудің механизмдерін түйістіруге мүмкіндік жасайды, үшіншіден, мұндай толықтыру мемлекеттік реттеудің нәтижелерін салыстырып талдауға, әлемдік шаруашылық процеске республиканың араласу мөлшерін ескере отырып, реформаларды дұрыс жолмен жүргізуге мүмкіндік береді.

Әлеуметтік –экономикалық процестерге мемлекеттің араласу тәжірибесін үйренуден шығатын қорытынды: көптеген алдыңғы қатарлы елдерде экономиканы мемлекеттік реттеудің негізгі құралдары ретінде халық шаруашылығы дамуының мақсаттары мен басымдылықтарын анықтау, болжау мен жоспарлау, бағдарлама жасау қарастырылады. Сыртқы, ішкі және оларға сәйкес факторлардың біртіндеп шиеленісуі, мемлекет тек ғылыми негізделген экономикалық мақсаттарға жетуде, әрқашан тарихи жағдайды ескеруді талап етеді. «Ұлы дағдарыс жылдары» жылдары алдыңғы қатарлы капиталистік елдердің нарықтық экономиканың өзін-өзі толық реттей алмайтындығына көздері жетті және де туындаған қиындықтарды уақытында шешу тек әлеуметтік экономикалық өмірге мемлекеттің араласуымен жүзеге асатынын түсінді.

Капиталистік елдерде бағдарламалаудың алғашқы кезеңдерінде экономиканы басқарудың салааралық қағидасы қолданылды. Францияда, Швецияда, Жапонияда, ФРГ және тағы басқа мемлекеттерде дайындалған салааралық бағдарламалар барлық шешуші экономикалық салаларды қамтиды және олардың дамуын маңызды және тұтастай болжауда үлкен рөл атқарады. 80-жылдың басында АҚШ-та мұндай бағдарламалар 200-ге жуық болды. Бұлардың ішінде энергияны үнемдеу, космостық зерттеулер, аймақтық даму

басты орын алды. Бұл бағдарламаларды жүзеге асыру барысы халықаралық байланыстарды күшейтуге бағытталған мемлекеттік шараларды қажет етті. Сондықтан АҚШ-та 20 жыл бұрын орталық экономиканы басқару органдарының аймақтық филиалдары құрылған, тиісті аймақтық Комиссияны міндетті бағдарламаларды жүзеге асыруға байланысты ұйымдастырушылық мәселелерін шешу болып табылған. Бұшл тәжірибе біздің жағдайға пайдалы болар еді. Нарықтық жүйеге көшуге байланысты эйфория халық шаруашылық мәселелерін тиімді шешу жолдарын кейінге қалдырады.

Францияда, Жапонияда, Түркияда және т.б. елдерде ағымдағы, орта мерзімдегі жоспарлаудың ғылыми, әдістемелік және ұйымдастырушылық мәселелерін арнайы мемлекеттік органдар шешеді. Францияда бұл қызметті Жоспарлау бойынша бас Комиссариат жүргізеді. Жапонияда Экономикалық жоспарлау басқармасы мен Аймақтық кешенді даму департаменті және т.б. жүргізеді. Ұзақ мерзімді экономикалық дау және күрделі жұмсалымдар аясының құрылымдық саясатымен қатар өндірістің аймақтық орналасуының ұзақ мерзімдік мақсаттарын белгілеу Жапонияның экономикасын жоспарлаудағы мықты жағы деп саналады.

Германияда экономиканы реттеу біраз басқаша, мұнда көбінесе бәсекелестікті қорғауға, мемлекеттің антимонополиялық және бақылау қызметін нығайтуға, нарықтағы ірі кәсіпорындардың қосылуына тыйым салуға, жоспарлар мен бағдарламалардың әлеуметтік қызметін кеңейтуге көңіл бөлінуде. Шаруашылық жүргізуде мыналарға назар аудару керек:

Біріншіден, бұл жерде тиімді макроэкономикалық саясатты дұрыс негіздеу және қолдау болып отыр. Оны жүзеге асыру бағаларды ырықсыздандыру және сыртқы сауда үшін негіз дайындау мақсатында реструктивті вариантын (өндіріс пен экспортты тежеу) тұрмысқа жүргізуден басталды.

Екіншіден, ұлттық капиталмен салыстырғанда шетел капиталын тартуға артықшылық берілмеуге тиіс. Мұның себептері мынадай:

а) шетел капиталы ақыр аяғында белгілі бір ел үшін екі есе қымбатқа түседі;

ә) шетел көмегі көбіне екі ұшты мағынаға ие.

Үшіншіден, “қалған дүниеден көмек емес, сауда мен айырбас керек” деген қағиданы басшылыққа ала отырып, шетелдік нарықты ашып, дамыту қажет.

Қытай Халық Республикасында экономиканы мемлекеттік реттеу тәжірибесі белгілі бір қызығушылық туғызады. 70-жылдардың соңында ҚХР-да басталған экономикалық реформалардың алғашқы қорытындыларына жасалған талдау негізінде бірқатар тұжырымдамалар жасалған, бұл тұжырымдамалар, социалистік тауарлы экономиканы, социализмнің бастапқы сатысын, меншіктің

мемлекеттік, қоғамдық және жеке түрлерін пайдалану және т.б. проблемаларды қамтиды. Қытай компартиясының шешімдеріне сәйкес жоспарлы тауарлы экономика болып табылатын экономикада реформалаудың басты бағыты “нарыққа бағыт ұстанған микродеңгейде бақылауға болатын социалистік экономиканы құру” болып табылатыны көрстеледі.

Шет елдерде нарықтық экономикасымен қоса кәсіпорын және фирмалардың жоспары маңызды роль атқарады. Біздің ойымызша республикадағы қазіргі жағдайда, шетелдік өндіріс сфераларын жеңідікпен несиелеу және осы несиелердің тиімді пайдалануға бағытталған мемлекеттің бақылау қызметтерін күшейту тәжірибесін қолданған жөн.

Егер, мемлекеттік реттеудің тұжырымдамасы барынша айқын анықталған болса, онда осы қызметті жүзеге асырудың механизмдері туралы сұрақ туындайды. Оған болжау мен индикативтік-реттеуші жоспарлауды; қаржылық-бюджеттік, салықтық, ақша-несие, баға, кедендік-салықтың, мөлшерлі-тарифтік, әкімшілік-құқықтық және нарықтық реттеулерді жатқызуға болады. Әрине, бұл механизмдерді әрқайсысының өз қолдану әдістері бар.

Бағаны және табысты реттеу саясаты. Фискалдық және несие саясаты көп жағдайда баға мен табыстарды реттеудің құралы бола алмайды. Сондықтан мемлекет барынша түкелей әсер ету құралдарын қолдануға тырысады. Осы мақсатта мемлекет баға мен табыстардың өсуінің жоғарғы шегін белгілейді, кейде олардың өсуіне тыйым салынады. Дегенмен тікелей шектеулер табыстың пайда немесе дивиденд сияқты түрлеріне тартылмайды.

Нарыққа өту жағдайында қысқа мерзімді реттеулер бағаның шамадан тыс өсуімен күрес немесе инфляцияны тоқтату үшін қолданылады. Қысқа мерзімді реттеудің бұндай бағыты дефляциялық сасат деп аталады.

Шет елдердегі баға белгілеу мен бағаны реттеу тәжірибесін зерттеу, оның заңдылығы мен тенденциясын түсінуге, Қазақстан экономикасының нарыққа өту кезіндегі баға механизмін қалыптастыруда алған білімді пайдалануға мүмкіндік береді. Олар тәуелсіздігін бізден бұрын алған және олардың экономикасы көптеген ерекшеліктерге ие, сонымен қатар шет дамыған елдердің баға белгілеу механизмін білу артықшылық етпейді. Сондықтан төменде даыған елдердегі баға белгілеу мен бағаны реттеу үлгілеріне тоқталмақшымыз.

Алпауыт ел АҚШ- тағы баға белгілеу мен баға реттеуге келер болсақ, АҚШ- та 70- жылдары көтерме және бөлшек сауда бағалары қарқынды түрде өсті. Инфляция деңгейі жоғарылай берді. Мемлекеттің жасаған алғашқы қадамы осы инфляцияны бағаны тура реттеу арқылы жеңу болды.

Әдебиет

1..Джеймс Э. Андерсон, Мемлекеттік саясат / Э. Джеймс.- 8-басылым.- Нұр-Сұлтан: "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдық қоры, 2020.- 448б.- (Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық)

2.Сейсенбаева Ж.М., Экономиканы ақша-несиелік реттеу: Оқу құралы / Ж.М. Сейсенбаева, Н.Т. Кальбаева.- Қарағанды: ТОО "Medet Group", 2019.- 280 с.

3.Бердібаева Ә.Қ., "Қазақстан Республикасы қаржы органдарының қызметін жетілдіру мәселелері" пәні бойынша: Әдістемелік нұсқау / Ә.Қ. Бердібаева.- Алматы: Қазақ университеті, 2020ж.- 67б.

ӘОЖ 336.64; 334.012.64

Өңірдегі шағын және орта бизнестің дамуы және оны дамытудың заманауи мәселелері

Қалжанова А.Қ., магистрант,
ғылыми жетекшісі– Бекетова К.Н.,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда
университеті, Қызылорда қаласы

Қазіргі уақытта әлемдік дағдарыс жағдайында экономиканың шағын және орта бизнес сияқты салаларына көбірек көңіл бөлінуде. «Қазақстан – 2050» Стратегиясында атап көрсетілгендей, дамыған шағын және орта бизнес – республика халқының басым бөлігінің әлауқатының деңгейін арттырудың кепілі, ұлттық экономиканы нығайту мен дамытудың кепілі. [1]

Соңғы жылдары Қызылорда облысында ұмыс істеп тұрған шағын және орта бизнес субъектілерінің санының айтарлықтай өсуі байқалады. Оны шағын және орта бизнесті дамытудың негізгі драйвері цифрландырумен байланыстыруға болады. Яғни, интернетті пайдаланатын ұйымдар санының артуы. Ұлттық статистика бюросының мәліметі бойынша, бір жыл ішінде олардың саны 16,3%-ға өскен, бұл саланы цифрландырудың маңыздылығын көрсетеді. Ұлттық статистика бюросының мәліметі бойынша 2023 жылдың 1 қазанында Қазақстанда 2,2 млн субъект тіркелген. Ең үлкен үлес көтерме және бөлшек сауда, автомобильдер мен мотоциклдерді жөндеу (35,9%), қамтамасыз ету басқа да қызмет түрлері (15,4%), сондай-ақ ауыл, орман және балық шаруашылығы (14,4%). Бұл ретте жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілерінің саны бір жылда 20,2%-ға өсіп, 2 миллионнан астам бірлікті құраған. Осылайша, еліміздегі кәсіпкерлік белсенділік деңгейі – тіркелгендер санынан белсенді ШОБ субъектілерінің үлесі – 91% құраған.

Шағын және орта бизнес экономиканың «тұңғыығы» болып табылады. Ұлттық экономика министрлігінің мәліметі бойынша Қазақстан Республикасында 2022 жылы ел экономикасындағы шағын және орта бизнес үлесі 33%-ды құраған. Шағын және орта кәсіпкерлік Қазақстандағы барлық жұмыспен қамтудың 44%-ын қамтамасыз еткен. Әрине, көрсеткіштер - айтарлықтай перспективалы. Болашақта мемлекет шағын және орта бизнес үлесін Қазақстан Республикасының жалпы ішкі өнімінің 50%-ға дейін арттыруды жоспарлап отыр. [2]

Шағын және орта бизнесті қаржыландыруға мемлекеттің қатысу үлесі жоғары. Шағын және орта бизнес субъектілерін екінші деңгейлі банктерден қаржыландыруда. Соңғы бес жылда шағын және орта бизнесті несиелендіру өсті, бұл негізінен мемлекеттік бағдарламалар мен бюджеттік субсидиялар болып табылады. «Қазақстан – 2050» стратегиясында көрсетілген шағын және орта бизнеске арналған мақсаттардың көпшілігі іске қосылды. Кәсіпкерлікті қолдаудың мемлекеттік бағдарламалары көп. Кейбіреулері шын мәнінде бизнестің аман қалуына және кейбір жетістікке жетуіне көмектеседі.

Шағын және орта бизнестің проблемаларына тоқталсақ қазіргі уақытта әртүрлі факторларға байланысты:

1. Шағын және орта бизнеспен айналысатын азаматтардың менталитеті. Әдетте, халықтың кәсіпкерлік қызметке деген дұрыс көзқарасы әлі қалыптаспаған. Көпшілігі кәсіпкерлікті өз бизнесінің даму болашағын көрмей, қаржылық жағдайын жақсарту мәселесі ретінде қабылдайды. Бұл шағын және орта бизнес өкілдерінің арасынан көптеген азаматтардың өз кәсібін заман талабына сай таңдаған бағытта дамытпайтынына әсер етеді және бұл кәсіпкерлік табыстың қажетті шарты болып табылады.

2. Шағын және орта бизнеспен айналысатын адамдар арасында кәсіпкерлік мәдениет пен арнайы білімнің жоқтығы. Заманауи білім беру жүйесі халықты кәсіпкерлік мәдениетке және бизнесті бастау дағдыларына оқытудың әртүрлі нысандарын қамтамасыз ететініне қарамастан, шағын және орта бизнес өкілдерінің көпшілігі мұны фактор деп санамай, осы саладағы мәдени деңгейін жоғарылатпауды жөн көреді. Кәсіпкерлер арасында арнайы білімнің және тиісті мәдениет деңгейінің жоқтығы бизнесті дамытуға ықпал етпейді және кәсіпкерге барлық қолда бар әлеуетті таңдаған бағытында пайдалануға мүмкіндік бермейді.

3. Ішкі және сыртқы факторлардың, әлемдік экономикалық үрдістердің, дағдарыс құбылыстарының әсерінен туындаған отандық экономикадағы тұрақсыздық. Жаһандық дағдарыс ұлттық экономикаға кері әсерін тигізуде: шағын және орта бизнеске құйылатын инвестиция қысқаруда, кейбір аймақтарда кәсіпкерлікті дамытуға қаражат бөлінбейді. Әдетте, шағын және орта бизнестің көпшілігі тұрақсыздығы мен дамымауы салдарынан әлемдік экономикалық дағдарыстың жағымсыз үрдістеріне төтеп бере алмайды.

4. Қазақстан халқының басым бөлігінің несиелік төлем қабілетсіздігі және т.б. Бұл фактор Қазақстан халқының басым бөлігінің кәсіпкерлік саласында ерекше мәдениеттің жоқтығынан және басқа да бірқатар себептерден кәсіпкерлердің несие ресурстарын ұтымды бөле алмайды. Шағын және орта бизнес өкілдері өздерінің қаржылық мүмкіндіктерін бағаламай «қолайсыз несие портфелін» қалыптастырады, бұл оларға банк құрылымдарымен ақша-несие қатынастарына одан әрі қатысуға мүмкіндік бермейді. Несие арқылы қосымша қаржы ресурстарын алу мүмкіндігінің болмауы белгілі бір кәсіпкердің кәсіпкерлік ісінің жағымсыз нәтижесіне әсер етеді.

5. Кәсіпкерлікті қолдаудың өңірлік бағдарламаларының болмауы және басқа да факторлар. Республикалық деңгейде қазіргі уақытта шағын және орта бизнес өкілдерін қолдауға арналған нормативтік-құқықтық база әзірленді. Дегенмен, өңірлік деңгейде нормативтік қолдаусыз шағын және орта деңгейде перспективалық жобалардың көпшілігін жүзеге асыру мүмкін емес.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, қазіргі заманғы кәсіпкер кезігуі мүмкін проблемалардың барлық спектрін келесі топтарға бөлуге болады:

- несиелік және инвестицияларды қолдау мәселелері;
- республикалық және аймақтық қаржыландыру проблемалары;
- бизнесті ұйымдастыру және дамыту мәселелері;
- материалдық-техникалық және құқықтық қамтамасыз ету мәселелері және т.б. [4]

Осыған байланысты қазіргі уақытта шағын және орта бизнесті дамытуды қолдау үшін келесі шаралар қажет:

1. Қазақстан азаматтарының жаңа шағын және орта бизнесті құруы үшін жағдай жасау. Бұл мақсатқа жету үшін өңірлік деңгейде азаматтардың кәсіпкерлік бастамаларын сауатты және нақты нормативтік-құқықтық базамен қамтамасыз етілген қолдау шараларын қарастыру қажет.

2. Шағын және орта бизнес саласына шетелдік инвесторларды тарту. Осы мақсатқа жету үшін кәсіпкерліктің субъектісі ретінде ғана емес, сонымен қатар республика халқының басым бөлігі үшін қажетті тұтынушы ретіндегі экономиканың ең танымал салаларындағы кәсіпкерлік бастамаларды қолдау қажет. отандық бизнес өнімдері.

3. Білім деңгейін және кәсіпкерлік мәдениеттің даму деңгейін арттыруға жағдай жасау. Осы мақсатқа жету үшін бизнес өкілдерін халықтың осы санатындағы олардың кәсіпкерлік және қаржылық сауаттылық деңгейін арттыруға қызығушылық тудыратын қажетті ақпаратпен қамтамасыз ету шараларын қарастыру қажет.

Осылайша, қазіргі уақытта өңірде шағын және орта бизнесті дамыту үшін барлық жағдай жасалған, Бірақ бизнес секторы қалыптаспағандығы, кәсіпкерлік секторды қаржыландыруға

қолжетімділіктің шектеулілігі, бизнеске теріс әсер ету климаты, адам ресурстары мен өткізу нарығының проблемалары және т.б. осының бәрі осы саладағы бірқатар проблемалардың себебі болып табылады.

Әдебиет

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. «Қазақстан – 2050» СТРАТЕГИЯСЫ, 14 желтоқсан. - Астана: Аққорда, 2012.

2. Жарылқасынова А.Қ. Қазақстанның экономикалық стратегиясының дамуы. ДСҰ-ға кіру – әлемдік экономикаға интеграция // ҚАЕУ хабаршысы. - 2015. - No - 28–33 б.

3. Тоқсанова А.Н. Қазақстан Республикасындағы шағын кәсіпкерлікті басқару жүйелерінің дамуы // Вестник КазНУ. Экономикалық қатар. - Алматы. - 2012. - No 1. - 102–105 б.

4. Хамитова, Д.М. Қазақстан Республикасындағы шағын және орта бизнесті дамытудың заманауи мәселелері / Д.М.Хамитова, А.Б.Фаткуллина. — Мәтін: дереу // Жас ғалым. — 2019. — No 17,1 (255,1). — 28-29 б. — URL: <https://moluch.ru/archive/255/58578/> (кіру күні: 29 қараша 2023 ж.).

ӘОЖ 339.92:314

Жаһандану процестерін дамыту контекстіндегі цифрлық экономика

Сағынаева М.С., магистр, аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

Статья посвящена теоретическим подходам, отражающим суть концепции «цифровой экономики» как одной из моделей постиндустриального развития общества. Неотъемлемым элементом исследования является и понятие «технологий», являющихся важнейшим продуктом цифровой экономики.

Abstract

The article is devoted to theoretical approaches reflecting the essence of the concept of the "digital economy" as one of the models of post-industrial development of society. An integral element of the research is the concept of "technologies", which are the most important product of the digital economy.

Интернетте болып жатқан барлық экономикалық транзакциялар цифрлық экономикамен байланысты, сондықтан бұл барлық экономикалық транзакциялар үшін бірыңғай жиынтық термин. Ол сондай-ақ Веб-экономика немесе интернет-экономика сияқты әртүрлі атаулармен белгілі. Біз білетіндей, әлем үнемі өзгеріп отырады. Технологияның пайда болуымен және жаһандану үдерісімен әлемде цифрлық және дәстүрлі экономикамен цифрлық трансформация жүріп жатыр.

Цифрлық экономика адамдар, кәсіпорындар, құрылғылар, деректер және процестер арасындағы күнделікті миллиардтаған онлайн байланыстардан туындайтын экономикалық қызмет ретінде анықталады. Басқаша айтқанда, бұл сандық және есептеу технологияларына негізделген цифрлық технологияларға бағытталған экономика деп айта аласыз. Осылайша, цифрлық экономиканың нақты анықтамасы жоқ. Осылайша, ол Интернет және басқа да цифрлық коммуникациялық технологиялар қолдайтын, атап айтқанда іскерлік, экономикалық, әлеуметтік және мәдени қызметті қамтитын қызметті қамтиды.

Қазіргі әлем мұндай құбылысқа бірден келмейтінін атап өткім келеді, цифрлық экономика ғаламдық экономикада тауарлар мен қызметтерді өндіру, бөлу, айырбастау және тұтыну процесінде қаржылық және экономикалық қатынастарды қалыптастыра отырып, Интернет, мобильді немесе электрондық құрылғылар желісінде технологиялық платформаларды пайдалануға негізделген әлемдік экономиканың постиндустриалды дамуының бір үлгісі болып табылады нарықтар [3]. Экономикалық дамыған елдерде постиндустриалды қоғам теориясы өткен жылдардағы теориялық мұра негізінде қалыптасты. Постиндустриалды жағдайда ақпарат, Білім және ғылым дамудың негізгі драйверлеріне айналды. Цифрлық экономика әлемдік экономиканың инновациялық дамуының, сондай-ақ қазіргі қоғамның даму парадигмаларының бірі болып табылады (сурет).

Сурет. Ғаламдық контекстегі ақпараттық экономиканың ғылыми идеялары мен императивтерінің генезисі

Сондықтан біз "Цифрлық экономика" терминін жаңа экономика парадигмасын қалыптастырудың әртүрлі бағыттарын қарастыру арқылы барынша кең және кеңінен анықтауға болады деп санаймыз. Бұл бағыттардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын түсіну маңызды. Ең алдымен, барлық ағымдардың "ақпараттық қоғам" деп аталатын бір ортада қатар өмір сүретінін және дамитынын атап өткім келеді. "Ақпараттық қоғам" термині алғаш рет Жапонияда 1960 жылдардың басында пайда болды.

Бұған дейін, 1959 жылы американдық әлеуметтанушы Д.Белл "Постиндустриалды қоғам" терминін тауар өндіру сатысынан қызмет көрсету қоғамына өткен қоғамға сілтеме жасау үшін қолданған [5].

Қоғамдарды жалпы жүйелер теориясы шеңберінде күрделі жүйелер ретінде сипаттауға және талдауға болады. Қоғам жүйесі ішкі жүйелердің жиынтығынан тұрады. Олардың ішінде экономикалық, саяси және мәдени ішкі жүйелер жиі айтылады.

Мұндай қарым-қатынасты ұйымдастыру бұрын болмаған өзара тәуелділік желісін құра отырып, ақпараттық – коммуникациялық технологиялардың (бұдан әрі-АКТ) көмегімен көлденеңінен енеді және осылайша ақпараттық қоғам пайда болады, яғни акт арқасында өз мақсаттарын неғұрлым ұтымды жүзеге асыратын адамдар.

Цифрлық экономиканың үш негізгі компоненті бар:

1. электрондық бизнес
2. электрондық бизнес инфрақұрылымы
3. электрондық коммерция

Қазіргі уақытта Цифрлық платформалардың үлкен өсуі және олардың біздің күнделікті өмірімізге әсері байқалады.

Тұтынушылардың көпшілігіне Facebook, Twitter, Instagram және YouTube сияқты басқа да танымал веб-сайттарды қамтитын әлеуметтік медиа әсер етеді.

Сандық экономиканың мысалдары

- Airbnb-онлайн брондау.
- Amazon / EBay Нарығы.
- Netflix-тұтынушыларға сериалдар мен фильмдерді Интернет арқылы сатып алуға мүмкіндік береді.
- Электрондық коммерция сайты-мысалы, экономикаға көмек, экономиканы қайта қарау үшін электронды кітаптар Сату.

Цифрлық экономиканың дамуы арқасында адам алдында ашылатын жаңа мүмкіндіктер, бұл, әрине, әрбір қызмет саласында жаңа мүмкіндіктер ашатын оң өзгерістер. Цифрлық технологияның дамуымен тұтынушы тапсырыс берілген қызметтерді тезірек ала алады, сонымен қатар ақшаны үнемдей алады, өйткені интернеттегі бағалар көбінесе офлайн бизнес ұсынатындардан төмен болады.

Сандық экономиканың артықшылықтары:

- Орта тап өкілдерінің санын көбейту және әлеуметтік теңсіздікті жеңу;
- Еңбек өнімділігінің өсуі;
- Жаңа жұмыс орындарының пайда болуы;
- Бәсекеге қабілетті компаниялар санының артуы;
- Өндіріс шығындарын азайту.

Бұл цифрлық экономиканың барлық жағымды жақтарынан алыс. Олардың көпшілігі бар және олардың барлығы адамның нақты қызмет саласына байланысты.

Сандық экономиканың кемшіліктері:

* "Сандық алшақтық". Бұл цифрлық білім берудегі теңсіздікті білдіреді, өйткені Цифрлық өнімдер мен қызметтерге барлық адамдар қол жеткізе алмайды, бұл олардың әл-ауқатына тікелей әсер етеді;

- Хакерлердің қоқан-лоққылары. Өз клиенттерінің жеке деректерін қорғау үшін қауіпсіздік жүйесін мұқият құру қажет, бірақ мұндай мүмкіндік әр бизнестен алыс;

- Жұмыссыздықтың өсуі. Жаңа онлайн қызметтердің пайда болуымен еңбек нарығында кейбір кәсіптер немесе тіпті бүкіл салалар біртіндеп жоғала бастайды;

- Көптеген сарапшылар мұндай прогресс банк жүйесінің жойылуына әсер етеді және бұл 10-15 жылдан кейін болады деген пікірде. Мұндай жағдай цифрлық өнімдердің қарқынды дамуы аясында мүмкін;

- Адам интернетті белсенді қолдана бастағаннан кейін сауалнамаларға жеке деректерді енгізуі керек. Жаһандық ауқымда адамдар туралы ақпаратты олардың мінез-құлқына әсер ету үшін пайдалану "цифрлық құлдық" деп аталады.

Қазақстанның цифрлық экономикасы туралы айта отырып, мұнда технологиялардың үш негізгі тобын ажыратуға болады:

1. Жақын болашақ;
2. Біртіндеп енгізіледі;
3. Серпінді.

Әдебиет

1. Кудина М. В. Социально-гуманитарное образование в экономике знаний / М. В. Кудина, М. А. Сухарева // Государственное управление. Электронный вестник. – М. : МГУ, 2017. – № 65. – С. 5-8.

2. О Стратегии развития информационного общества в РК «Информационный Казахстан – 2020»: указ Президента РКот 8 ноября 2013 г. № 464. – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz>

2. Dahlman C., Mealy S., Wermelinger M. Harnessing the Digital Economy for Developing Countries, OECD, Paris 2016. – Mode of access: <http://www.oecd-ilibrary.org/docserver/download/4adffb24-en.pdf>

ӘОЖ 339:9:338,1

Цифрлық экономика және жаһандану мәселелері

Есенов Нұрахат, Ф-20-1 оқу тобының студенті,
ғылыми жетекшісі– Сағынаева М.С., магистр, аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

В статье рассмотрены основные тенденции, наблюдаемые в мировой экономике. Проанализировано влияние перехода Казахстан к цифровой экономики. Перечислены факторы и причины, приводящие к глобализации мировой экономики. В частности, акцентировано внимание на его преимущества и недостатки. В отдельности, рассмотрено проблемы глобализации для казахстанской экономики и способы, которые могут их устранить.

Abstract

The article discusses the main trends observed in the global economy. The impact of Kazakhstan's transition to the digital economy is analyzed. The factors and reasons leading to the globalization of the world economy are listed. In particular, attention is focused on its advantages and disadvantages. Separately, the problems of globalization for the Kazakh economy and the ways that can eliminate them are considered.

Қазіргі әлемді адамдар қоғамының өмірін бірнеше рет жеңілдететін ақпараттық технологияларды белсенді қолданбай елестету мүмкін емес [1]. Экономиканың негізгі міндеті-адамдардың қажеттіліктері қанағаттандырылатын тауарларды құру. Цифрлық экономиканың мақсаты-қоғамның жаңа қажеттіліктерін

қанағаттандыратын ақпараттық және басқа да инновациялық тауарларды құру.

Дәл осы себепті цифрлық экономика тақырыбындағы ғылыми зерттеулер өзектіліктің жоғары деңгейіне ие, өйткені олардың көмегімен ғылыми-техникалық революцияның және оның қызмет өнімдерінің қарқынды өсуінің нәтижелерімен байланысты адамдар өмірінің жаңа кезеңі дамуда. Сонымен қатар, әлемдік экономиканы цифрландыруды өзектендіру жаһандану үдерісімен байланысты, бұл осы үрдістің жеделдеуіне әкеледі.

Цифрлық экономиканың дамуы ақпараттық технологиялар мен инновациялар саласының ілгерілеуімен ғана емес, сонымен қатар жаңа жұмысшы мамандықтар, кәсіптер мен кадрлар құрылатын еңбек нарығының жетілдірілуімен де байланысты. Осыған байланысты қоғамның тез қалыптасу процесі жүріп жатыр, онда бір жұмыс аз төленеді, ал жаңа кәсіптер шағын және орта кәсіпорындардың ТОП-менеджерлері деңгейінде жеке табыс алуға мүмкіндік береді.

Цифрлық экономиканың дамуы әлемнің барлық елдерінде, соның ішінде Қазақстанда да байқалады. Мысалы, цифрлық экономикаға көшу шеңберінде ҚР Ұлттық экономикасын дамытудың мемлекеттік бағдарламаларына сәйкес мынадай стратегиялық мақсаттар қойылады [1]:

- қоғамның цифрлық экономика қызметіне тартылуының өсуі;
- ақпараттық технологияларды және цифрлық экономика субъектілерінің өзара іс-қимылын дамытатын нарықтық инфрақұрылым құру;
- "азаматтар – мемлекет-бизнес" субъектілерінің өзара іс-қимылы кезінде шығындарды азайту;
- экономиканың бәсекеге қабілеттілік деңгейін арттыру.

Экономиканың жаһандану мәселелері мен проблемаларына жақындаған кезде, бұл тақырып экономистерді, саясаткерлер мен кәсіпкерлерді талқылау үшін маңызды екенін атап өткен жөн. Егер бұрын бизнес өзін тек жергілікті ішкі нарықпен шектесе, қазір оның санасы-өткізу нарықтары олардың бәсекеге қабілеттілік деңгейі жоғары болуы мүмкін көрші елдерде де бар. Егер бұрын өз елдерінің банктік реттеушілері ұлттық бағалы қағаздар нарығын бақылайтын болса, қазір көптеген адамдар ақша-несие саясатының векторы барлық жергілікті қаржы нарықтарына, соның ішінде жергілікті қор биржаларына әсер ететінін түсінеді. Осы қарапайым себеппен әлемдік экономиканың жаһандануы қазіргі экономикалық ғылымды талқылаудың негізгі бағытына айналууда, өйткені ол экономиканың да, қоршаған әлемнің де дамуының негізгі аспектілерін қалыптастырады. Оның көмегімен әлемнің көптеген елдерінің цифрлық экономикаға көшу тенденциялары пайда болды.

Сонымен қатар, әлемдік экономиканы жаһандандыру мәселесі біздің нарық үшін де өзекті тақырыпқа айналууда, өйткені соңғы

жылдардағы оқиғалар барлық әлемдік оқиғалардың қазақстандық экономиканың дамуына әсер ететіндігінің дәлелі болып табылады және сол бағытта әрекет етуді жалғастыратын болады.

Әлемдік экономиканың жаһандануы тарапынан қазақстандық нарыққа әсер ететін осы факторларға мыналар жатады:

- мұнай нарығы;
- ФРЖ ақша-несие саясаты;
- ЕО елдерінің экономикалық саясаты;
- Қытайдың экономикалық өсуі;
- ОПЕК саясаты;
- әлемдік борыш нарығындағы пайыздық мөлшерлемелер деңгейі;
- қазақстандық трансұлттық корпорациялардың қызметіне әсер ететін жеке ерекшеліктер.

Айта кету керек, Қазақстан экономикасы әлемдік экономиканың жаһандану процесіне қарапайым себеппен енгізілген, ол қазір жоспарлы жүйе емес, сыртқы экономикалық қызмет пен сауда қатысатын нарықтық жүйе болып табылады. Сонымен қатар, Қазақстан Дүниежүзілік сауда ұйымына (ДСҰ) кірді, бұл жаһандану және капиталды интернационалдандыру деп аталатын осы үрдісті жалғастырудың маңызды қадамы болып табылады.

Әлемдік экономиканың жаһандануы - бұл әлемдік кеңістікті ақпарат, тауарлар мен қызметтер, капитал еркін қозғалатын, идеялар еркін таралатын және олардың тасымалдаушылары кедергісіз қозғалатын, заманауи институттардың дамуын ынталандыратын және олардың өзара әрекеттесу тетіктерін түзетін біртұтас аймаққа айналдыру [2].

Әлемдік экономиканың жаһандануының себебі көптеген факторлар болып табылады, оларды төрт негізгі топқа бөлуге болады:

1. Ғылыми-техникалық прогресс.
2. Экономикалық реттеуді шектеу.
3. Әлеуметтік-саяси гомогенизация.
4. Халықаралық интеграция.

Кесте 1. Әлемдік экономиканың жаһандану процесіне ықпал еткен іргелі факторлар.

	Ғылыми-техникалық прогресс	Экономикалық реттеуді ынталандыру	Әлеуметтік-саяси гомогенизация	Халықаралық интеграция
	Ақпараттандыру және коммуникация	Сыртқы сауда	Демократияландыру	Халықаралық экономикалық және

				саяси интеграция
	Көлікті дамыту	Валюта-қаржы жүйесі	Экономика-ның нарықтық моделі	
	Өндірісті автоматтандыру	Инвестициялар	Халықаралық ынтымақтас-тық және үйлестіру	
	Технология			
Ескерту: Автормен жасалған				

Қорыта келгенде, әлемдік экономиканың жаһандануының іргелі факторларының төрт тобы әлем экономикасының жалпы моделі мен парадигмасының оң жағында өзгеруіне себеп болды, бұл келесі бағыттарда көрініс тапты:

- Бәсекелестік және нарықтың кеңеюі, бұл экономиканың әлемдік интеграциясы мен ТҰК пайда болуының салдары ретінде көрінді. Сонымен қатар, бәсекелестіктің өсуі көптеген елдердің кедендік саясатындағы үлкен шектеулердің жойылуына байланысты болды, бұл әлемдік экономикадағы протекционизмнің жалпы деңгейін төмендетті;

- көптеген ТҰК-да көрінетін өндіріс ауқымының өсуі.

- кәсіпорындар өндірісіне инновациялық технологияларды енгізу есебінен еңбек өнімділігінің өсуі. Бәсекелестіктің өсуіне байланысты кәсіпорындар өздерінің өндірістік қуаттарын жетілдіреді, бұл онымен жұмыс істейтін персоналдың тиімділігін де жақсартады.

Бірақ осы оң әсерлерге қарамастан, бүгінгі таңда әлемдік экономика жаһанданудың салдары ретінде ортақ тәуекелдерге тап болды. Ең алдымен, біз жалпы қаржы жүйесі туралы айтып отырмыз. Жаһанданудың арқасында қаржы нарықтары тым серпінді және құбылмалы болды, ал Қытайдағы немесе АҚШ-тағы оқиғалар әлемнің кез келген елінде экономикалық дағдарысты тудыруы мүмкін.

Сонымен қатар, жаһандануға байланысты сауда балансын жақсартуды мақсат етіп отырған елдер арасындағы халықаралық нарықтағы бәсекелестік күшейе түсті. Осы себепті, әлемнің көптеген жетекші орталық банктері өздерінің ұлттық ақша бірлігінің құнсыздануын жүзеге асырады, бұл "валюталық соғыстардың" пайда болуына себеп болады.

Соңында, Қытай туралы айту керек. Жаһанданудың арқасында оның экономикалық өсуі керемет деңгейге жетеді, бірақ ерте ме, кеш пе, бұл үрдіс аяқталады, содан кейін әлемдік экономика үлкен қиындықтарға тап болуы мүмкін.

Әдебиет

1. О Стратегии развития информационного общества в РК «Информационный Казахстан – 2020»: указ Президента РК от 8 ноября 2013 г. № 464. – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz>

2. Глобальное исследование цифровых операций в 2018 году «Цифровые чемпионы» PWC. - Текст : электронный. - URL: <https://www.pwc.ru/ru/iot/digital-champions.pdf>. (дата обращения: 08.05.2020).

УДК: 332.365: 338.431.2(574)

Аграрный сектор экономики: проблемы и перспективы

Утеш Е.М., магистрант Кокшетауского университета
имени Абая Мырзахметова, г. Кокшетау,
Қуаңбаев Ғ.С., магистрант Кокшетауского университета имени
Абая Мырзахметова, г. Кокшетау

Түйіндеме

Бұл мақала ауыл шаруашылығы кешені экономикасы еліміздің дамуында, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде және жұмыс орындарын құруда маңызды рөл алатындығы мен оның мәселелері мен келешегі туралы жазылған.

Abstract

This article is written about the important role of the agricultural complex economy in the development of the country, ensuring food security and creating jobs, as well as its problems and prospects.

Основные проблемы и вызовы экономики АПК. Экономика сельского хозяйства и продовольственного производства сталкивается с рядом проблем и вызовов, которые необходимо решить для обеспечения устойчивого развития и процветания отрасли. Некоторые из основных проблем и вызовов включают в себя: Низкая производительность. Одной из основных проблем экономики АПК является низкая производительность труда и земли. Это связано с использованием устаревших технологий, недостаточным доступом к современным средствам производства и недостаточным уровнем образования и навыков у работников. Низкая производительность ограничивает возможности роста и развития отрасли. Неравномерное распределение земли. Во многих странах сельскохозяйственная земля неравномерно распределена между крупными и мелкими фермерами. Это создает проблемы с доступом к земле для малых и средних фермеров, что ограничивает их возможности для развития и конкуренции на рынке. Изменение климата и экологические проблемы. Изменение климата и экологические проблемы, такие как загрязнение почвы и воды, угрожают устойчивости и

производительности сельского хозяйства. Изменение климата приводит к экстремальным погодным условиям, таким как засухи и наводнения, которые негативно влияют на урожайность и качество продукции. Экологические проблемы также могут привести к ухудшению здоровья животных и растений, а также к угрозе биоразнообразию. Недостаток финансирования и кредитования. Многие малые и средние фермеры сталкиваются с проблемой недостатка финансирования и доступа к кредитам. Отсутствие доступного финансирования ограничивает возможности для инвестиций в современные технологии, оборудование и обучение, что затрудняет повышение производительности и конкурентоспособности [1]. Низкая цена продукции. Низкая цена продукции является серьезной проблемой для многих фермеров. Это связано с конкуренцией на рынке, перепроизводством и неравномерным распределением прибыли в цепочке поставок. Низкая цена продукции ограничивает доходы фермеров и затрудняет их возможности для инвестиций и развития.

Решение этих проблем и вызовов требует комплексного подхода и сотрудничества между государством, фермерами, научными исследователями и другими заинтересованными сторонами. Необходимо разработать и реализовать политики и программы, направленные на повышение производительности, улучшение доступа к земле и финансированию, а также на борьбу с изменением климата и экологическими проблемами. Только таким образом можно обеспечить устойчивое развитие и процветание экономики АПК.

Тенденции развития экономики АПК. Экономика агропромышленного комплекса (АПК) постоянно развивается и претерпевает изменения под влиянием различных факторов. Вот некоторые из основных тенденций, которые можно наблюдать в современной экономике АПК: Технологический прогресс. С развитием технологий в сельском хозяйстве происходит автоматизация и механизация процессов производства. Внедрение современных технологий позволяет увеличить производительность труда, снизить затраты и повысить качество продукции. Например, использование дронов для мониторинга полей или применение современных систем искусственного интеллекта для оптимизации процессов удобрения и орошения. Устойчивое сельское хозяйство. Современные тенденции развития экономики АПК включают также устойчивое сельское хозяйство. Это означает, что фермеры и производители продукции все больше обращают внимание на экологические и социальные аспекты своей деятельности. Они стремятся минимизировать негативное воздействие на окружающую среду, использовать энергетически эффективные технологии, снижать выбросы парниковых газов и сохранять биоразнообразие. Развитие рынков и торговли. С ростом населения и увеличением уровня жизни в различных странах растет

спрос на продукты питания. Это создает новые возможности для развития экспорта сельскохозяйственной продукции и развития международной торговли. В то же время, глобализация и развитие транспортной инфраструктуры позволяют фермерам и производителям доставлять свою продукцию на международные рынки. Развитие сектора услуг. В современной экономике АПК все большую роль играет сектор услуг. Это связано с ростом спроса на услуги, связанные с сельским хозяйством, такие как консалтинг, обучение, логистика и маркетинг. Кроме того, развитие туризма в сельской местности и агротуризма также способствует развитию сектора услуг в экономике АПК [2]. Инновации и развитие новых продуктов. Современная экономика АПК сталкивается с вызовами, такими как изменение климата, устойчивость к болезням и вредителям, а также изменение потребительских предпочтений. В ответ на эти вызовы фермеры и производители продукции разрабатывают новые сорта культур, методы выращивания и технологии производства. Они также ищут новые рынки и развивают новые продукты, такие как органическая продукция или продукты с низким содержанием сахара.

Перспективы развития экономики АПК. Развитие экономики агропромышленного комплекса (АПК) имеет огромный потенциал и важное значение для обеспечения продовольственной безопасности, создания рабочих мест, развития сельских территорий и экономического роста страны. Вот некоторые перспективы развития экономики АПК [3]: Инновации и технологический прогресс. Одной из ключевых перспектив развития экономики АПК является внедрение инновационных технологий в сельское хозяйство. Использование современных методов и технологий, таких как применение генетически модифицированных организмов, автоматизация процессов, использование дронов и датчиков, позволяет повысить производительность и эффективность сельскохозяйственного производства. Устойчивое развитие. В свете растущей экологической осознанности и потребности в сохранении природных ресурсов, перспективы развития экономики АПК связаны с устойчивым подходом к сельскому хозяйству. Это включает в себя применение органических методов возделывания, снижение использования химических удобрений и пестицидов, развитие альтернативных источников энергии и улучшение управления водными ресурсами. Развитие сельских территорий. Развитие экономики АПК предполагает также развитие сельских территорий. Это включает в себя создание инфраструктуры, развитие социальных услуг, поддержку предпринимательства и развитие малого и среднего бизнеса в сельской местности. Развитие сельских территорий способствует улучшению качества жизни сельского населения и содействует более равномерному развитию страны. Экспорт сельскохозяйственной продукции. Развитие экономики АПК предоставляет возможности для

увеличения экспорта сельскохозяйственной продукции. Россия, например, обладает огромным потенциалом для экспорта зерна, мяса, молока и других сельскохозяйственных товаров. Экспорт сельскохозяйственной продукции способствует увеличению экономического роста и привлечению иностранных инвестиций в сельское хозяйство. Развитие сельскохозяйственного предпринимательства. Перспективы развития экономики АПК также связаны с развитием сельскохозяйственного предпринимательства. Поддержка и стимулирование предпринимательской активности в сельском хозяйстве, создание условий для развития малого и среднего бизнеса в сельской местности, способствуют разнообразию и конкурентоспособности сельскохозяйственного сектора.

В целом, развитие экономики АПК имеет большое значение для обеспечения продовольственной безопасности, устойчивого развития и экономического роста страны. Перспективы развития включают в себя инновации, устойчивое развитие, развитие сельских территорий, экспорт сельскохозяйственной продукции и развитие сельскохозяйственного предпринимательства.

Заключение. Экономика АПК играет важную роль в развитии страны, обеспечивая продовольственную безопасность и создавая рабочие места. Однако она также сталкивается с проблемами, такими как низкая эффективность производства и негативное влияние на окружающую среду. Важно, чтобы государство разработало эффективную политику, которая будет способствовать развитию экономики АПК и устранению этих проблем. Будущее экономики АПК зависит от внедрения новых технологий, улучшения инфраструктуры и развития устойчивых методов производства.

Литература

1. Гамарник Г.Н. Управление экономикой Казахстана: методология, подходы, пути реализации. - Алматы. - 2012.
2. Мусина Л. С. Новые механизмы финансирования развития АПК в рамках Государственной агропродовольственной программы на 2013-2015 годы. // АгроИнформ-2-2015. - № 3 - с.8-10.
3. Ким В. В. Особенности агропромышленного комплекса в Казахстане / -2017. - № 8.1 (142.1). - С. 21-23.

ТЕХНИКА МЕН ТЕХНОЛОГИЯДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛАР СЕКЦИЯСЫ

УДК 66.02.071.7.

**Кен орны аумағында бұрандалы сораптармен өндіруші
ұңғымалардың жұмысын талдау.**

Досжанов М.Ж., т.ғ.д., профессор,
Жәми Шакәрім, НГ -20-1 оқу тобы студенті,
Марат Нұрғиса, НГ -20-1 оқу тобы студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

Приведены общие сведения о методах разработки месторождения, их нефте-газоносности и обводненности месторождения. Кроме того, рассмотрено современное состояние разработки месторождения, принцип работы винтового насоса. Также был проведен анализ работы второстепенных, запасных оборудований.

Abstract

General information about the field development system, oil and gas content and water cut of the field is provided. In addition, the current state of field development and the operating principle of a screw pump are considered. An analysis of the work of secondary facilities was also carried out.

Қазақстан Республикасы үшін ең басты экономикалық мәселе материалдық– техникалық базаны жасаудың маңызды бөлігі ауыр индустрияға тиесілі, және оның ішінде алдымен энергетика, қара металлургия, мұнай, газ, химия және мұнайхимия өнеркәсіптері, машина жасау. Мұнай мен газ өндіру өнеркәсіпшіліктің ең маңызды салаларының бірі болып табылады. Мұнай мен газды мұнайхимия өндірістерінде шикізат ретінде қолданудың өсуіне байланысты мұнай мен газ өнеркәсібінің ары қарай жетілуі қарастырылған. [1,2,5].

Штангалы бұрандалы сораптар пайдаланатын өндіруші ұңғымалар жұмысын талдау:

- ұңғыманы ағымдағы пайдалану және жөндеу шығындарын қысқарту;
- ұңғыманың шағын жөндеуді дер кезінде анықтау;
- дебиттің ағымдағы мәнін оперативті анықтау;
- сорапты жөндеу сапасын арттыру;
- бұрандалы сорап жұмысы барысында сұйықтың ықтимал ағуын азайту;
- ұңғыма өнімділігін өлшеуді автоматтандыру құралдарын пайдалануды қамтамасыз ету;

- мұнай өндіруді механикаландыру және толық қашықтықтан басқаруға мүмкіндік беретін, кешенді бағдарламаға микропроцесті кешендер жасау;

- парафин тұнбасы және мұнай тұтқырлығының зиян әсерімен күрес;

- кәсіпорын жұмыскерлерімен ұңғымалар пайдалануға техника қауіпсіздігі және өртке қарсы шараларды сақтау үшін жүргізіледі. Бұл шаралар ұңғымаларды бұрандалы сораптарыды пайдаланудың экономикалық тиімділігін ұлғайтуды қамтамасыз етеді.

Кен орны аумағында бұрандалы сораптар орнатылған. 2013 жылы 10 ақпанда іске қосылған №3060 ұңғыма жұмысының қарастырамыз. Ұңғыма сорап маркасы 12-N-31 түсіру тереңдігі 1093,1 м, штангы диаметрі 22 мм, бұрандалы сорапқа берілетін ток жиелігі 50 Гц құрайды. Өр түрлі диаметрілі-216мм, 248мм және 278мм шкивтің үш түрі бар. Шкивтер диаметріне қарай мынадай параметрлерге өзгереді:

1. Өндірілетін сұйық көлемі.
2. Сулану, %
3. Өрленген шток айналымының жиілігі.
4. Ток күші.
5. Сорапты –компрессорлы трубадағы қысым.
6. Өндірілетін сұйықтықтың механикалық қоспалары.

Мысалы шкив диаметрі 216 мм болса шкив айналымы жиілігі 331 об/мин, өндірілетін сұйық көлемі 133 м^3 тәулік, өндірілетін сұйық сулану 11,4%, 97тн\тәулік таза мұнай құрайды, мұнда ток күші 10 А құрайды, сорап-компрессорлы трубада қысым 3,5 атм, механикалық қоспа 0,0345% тен. Шкив диаметрімен 216-дан 248мм ауыстырсаөндірілетін сұйық көлемі – 140 м^3 \тәу сулылық 13,2 % ұлғаяды, таза мұнай 102 тонна /тәу өрленген шток айналымы жиілігі 380 об/мин, бұл шкив диаметрі 216 мм, қарағанда 1,2 есе тез, мұнда ток күші 12 А дейін ұлғаяды. СКҚ қысымы 3,7 атм, механика қоспалары азайып 0,0208% құрайды. [3,4,].

Мұнайды қайта парафиндеу агрегаты көмегімен (АДПН) ыстық мұнайды өндегенде бұрандалы сораптың кейбір параметрлерінің өзгеруі байқалады.

Ыстық мұнаймен өндегеннен (ОГН) кейін өндірілетін сұйық көлемі 10 м^3 /тәу ұлғайды және 150 м^3 /тәулік құрады, ал сулану елеусіз көйеді және 13,5% тен таза мұнай сулану процентін қосқанда-108тн/тәулік, ток күші және механикалық қоспа проценті өзгерген жоқ, қысым төмендейді, өйткені ОГН-де парафин жуылмйды, қарсы қысым төмендейді және 3,5 атм тең.

Шкив 248 мм-ден 278 мм ауысқандада параметрлердің елеулі өзгергені байқалады.

Өндірілетін сұйық көлемі 165 м^3 /тәулік ұлғаяды, сулану 17,8 % тең ,таза мұнай 111 т/тәулік құрайды, өрленген шток айналым

жиілігі 427 ұлғаяды, бұл 248 мм диаметрлі шкив айналымына 1,13есе және диаметрі 216 мм шкив айналымынан 1,3 есе артық.

Алдыңғы шкивпен салыстырғанда ток күші 2А ұлғаяды және 14А құрайды, сорапты-компрессорлы құбырда қысым 3,8 ұлғаяды, әрленген шток айналымының ұлғаюы салдарынан қысым көбayedі, механикалық қоспалар уақытша төмендейді.

Ссораптың негізгі кемшілігі, шкив диаметрі ұлғайғанда өнімнің сулану проценті өседі. Бұл мұнай және газ кеніші қазбаларына тиімсіз.

Тағы бір кемшілік, электр энергиясы берілмеуі себебінен бұрандалы сорап тоқталғанда ұңғымада құм тығындары пайда болады, өйткені кен орнында өндіретін өнімде механикалық қоспалар өте көп.

Бұрандалы сораптар ұзақ ажыратылса құм және басқада механикалық қоспалар статор түбіне шөгеді және қайтадан іске қосқанда роторға наминал айналым алу қиын. Кейде тіпті электр қозғалтқыш айналғанда шток айналмайды, бұл шкив белдіктерінің тайғанақтауына әкеледі. Соңғы кемшілікті болдырмау үшін бұранда сораптарға ғана шағын электр станциялар орнатуды ұсынамын. Бұранда сораптарды жөндеуден көрі шағын электр станциясына өзін өзі тез өтейді деп есептеймін.

Әр ұңғымада жағдай әр түрлі болғандықтан бұрандалы сораптың параметірлеріне талдау жасап және ескере отырып, шкивтің оптимал диаметрін табады.

Қорытынды: Сораптың дұрыс өлшемімен, өндірудің жоба көлемінің төмен, өндірудің қажет көлеміне белгілеу ұсынылады, содан соң өнімділікті оптималды мәнге жеткенше біртіндеп ұлғайту керек. Егер ротор айналу жылдамдығы 10% ұлғайса, онда өнімділік 10% ұлғаюы тиіс, егер ондай болмаса, онда оптималды өнімділік мәні жоғары болмағаны. Оптималды жылдамдық ұңғыма өнімділігіне сәйкес тандау ұсынылады. [2,4,5].

Әдебиет

1. Жалпы мұнай және мұнай кәсіпшілігі геологиясы: Оқу құралы/ Т.Айшуақова Ж. Черкешов.- Астана: Фолиант, 2015.- 128 б.

2. Чурикова, А.С. Купешова, В.Е. Вишневская, Мұнайды өндірудің техникасы мен технологиясы: оқу құралы/ Л.А. Алматы: Альманах, 2020.- 314 б.

4. Әділбеков М. Ә; Мырзахметов Б.Ә; Нұғыманов Қ.Қ. Мұнай кәсіпшілігінің жабдықтары оқу құралы Алматы ҚазҰТУ 2018. 311 б.

5. Досжанов М.Ж. Методы исследования скважин, оборудованных штанговыми насосными установками. /Досжанов М.Ж., Муликова М., Дабысов А./ - XII Международная научно-практическая конференция. Sheffield SCIENCE AND EDUCATION LTD, ISBN 978-966-8736-05-6, г.Шефельд, 2016 г.

УДК 665.664.23.

**Физико-химические свойства битумов и метод определения
растяжимости**

Кабылбекова А.Т., Таразский региональный университет
имени М.Х.Дулати, г.Тараз,

Тілеуберді Е., Казахский Национальный педагогический
университет имени Абая, г.Алматы,

Акбаров Х.И., Национальный университет Узбекистана имени
Мирзо Улугбека, г.Ташкент, Узбекистан

Түйіндеме

Жол битумдарының сапасын сипаттайтын маңызды қасиеттері-
тұтқырлық, икемділік, жұмсарту және сынғыштық, адгезиялық
қасиеттерін айтуға болады. Мақалада битумның кейбір маңызды
физика-химиялық қасиеттері және созылуды анықтау әдісі
қарастырылған.

Abstract

The most important properties that characterize the quality of road
bitumen are viscosity, ductility, softening and brittleness, adhesion
properties. The article discusses some of the most important physico-
chemical properties of bitumen and a method for determining elongation.

Нефтяные битумы как твердые или вязкопластичные, так и
жидкие, находят широкое применение в строительстве. Их используют
для устройства дорожных покрытий, покрытий аэродромов, устройства
плоских кровель, ирригационных каналов, производства
гидроизоляционных и кровельных материалов в лакокрасочной и
химической промышленности. Из общего количества битумов,
потребляемых в различных отраслях промышленности, свыше 90%
падает на долю искусственных битумов, получаемых из нефти; их
мировое производство составляет десятки млн. тонн [1].

Дорожные вязкие битумы используют в качестве вяжущего
материала при строительстве и ремонте дорожных покрытий. Все
битумы маркируются по пенетрации при 25°C. При равной пенетрации
при 25°C битумы нефтяные дорожные (БНД) имеют более высокую
температуру размягчения, более низкую температуру хрупкости и
большие значения пенетрации при 0°C, чем битумы нефтяные (БН). В
то же время для битумов БНД устанавливаются требования по
дуктильности при 0°C, а требования по дуктильности при 25°C менее
строгие в сравнении с битумами БН. Требования к термостабильности
битумов БНД более жесткие [1].

В первой дорожно-климатической зоне при среднемесячной
температуре наиболее холодного времени года не выше -20 °C
рекомендуется использовать битумы БНД 200/300, БНД 130/200, БНД

90/130; во второй и третьей зонах при температуре в пределах -10 – $(-20)^{\circ}\text{C}$ – битумы БНД200/300, БНД 130/200, БНД 90/130, БНД 60/90; во второй, третьей и четвертой зонах при температуре -5 – $(-10)^{\circ}\text{C}$ – битумы БН 200/300, БН 130/200, БН 90/130, БНД 130/200, БНД 90/130, БНД 60/90, БНД 40/60; в четвертой и пятой климатических зонах при температуре не ниже $+5^{\circ}\text{C}$ – битумы БН 90/130, БН 60/90, БНД 90/130, БНД 60/90, БНД 40/60 [1].

Жидкие битумы предназначены для удлинения сезона дорожного строительства. В соответствии с нормативами ГОСТ 11955-82 [1] их получают смешением вязких битумов БНД с дистиллятными фракциями-разжижителями.

После укладки покрытия разжижитель постепенно испаряется. Применение жидких дорожных битумов не соответствует современным требованиям к энергосбережению и защите окружающей среды. Кроме того, низкая температура вспышки предопределяет их пожароопасность [1].

Строительные битумы применяют при выполнении различных строительных работ, в частности для гидроизоляции фундаментов зданий.

Кровельные битумы применяют для производства кровельных материалов. Их разделяют на пропиточные и покровные (соответственно, для пропитки основы и получения покровного слоя).

Изоляционные битумы используют для изоляции трубопроводов с целью защиты их от коррозии. Предусмотрены пять марок битумов БНД от 200/300 до 40/60, где цифры дроби указывают на допустимые для данной марки пределы изменения показателей пенетрации при 25°C , и четыре марки битума, обозначаемые «БН» (битум нефтяной) от 200/300 до 60/90 [2].

«Метод определения растяжимости». Целью настоящей работы является экспериментальное определение растяжимости (дуктильности) нефтяного битума при заданной температуре.

Для проведения работы используется прибор – дуктилометр, (модель К80015, поставляемая в стандартном исполнении, либо модель К80025, имеющая термостат для поддержания необходимой температуры во время эксперимента в пределах от 2 до 32°C).

В ходе работы измеряется расстояние, на которое может максимально увеличить свою длину специально подготовленный образец битума при растяжении его с заданной линейной скоростью при строго контролируемой температуре. Одновременно могут испытываться три образца.

Синхронный двигатель позволяет растягивать образец с постоянной скоростью 0.25 , 1 и 5 см/мин без вибраций и толчков. Датчик перемещения указывает положение каретки на линейной градуированной в сантиметрах шкале.

Максимальное допустимое удлинение составляет 150 см с автоматической остановкой каретки. В состав устройства входят три стандартные формы – «восьмерки» (рис. 1) для образцов и бронзовые поддоны

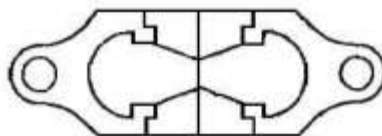

Рис. 1. Форма для определения дуктильности битума («восьмерка»)

Задание:

- получить у дежурного инженера образец нефтяного битума;
- подготовить в соответствии с методическим руководством 3 пробы;
- используя дуктилометр, определить дуктильность битума при заданной температуре. Полученные данные сравнить с нормативными показателями ГОСТ по соответствующему параметру.

Методика выполнения работы:

1. С установочных штифтов (1) дуктилометра (рис. 2) демонтируют бронзовые формы – «восьмерки» (2). В данном положении стрелка указателя пройденного кареткой расстояния (см) должна соответствовать нулевой отметке на линейке (3), закрепленной на корпусе прибора.

Во избежание поражения электрическим током, а также возможного получения травм, в результате вращения вала (4) дуктилометра, – заземления рук движущимися деталями (5), непосредственно перед контактом с металлическими деталями прибора, последний должен быть обесточен.

2. Металлическую или стеклянную пластинку и внутренние боковые стенки вкладышей «восьмерки» покрывают смесью талька с глицерином, приготовленной в массовом соотношении 1:3. Затем собирают форму на пластинке.

3. Форму собирают, последовательно вставляя боковые вкладыши в пазы проушин «восьмерки».

4. Битум расплавляют и наливают в три формы тонкой струей от одного конца формы до другого, пока она не наполнится выше краев. Залитый в форму битум оставляют охлаждаться на воздухе в течение 30-40 мин при комнатной температуре, но не ниже 18°C, а затем срезают излишек битума горячим скальпелем или острым ножом от середины к краям так, чтобы битум заполнял формы вровень с краями.

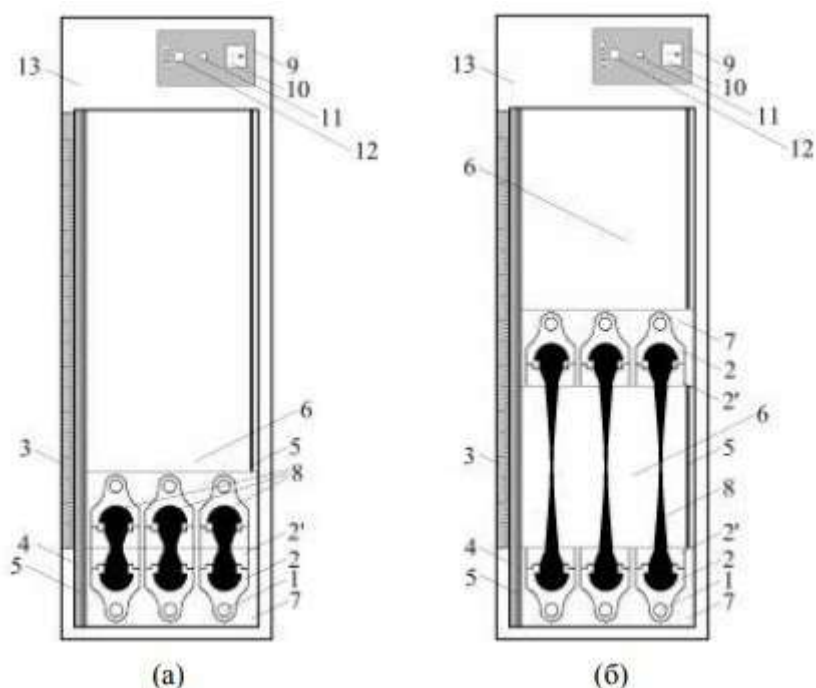

Рис. 2. Схема расположения основных элементов дуктилометра (вид сверху):

а) подготовленного к проведению испытания (исходное положение);

б) в процессе определения растяжимости нефтяного битума.

1. Штифт установочный;
2. Форма бронзовая для битума («восьмерка»);
- 2'. Вкладыши боковые бронзовой формы;
3. Линейка измерительная;
4. Вал ведущий;
5. Штанга направляющая;
6. Ванна дуктилометра (дистиллированная вода);
7. Поддон бронзовый.
8. Образец нефтебитума, подвергаемого испытанию;
9. Блок управления;
10. Выключатель;
11. Плавкий предохранитель (... А);
12. Индикатор подключения к сети переменного напряжения (220В/50Гц);
13. Корпус прибора.

5. Формы с битумом, не снимая с пластинки, помещают в водяную ванну, объем воды, в которой должен быть не менее 10 дм³ (можно в ванну дуктилометра). Высота слоя воды над битумом должна быть не менее 25 мм.

При определении растяжимости при 25°C температура воды поддерживается (25±0,5)°C, при определении растяжимости при 0°C температура воды поддерживается 0±0,5°C.

6. По истечении 1 ч формы с битумом вынимают изводы, снимают с пластинки и закрепляют в дуктилометре(рис. 2а), для чего кольца зажимов формы надевают на установочные штифты, находящиеся на салазках и на стойке дуктилометра. После этого снимают боковые части форм(вкладыши).

7. Включают электродвигатель дуктилометра и наблюдают за растяжением битума (рис. 2б). За растяжимость битума принимают длину нити битума в сантиметрах, отмеченную указателем в момент ее разрыва.

Литература

1. Грудников И.Б. Производство нефтяных битумов. – М.: Химия, 1983. – 192 с.

2. Колмаков Г.А. Экологические и физико-химические процессы термической переработки кислых гудронов в дорожный битум. – Диссертация на соискание уч. степени кандидата химических наук. – Н.Н.: ННГУ им. Н.И. Лобачевского, 2007. – С. 17-24.

УДК 666.97.03

Темірбетон бұйымдарын қалыпсыз үздіксіз қалыптау технологиялары

Байтасов Камалбек, т.ғ.к., доцент,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

В статье рассматриваются преимущества непрерывного формования железобетонных изделий методом непрерывного безопалубочного формования перед традиционными технологиями.

Abstract

The article discusses the advantages of continuous molding of reinforced concrete products by continuous formless molding over traditional technologies.

Нарықтық экономикаға көшу құрылыс өнімдеріне де, құрылыс индустриясының өнімдеріне де жаңа талаптар қойды. Өнеркәсіптік құрылысқа арналған бұйымдарға деген қажеттілік айтарлықтай төмендеді. Ірі панельді және ірі блокты үй құрылысының көлемі азайды. Сонымен қатар, жеке құрылыс көлемі айтарлықтай өсті, бұл сұраныстың артуы бар бұйымдарды шығару үшін технологиялық желілердің жылдам қайта жабдықталуын ынталандырды.

Бұйым өндіру процесін сапалы өзгертетін жаңа технологияларды кең көлемде қолдану басталды [1].

Үздіксіз қалыптау әдісімен ұзын стендтерде қалыпсыз өндіріс ең тиімді болып шықты. Экструзия және вибрациялы пресстеу арқылы бұйымды үздіксіз қалыптау, содан кейін қажетті ұзындықтағы элементтерге кесу құрама бетон өндірісінің технологиясын сапалы өзгертуге және жоғары сапалы өнім шығаруға мүмкіндік берді [2].

Қалыпсыз үздіксіз қалыптау технологиясы бойынша шығарылатын бұйымдардың номенклатурасы өте ауқымды. Түрлі темірбетон бұйымдарызауыт жағдайында және құрылыс алаңы жағдайында дайындалады.

Ұзындығы 250 м-ге дейінгі стендтерде үздіксіз қалыптау әдісімен алдын ала кернеулі бұйымдарды қалыпсыз өндіру АҚШ, ГФР, Италия, Испания және басқа да көптеген елдерде кеңінен таралды. Соңғы жылдары осы әдіспен әр түрлі пішіндегі және өлшемдегі бұйымдардың кеңірек номенклатурасын жасауға мүмкіндік беретін жаңа қалыптау машиналары жасалды. Оларда қадалар, арқалықтар, қабырға панельдері, сондай-ақ биіктігі 500 мм-ге дейін және ені 2,4 м-ге дейін көп қуысты жабын плиталары, қырлы тақталар, 18 және одан да көп метрге дейінгі жабын тақталары өндіріледі. Бұйымдарды экструзия және вибрациялы пресстеу әдісімен үздіксіз қалыптау, содан кейін оларды қажетті ұзындықтағы элементтерге кесу құрама бетон өндірісінің технологиясын сапалы өзгертуге және құрылысшының сұранысына толық жауап беретін бұйымдарды шығаруға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері ұзын стендтерде бұйымдарды қалыпсыз үздіксіз қалыптау технологиясы дәстүрлі технологиялармен салыстырғанда бірқатар артықшылықтарға ие екенін көрсетеді:

- бұйымдарды өндіру металл немесе бетонды қалыптау жолақтарында металл сыйымды қалыптарды қолданбай жүзеге асырылады;
- бұйымдарды үздіксіз қалыптау әртүрлі ұзындықтағы бұйымдарды шығаруға мүмкіндік береді;
- барлық операциялар мен процестер, әдетте, электронды басқару жүйелерімен жабдықталған машиналармен жүзеге асырылады;
- бұйымдарды жылулық өңдеу булау камераларын пайдаланбай тікелей қалыптау орнында жүзеге асыруға мүмкіндік береді;
- экструзия әдісімен бұйымдар өндіру бетонның тығыздығын арттыруға, құрылымын жақсартуға және жоғары беріктігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді;
- горизонталь сырғымалы қалыптармен жабдықталған қалыптау машиналарын қолдану бір жабдықта өнімдердің кең ауқымын шығаруға мүмкіндік береді;
- бетон қоспасын қалыптау машинасының қабылдау бункеріне уақтылы беруді қамтамасыз етеді;
- қол жұмыстарының ауыр түрлері толығымен жойылады.

Қалыпсыз қалыптау желісінің негізгі қондырғысы-қалыптау машинасы. Қалыптау машиналарының үш түрі қолданылады: экструдерлер (Финляндия, Канада), қабатты қалыптау машиналары немесе слипформерлер (Бельгия, Германия және т.б.) және вибрациялы қалыптау машиналары. Испандық вибрациялы машиналар бұйымдардың кең ассортиментін шығаруға өте ыңғайлы[3].

Алдын ала кернеулі темірбетон бұйымдарын үздіксіз қалыпсыз қалыптау технологиясының негізіне вибрациялы престеу алынған. Бұл технология бойынша бұйымдар алдын-ала кернелген арқанмен немесе сымдармен арматураланып, қыздырылған металл стенд-жолақта қалыпталады. Қалыптау машинасы артында үздіксіз темірбетон таспасын қалдырып, рельс бойымен қозғалады. Таспа жылу оқшаулағыш материалмен жабылады, жылытылады және қатайған соң қажетті ұзындыққа кесіледі.

Технология бетон қоспасын беру жүйесімен жабдықталған, барлық кезеңдерде жоғары автоматтандырылған.

Қалыпсыз қалыптау үшін құрылыс материалдары өнеркәсібі екі типті жабдықты пайдаланады – экструдерлер мен слипформерлер. Құрылыс индустриясының мақсаттары үшін экструдерлер салыстырмалы түрде жақында қолданыла бастады. Олардың бірнеше түрі бар, бірақ темірбетон тақталарын өндіру үшін негізінен шнекті экструдер қолданылады. Слипформер-бұл қазіргі заманғы қалыптау қондырғысы, оны қолдану тәжірибесі тек даму үстінде.

Слипформерді қолданатын технологиялық процесс сәл өзгеше. Слипформер орнатылған лебедкемен қозғалады, ал экструдер сығылатын массамен итеріледі, бұл қатаң бетон қоспасын қажет етеді. Қоспа жинақтаушыдан түседі және бірінші жағдайда вибрациямен престеледі, ал екіншісінде шнекпен немесе дискілермен араластырылады.

Қатаю процесі аяқталғаннан кейін тақта арнайы алмас кескіштердің көмегімен кесіледі. Бүкіл процестің соңында арнайы ұстағыштар тақтаны стендтен алып, тиеу жүргізілетін орындарға орнатады.

Қалыпсыз қалыптау желілері жоғары өнімді бетон араластырғыш жабдықтармен, бетонды автоматты түрде беру жүйесімен және автоматтандырудың әртүрлі дәрежесіндегі толық циклді өндіріс түріндегі кешенді жүйемен жабдықталған.

Сонымен, қазіргі уақытта үздіксіз қалыпсыз қалыптау технологиялары әртүрлі және көп салалы. Темірбетон бұйымдары өндірісінде бұл бағыт өте өзекті және перспективалы. Қалыпсыз қалыптау технологиясы бетон және темірбетон бұйымдарын өндірудің кең таралған балама технологияларымен салыстырғанда техника-экономикалық тұрғыдан тиімді.

Қазіргі кезде үздіксіз қалыпсыз қалыптау технологияларына ғылыми және практикалық тұрғыдан қызығушылық өте жоғары. Осы

бағыттағы кез-келген ғылыми зерттеулер жоғары сұранысқа ие және өзекті болып табылады.

Әдебиет

1. Курочкин М.П. Прогрессивные технологии производства бетонных и железобетонных изделий // Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури.- Днепропетровск: ПГАСА.-2010.-№ 2-3.-С.92-97

2. Уткин В.Л. Безопалубочное формование плит пустотного настила и других преднапряженных железобетонных изделий // Строительная газета.-2003.-№ 42.-С.12.

3. Уткин В.Н., Цалюк И. Нормативные основы применения железобетонных изделий, производимых на длинных стендах методом непрерывного безопалубочного формования // Строительная газета. - Рекламно-информационный выпуск,-М.: в сентябре 2011. Выпуск № (54).

ӘОЖ 631.55

Күріш дақылын комбайнмен тікелей бастыру технологиясы

Тәжібайұлы Әнуар, т.ғ.к., доцент,
Қодар Ерден, т.ғ.к., доцент,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

В статье рассматривается технология непосредственного обмолота урожая риса комбайном.

Abstract

The article discusses the technology of direct threshing of the rice harvest by a combine harvester.

Ауыл шаруашылығында техникалық прогресті үнемі дамыту, шаруашылықтарда егіншілікті комплексті механикаландыру үшін техникамен жабдықталуын жетілдіру және осының негізінде жұмыс уақытын елеулі дәрежеде қысқарту, күріш дақылының егіс көлемін ұлғайту, еңбек өнімділігін онан әрі арттыру және өнімнің өзіндік құнын кеміту, нарықтық жүйенің алға қойылып отырған негізгі мақсаттарының бір бағыты болып саналады.

Ауыл шаруашылығын техникамен жабдықталуда энергетикалық күш қуаты жоғары техникалармен қамтамасыз етілудің артуы күріш өсіру мен оны жинау жөніндегі қол жұмыстарын шұғыл қысқартуға жеткізеді. Бұған күріш өсірудің қиын жұмыстарын механикаландыру дәрежесінің жылма-жыл артып отырғандығы толық дәлел бола алады. Күріш жинайтын техникалардың сапасы мен санының өсуімен бірге

оның күштік құрамы басқару жүйесі де, заман талабына сай арта түсуде [1].

Шаруашылықтардағы астық жинайтын TRION комбайындарын күріш жинауға бейімделген құрылымы өнімді жұмыс атқаруымен, үнемділігімен, күріш сабағын қажеттілік деңгейінде дәл кесуімен, жүйелік жұмыс жүргізу құрылымдық артықшылықтарымен, механизатор жұмысының қолайлы, ыңғайлы етіп жеңілдетуімен ерекшеленеді. TRION комбайынның автоматты түрде тану функциясы реттеу көлемін азайтып, жылдам оптималды жұмыс күйіне келтіруге мүмкіндік береді. Қуатты көлбеу камерасы көлденең қималы шаңды сору жүйесі тазалау тиімділігін жоғарылатады, желдеткіш көлбеу камера тозанды болдырмайды, Комбайынның APS HYBRID бастыру жүйесінің барабан диаметрі 450 мм үдемелі қозғалыс процесінің күріш масасының жылжу жылдамдығы 5 тен 20 м/с-ке дейін келтіре отырып, оның қозғалу жылдамдығын 33 пайызға дейін келтіріп, ағынды қозғалысын біркелкі ұстауға болады. Бастыру барабанының айналу жиілігін 400-ден 1 050 айн/мин диапозонындағы бірқалыптылығы реттеледі. Яғни, қазіргі қолданыстағы астықты жинау комбайындары өнімділігі жоғары, әмбебап стандартты, жетілдірілген бастыру құрылымдары бар қуаттылығымен сипатталады [2]. Бұл, қолданыстағы күріш жинайтын комбайындардың кез келген жинау технологиясының әдісін қолданып жұмыс атқару мүмкіншілігі мол екендігін көрсетеді.

Біздерге белгілі, өндірісте қолданылып жүрген күрішті механизммен жинаудың екі түрлі технологиясы бар. Бірінші түрі, күрішті бөлектеп жинау екі сатыдан тұрады: жаткамен орып күрішті дестеге салып, содан соң оларды комбайнподборщигімен бастыру технологиясы. Қызылорда облысының күріш шаруашылығында күрішті жинаудың осы түрі - негізінен дестеге салып, содан соң бастыру әдісімен жинау кең қолданылады. Өйткені, күріштің дәндері піскен кезде өсімдіктің сабағы өте ылғал болғандықтан күріш масағының ылғалдығына байланысты әуелі оны орып, дестелеп 2-3 күн кептіріп, содан соң бастыру арқылы бөлектеп жинайтындығы белгілі [3].

Екінші түрі, бірден тікелей жинау, комбайынмен бір жүргенде күрішті орып және бастырып алу жұмыстары. Қазіргі кезде, жинаудың бұл әдісі карталар мен атыздар жиегін тазарту үшін, бұрылыс жолақтарын дайындауға, яғни жиектерін орып, орғыштың айналып түсуіне жол ашуға ғана пайдаланбаса, негізінен қолданылмайды. Ал, соңғы кезде шығарылып жатқан жаңа сипаттағы, өнімділігі мен қуаты жоғары шет елдік комбайындармен күрішті тікелей орып-бастыру әдісімен жинауға болады. Бұған күрішті жинау кезіндегі суды тарттыру кезеңдері, жердің кебу құрылымы және күріш сортының түріне қарай сабағының, дәнінің кебуі, осыған байланысты комбайын барабандарына күріш сабағының оралып, қақалып, түйіліп қалмай жұмыс істеуін зерттеу керек.

Бұл жағдайды шешу үшін күрішті жинар кезде ылғалдығы төмен, құламай тік өсетін, немесе кебу кезінде дәндері төгілмейтін, сапасы мен өнімділігі жоғары, т.с.с. комбайнмен жинауға қолайлы сортын ойластыру, немесе техниканың бірден бастырғанда қақалмай жұмыс істей алатын, барабандарының құрылымы жетілдірілген, бұрынғыдай сабақтары ылғал болса оралып, түйіліп қала бермейтін құрылымдық жүйесін жетілдіру. Біздің ойымызша, қазіргі жағдайларға байланыстыра осы екі бағытта да терең ізденуді, зерттеуді қажет етеді.

Ы.Жақаев атындағы күріш ғылыми зерттеу институтының Қарауылтөбе тәжірибе шаруашылығында біздің күріш дестелеріне жүргізген зерттеулердің нәтежесі қолданылатын жаткалар күріштің дәнді басын (масағын) дестенің үстіне орта есеппен 70 пайыздай деңгейінде түсіретіндігін, ал ылғал сабақтарды дестенің астыңғы қабатында арасында жатып кепкенше 3-4 күн өтетіндігін, үстіндегі масақтағы дәндер күндіз кеуіп, түнде қайтадан ылғалданып жарықшақтанатындығын ізденіс жұмыстары көрсеткен [1.2]. Тікелей орғанда десте арасында көп жатқан, толық кеппеген сабақтарды жинап бастырғанда комбайн бункеріне түскен дәндердің көпшілігі ақтағанда 5% дан артық жарықшақтанатындығы, сонымен қатар комбайнның жұмыстық өнімділігі де 44% ға дейін азайатындығы анықталды.

Жүргізілген зерттеулер дестеге түскен масақтарының (мәдденің) бір күннен кейін бет жағындағы дәндердің ылғалдылығы 20%, дестенің астындағы сабақтар ылғалдығы 52% болатындығы, ал дестеде 3 күн жатқаннан кейін ондағы дәндердің ылғалдылығы 16%, сабақтарыныкі 15....29 % ға төмендегендігі, комбайнның шанағынан алынған дәннің (масағының) ішінде орта есеппен 92% бүтін дәндер болатындығын көрсетті.

Облысымыздың күріш өндірумен айналысатын шаруашылықтарында қолданылатын жаткалармен күрішті орғанда дестеленген күріштің масағы (метелкасын) дестенің үстіне түсіретіндігі зерттеулер арқылы анықталған. Ал, десте үстіндегі масақ дәндері күндіз күннің тіке сәулесімен тез кеуіп, ал түнде қайтадан шықтың әсерінен ылғалданып дәннің жарылып, жарықшақтануына, сапасының төмендеуіне әсерін тигізеді [4]. Дәннің жарылып, сапасының төмендеу себептерін зерттеуде және олардың дәндерге таралуын сипаттауда негізінен күннің радиациясы дән массаларына тікелей әсер ететіндігін, яғни күріштің десте үстінде жатқан масақтарының түйінінің (ядросының) тез кебуінен сынып бөлінуі күн сәулелерінің әсерінен болады. Бұндай жағдайда дәннің жарылуы 1,4 есе өсетіндігі, ал оны бастырып, содан кейінгі технологиялық ақтау, өңдеу кезінде ол 2,5 есеге дейін жоғарылайтындығы анықталған [3]. Дестенің арасындағы немесе астындағы күріш масағындағы дәндер кебемін дегенше, 3-4 тәулік өтеді. Оның үстіне

күріш жинау маусымының 25-38 күнге созылуы олардың төгіліп қалу шығынын ұлғайтады.

Осы кемшіліктерді болдырмау үшін күрішті тікелей бірден жинау, энергетикалық, жанар-жағар май және еңбек шығындарын барынша азайтып қана қоймай, өнім сапасының және өнімділіктің жоғарылауына да әсерін тигізеді. Сонымен қатар, атқарылатын жұмыстың көлемін екі есе азайтып, экономикалық жоғары тиімділікті береді. Қайта-қайта жүру арқылы 10-15 тонна салмағы бар комбайндар күріш алқабының топырағын үстемелеп тығыздайды. Күріш жинау мерзімі қысқарып, алқаптардағы топырақ тапталмауына да оң әсерін тигізеді [7]. Сондықтан, Қызылорда облысы күріш өндіру шаруашылықтарында күрішті тікелей бірден бастыру технологиясын өндіріске ендіру қажеттілігі қазіргі заман талабы болып табылады.

Қызылорда облысы жағдайында күріш ауыспалы егістігінің тиімділігін арттыру мақсатында күрішті тікелей жинау үшін ауыл шаруашылығы күріш жинау комбайндарының өндірістік және техникалық пайдалану көрсеткіштерін, жұмыс режимдерін және қажетті құрылымдарын зерттеуді және тікелей жинау әдістерін өндіріске енгізуді қажет етеді.

АҚШ, Италия және т.б. дамыған елдерде тікелей бастыру технологиясын қолданады және бұл әдісэнергетикалық, жанар-жағар май пайдалану шығындарын барынша төмендетеді[6].

Осындай, күріш өсіріп өндіруде ресурстарды үнемдеуде, инновациялық технологияларды өндіріске ендіруде, күріш ауыспалы егістігін әртараптандыруды әзірлеу бағытында комбайнмен тікелей бастыру әдістерін зерттеу және күрішті комбайнмен тікелей бастыру және дестеге салып жинау тәсілдерінің технологиясы мен техникалық-экономикалық көрсеткіштерін анықтау бағытында ізденіс жұмыстары жүргізілуі тиіс.

Сонымен қатар, Қызылорда облысы күріш өндіру шаруашылықтарында, осы мақсатты жүзеге асыру үшін келесі міндеттерді шешуіміз керек:

- күрішті тікелей және дестеге салып жинаудың әдістерін негіздеп, салыстырмалы зерттеулер жүргізу. Әр түрлі технологиялардың экономикалық тиімділігін анықтау,талдау және салыстыру;

- Қызылорда облысының күріш шаруашылығы жағдайында комбайнмен тікелей жинау технологиясы жолдарын зерттеп, оның қазіргі жағдайдағы техникалық құрылымын,қажетті параметрлері мен жұмыс режимдерін анықтау.

Күрішті тікелей жинау құрылымдық құбылыстарын, технологиялық процестердің орындалуын және т. б. математикалық бағдарлама модельдерін экономикалық критерийлер негізінде тұрғызу және ұтымды шешімдерін есептеу. Зерттеу объектілеріне байланысты жаңадан құрылатын нормативтік, техникалық, әдістемелік

құжаттамалар дайындау. Экономиканың нақты секторларында ҒЗЖ нәтижелерін іске асыру үшін техникалық және технологиялық шешімдерді іске асыру бойынша зерттелген ұсыныстарды, жаңа құрылымдық әдістерді техникалық талаптарды ұсыну. Нормативтік, техникалық, әдістемелік құжаттамалар мен технологиялық ұсыныстар дайындау.

Осы бағыттағы, стратегиялық және бағдарламалық құжаттардың қандай тармақтарын шешу жолдарын анықтап, осы комбайнмен күрішті тікелей бастыру жолдарын зерттеу арқылы күріш жинау мерзімдерін қысқартуды қамтамасыз ету.

Ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері бойынша 25-30% экономикалық тиімділік алынатын болады. Бұл ретте экономикалық тиімділік өндіріс пен пайдаланудың қарқындылығы, сондай-ақ, күріш шаруашылығы жағдайында тікелей жинау үшін жинау техникасының сенімділігін қамтамасыз ету есебінен жүзеге асырылады. Бұл осы салада зерттеуді қажет ететін TRION комбайынның экономикалық пайдаланудағы ресурстарын анықтап, жергілікті жағдайда ізденістер жүргізу керек.

Келтірілген деректерге сүйене отырып, төмендегідей түйінді ойсаралық ұсыныстарды алға қоямыз.

1.Күріш өнімін техникаменкүрішті тікелей бастыру жолдарын зерттеп, өндіріске енгізу арқылы күріш жинау мерзімдерін қысқартуды қамтамасыз ету, агрегаттардың өнімділігін 15-20 %-ға арттыру, өнім шығынын 15 %-ға және экономикалық шығындарды 20-25% - ға азайту жолдарын қарастырып, ізденістер жүргізу керек.

2.Күріш дақылын комбайнмен тікелей бастыру технологиясын өндірісте қолдану 25-30% экономикалық тиімділік беретін және жылдық үнемделу 120-150 млн.тг болатын тікелей бастырып жинау бағытында TRION комбайынның негізінде зерттеу жұмыстарын бастау керек.

Әдебиет

1. Ольховый В.А. Реферат на тему «Совершенствование технологии уборки зерновых культур». Образовательная публичная библиотека.9.03.2018.

2. Тәжібайұлы Ә., Досжанов М.Ж., Тасбергенова Г.Ж. Күрішті жинауда жатқаға орнатылатын дестеаударғыш құрылғы. Ғылыми журнал DULATY UNIVERSITY хабаршысы. М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, 2021 ж., № 4

3. Джамбуршина.А.Ш. Перспективные технологии уборки зерновых культур. Научно – технический журнал Международная агроинженерия. Алматы, 2015,№13.

4. Алшынбай М.Р. Сборник статей по механизации сельского хозяйства // Каз НИИМЭСХ, Алматы, 1999.С.345.

5. Тәжібайұлы Ә. Күріш егінін жинаудың әдістері. Күріш өсірушінің анықтамасы //Алма-Ата. «Қайнар», 1985, 93-97 б.

6. S.Sokhansanj et al, Analysis of five simulated straw harvest scenarios, Canadian Biosystems Engineering, volume 50, 2008.

7. Жалнин Э.В. Сравнительная оценка очесывающих адаптеров различных конструкций. –Москва, 1992.

УДК 006

Өндірісті технологиялық дайындаудың мазмұны және оның негізгі кезеңдерін жетілдіру жолдары

Қодар Е.Т., т.ғ.к., доцент,
Жомартбекұлы М., СМиС-21-1 тобы студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

В процессе технологической подготовки производства решается ряд технических и организационных задач, направленных на достижение проектных технико-экономических показателей, качества новой продукции и их постоянное улучшение в производственном процессе.

Abstract

V protsesse tekhnologicheskoy podgotovki proizvodstva reshayetsya ryad tekhnicheskikh i organizatsionnykh zadach, napravlennykh na dostizheniye proyektnykh tekhniko-ekonomicheskikh pokazateley, kachestva novoy produktsii i ikh postoyannoye uluchsheniye v proizvodstvennom protsesse.

Өндірісті технологиялық дайындау (ӨТД) – белгіленген мерзімдер, шығару көлемдері және шығындар кезінде сапасының деңгейі берілген жаңа немесе қайта жаңғыртылған бұйымды өндіруге оның технологиялық әзірлігін қамтамасыз ететін шаралардың жиынтығы. Оны жүзеге асыру процесінде жобаланған техникалық және экономикалық көрсеткіштерге, жаңа бұйымның сапасына және өндіру процесінде олардың үздіксіз жақсартылуына қол жеткізуге бағытталған, бірқатар техникалық және ұйымдастыру міндеттері шешіледі. Осы міндеттерді шешу кезінде төмендегілерді қамтамасыз ету қажет:

а) берілген, геометриялық параметрлері мен қажетті дәлдігі, бетінің кедір-бұдырлығы, өндеуге минимум әдіптері және оларды жасауға материалдардың, еңбек пен құралдардың шығындары бар тетіктерді алу;

б) «тамаша өндірісті» ұйымдастыру принциптерін максимум іске асыру, яғни мамандандыру деңгейін, операцияларды орындаудың тура

дәлділігін, үздіксіздігін, пропорционалдылығын және өндірістік процестің ырғақтылығын жоғарылату;

в) қолданылып жүрген жабдықтарды аса толық жүктеу және максимум қор қайтарымына және өндірістің пайдалылығына қол жеткізу үшін алаңдарды пайдалану;

г) тетіктерді жасау мен машиналарды құрастыруға және технологиялық дайындаудың өзіне шикізаттың, материалдардың, энергияның шығындарын және еңбек шығындарын азайту.

Жаңа машинаны өндіруді технологиялық дайындау жұмыстардың төрт негізгі түрінен: технологиялық құжаттаманы әзірлеуден; технологиялық әбзелді және стандарттық емес (арнайы) жабдықты жобалаудан; технологиялық әбзелді және арнайы жабдықты жасаудан; қалыптасқан сериялық немесе жаппай өндіріс жағдайларында жобаланған технологиялық процесті баптаудан тұрады.

Технологиялық құжаттаманы әзірлеу нобайлық және техникалық жобаларды және негізгі бұйымның жұмыс сызбаларын әзірлеумен параллель жүзеге асырылатын, екі негізгі сатыда (алдын ала және жұмыстық жобалар) жүзеге асырылады.

Технологиялық процесті жобалаудың бірінші сатысында технологтар болашақ бұйымның ерекшеліктерімен танысады, конструкторлармен игерілген және типтік процестерді, қолда бар жабдықтар мен технологиялық әбзелді максимум пайдалану мақсатымен, конструкцияның технологиялылығын жоғарылатудың мүмкін болатын жолдарын айқындайды, қандай жаңа процестердің, жабдықтар мен технологиялық әбзел түрлерінің талап етілетін анықтайды, әзірленетін тетіктер мен тораптардың технологиялылығына талдау жүргізеді. Осының негізінде технологиялық қызмет алдын ала жобаны әзірлейді, онда: арнайы технологиялық процестердің; типтік техно-логиялық процестердің; арнайы технологиялық жабдықтар мен әбзелді; тех-нологиялық нұсқауларды әзірлеуге техникалық тапсырмалардың тізбесі бар.

Жұмыстық жобалау үш қосымша сатыдан тұрады және тәжірибелік үлгіні жасау мен сынау үшін тағайындалған, технологиялық құжаттарды әзірлеуден бастап, қалыптасқан сериялық немесе жаппай өндіріс жағдайларында бақылау сериясын жасау және сынау нәтижелері бойынша технологиялық құжаттарды түпкілікті өңдеу мен түзетуге дейінгі жұмыстардың кең ауқымын қамтиды.

Жұмыстық жобалаудың бірінші қосымша сатысында конструкторлық құжаттаманы толық талдау, тәжірибелік үлгіні жасаудың технологиялық процесін әзірлеу, осы үлгіні жасау және сынау кезінде жобаны талдау, жаңа бұйымның сериялық өндірісі үшін тағайындалған, жұмыстық сызбаларды технологиялық бақылау жүзеге асырылады. Бірінші қосымша сатыда әзірленген және тәжірибелік үлгіні заводтық сынау нәтижелері бойынша түзетілген, барлық

технологиялық (конструкторлық та) құжаттарға - “О” литерасы, мемлекеттік сынау нәтижелері бойынша түзетілгендерге – “О₁”; кейінгі сынаулар кезінде “О₂”, “О₃” және т.б. беріледі.

Келесі қосымша сатыда - анықталған серияны жасау және сынау сатысында – бұйым конструкциясының технологиялылығын жоғарылату жолдарын әрі қарай іздеу жүзеге асырылады. Конструкторлық құжаттама (сызбалар) өндіріс типіне және технологиялық маршруттардың мүмкін болатын нұсқаларына сәйкестікті сақтау үшін технологиялық талдау мен бақылауға ұшыратылады.

Анықталған сериялы бұйымдарды (машиналарды) жасау мен сынаудан кейін технологиялық құжаттарды түзету жүргізіледі.

Жұмыстық жобалаудың қорытынды сатысында жаппай немесе сериялық өндіріс үшін технологиялық құжаттар түпкілікті түзетіледі. Тура осы кезеңде өндіріс объектісі ретінде де, пайдалану объектісі ретінде де, жаңа бұйымның максимум тиімділігі қамтамасыз етіледі.

Өндірісте түпкілікті жасалған және тексерілген технологиялық процеске арналған құжаттамаға және қалған технологиялық құжаттарға “Б” литерасы беріледі.

Технологиялық әбзелді жобалаудың ірі сериялық және жаппай өндіріс үшін ерекше маңызы бар, өйткені бұл кезде өндірістің техникалық жасақталғандығы мәселелері шешіледі, бұл шығарылатын бұйымдардың сапасы мен құнына әсер етеді. Ол екі негізгі кезеңнен тұрады.

Бірінші кезең модельдерді, қалыптарды, құралдарды, арнайы құрал-сайманды және стандарттық емес жабдықтарды әзірлеуді қамтиды.

Жаңа әбзелді жобалау үшін негізгі құжаттар: тетіктердің сызбалары, технологиялық карталар, жобалауға тапсырыс, тетіктерді өңдеуге технологиялық шарттар, арнайы, негізгі және қосымша жабдықтардың тізбесі (ағынды және автоматтық желілер, іске қосу құрылғылары, конвейерлер, шебер үстелдері және т.б.) болып табылады.

Екінші кезең әбзелді жасау бойынша технологиялық процесті әзірлеуден тұрады, ол жеткілікті түрде әмбебап, прогрессивті, жетілдірілген болу керек, бұл соңында минимум шығындар кезінде жасалатын тетіктердің жоғары сапасын қамтамасыз етеді.

Технологиялық әбзелді жасау үлкен еңбек етуді талап етеді. Жаппай өндірісте оның жүзеге асырылуына барлық технологиялық дайындауға жұмсалатын, еңбек шығындары мен ресурстарының 80%-ке дейін келеді. Ол екі кезеңде жүргізіледі.

Өндіріс жобаланған технологиялық процесс бойынша жұмыс істей бастағанда, технологиялық дайындау аяқталады. Алдымен машиналардың анықталған сериясы шығарылады. Ол технологиялық әбзелдің барлық номенклатурасын және өндеудің жобаланған әдістерін

қолдану арқылы жаппай (сериялық) өндірістің қалыпты жағдайларында жүзеге асырылады. Сонымен бірге өндірісті техникалық дайындаумен байланысты, келесі мәселелер шешіледі: берілген техникалық шарттарға сәйкес тетіктерді өңдеу және машиналарды құрастыру сапасын тексеру; өндірістің берілген типіне сәйкес келетін тетіктер конструкцияларының технологиялылығын тексеру; жобаланған технологиялық процесті тексеру және жөнге келтіру; жобаланған және жасалған әбзелдегі ақауларды айқындау және жою; тетіктерді жасауға кеткен еңбек пен қаржылардың қосымша шығындарының себептерін айқындау және жою (орны бойынша келтіру, беттерді өңдеудің дәлдігін арттыру, бракты жою және т.б. бойынша қосымша операцияларды енгізу). Анықталған серияларды жасау, әбзелді тексеру мен сынау нәтижелері бойынша конструкциялық және технологиялық құжаттарға түзетулер енгізіледі.

Технологиялық та, конструкторлық та дайындаудың қорытынды кезеңі тетіктердің конструкциясына және тұтас алғанда машинаға, сондай-ақ әбзелге және анықталған серияны жасау мен сынаудан кейін технологиялық процеске енгізілген түзетулерді есепке алғанда, машиналардың бақылау сериясын жасау болып табылады.

Тетіктерді жасау сызбаның берілген талаптарына және берілген өнімділікке сәйкес жүргізілгенде, технологиялық процесс ендірілген болып саналады. Технологиялық процестерді тапсыруды актілермен ресімдейді.

Өндірісті технологиялық дайындау тиімділігін жоғарылатудың негізгі бағыттарының бірі технологиялық процестерді типтеу, әбзелді және процесс элементтерін стандарттау болып табылады.

Технологиялық процестерді типтеу деп еңбектің типтік біртекті заттарының топтарын (дайындамаларды, тетіктерді, құрама бірліктерді) конструкторлық-технологиялық белгісі бойынша іріктеуді және олардың әрқайсысы үшін аса өнімді жабдықтың, өндірісті ұйымдастырудың жетілдірілген әбзелі мен жабдығының қолданылуын көздейтін, ортақ, аса ұтымды маршруты мен процесін әзірлеуді түсінуге болады.

Топтық технология әдісін қолдану жабдықтың пайдаланылуын жақсартуды және еңбек өнімділігін 25...30%-ке ұлғайтуды қамтамасыз етеді. Бұдан басқа, технологиялық процестерді типтеу техникалық құжаттаманы әзірлеуге жұмсалған шығындардың күрт азаюына мүмкіндік туғызады. Жеке заводтардың тәжірибесі, типтік процестерді кеңінен қолдану кезінде технологиялық құжаттардың саны - 5...10 есе, ал жобалаудың еңбек сыйымдылығы 2...3 есе азаятынын көрсетеді. Сондай-ақ технологиялық процесс пен әбзелдің жеке элементтерін стандарттау, сериялық өндірісте арнайы жабдықты кеңінен қолдану, икемді өндірістік жүйелерді (ИӨЖ) ендіру үшін қолайлы алғышарттар жасалады.

Жаңа машинаның технологиялық қолайлылығын тексеру, әбзелдің карталарын, процесі мен сызбаларын әзірлеу кезінде, өзіндік процестердің орнына игерілген типтік және топтық процестер мен қалыптандырылған әбзелді қолдану мүмкіндігінің қаншалықты пайдаланылғанын айқындайды. Мұндай жұмысты тиімді жүзеге асыру үшін заводта бірқатар анықтамалық құжаттарды жасау қажет: тетіктердің типтік және топтық процестерінің каталогы, стандарттық және қалыптандырылған әбзелдің қолданылу картотекалары, сондай-ақ процесс материалдарына, құрал-саймандарына, элементтеріне, әбзелдің жеке элементтеріне арналған нормальдар альбомдары және т.б.

Әдебиет

1 Айталиев Ш.М., Дүзельбаев С.Т. Материалдар кедергісі: Есептер шығаруға арналған оқу құралы, 1, 2 – бөлім. – Алматы: Рауан, 1991. – 176 б., 1996. – 196 б.

2 Аманжол М. Нұғыман Т. Теориялық механика негіздері. – Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті. – Семей: СМУ, 2002. – 259 б.

3 Детали машин и основы конструирования/Под ред. М.Н. Ерохина. – М. : КолосС, 2005. – 462 с.

ӘОЖ 339.33

Қазіргі таңдағы логистика мәселелерін оңтайландыру

Камысбаева А.Т., магистр, аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Аңдатпа

Логистика ғылым ретінде – өнеркәсіптегі барлық бизнес үрдістерін, қарастыру, қадағалау, жетілдіру, басшылық етуді көздеу барысында шығындарын қарау арқылы көздеген мақсатқа жету болып табылады. Логистикаға қатысты шығындарды азайту немесе оңтайландыру арқылы яғни бүкіл кәсіпкерлердің салынатын компаниясының пайдасына негізгі әсер ететін шығындарды алдынала қарастыру. Осыған орай компаниядағы, кәсіпорындардағы логистика жасырын пайдаланылмаған ресурстың рөлін алады, ал бұл осы бизнесті көтеру үшін жоғарғы бәсекелестік артықшылық береді.

Қазіргі таңда тапсырушыға қызмет көрсету сапасының маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын клиентке тапсырысты қандайда бір материалды, тауарларды жеткізу, кәсіпорындардың немесе фирмалардағы логистиканың ажырамас бөлігі болып табылады.

Тауарды тапсырушының тек минималды баға ғана қызықтыратын уақыты өтті, осыған байланысты бағаны басқарудың

барлық тізбегі коммерциялық бөлімнің сатушысында боп тұр. Қазіргі заман ағымына байланысты кез-келген сауда компаниясының негізі сатушы-элитасы боп тұр, ол үшін ол өз компаниясынан көптеген бонустар мен арасында кірісетін компаниялардан жақсы бонустар алып отырады. Ал тауардың бағалары қазіргі кезде теңестіріліп, клиент ең алдымен өнімнің сапасы мен оған сервистік қызмет көрсету сапасына қызығушылық танытып отыр. Жоғарғы сападағы қызмет нарықтағы бәсекелестік күресте бірінші орында деп айтуға болады.

Түйінді сөздер: Қойма, аймақтар, қабылдаушылар, жүкті жинақтаушылар, жүк тиегіштер, тапсырыс жинаушы, операциялар.

Ключевые слова: склад, регионы, приемщики, грузчики, сборщики заказов, операции.

Keywords: optimization, transit, international transport corridors, freight forwarding, cargo, development, relations.

Қойманы логистикалық басқару мақсаты, шын мәнінде, қойма жүйесіне эмердженттілік (тұтастық) қасиеттерін беру үшін кіші жүйелер арасындағы қажетті синергетикалық байланыстарды ұйымдастыруға негізделеді, өйткені барлық жүйені оңтайландыру оның кіші жүйелерінің барлық құрамдас бөліктері оңтайлы режимде жұмыс істейтіндігін білдірмейді. Логистикалық жүйенің кіші жүйелерінің өзара іс-қимыл тетігі оңтайландыру теориясы растайды.

Бұл теорияның басты қорытындысы тиімді түпкілікті нәтижеге қол жеткізу үшінкіші жүйелер мен логистикалық жүйені ұйымдастыру және элементтерді басқару қатысушыларының жұмысын өзара келісу маңызды. Олардың тек өз мақсаттарын қудалауы, яғни «жеке» оңтайландыруға ұмтылуы жүйенің мүдделеріне тұтастай және оның басқа да қатысушыларына зиян келтіруі мүмкін. Кәсіпорынның қойма желісі өзінің ұйымдық-функционалдық құрылымы мен жұмыс істеуі оңтайландырудың жергілікті критерийлерімен логистикалық басқару субъектісі мен объектілерінің синтезі болып табылады. Бұл ретте оларды логистикалық басқарудың міндетті шарты бүкіл жүйенің жалпы оңтайландыруының мүдделері мен экономикалық тұжырымдамасына бағынуға бағытталған іс-әрекеттерді үйлестіру және ықпалдастыру болып табылады. Қойма ашық жүйе болып табылады, өйткені кіріс және шығыс материалдық және ақпараттық ағындар арқылы сыртқы ортамен өзара іс-қимыл жасайды. Бұл ретте қойманың ашық жүйе ретінде сыртқы ортаның өзгеруіне бейімделуі (бейімделуі) қабілеті болуы тиіс. Қоймада кіріс ағындары клиенттердің талаптарына сәйкес демалыс күндері түрлендіріледі. Егер қойманы басқару тиімді ұйымдастырылған болса, онда шығыста қосымша құн пайда болады. Қоймадағы логистикалық

процестің құрылымы логистика тұжырымдамасы жүктерді кәсіпорын қоймасына түсіру, оларды ішкі өңдеу және тұтынушыға сату жүзеге асырылатын тарату арналары жүйесін басқаруға кешенді көзқарасты талап етеді. Логистикалық процесс элементтердің тиімді өзара іс-қимылы және тұтастай алғанда логистикалық жүйені оңтайландыру мақсатында негізгі логистикалық операциялардың белгілі бір дәйектілігін және олардың орындалуын қамтамасыз ететін іс-қимылдар жиынтығын білдіреді. Қоймадағы логистикалық процестің құрылымы логистика тұжырымдамасы жүктерді кәсіпорын қоймасына түсіру, оларды ішкі өңдеу және тұтынушыға сату жүзеге асырылатын тарату арналары жүйесін басқаруға кешенді көзқарасты талап етеді. Логистикалық процесс элементтердің тиімді өзара іс-қимылы және тұтастай алғанда логистикалық жүйені оңтайландыру мақсатында негізгі логистикалық операциялардың белгілі бір дәйектілігін және олардың орындалуын қамтамасыз ететін іс-қимылдар жиынтығын білдіреді.

Фирманың бетке ұстары әрине осы қызметті қамтамасыз ететін логист. Бұрынғы кезеңдегі жүк ауласы қоймалары қазіргі таңда, клиенттерге қызмет көрсету орны болды. Логистикалық қойманың қызметтері кеңейтіліп, енді ол «тауарларды сақтау орны» болуды тоқтатып, ең күрделі өндірістік өнеркәсіп құрылымы болып өзгерді.

Тауарларды сақтау міндеті артта қалды, клиенттердің тапсырыстарын сапалы және уақтылы жинау міндеті алға шықты.

Қойма күрделі қымбат жабдықты қолдана отырып, үздіксіз «конвейерге» айналды, онда қандайда бір кемшіліктерді түзетуге уақыт қалмады. Қойма алдында тапсырушы көлігі кезекте тұрса, онда ол тауардың бағасына қарамастан жоғарғы бәсекелеске сай орында деп есептеледі. Ал логистиканың болмауы, үлкен шығындар тудырады, бұл негізсіз шығындарға айналады.

Енді кейбір себептерді қарастыратын болсақ.

Қоймаларда, қазір көптеген жұмыс барысында, логистикалық үрдістерді ұйымдастырудың қарапайым принциптері орындалмауда. Қоймада бір жұмысты бір қызметші орындауы керек. Бірақ қоймалардағы жұмыстарды әртүрлілігіне қарамастан, бір ғана орындаушы осы жұмыстарды жалғыз атқаруда. Бір қоймадағы орындалатын жұмыстардың бәрін емес тек жеке көзге көрнекті жерлерді қарастырсақ. Осыған байланысты не істелгені туралы:

Осыған байланысты не істелгені туралы:

-Қойманың барлық жұмысы үрдістерге, үрдістер операцияларға бөлінді.

-Қойма аймақтарға бөлінді, сәйкесінше қабылдау аймағына қажетті алаң бөлінді.

-Ұжым тиісті аймаққа бөлімдерге бөлінді. Қабылдау бөлімі, жинақтау бөлімі, сақтау бөлімі, жөнелту бөлімі, есеп және бақылау бөлімі пайда болды.

-Бөлімдерде операцияларға сәйкес жеке қоймашылар, қабылдаушылар, жинақтаушылар, автотиегіштердің аттестатталған жүргізушілері және басқа да лауазымдар пайда болды. Жұмыс орнына бұрынғы қоймашылардан жүк тиегіштер пайда болды. Қабылдауда бір жүк тиегіштер, ал жөнелтуде басқа арнайы дайындалған бригада бар.

-Әрбір қызметкер орындалатын операцияның объективті көрсеткіштері бойынша бағалана бастады. Қызметкердің өзі оңай тексеретін осындай объективті индикаторлардың ішінен жеке жауапкершілікпен теңдестірілген ынталандыру жүйесі құрылды. Мотивация «жазадан жалтару» емес, «нәтижеге жетуге» бағытталған.

-Жұмысшыларды ақша табуға және жақсы ақша табуға мүмкіндік алды.

Қоймаішінде тауарды тиеуші, ол тапсырыс жинаушы, ол келген тауарды қабылдаушы, ол алған тапсырыстарды жіберуші, сонымен қатар осы тауарларды тиеуші. Оның мойнында бірнеше операцияларды орындау міндеттері жүргізу жүктелген. Сонымен қатар осындай орындаушылардың келісім шарттары көптеген жауапкершілік және айыппұлдармен жазалардың күрделі жүйесінен тұруы мүмкін.

Әринетауарларды қабылдау орындары жай болған жоқ, келген тауарлар бірден сақтау аймағына бос орындарға немесе қажетті орындарға орналастырылды. Тауардың қайда, қандай тауар және қанша екенін түсіну қиын болуы мүмкін, өйткені зауыттық таңбалау қазіргі кезде ағылшын, итальян, қытай тілдерінде болуы мүмкін.

Сондықтанда бұл қоймашылардың біліктілігінің жоғары болуын қажет етеді. Бастапқы есепке алуға және материалдық жеке жауапкершіліктің үздіксіз ауысуына көп көңіл бөлінетіндіктен, жоғарғы ұжымдық жауапкершілікті талап етеді, бұл тауардың әрине әрбір оқиға, әр үрдіске, әр операция тегі, аты және әкесінің аты бар нақты «иесін» тауып орналастыру уақыты ұзақ процесс болып кетуі әбден мүмкін. Сондықтанда, қабылдау бөлімінде қағаздармен және компьютермен жұмыс істей алатын ең жақсы дайындалған қоймашылардан қызметкерлерді таңдап алу қажеттілігі жоғарылайды.

Осы қабылдау бөліміне нақты тапсырма беріледі-қоймаға келетін барлық нәрсе бақылаудан өтуі керек және тек құжаттар бойынша. Құжаттарда нормадан барлық ауытқуларды белгілеп отырады.

Тауарларды, жүктерді қабылдау жұмысы қарапайым оған мына төменде көрсетілген жұмыстар кіреді:

-қабылдаушыфураны сыртқы зақымданулар, пломбалар, тауарға ілеспе құжаттарға сәйкестігі тұрғысынан қарайды және қажет болса суретке түсіреді сонымен қатар жүк көлігінің жүргізушісі жақын жерде тұруы керек.

-көлік жүргізушісі пломбаны шешіп, жүк көлігін ашады. Қабылдаушы тауарды қарап шығады, суретке түсіреді және жүк тиеушілерге түсіруге бұйрық береді.

-жүк тиегіштер тауарды орындарға атаулары бойынша сұрыптай отырып түсіреді, егер орамасы бұзылса, онда тауарды бөлек орындарға бір жаққа қарай түсіреді. Тауардың барлық зақымдануларын қабылдаушы сандық фотоаппаратпен тіркейді.

-жүк тиегіштің жүргізушісі паллеттерді тауарды қабылдау аймағына шығарып, оларды еркін тәсілмен қатарларға қояды.

-барлық тауарлар жүк көлігінен қабылдау аймағына түсірілген кезде ғана қабылдағыш оны қораптардың ішінара ашылуымен қайта есептей бастайды.

-жүк тиегіштер осы жүк машинасымен жұмысты аяқтағаннан кейін, он минуттық үзілістен кейін келесі жүк тиеуді бастайды.

қабылдағыштауарды қабылдайды, барлығын құжаттайды және тауарға ілеспе құжаттарда тіркейді.

Осы қабылдау бөліміндегі қызметтердіңжұмысты орындау мотивациясы қарастырылғаны жөн, мотивация жалақыныңжақсы өсуіне әсер ететін жеке құрылады. Сонымен қатар осы бөлімді құру нәтижесі айтарлықтай мәселелердің шешілуіне әкелді.

Қабылдаубөлімін құрудың нәтижесі таңқаларлық болды:

Біріншіден еңбек өнімділігі мен қабылдаусапасы айтарлықтай өсті, зақымдалған тауар жеткізушіге төленбеді, оны ішінара сақтандыру компаниясы төледі. Жеткізуші, әдетте, келісіп, өз шығынын өз есебінен шығарғысы келмейтіндіктен, тауарды іріктегеннен кейін компания жақсы қосымша табыс алды.

-сақтау аймағына таңбаланған, буып-түйілген тауарлар уақытында келіп түсті, бұл оны тапсырыстарға жинақтау процестерін және қалдықтарды бақылауды едәуір жеңілдеттіп отырады.

-іс жүзінде құжаттардың дұрыс ресімделуіне қатысты есеп және бухгалтерия бөлімдерімен жекелеген даулар қысқартылды.

-жеткізуші машинаның тоқтап қалу уақыты қысқарды, компанияның ақпараттық жүйесінде деректермен алмасу жылдамдығы артты, жоспарлау жақсарды. Осындай нәтижелерге жету мүкіндігіне әкелді.

Енді тапсырыстарды жинаушылар тапсырыстарды қоймашылардың бақылауымен жинап, жиналғантапсырыстарды толымдау және тапсырыстарды бақылау аймағының қоймашыларына тапсыруы тиіс болды. Жинаушы тауарды сақтау

аймағынан қоймашының қолы қойылмай, алып кете алмады. Жинаушы тапсырысты жинақтау аймағының қоймашысына тапсырған кезде тауар үшін материалдық жауапкершілік оның иығына түсті.

Тапсырыстарды құрастырушылардың мотивациясы объективті көрсеткіштерге негізделді:

- жиналған тапсырыстар саны, тапсырыстардағы артикулдар позицияларының саны,

- тапсырыстардың массалық-габариттік сипаттамалары,

- құрастыру сапасы-анықталған қателер саны азайды.

Нәтижесінде:

- ұрлықты жеңді,

- құрастыру кезінде қателер мен қайта сұрыптау саны азайды,

- тапсырыстарды құрастыру жылдамдығы артты, демек олардың көлемі де артты,

- клиент жасырын тапсырыс алуды тоқтатты,

- жетіспеушіліктер бірнеше есе азайды және «қателік құқығына» негізделген табиғи бекітілген нормаға енді.

- жабдықтар мен сөрелердің бұзылуы тоқтатылды.

Қорытынды: Қорытындылай келе логистикалық жүйені енгізу. Ең қиын және ауыр кезең. Енгізудің сәттілігі «енгізушілер» командасына, олардың шыдамдылығына және адамдарға олардан не қалайтынын, олардан не болатынын, мұның бәрі не үшін қажет екенін түсіндіре білуге байланысты. Оқиғаларды мәжбүрлеудің қажеті жоқ, өйткені қызметкерлерге өзгерістерге бейімделу үшін уақыт қажет.

Іске асыру кезінде бұрын ескерілмеген жағдайлар пайда болады-бұл қалыпты жағдай. Үйреншікті жағдайларға сүйенбестен, оларға дұрыс жауап беру маңызды. Сонымен қатар, сіз таңдалған жолдың бағытын нақты көре отырып, бір жағынан екінші жаққа «асығуға» болмайды. Көптеген компаниялар осы кезеңде «бұзылады» және бұл мәселені қисынды аяқтамайды, сондықтан оны жүзеге асырмас бұрын мұқият дайындалу керек.

Сонымен логистика -бұл тағы бір заманауи және тиімді бизнес құралы, бірақ осы құралмен максималды нәтижеге жету үшін жағдайлар қажет:

1. Компания басшылығының бүкіл компаниядағы өзгерістерге дайындығы.

2. Басшылықтың сәттіліктің «негізі» адамдар екенін түсінуі. Тек Команда жеңеді деген ұстанымға сүйену.

3. Бұл үшін тиісті қаржылық және материалдық ресурстарды бөлу.

4. «Ашық» Басқару есебі.

5. Және сәттілік.

Осындай қарқынмен логистика мәселелерін оңтайландыру мақсатына жету әбден мүмкін

Әдебиет

[1]Аникин Б. А. Логистика производства: теория и практика : Учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / В. А. Волочиенко, Р. В. Серышев ; отв. ред. Б. А. Аникин. —М. : Издательство Юрайт, 2019. —454 с.

[2]Левкин Г. Г. Коммерческая логистика: Учебное пособие для вузов / Г. Г. Левкин. —2-е изд., испр. и доп. —М. : Издательство Юрайт, 2018. —375 с.

[3]Мельников В. П. Логистика: Учебник для СПО / В. П. Мельников, А. Г. Схиртладзе, А. К. Антонюк ; под общ. ред. В. П. Мельникова. —М. : Издательство Юрайт, 2018. —287 с.

[4]Неруш Ю. М. Логистика : Учебник для академического бакалавриата / Ю. М. Неруш, А. Ю. Неруш. —5-е изд., пер. и доп. —М. : Издательство Юрайт, 2019. —559 с.

[5]Логистика складирования: Учебник.: ИНФРА-М, 2011.-559 с.: 1 CD-R.(/ В.В. Дыбская.-М

УДК 66.02.071.7.

Ұңғы өнімдерін жинау және тасымалдау жүйесіне шолу

Бейсенбайқызы Ләззат, аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

Проанализировано геологическое строение месторождения. Кроме того, описано текущее состояние разработки месторождений и проекты по повышению эффективности системы сбора и транспортировки.

Abstract

The geological structure of the deposit has been analyzed. In addition, the current state of field development and projects to improve the efficiency of the collection and transportation system are described.

Қазақстан дәлелденген қоры және мұнай өндіру көлемі бойынша ТМД елдерінің арасында екінші, ал газ бен конденсаттың қоры бойынша - 4 орын алады. Мұнай өнеркәсібінің қарқындауна байланысты ұңғы өнімін кәсіпшілік өндірісте жинау, тасымалдау және дайындау процесін жетілдіру проблеммаларын шешу қажет етеді. Қоршаған ортаның ластануы өнімді қабаттарда және сіңіргіш горизонттарда қысымды ұстап тұру үшін айдалатын, жоғары минералданған қабаты бар және ағынды суы бар мұнай-газ өндіру ұңғымаларын барлау, бұрғылау және салу кезеңінен басталады.

Ескі мұнай кен орындарында мұнайдың жеңіл фракцияларын жоғалту дәрежесі өте жоғары болып келетін (3%-ке дейін) мұнайды, газды және суды жинаудың саңылаусыздандырылмаған екі құбырлы өздігінен ағылатын жүйесі әліде қолданылуда.

Қазіргі уақытта игерілуге берілген кен орындарының барлық алаңдары мұнай, газ және суды жинаудың жоғары арынды (1-1,5 МПа) саңылаусыз және автоматтандырылған жүйесімен жабдықталған. [1,2].

Әртүрлі кен орындарындағы жинау және дайындау жүйелері басты элементтердің, сондай-ақ жабдықтардың өзара орналасуымен ерекшеленеді

Жинау және дайындау сұлбасы бірінші кезекте кен орнының ауданына, ұңғылар шығымына, айдалатын сұйықтың физика - химиялық қасиеттеріне жергілікті жер бедеріне және табиғи жағдайларына байланысты болады. Кейбір кен орындарында ұңғы өнімдерін АТӨҚ-да сулы және сусыз деп бөлсе, ал осы уақытта басқа кен орындарындағы ұңғы өнімдері ортақ коллектор бойымен тасымалданады. Бір қатар кен орындарында, сығымды сорап станциясына бірнеше топтық өлшеу қондырғысынан коллекторлар тартылған болса, ол басқа кен орындарында әрбір АТӨҚ-нің бірінші сатылы айырғышы болады және сұйықты мұнайды айдау және дайындау цехына (МАДЦ) қарай сығымды сораптармен немесе қалған қабат энергиясының есебінен тасымалдайды. Ауданы шағын кен орнында АТӨҚ мен МДҚ бір алаңда орналасуы мүмкін.

Барлық кен орындарында жүйе элементтерінің жұмыс принциптері бірдей:

- АТӨҚ-да фазаларға бөліну жүрмейді;
- айырудың бірінші сатысы сығымды сорап станциясында жүргізіледі, осы арада айдау ұңғыларына таратады;
- айырудың екінші сатысы МАДЦ-да жүргізіледі.

Жинау және дайындау жүйелерінің жабдықтары тұрақты өзгеріп және жетілдіріліп, олардың технологиялық процестері сол күйінде қалуда атап айтсақ:

- айыру;
- эмульсиясыздандыру;
- тұзсыздандыру;
- мұнайды тұрақтандыру.

Көп уақыттан бері соңғы процесс жеке атқарылмай, эмульсиясыздандыру және тұзсыздандыру процестерімен жүзеге асады.

Соңғы кезде жаңа жабдықтар блокты түрде жасалынуда, бұл оны кәсіпшілікте тез құрастыруға мүмкіндік береді және олар мұнайды дайындау барысында жүретін физикалық процестерді ескере отырып дайындалған.

Мұнайгаз қоспаларын жинаудың саңылаусыз жүйесінің бірнеше түрі бар:

1) мұнай кен орындарының өлшеміне және пішініне (конфигурациясына) байланысты болатын жинау жүйелері;

2) жергілікті жер бедеріне байланысты болатын жинау жүйелері;

3) мұнай және мұнай эмульсиясының физика - химиялық қасиеттеріне байланысты, сондай-ақ берілген климаттық жағдайына байланысты болатын жинау жүйелері;

4) теңіз кен орындары үшін мұнай газ және суды жинау жүйелері.

Мұнай, газ және суды жинаудың көрсетілген жүйелеріне қысқаша тоқталып, олардың жетістіктерімен кемшіліктерін ескертеміз.

1.13. Мұнай, газ және суды жинаудың қазіргі жүйелері.

Қазіргі уақытта жоғары арынды, саңылаусыз және автоматтандырылған мұнай, газ және суды жинау, дайындау және тасымалдау жүйелерінің жеткілікті көптеген түрлері бар.

Жергілікті және бедері тегіс болып келетін кен орындарында алаңдар қалыпты ұңғы торымен бұрғыланады, ал шығару желілері ТӨҚ-да (топтық өлшеу қондырғысында) орналасқан «Спутникке» қосылады.

Сайлы және жоталы (төбелі) жерлерде орналасқан кен орындарында бұрғылау көлбеу ұңғыларының бірнеше шоғырымен жүзеге асады, ал шығару желілері «Спутникке» қосылады.

Су шайған (су астында қалған) және балшықты аймақта орналасқан кен орындарындағы алаңдардан жасанды аралдар жасай отырып көлбеу ұңғылар арқылы бұрғылайды және осы аралда орналасқан «Спутник» жалғайды.

Ұңғы өнімдерінің құрамында (6-20 %) парафиндер, шайырлар (смола) және асфальтендер көптен кездесетін кен орындарындағы алаңдарды қалыпты ұңғы торымен бұрғылайды, бірақта ұңғы сағасында шығару желісінің басында сағалық қыздырғыш (УН-0,2)-автоматты жұмыс істейтін пеш орнатылған, одан мұнай «Спутникке» қарай тасымалданады.

Егерде кен орынының ауданы үлкен немесе созылған болса, онда тасымалдау жүйесі әдетте бір немесе екі жинау коллекторынан және сығымды сорапты станциясынан тұрады. Сығымды сорап станциясының территориясында сығымдайтын сораптар арқылы мұнайды дайындайтын сораптар, бірінші сатылы айырғыштар, ал кен орынның игеру соңында -қабат суын алдын ала бөлетін тұндырғыштар орнатылады. Мұнай сығымды сорап станциясынан сораптар арқылы мұнайды дайындау блогына, ал газ өз қысымымен газ құбырлары арқылы газды дайындау блогына және газ өңдеу зауытына тасымалданады. [2,3].

Мұнайды дайындау қондырғысы (МДҚ) блогының жабдықтары, әдетте суды дайындау қондырғысы (СДҚ) блогының жабдықтарымен бірге бір алаңда орналасады. Бұл алаңды орталық жинау пункті (ОЖП) немесе мұнайды дайындау цехы (МДЦ) деп атайды. Газды дайындауға арналған қондырғыны (ГӨЗ)-ын әдетте, ілеспе мұнай газының қоры өте көп кен орындарында ғана орнатады.

Мұнайгаз өндіру басқармасындағы (МГӨБ) ұңғы өнімдерін жинау, тасымалдау және дайындау негізгі сұлбасын 4.1. суреттен көруге болады.

Өндіру ұңғыларының өнімдері жеке құбырлар арқылы автоматты топтық өлшеу қондырғысынан (АТӨҚ) келіп түседі, мұнда әр ұңғының шығымдарын жеке өлшеу жүргізіледі.

Реагенттер блогы (РБ) арқылы өнімге дозаторлық сораптармен химреагенттер (деэмульгаторлар, парафиннің жиналуына және коррозияға қарсы ингибиторлар) қосады, ал егер мұнай тұтқырлығы жоғары, парафинді болса, онда оларды пештерде қыздырады. Мұнай бірінші сатылы (С-1) айыру қондырғысында алдын ала газсыздандырылғаннан кейін сығымды сорап станциясындағы (ССС-ғы) сораптардың көмегімен кәсіпшілік жинау коллекторлары арқылы мұнайды орталық жинау пунктіне (ОЖП)-не қарай бағыттайды -- мұнда мұнай екінші сатылы (С-2) айыру қондырғысынан және мұнайды сусыздандыру мен тұзсыздандыру процестері жүретін жүретін мұнайды дайындаудың деэмульсациялық қондырғысынан өтеді. Одан соң тұрақтандыру қондырғысына немесе соңғы айыру қондырғысына (САҚ)-на келіп түседі, бұл жерде мұнай газдан толық босайды.

(А) - технологиялық блогындағы – «Рубин -2» автоматтандырылған қондырғысында мұнайды тауарлы паркке өткізер алдында, оның тауарлық сапасы мен мөлшері автоматты түрде анықталады. Егерде қандайда болмасын себептерге байланысты мұнай берілген параметрлерді қанағаттандырмаса, онда автоматты түрде кері қайтадан өңдеуге жіберіледі. Тауарлы парк (ТП) немесе тауарлы резервуарлар паркі екі тәуліктік мұнайды жинауға және сақтауға арналған, бұл арадан мұнай магистралды мұнай құбырлары арқылы мұнай өңдеу зауыттарына жөнелтіледі.

Айыру қондырғысында мұнайдан бөлінген ілеспе газы, сәйкесті өңдеуден кейін компрессорлы станциялардың (КС) көмегі арқылы газ өңдеу зауыттарына (ГӨЗ-на) беріледі.

Кен орында ілеспе мұнай газының үлкен қоры болса, онда газ өңдеу зауытын (ГӨЗ) кен орнының алаңына орналастырылады, бұл жерде газды магистралды газ құбырларына берер алдында сәйкесінше дайындықтан өткізеді (кептіреді және жеңіл көмірсутектерінің ауқымды фракцияларынан бөледі). [3,4].

Қабат сулары мұнайды дайындаудың (МДҚ) деэмульсациялық қондырғысынан соң ағынды суды (яғни тазартылмаған суды) дайындау қондырғысына (СДҚ-на) келіп түседі, бұл жерде ол қабат қысымын ұстау (ҚҚҰ) жүйесіне қолдану үшін дайындалып, одан соң блокты шоғырланған сорап станцияларына (БШСС) бағытталады, бұнда кен орнындағы айдау ұңғыларына бөлінеді. ҚҚҰ-ға қажетті жеткіліксіз су көлемін, басқа су көздерінен тазарту құрылымдары арқылы алып блокты шоғырланған сорап станцияларына (БШСС) береді

Қорытынды: Жыл бойынша мұнай мен газдың жоспарланған мөлшерін жинау және дайындауды қамтамасыз ететін шаралар жиынтығы: - шығару желісі арқылы автоматтандырылған топтық өлшеу қондырғыларына дейін ұңғы өнімдерін бірігей жинау және дайындауды қамтамасыз ететін жинау жүйесі;

Әдебиет

1. Ахмеджанов Т.К. Мұнай және газ өндірудің техникасы мен технологиясы: оқулық /- Алматы: Дәуір, 2011ж.
2. Ибылдаев, М.Х. Мұнай газ ұңғыларын жөндеудің жаңа техникасы және технологиялары : Оқулық. . - Тараз: М.Х. Дулати атындағы ТАРМУ, 2016. - 308 б.
3. Әділбеков М. Ә; Мырзахметов Б.Ә; Нұғыманов Қ.Қ. Мұнай кәсіпшілігінің жабдықтары оқу құралы Алматы ҚазҰТУ 2018. 311
4. Чурикова, А.С. Купешова, В.Е. Вишневская, Мұнайды өндірудің техникасы мен технологиясы: оқу құралы/ Л.А. Алматы: Альманах, 2020.- 314 б.

ӘӨЖ 66.02.071.7.

Қабатты сұйықпен жарудың технологиясы

Тасболат Ғ.Ж., магистр, аға оқытушы,
Нұрғиса Бағланұлы, НГ-20-1 оқу тобы студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

Работы по ГРП пласта включают в себя подбор скважин, проводимых на подготовку, проведение процесса и освоение скважин после ГРП. Поэтому разработкой и внедрением новой технологии добычи нефтяных пластов является актуальной.

Abstract

Fracturing works include the selection of wells carried out for preparation, carrying out the process and development of wells after fracturing. Therefore, the development and implementation of a new technology for oil production is relevant.

Мұндайда мұнай өндірісін дамыту үрдістерінің негізгілерінің бірі елімізде қоры қомақты болып табылатын аномальды қасиеттері бар ауыр мұнайды өндіруді ұлғайту болып табылады. Мұнай өндіру процестерінің мынадай факторлармен және қиыншылықтары бар: түп аймақтан мұнайды дайындау объектілеріне дейін өнімнің ұңғыларда қозғалу жолындағы асфальтті-шайырлы парафинді (АШП) компоненттер және минералды тұздар, өндірілетін мұнайдың құрылымдық-механикалық қасиеттерінің көрінуі, берік су тұтқырлы, су мұнайлы эмульсияларының түзілуі[1].

Қабатты гидрожару тиянақты дайындықты, ұңғыма мен өнімді қабаттың жұмысының көптеген факторларын ескеруді, жоғары профессионалды дайындықты қажет ететін технологиялық процесс болып табылады. Қабатты гидрожару жұмыстарының құрамына ҚСЖ жүргізетін ұңғымаларды таңдау, оларды дайындау, қабатты жару операцияларын жүргізу және гидрожарудан кейін ұңғыману игеру кіреді.

ҚСЖ эффективтілігі едәуір дәрежеде ұңғыма мен өнімді қабаттың бастапқы анықталған көрсеткіштеріне байланысты.

ҚСЖ жүргізу ұңғымаларын таңдау геолого-техникалық шарттарға сәйкес жүргізіледі. Таңдалынған ұңғымалар бойынша жүргізілетін ҚСЖ жүргізу жобасын жасайды, бұл жобада барлық операциялардың реттілігі, процестің технологиялық параметрлері, сонымен қатар қолданылатын құрал-жабдықтар, материалдар, олардың саны көрсетіледі [2].

Қажет болған жағдайда ҚСЖ жүргізбес бұрын ұңғымадағы сұйықтықты ауыстырады, ұңғыма бітеледі және жұмыс істеп тұрған құбырлар желісінен ажыратылады.

Ұңғымаға жұмысқа қажетті барлық қондырғылар мен құрал-жабдықтар жеткізіледі:[3]

- көтеріп-түсіру жұмыстарын жүргізу үшін ұңғымаларды жөндеуге арналған А-50М агрегаты;

- құбырларға арналған сөрелер (стеллаж);

- сорапты компрессорлы құбырларды тасымалдауға арналған құбыр тасығыш;

- автокран (2 адам);

- бульдозер (1 адам);

- цементтеуші агрегат (1 адам);

- төменгі қысымды сорап АЦН-12 (1 адам);

- жоғарғы қысымды сорап 4АН-700 (1 адам);

- мұнай қыздырғыш қондырғы (1 адам);

- трактор Т-100 (1 адам);

- мұнайтасығыш (1 адам);

- құм тасығыш (1 адам);

- бу қозғалтқыш қондырғы ППУ-1600/100 (1 адам);

- өрт сөндіру машинасы (5 адам);

- сағалық және ұңғымалық қондырғылар;
- құрал-жабдықтар;
- технологиялық сұйықтықтарға арналған сыйымдылықтар және

т.б.

Мұнай кәсіпшілігі (МК) мамандары ұңғыманы жөндеу агрегатының көмегімен ұңғымадан терең-сорапты қондырғыны алып, соңғы жағы қиылған (перо) сорапты компрессорлы құбырларды түсіреді де, ұңғыманы түбіне дейін жуады.

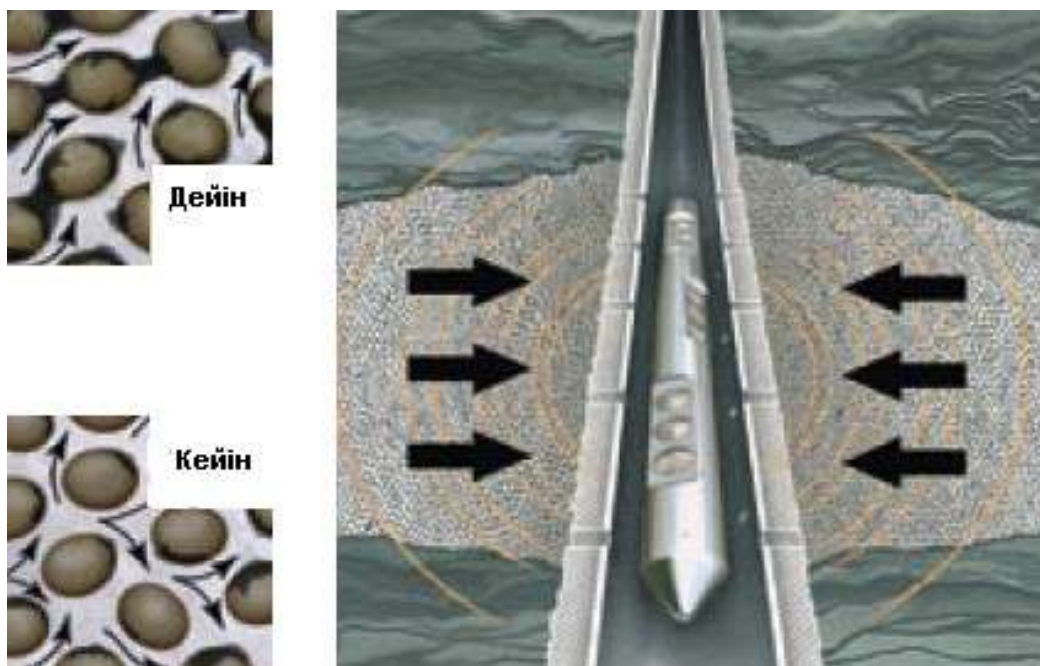
МК мамандары өнімді қабаттың параметрлерін, шегендеуші колоннаның, өнімді қабат маңындағы және одан төмен, жоғары жердегі цемент тасының жағдайын анықтау мақсатында қосымша зерттеулер жүргізеді.

Шегендеуші колоннаның өткізгіштігін анықтау үшін МК мамандары оны сәйкес диаметр шаблонумен шаблондайды. Дайындық жұмыстарында келесілей техника қолданылады:

- технологиялық сұйықтықтарды тасымалдауға арналған автоцистерналар;
- бригаданың құрал-жабдықтарын тасымалдауға арналған трейлерлер;
- жұмысшыларды тасымалдайтын автобустар;
- жұмысшыларға арналған вагон-үй;
- қондырғыларды, материалдарды, құрал-жабдықтарды жеткізетін автомобиль;
- геофизикалық қондырғылар (зертхана, көтергіш).

Қабатты сұйықпен жару (ҚСЖ) қажетті құрал-жабдықтар МК мамандарымен ұңғыма алдындағы алаңда технологиялық схема бойынша орналастырылады (1-сурет), сонан соң қондырғыларды өзара, сыйымдылықтармен, ұңғымамен құбырлар арқылы байланыстырады (төмен қысымдыларды – жұмсақ шлангілермен, жоғарға қысымдылар – болат құбырлармен). Барлық құбырларды бекіткен соң оларды 1,5 есе үлкен қысым беру арқылы тексереді. Сыйымдылықтардағы технологиялық сұйықтықтарды тұтқырлықты көтеретін химиялық реагенттермен араластырып, жарудың жұмыстық сұйықтығы дайындалады. Сұйықтықты дайындау уақыты оның көлемімен температурасына байланысты [4,5].

ҚСЖ процессі жұмыстық жобаға сәйкес қысым мен шығымға сәйкес жару сұйықтығын айдаудан басталады. Қабаттың жарылуы айдау қысымының төмендеуінен және ұңғыманың қабылдауының көбеюінен білінеді.

Сурет 1. Қабатты сұйықпен жару

ҚСЖ қысымы ұңғыма түбінде P_z төмендегі формула бойынша анықталады:

$$P_z = P_r + B_p$$

Мұндағы B_p - өнімді қабаттың жаруға шыдамдылық шегі, P_r – таукжынысының қысымы.

Қабатты жарған соң ұңғыманың қабылдауын көбейту мақсатында сұйықтық шығынын көбейтеді және жару қысымын көтереді. Жобалық мәнге сәйкес келетін жарық болған кезде оны бекіту үшін сыналаушы (расклинивающий) материалды айдау басталады.

Сыналаушы материалды айдап болған соң оны құбырлардың көлеміне сәйкес таза сұйықтықпен басу жүргізіледі де; барлық агрегаттар тоқтатылады, сағалық қаусырма жабылады да ұңғыма бір тәулік бойы қысымды таратуда тұрад.

ҚСЖ процесі кезінде СКҚ-ғы қысымдардың түсуін азайту мақсатында құбырдан тыс кеңістікте 10–13 МПа қысым ұсталып тұрады.

ҚСЖ барлық параметрлері (сорапты агрегаттардағы қысым, сұйықтық пен бекіткіш материалдың сәттік және жиналған шығындары) процесті бақылау және басқару станциясына жіберіледі және тіркеледі.

Қорытынды: Мұнай өндіру саласында жоғарғы техникалық, экономикалық көрсеткіштермен қабаттан мұнайды өндіру деңгейін арттыру осы технология қамтамасыз етеді. Сондықтан ең маңызды мұнай қабатын өндірудің жаңа технологиясын жасау және енгізу жеке алғанда қабатты сұйықпен жару болып табылады.

Әдебиет

1. Қартабай А.Т., т.б. Мұнай кен орындарын игеру : Оқулық. / Қартабай А.Т., Орынғожин Е.С., Есімханова А.К. ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Жоғары оқу орындарының қауымдастығы - Алматы: Экономика, 2013. - 378 б. - ISBN 978-601-225-612-3.
2. Ибылдаев М.Х., Мұнай газ ұңғыларын жөндеудің жаңа техникасы және технологиялары: Оқулық. - Тараз: М.Х. Дулати атындағы ТАРМУ, 2016. - 308 б.
3. Әділбеков М.Ә., Мырзахметов Б.Ә., Нұғыманов Қ.Қ. Мұнай кәсіпшілігінің жабдықтары оқу құралы Алматы: ҚазҰТУ 2018. 311 б.
4. Миклина О.А., Мельников М.Н. Гидравлический разрыв пласта. Учебное пособие - Издательство: Инфра-Инженерия, 2023 г. 144 стр. - ISBN: 978-5-9729-1532-3
5. Досжанов М.Ж., Қойлыбаев Б.Н., Каражанова М.К., Ахметов Д.А., Тасболат Ғ.Ж. «Анализ развития трещин Автогидроразрыва на нагнетательных скважинах» Научный журнал // «Нефть и газ». №1 (121) стр. 70, Алматы, 2021 г.

ӘОЖ 622.276

Құбыр желілерін электрохимиялық әдіспен қорғау

Төлегенова А.М., аға оқытушы,
Жәми М.Е., НГ-20-1 оқу тобы студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

В нефтегазоперерабатывающих отраслях, химической промышленности применение химических ингибиторов является одним из специальных методов защиты оборудования для сбора и подготовки скважинной продукции, которое часто подвергается коррозии.

Abstract

In the oil and gas refining industries and the chemical industry, the use of chemical inhibitors is one of the special methods of protecting equipment for the collection and preparation of well products, which is often subject to corrosion.

Мұнай мен газ өндіру біздің Республикамыздың ең маңызды және келешекті өнеркәсіп салаларының бірі болып табылады. Құбырларды коррозиядан қорғау активті және пассивті болуы мүмкін. Сыртқы коррозиядан жер асты құбырларды активті қорғау әдістеріне электр химиялық әдістері жатады: катодты және протекторлы қорғау. Коррозияның екі түріде электр химиялық механизм бойынша жүреді, яғни құбыр бетіне анодты және катодты аймақ пайда болады. Олардың

арасында электр тоғы жүреді, нәтижесінде анодты аймақта құбыр металлы бұзылады. Пассивті қорғау кезінде құбырдың сыртқы бетіне жабын және оқшаулағыш жүргізеді, активті қорғауда – коррозия тудыратын себептерді жояды.

Оқшаулығыш жабындарды ұқыпты орындағанмен пайдалану процессінде құбыр металлы шаршайды: өзінің диэлектрикті қасиетін, суға төзімділігін жоғалтады. Траншеяларға құбырларды көмуде, температура өзгергенде, өсімдік тамырлары әсерін тигізгенде оқшаулағыштардың зақымдалулары кездеседі. Бұдан басқа, жабындарда ақаулықтарды тексеруде бірнеше байқалмаған ақаулықтар қалып қояды. Нәтижесінде, оқшаулағыш жабындар жер асты құбырларын коррозиядан жеткілікті қорғауға кепілдік бере алмайды. Осыған байланысты құрылыс нормалары және ережелерінде көрсетілгендей, құбырлар жүргізілген топырақ және аймақтың коррозиялық активтілігіне тәуелсіз жер асты коррозиясынан оларды қорғау жиынтық (комплекс) ретінде жүзеге асу қажет: қорғағыш жабын және электр химиялық қорғау құралдарымен.

Электр химиялық қорғау құбырларды катодты поляризациялау арқылы жүзеге асады. Егер катодты поляризациялау тұрақты токтың сыртқы көзінің көмегімен жүрсе, онда мұндай қорғауды **катодты** қорғау деп атайды, егер де поляризация қорғалатын құбырды үлкен кері потенциалды металға қосу арқылы жүзеге асса, онда мұндай қорғауды **протекторлы** қорғау деп атайды.

Қорғау әдістері топырақтың коррозиялық активтілігі туралы мәліметтер негізінде таңдап алынады (топырақтың болат құбырларға қарағанда агрессивтілігі), сонымен қатар техника – экономикалық негіздемесі. Топырақтардың коррозиялық активтілігі олардың құрамына байланысты төмен, орташа және жоғары болуы мүмкін. Құм топырақтар, егер қандайда бір химиялық ластану болмаса, онда төмен активті коррозиялы топырақтарға жатады, сазды әктастар қоспасы – орташа, торфянды және қара топырақтар – жоғары.

Катодты қорғау(сурет 1) құбыр бетіне катодты потенциалды тудыратын сыртқы электр өрісін құбырларға арнайы қондырғылармен енгізумен негізделеді. Мұндай қорғауда қорғалатын құбырға 1 электрлі қосылған анод 3 коррозиялық бұзылуға ұшырайды, анод электр өткізгішті материалдардан жасалған.

Катодты қорғаудың принципіалды схемасы сурет 1 көрсетілген. Тұрақты ток көзі болып катодты қорғау станциясы 2 табылады, мұнда ЛЭП желісінен келетін айнымалы токты түзеткіш көмегімен трансформаторлы бекет арқылы тұрақты токқа айналады.

Теріс полюс ток көзі кабель 4 көмегімен қорғалатын құбырға қосылады, ал оң полюс – анодты жерлеуге 3 ток көзіне қосылғанда электр желісі топырақ электролиті арқылы тұйықталады.

Катодты қорғаудың жұмыс істеу принципі электролиз процессіне ұқсас. Ток көзінің енгізілген электр өрісінің әсерінен

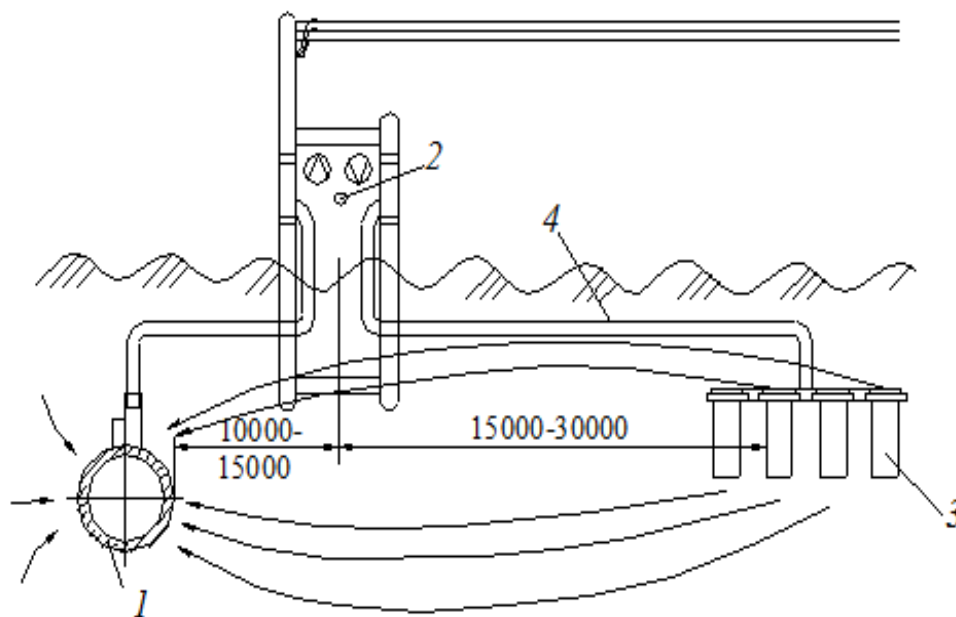
жартылай еркін электрондар «анодты жерлеу – ток көзі – қорғалатын қодырғы» бағытында қозғалыс алады. Электрондарын жоғалта отырып анодты жерлеу металлының атомдары йон-атом ретінде топырақты электролит ерітіндісіне айналады. Йон-атомдар гидратацияға түседі және ерітінді түбіне түседі. Қорғалатын қондырғыда тұрақты ток көзінің жұмысының әсерінен еркін электрондардың толуығы байқалады, яғни қышқылды және сутекті деполяризациялау реакциясының жүруіне қолайлы шарт пайда болады.

Катодты қорғау тек коррозияның пайда болуын алдын алу ғана емес, сонымен қатар бұзылуларды тоқтатады. Катодты қорғауда темір (анод есебінде қызмет атқаратын) бұзылуға түседі, оны уақыт өте алмастыруға болады.

Катодты қорғауға арналған ток көзі тұрақты ток генераторы немесе түзеткіші бар айнымалы ток желісі болуы мүмкін. Катодты қорғау кезінде электр энергиясының шығыны көп емес, бірақ металл желінген сайын электр энергиясының шығыны өседі.

Жер асты металл құбырларын коррозиядан қорғау үшін олардың потенциалдары минус 0,85 В жоғары болмауы керек. Минималды қорғау потенциалы катодты қорғау бекеттерінің жұмыс аймағының шекарасында болу қажет.

Бірақ катодты бекеттер қорғау жабынның кедергісіне байланысты құбырдың 5-25 км бөліктерін қорғай алады.

Сурет 1. Катодты қорғау қондырғысының схемасы.

- 1 - қорғалатын құбыр; 2 - катодты қорғау бекеті;
- 3 - анодты жерлеу; 4 - қосқыш өткізгіш (кабель).

Протекторлы қорғау. Протекторлы қорғауда қорғалатын құбырға 1 металл протектор жалғайды, оның тұтқыр электр потенциалы құбыр металлына қарағанда жоғары. Құбырларға

протекторлы қорғауды қолдануда катод өрісін қолданады, ал протектор – анод болады.

Протекторлы қорғаудың жұмыс істеу принципі гальваникалық элементтердің жұмысына ұқсас. Екі электрод (құбыр 1 және протектор 2 болатқа қарағанда электр кері металдардан жасалған) топырақ электролитіне түсірілген және өткізгіш 3 арқылы қосылған. Протектор материалы электр кері болып табылады, сонда потенциалдар айырмасы әсерінен электрондардың бағытталған қозғалысы протектордан құбырға қарай өткізгіш арқылы жүреді. Осы уақытта протектор материалының йон-атомдары ерітіндіге айналады, яғни оның бұзылуына әкеліп соқтырады. Бұл жағдайда ток күші бақылау-өлшегіш тізбектері көмегімен реттеледі. Сонда металлдың бұзылуы бар жағдайда байқалады.

Құбырларды протектормен электрохимиялық коррозиядан қорғау сыртқы электр энергиясын енгізусіз жүзеге асады. Екі әр түрлі металдардан тұратын гальваникалық элементтерді құрғанда теріс потенциалы жоғарғысы анод болады. Өртүрлі текті электродтарды өткізгіш арқылы желіге қосқанда бұндай элементтерден ток жүреді. Бұл жағдайда анод (протектор) жоғары қарқынды коррозияға ұшырайды, ал катод коррозиясы керісінше төмен болады немесе жүрмейді. Протектор және құбыр арасындағы потенциалдардың айырмасы нәтижесінде желіде электр тогы пайда болады, яғни ток құбыр арқылы өтіп онда үлкен теріс потенциал тудырады.

Протекторлы қорғауды көбінесе электрмен жабдықтау көзінен алыс жатқан үлкен қашықтыққа жүргізілген құбырлар үшін қолданады.

Жалпы химиядан белгілі барлық металдар кернеу тізбегінде жатады, олар кез-келген алдыңғы ертіндіде келесісін алмастыра алады, немесе керсінше.

Осыған байланысты металдар арасындағы потенциалдар айырмасын сипаттайтын металлдың қалыпты потенциалы ұғымын енгізіледі, металдардың қалыпты потенциалдары (В) төменде көрсетілген.

K	Ca	N	M	Al	M	Zn
		a	g		n	
-	-	-	-	-	-	-
0,92	2,84	2,71	2,38	1,66	1,05	0,76
Fe	Ni	Pb	H ₂	Cu	Ag	Au
-	-	-	0,	+0	+0	+0
0,44	0,23	0,13	00	,34	,80	,70

Теория жағынан болат қондырғыларды коррозиядан қорғау үшін темірдің сол жағында орналасқан кернеудің электр химиялық тізбегінде орналасқан барлық металдар қолдануға болады.

Газ және мұнай құбырларының коммуникациясын топырақтың зияндылығынан қорғау үшін электрохимиялық әдісті қолдануға тура келеді. Жер астында орналасқан құбыр – желілерімен өнімді тасымалдау кезінде электрохимиялық қорғау жүйесі келесі талаптарға жауап беруі керек:

- жер астында орналасқан болат материалдан жасалған құбыр желілері, пайдалану шартына және топырақтың коррозиялық зияндығына тәуелсіз электрохимиялық қорғанышпен және басқа да қорғаныш материалдарымен қорғануы керек;

- жер асты жабдықтары технологиялық схема бойынша беткі жақтары катодты полярлануы керек;

- бір және әртүрлі мақсаттағы көрші орналасқан құбырлардың барлығы электрохимиялық қорғанған бір технологиялық жүйеге қосылуы керек.

Коррозияға қолданылатын ингибиторлардың класын таңдау тасымалданатын өнімнің әсерін ескере отырып, мұнай, газ және суды дайындау процесінің технологиясына сәйкестендіріп және де әртүрлі кластағы химиялық реагенттерді тәжірибелік – кәсіпшілік зерттеудің нәтижесі бойынша белгілі мөлшерде қолданылады.

Әдебиет

1.ЧуриковаЛ.А., КупешоваА.С., ВишневскаяВ.Е., Мұнайды өндірудің техникасы мен технологиясы: оқу құралы/ Алматы: Альманах, 2020.- 314 б.

2.Әділбеков М. Ә., Мырзахметов Б.Ә., Нұғыманов Қ.Қ., Мұнай кәсіпшілігінің жабдықтары.Оқу құралы, Алматы: ҚазҰТУ, 2018. 311 б.

3.Нуранбаева Б.М. Мұнай мен газды өндіру кезіндегі коррозиялық қиыншылықтар.Оқу құралы, Алматы: ҚазҰТУ, 2015 209 б.

4.Досжанов М.Ж., Тасболат Г.Ж., Толегенова А.М., Бейсенбайқызы Л., Особенности эксплуатации и контроля работы скважины с высоковязкой нефтью при термических методах повышения нефтеотдачи пластов. III-межд. Науч-практ.конфер. «The modern vector of the development of science», 2-3 март, 2023, Филадельфия, США, 144 с. ISBN 978-92-44513-38-5

УДК 66.02.071.7.

**Горизонтальды мұнай ұңғымасының өнімділігіне кеніштің
полосообразды фрагментінің қоректену контурына дейінгі
қашықтығының әсері**

Бақытжан З.Б.,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

Основная цель исследований – уменьшить депрессию пласта по мере увеличения длины горизонтально вырытой нефтяной скважины, максимально предохранить скважину от обводнения и увеличить добычу нефти.

Abstract

The main goal of the research is to reduce reservoir depression as the length of a horizontally dug oil well increases, to protect the well as much as possible from watering and to increase oil production.

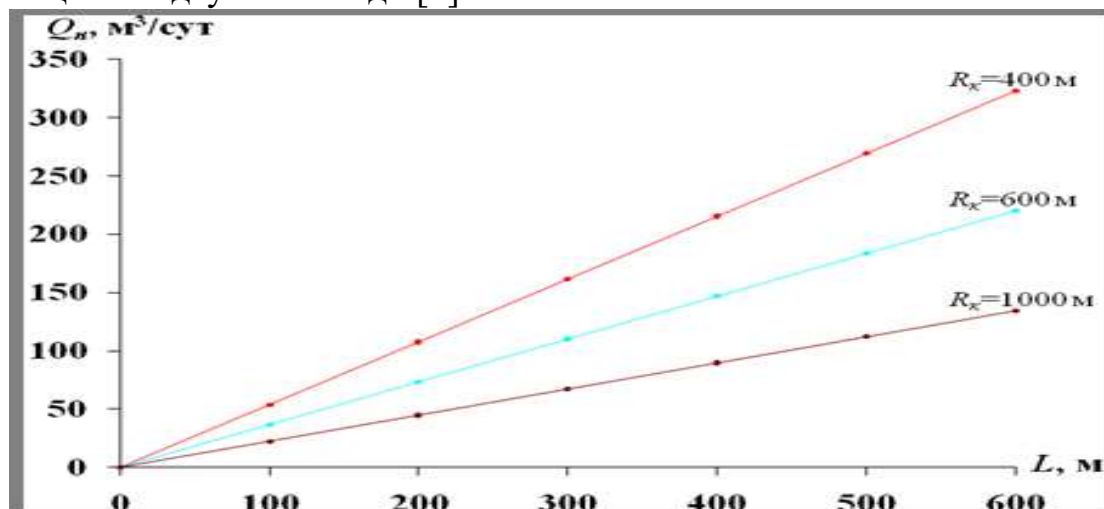
Көптеген жағдайларда горизонтальды ұңғымалар конструкцияларын: горизонтальды оқпан пен фонтан құбырларының ұзындығы мен диаметрін, олардың өнімді интервалдың шектеріндегі кескінін, оқпанның қабатта орналасуын және дренаждау аймағының контурларын, ашылатын қабатшалардың сыйымдылықтық және сүзгілік қасиеттерін, түп маңы аймағының ластану дәрежесін, ұңғымалардың сулану терең депрессиялық шұңқырлардың пайда болу мүмкіндігін тиісті негіздеусіз бұрғыланады.

Сондықтан, горизонтальды ұңғымалардың конструкцияларын таңдау кезінде оқпандардың орналасуы мен ашудың толықтығынан бөлек, қабатқа, анизотропияның параметріне, өнімді қабаттағы оқпанның кескініне, сулану мүмкіндігіне түсетін депрессияның көлемін және т.б. есептеу қажет.

Қазіргі уақытта табан суы бар кенішті ашқан горизонтальды мұнай ұңғымасының шектік сусыз дебитің анықтау үшін, бірнеше аналитикалық әдістер ұсынылған. Шектік сусыз дебитті анықтауға ұсынылған әдістердің ішінде жие қолданылатындарға Алиева З.С., Giger F.M. және Joshi S.D. әдістері жатады. [1,2]

Горизонтальды ұңғымалар үшін дренаждау облысы оның конструктивті ерекшелігіне байланысты тік ұңғымаларға қарағанда үлкенрек. Сондықтан горизонтальды ұңғымаларды қолданғанда олардың торы тік ұңғымаларды қолданғанға қарағанда сирек болуы қажет. 1.1-суретте қабат депрессиясы $\Delta P=0,1\text{МПа}$ және оқпанның әртүрлі ұзындығы кезіндегі горизонтальды мұнай ұңғымасының дебитіне қоректену контурына R_k дейінгі қашықтықтың әсері көрсетілген 1.1-суреттен мұнай дебиті қоректену контурына R_k кері

пропорционал екені көрінеді. Ұқсас қабат депрессиясы мен ұқсас горизонтальды оқпан ұзындықтары кезінде R_k артқан жағдайда мұнай дебитінің төмендеуіне әкеледі. [2]

1.1 -сурет – дренаждау аймағының шекарасына дейінгі қашықтық әр түрлі болған кезде горизонтальды ұңғыма дебитінің оқпан ұзындығына тәуелділігі.

Кеніштің полосообразды фрагменті бойынша горизонтальды оқпанның асимметриялы орналасуының ұңғыма өнімділігіне әсері.

Бар теориялық негіздер мен горизонтальды ұңғыма өнімділігін анықтайтын методика горизонтальды ұңғымаға мұнайдың құйылуының қабылданған схемалануымен тығыз байланысты. Мұнайдың горизонтальды ұңғыманың түбіне құйылуының тік ұңғыма түбіне құйылуынан принципті айырмашылығы горизонтальды ұңғыма әрқашан айтарлықтай бірнеше мыңдаған метрге дейін құйылу аралығын иеленеді. Оқпанға мұнайдың құйылуы болатын жерде сүзгінің үлкен ұзындығы қажетті қабат депрессиясын жасауды шартты етеді, оның мүмкін болатын үлкендігі горизонтальды оқпан бөлігінде фонтанды құбыр болмаған жағдайда оқпанның горизонтальды қалыптан тік қалыпқа өту нүктесінде болуы керек. Егер оның үлкендігі қандайда бір фактордың, яғни, табанындағы судың болуы немесе коллектордың тұрақсыздығымен шектеулі болса, онда мұнайдың оқпанмен қозғалысы кезінде туындайтын оқпанның горизонтальды бөлігінің айтарлықтай ұзындығы үйкеліске байланысты қысымының жоғалуы оқпанның аяқ жағындағы депрессия өте аз болуы мүмкін. Жағдайлар қатарындағы мүмкін болатын вариант оқпанның аяқ жағындағы түптік қысым P_3 қабат қысымына $P_{пл}$ жақын болады. Бұндай жағдайларда оқпанның горизонтальды бөлігінің ұзындығы оқпанның горизонтальды қалыптан тік қалыпқа өту нүктесіндегі қабат депрессиясы мен оқпанның горизонтальды бөлігіндегі қысымның жоғалуымен шектелуі керек.

Қабаттың нақты қасиеттеріне байланысты горизонтальды ұңғыма өнімділігіне әсер ететін әр түрлі факторларды ескере отырып:

оның қалыңдығы, жақын жерде табан судың болуы, коллекторлардың тұрақтылығы, ұңғыма оқпанының ұзындықтары, горизонтальды ұңғымаға мұнай фильтрациясы ережелері тік ұңғымаға қарағанда маңыздырақ мағынаға ие болып келеді, қалыңдығы шектеулі қабатты ашатын.

Мұнайгаз қабатын ашқан горизонтальды ұңғыма өнімділігін анықтайтын жуық аналитикалық әдістерді іздеу, фильтрация процесінің физикалық болмысын бұрмаламай, осындай ұңғымалардың дебитін анықтайтын қарапайым формулалар алуға мүмкіндік беретін есеппен қаралатын моделін таңдауға бағытталған. Бірақ фильтрация есептерін схемалау әдістерінің кен тараған түрі қабат фильтрациясының ақиқат аймағын З.С. Алиевпен [1,2] ұсынылған эквиваленттік қарсыласуды қамтамасыз ететін аймаққа ауыстыру болып табылады.

Полосообразды қабатты ашқан, горизонтальды ұңғымаға мұнай фильтрациясы есебін оңайлататын схемалау келесі әдістермен ұсынылуы мүмкін. $R=h/2$ радиусы шегінде симметриялы орналасу үшін горизонтальды оқпан ұзындығы бойымен мұнайдың құйылуы жалпақрадиальды түрде болуы мүмкін, ал бұл шеңбердің шегінен тыс жерде құйылу іріленген ұңғымаға қарай жалпақпараллельді фильтрация түрінде қаралуы мүмкін. Үлкен практикалық қызығушылықты қабат қалыңдығы бойынша горизонтальды оқпанның орналасуының ұңғыма дебитіне әсерін зерттеу тудырады.

Толығымен горизонтальды ұңғымамен ашылған, оған қарай мұнай құйылуы болатын, қабат қалыңдығы бойынша асимметриялы орналасқан, полосообразды қабатты қарастырайық. Қабат қалыңдығы бойынша горизонтальды оқпанның орналасуына байланысты ұңғыма дебитін анықтау қажет. Бұндай мәселені сандық әдіспен шешуге болады. Сондықтан қарапайым аналитикалық формулаларды алу үшін, кейбір оңайлататын болжамдарды қолдану қажет. Joshi S.D. [2,3] және З.С. Алиева, В.В. Шеремета [1] формулалары бойынша қабат жабаны мен табанынан бірдей қашықтықтағы горизонтальды мұнай ұңғымасының дебиты анықталды. Зерттеу үшін үлкен практикалық қызығушылықты қабаттың жабыны мен табанына байланысты горизонтальды оқпанның орналасуының ұңғыма өнімділігіне әсері тудырады. [2] және [3] жұмыстарда қабат қалыңдығы бойынша асимметриялы орналасқан горизонтальды ұңғыма дебитін анықтау үшін төмендегі түрдегі формулалар ұсынылған:

$$Q_n = \frac{2\pi kh\Delta P}{\mu_n B_n \left[\ln \frac{A + \sqrt{A^2 - (L/2)^2}}{L/2} + \frac{vh}{L} \ln \frac{(vh/2)^2 - v^2 \delta^2}{2R_c} \right]} \quad (1.1)$$

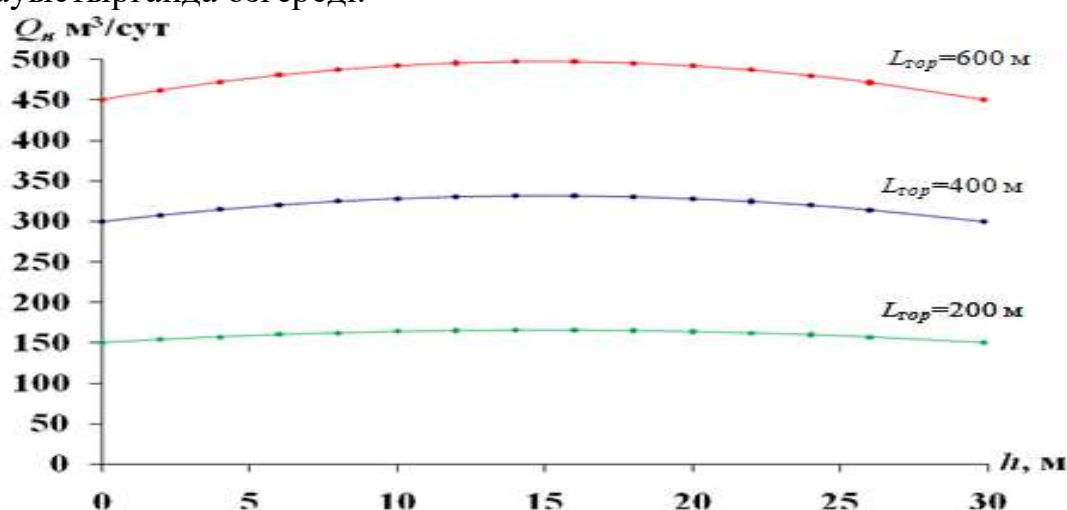
мұндағы, δ – ұңғыма центрі мен қабат қалыңдығы ортасының арасындағы тік қашықтық. [1,2] сәйкес (1.1) формула келесі шарттарды орындауды талап етеді:

$$Q_n = \frac{2kL\Delta P}{\mu_n B_n} \sum_{i=1}^2 \frac{1}{\frac{2}{h_i} \left[h_i + R_c \ln \frac{R_c}{h_i + R_c} \right] + \frac{R_c - h_i}{(h_i + R_c)}} \quad (1.2)$$

Әр аймаққа симметриялы орналасқан оқпан үшін қабылданған горизонтальды ұңғыма дебитін анықтау әдісі қолданылған.

Қабылданған формулалар бойынша қабат жабыны мен табанынан әр түрлі қашықтықта орналасқан горизонтальды ұңғыма дебитін анықтау есептеулер жүргізілген.

1.2-суретте көрсетілген есептеулер нәтижесінен полосообразды кенішті ашқан горизонтальды ұңғыма дебитінің шамасы ұңғыма оқпаны өнімді қабаттың ортасынан оның жабыны мен табанына қарай орын ауыстырғанда өзгереді.

1.2-сурет Горизонтальды мұнай ұңғымасы дебитінің қабат қалыңдығы бойынша оқпанның орналасуына тәуелділігі

Оқпанның ең жақсы орналасуы, оның біртекті өнімді қабаттың ортасында болуы болып табылады. Оқпанның жабынға немесе түпке қарай орын ауыстыруы, бірдей дәрежеде горизонтальды ұңғыма дебитіне әсер етеді. Ұңғыма дебитінің оның қолайлы орналасуы кезіндегі дебиті (оқпан қабаттың ортасында орналасқан кезде) мен қабылданған бастапқы деректер кезіндегі максималды ауытқуы 9,5%. Оқпан жабынға немесе түпке қарай орын ауыстырған жағдайда, дебиттің максималды ауытқуы қабат қалыңдығы бойындай болып өседі.

Қорытынды: Көлденең мұнай ұңғымаларының өндірімділігін анықтаудың жуық әдістерінің көмегімен жасалған есептермен дебиттердің бірдей еместігі және осы дебиттердің айырмашылығы тек дренаждау аймағының геометриясына байланысты екендігі анықталды.

Әдебиет

1. Закенов С.Т. Сахим С.К. Джумабаев К.И. Мұнай мен газ скважиналарын бұрғылау және бұрғылау жұмыстарының технологиясы Оқу құралы-Нұр-Сұлтан 2020, 278бет.
2. Мусанов, Ә. Ұңғыларды бағыттап бұрғылау: Оқулық / .- Алматы: Бастау, 2016
3. Досжанов М.Ж., Тасболат Г. Ж., Толегенова А.М., Бейсенбайқызы Л. Особенности эксплуатации и контроля работы скважины с высоковязкой нефтью при термических методах повышения нефтеотдачи пластов. III-межд. Науч-практ.конфер. «The modern vector of the development of science», 2-3 март, 2023, Филадельфия, США, 144 с. ISBN 978-92-44513-38-5

ӘОЖ 004.056.55; 53.1

Жасанды интеллект эвристикалық модельдердің танымдық құндылығы

Мұханова Ж.Ә.,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

Статья посвящена эвристическому моделированию структуры взаимосвязей в нано-, био- и информационных технологиях и в киберфизических системах, графические образы которых позволяют изучать тонкую структуру источников информации различной природы. Здесь показано, что информативность моделей структуры взаимосвязей нано-, био-, информационных технологий и компонентов киберфизических систем обусловлена использованием фрактального треугольника и фрактальной логики.

Abstract

The article is devoted to heuristic modeling of the structure of interconnections in nano-, bio- and information technologies and in cyber-physical systems, the graphic images of which allow us to study the fine structure of information sources of various nature. It is shown here that the informativeness of the models of the structure of the interconnections of nano-, bio-, information technologies and components of cyberphysical systems is due to the use of a fractal triangle and fractal logic.

Жасанды интеллект технологиясы компьютерлерді әлемді басқаруға емес, ақылды етуге көмектеседі. Осылайша, жасанды интеллекттің одан әрі дамуындағы шектеулер мыналарға байланысты:

-оқу тек деректерге негізделген және кез келген дәлсіздіктер нәтижелерде көрсетіледі;

-жасанды интеллект нақты анықталған міндеттерге бағытталған және біржақтылық пен қателіктерге бейім;

-өзін-өзі оқыту жүйелері автономды емес.

Мұндай тар мамандандыру пилотсыз көлік құралдары үшін жауапкершіліктің заңды проблемаларына әкеледі (дрондар және т.б.) және автоматтандырылған басқару жүйелері. Осылайша, жасанды интеллект белгілі бір тапсырмалар шеңберінде шешімдер қабылданған кезде адам мен компьютердің өзара әрекеттесуінің интуитивті процесіне ықпал етеді. Алайда, күтпеген жағдайларда күрделіліктің артуы когнитивті есептеу мүмкіндіктерін шектейді.

XX ғасырдың аяғындағы нанокұрылымдарды зерттеу нано-, био- және ақпараттық технологиялардың дамуына өз үлестерін қосты [5]. Алайда, конвергенция арқылы технологиялар синергиясының жемісті идеясын жүзеге асыруға адам мен компьютердің өзара әрекеттесуіндегі когнитивті аспектілердің көрінісі кедергі келтіреді. Жұмыста [2] кері байланыс асимметриясы анықтайтынын көрсетеді:

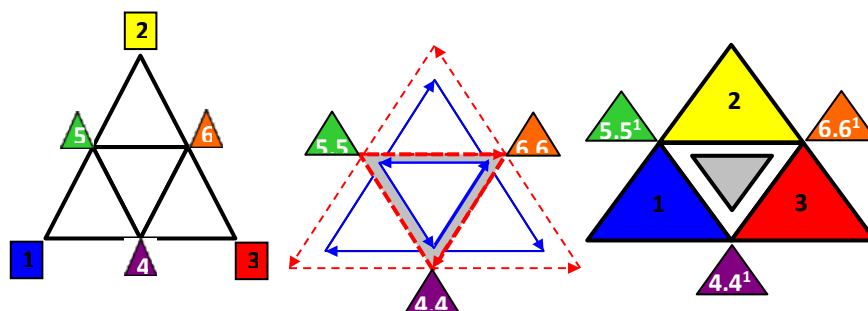
- белгісіздік және когнитивті дуализмнің себептері;

- динамикалық параметрлер мен статистикалық интегративті көрсеткіштердің белгісіздігі;

- ақпараттық және басқа ресурстар балансының тұрақсыздығы.

Демек, байланыстардың асимметриясы және әртүрлі сипаттағы ақпарат ағындарының бұрмалануының өсуі тұрақты NBIT синергиясын жүзеге асыру мүмкіндігін шектейді және күтпеген жағдайларда CPS қауіпсіздігін төмендетеді. Осылайша, кеңістіктік-уақыттық ауытқулар (шу, ат жарысы) зияткерлік технологиялардың (машиналық оқыту, жасанды интеллект және т. б.) одан әрі дамуын шектейді [4].

Пәнаралық негізде эвристикалық модельдеуді дамытуда адам мен компьютердің өзара әрекеттесуін үйлестіру үшін фракталдық үшбұрыш пен фракталдық логикаға, сондай-ақ И.Гетенің табиғи түс дөңгелегіне негізделген жалпыланған NBIT және CPS эвристикалық модельдері ұсынылған. Ол 40 жыл бойы түс теориясын дамытып келеді және оны өзінің ең үлкен жетістігі деп санады [1]. И.Гетенің табиғи түстер шеңбері үшбұрыш түріндегі негізгі түстерді (көк, қызыл және сары) және төңкерілген үшбұрыш түріндегі бірінші ретті түстерді (күлгін, қызғылт сары және жасыл) қамтиды, ал үйлестіру конъюгат компоненттерінің тепе-теңдігі мен қарама-қайшылықтардың контрастымен жүзеге асырылады. Көрнекі анализаторлар тудыратын табиғи түстермен (қызыл, көк және сары) және көмекші түстермен (жасыл, қызғылт сары және күлгін) кеңістіктік-уақыттық ерекшеліктерді бөлектеу интуицияны ынталандырады (1-суретті қараңыз).

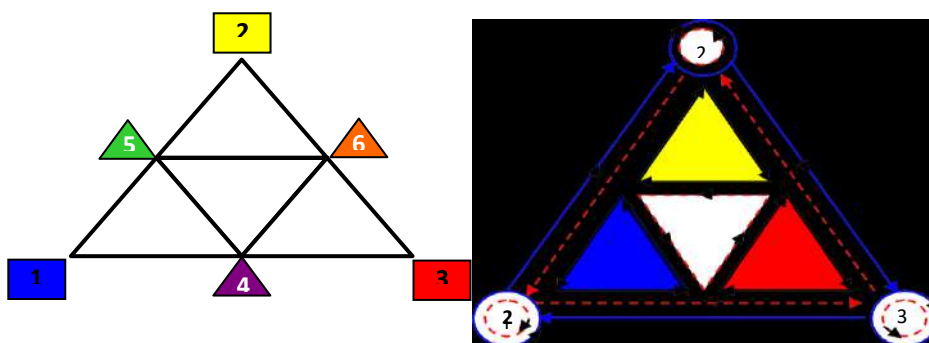

а) Статикалық модель-график в) Динамикалық модель с) Статистикалық модель

Сурет-1. NBIT қатынастарының жалпыланған эвристикалық модельдері

Суреттен көріп отырғаныңыздай, олардың жанында орналасқан үйлесімді түстердің үйлесімі оларды күшейтеді және аз үйлесімді түстердің үйлесімі дисгармонияға әкеледі. Сонымен қатар, жалпыланған NBIT модельдері технологияның қайталануын шектейтін белгісіздіктерді бейнелейді. Бұл іс-әрекеттің стрестік факторлары мен ақпарат беру ортасының әсерінен болжанбайтын жағдайларда адам мен компьютердің өзара әрекеттесу ерекшеліктерін анықтауды жеңілдетеді.

Эвристикалық модельдердің бұл ерекшеліктері мета-анализдің мүмкіндіктерін кеңейтіп қана қоймай, жасырын қатынастарды анықтауға мүмкіндік береді. Осылайша, статикалық модельді (а) фракталдық үшбұрыш, серпентиндік үшбұрыш, кох-қар ұшқыны фракталы және т.б. түрінде әртүрлі тәсілдермен ұсынуға болады. Бастапқы динамикалық модель (в) кері байланыс асимметриясы арқылы пайда болатын индукцияланған белгісіздікті көрсетеді. Статистикалық модель (с) микростаттардың конъюгацияланған ішкі жиындарының күштер тепе-теңдігінің белгісіздігінің өсуін ескереді. Демек, (в) және (с) модельдерінің толықтырылуы ықтимал және екіталай динамикалық оқиғалар арасындағы шекараның танымдық құндылығын көрсетеді. Бір жағынан, кері байланыс асимметриясы бұрмалануды тудырады (шу, ауытқулар, секірулер), ал екінші жағынан, ақпарат ағынының динамикалық құрылымының және оның статистикалық тәртібінің белгісіздігін арттырады.

Сурет-2. Жалпыланған статикалық (а) және динамикалық (в) CPS модельдері

Күтпеген жағдайларда киберфизикалық жүйелердің қауіпсіздігі NBIT негізінде автоматтандыру мен кибер басқаруда революция болды. Бірегей киберфизикалық жүйелер (CPS) құрылды және 4.0 индустриясы мен 5.0 индустриясы қарқынды дамып келеді. Алайда, CPS (аэробустар, ядролық реакторлар, технологиялар және т.б. пайдалану) күтпеген жағдайларда олардың қауіпсіздік мәселесін өзектендірді [4].

Әдебиет

1. Мигаль, В. П. Когнитивные и эргономические аспекты взаимодействия человека с компьютером [Текст] / В. П. Мигаль, Г. В. Мигаль // Радиоэлектронные и компьютерные системы. – 2020. – Том 1(93). – С. 90-102. DOI: 10.32620/reks.2020.1.09.

2. Редько, В.Г. Эволюция, нейронные сети, интеллект: Модели и концепции эволюционной кибернетики / В.Г. Редько. - М.: Ленанд, 2015. - 224 с. 5. Рутковская, Д. Нейронные сети, генетические алгоритмы и нечеткие системы / Д. Рутковская, М. Пилиньский, Л. Рутковский. - М.: РиС, 2013. - 384 с.;

3. Барский, А.Б. Логические нейронные сети: Учебное пособие / А.Б. Барский. - М.: Бином, 2013. - 352 с. 2. Галушкин, А.И. Нейронные сети: основы теории. / А.И. Галушкин. - М.: РиС, 2014. - 496 с. 3. Галушкин, А.И. Нейронные сети: история развития теории: Учебное пособие для вузов. / А.И. Галушкин, Я.З. Цыпкин. - М.: Альянс, 2015. - 840 с.;

4. Человеческий фактор и эргономика на производстве в контексте индустрии 4.0 – Обзорный обзор [Текст] / А. Рейман, Дж. Кайво-оджа, Э. Парвиайнен, Эса-Пекка Такала, Т. Лаураус // Технологии в обществе. – 2021. – 5)22. Мигал, В. Трансдисциплинарный конвергентный подход - человеческий фактор [Текст] / В. Мигал, Г. Мигал,

5. С. Мигал // Радиоэлектронные и компьютерные системы. – 2021. – № 4(100). – С. 7-21. DOI: 10.32620/reks. 2021.4.01.

ӘОЖ 004.352.243 : 004.93

**Генетикалық жеке құжат беруді автоматтандыру
бағдарламасының жұмыс істеу принциптері**

Жалғас А.,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

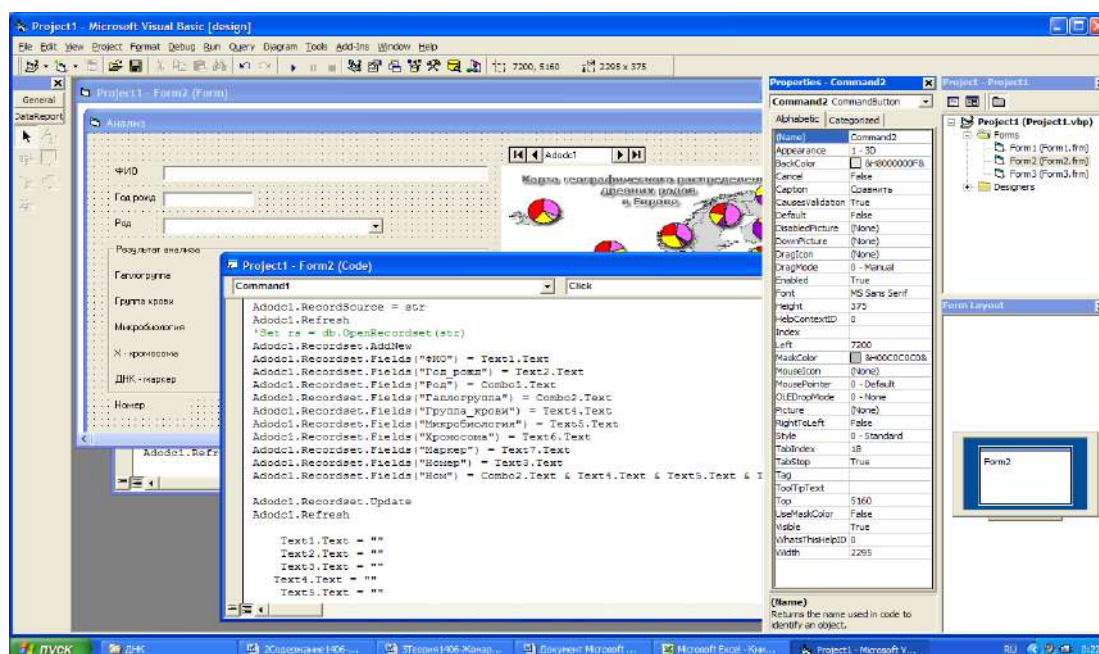
Создание автоматизированной программы, выдающей персональный генеологический паспорт людей. Такой паспорт может быть в основном генеологическим, с помощью ДНК-лабораторий,

занесен в базу данных данной программы с получением основных результатов, по результатам которых можно получить собственный ДНК-паспорт.

Abstract

Creation of an automated program that issues a personal genealogical passport of people. Such a passport can be mainly genealogical, with the help of DNA laboratories, entered into the database of this program with the receipt of the main results, according to the results of which you can get your own DNA passport.

Құрылған бағдарлама объектілі-бағытталған Visual Basic бағдарламалау тілі ортасында құрылған. Мәліметтер қоры Microsoft Access мәліметтер қорын басқару жүйесінде жасалған. Осы бағдарламаның құру кезіндегі Visual Basic бағдарламалау ортасындағы жұмыс істеу суреті төменде көрсетілген.

Осындай бағдарламалау тілі арқылы құрылған ДНК-құжат беруді автоматтандыру бағдарламасының алғашқы сұхбат беті терезесі төмендегідей:

ДНК

ФИО:

Год рождения:

Национальность:

Род:

Место жительства:

Страна:

Город:

Улица:

Дом:

Генетический Адам

РОД ЛЮДСКОЙ

Галлогруппы - основные ветви человеческого рода

ФИО	Год рождения	Нация	Род	Страна	Город	Улица	Дом	ID
► Смарбаев	1997	казах	караит	Кыргызстан	Бишкек	Алтай	2	1
Тулеев	1992	кыргыз	-	Кыргызстан	Ош	Темирбаев	7	2
Шкинбаев	1981	казах	сулак	Казахстан	Кокшетау	Шевченко	14	3
Тогусбаев	1973	казах	найман	Казахстан	Арқалы	Толби	132	4
Текчибаев	1965	казах	адай	Казахстан	Атырау	Каюбек би	11	5
Дауленбеков К.	1983	казах	Жаглас	Казахстан	Кызылорда	Н.Ильсов	15	6
								7
								8
								9
								10
								11

Направление на исследование

Печать

1.1-сурет. ДНК-құжат беруді автоматтандыру бағдарламасы

Осы бастапқы бетте бүкіл мәліметтер қорындағы адамдар туралы ақпарат пен олардың ДНК-құжат нөмерлері көрініп тұрады. Келген адам туралы мәліметті осы терезеде тіркей отырып, оны алдымен ДНК генеологиялық құрамын тексеруге жолдама береді. Сондағы орындалу терезесі төмендегідей:

Анализ

ФИО:

Год рождения:

Род:

Результат анализа:

Галлогруппа:

Группа крови:

Микробиология:

X-хромосома:

ДНК-маркер:

Номер:

Карта географического распределения древних родов в Европе

Сравнить

Выдать ДНК паспорт

Печать

ФИО	Год рождения	Род	Галлогруппа	Группа крови	Микробиология	Хромосома	Маркер
► Райымбеков А.	1998	кыпшак	с	1	245	78	97
Кали А.	1978	найман	с	1	245	79	9
Шанаев	2000	тана	с	1	245	79	9
Рашев	1939	жаппас	С	02	35	74	09

1.2-сурет. ДНК анализ тапсыруға жолдама беру.

Оны баспаға шығару парағы төмендегідей

Анализ	
ФИО	Райымбеков А
Год рожд	1998
Род	кыпшак
Гаплогруппа	с
Группа_крови	1
Микробиология	245
Хромосома	78
Маркер	97
Номер	1

Подпись _____

Осылайша ДНК анализ тапсырып келген адамды қайта мәліметтер қорына тексеріп, оған сәйкесті ДНК-құжат беруді автоматтандыруды ұйымдастыратын терезе төмендегідей:

Анализ

ФИО

Год рожд

Род

Результат анализа

Гаплогруппа

Группа крови

Микробиология

Х-хромосома

ДНК-маркер

Номер

Карта географического распределения древних родов в Европе

Р1a1a1 47%

R 28%

I 17%

E3b 7%

R1b 4%

I 5%

E3b

F

G

I

J

K

L

N

Q

R1a

R1b

Сравнить

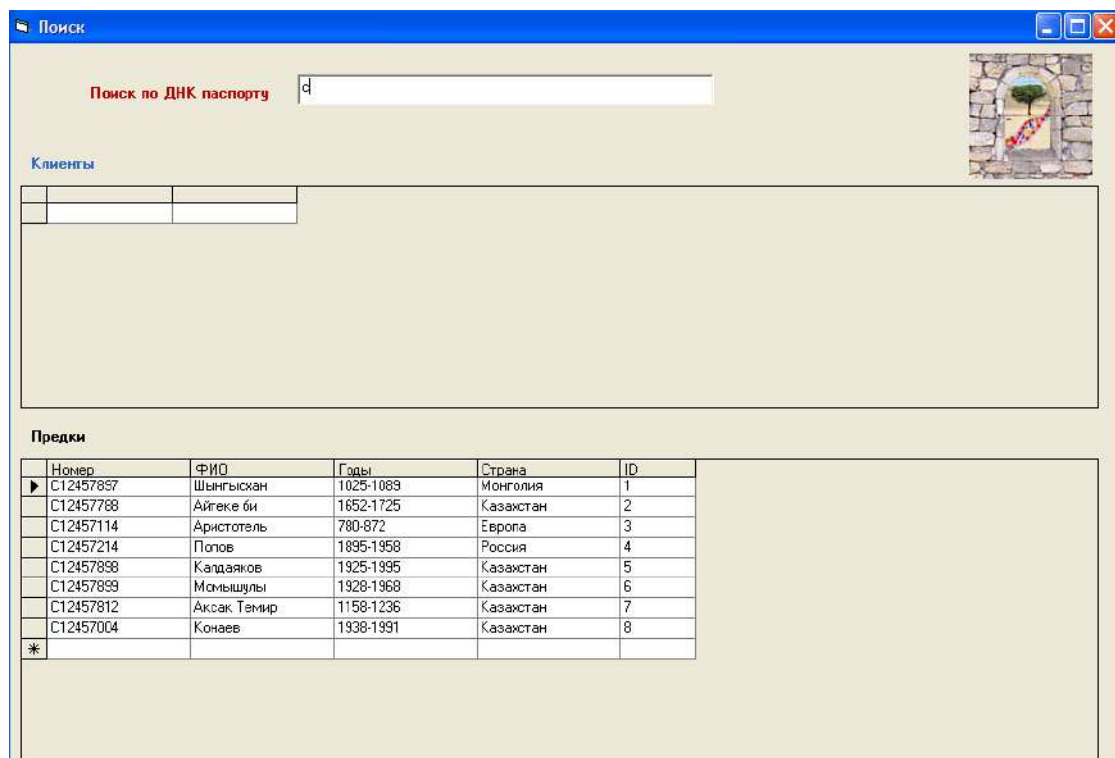
Выдать ДНК паспорт

Печать

Гаплогруппа	Группа крови	Микробиология	Хромосома	Маркер	Номер	ID	Исм
с	1	245	78	97	1	1	C12457997
с	1	245	78	9	7	2	C12457997
с	1	245	79	9	5	3	C12457995
C	02	35	74	89		4	C02357489
						5	
C	1	231	3	23		6	C1231323

1.3-сурет. ДНК-құжат беруді ұйымдастыру терезесі.

ДНК-құжат әрбір адамның ДНК анализ қорытындысы бойынша, оның ішінде қан тобы, гаплогруппасы, микробиология, Y-хромосомасы, X-хромосомасы, ДНК-маркерлерінің параметрлері бойынша беріледі. Сол берілген ДНК-құжатты мәліметтер қорынан іздеп, оның ата-тегін және туыстарын анықтау терезесі төмендегідей:

1.4-сурет. ДНК-құжат бойынша ата-тегі мен туыстарын іздеу терезесі.

Сонымен, объектілі-бағытталған Visual Basic бағдарламалау тілі көмегімен адамдардың жеке төлқұжатын, яғни олардың генеологиялық нөмерін беруді автоматтандыру бағдарламасы құрылды. Мұндай бағдарламаның жүзеге асырылуы тек қана Қазақстан үшін ғана емес, дүниежүзілік қажеттілік болып отыр. ДНК-құжатты бір жағынан түрлі құқық қорғау органдары үшін де көмекші құрал ретінде пайдалана алу мүмкіндіктері бар. Бұл медициналық судмедэкспертиза жасағанда да өте таптырмайтын құжат болып табылады.

Құрылған бағдарлама тек бұл саланың тек азғантай бөлігін ғана қамтиды. Әрине күн санап осы жоба дамытылса, онда оның болашақта қоғамда алар орны ерекше болары сөзсіз.

Әдебиет

1. Вендров А.М. Проектирование программного обеспечения ЭИС. М.: Финансы и статистика, 2000.
2. Петров В.Н. Информационные системы, СПб.: Питер, 2002.- 688с.
3. Карпова Т.С. Базы данных: модели, разработка, реализация. Питер, 2002
4. Байшоланова Қ.Ш. Ақпараттық жүйелер теориясы. Оқу құралы. Алматы, 2002
5. О. Камардинов – Visual Basic 5.0, Шымкент, 2001

6. В.В. Лабор, Д.В.Макарчук – Microsoft Visual Basic 6.0,
Москва-Минск, 2001

7.Балановская Е.В. и Балановский О.П. о проекте
"Геногеография русских фамилий"

ЭОЖ 910.4(574) : 004.057.5 : 004.451

Көп қабатты нейрондық желі перцептрон

Бакалбаева Г.,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

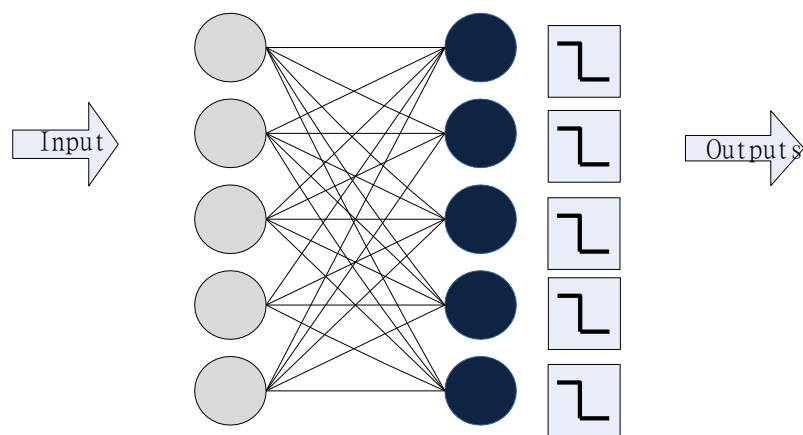
Резюме

В этой работе предлагается система обнаружения вторжений, основанная на многослойной нейронной сети (MLP) и нейронной сети k-means; система сочетает в себе контролируемые и неконтролируемые методы обучения и превосходит точность обнаружения вторжений в системе на основе любого из них. Основная идея этой системы состоит в том, чтобы определить полезные модели или функции, которые описывают поведение пользователя в системе, и этот соответствующий набор функций используется для создания классификаторов, которые могут отличать аномалии и известные вторжения от нормального поведения пользователя.

Abstract

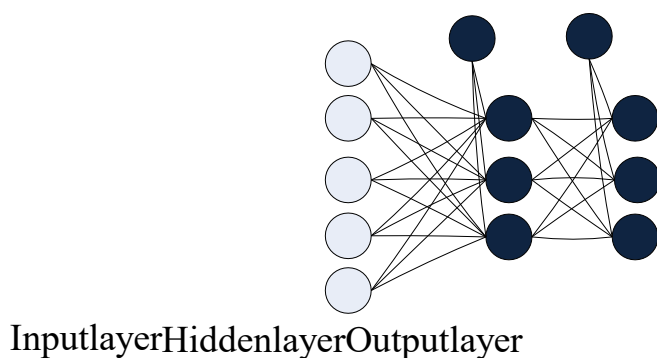
This paper proposes an intrusion detection system based on a multilayer neural network (MLP) and a k-means neural network; the system combines supervised and unsupervised learning methods and exceeds the accuracy of intrusion detection in a system based on any of them. The basic idea of this system is to define useful models or functions that describe user behavior in the system, and this corresponding set of functions is used to create classifiers that can distinguish anomalies and known intrusions from normal user behavior

Перцептрон – мидың ақпаратты қабылдауының математикалық немесе компьютерлік моделі. Онда маккаллок пен Питтс нейрондарының жиынтығы бар. Перцептронның құрылымы 1-суретте көрсетілген, бұл перцептрон маккаллох пен Питтс нейрондарына өлшенген байланыстар арқылы қосылған кіріс түйіндерінің жиынтығынан тұратынын көрсетеді.

Сурет 1. Перцептрон желісі

Көп қабатты перцептрон. Перцептронның нейрондық желісінің мүмкіндіктері өте шектеулі, Мински мен Паперттің 1969 жылғы "Перцептрондар" кітабында көрсетілгендей, перцептронды оқыту мүмкіндіктері талқыланды. Олар XOR мәселесін перцептронмен шешу мүмкін еместігін көрсетті. Бұл зерттеушілер бұл мәселені шешудің басқа әдістерін тапқанға дейін нейрондық желілерді зерттеуді шамамен 20 жылға кешіктірді. Олардың бірі – көп қабатты перцептрон (MLP). MLP – бұл кіріс жиынтығын шығыс жиынтығына көрсететін жасанды нейрондық тікелей тарату желісі. Төмендегі 2-суретте көрсетілгендей, MLP бағытталған картадағы түйіндердің бірнеше қабаттарынан тұрады, олардың әрқайсысы келесіге толығымен байланысты. Бұл желідегі әрбір түйін, кіріс түйіндерін қоспағанда, сызықты емес сигмоидты белсендіру функциясы бар нейрон. MLP стандартты сызықтық перцептронның модификациясы болып табылады және сызықтық бөлінбейтін деректерді ажырата алады [1].

Сурет. 2. Перцептрондардың көп деңгейлі желісі

MLP желіні оқыту үшін қатені кері тарату деп аталатын бақыланатын оқыту әдісін қолданады. Қатенің кері таралу алгоритмін екі фазаға бөлуге болады: салмақтың таралуы және жаңаруы.

Бұл қате таратуды оқыту алгоритмінің егжей-тегжейлері осы жұмыста суреттеледі.

Жоғарыда талқыланғандай, нейрондық желінің шығысы ағымдағы кіріс (x) функциясы, G белсендіру функциясы (j) желідегі түйіндер мен желінің таразылары (w).

Квадрат қосындысының қате функциясы MLP қателерін есептеу кезінде қолданылады, ол әр түйін үшін t_i (мақсаттар) мен y_i (шығыстар) арасындағы айырмашылықты есептейді, оларды квадраттайды және келесі (1) теңдеудегідей қосады.

$$E = \frac{1}{2} \sum_{k=1}^N [(t)_k - y_k]^2 \quad (1)$$

y_k шығысы алдыңғы қабат үшін белсендіру функцияларының нәтижелерінен алынады:

$$y_k = g \left(\sum_j w_{jk} a_j \right) \quad (2)$$

Бұл жағдайда осы екі теңдеудің тіркесімі бізге квадраттардың қосындысының қателіктерінің толық функциясын береді.

$$E = \frac{1}{2} \sum_{k=1}^N \left[(t)_k - g \left(\sum_j w_{jk} a_j \right) \right]^2 \quad (3)$$

Қателерді алғаннан кейін w_{jk} салмағының әрқайсысын $E(w)$ градиентіне қарай реттеу үшін градиентті түсіру алгоритмі қолданылады.

$$\frac{\partial E}{\partial w_{ik}} = \frac{\partial}{\partial w_{ik}} \left(\frac{1}{2} \sum_k (t_k - y_k)^2 \right) \quad (4)$$

4-теңдеуді жеңілдету арқылы біз 5-теңдеуді аламыз:

$$\frac{\partial E}{\partial w_{ik}} = \sum_k (t_k - y_k) (-x_i) \quad (5)$$

Оқу жылдамдығы да ескерілгенде, салмақты жаңарту ережесі келесідей болады:

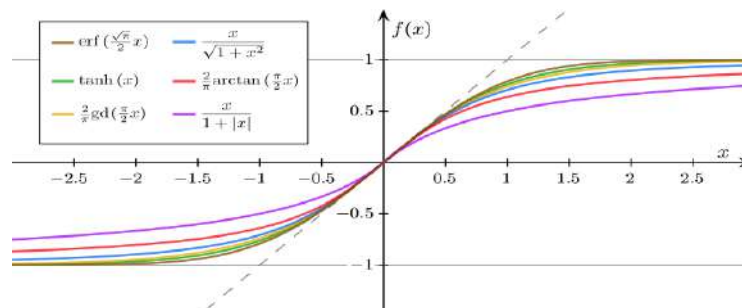
$$w_{ik} = w_{ik} + \eta (t_k - y_k) (-x_i) \quad (6)$$

Енді дұрыс белсендіру функциясын қалай таңдауға болады деген сұрақ туындайды. Білікті үміткер келесі қасиеттерге сәйкес келуі керек [2]:

- 1) Градиентті есептеу үшін ол дифференциалдануы керек.
- 2) Нейрон жұмыс істеуі немесе жұмыс істемеуі үшін ол диапазонның екі жағында да қаныққан болуы керек.

3) Ол ортадағы қанықтылық мәндері арасында жылдам ауысуы керек.

Осы үш критерийдің барлығын қанағаттандыратын сигма тәрізді функциялар деп аталатын функциялар тобы бар. Кейбір сигма тәрізді функциялардың S-тәрізді графиктері келесі 3-суретте көрсетілген:

Сурет 3. Нормаланған сигма тәрізді функцияларды салыстыру

Әдетте MLP үшін қолданылатын сигма тәрізді функция келесі түрде берілген:

$$a = g(h) = \frac{1}{1 + \exp(-\beta h)} \quad (7)$$

Бұл теңдеуде оң параметр бар. MLP жаттығулары кезінде алгоритм жаттығулар жиынтығын бірнеше рет өңдейді, салмақ өзгереді, өйткені желі әр итерацияда қателіктер жібереді. Сонымен, біз желіні оқытуды қашан тоқтатуымыз керек? Алдын ала белгіленген итерациялар санымен желі қайта конфигурациялануы немесе жеткілікті түрде оқытылмауы мүмкін. Егер алдын-ала анықталған қате пайда болса, желі ешқашан аяқталмауы мүмкін.

Негізінен, сәйкестікпен күресудің екі әдісі бар: параметрлер кеңістігін өлшеу санын азайту немесе әр өлшемнің тиімді өлшемін азайту. Әр параметрдің өлшемін азайту әдістері-реттеу немесе ерте тоқтату [4].

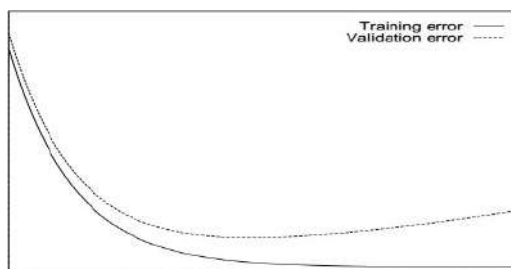
Регуляризация экстремалды параметр мәндері бар модельдерге айыппұл салу арқылы шамадан тыс сәйкестіктің алдын алу үшін қосымша ақпаратты енгізу процесін білдіруге болады. Машиналық оқытудың ең көп таралған нұсқасы L1 және L2 регуляризациясы (Prechelt).

Ерте тоқтату деп аталатын тағы бір стратегия (Finnoff) кеңінен қолданылады, өйткені оны түсіну және жүзеге асыру оңай және көптеген жағдайларда регуляризациядан асып түседі.

Бұл әдісті жүзеге асыру үшін оқу процедурасы кезінде мәліметтер жиынтығы екі түрлі жиынтыққа бөлінеді: оқу жиынтығы және тексеру жиынтығы [3]. Оқу жинағы салмақты өзгерту үшін кіріс

ретінде нейрондық желіге беріледі, ал тексеру жинағы оқу кезеңіндегі өнімділікті өлшеу үшін нейрондық желіге беріледі.

Оқу жинағы мен тексеру жинағындағы әдеттегі қате диаграммасы 4 суретте көрсетілген.

Сурет 4. Оқу және тексеру қателіктерінің идеалдандырылған қисықтары. Тігінен: қателер, көлденеңінен: уақыт

Ерте тоқтауды келесідей қорытындылауға болады:

1. Оқу жинағын оқу және тексеру жинағына бөліңіз.
2. Нейрондық желіні тек оқу жинағы арқылы үйретіңіз және тексеру жинағындағы қатені анда-санда бағалаңыз.
3. Тексеру жинағындағы қате көбейе бастағаннан кейін оқуды тоқтатыңыз.

Алайда, ерте тоқтату әдісін қолданған кезде белгілі бір болжам жасалады: оқыту мен тексеру жиынтығындағы қателіктер бірдей. Сондықтан тексеру қатесі жалпылау қатесін бағалау ретінде қолданылады.

Жоғарыда келтірілген k-орташа алгоритмді нейрондық желілерді қолдану арқылы жүзеге асыруға болады. Біз бір қабатты нейрондық желіні кіріс түйіндерімен және орын ауыстырусыз түйіндермен бірге пайдалана аламыз. Бірінші қабат осы қабатта ешқандай есептеулерсіз кіріс болады, ал екінші қабат бәсекелес нейрондардың қабаты болады, яғни іске қосу үшін бәсекелес нейрондар, яғни олардың біреуі ғана іске қосыла алады. Белгілі бір кіріс векторы тек бір кластер орталығымен ұсынылуы мүмкін және іске қосу үшін ең көп белсендірілген нейрон таңдалады. Бұл әдіс "жеңімпаз бәрін алады" деп те аталады, өйткені нейрондар жиынтығы іске қосу үшін бір-бірімен бәсекелеседі, жеңімпаз кірістерге сәйкес келетін адам болады.

Дұрыс мақсатты мән белгісіз болғандықтан, желі қосылымдарының салмағын жаңартуда кейбір қиындықтар туындайды. Орталықтар осы кластердегі барлық құрамдас даналардың орташа мәндерін пайдаланып жаңартылатын k-орташа оқыту алгоритмінен айырмашылығы, әрбір кіріс данасы желіге берілгеннен кейін нейрондық желідегі k-орташа нейрондардағы салмақтар өзгереді. Жеңімпаз Нейронды ағымдағы кіріс сигналына жақындату арқылы

нейронның салмақ векторы кіріс сигналының келесі данасына жақсы сәйкес келеді. Салмақ келесідей реттеледі:

$$\Delta w_{ij} = \eta(x_j - w_{ij}) \quad (8)$$

Бұл теңдеуде оқу жылдамдығын және қалыпқа келтірілген x_j кірістері мен w_{ij} салмағы арасындағы айырмашылықты көбейту салмақтың жаңару мәнін береді.

К орташа нейрондық желі келесідей жұмыс істейді:

1. Инициализация бастапқы шығыс түйіндерінің санына сәйкес келетін k мәнін таңдаңыз салмақтарды шағын кездейсоқ мәндермен инициализациялау.

2. Оқытудеректерді қалыпқа келтіру, қайталауәрбір X_i данасы үшін.

3. Пайдалануәрбір бақылау нүктесі үшін мәнбарлық түйіндердің белсендірілуін есептеу.

Жұмыс мақсаты бұлтты есептеу үшін интрузияны анықтау жүйесінде нейрондық желілерді қолдануға бағытталған. Біздің зерттеуіміз интрузияны анықтауды жақсарту үшін бақыланатын және бақыланбайтын оқытуды біріктіретін жаңа идентификаторды ұсынады; нақтырақ айтқанда, идентификатор MLP және K-means нейрондық желісін біріктіреді. Жүйе IDS зерттеуінің эталоны болып табылатын 1998 жылғы DARPA деректер жинағының өңделген нұсқасы болып табылатын KDD 99 деректер жинағын пайдаланып сыналды және сыналады. Эксперименттік нәтижелеріміз біз ұсынатын идентификаторлардың пайдаланушылардың қалыпты немесе зиянды әрекеттерін анықтау дәлдігі бойынша MLP-ден жоғары екенін көрсетті. Ең бастысы, шабуылдардың жалпы санында дұрыс анықталған шабуылдардың үлесін өлшейтін сезімталдық MLP-ге қарағанда әлдеқайда жоғары.

Ұсынылған идентификаторларды іске асыру кезінде SOM (өзін-өзі ұйымдастыратын карталар) және радиалды негіз функциясы (RBF) сияқты басқа нейрондық желілер де тексеріледі.

Сол деректер жиынтығы rbf көмегімен оқытылады және тексеріледі, 2 rbf түйіні бар желі әрқашан көптеген даналарды белгілі бір топқа бөлуге тырысады. Шамадан тыс жаттығулардан аулақ болу үшін ерте тоқтату механизмі қолданылады, бірақ нәтиже өзгеріссіз қалады. SOM-ға келетін болсақ, басып кіруді анықтау үшін ең қолайлы құрылым-иерархиялық SOM. Дегенмен, деректер жиынындағы 41 нысанды әртүрлі қабаттарға бөлудің дұрыс жолын табу қиын, өйткені бұл нысандар арасында айқын байланыс немесе логикалық негіздеме жоқ. Интрузияны анықтау жүйесінде иерархиялық SOM желісін қолдану үшін қосымша зерттеулер қажет.

Сонымен қатар, ұсынып отырған идентификаторлар тек екі бөлек топ ретінде кірулер мен әдеттегі пайдаланушы әрекеттерін

анықтайды. Пайдаланушылардың барлық әрекеттерінен пайдаланушылардың зиянды мінез-құлқын тиімді анықтауға ғана емес, сонымен қатар басып кіру нәтижесінде шабуылдардың әртүрлі түрлерін дұрыс анықтауға назар аудару үшін қосымша зерттеулер қажет.

Әдебиет

1.Розенблат, Ф. Принципы нейродинамики: Персептрон и теория механизмов мозга: Пер. с англ. – М.: Мир, 1965. – 480 с. 2. Minsky, M. Perceptrons: An introduction to Computational Geometry / M. Minsky, S. Papert. – The MIT Press. – 1969;

2.Редько, В.Г. Эволюция, нейронные сети, интеллект: Модели и концепции эволюционной кибернетики / В.Г. Редько. - М.: Ленанд, 2015. - 224 с. 5. Рутковская, Д. Нейронные сети, генетические алгоритмы и нечеткие системы / Д. Рутковская, М. Пилиньский, Л. Рутковский. - М.: РиС, 2013. - 384 с.;

3.Барский, А.Б. Логические нейронные сети: Учебное пособие / А.Б. Барский. - М.: Бином, 2013. - 352 с. 2. Галушкин, А.И. Нейронные сети: основы теории. / А.И. Галушкин. - М.: РиС, 2014. - 496 с. 3. Галушкин, А.И. Нейронные сети: история развития теории: Учебное пособие для вузов. / А.И. Галушкин, Я.З. Цыпкин. - М.: Альянс, 2015. - 840 с.;

4.W.H.Chen,S.H.Hsu,andH.P.Shen(2005)."ApplicationofSVMannd ANNforintrusiondetection".,Computers& Operations Research, 2005, 32(10): 2617-2634;

5.H.Debar,M.Becker,andD.Siboni(1992)."Aneuralnetworkcomponent foranintrusiondetectionsystem".,Research in Security and Privacy., 1992 IEEE Computer Society Symposium on. IEEE, 1992: 240-250;

6.H.Debar,andB.Dorizzi(1992)."Anapplicationofarecurrentnetworktoanintrusiondetectionsystem".,NeuralNetworks, 1992. IJCNN., International Joint Conference on. IEEE, 1992, 2: 478-483;

7.D.E.Denning(1987)."Anintrusion-detectionmodel".,SoftwareEngineering,IEEETransactionson,(2):222-232;

8.C.Dowell,andP.Ramstedt(1990)."TheComputerWatchdatareductiontool".,Proceedingsofthe13thNationalComputer Security Conference. University of California : 99-108;

9.W.Finnoff,F.Hergert,andH.G.Zimmermann(1993)."Improving modelselectionbynonconvergentmethods".,Neural Networks, 6(6): 771-783.

УДК 691

Қазіргі заманғы энергияны үнемдейтін бетондар

Серікбол Д.Б., С-22-1 оқу тобының студенті,
ғылыми жетекшісі – т.ғ.к. Байтасов Камалбек,
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Резюме

Обеспечение энергосбережения и энергоэффективности зданий становится всё более актуальным. При этом главной задачей является снижение теплообмена зданий с окружающей средой, что достигается за счет эффективной теплоизоляции строительных конструкций и применения энергоэффективных материалов при возведении зданий. В обзоре приведена сравнительная характеристика, преимущества и недостатки бетонов. Представленная в статье информация позволяет рассмотреть разнообразие энергоэффективных конструкционных и облицовочных материалов, оценить возможности и преимущества их применения.

Abstract

Ensuring energy saving and energy efficiency of buildings is becoming more and more relevant. At the same time, the main task is to reduce the heat exchange of buildings with the environment, which is achieved through effective thermal insulation of building structures and the use of energy-efficient materials in the construction of buildings. The review provides comparative characteristics, advantages and disadvantages of concrete. The information presented in the article allows us to consider a variety of energy-efficient structural and cladding materials, to assess the possibilities and advantages of their use.

Энергия үнемдеу және энергия тиімділігі мәселелері жыл сайын өзекті бола түсуде. Осыған байланысты ғимараттарды пайдалану кезінде энергия үнемдеуді қамтамасыз етудің негізгі міндеттерінің бірі қоршаған ортамен жылу алмасуды азайту, ең алдымен жылу шығынын азайту болып табылады. Бұл міндет жылу техникалық нормаларын арттыру және энергияны үнемдейтін құрылыс материалдарын пайдалану есебінен шешіледі.

Кеуекті минералды толтырғыштардағы бетондарда жоғары кеуекті табиғи материалдар, жасанды минералды толтырғыштар, сондай-ақ минералды қалдықтар толтырғыш ретінде қолданылады. Жеңіл бетон алу үшін минералды байланыстырғыш заттар қолданылады.

Керамзитбетон бетон жеңіл бетондар үшін жоғары сығылуға беріктігімен, суды төмен сіңіруімен, жақсы жылу оқшаулау қасиеттерімен және аязға төзімділігімен, жоғары дыбыс өткізбейтін қасиеттерімен, экологиялық қауіпсіздігімен, жанбайтындығымен және жақсы шегеленуімен ерекшеленеді. Кемшілігі-өңдеудің күрделілігі. Қасиеттері бойынша аглопоритбетон, перлитбетон, вермикулитбетонкерамзитбетонға жақын.

Шлактыбетон әр түрлі шлак қалдықтарын толтырғыш ретінде пайдаланған кезде алынады. Шлакбетондары салыстырмалы түрде сығылуға жоғары беріктігімен және жылу өткізгіштік көрсеткіштерімен сипатталады. Шлакбетондарының кемшіліктеріне дыбыс оқшаулауының төмен деңгейі, судың жоғары сіңуі, табиғи қатаудың ұзақтығы жатады.

Күлдібетон толтырғыш ретінде жылу электр станцияларының ілеспе күлін пайдаланып өндіріледі. Күлдібетон сығылуға жақсы беріктігімен, өңдеудің қарапайымдылығымен, судың жоғары сіңуімен, сорбциялық ылғалға бейімділігімен және суға төзімділігінің төмендігімен ерекшеленеді, ал жанбаған отынның болуы оның отқа төзімділігін төмендетеді [1].

Осы топтағы жеңіл бетондардың бір түрі сферобетон болып табылады, онда толтырғыш ілеспе күлінен алынған алюмосиликатты микросфералар [2] немесе шыны микросфералар [3] болып табылады. Қасиеттері бойынша сферобетон керамзитбетонға жақын, бірақ оның беріктігі жоғары, суды сіңіру қабілеті төмен, су мен атмосфераға төзімділігі жоғары.

Конструктивтік типтегі жеңіл бетондар жүк көтеретін және қоршау конструкцияларын орнату үшін монолитті-блоқты және монолитті көп қабатты құрылыста кеңінен қолданылады, конструктивтік-жылу оқшаулағыш жеңіл бетондар конструктивтік және қоршау конструкциялары үшін аз қабатты құрылыста, сондай-ақ қоршау конструкциялары үшін көп қабатты құрылыста кеңінен қолданылады, жылу оқшаулағыш жеңіл бетондар көп қабатты құрылыс конструкцияларында қолданылады.

Жеңіл органикалық толтырғыштардағы бетондарда толтырғыштар ретінде талшықтар (талшықтар) немесе түйіршіктер түріндегі полимерлі материалдар, өсімдік тектес заттар мен материалдар қолданылады: ағаш қалдықтары, целлюлоза, сабан, қамыс, шымтезек, костра, күріш қабығы және т. б.

Бұл топтың ең көп таралған жеңіл бетоны-арболит, онда толтырғыш ретінде ағаш жаңқалары, ал байланыстырғыш зат ретінде цемент қолданылады.

Арболит жеңіл бетондар үшін орташа тығыздықпен және сығылуға беріктікпен, салыстырмалы түрде жоғары иілуге беріктігімен және жоғары серпімділік модулімен, жоғары жылу және дыбыс оқшаулау қасиеттерімен, орташа аязға төзімділігімен, жоғары

шегеленуімен және механикалық өңдеудің қарапайымдылығымен сипатталады. Арболиттің кемшіліктері-су сіңіруінің жоғарылығы, салыстырмалы түрде жоғары отыру, басқа жеңіл бетондармен салыстырғанда геометриялық дәлдігінің төмендігі, салыстырмалы түрде жоғары шығындар және қорғаныс-сәндік әрлеу қажеттілігі.

Арболитке ұқсас материалдар-ағаш үгінді бетон және жаңқалы бетондар [4; 5].

Арболиттен кейінгі екінші, осы топтың жеңіл бетоны-полистирол бетон, онда толтырғыш полистирол түйіршіктері болып табылады. Бұл құны төмен материал, жоғары жылу оқшаулау және дыбыс оқшаулау қабілетіне ие, сығылуға беріктігі жеткілікті жоғары және иілуге беріктігі орташа, су сіңіруі төмен, аязға төзімділігі, отыруы, ұзаққа жарамдылығы, биотұрақтылығы орташа, механикалық өңделуі жеңіл. Полистирол бетонның кемшіліктері толтырғыш пен байланыстырғыш зат арасындағы және сылақ арасындағы адгезияның төмендігі, терезелер мен есіктерді орнатудың әлсіздігі, бу өткізгіштігінің төмендігі. Толтырғыш бетонның химиялық тұрақтылығын төмендетеді, өрт кезінде жанады және улы өнімдерді бөледі.

Бұл топтың кең таралған материалы-фибробетон, онда полипропилен, полиэтилен немесе целлюлоза талшықтары толтырғыш ретінде қолданылады. Фибробетонның бір түрі – фибролит, онда байланыстырушы ретінде цемент, магнезиялы (магнезия фибролиті) немесе гипсті (таумалит) байланыстырғыш заттар, ал толтырғыш ретінде ағаш жүні қолданылады. Фибролит беріктігі орташа, арболитпен салыстырғанда жылу оқшаулау қасиеттері және су сіңіруі жоғары, сондықтан ол тек құрғақ жағдайда ішкі қабырғалар мен бөу қабырғалар үшін немесе қабырғалар мен бөлу қабырғаларын оқшаулау үшін қолданылады.

Ұялы бетондар өндіріс процесінде жасанды түрде қалыптасқан кеуекті құрылымы бар жеңіл бетондардың бір түрі. Бұл бетондар үшін алдыңғы екі топқа ұқсас байланыстырғыш заттар, конструктивтік, конструктивтік-жылу оқшаулаушы және жылу оқшаулаушы түрлеріне бөлу және атау принциптері қолданылады.

Кеуекті құрылымның қалыптасу әдісіне байланысты ұялы бетондардың келесі түрлері белгілі [6]: газды бетондар; көбікті бетондар.

Газды бетон мен көбікті бетон сығылуға беріктігі бойынша минералды толтырғыштардағы жеңіл бетондардың көпшілігінен төмен және органикалық толтырғыштардағы жеңіл бетондардан жоғары. Ұялы бетондардың иілуге беріктігі төмен, су сіңіруі жоғары, жылу оқшаулау қасиеттері мен отыруы бойынша көрсеткіштері орташа. Олар өңдеудің қарапайымдылығымен және отқа төзімділігімен сипатталады.

Қорытынды

Сонымен, қазіргі уақытта ғимараттар мен құрылымдарды пайдалану кезінде энергияны үнемдеу мәселелерін шешуге мүмкіндік беретін ішкі және сыртқы тірек және қоршау құрылыс конструкцияларын жасауға болатын көптеген энергия тиімді материалдар мен бұйымдар бар.

Әдебиет

1. Nadesan M.S., Dinakar P. Structural concrete using sintered flyash lightweight aggregate: A review. Construction and Building Materials. 2017. Vol. 154. P. 928–944.

2. Данилин Л.Д., Дрожжин В.С., Куваев М.Д., Куликов С.А., Максимова Н.В., Малинов В.И., Пикулин И.В., Редюшев С.А., Ховрина А.Н. Полые микросферы из зол-уноса – многофункциональный наполнитель композиционных материалов // Цемент и его применение. 2012. № 4. С. 100–105.

3. Oreshkin D., Semenov V., Rozovskaya T. Properties of Lightweight Extruded Concrete with Hollow Glass Microspheres. Procedia Engineering. 2016. Vol. 153. P. 638–643.

4. Siddique R., Singh M., Mehta S., Belarbi R. Utilization of treated saw dust in concrete as partial replacement of natural sand. Journal of Cleaner Production. 2020. Vol. 261. Article 121226. DOI: 10.1016/j.jclepro.2020.121226.

5. Королева К.Е. Современные экологичные виды бетонов // Современные технологии в строительстве. Теория и практика. 2020. Т. 2. С. 250–254.

6. Жуков А.Д., Румянцев Б.М. Строительные системы. В 3 ч. Часть 2. Наружные системы облицовки и изоляции: учебное пособие. М.: Изд-во МГСУ, 2015. 432 с.

ӘОЖ: 005.6 574

Ауыр салмақты және ірі габаритті жүктері бар автокөлік құралдарының қозғалысын бақылауды жетілдіру

07161300 — «Автомобиль көлігіне техникалық
қызмет көрсету, жөндеу және пайдалану»
мамандығының 2 курс студенті Өткелбай Мейірман,
ғылыми жетекшісі — Өділбаева С.М.,
«М.Ықсанов атындағы Қызылорда
политехникалық колледжі» КМҚК
Қызылорда қаласы

Резюме

Рассмотрены перспективы применения автоматизированной системы взвешивания большегрузных автомобилей в Республике

Казахстан, применяемые технологии идентификации взвешивания автотранспортного средства.

Abstract

The prospects of using an automated weighing system for heavy-duty vehicles in the Republic of Kazakhstan, the applied technologies for identifying the weighing of a motor vehicle are considered.

Түйін сөздер: Көлік, тас жол, көлікті бақылау, салмақты бақылау.

Автоматтандырылған көлікті өлшеу жүйесін қолданудың келешегін зерттедік. Егер жалпы көлік ағынындағы жүк тасымалының орташа көлемінің шамамен шамасы шамамен 40% құрайды деп есептесек. Қозғалыстағы жүк көліктері үшін кешенді автоматтандырылған салмақ өлшеу жүйесінің құрылысы осы мәселелердің біразын шешеді. Осылайша, әрбір шамадан тыс жүк көлігі көлік құралының тозуының жоғарылауына әкеледі қаражат 57%-ға. Рұқсат етілген осьтік жүктемеден асып кету жолдардың зақымдалуының ұлғаюына әкеледі: осьтік жүктеме шегінен 10% асып кету жол төсемінің зақымдалуының 30-50% ұлғаюына әкеледі, нәтижесінде жолдардың қызмет ету мерзімі қысқарады, және жолдарды жөндеуге және қайта жаңартуға байланысты шығындар өседі.

Жолдардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы негізгі проблема сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың, сондай-ақ бұзушылықтармен көлік құралдарының бақылаусыз өту фактілерінің болуы болып табылады. Осыған байланысты аталған мәселелерді шешу үшін Комитет көліктік бақылау бекеттерінде көлік құралдарының салмағын өлшеу тәртібін автоматтандыру бойынша жұмыс жүргізуде.

Қазіргі уақытта қолданыстағы көліктік бақылау бекеттері шамадан тыс жүк тиеген көліктерді анықтау жұмыстарын жүргізуде.

Автоматтандырылған көлік салмағын өлшеу жүйесі бізге кең ауқымды ақпараттық қызмет көрсетуге мүмкіндік береді. Оның негізгі функцияларына мыналар жатады:

көлік құралдарын қауіпсіз пайдалануды қамтамасыз етуді бақылау;

– көлік құралдарының Қазақстан Республикасының аумағы арқылы өтуін, оның ішінде отандық және шетелдік тасымалдаушылардың Қазақстан

Республикасының аумағында белгіленген көлік құралдарының рұқсат етілген габариттік және салмақтық параметрлерін сақтауын бақылау;

Автомобильдердің салмақтық және габариттік параметрлерін анықтауға арналған автоматты жүйелерді қолдану талдауы жүргізілді.

Көлік құралы динамикалық таразы жүйесінің элементтері арқылы өткен кезде көлік туралы мәліметтер автоматты түрде жазылады, ол есеп түрінде қалыптасады және бақылау бекетіне жіберіледі. Егер салмақ өлшеу процесінде көлік құралына шамадан тыс жүк тиелгені анықталса, ақпараттық тақтада көлік құралының мемлекеттік тіркеу нөмірі көрсетілген ақпарат және бақылау өлшеу жұмыстарын жүргізу үшін стационарлық көліктік бақылау бекетіне дейін жүруді жалғастыру туралы бұйрық көрсетіледі.

Стационарлық көліктік бақылау бекетінде көлік құралының бақылау салмағын өлшеу жүргізіледі, кептелу дәрежесі анықталады, көлік құралының габариттері өлшенеді, пайдаланылған газдар тексеріледі және жұмыс және демалыс режимін анықтау үшін тахограф көрсеткіштері жүргізіледі. Көліктік бақылау бекетінің қызметкері көлік құралының барлық тіркеу деректерін және айыппұл сомасын көрсете отырып, хаттама жасайды. Көлік құралы бұзушылық жойылып, айыппұл төленгенге дейін 1 күннен 10 күнге дейінгі мерзімге қамауға алынған лотқа жіберіледі.

Мемлекеттік тіркеу нөмірлік белгілерін тану технологиялары. Қазіргі уақытта әлем жолдарында жарты миллиардтан астам автокөлік бар. Бұл көліктердің барлығында негізгі сәйкестендіру белгісі ретінде бірегей сәйкестендіру нөмірі бар.

Көлік құралының сәйкестендіру нөмірі іс жүзінде жол қозғалысына қатысуға заңды құқық беретін тіркеу нөмірі болып табылады.

Мемлекеттік нөмірлік белгіні сәйкестендірудің кез келген жүйесінің негізі қолданыстағы тану алгоритмдері болып табылады. Заманауи жоғары кескіндерді өңдеу, бағдарламалау және бағдарламаларды оңтайландыру технологиялары бойынша әзірлеушілердің біліктілігі, сондай-ақ маңызды жұмыс тәжірибелері-осы факторлардың барлығы жүйенің сипаттамаларын анықтайды, мысалы: өңдеу жылдамдығы, әртүрлі типтерді тану мүмкіндігі нөмірлер, әртүрлі сападағы суреттермен жұмыс істеу мүмкіндігі. Тану жүйесінің алгоритмдерінің жалпы принциптері: нөмірдің әлеуетті аймақтарын анықтау, нөмірдің түрін анықтау, таңбаны тану, алынған нөмірді қалыптастыру.

Қорытынды. Автоматтандырылған жүйенің негізгі қызметі көлік осінің жол бетіндегі тік күштерін және олардың қозғалыстағы жалпы массасын өлшеу болып табылады. Автоматтандырылған WIM басқару жүйесін пайдалана отырып, сіз көлік құралдарын тексеру процесін жеңілдете аласыз, жеткілікті уақытты үнемдей аласыз, сондай-ақ рұқсат етілген ось жүктемелеріне байланысты жол жөндеуге жұмсалатын қаражатты азайта аласыз.

[1] Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің автомобиль жолдарында мемлекетаралық тасымалдауды жүзеге асыратын көлік құралдарының массалары мен габариттері туралы келісім /Достастық Үкімет басшыларының кеңесі. - Минск, 1999 ж. [https://online.zakon.kz/Document/?doc_id_id=1021759#]

[2] ҚР СТ 1878-2013 ж. Салмақ, оське жүктеме және өлшемдер. / Қазақстан Республикасы Индустрия және жаңа технологиялар министрлігі Техникалық реттеу және метрология комитеті төрағасының 2013 жылғы 12 тамыздағы бұйрығымен. № 427-НҚ. [https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37883511#:]

[3] «Measure-in-Motion®» салмақ пен өлшемді басқару жүйесі Толық сипаттама / [Электрондық ресурс]: <http://www.betamont.sk/>

[4] Көлік құралының нөмірлерін автоматты түрде тану / [Электрондық ресурс]: <http://sec4all.net/>

[5] WIM жолды басқару жүйелері [/ Esit компаниясының ресми сайты <http://www.esit.ru/>]

ӘОЖ:629.33

Болашақтың көлігі қандай болуы керек?

«07161300 – «Автомобиль көлігіне техникалық қызмет көрсету, жөндеу және пайдалану» мамандығының 2 курс студенті Алмас Шаттық, ғылыми жетекшісі– Әділбаева С.М., «М.Ықсанов атындағы Қызылорда политехникалық колледжі» КМҚК Қызылорда қаласы

Краткая аннотация

Мы всегда думаем о том, какое будущее нас ожидает, прогнозируем его, мечтаем о лучшем. Это можно сказать и про автомобили будущего, ведь без них наша жизнь немислима. Какими именно будут машины будущего, сказать трудно, но понятно, что они будут компактными, удобными, практичными и экономичными. Возможно, это будут трансформеры, поражающие воображение.

Brief annotation

We always think about what awaits us in the future, predict it, dream about the good. This can be said about the cars of the future, because it is impossible to imagine our life without them. It is difficult to say exactly what future cars will look like, but it is clear that they will be compact,

comfortable, practical and economical. Maybe it's Transformers that captures the imagination.

Өзектілігі: жыл сайын әлемде қоршаған орта автомобильдермен ластанады, бұл біз үшін өте жаман және табиғат үшін де жаман.

Мақсаты: Бар және дамып келе жатқан көлік түрлерін қарастырайық, олардың артында бүкіл адамзаттың болашағы тұра алады.

Кіріспе

Тоқ пен жүретін техникаларға электромобильді автокөліктер, автобустар, электросамокаттар жатады.

Электромобильді автокөліктердің болашақ салонында жұмыс және ойын-сауық болады. Сондықтан дизайнерлер болашақ автомобильде ойын-сауық ұсынады. Көліктегі интернет ешкімді таң қалдырмайды. Бірақ мультимедиялық жүйелердің дамуымен ол Facebook немесе Instagram-да ғана емес, сонымен бірге уақытты пайдалы өткізуге де пайдалы болуы мүмкін. Жеке көліктің кеңсеге немесе коворкингке қалай айналатынын елестету қиын емес, сондықтан сіз өзіңіздің жұмыс күніңізді кеңсеге барар жолда бастай аласыз. Немесе сабақ бағдарламасына байланысты әр түрлі жерлерге баратын қалада сабақтар өткізілетін мектеп-автобусты елестетіп көріңіз.

Қазақстандықтар электросамокат пен көліктің жаңа түрін пайдалана бастады. Тұрғындардың пікірінше, электросамокат – болашақтың көлігі.

➤ **Электросамокат** сағатына 35 километрді еңсере алады. Бір қызығы, көліктің салмағы небәрі 10 килограммды құрайды екен. Яғни, су жаңа көлікпен жұмысқа баратын кез келген қала тұрғыны оны еш ойланбастан кеңсеге алып кіре алады. Самокаттың батареясы небәрі 2 сағатта қуатталады. Ал ол 40 километр жол жүруге жеткілікті дейді тұтынушылар. Оның бағасы 140 мың теңгеден басталады екен.

Электросамокаты барлардың пікірінше, жақын арада үлкен қалаларда ешкім автокөлік айдамайды. Самокаттың тиімділігін түсінгенде барлығы жаппай осыған көшеді. Әсіресе, кептеліс уақытында самокаттан ыңғайлысы жоқ дейді тұтынушылар[1], 380 – 385 бет.

Futute Bus – Citaro«Мерседес» компаниясының ұсынып отырған бұл қоғамдық көлік, болашақтың жоспарында тұрған ең үздік көліктердің бірі.

Ол үш белгісі мен ерекшеленеді:

GPS

- **Видео камера**
- **Датчиктер**

➤ **CityPilot** біз айтып отырған болашақ көліктің бір жаңалығы.

Ол бағдаршамдардың түсін ажырату арқылы өздігінен қызыл түске тоқтай қалу функциясымен ерекшеленбек. Көлік іші Болашақтағы қоғамдық көліктің ішінде орындықтар саны аз болады. Бірақ бұл көліктің жаман жағы емес, себебі оның жасалу үлгісі ерекше. Алған билетіңізде өзі тексеруші құрылғы, жерге орналастырылған монитор, отыруға ыңғайлы орындық, смартфонға арналған сымсыз қуат көзі Т.Орлов аталған қоғамдық көліктің дизайнері. Оның айтуынша ол **Wille** концепциясын ойлап тапқан. [1], 380 – 385 бет.

Ол екі түрлі қызмет атқарады: Қоғамдық көліктердің бағыт-бағдарын көрсетіп тұратын түссіз экрандар; Жолаушылардың көңілін аулауға арналған жарнамалық түссіз экрандар Адамзат баласы, соның ішінде ғалымдар жаңа өзгерістер жасауға асығу үстінде. Заман дамыған сайын адам баласының да ойы дамып, жетіліп келеді. Бүгінге дейін көліктердің түр-түрі жарыққа шықты. Олардың жүру жылдамдығы, құны, сапасы бәрі жан-жақты ойластырылған. Ал енді келешектің еншісінде қоғамдық көліктерді заманға сайн жасау үрдісі тұр. [2]. 401 бет.

Әлемдегі ең қауіпсіз көлік жүргізушінің, жолаушылардың және жол қозғалысының басқа да қатысушыларының өмірін сақтау-болашақ автомобиль жасаушылардың негізгі міндеті. Егер қуат та, жылдамдық та өсетінін және әлемдегі автомобильдердің саны артатынын ескерсек, апат та артады. Бұл мәселені бірнеше жолмен шешуге болады. Біріншіден, көлік жүргізу электронды жүйелерді алады, ал жүргізуші қажет болмайды. Екіншіден, ауыр корпус-бұл тіпті жоғары жылдамдықта соқтығысудан қорғайтын капсула. Адам өмірін компьютерге сеніп тапсыруға бола ма? Енді бұл сұраққа жауап беру қиын, ал 100 жылдан кейін бұл қалыпты жағдай болуы мүмкін. Біз ұшатын көліктерді көретін шығармыз. Олар одан да сенімді және қауіпсіз болуы керек.

Себебі, электромотор негізінде қозғалатын көліктер түтін шығарып айналаны ластамайды Мұнай бағасының қарқынды өсуі заводтарды альтернативті энергия көзімен жұмыс істейтін машиналар жасауға итермелеуде. Осыған орай Жапондық Генепакс атты завод су және ауамен жүретін машина жасауды іске асырды. Сумен, токпен, күн энергиясымен жүретін машина жасау пікірі осыдан 10 жыл бұрын түс секілді көрінетін. Бірақ бұл түс ендігі шындыққа ұлсаты. Судың электролизі арқылы су тегінің бөлінуі нәтижесінде пайда болатын электр энергиясының аккумуляторда жиналып электрлі мотор арқылы дөңгелектерді айналдыру жүзінде жұмыс істейтін бұл машина кез келген су түрімен жұмыс істей береді. Болашақтың автокөліктерін қазірдің өзінде кейбір дамыған әлем елдері жүзеге асырып, қолданысқа еңгізіп жатыр. [2], 401 бет.

Жапондық Генепакс заводының шығарған көлігінің қазіргі кезге дейін жеткен ең үлкен жылдамдығы 80 км/сағ. Автомобиль 1 литр сумен жарты сағат тоқтаусыз жүре алады. Көлік электрлі мотормен жұмыс істегендіктен өте үнсіз келеді. 2008 ж шілде айында болған үлкен сегіздіктің жиналысында завод басшылары осы көлікті таныстырды. Автомобильдің патенті үшін ұсыныс жасаған Генепакс басқа да Жапондық машина шығаратын заводтармен бірлесіп өндіріс жұмыстарын бастауды көздеп отыр. Мұнай қорларынан кірісін қаматамасыз етіп жүрген күшті мемлекеттер тобы жолын қаншама бөгемек болса да экологияның нашарлап жаһандық ысыну қауібі артуымен бұл өзгерістің қолданысқа өтетіні сөзсіз.[3],302 бет.

Жалпы қорытынды.

Әдеттен тыс концепциялардың көпшілігі, өкінішке орай, идея болып қала береді. Бірақ олардың кейбіреулері болашақ көліктердің қалай болатынына әсер етеді. Заманауи жобаларға қарасақ, алда бізді көптеген қызықтар күтіп тұр.

Әдебиет

[1] Автор Ричард Дридж "77 уникальных мировых проектов концепт-каров. Автомобили будущего" – 380 – 385 бет. , <https://www.labirint.ru/books/245777/>

[2] «Автомобили мира» Автор:А.А. Краснов. 401 бет. [<https://www.labirint.ru/books/183331/>]

[3] Мир будущего. Справочник для начинающего.

М.Аванта.2001. 302 бет. [<https://static.insales-cdn.com/images/products/1/5584/304281040/a430.jpg>]

Интернет-ресурсы:

- <http://autoutro.ru/review/2009/04/23/avtomobili-budushhego-samyue-neobychnyye-izobreteniya-uchenyh/>
 - <http://zaqw.ru/avtomobili/avtomobili-budushchego/792-novyyj-elektromobil-rakushka>
 - <http://vorotila.ru/Avto-moto-i-transport/ekoavtomobil-Green-Apple-i9642>
- <http://allformens.ru/technology>

ӘОЖ 004.91

Microsoft excel бағдарламасының мүмкіндіктері

Жалтай Б.Қ.,
Қазалы аграрлы-техникалық
колледжінің өндірістік оқыту шебері,
Қызылорда облысы

Резюме

В статье рассматриваются возможности программы Microsoft Excel, предварительные условия обучения студентов и эффективность работы с ней.

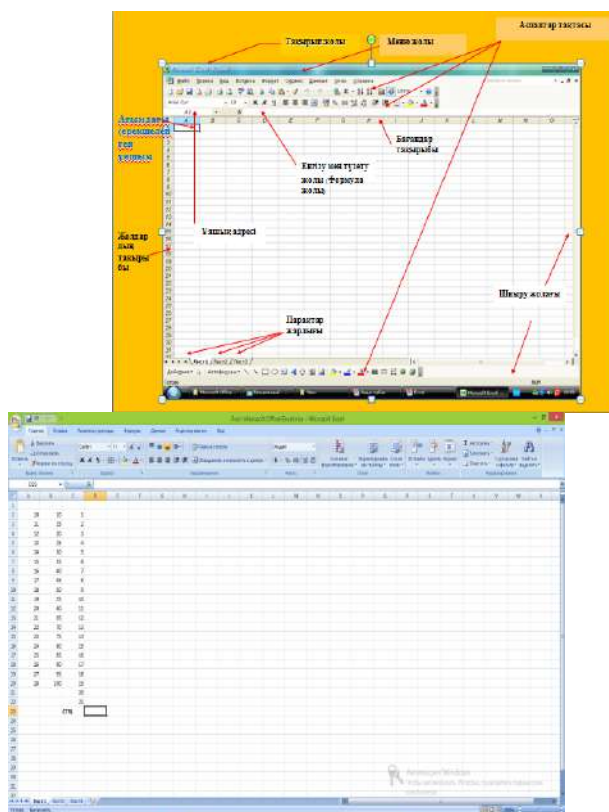
Abstract

The article discusses the possibilities of the Microsoft Excel program, the prerequisites for student learning and the effectiveness of working with it.

Microsoft фирмасының Excel программасы - кестелік процессорлар немесе электрондық кестелер тобына жататын ең кең тараған программалық кестелердің бірі. Бірақ Excel жәй ғана программа емес, оны көптеген математикалық амалдарды, күрделі есептеулерді көрнекті жеңілдету үшін пайдалануға болады. Ол кестедегі мәліметтердің негізінде, түрлі-түрлі диаграммалар тұрғызып, мәліметтер тұрғызып, мәліметтер базасын даярлап, олармен жұмыс істеуді, сандық эксперимент жүргізуді және т.б. қамтамасыз ете алады. Excel мүмкіндіктерінің көпжақтылығы оны тек экономика саласында ғана емес, сондай-ақ оқып-үйренуде, ғылыми-зерттеу істерінде, әкімшілік және жәй шаруашылық жұмыстарында да кеңінен пайдалануға мүмкіндік беретінін ашып көрсету ғылыми жұмыстың жаңалығы болып табылады.

Бүгінде экономикалық, техникалық, жоспарлау есептерін шешуде, бухгалтерлік ведомость құруда және т.б. көптеген жағдайларда берілгендерді кесте түрінде дайындап, өңдеу қажет. Кестенің бағандар мен жолдық қатарлардан тұратыны белгілі. Кесте ұяшықтарына сан, мәтін, формула және т.б. берілгендер енгізілуі мүмкін. Мысалы: студенттердің Оқу-тәрбие жұмыстарының қорытындысы, сынақ ведомость, білім алушылардың оқу үлгерімі әр баған тақырыбына сабақ өткізілген датасы жазылады.

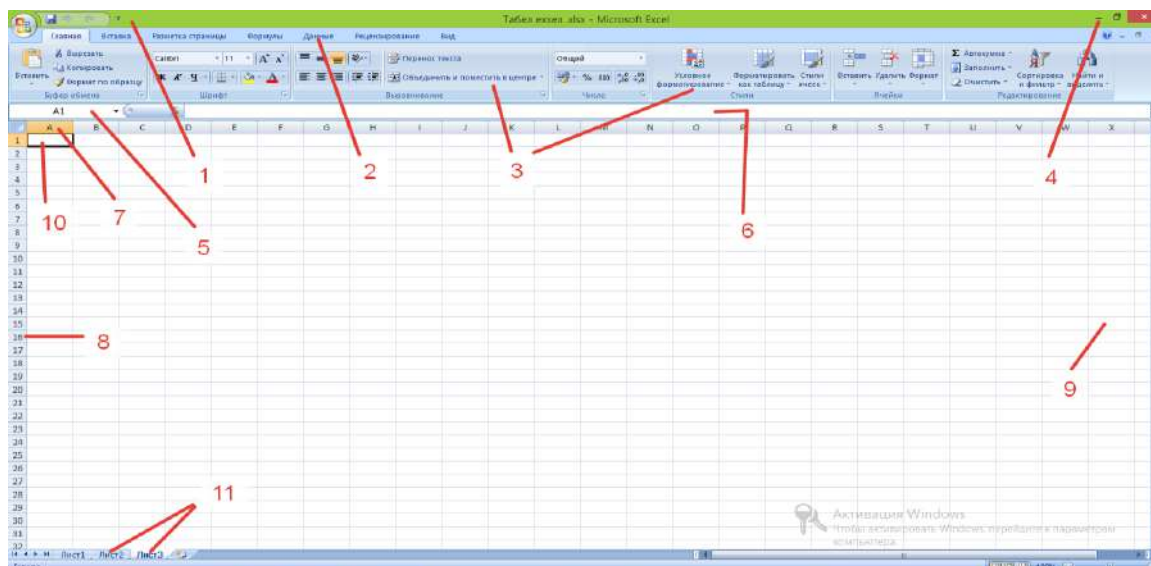
Кестелік құрылымды құжаттармен жұмыс істеуге арналған кең тараған құралдардың бірі Microsoft Excel болып табылады. Ол сандық мәліметтермен жұмыс істеуге негізделген. Excel көптеген математикалық амалдарды, күрделі есептеулерді жеңілдету үшін пайдалануға болады. Ол кестедегі мәліметтердің негізінде түрлі-түсті диаграммалар тұрғызып, мәліметтер базасын даярлап, олармен жұмыс істеуді, сандық тәжірибелер жүргізуді қамтамасыз ете алады. Excel мүмкіндігінің көпжақтылығы тек экономика саласында ғана емес, ғылыми зерттеу, әкімшілік жұмыстарында да кеңінен қолдануынан көрінеді.

Excel-дің түрлі нұсқаларымен жұмыс істеудің айырмашылығы көп емес. Excel-ді іске қосқан кезде экранда оның негізгі терезесі көрінеді. *Мәзір құрылымы* мен *құрамы* Windows-тағы сияқты, бірақ олар жұмыс объектісінде (жұмыс парағына не диаграммаға) байланысты өзгеріп отырады.

Сыртқы түр (Көрініс)- Аспаптар панелдері командасын беріп, терезе аспаптар панеліне қосымша панель қосу не панельді алып тастау қиын емес.

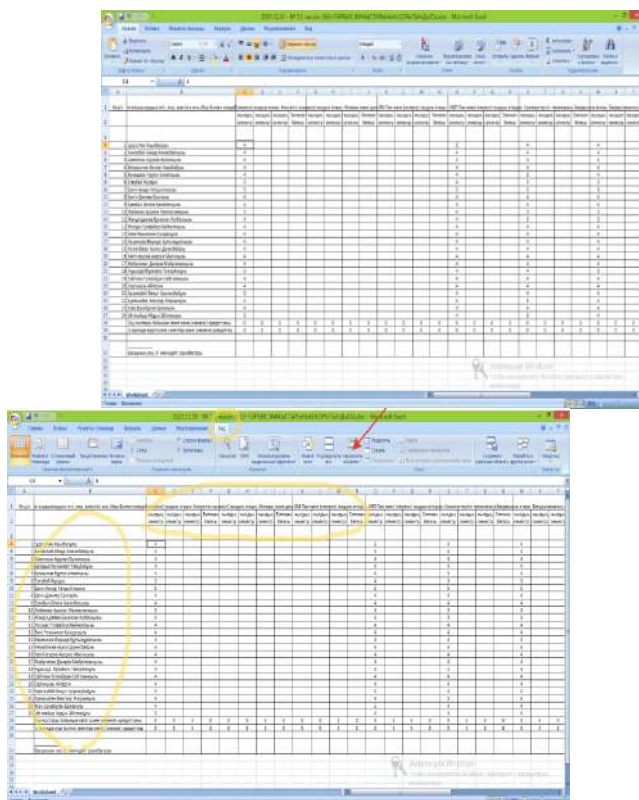
Қалып-күй жолында Excel кестенің жұмыс режимдерінің көрсеткіші (индикаторы) орналасқан. Мысалы, онда көрінген **Дайын** (Готово) сөзі- ЭК-нің ұяшықтарға берілгендерді енгізуге дайын екенін көрсетуі.

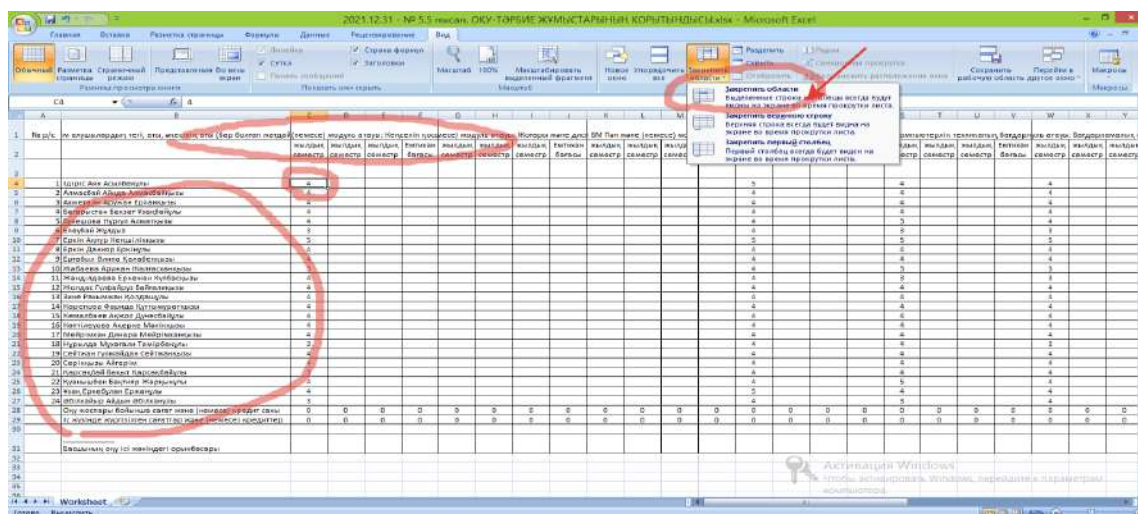
1-жүйелік мәзір; 2-негізгі мәзір; 3-аспаптар және форматтау панельдері; 4-программа терезесін басқару түймелері; 5-ағымдық ұяшық нөмері енгізілетін өріс; 6-формула жолы; 7-баған тақырыптары; 8-жол нөмері; 9-жұмыс парағы; 10-ағымдық ұяшық; 11-жұмыс парақтарының жарлықтары;

Ұяшықтармен жүргізілетін операциялар

Ұяшыққа берілгендерді енгізу аяқталмаған кезде оларды түзету үшін **Backspace** немесе **Delete** пернелерінің бірін пайдалану жеткілікті. Берілгендер ұяшыққа енгізіліп, бекітіліп қойылған болса, ұяшықты ағымдық етіп, түзетуді формулалар жолында жүргізген жеңіл. Берілгендерді өшіріп, қайта енгізуге де болады. Толтырылған кестені сақтау, сақталы кестені оқу **Word**-тағы сияқты.

ВИД Закрепить области → өзімізге қажет функцияны таңдаймыз.

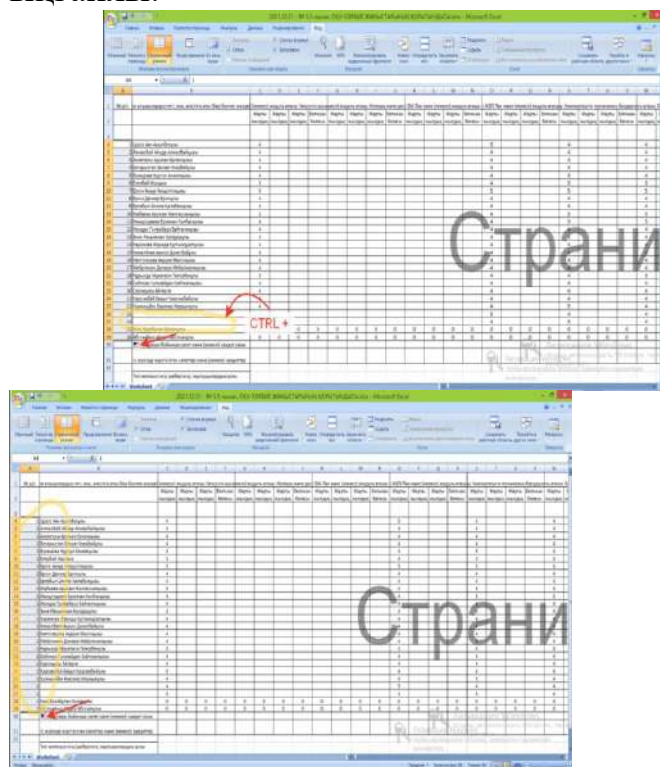
Ұяшық көлемін өзгерту.

Егер енгізілген информация ұяшыққа сыймаса, онда оны өзгертуге болады. **Word**-тағы сияқты тышқан не мәзір арқылы ұяшықтар ені мен биіктігін өзгерту де мүмкін. Мәзірді пайдаланған кезде алдымен қажетті блокты таңдап,

Формат – Баған - Ен (ұяшық енін таңдау),

Формат – Жол – Биіктік (ұяшық биіктігін таңдау) командаларының қажеттісін беру керек. Бұл әрекеттер берілгендерді ұяшықта толық көрсету қажет.

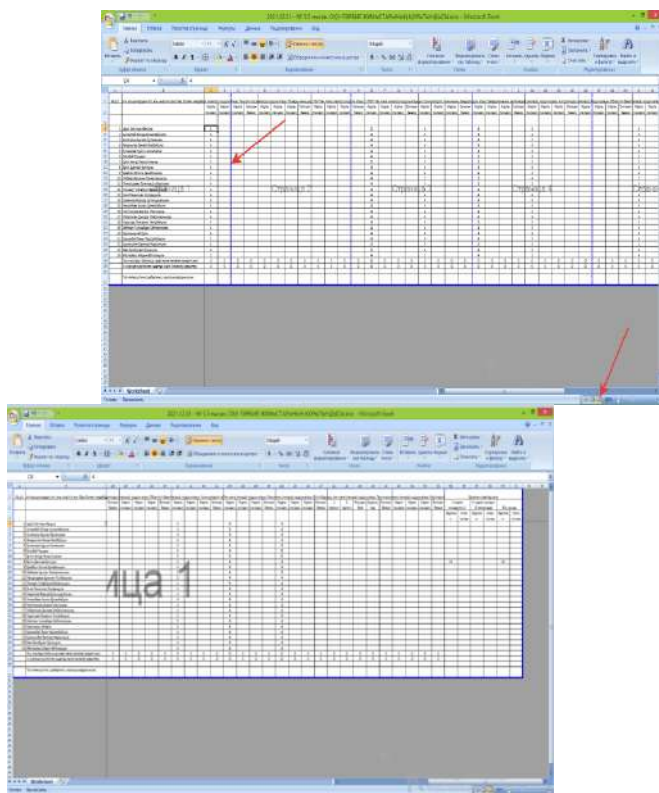
Мәтінді ұяшықта толық көрсетудің басқа **тиімді әдісі**: қатар орналасқан бінеше ұяшықтар блогын таңдап, форматтау панелінің **Біріктіру және орталықта орналастыру** түймесін шерту керек. Блок ішіндегі *тор сызықтары* алынып тасталады. Мәтінді блок ішіне енгізген соң оны «Туралау» түймелері арқылы оңға не солға жылжытуға болады. Бұл әдіс кесте бетінде тақырып не ұзын мәтін жазу үшін ыңғайлы.

Бет параметрлері. Құжатты басып шығару.

Жұмыс парағында құрылған құжатты (кестені, оған кірістірілген диаграмманы, графикті) басып шығару жолы **Word**-тағы сияқты:

1. **Файл – Бет параметрлері** командасын беріп, көрінген «Бет параметрлері» терезесінен қағаз форматын таңдау және өріс өлшемдерін орнату.
2. Қажет болса, осы терезенің «Парақ» қондырмасының «Масштаб» өрісіне объектіні үлкейту не кішірейту (масштабты енгізу).

Excel бағдарламасы ақпаратты басып шығаруды қамтамасыз ететін алдын-ала қарау және колонтитулдарды жасауды қоса алғанда барлық негізгі функцияларды ұсынады.

Алдын ала қарау.

Басып шығару процесін бастамас бұрын, кесте қағазда дәлме-дәл тура солай көрінетініне көз жеткізу керек.

Файл → *Алдын ала қарау* пәрмені немесе Стандартты құралдар тақтасындағы *Алдын ала қарау* батырмасы басып шығарғаннан кейін құжаттың беті қандай болатынын көруге мүмкіндік береді.

Алдын ала қарау терезесіндегі беттердің сыртқы көрінісі қол жетімді қаріптерге, принтердің ажыратымдылығына, қол жетімді түстер санына байланысты болады.

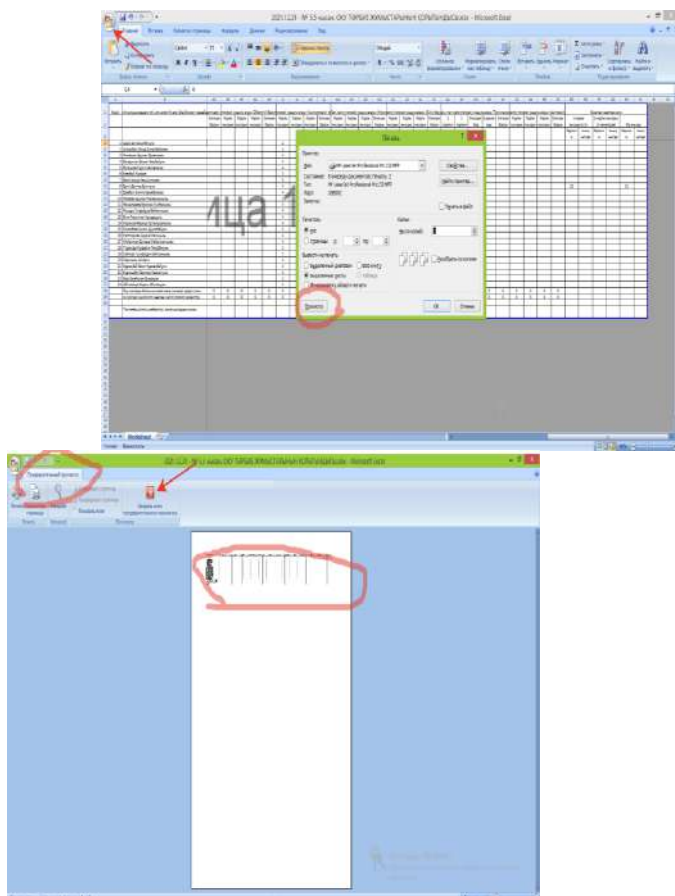
Егер *Excel* парағында кірістірілген диаграмма болса, алдын ала қарау терезесі *Excel* парағын да, диаграмманы да көрсетеді. Қалыпты режимде немесе беттерді белгілеу режимінде диаграмманы жылжытуға және оның өлшемін өзгертуге мүмкіндік бар. Алдын ала қарау батырмасын баспай тұрып диаграмманы бөліп көрсетсеңіз, *Excel* бағдарламасы тек диаграмманы көрсетеді.

Құралдар тақтасындағы батырмалардың міндеттері:

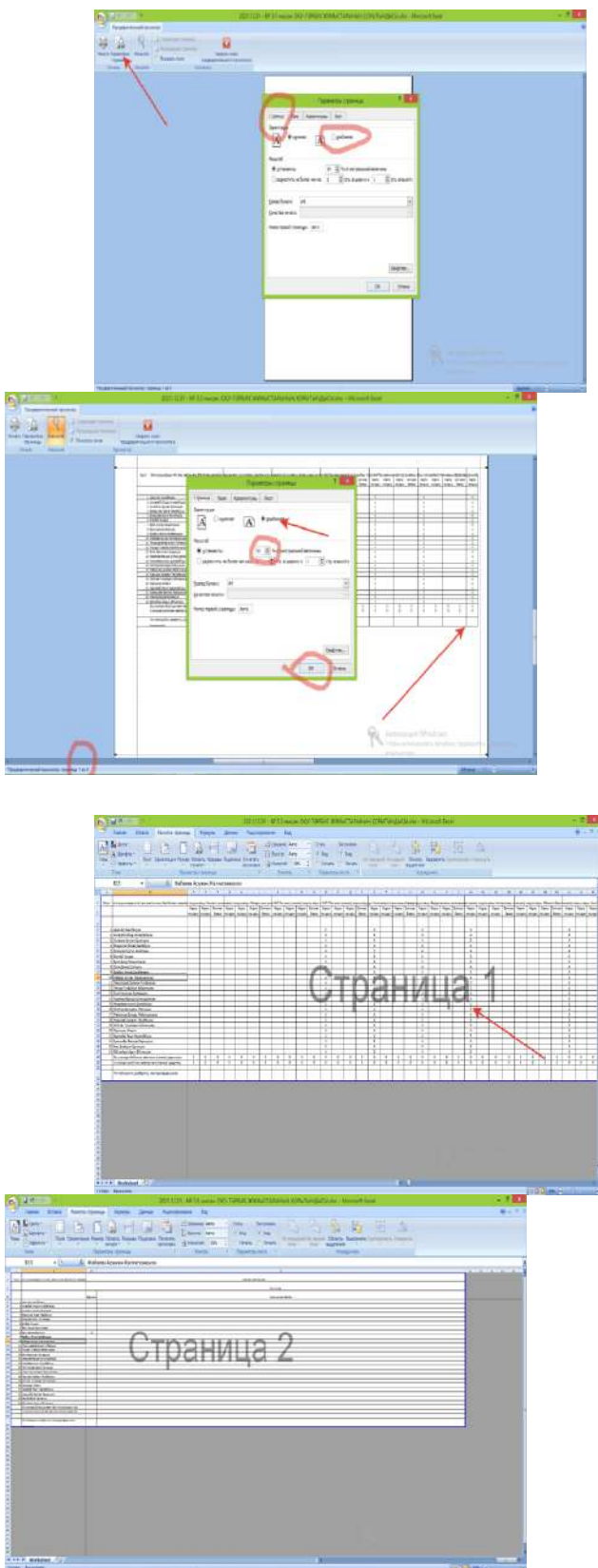
- *Келесі, Артқа* - құжаттың келесі және алдыңғы беттерін көруге мүмкіндік береді;

- *Масштаб* - парақтың тінтуірдің көрсеткіші орналасқан бөлігінің үлкейтілген кескінін көруге мүмкіндік береді. Батырманы қайтадан басу толық бетті көрсету режиміне оралады. Ұлғайту кезінде шығарылатын беттің өлшемі өзгермейді;

- *Басып шығару* - басып шығару параметрлерін орнатуға мүмкіндік беретін сұхбаттық терезесін ашады және бөліп көрсетілген парақты немесе бүкіл құжатты басып шығарады;

Егерде бізге қажетті кесте көлемі біз ойлағаннан кішірек боп кетсе, онда «Предварительный просмотр» бөліндегі «Параметры страницы» басып «Страницы» «Альбомная» таңдаймыз.

Жиекті орнату

Excel басып шығару үшін бүкіл парақты емес, оның басып шығару аумағы деп аталатын тек бір бөлігін ғана пайдаланады. Басып шығару аумағының өлшемі қағаздың пішімі (өлшемі) мен жиектің шамасына қарай анықталады.

Бет жиегін орнату үшін *Бет параметрлері* сұхбаттық терезесінің Жиек қосымша парағын таңдаңыз және жоғарғы, төменгі, сол жақ және оң жақ жолдарына қажетті мәндерді енгізіңіз.

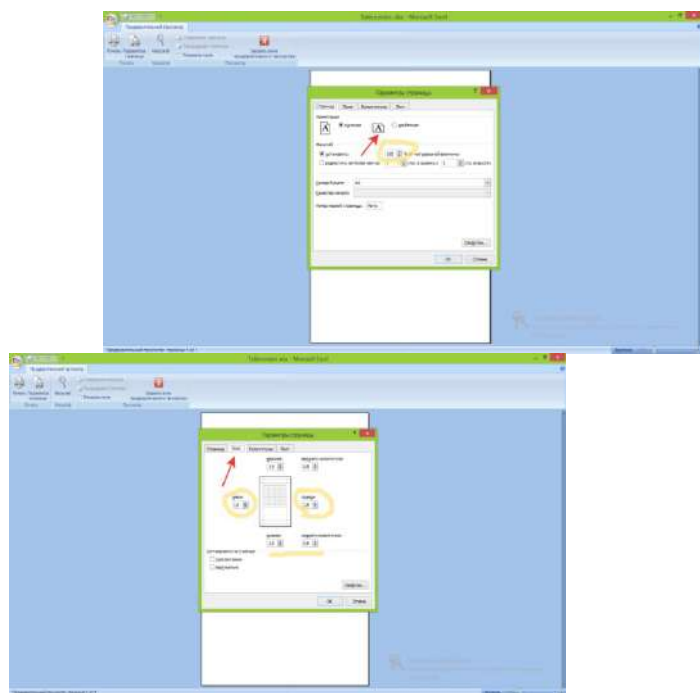
Осы қосымша парақта қағаздың шетінен үстіңгі және астыңғы колонтитулдарға дейінгі қашықтықты орнатыңыз.

Беттің ортасына дәл келтіру тобында көлденең және тігінен тұсына жалаушалар қою ақпаратты баспа парағының ортасына дәл келтіруді қамтамасыз етеді.

Беттің келесілер негізгі параметрлері бар: парақтың бағыты, қағаз өлшемі және жиектің өлшемі.

Бет параметрлері терезесін алдын-ала қарау кезінде *Беттер* батырмасын басу немесе *Файл* → *Бет параметрлері* пәрменін пайдалану арқылы шақыруға болады. Пайда болған сұхбаттық терезесі (5.41-сур.) төрт қосымша парақтан тұрады: *Бет*, *Жиек*, *Колонтитулдар* және *Парақ*.

Бет қосымша парағында қағаздың бағыты мен өлшемі, кескін масштабы және басып шығару сапасы орнатылады.

Excel кестелік процессоры, Word мәтіндік процессоры секілді әр қызметкердің ақпараттық мәдениетінің негізгі құрамдасы болып табылады. Онымен жұмыс істеу технологиясының негізгі білімінсіз дербес компьютерді тиімді қолдану мүмкін емес. Кестелік процессорлар арасындағы бағдарламалардың функциялары кесте түрінде (электронды кесте) түрінде ұсынылған деректермен көптеген операциялар орындауға мүмкіндік береді.

Қорыта келгенде, Microsoft Excel- электронды кестелерді әзірлеуге және өңдеуге арналған қолданбалы бағдарламасы. Электронды кестенің басты артықшылығы –кез келген операнд мәні

өзгерген кезде өрнектік тәуелділік арқылы байланысқан барлық деректерді қайта есептеу мүмкіндігі.

Excel терезесі дайын кесте болып табылатындығының арқасында ол көбінесе қандай да бір есептеулері жоқ , жай кесте түрінде ғана көрінетін құжаттар кестелер, прайс-беттері , т.б) жасау үшін қолданылады Excel-де сызбалар мен диаграммалардың алуан түрлерін оңай жасауға болады. Excel-ді қарапайым пайдаланушылар элементар есептеулер жүргізу үшін қолдана алады (отбасы бюджеті , ақшалай қаражаттың кірісі мен шығысы) Excel-де көптеген математикалық және статистикалық жетелер болуы арқасында оны мектеп оқушылары мен студенттер курстық және зертханалық жұмыстар есептерін шығару үшін пайдалана алады. Excel бухгалтерияда қарқынды қолданылады – көптеген фирмаларда бұл құжаттар мен есептерді рәсімдеудің , диаграммалар жасаудың негізгі құралы. Онда қажетті жетелердің барлығы бар.

Әдебиет

1. «Информатика» оқу құралы Камардинов Оралхан 2006ж
2. «Кеңседегі ақпараттық технологиялар» Оқу құралы, СВИРИДОВА М.Ю. Рецензияның тіркеу номері 276 28 шілде 2010 ж. «БДФИ» ФММ
3. Ғаламтор

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ЗАМАНАУИ МӘСЕЛЕЛЕРІ СЕКЦИЯСЫ

УДК 639.3

Физико-географическая, гидрологическая и гидрохимическая характеристика водохранилище Досан-Карабас Арало-Сырдаринского бассейна

Ермаханов З., Жанзаков М.М., Токтамысов А.М.,
ТОО «НИИ экологии и биоресурсов Арало-
Сырдаринского бассейна» и его Аральский филиал,
Кызылорда – Аральск

Резюме

В этой статье представлена информация о месторасположении, а также гидрохимическом и гидробиологическом режимах, зооплактонах, макрозообентосах и видовых составах промысловой ихтиофауны водохранилища Досан-Карабас Арало-Сырдаринского бассейна Казахстана.

Abstract

This article provides information on the location, as well as the hydrochemical and hydrobiological regimes, zooplakton, macrozoobenthos and species composition of the commercial ichthyofauna of the Dosan-Karabas reservoir in the Aral-Syr Darya basin of Kazakhstan.

Водохранилище. Водохранилище Досан-Карабас расположено недалеко от с.Бестогай Байдибекского района Туркестанской области. Площадь зеркала при НПУ составляет 180га (табл.1). Средняя длина 1,8км, средняя ширина – 1,0км, средняя глубина – 4,8м, максимальная глубина 19м. (рис.1).

Таблица 1 – Морфологические параметры водохранилища Досан-Карабас.

Наименование водоема	Средняя длина, км	Средняя ширина, км	Площадь га	Глубина, м	
				максимум	средняя
Водохранилище Досан-Карабас	1,8	1,0	130	19,1	4,8
Примечание: площадь озера дана для водного зеркала, без высохших участков					

Рисунок 1 – Водохранилище Досан-Карабас.

Водохранилище Досан-Карабас расположено в районе семиаридного климата. В течение года наблюдается незначительные осадки. Среднегодовая температура $12,0^{\circ}\text{C}$. Выпадает около 314мм осадков в год.

Самый засушливый месяц – август с осадками 2мм. Большая часть осадков выпадает в апреле, в среднем 49мм.

Самый теплый месяц года июль, со средней температурой $26,7^{\circ}\text{C}$. Средняя температура в январе $-3,5^{\circ}\text{C}$. Это самая низкая температура в течение года.

Разница между количеством осадков самым сухим и самым влажным месяцем 47мм. Средняя температура меняется в течение года на $30,2^{\circ}\text{C}$.

Гидрохимический режим. Гидрохимический режим водохранилища Досан-Карабас в период весеннее-летних исследований отличалось оптимальном состояний. Наличие растворенного кислорода в центральной части составило $8,7\text{мг/дм}^3$, в прибрежной $8,1\text{мг/дм}^3$. Водородный показатель регистрировалось в слабощелочной значений – 7,80 ед. Перманганатная окисляемость озера низка – $1,02\text{ мгО/л}$. Глубина водоема колеблется от 2 до 4,5м. Прозрачность воды водоема по мерам диска Секки составило 1,9м.

Содержание биогенных соединений зависит от времени сезонных стока приточных вод. По анализам отобранных проб на двух станциях содержание регистрировалось в выше норм ПДК, аммонийный азот $0,90\text{мг/дм}^3$, нитриты – $0,15\text{мг/дм}^3$, нитраты – $1,15\text{мг/дм}^3$ и минерального фосфата $0,0001\text{мг/дм}^3$.

Минерализация воды озера отличается невысоким содержанием ионных соединений и регистрировался в значениях 850мг/дм^3 . (табл.2).

Таблица – 2. Гидрохимические показатели водохранилища Досан-Карабас

pH	O ₂ , мг/л	Окисляе- мость, мгО/л	Биогенные соединения, мг/дм ³				Минера лизация мг/дм ³
			NH ₄	NO ₂	NO ₃	P _{po4}	
7,8	8,7	1,02	0,90	0,15	1,15	0,0001	850

Значение жесткости воды озера водохранилища Досан-Карабас составляет 5мг-экв/л, свидетельствует об отношении их к категории «средней жесткости».

В целом подводя итог гидрохимического режима озера водохранилища Досан-Карабас, можно охарактеризовать о стабильном состояний качества вод как с средним содержанием азотистых и нитрифицирующих соединений. Качественные изменения свойств воды зависит от стока воды и седиментации образования в весенне-осенний период также временно-пространственных отношений.

Зоопланктон водохранилища Досан-Карабас. В летний период наблюдений зоопланктон озера был представлен тремя группами беспозвоночных – Rotifera, Copepoda и Cladocera.

Наибольшей частотой встречаемости характеризовались среди коловраток - *Keratella quadrata* (Müller), *Synchaeta* sp., среди веслоногих *Cyclops* sp., из ветвистоусых рачков - *Chydorus sphaericus* (O.F.Müller), *Bosmina longirostris* (Muller).

Значение общей численности и биомассы зоопланктона в мае 2016г. соответственно составили 12,39 тыс. экз./м³ и 54,66 мг/м³ (табл.3).

Таблица 3 – Количественная характеристика (численность, биомасса) основных групп зоопланктона водохранилища Досан-Карабас

Наименование группы	Численность, тыс. экз./м ³	Биомасс а, мг/м ³
Rotifera	7,58	11,0
Copepoda	0,25	1,08
Cladocera	4,56	42,58
Всего	12,39	54,66

Уровень общей биомассы планктонных беспозвоночных свидетельствовал о низкой кормности водоема для молоди рыб и рыб – планктофагов. Биологические показатели по состоянию зоопланктона (в соответствии со «шкалой трофности» С.П.Китаева) характеризовали

водохранилище Досан-Карабас как водоем «самого низкого» класса, ультраолиготрофного типа.

Макрозообентос водохранилища Досан-Карабас. В составе донных организмов водоема были обнаружены личинки двукрылых семейства Chironomidae (*Chironomus plumosus* (Linne), *Procladius* sp.). Общая численность макрозообентоса составила 100экз/м², общая биомасса – 0,48 г/м².

Уровень биомассы донных беспозвоночных соответствует низкой кормности для рыб («самый низкий» класс биологических показателей, ультраолиготрофный тип водоема).

Видовой состав ихтиофауны водохранилища Досан-Карабас. По данным экспериментальных уловов промысловая ихтиофауна водохранилища Досан-Карабас представлена следующими видами – карась серебряный, сазан, белый амур, белый толстолобик, елец таласский и голец серый.

Литература

1. Руководство по химическому анализу поверхностных вод суши. -Л.: Гидрометеиздат, 1977. -541с.
- 2 Китаев СП. О соотношении разных трофических уровней и «шкалах трофности» озер разных природных зон. -Тез. докладов V съезда ВГБО. -4.2. Куйбышев, 1986. -с.254-255.
- 3 Методические рекомендации по сбору и обработке материалов при гидробиологических исследованиях на пресноводных водоемах. Зоопланктон и его продукция.-Л. 1984.-33с.
- 4 [Пушкина Э.А. Соотношение продукции и биомассы зоопланктона озер // Гидробиологический журнал. 1966. Вып.1. -С. 27 - 34.
- 5 Лапицкий И.И. Направленное формирование ихтиофауны и управление численностью популяций рыб в Цимлянском водохранилище./ Труды Волгоградского отд. ГосНИОРХ -Волгоград. 1970 -С. 61-73.
- 6 Правдин Н.Ф. Руководство по изучению рыб. -М.: Пищепромиздат, 1965. - 376 с.
- 7 Чугунова Н.Н. Руководство по изучению возраста и роста рыб. - М.: Пищепромиздат, 1950. - 163 с.
- 8 Кушнаренок А.И., Лугарев Е.С. Оценка численности рыб по уловам пассивными орудиями лова //Вопросы ихтиологии. -М. - 1989. -Т.23 -Вып.6. -С.921-926.

УДК 639.3

Организация научно-исследовательской работы на водохранилище Досан-Карабас Туркестанской области

Ермаханов З., Жанзаков М.М., Алибекова Г.Б.,
ТОО «НИИ экологии и биоресурсов Арало-
Сырдаринского бассейна» и его
Аральский филиал, Кызылорда, Аральск

Резюме

Используя приведенную в статье методику по организации озерно-товарного рыбоводства на базе водохранилища Досан-Карабас можно создать озерно-товарного рыбоводства хозяйства ((ОТХР) с минимум технических и технологических рисков и повысит рыбопродуктивность водоемов любого хозяйства.

Түйіндеме

Мақаладағы Досан-Қарабас су қоймасы базасында көлдік-өнеркәсіптік балық өсіруді ұйымдастыруда пайдаланылған әдістемені көлдік-өнеркәсіптік балық өсіру шаруашылығын ((LCHR) ең төмен техникалық және технологиялық тәуекелдермен құруға және кез келген шаруашылық су қоймаларында балық өнімділігін арттыруға болады.

Abstract

Using the materials and methods presented in the article for organizing lake-commercial fish farming on the basis of the Dosan-Karabas reservoir, it is possible to create a lake-commercial fish farming enterprise ((LCHR) with a minimum of technical and technological risks and will increase the fish productivity of reservoirs of any economy.

Зарегулирование стока рек, загрязнение, интенсивный промысел коммерчески ценных видов рыб и другие антропогенные факторы негативно сказались на ихтиофауне крупных промысловых водоемов Туркестанской области. В этих условиях развитие рыбного хозяйства на малых водоемах имеет важное значение для повышения рыбопродуктивности и увеличения добычи рыбы, будет способствовать более полному обеспечению населения рыбными продуктами при этом снижая промысловую нагрузку на рыбные запасы рыбохозяйственных водоемов области.

В тоже время нельзя не отметить, что рыбопродуктивность местных водоемов относительно невысока. В промысловой ихтиофауне наблюдается дисбаланс в сторону увеличения доли малоценной и сорной рыбы. Учитывая небольшие размеры большинства местных водоемов, предпочтительным является развитие в них интенсивного рыбоводства. Причем это должны быть ценные виды, такие как сазан, судак, толстолобик, амур и др.

Развитие рыбного хозяйства в рыбохозяйственных водоемах Туркестанской области должно осуществляться с учетом экологии региона, социальной и экономической сферы. Сокращение стока реки после зарегулирования плотинами, безвозвратное использование водных ресурсов привели к усыханию озер вплоть до полного исчезновения многих из них.

Осуществление реконструкции русла р.Сырдарья в условиях реализации проекта по восстановлению экологического равновесия региона несомненно окажет положительный эффект на гидролого-гидрохимический и биологический режимы рыбохозяйственных водоемов Туркестанской области.

Восстановление рыбохозяйственного значения водоемов Туркестанской области возможно в первую очередь путем направленного формирования ихтиофауны, искусственного воспроизводства ценных видов рыб.

Биологическое обоснование на создание озерно-товарного хозяйства на базе водохранилище Досан-Карабас предусматривает переход водоема в статус озерно-товарного хозяйства, позволяющего регулярно проводить весь комплекс рыбоводно-мелиоративных мероприятий, направленных на повышение рыбопродуктивности, эксплуатировать рыбные запасы озер на безлимитной основе. Выбрана интенсивная технология рыбо-хозяйственного использования водоема. При выборе технологии учитывались показатели прибыли и уровня рентабельности производства товарной рыбы.

Внесения дополнений и изменений в Правила перевода рыбохозяйственных водоемов и (или) участков, ранее закрепленных для ведения промыслового рыболовства, в для ведения рыбоводства (аквакультуры) (Приказ №27 от 31.01. 2020г. МЭГиПР РК), позволяют осуществлять отведение водоема под ОТРХ по инициативе пользователя, за которым закреплен данный водоем при наличии биологического обоснования на проведение подготовительных работ.

При этом, на ОТРХ не распространяются правила рыболовства, что значительно облегчает работу природо-пользователей, а выращивание рыбы производится по схеме «зарыбление-отлов», в экстенсивном режиме и/или с применением интенсификационных мероприятий.

Научно-исследовательские работы по теме «Биологическое обоснование по организации озерно-товарного рыбоводного хозяйства (ОТРХ) на водохранилище Досан-Карабас» по заказу ТОО «Kaz.GOLD.Fish» проводились на водохранилище Досан-Карабас с 2020г.

Сбор материала, характеризующего гидрологический и гидрохимический режимы, состояние кормовой базы рыб и ихтиофауны проводились в соответствии с типовыми методиками распределения сетки станций.

Анализ гидрологического режима водоемов проведен промерами средних и максимальных глубин, визуальным наблюдением. На каждой станции брались пробы воды для определения растворенных газов, рН воды, биогенных элементов, органических веществ, перманганатной окисляемости и ионно-солевого состава воды. Анализ химического состава воды производился по общепринятой методике [1].

Изучение гидробиологического режима водоемов проводится по традиционным методикам. Отбор проб зоопланктона на глубинах до 3м процеживанием 100л воды через планктонную сеть Апштейна, на глубинах свыше 3м - тотальным обловом столба воды сетью Джеди. Пробы фиксировались 4%-ным раствором формалина и 70%-ным раствором этилового спирта. Планктонные сети были изготовлены из капронового газа №68.

Обработка и анализ проб зоопланктона и макрозообентоса по общепринятым методическим источникам и определителям [2]. Определение видовой принадлежности, численности и биомассы организмов осуществлялось при использовании микроскопа МБС-10 с применением данных по индивидуальным весам.

Вычислялись численность и биомасса в пробе каждого вида отдельно с пересчетом на один кубический метр воды и последующим суммированием по группам зоопланктона. Для определения продукции зоопланктона использована формула Шушкиной Э.А.:

$$P = 2,34 \times B^{1-62}, \text{ где} \quad (1)$$

P – продукция; 2,34 - общий коэффициент для всех групп зоопланктона; B - биомасса зоопланктона.

Количественные пробы макрозообентоса отбирались ковшевым дночерпателем Петерсена с площадью захвата 1/40м². Грунт промывался через сито из газа № 24. В лаборатории делается подсчет бентических организмов в пробе с пересчетом на 1м²; биомасса определяется с помощью торсионных весов (от 0 до 1000мг). Расчет прироста ихтиомассы производится по методике Лапицкого И.П., где берется использование зоопланктона рыбой - 60%, кормовой коэффициент - 6 ед. [3].

Сбор ихтиологического материала осуществлялся из контрольных уловов ставными сетями с размером ячеек от 18 до 70 мм. Постановка ставных сетей производилась согласно сетке станций. Обработку ихтиологического материала проводили по общепринятым методикам [4-5]. Для оценки численности и биомассы рыб использованы данные сетепостановок. Оценка промысловой численности и биомассы рыб проведена по методике Кушнarenко А.И. и Лугарева Е.С. [6] для пассивных орудий лова (сети). Расчеты проводились по следующей формуле:

$$N = QS / СКР \quad (2)$$

N - численность или биомасса, тыс. шт/тонны; Q - средняя численность или биомасса по данным улова, шт; S - площадь водоема на период исследований, га; C - площадь облова (га), определяющаяся с учетом всего количества применяемых сетей для учета промысловых запасов (площадь облова одной стандартной сети длиной 25м и высотой 2м составляет 1,15га); K - коэффициент уловистости применяемых нами сетей составил 0,5; P - вероятность попадания рыбы в сеть из-за угла атаки.

Для расчетов численности использовались усредненные данные по орудиям лова.

Промзапас рассчитывается по формуле:

$$M=N \times m \quad (3)$$

где, N - численность популяции, m - средняя навеска особей в популяции.

Количество орудий лова было разным для различных видов рыб, так как мы рассчитывали не общую численность стада, а численность половозрелой части популяции.

Далее в расчетах принимают во внимание только уловы сетей, облавливающие половозрелую часть популяции.

Математическая и статистическая обработка полученных данных проводится с применением электронных таблиц «Ехсеі» и использованием фондовых материалов.

Рыбоводные расчеты проводятся по методикам, принятым в озерном и прудовом рыбоводстве. При разработке биотехнических схем эксплуатации обозначенных озер в режиме ОТРХ также учитываются: фактор площади, удаленность от рыбопитомников, экономическая эффективность предлагаемых мероприятий.

Литература

1. Руководство по химическому анализу поверхностных вод суши. -Л.: Гидрометеиздат, 1977. -541с.
2. Методические рекомендации по сбору и обработке материалов при гидробиологических исследованиях на пресноводных водоемах. -Л. 1984.-33с.
3. Лапицкий И.И. Направленное формирование ихтиофауны и управление численностью популяций рыб в Цимлянском водохранилище. -Волгоград. 1970 -С.61-73.
4. Правдин Н.Ф. Руководство по изучению рыб. -М.: Пище промиздат, 1965. - 376 с.
5. Чугунова Н.Н. Руководство по изучению возраста и роста рыб. -М.: Пищепромиздат, 1950. -163с.
6. Кушнаренко А.И., Лугарев Е.С. Оценка численности рыб по уловам пассивными орудиями лова// Вопросы ихтиологии. -М. - 1989. -Т. 23 -Вып. 6. -С.921-926.

УДК 639.3

Видовой состав ихтиофауны и анализ структуры популяций рыб водохранилища Досан-Карабас Арало-Сырдарьинского бассейна Казахстана

Ермаханов З., Жанзаков М.М.,
ТОО «НИИ экологии и биоресурсов
Арал-Сырдаринского бассейна»
и его Аральский филиал,
Кызылорда-Аральск

Түйіндеме

Бұл мақалада Қазақстандағы Арал-Сырдария бассейніне жататын Досан-Қарабас су қоймасы ихтиофаунасының құрамына және балықтар популяциясының структурасына талдай жасалған.

Abstract

This article contains an analysis of the composition of the ichthyofauna and the structure of the fish population of the Dosan-Karabas reservoir related to the Aral-Syr Darya basin of Kazakhstan

По данным экспериментальных уловов промысловая ихтиофауна водохранилища Досан-Карабас представлена следующими видами – карась серебряный, сазан, белый амур, белый толстолобик, елец таласский и голец серый. Ниже приводится краткая биологическая характеристика основным видам рыб.

Сазан. В опытных уловах длина сазана колебалась от 20 до 37см, в среднем составляя 29,7см. Масса сазана варьировала от 174 до 1310г, в среднем составляя 1050г. Возрастная структура за период исследований представлена тремя генерациями. Доминировали пятилетки (табл.1).

Таблица 1 – Основные биологические показатели сазана водохранилища

Возраст- ной ряд	Длина, см (мин- макс)	Сред- няя длина, см	Масса, г (мин- макс)	Сред- няя масса, г	Кол- во, экз.	%
2+	20,0-22,0	21,8	174-236	204	2	29,4
3+	26,0-31,0	27,8	378-607	461	3	35,3
4+	33,0-37,0	35,1	704-1310	1220	1	23,5
Итого	20,0-37,0	29,7	174-1310	1050	6	00

В стаде сазана преобладали самки. И среди самок и среди самцов доминировали пятилетки (табл.2).

Таблица 2 – Соотношение полов по возрастам и размерам в стаде сазана

Возраст	Самки	Самцы
2+		2
3+	3	
4+	7	4
Размерный класс	Самки	Самцы
15,1-20,0	-	1
20,1-25,0	-	2
25,1-30,0	3	
30,1-35,0	4	3
35,1-40,0	3	
Итого	10	6

Карась серебряный. В опытных уловах длина карася серебряного изменялась от 17 до 27,5см, в среднем 22,6см. Масса варьировала от 148 до 665г, в среднем 363г. возрастная структура карася серебряного представлена четырьмя генерациями, доминировали семилетки (табл.3).

Таблица 3 – Основные биологические показатели серебряного карася водохранилища

Возраст- ной ряд	Длина, см (мин- макс)	Средняя длина, см	Масса,г (мин- макс)	Средняя масса, г	кол- во, кз.	%
4+	17,0-18,5	18,0	148-210	179		6,67
5+	20,0-22,0	21,5	225-320	256		26,67
6+	21,0-25,5	23,6	305-530	411	3	43,33
7+	23,5-27,5	25,4	405-665	448		23,33
Итого	17,0-27,5	22,6	148-665	363	0	00

Соотношение полов серебряного карася показало, что в стаде преобладали самки. Среди самок доминировали семилетки, а среди самцов – шестилетки (табл.4).

Таблица 4 – Соотношение полов по возрастам и размерам в стаде карася

Возраст	Самки	Самцы
4+	1	1
5+	5	3
6+	10	3
7+	4	3
Итого	20	10
Размерный класс	Самки	Самцы
17,0-20,5	1	2
20,6-22,5	5	3
22,6-25,0	11	3
25,1-27,5	3	2
27,6-30,0		
Итого	20	10

Белый амур. В опытных уловах длина белого амура изменялась от 38 до 53см, в среднем 43,5см. Масса варьировала от 1250 до 7410г, в среднем 1620г. возрастная структура белого амура представлена тремя генерациями, доминировали пятилетки (табл.5).

Таблица 5 – Основные биологические показатели белого амура

Возраст- ной ряд	Длина, см (мин- макс)	Средняя длина, см	Масса, г (мин- макс)	Сред- няя мас- са, г	кол- во, кз.	
3+	38,0-39,0	38,5	1250-1540	1380		0
4+	40,0-45,0	42,6	1390-1650	1523		0
5+	47,0-53,0	50,2	2100-4010	3010		0
Итого	30,0-70,0	43,5	850-7410	1620	0	00

В стаде белого амура преобладали самки (табл. 6)

Таблица 6 – Соотношение полов по возрастам и размерам
в стаде белого амура

Возраст	Самки	Самцы
3+	2	2
4+	2	2
5+	2	-
Размерный класс	Самки	Самцы
350-400	2	2
401-450	2	1
450-500	1	1
500-550	1	
Итого	6	4

Белый толстолобик. На водохранилище в опытных уловах белый толстолобик был представлен особями длиной тела от 350 до 545мм и общей массой от 770 до 2635г. Средняя длина при этом 492мм, средняя масса 2016г. Возрастной ряд представлен двумя генерациями. Преобладали четырехлетки (табл.7).

Таблица 7 – Возрастной состав белого толстолобика

Возрастной ряд	Длина рыб, мм	Средняя длина рыб, мм	Количество рыб, экз.	Доля рыб, %
2+	350-350	350	2	16,7
3+	490-545	520	10	83,3
итого	350-545	492	12	100

Длина тела трехлеток белого толстолобика составила 350мм. Средняя длина тела четырехлеток белого - 520мм, с колебаниями от 490 до 545мм. Основу четырехлеток составляли особи размером тела 501-545мм (табл.8).

Таблица 8 – Распределение белого толстолобика разных возрастов в диапазоне размерного класса

Размерный класс		Возраст		Итог
		2+	3+	
301-350	экз.	2		2
	%	100		100
451-500	экз.		2	2
	%		100	100
501-550	экз.		8	8
	%		100	100

В стаде белого толстолобика доминировали особи длиной тела 501-545мм и массой 2101-2300г (табл.9).

Таблица 9 – Размерно-весовой состав белого толстолобика

Размерный класс	Доля, %
301-350	16,7
451-500	16,7
501-550	66,6
Весовой класс	доля, %
701-900	16,7
1701-900	16,7
2101-2300	33,3
2301-2500	16,7
2501-2700	16,6

Сравнение соотношения полов белого толстолобика показало, что в стаде доминировали самцы (табл.10).

Таблица 10 – Соотношение полов по возрастам и размерам в стаде белого толстолобика

Возраст	Самки	Самцы	Ювенал ьные
2+			2
3+	2	8	
Итого	2	8	2
Размерный класс	самки	самцы	ювеналь ные
301-350			2
451-500		2	
501-550	2	6	
Итого	2	8	2

Литература

- 1.Руководство по химическому анализу поверхностных вод суши. Л.: Гидрометеиздат, 1977. -541с.
2. Методические рекомендации по сбору и обработке материалов при гидробиологических исследованиях на пресновод-ных водоемах. Зоопланктон и его продукция.-Л. 1984.-33с.
3. [Пушкина Э.А. Соотношение продукции и биомассы зоопланктона озер // Гидробиологический журнал. 1966. Вып.1. - С.27-34.

4. Правдин Н.Ф. Руководство по изучению рыб. -М.: Пищепромиздат, 1965. -376с.

5. Чугунова Н.Н. Руководство по изучению возраста и роста рыб. -М.: Пищепромиздат, 1950. -163с.

6. Кушнарченко А.И., Лугарев Е.С. Оценка численности рыб по уловам пассивными орудиями лова // Вопросы ихтиологии. -М. -1989. -Т.23 -Вып.6. -С.921-926.

УДК 631.8

Влияние органоминерального удобрения цеолит на урожайность риса в условиях казахстанского приаралья

¹Токтамысов А.М., ¹Бакбергенулы К., ¹Баимбетова Г.З.,

¹Жанзаков М.М., ¹Алибекова Г.Б., ²Жумадилова Ж.Ш.,

¹ Кызылординский университет «Болашак»,

² ТОО «Казахский НИИ рисоводства им.И.Жахаева» ТОО
Республика Казахстан

Резюме

В данной статье приводятся высокие показатели элементов структуры урожая, подтверждающие эффективность и целесообразность применения цеолита, совместно с азотными и фосфорными удобрениями на рисе сорта местной селекции Сыр Сулуы.

Ключевые слова. Удобрение, цеолит, кремний почва, наблюдение, учет, анализ, вариант, сорт, селекция, фенофаза, метелка, кустистость, масса, коэффициент кущения, урожайность.

Abstract

This article presents high indicators of the elements of the crop structure, confirming the effectiveness and feasibility of using zeolite, together with nitrogen and phosphorus fertilizers on locally bred rice variety Syr Suluy.

Keywords. Fertilizer, zeolite, silicon soil, observation, accounting, analysis, option, variety, selection, phenophase, panicle, tillering, weight, tillering coefficient, yield.

Введение

В условиях широкого внедрения химизации, роста инвестиций в сельском хозяйстве и государственной поддержки сельскохозяйственных товаропроизводителей большое значение имеет решение проблемы повышения экономической эффективности минеральных удобрений, снижение их потерь и связанных с этим вопросов охраны природы и здоровья людей.

Внесение удобрений органического происхождения способствует повышению производства высококачественной

сельскохозяйственной продукции и позволяет наряду с резким увеличением ее валовых сборов снизить себестоимость единицы продукции на 30-50%, в условиях орошаемого земледелия, в частности рисоводства.

Кремниевые удобрения известны в мире с середины 18-го века. Первый патент на кремниевое удобрение был выдан в 1888 году в США. Начиная с 2000 года, производство кремниевых удобрений ежегодно повышается на 20-30% в США, Китае, Индии, Бразилии и других странах. Сегодня кремниевые удобрения используются, также в Японии, Южной Корее, Колумбии, Мексике, Австралии. Однако они все еще мало известны аграриям.

Сельскохозяйственные растения поглощают кремния от 30 до 700 кг/га в год. Важна роль кремния при выращивании риса, где при недостатке этого элемента урожайность зерна может снижаться на 50%.

Таким минералом, источником кремния является цеолит природный, он содержит в своем составе цеолит достаточно большое количество ионнообменного оксида кремния до 70%, из них до 40% аморфного кремнезема.

Кремний активно участвует в обмене кальция, фосфора, хлора, фтора, натрия, серы, алюминия, марганца, кобальта, а также некоторых других элементов. Установлено, что кремний является одним из основных компонентов коронарных клеток корневого чехлика. Он предохраняет апикальную меристему растущей зоны от повреждений при соприкосновении с почвой. Кремний в растениях локализуясь под кутикулой листовой пластинки в виде тонкого слоя кремний-целлюлозной мембраны, снижает интенсивность транспирации влаги растением и повышает его устойчивость к вредителям, болезням и полеганию.

Ежегодно в мире 210-224 млн. тонн кремния безвозвратно отчуждаются урожаем. Поэтому в почвах сельскохозяйственного назначения быстро снижается концентрация кремниевой кислоты, особенно в пахотном горизонте.

Для поддержания баланса монокремниевой кислоты с целью обеспечения достаточного уровня для питания растений кремнием и предотвращения деградации почвы необходимо внесение кремниевых удобрений.

В связи с этим проводились исследования с использованием цеолитов в полевых условиях на территории научно-экспериментального участка ТОО «Казахский научно-исследовательский институт рисоводства им. И. Жахаева», расположенный в поселке Караултобе. Цеолит испытывался на местном сорте риса Сыр Сулы.

Применение цеолитов в рисоводстве имеет большое агроэкологическое значение. Являясь активным сорбентом

аммонийного азота, цеолиты обеспечивают его временную консервацию в почве и способствуют сокращению потерь азота с фильтрационными и сбросными водами. При его внесении уменьшается внесение аммонийного и нитратного азота в дренажных водах, соответственно на 30,5-35,7% и 16,021,2%.

Впервые в Казахском Приаралье изучена эффективность применения цеолита на рисе сорта местной селекции Сыр Сулуы. Установлена целесообразность применения цеолита совместно с азотными и фосфорными удобрениями для улучшения питания риса, повышения продуктивности растений и улучшения качества урожая.

Направление исследований соответствует приоритетам научного и научно-технического и социально-экономического развития Республики Казахстан. Научные исследования имеют большую научную и практическую значимость для экологически неблагоприятного региона.

Возделывание культуры риса в низовьях р.Сырдария выполняет мелиорирующую функцию засоленных - орошаемых сельскохозяйственных земель, занимая ежегодно до 90 тыс.га

Применение цеолита позволяет сэкономить затраты на их внесение, снизить норму внесения азотных удобрений, и экологическую нагрузку на экосистему.

Наблюдения, учеты и анализы

Проведен сбор материалов по наблюдениям за метеорологическими условиями зоны проведения эксперимента за вегетационный период.

Проведены фенологические наблюдения за ростом и развитием растений риса по вариантам опыта, отмечены даты наступления и завершения фаз. Началом фазы вегетации считалась дата, при которой 10% имеющихся растений на делянках вступили в эту фазу, а полное наступление фазы считалось, когда в нее вступало 75% растений.

В течение вегетационного периода проводились работы по уходу за растениями, по соблюдению водного режима культуры риса в соответствии с технологией возделывания изучаемой культуры.

Высота растений в полевом опыте по вариантам, изменялась от уровня почвы до верхушки растений. Перед уборкой проводились оценки устойчивости растений к полеганию и осыпанию.

Учет урожая в полевом опыте проведен по вариантам, урожайные данные обработаны методом дисперсионного анализа по Б.А. Доспехову.

Полученные модельные снопы растений риса по опытам подвержены биометрическому анализу, который включает определение следующих показателей растений риса: высота растений, коэффициент кущения, длина метелки, количество зерен в метелке, масса зерна метелки, масса 1000 зерен.

Климат Кызылординской области резконтинентальный, жаркое сухое лето и холодная с неустойчивым снежным покровом зима.

Таблица 1 – Метеорологическая характеристика Приаралья

Месяц	2023 год					
	Среднесуточная температура воздуха, С°			Осадки		
	средне-месячная	средне-много-лет.	«+,–» от среднемного-го	за месяц	средне-много-лет.	% от нормы
Март	9,5	4,0	+5,5	16,0	14,0	114
Апрель	15,8	14,0	+1,8	10,0	21,0	47
Май	22,8	21,1	+1,7	5,0	18,0	30
Июнь	28,2	26,7	+1,5	4,0	8,0	51
Июль	30,9	28,3	+2,6	0,9	5,0	19
Август	29,5	27,5	+2,05	4,9	13,0	37
Сентябрь	21,4	19,0	+2,4	0	3,0	0

Как видно из табл.1, в конце марта выпала почти месячная норма осадков. Следует отметить, что в текущем году посев риса был проведен немного позже, в связи с проблемами водоснабжения. Май месяц был очень засушливым, ГТК – 0,03, что ускорило процесс вегетации созревания. В отдельные дни дневная температура доходила до 45 С° и больше, а влажность воздуха в период вегетации 31-46%.

Агрохимическая характеристика почвы опытного участка типичная для данной зоны земледелия: лугово-болотная, давнего орошения, глинистая. По содержанию гумуса 1,075% и биогенных элементов (N-NH₄-27,5; N-NO₃-30,2; P₂O₅-10,6-14,3мг/кг) почва опытного участка относится к низко плодородной почве (табл. 2).

Таблица 2 – Агрохимическая характеристика почвы опытного участка

Глубина образца, см	Валовая форма, %			Подвижные формы, мг/кг			
	гумус	общий азот	валовый фосфор	азот		фосфор подвиж.	калий
				Нитратный	аммиачный		
0-25	0,987	0,078	0,211	19,5	31,3	19,2	85

По степени засоления – почва средnezасоленная, тип засоления – сульфатный (таблица 3). Почва склонна к вторичному засолению.

Почва относится к низко плодородной почве зоны рискованного земледелия.

Таблица 3 – Содержание в почве опыта водорастворимых солей, %МГ-ЭКВ.

Глубина образца, см	Сумма ионов, %	Анионы				Катионы			
		CO ₃	I ⁻	O ₄ ⁻	Сумма	a ⁺⁺	g ⁺⁺	Сумма	Na+K по разности
0-25	0,685	0,024	0,057	0,465	0,546	0,077	0,018	0,139	0,044

Результаты исследований

Полевой опыт заложен позже в связи с проблемами водоснабжения. Все агротехнические приемы и принципы закладки опытов соблюдены. После тщательной механической обработки опытного участка, в пахотный слой почвы внесены допосевные дозы минеральных удобрений (сульфат аммония – 600кг/га, аммофос – 150кг/га) и органоминеральное удобрение цеолит – 250кг/га. Заделка проводилась перемешиванием поверхностного слоя дисковыми боронами БДТ-7. После посева семян риса сеялкой сразу проводилось затопление чека. С этого момента начиналась вегетация риса.

Варианты опыта:

1. Контроль (без удобрений, без цеолита);
2. Без удобрений, цеолит – 250 кг/га;
3. N₁₂₀P₃₀+цеолит – 250 кг/га.

Таблица 4 – Фенологические наблюдения в опыте

Сроки посева	Варианты опыта	Сроки наступления основных фаз развития растений риса						
		затопл.	кущение	трубка в.	выметы в.	спелость		
						молодая	восковая	полная
25.05.23		27.05	20.06	12.07	30.07	15.08	25.08	13.09
		27.05	20.06	11.07	29.07	13.08	23.08	11.09
		27.05	20.06	11.07	29.07	13.08	24.08	10.09

Уборка урожая риса проводилась поделочно со всей ее площади. Сначала скосили вручную, через 3 дня обмолотили на молотилке. Зерно взвешивали на весах, после этого расчетным способом переводили на гектар.

Перед уборкой собирали растительные образцы (по 20шт с каждой учетной площади) для проведения биометрического анализа.

Рисунок 1 – Проведение биометрического анализа растений риса сорта Сыр Сулуы

Таблица 5 – Влияние органоминерального удобрения Цеолит на показатели структуры урожая и урожайность риса

Сорт Сыр Сулуы								
Вариант ы опыта	Высота растений, см	Общая кустистость, шт	Продукт ивная. кустистость, шт	Главная метелка				Урожайн ость зерна, ц/га
				длина, см	колич ество зерен, шт	масса, г	масса 1000 зерен, г	
1	73,2	3,0	2	13	110	8,96	34	32,4
2	79,1	8	4	16	197	15,6	35	57,8
3	87,6	12	9	21	265	20,9	38	77,1

На контрольном варианте, где не вносили минеральные удобрения и цеолит, высота растений – 73,2см, а на втором варианте без минеральных удобрений и с цеолитом в дозе 250 кг/га высота растений составила 79,1см, на третьем варианте вносили $N_{120}P_{30}$ +цеолит – 250кг/га, высота растений достигла – 87,6 см.

Продуктивная кустистость, соответственно – 2; 4; 9шт. Длина главной метелки на первом варианте 13см; на втором – 16; на третьем варианте, где вносили $N_{120}P_{30}$ +цеолит 250кг/га, длина главной метелки

составила 21см. количество зерен на главной метелке составила, соответственно 8,96; 15,6; 20,9 грамм.

Масса 1000 зерен на контрольном варианте 34 грамм; на варианте 2,3 соответственно 35; 38 грамм.

Урожайность на контрольном варианте 32,4ц/га; на втором варианте – 57,8ц/га; на третьем варианте, где вносили $N_{120}P_{30}$ +цеолит 250кг/га составила 77,1ц/га.

Выводы

1. Применение цеолитов способствует увеличению урожайности риса и улучшает его структурные показатели. Увеличение урожайности происходит в результате повышения продуктивности метелки за счет снижения пустозерности и возрастания выполненности зерновки.

2. С применением Цеолита корневая система меньше поражается вредителями и болезнями; улучшаются биохимические и технологические показатели качества зерна.

Литература

1. Юдин Ф.А. Методика агрохимических исследований. М:Колос, 1980. 366с.
2. Агрохимические методы исследование почв. Под ред. А.В.Соколова. Наука, 1975. -665с.
3. Вендило Г.Г., Месхорадзе Н.О. Цеолит повышает урожай огурца /Картофель и овощи. 1996. №5, С.21.
4. Багдасаров А.Г., Местер И.М. Рекомендации по применению минеральных удобрений под рис. Самарканд. 1988. -44с.
5. Алешин Е.П., Конохов В.Т. Краткий справочник рисовода. М: Агропромиздат. 1986. -253с.
6. Алешин Н.Е. Кремневое питание риса. // Сельское хозяйства за рубежом.1982. №6.

**Күріш көшеттерін өсіру жағдайында гидропондық
қондырғының мүмкіндіктері**

Бәкірұлы Қ., Жалбыров А.,
Пржанова И., Өтебай Қ.

Резюме

В статье рассмотрены возможности гидропонной установки при выращивании рассады риса.

Abstract

The article discusses the possibilities of a hydroponic installation for growing rice seedlings.

Республикадағы негізгі күріш өсіретін аймақ – Арал өңірі жағдайында ауыл шаруашылығын көтерудің негізгі бағыты – күріш шаруашылығының тиімділігін арттыруға су тапшылығы жағдайында егіс көлемін азайтып, оның өнімділігін көбейту арқылы қол жеткізіуге болады.

Өсіру технологиясын жетілдірілген жағдайда күріш дақылының өнімділігін недәуір арттыруға болады. Дүние жүзінде күріш өсірудің негізгі екі технологиясы қолданылады: көшеттеп және тұқымын атызға сеуіп егу. Біздің күріш өсірушілер аталған екі технологияның дәнді құрғақ топырақ бетіне шашып себу технологиясы қолданады. Ал, бастапқы тұқым шаруашылығында ұрпақты сынау питомниктерін (ҰСП) көктемгі егу жұмыстары қолмен жасалады.

Ал, күрішті көшеттеп өсірудің Қазақстандағы алғашқы ғылыми-зерттеу жұмысы 1998-2000 жылдары Ы. Жақаев атындағы Қазақ күріш шаруашылығы ғылыми-зерттеу институтында жүргізілді [1].

Күріштің бастапқы тұқым шаруашылығына күрішті көбейтудің көшеттеп егу әдісін енгізу егіс материалын 4-5 есе үнемдеуге және суармалы су шығынын 15-20%-ға дейін төмендетуге мүмкіндік береді.

Көшеттерді өсірудің ұсынылған технологиясы тұқымның өну шығындарын азайтады, сонымен қатар тұманды қалыптастыру және гидрогельді қолдану арқылы су шығындарын азайтады. Озонмен қанықтыруға арналған озоногенераторлардың, желдету және суару жүйелерінің, қосу және өшіруді реттейтін автоматты таймерлерді және залалсыздандыратын ерітінділерді қолдану нәтижесінде көгерудің пайда болуы толығымен жойылады. Соның арқасында неғұрлым өміршең көшеттер дайындауға мүмкіндік туады және бұл көшеттерді пайдалану, көшеттеп егілген егістің өнімділігін арттыруға септігін тигізеді.

Күрішті көшеттеп өсіру әдісіндегі ең күрделі және көп қол жұмысын қажет ететін кезеңі - ол көшет өсіру және оларды отырғызу кезеңдері болып табылады. Кейінгі кезде көшет өсіруде қолданыла бастаған «гидропоника» әдісі бұл мәселені шешуде біршама артықшылықтар әкелді. Сондықтан, күріштің бастапқы тұқым шаруашылығында көшеттеп өсіру әдісін енгізу тиімді.

Зерттеу материалдары мен әдістемесі

Осыған байланысты, күріш шаруашылығында сорт алмастыру және сорт жаңарту жұмыстарын жеделдетіп, өндіріске жаңа жоғары өнімді сорттарды енгізу және олардың сапалы тұқымымен қамтамасыз ету мақсатында 2020 жылы 019 бюджеттік бағдарлама аясында «Ы.Жақаев атындағы Қазақ күріш шаруашылығы ғылыми-зерттеу институты» ЖШС Тараз қаласындағы «КазГидропоника» ЖШС-мен бірлесе отырып, жергілікті Сыр Сұлуы сортын гидропоника тәсілін қолданып өсіру бойынша біршама тәжірибе жинақтады [2].

Ал, 2021-2023 жылдарға арналған 267 «Білім мен ғылыми зерттеулердің қолжетімділігін арттыру» бюджеттік бағдарламасы бойынша 101 «Ғылыми зерттеулер мен іс-шараларды бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру» бағдарламасы бойынша IRN BR10765056, «Өсімдіктердің биотехнология-генетика-физиология-биохимия жетістіктері негізінде дәнді дақылдардың Қазақстанның әртүрлі топырақ-климаттық аймақтарында тұрақты өнім алу үшін жоғары өнімді сорттар мен будандар жасау» ғылыми-техникалық бағдарламасы аясында 2021 жылы Ы. Жақаев атындағы Қазақ күріш шаруашылығы ғылыми-зерттеу институтында кіші габаритті гидропондық қондырғы орнатылды. Сол жылдан бастап, ғылыми-техникалық бағдарлама аясында «Гидропоника негізінде күріштің қызыл дәнді формаларымен күресу және тұқымды жылдам көбейту үшін көшеттен өсіру әдісін әзірлеу» тақырыбы бойынша күріштің пайдалануға рұқсат етілген Айсара, Лидер және Сыр Сұлуы сорттарының көшеттерін гидропондық әдіспен өсіріп, көшеттеп егу бойынша зерттеулер жүргізілді [3].

Аталған жобаның мақсаты: Гидропондық қондырғы арқылы көшет отырғызу әдісін қолданып, жаңадан шыққан перспективалы және ұсынылатын күріш сорттарын өндіріске енгізуге қажетті уақытты 2-3 жылға қысқарту, қажетті мөлшерде жоғары репродукциялық тұқымдармен қамтамасыз ету және бастапқы тұқым шаруашылығында тұқымдарды көбейту арқылы қызыл дәнді тұқымдардың тазалығын 100%-ға дейін жеткізу.

Жобаның міндеттері:

- бастапқы тұқым шаруашылығында өсірудің көшеттік әдісін пайдалана отырып, вегетациялық кезеңдерінің ұзақтығы әртүрлі болып келетін инновациялық күріш сорттарының тұқымдарын көбейту;
- гидропоника әдісімен күріш көшеттерін өсіру;

- күріштің жаңа сорттарының тапшы тұқымын 4-5 есе және күріш өсіруге кететін суармалы суды 15-20 пайызға үнемдеу;
- тұқымның көбею жылдамдығын 2,0-2,5 есе арттыру;
- бастапқытұқым шаруашылығында (көбейту питомнигі және ұрпақты сынау питомнигі) күріш сорттарының өнімділігін 2,5-3,5 т/га арттыру;
- қызыл дәнді тұқымдардан 100% тазарту;
- бекітілген 6-8 күріш сортының бастапқы тұқым шаруашылығын жүргізу.

Жобаның мақсаты мен міндеттерін басты назарға ала отырып, зерттеу нысаны ретінде вегетациялық кезеңдері әртүрлі Айсара, Сыр Сұлуы және Лидер сорттары алынды. Әр өсімдіктен (ізден) 120 дәннен іріктеп алынып, ұзындығы 59 см, ені мен биіктігі 3 см болатын 2/3 көлеміне дейін субстрат ретінде көшет өсіруге арналған әмбебап топырақпен толтырылған пластикалық тақтайшаларға себілді және дәндердің беті топырақпен жұқалап жабылды. Бұл тақтайшалар көлемі 59×38 см келетін арнайы ыдыстарға (поддондарға) 13 данадан орналастырылды. Әр сорт бойынша 7 ыдыс пайдаланылды, яғни 91 (7×13 дана) ізден тұқым себілді.

Бұл ыдыстар гидропондық қондырғының ішіне 3 деңгейлі сөрелерге әр сорт 7 ыдысқа орналастырылып, көшеттер өсіріле бастады. Дәндердің өнгіштігін және көшеттердің атызға отырғызғанға дейінгі өміршендігін анықтау үшін әр ыдыстың 3 тақтайшасындағы өскіндер саны және 15-күндік өсімдіктер биіктігі анықталды.

Далалық жағдайға неғұрлым бейімделген көшеттер алу үшін гидропондық қондырғыда 10 күн өсіргеннен кейін көшеттер күн жарығы мол түсетін, жақсы желдетілетін кең бөлмеге ауыстырылды. Содан кейін Айсара, Лидер және Сыр Сұлуы сорттарының, тиісінше, 15, 16 және 17-күндік көшеттері алдын-ала суға бастырылған атызға ұзындығы 3 м қатарларға, қатар аралығын 0,3 м, көшет аралығын 10 см етіп, әр ұяға 2 көшеттен отырғызылды.

Вегетация кезеңінде фенологиялық бақылаулар, егістікті күтіп баптау (арамшөптерден, қызыл дәнді және басқа күріш түрлерінен тазарту, минералды тыңайтқыштармен үстеп қоректендіру) жұмыстары атқарылды.

Жинар алдында 50×50 см (0,25 см²) метрлікті қолданып, өсімдік тығыздығы анықталды, сонымен қатар, егістіктер жығылуға, төгілуге және саңырауқұлақ ауруларына төзімділігі бойынша 9-баллдық өлшеммен бағаланды. Биометриялық талдау үшін әр сорттан 30 өсімдік түбімен алынды. Егістік қолдап жиналып, әр сорттың өнімділігі өсімдіктерді тікелей молотилкамен бастырып, дәндердің салмағын өлшеу арқылы анықталды.

Зерттеу нәтижелері.

Зерттеу нәтижелері бойынша гидропондық қондырғыда арнайы топырақты қолдану арқасында себілген дәндердің жылжуы шектеліп,

ондағы көшеттердің біркелкі орналасуы қамтамасыз етілді. Көшеттеп өсірген өсімдіктердің өнімділігі күріш сорттарының вегетациялық кезеңіне, өнімділік әлеуетіне, өсімдіктердің архитектуралық ерекшеліктері мен олардың қоректену ауданына тікелей байланысты екенін көрсетті.

1-кесте. Суға бастырылған күріш атызына көшеттегенге дейін өсірілген күріш сорттарының 15-күндік көшеттерінің өнгіштігі, өміршеңдігі және биіктігі, 2023 ж.

Сорт атауы	Тәжірибе нұсқасы	1 ізден алынған дәндер саны, дана	1 ізден шыққан тұқымның шығымдылығы		Көшеттердің немесе өсімдіктердің өміршеңдігі		15-күндік көшеттің биіктігі, см
			көшеттердің және өскіндердің саны, дана	көшеттер немесе өнген дәндер, %	сақталған өсімдіктердің саны, дана	сақталған өсімдіктер, %	
1	2	3	4	5	6	7	8
Айсара	көшеттеу	120	98	82,0	93	94,6	25,5
	бақылау	356	67	18,8	63	94,0	-
Лидер	көшеттеу	120	106	88,5	102	95,9	23,5
	бақылау	310	61	19,7	57	93,4	-
Сыр Сұлуы	көшеттеу	120	104	86,5	102	98,3	28,0
	бақылау	285	63	22,1	60	95,2	-

Тәжірибе нәтижелері бойынша гидропоникалық қондырғыда өсірілген көшеттердің өнгіштігі бойынша Лидер және Сыр Сұлуы сорттарының көрсеткіштері шамалас болды (88,5 және 86,5%), ал Айсара сортының көрсеткіші 82,0%-ға тең болды (1-кесте). Атызға отырғызар алдындағы көшеттердің өміршеңдігі бойынша барлық сорттардың көрсеткіштері шамалас болды (94,6–98,3%). Қолданыстағы әдіспен өсірілген өсімдіктер мен тәжірибе нұсқаларындағы көшеттердің өміршеңдігі бойынша көрсеткіштері де деңгейлес болды (93,5-95,3%).

15-күндік көшеттердің биіктігі бойынша Сыр Сұлуы сорты (28,0 см) көзге түсті. Лидер сортының көшеттері, салыстырмалы түрде, аласа (23,5 см), ал Айсара сортынікі – орташа (25,5 см) болды.

Жинауға дейін сақталған өсімдіктер өміршеңдігі бойынша тәжірибе нұсқаларының көрсеткіштері бақылау нұсқаларымен салыстырғанда 91,8-95,2 %-ға жоғары болды (2-кесте).

2-кесте. Гидропоника тәсілін қолданып, ұрпақты сынау питомниктерінде көшеттеп егілген күріш сорттарының кейбір сандық көрсеткіштері мен өнімділігі, 2022 ж.

Сорттың атауы	Өсіру әдісі	Өсімдіктер саны, дана/м ²		Өсімдіктің өміршеңдігі, %	Вегетациялық кезеңі, күн	Төзімділік, балл			Өнімділік		
		көшеттелген немесе себілген дәннен шыққан	жинауға дейін сақталғаны			жығылуға	төгілуге	ауруларға	ц/га	қосымша өнім	
										ц/га	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Айсара	көшеттеу	93	88	94,6	90	9	9	1	71,5	23,3	148,0
	бақылау	63	19	30,2	101	9	9	1	48,2	-	100,0
Лидер	көшеттеу	102	96	94,1	108	9	9	3	95,2	41,7	156,2
	бақылау	57	18	31,6	120	9	9	3	53,5	-	100,0
Сыр Сұлуы	көшеттеу	102	94	92,1	94	9	7	0	81,0	30,4	160,3
	бақылау	60	21	35,0	105	9	7	1	50,6	-	100,0
НСР ₀₅											4,6

Фенологиялық бақылау нәтижелері бойынша, қолданыстағы әдіспен салыстырғанда, тәжірибе нұсқаларында вегетациялық кезеңдер ұзақтығы 11-12 күнге қысқа болды.

Көшеттеп егілген үш сорттың да өсімдіктерінің жығылуға (9 балл), төгілуге (7-9 балл) және саңырауқұлақ ауруларына (0-3 балл) төзімділігі жоғары болды.

Ең жоғары өнімділік Лидер сортында (95,2 ц/га) байқалды, одан кейінгі орындарды, тиісінше, Сыр Сұлуы (81,0 ц/га) және Айсара (71,5 ц/га) сорттары иеленді. Бұл жағдайда тәжірибе нұсқаларындағы өнімділік, бақылау нұсқаларымен салыстырғанда: Лидер сортында – 41,7 ц/га (156,2%), Сыр Сұлуы сортында – 30,4 ц/га (160,3%) және Айсара сортында – 23,3 ц/га (148,0%) артық болды.

Зерттеу нәтижелері бойынша, қолданыстағы әдіспен салыстырғанда, күрішті көшеттеп өсіргенде гектарына 200 кг күріш тұқымы 6-10 мың текше метр су, құны 25000 теңге тұратын 1,2 л/га гербицид үнемделетіні дәлелденді (3-кесте).

3-кесте. Күрішті қолданыстағы және көшеттеп егу әдістерінің көрсеткіштері, 2023 ж.

Көрсеткіштер	Күрішті егу әдістері		Айырмасы
	қолданыстағы	көшеттеу	
Жұмсалған күріш тұқымы, кг/га	250	50	200
Жұмсалған су, мың.м ³	26-30	20-24	6-10
Осу дәуірі, күн	105-115	94-103	11-12
Егістің арашөптермен ластануы, дана/м ²	21-30	3-5	18-25
Жұмсалған гербицид құны, теңге/га	25000	-	25000
Күріштің өнімділігі, т/га	4,6-5,8	8,0-9,4	2,3-4,2

Сонымен қатар, күріштің өсу дәуірінің 12-13 күнге қысқарып, өнімділігі 40-79 %-ға дейін артатынын көрсетті.

Тәжірибе нәтижелері көшет өсіруге жұмсалатын тұқымның көбею коэффициентін 50-ге дейін көтеруге, соның нәтижесінде

тұқымның себу нормасын дәстүрлі әдіспен салыстырғанда кемінде 4-5 есеге дейін азайтуға болатынын көрсетті. Көшет отырғызу кезінде атыздағы дәнмен сеуіп егілген өсімдіктердің өсіп, тамырлануы нәтижесінде және көшет отырғызылатын орынның алдын-ала арамшөптер мен күріштің қызыл дәнді және басқа түрлерінен тазартылуына байланысты күріштің сорттық тазалығын 100%-ға жеткізуге мүмкіндік туады.

Қорытынды. Күріштің бастапқы тұқым шаруашылығында гидропоника тәсілін пайдаланып, көшеттеп өсіру әдісін қолдану арқылы көбею коэффициентін 50-ге дейін көтеру нәтижесінде тұқымның себу нормасын 4-5 есеге азайтуға, көшет өсіруге жұмсалатын судың өте аздығына байланысты суғару суын 15-20 %-ға дейін үнемдеуге, вегетация кезеңін 11-12 күнге қысқартуға, тұқымдық егістің сорттық тазалығын 100 %-ға жеткізуге және күріштің өнімділігін 40-79 %-ға дейін арттыруға болатынын көрсетті.

Әдебиет

1. Карлыханов Т.К., Бакирулы К., Шермагамбетов К. Технология пересадочной культуры риса в условиях Казахстанского Приаралья //Рекомендации. – Кызылорда, 2005. – 12 с.

2. Бәкірұлы Қ., Жалбыров А.Е., Таңатаров Д.Е. // Күріштің бастапқы тұқым шаруашылығында гидропоника негізінде көшеттеп өсіру әдісін қолдану // «Өсімдік шаруашылығын климаттың жаһандық өзгеру жағдайларына бейімдеу: проблемалар мен шешу жолдары» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ, 24-25 маусым 2022 жыл, 42-44 беттер.

3. Бәкірұлы Қ., Жалбыров А.Е., Өтебай Қ., Пржанова И. Күріштің бастапқы тұқым шаруашылығында гидропоника тәсілін пайдаланып, көшеттеп егу әдісін қолдану. //Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің Хабаршысы, №3-2 (66), 2023. 20-28 беттер. <https://doi.org/10.52081/bkaku.2023.v66.i3.096>

ӘОЖ: 168. 521.

Жаратылыстану ғылымдарындағы қазіргі таңдағы негізгі мәселелер

Қожабеков Н.А., магистр, аға оқытушы,
Равшанова Р.Г., студент,
Ж.А.Тәшенев университеті, Шымкент қаласы,
Бегалиева Б.Т., магистр, оқытушы,
Х. Әлімжанов атындағы ЖОМ, Шымкент қаласы

Резюме

В статье рассматриваются важность и основные проблемы новых технологий в обучении естественным наукам сегодня.

Abstract

The importance and main problems of new technologies in teaching natural sciences today.

Жаратылыстану - адамзаттың рухани мәдениетінің айырғысыз құрамдас бөлігі. Оның қазіргі заманғы негізгі ғылыми қағидаларын, дүниеге көзқарастық және методологиялық пайымдауларын білу кез келген қызмет саласындағы мамандар үшін қажетті мәдени даярлықтың бір түрі болып табылады. Қазіргі кезде білімнің жеке салалары - жаратылыстану, әлеуметтік, гуманитарлық және техникалық ғылымдар бір бірінен байланыссыз өз алдына табиғат, қоғам және адам жайлы біртұтас ғылыми білім бере алмайды, дүниенің біртұтас ғылыми бейнесін қалыптастыра алмайды. Дүниенің ең жалпы заңдылықтары туралы ғылым деп саналатын философияда жаратылыстану ғылымдарының көмегінен өзі ғана бұл міндетті орындай алмайды. Философиялық дүниеге көзқарастың өзі де табиғат туралы ғылымдарға ашқан ғылыми жаңалықтарды біртұтас білімге біріктіруші дүниенің біртұтас жаратылыстану- ғылыми бейнесіне сүйенуі тиіс. Жаратылыстану ғылыми және гуманитарлық, мәдениеттердің бірлігі мен өзара байланыстылығы. Жаратылыстану ғылыми және гуманитарлық, мәдениеттердің тығыз бірлігі жайлы пікірді төмендегі жағдайлардың көмегімен дәлелдеуге болады.

Біріншіден, ол екі мәдениеттің екеуі де адам еңбегі мен ақыл-ойының желісі. Адам табиғатта қаншалықты жоғары тұрғанмен, ол табиғаттың бөлінбес бір бөлігі болып қала береді. Адам — биоәлеуметтік жан. Ол, бір жағынан, табиғат болмысының жалғасы, ал екінші жағынан, ақыл- ойы бар саначы әлеуметтік жан. Адам болмысының бұл объективтік екі жақты табиғаты оның біртұтас парасатта, епті жан болуына кедергі бола алмайды. Бұл біртұтастықты жаратылыстану- Ғылыми мәдениетте де, гуманитарлық мәдениетте де не себепті іске асырмасқа?!

Екіншіден, аталған мәдениеттер және олардың өзегін құратын ғылымдар адамдардың дүниеге ғылыми көзқарасын қалыптастыруда белсенді рөл атқарады. Дүниеге көзқарас та өз тарапынан алғанда біртұтас болып табылады, өйткені оң көзбем бір түрлі, ал сол көзбен екінші түрлі көруге болмайды ғой. Адамның дүниеге көзқарасы (табиғат пен әлеуметтік дүниенің біртұтас көрінісі жайлы жалпы түсініктер) екіге жіктелген, екі ұшты бола алмайды. Сондықтан гуманитарлық және жаратылыстану-ғылыми білімдер өзара үйлесуге, өзара келісуге мәжбүр болады. Бұған мысал ретінде ғылым мен діннің арасында болған кеп ғасырлық тартысты алса да болады.

Үшіншіден, жаратылыстану-ғылыми және гуманитарлық мәдениеттер мен ғылымдар арасында толып жатқан "шекаралас" зерттеу саласы, екеуіне де ортақ проблемалар бар. Мұндай проблемаларды шешу қажеттігі оларды бір-бірімен одақтаса зерттеуге мәжбүр етеді. Ондай проблемаларға, мәселен, экология, антропосоциогенез, гендік инженерлік проблемалары жатады.[1].

Жаратылыстану қоғамдық еңбек бөлісі еңбектің өнімділігін арттыратыны, еңбек адамдарының бір-бірінен тәуелділігін күшейтетіні белгілі. Бұл "бөлісу" процесі адамдардың әлеуметтік қауымдастығын бірдей еңбек түрлерін орындағандағдайы гөрі әлдеқайда нығайта түседі. Дәл осы сияқты құбылыс гуманитарлық және жаратылыстану-ғылыми мәдениеттер арасындағы белісте де болады: олардың «еңбек» бөлісі өзара «көмек көрсету» қажеттілігін аудырады, ал бұл, жалпы алғанда, адамзат мәдениетінің бірлігіне, тұтастығына қызмет етсді деуге болады. Гуманитарлық білімдер де өз мүмкіндігіне қарай жаратылыстану-ғылыми мәдениеттің жетістіктерін пайдаланады: ХХ ғасырдың басында классикалық жаратылыстанудың классикалық емес жаратылыстанудың даму кезеңіне өтуі гуманитарлық мәдениеттің соған сәйкес өзгеруіне әкеп соқты. Дамудың классикалық емес кезеңі жаратылыстану ғылымдары мен гуманитарлық ғылымдардың арасындағы айырмашылықтардың өлшемі (критерийі) салыстырмалы екендігін ашып берді. Мысалы, тек қоғамтануда ғана емес, жаратылыстануда да, атап айтқанда, таным объектісі мен субъектісін қатаң бөліп қарауға болмайтыны анықталды.

Қысқарта айтқанда, жоғарыда келтірілген дәлелдер гуманитарлық және жаратылыстану-ғылыми мәдениеттердің бірлігін жеткілікті негіздей алады. Мәдениеттер мен соларға сәйкес ғылымдардың бірлігі және өзарабайланысы а) экология, әлеуметтік, биология, биоэтика сияқты симбиотикалық ғылымдар түрлерінің қалыптасуынан; ә) адам үшін өмірлік маңызы бар объектілерді қайта құруды қоздейтін жаратылыстану-ғылыми программаларға "гуманитарлық экспертиза" (сараптама) жасаудың қажеттігін мойындаудан және оларды іс жүзінде ұйымдастырудан; б) гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдар үшін ортақ, эволюциялық, ықтималдық және өздігінше ұйымдасу идеяларына

негізделген таным. методологиясын қалыптастырудан; в) жаратылыстану-ғылыми және техникалық білімдерді гуманикаландырудан және сондай-ақ гуманитарлық білімдерді жаратылыстану-ғылыми білімдермен негіздеуден көрінді. Жаратылыстану ғылымының озық әдістері гуманитарлық аймаққа кеңінен еніп, қоғам санасын қалыптастыруда философия, психология, әлеуметтану мен мәдениетте универсал тіл қолданылған кезеңде пәннен қажеттілігі өмір талабынан туындап отырып, және гуманитарлық компоненттерді (құрылымды) байланыстыру, жаратылыстанудың, философияның және синергетикалық фундаментальды заңдылықтарын талдау үшін жаңа парадигма негізінде жасалған.[2].

Адамзаттың қоғамдағы өмір сүру деңгейінің сұраныстары дамыған сайын заманның жаһандану талаптарына сәйкес ғылымның түрлері де үстіртін даму үстінде. Табиғаттың түрлі жаңалықтарына тәуелді жаратылыстану ғылымдары әсіресе дамуда. Ертедегі жердің беті тегіс деген пайыммен өмір сүріп өткен ежелгі адамдар мен қазіргі ғылым мен техника дамыған дәуірдің заманауи адамының арасы жер мен көктей, салыстыруға да келмейді. Адам өзгерді ме, әлде заман өзгерді ме деген сауалға көпшілік қауым заман емес адам өзгерді дейді. Адам бүкіл тарихында табиғатпен қоршалған. Егер алғашқы кезде адамдар табиғи объектілерге тек олардың практикалық қолданысы тұрғысынан қараған болса, кейін қызығушылық жаратылыстану ғылымдары деп аталатын ғылымның қалыптасуына алып келді, соның аясында табиғат құрылымы туралы идеялар қалыптаса бастады

Дәстүрлі түрде жаратылыстану ғылымдарына физика, химия және биология жатады. Бұл жалпы пәндер өз кезегінде бірқатар арнайы ғылымдарға бөлінеді, олардың зерттеу объектілері материя қозғалысының әр түрлі формалары болып табылады. Тәжірибелік мәселелерді шешуге бағытталған теориялық ұстанымдарды, сонымен қатар қолданбалы пәндерді дамытуға бағытталған іргелі жаратылыстану ғылымдары бар.

Жаратылыстану орта ғасырларда білімнің басқа салаларынан ерекше болды. Дәл осы кезде табиғатты зерттеудің нәтижелерін математиканың дәл және қатаң тілін пайдаланып сипаттауға мүмкіндік туды. Тәжірибе біртіндеп алдыңғы қатарға қойылды, егер қажет болса, зерттеушілердің есептеулерін тексеру арқылы қайталауға болады. Ал қазіргі кезде эксперименттік зерттеулер табиғат пен оның ерекшеліктері туралы білімнің негізгі көзі болып табылады.[3] .

Бірнеше ғасыр бұрын жаратылыстану адамзаттың дүниетанымына елеулі ықпал ете бастады. Тәжірибелер нәтижелері табиғат құбылыстарының негізін денесіз құдай күштерінің еркіне емес, материалдық әлемнің даму заңдылықтарына тәуелді объективті процестер құрайтындығын көрсетті. Жаратылыстану ғылымдары

материалистік дүниетанымды қалыптастырудың негізі болды және болып қалады.

Қазіргі әлемдегі жаратылыстану ғылымдары өркениеттің өндіргіш күштерінің дамуына негіз болып отыр. Химия, физика, биология, астрономия, геология және басқа да жаратылыстану пәндеріндегі қолданбалы зерттеулер табиғатты зерттеуді жеңілдетуге арналған техникалық жүйелерді жобалаудың негізін қалады. Қазіргі технологиялардың барлығы дерлік жаратылыстану ғылымдарында ашылған құбылыстар мен әсерлерді сол немесе басқа деңгейде қолданады. Қазіргі кездегі жаратылыстану ғылымдарының үздіксіз қызметтерінің бірі бақылаулар мен эксперименттер барысында алынған мәліметтерді біріздендіру және жүйелеу болып табылады. Жаратылыстану білімдері негізінде көптеген гуманитарлық ғылымдардың дамуына негіз қалыптасуда. Мысалы, биология мен физиологиядан алынған мәліметтер адамның мінез-құлқы мен әлеуметтік топтарын түсіндіретін психологиялық түсініктердің қалыптасуына негіз болды. Жаратылыстану табиғаттың объектілеріне назар аударады: материяның, биологиялық тіршіліктің, адамның, Жердің және басқа ғарыштық объектілердің, бүкіл шексіз Әлемнің әртүрлі формаларында. Бүгінгі күнге дейін жалғасып келе жатқан материалдық әлем туралы білімнің кеңеюі адамзаттың табиғат құбылыстары мен бақыланбайтын элементтерге тәуелділігін төмендетеді. Келесі міндет - материалдық әлем құбылыстарын оның барлық деңгейлерінде: микрокосмнан алыс галактикаларға дейін саналы түрде бақылау. [4].

Жаратылыстану ғылымдарының қалыптасуымен қатар (XVII-XVIII) жаңа философияның да қалыптасуы басталды. Ал “Адам-Әлем” деген ғаламды мәселенің, болмыстың ортақ заңдарын танудың әр түрлі жақтарын зерттей бастады. Бірақ философияда материяның табиғаты, құрылымы, уақыты мен кеңістіктің физикалық қасиеттері, яғни қазіргі уақыттағы нақты ғылымдардың пәні болған мәселені шешуге талпынды. Егер жаратылыстанулық философия анализдік принциптерін қысқаша түрде сипаттасақ, онда олар жаратылыстану ғылымдары мен философия арасындағы диалектикалық бірлік пен айырмашылықты көрсетеді. Олардың бірлігі көп қырлы объективті әлемді зерттейтіндігінде, әрбір жаратылыстану ғылымы өз пәні ретінде табиғаттың белгілі бір аймағын, оның заңдылығын, ерекше байланысын алды. Ал философия болса объективті шындықтың әртүрлі құрылымдары мен құрылыстардың өзіне тән заңдылықтары мен байланыстарын, ортақ құбылыстарын ашады.

Әдебиет

1. Нұрғазина Г.М., PhD доктор «Төлегенов оқулары» «Қазіргі заманғы жаратылыстану-ғылыми білім беру; мәселелері және даму болашағы» тақырыбындағы республикалық ғылыми-тәжірибелік

конференция материалы,
«Жаратылыстану пәндерінің ғылымдағы инновациялық технология»,
Арқалық, 2017ж. 216

2. Попер К. " Ғылыми зерттеудің логикасы"., Москва, 1935
3. Алматов Ж.К., Сартбаев Т.С., Рамазанова С.А. Кәзіргі жаратылыстану концепциясы., Шымкент. 1999ж.
4. С.Мұқаұлы, Сатбаева Г.С., Алтеева Н.К., «Табиғатты пайдалану экономикасы». Алматы, 2015ж.

ӘОЖ 379.85

Туристтік бағыттардың заманауи трансформациясы және овертуризмнің мәні туралы

Турғанбекова С.М.,
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы қаласы

Резюме

В статье представлены новые подходы рассмотрения теоретических аспектов овертуризма. Впрочем потенциал их появления имеется по мере роста потоков внутреннего и въездного туризма после преодоления сегодняшнего кризиса, вызванного пандемией коронавируса. Проанализированы публикации иностранных авторов по теме исследования. презентована авторская точка зрения на значение овертуризма; была изобретена новая расширенная его классификация, дающая более пространное понимание овертуризма, нежели принято сейчас; обнаружены факторы, способные затормозить или устранить неблагоприятные последствия формирования овертуризма. Для эффективного его регулирования установлена значимость правильного расчета объема туристического потока.

Abstract

The article presents recent approaches to taking into consideration the theoretical position of overtourism. nevertheless there is potentiality for their emergence as the flow of domestic and inbound tourism increase afterwards the ongoing crisis caused by the coronavirus pandemic is overcome. Publications by foreign authors on the analysis thesis were analyzed. the author's spot of view on the meaning of overtourism is presented; a modern expanded classification of it was invented, giving a expanded complete understanding of overtourism than is currently accepted; Factors that can slow down or reject the adverse consequences of the formation of overtourism have been discovered. For its effectual regulation, the importance of accurate figuring of the volume of traveller flow has been established.

Түйін сөздер: туризм, овертуризм, туристік ағын, рекреациялық дестинация, туризмофобия, тұрақты туризм, көрсетілім объектісі.

Овертуризм – қысқа уақыт ішінде мүмкіндігінше көп жерлер мен көрікті жерлерге баруға ұмтылумен сипатталатын туристік бағыт. Овертуризмнен зардап шегетін адамдар әдетте экскурсияларға, мұражайларға, ескерткіштерге және басқа да қызықты орындарға сыятындай сапарларын жоспарлайды. Олар демалыс пен релаксацияға жеткілікті көңіл бөлмей, қолдарынан келгеннің бәрін көру үшін кестелерін жиі жүктейді. Туризмге мұндай көзқарас шаршауға, стресске және баратын орындардың мәдениеті мен атмосферасына енудің болмауына әкелуі мүмкін. [1]

Рекреациялық аймақтардағы шамадан тыс туристік ағындар, әдетте, маусымның шыңында және әсіресе іс-шаралар кезінде қалыптасады. Сондықтан овертуризмді және онымен байланысты проблемаларды зерттеу оның жағымсыз салдарын жою міндетін өзекті етеді. Алынған нәтижелер практикалық мәнге ие болып қана қоймайды, сонымен қатар елдегі және оны құрайтын субъектілердегі туризмді дамыту бағдарламаларының параметрлерінің негізділігін арттыруға көмектеседі.

Еуропалық парламенттің көлік және туризм жөніндегі комитеті (TRAN) құрылымдық саясат департаментінің зерттеу қызметінің жұмысына тоқталып, осы зерттеуде қабылданған овертуризм анықтамасына сілтеме жасайды. Ол овертуризмді белгілі бір уақытта және белгілі бір кеңістікте туризмнің әсері баратын жердің физикалық, экологиялық, әлеуметтік, экономикалық, психологиялық және/немесе саяси әлеуетінің шегінен асатын жағдай ретінде анықтайды. [2]

Овертуризмнің осы және басқа анықтамаларында туристік ағынның көлемі мен динамикасына қатысты бірнеше көрсеткіштерді сандық бағалау әдістерін қолдануды, шекті шекті мәндерді есептеуді талап ететін географиялық және экономикалық-статистикалық тәсілдер басым болатыны анық. осы көрсеткіштерден жоғары, дестинация мемлекеттік овертуризмге жету қаупі бар. Бұл тұрғыда кейбір авторлар овертуризм түптеп келгенде туристік фобияның пайда болуына, яғни жергілікті халықтың туристердің шамадан тыс ағынына кейде қолайсыз және дұшпандық қатынасына әкелетінін атап өтеді.[3]

Шамадан тыс көрінетін туристік ағындар әрқашан туристер баратын рекреациялық бағыттардың кептелуінің нақты көрінісін көрсете бермейді. Нақты овертуризм жағдайы олардың тығыздығы рекреациялық дестинациялардың өткізу қабілетінен асқанда пайда болатыны белгілі. Алайда, жоғарыда айтылған овертуризмнің мәнін түсіну салыстырмалы түрде тар, рекреациялық дестинацияның өткізу қабілетінен асатын туристер ағынының циклдік дамуының ерекше жағдайын көрсетеді. Бұл тәсілмен реттеушінің овертуризмнің пайда болуының алдын алу және алдын алу мүмкіндігі нақты немесе төтенше

туризм жағдайы туындағанға дейін ол үшін шұғыл міндет емес. Сірә, осы уақытқа дейін реттеуші туристік ағындардың өсуі, салық түсімдері, кірістер мен іскерлік белсенділік туралы оң ақпарат алады. Дегенмен, туристік ағындардың тұрақты өсуі, басқа жағдайлар тең болса, овертуризм жағдайына әкелуі мүмкін. Реттеуші овертуризмді кеңірек контекстте қарастырса, оның басталу сәтін болжау үшін оның қалыптасуының бастапқы кезеңдерін талдаса және туристік сұранысты төмендететін немесе рекреациялық дестинациялардың сыйымдылығын арттыратын белсенді шараларды қабылдаса, оны болдырмауға болады.

Туристік ағынның тұрақты өсуіне қол жеткізуге және рекреациялық дестинациялардың инфрақұрылымын дамыту және жаңғырту, сол арқылы оның бәсекеге қабілеттілігін және ұзақ мерзімді перспективаға өткізу қабілетін арттыру арқылы нақты үстеме туризмнің алдын алуға болады. Осылайша, овертуризм тәуекелі туристік инфрақұрылымды дамытуды ынталандырады және қажет етеді.

Қорытындылай келе, овертуризм жергілікті халықтың тіршілігіне кері әсерін тигізіп, экологияны нашарлатады. Овертуризмге қарсы іс-қимыл тәжірибесі сыйымдылығынан асатын туристік ағындардың қалыптасуына қарсы әкімшілік, экономикалық және ұйымдастырушылық шараларды қамтиды. Овертуризмді оның қалыптасу, даму және көрініс беру кезеңдерінде тиімді реттеу осы феноменнің табиғатын, овертуризмнің өз шеңберінен шығып, оның басталуына дейінгі кезеңді қамтуды кеңінен түсінуді талап етеді.

Әдебиет

1. Что такое овертуризм?[Электронды ресурс]URL:<http://paikea.ru/overtourism/>

2. Research for TRAN Committee Overtourism: impact and possible policy responses. European Parliament. Policy Department for Structural and Cohesion Policies Directorate-General for Internal Policies PE 629.184 October 2018.

3. Чигарев Д. В. Туризмophobia и овертуризм главные тренды 2018 года // Материалы VII Международной научно-практической конференции «Туристско-рекреационный комплекс в системе регионального развития» 17-21 апреля 2019 г. Изд-во: Кубанский государственный университет (Краснодар). С. 274-279

**Территориальное размещение, динамика численности,
воспроизводство и основные биологические циклы беркута
(бүркіт)
aquilachrysaetus
в национальном парке «Алтын-эмель»**

Хабибрахманов Р.М.,
Государственный национальный
природный парк «Алтын-Эмель»
Жетысу, Кербулакский район, село Басши

Резюме

Бүркіт сұңқарлар тұқымдасының ең танымал жыртқыш құстарының бірі, ең үлкен бүркіт. Ғылыми мақалада «Алтын эмель» ұлттық паркіндегі бүркіт түрлерінің биологиялық ерекшеліктері қарастырылған.

Abstract

The goldeneagle is one of the most famous birds of prey of the hawk family, the largest eagle. The scientific article examines the biological features of the golden eagle species in the AltynEmel National Park.

Беркут (Бүркіт) *Aquilachrysaetus* - одна из 15 индикаторных видов птиц, изучаемых по научной теме НИР ГНПП «Гнездовая и перелетная орнитофауна индикаторных видов птиц и их роль в поддержании устойчивого состояния биогеоценозов ГНПП «Алтын-Эмель». Основными задачами изучения беркута, являются: территориальное размещение, кочевки, миграции, динамика численности, воспроизводство, основные биологические циклы – питание, водопой, гнездование (размножение), смертность. В данной статье приводятся результаты изучения беркута в ГНПП, полученные в ходе полевых и камеральных работ 2022 года.

Территориальное размещение и характер пребывания - места встреч беркута выявлены на основе обработок тетрадей наблюдений госинспекторов, опроса госинспекторов, учетных работ и собственных полевых наблюдений. Места встреч беркута по природным зонам ГНПП в 2022 году представлены в таблице № 1.

**Таблица № 1. Места встреч беркута по природным зонам
ГНПП в 2022 г.**

Горы и горные ущелья
Жалғызтал - Кыскасай – Кзылауыз - Сухой - Теректы – Куйген - Саркырама - Шылбыр - Тайгак- устье ущелья Шолак - Атекше - Шошкалы - Тамшы - Ертокым - Танбалытас - Талдысай - Каскырлысай - Шиликты - Кыбрай - Акшоқы - Журынды - Сулыматай - Улькен Талды - Киши Талды - Ауельбай

- Жузасу - Жидели-Кызасу - Тизгин - Сарыбастау - Узунбулак - Конакбай - Актау
Предгорья
Гусак - Жарылган – Мешелкора – предгорья Теректы - Кзылбельдеу – Жылыубек – предгорья гор Малый Калкан – Сарбастау – предгорья ущелья Кылауыз – между Тизгином и Шылбыром - Балдыбастау – Коктобе – ниже ущелья Сулыматай – Кашаган – Жанай
Равнина
Тунликкора – водопой Отегенбастау – курганы Бесшатыр – равнина ниже ущелья Танбалытас – равнина ниже родника Цементбастау – равнина ниже Кзылбельдеу – кошара Центрбаз – Талдинский водовод (Колонка) – равнина под горами Актау – 2 колодца - Шалаш – район поста № 2
Урочища
Урочище Шыган – урочище Донгелекбастау – Шокаман - урочище Шетбастау – урочище Кольбастау
Озера, побережье реки Иле и Капшагайского водохранилища
Вдоль побережья реки Иле ближе к кордону Большой Калкан - Сигма

Беркут отмечен чаще всего в южной части гор и предгорий гор Шолак, Дегерес и Матай. В горах беркут в основном отмечается при полете в небе, сидящим на скалах, на днище ущелий он не обнаружен. Однако беркут может спускаться в ущелья для купания, либо при охоте на сибирского горного козла и его приплод. Горы – основное местообитание беркута, поскольку здесь у птицы проходит гнездовой период, ведется строительство гнезда, выведение потомства, в предгорьях происходит обучение молодых беркутов родителями. Также беркута привлекает в горы и предгорья кормовая база в виде приплода сибирского горного козла, домашнего скота, здесь же обитают зайцы, лисы, волки, которые могут быть добычей беркута.

Сравнительно мало беркута над горами Большой и Малый Калкан, поскольку в горах здесь обитает небольшое количество куланов, джейранов, мало архаров. Постоянно беркуты встречаются в районе кордона Сарыбастау, так как здесь содержится скот. Регулярные встречи весной 3-х беркутов в ущельях Тайгак, Тамшы, Актешке, Шошкалы, Жузасу Теректы, Шолак, Талдысай, Сулыматай, Киши и Улькен-Талды могут указывать, что беркуты гнездятся в одном или более этих ущельях. Два года назад молодой слеток беркута был замечен в устье ущелья Талдысай, возможно здесь также происходит гнездование беркутов. 23.03.22 го отмечена драка двух беркутов в небе над Тамшы. Над ущельями Акшоки, Кыбырай,

Журынды Сыпырынды 29.08.22 в небе отмечены 3 беркута, видимо взрослые птицы учили летать птенца, и здесь может происходить гнездование. В горах, где мало воды, сибирского горного козла, сглаженные горы, малопригодные для обитания горного козла, беркуты также встречаются редко.

В северо-западной части гор Шолак беркут отмечен в районе кордона Серектас – единственном кордоне в северной части этих гор. Несомненно, беркут обитает и в других точках северной части гор Шолак, Дегерес и Матай вне территории ГНПП, однако там нет инспекторских кордонов, соответственно нет наблюдений и сообщений о встречах беркута. Аналогично для беркута здесь есть добыча в виде приплода сибирского горного козла, домашнего кота, зайцев, лис, волков. Фактов гнездования беркута в этом районе не поступало.

Довольно часто беркут отмечается в северной части ГНПП – в горах Алтын-Эмель в районе кордона Узунбулак. Здесь встречи беркута приходится на горную и предгорную части, на равнине встречи не отмечены. Тем не менее, сообщения о находках погибших беркутов под ЛЭП вдоль автотрассы Алматы-Жаркент (выше села Басши) указывают на то, что беркуты обитают на равнине, тем более на равнине выпасается домашний скот, который привлекает беркута как добыча. Частые встречи беркутов в районе кордона Узунбулак объясняется большим количеством домашнего скота в горах Алтын-Эмель и на прилегающей равнине.

На равнине беркут встречается в основном там, где есть водопой, которые посещают копытные – джейраны, куланы, появляются зайцы, лисы – пища беркута. Это места Жарылган, Гусак, Цемент-бастау, Колонка (Талдинский водовод). Как правило, копытные – джейраны, куланы и их приплод держатся севернее и западнее подземного Талдинского водовода, где есть пастбища и водопой. Вдоль водовода имеются промоины с кустарниковой растительностью, где самки джейранов прячут свой приплод. В период отела джейрана беркуты могут сидеть среди кустов и сторожить новорожденных джейранов, которые выходят из кустов при приближении самки. В мае 2021 г. нами был на краю промоины мертвый джейраненок в возрасте 3-4 дня, убитый беркутом и брошенный им. (рис. 1) Сам беркут находился в 100 метрах от трупа и выслеживал среди кустарников приплод джейранов (рис. 2). На равнинной части ГНПП расположены урочища с родниками. Зафиксированы случаи сидки беркутов на деревьях в урочищах – Кольбастау, Шокаман, Донгелекбастау. Однако широкие крылья беркута не позволяют ему комфортно расположиться на деревьях, так ветки цепляются за перья, что мешает беркутам садиться на деревья или взлетать. Сидки беркутов в урочищах, скорее всего, помогают птицам выслеживать в урочище и на равнине животных.

Рис. 1. Джейраненок,
убитый беркутом
новорожденных

Рис.2. Беркут выслеживает
джейранят с земли

На крайней восточной равнинной части ГНПП – Шалаш, 2 колодца, пост № 2, предгорье и равнина под горами Актау беркуты встречаются реже.

Однако если воспользоваться данными Шакула В. (2012), им было обнаружено жилое гнездо беркута на глиняном уступе в горах Актау. Возможно, беркуты гнездятся в Актау до сих пор, отсюда залеты беркута на восточную равнинную часть ГНПП, а также в пойме реки Иле – район кордона Бесмая, Сигма.

На побережье реки Иле и на пригорке на берегу отмечены всего два случая появления беркута. Птиц могут привлекать большое количество зайцев в пойменной части, а количество джейранов и куланов в предгорьях гор Большой Калкан невелико.

Миграции - беркуты не совершают зимних и весенних миграций, в условиях ГНПП это оседлая птица, в зимнее время встречается на территории нацпарка, поскольку пустынная часть парка в основном зимой всегда открыта от снега, за исключением небольших наносов. На зимовку в парк в октябре приходит большое количество джейранов, которые служат беркутам пищей. Согласно литературным источникам [1], молодые птицы более склонны к дальним перемещениям, отлетая раньше остальных и на большее расстояние. Взрослые орлы стараются держаться поблизости от гнездовых участков и в случае нужды лишь незначительно перемещаются к югу. В горах беркуты совершают вертикальные кочёвки, зимой спускаясь в менее снежные долины.

Кочевки - как у большинства птиц, кочевки беркутов бывают кормовыми, включая водопой, гнездовые и защитные. В поисках пищи совершают облеты всей территории парка – над горами, горными ущельями, предгорья, равнинной части, урочищ с тугайным древостоем. Крайне редки кочевки вдоль побережья реки Иле. Полеты начинаются с раннего утра и могут длиться до заката солнца. Как правило, беркуты редко сидят на одном месте, как активные хищники,

они совершают перелеты по территории парка, делая в том числе сидки на деревьях. Также беркуты посещают имеющиеся водопои, как в горах, предгорьях, так и на Талдинском водоводе и родники в урочищах. С наступлением периода размножения беркута откочевывают в горы или в урочища, где сохранились их старые гнезда, которые они, как правило, достраивают. Самцы, впоследствии самка беркута совершают вылеты на охоту, чтобы прокормить птенцов. По мере появления слетка взрослые птицы совершают с ним полеты недалеко от места гнездования, приучая к охоте. Защитные кочевки связаны перемещением птиц в места, пригодные для отдыха и укрытия от неблагоприятных факторов внешней среды.

Ареал обитания - ареал обитания беркута в нацпарке определялся на основании обработки тетрадей наблюдений госинспекторов, учетных данных, собственных полевых наблюдений. Сравнительно целый и большой ареал обитания беркута отмечается в западно-центральной части ГНПП. Отдельно выделяются 2 ареала – в районе кордона Узунбулак и районе кордона Пост № 2. Между кордоном Узунбулак, с которого получены данные по беркуту и западной и центральной частями ГНПП нет кордонов, с которые ведутся наблюдения, расстояние между этими районами значительное, поэтому этот пробел послужил отсутствию сведений об обитании беркутов между этими районами. В итоге выделяется один Узунбулакский ареал обитания беркута.

Такая же ситуация касается поста № 2 в крайне восточной части ГНПП, информация о беркутах на равнине под горами Катутау и Актау отсутствует из-за отсутствия кордонов в этой равнине, расстояние между кордоном пост № 2 и западно-центральной частью парка значительное. Кроме того, на равнине под горами Катутау и Актау сравнительно мало копытных, что привлекало бы сюда беркута, как кормовой ресурс, отсутствуют водные источники, поэтому беркута в этой части ГНПП должно быть мало. В связи с чем выделяется отдельный восточный ареал обитания беркута.

Динамика численности - плановые учетные работы по хищным птицам, в том числе по беркуту, являются наиболее достоверным методом подсчета численности беркута. Единоновременно, в течении одного дня - 22 марта 2022 г., согласно приказа ГНПП, был проведен учет кеклика и хищных птиц, включая беркута. В итоге было подсчитано, судя по карточкам учета, 19 беркутов, в том числе по районам учета:

1. Ущелье Тайгак - 3
2. Ущелье Тамшы – 4
3. Ущелье Каскырлысай – 4
4. УщельеКонакбай (возлеУзунбулака) - 2
5. Ущелье Жанай (возле Серектаса) – 2
6. Ущелье Жидели – 2

7. Ущелье Талды – 2

Если использовать имеющиеся официальные учетные данные нащарка по беркуту, то они указывают на стабильную численность беркута в течении 5 лет с тенденцией к ее увеличению: 2018 год – 18 особей, 2019 год - 19, 2020 год – 21, 2021 год – 16, 2022 – 20 особей.

Встречи беркута по тетрадам наблюдений инспекторов, не могут служить методической основой для подсчета численности беркута, так как беркут, как кочующая птица, совершает перелеты, одни и те же птицы могут учитываться при наблюдениях инспекторами в разных обходах, учет и суммирование их численности ведет явно к переучету птиц. Если же суммировать с исключением явных повторов встреч число беркутов по одним и тем же районам встреч, с учетом выведения средней численности беркутов по близрасположенным районам встреч, то численность беркутов, по нашим расчетам составляет 17-18 беркутов по нащарку. Эти цифры практически совпадают с заявленной численностью беркута по учетным работам (19 особей), однако такой подсчет является предположением и не может служить официальным методом подсчета численности беркута.

Питание и водопой – оценка питания и водопоя беркута определялась нами на основе посещения и обследования различных местообитаний, которые являются фактическими или потенциальными местами обитания беркута. В результате были получены следующие заключительные оценки в разрезе обследованных местообитаний:

Ущелье Тизгин для питания беркута является круглогодичным, по водопоям – нет, так как вода в ущелье отсутствует, кроме ручья вверху. Для беркута основной кормовой ресурс – горный сибирский козел, возможно зайцы, кеклики. Тем самым нет разнообразия в пище, по водопоям – разнообразие плохое из-за недостатка воды. Запасов козла, зайцев для беркута мало и недостаточно, запасы малодоступны, так как воды в ущелье мало, речки как таковой нет, соответственно мало козла, зайцев. Негативные природные факторы – отсутствие воды, летние засухи, частичное усыхание растительности в ущелье негативно действуют на состояние растительного покрова и, соответственно, на обитание козла, зайца, как кормовых ресурсов беркута.

Ущелье Талдысай (возле Гусака) является круглогодичным для питания и водопоя беркута. Кормовые ресурсы для беркута – сибирский горный козел, зайцы, возможно лисы, кеклики. Видовое разнообразие кормов и водопоев для беркута удовлетворительно, из водопоев имеется искусственная поилка в устье ущелья, далее в одном из отщелков – ручей с хорошим дебетом, но он затем уходит в землю. Из негативных природных факторов – частичное летнее усыхание растительности в безводной центральной части ущелья, отсутствие воды в центральной части ущелья снижают кормовые ресурсы для

питания козла, кеклика, зайцев. Это способствует недостаточной пригодности ущелья для обитания беркута.

Ущелье Сулыматай- является круглогодичным для питания и водопоя беркута. Кормовые ресурсы для беркута – сибирский горный козел, зайцы, возможно лисы, кеклики. Воды в виде горного ручья с хорошим круглогодичным дебетом много. Видовое разнообразие кормов и водопоев для беркута удовлетворительно. Запасы козла для питания беркутов, их достаточность и доступность ниже среднего, поскольку невысокие горы, сглаженные склоны, наличие скота и людей не способствуют обитанию здесь большого числа козла. Соответственно степень использования беркутами запасов козла, зайцев, кекликов низкая. Из негативных природных факторов – наличие скота и посещение ущелья людьми приводит к фактору беспокойства для кекликов, козлов, зайцев, негативно влияет на их пастьбу и водопой. Также глубокий снежный покров вызывает миграцию или даже гибель кекликов, зайцев, откочевку козлов, что негативно влияет на питание беркута зимой.

Ущелье Улькен Талды- является круглогодичным для питания и водопоя беркута. Кормовые ресурсы для беркута – сибирский горный козел, молодняк домашнего скота, зайцы, возможно лисы, кеклики. Воды в виде горного ручья с хорошим круглогодичным дебетом много. Видовое разнообразие кормов и водопоев для беркута хорошее. Однако запасы козла для питания беркутов, их достаточность и доступность среднее, поскольку невысокие горы, сглаженные склоны, наличие выпаса скота и людей не способствуют обитанию здесь большого числа козла. Из негативных природных факторов – наличие скота и посещение ущелья людьми приводит к фактору беспокойства для кекликов, козлов, зайцев, негативно влияет на их пастьбу и водопой. Также глубокий снежный покров вызывает миграцию или даже гибель кекликов, зайцев, откочевку козлов, что негативно влияет на питание беркута зимой.

Колонка (участок возле Талдинского подземного водовода) - в основном участок используется беркутом весной, летом и осенью, зимой только для водопоя. Видовой состав кормовых ресурсов для беркута – джейраны, молодняк кулана, т.е. довольно бедные и не разнообразные по видовому составу корма, так как зайцы, лисы здесь редки. Запасы копытных для беркута недостаточны, так как в районе колонки копытные постоянно не держатся, а уходят в предгорья на пастьбу. Соответственно эти запасы недостаточны и малодоступны. Водопой – вода в колодцах водовода есть почти всегда, летом дебет может слегка уменьшиться и вода иногда может отсутствовать на некоторых колодцах. Летом засуха сокращает запасы растительного корма для джейрана, зайцев – корма для беркута, что сокращает соответственно обитания этих животных на колонке.

Подпор (место впадения реки Иле в Капшагайское водохранилище) - нехарактерное для беркута место для питания, инспекторами и нами беркут здесь не отмечался. Кормовые ресурсы для беркута здесь отсутствуют – джейраны, частично есть зайцы, фазаны на побережье, но их мало. Соответственно нет разнообразия, запасов, достаточности и доступности питания для беркута. Наличие воды для водопоя в избытке

Участок равнины под ущельем Сулыматай - участок может использоваться для питания беркута круглогодично. Видовой состав кормовых ресурсов – джейраны, молодняк куланов, зайцы, лисы. Однако отсутствие водопоя значительно снижает пребывание этих животных на участке, соответственно снижаются запасы, достаточность и доступность кормов для беркута. Копытные появляются здесь периодически, не постоянно. Из негативных природных факторов в случае засухи выгорает часть растительности, что также не привлекает сюда джейранов, зайцев – корм для беркута. Воды на участке нет, т.е. нет разнообразия, запасов, доступности водопоев для беркута [1].

Участок равнины под родником Цементбастау - круглогодичный для беркута участок, хотя осенью и зимой на участке отсутствует вода. По видам питания и водопоя участок для беркута оценивается как средний. В целом видовое разнообразие кормов для беркута хорошее, однако их запасы, достаточность, доступность небольшие. Как кормовые объекты для беркута – джейраны, молодь куланов, зайцы, лисы, возможно рябки обитают здесь не постоянно, что зависит от наличия воды с вышерасположенного родника Цементбастау: с родника вода на участке бывает весной, летом, до середины осени, далее и зимой ее нет. Соответственно, это сокращает пребывание на участке джейранов, куланов, зайцев, рябков, как кормовых ресурсов для беркута. Из негативных антропогенных факторов – на участке могут быть чабаны, иногда скот, что является отпугивающим фактором для всех животных, в том числе и беркута. Также рядом проходит чабанская автодорога, периодическое движение автомашин испугивает беркута и копытных животных.

Родник Цементбастау - возможен для круглогодичного использования беркутом в качестве водопоя, хотя периодическое появление скота на роднике служит для беркута и иных животных сильным фактором беспокойства. Вода в роднике всегда есть, хотя осенью и зимой ее дебет сильно сокращается и выход на равнину в это время прекращается. Как кормовые объекты для беркута – джейраны, молодь куланов, зайцы, лисы, рябки посещают родник для водопоя, однако из них зайцы, лисы, куланы из-за беспокойства на роднике посещают его ночью, что неприемлемо для питания беркута. Соответственно это сокращает пребывание на участке джейранов, куланов, зайцев, рябков, как кормовых ресурсов для беркута. В целом

видовое разнообразие кормов для беркута среднее, однако их запасы, достаточность, доступность слабые

Урочище Санкай – круглогодичное по питанию для беркута, видовой состав кормовых ресурсов достаточно разнообразен - джейраны, зайцы, фазаны, лисы, возможно рябки и сажки. Однако запасы небольшие – джейраны бывают только на водопое и редко, куланов не бывает, есть зайцы, фазаны, реже по окраинам рябки и сажки. Этих запасов для беркута недостаточно, они малодоступны из-за малочисленности. Вода в роднике, дебет сокращается летом. Урочище, как местообитание, не характерно для обитания беркута, но беркут может делать сидки на деревьях в поисках добычи.

Урочище Байпакши - питание для беркута – круглогодичное, видовой состав кормовых ресурсов ограничен - зайцы, фазаны, лисы, возможно рябки и сажки. Судя по отсутствию следов, джейраны очень редко посещают урочище. Однако запасы небольшие – джейраны бывают только на водопое и редко, куланов не бывает, есть зайцы, фазаны, реже по окраинам рябки и сажки. Этих запасов для беркута недостаточно, они малодоступны из-за малочисленности. Вода в роднике, однако русло закрыто ветвями и труднодоступно для беркута для водопоя, дебет сокращается летом. Урочище, как местообитание, не характерно для обитания беркута, но беркут, может делать сидки на деревьях в поисках добычи.

Тугай на побережье Капшагайского водохранилища - питание для беркута – круглогодичное, однако видовой состав – фазаны, зайцы, лисы, редко рябки и сажки - беден по составу, джейраны и куланы, рябки и сажки бывают только на водопое и отсутствуют в тугаях. Запасы фазана, зайцев из-за узкой ширины тугаев небольшие, поэтому кормовые ресурсы для беркута недостаточны и малодоступны. Сам тугай нехарактерен для обитания беркута здесь. Водопой – вода в водохранилище, рядом с тугаями.

Гнездование (размножение), воспроизводство и рост популяции - как указано выше, данные учетов численности беркута указывают на его стабильную численность с тенденцией к увеличению. Т.е. расширение воспроизводства, рост популяции беркута в ГНПП не происходит, каждый год подсчитывается примерно одинаковое число птиц (учет 16 беркутов в 2021 г. возможно связан с недоучетом). Это коррелируется тем фактом, что численность сибирского горного козла, джейрана – основного кормового ресурса беркута, также стабильна, что соответственно, обеспечивает стабильную численность беркутов. Снижение численности зайцев, песчанок по причине засухи, по видимому, не отразилось резко на численности беркутов.

Тем не менее, гнездование и выводение потомства беркутами в ГНПП происходит, на что указывают регулярные встречи весной 3-х беркутов в ущелья Тайгак, Тамшы, Актёкше, Шошкалы, Жузасу

Теректы, Шолак, Талдысай, Сулыматай, Киши и Улькен-Талды. Конечно, 3 беркута могут объединиться при патрулировании своих охотучастков, но в некоторых случаях это могли быть родители с молодым беркутом, которого они обучают летать. Два года назад молодой слеток беркута был замечен в устье ущелья Талдысай, возможно здесь также происходит гнездование беркутов (рис. 3). Над ущельями Акшоки, Кыбырай, Журынды, Сыпырынды 29.08.22 в небе были отмечены 3 беркута, видимо взрослые птицы учат летать птенца, и здесь тоже может происходить гнездование.

Рис. 3. Молодой беркут в ущелье Талдысай. 2020 г. Фото Абаев А.

По опросам инспекторов, они не смогли точно сказать, происходит ли гнездование беркутов на их обходах или есть ли гнезда. Также сами гнезда при наших полевых выездах в обследованных ущельях не были обнаружены. В связи, сколько же птенцов беркутов было выведено при гнездовании в 2022 году – пока неизвестно. Однако рост численности беркута в 2022 году по сравнению с 2021 годом (на 4 особи) коррелируется с вышеупомянутыми регистрациями 4-х беркутов в разных горных ущельях, соответственно в 2022 году было 4 факта гнездования и выводение беркутами 4-х птенцов. Несомненно, остальные беркуты также гнездятся, но уже за границами ГНПП.

Темп роста популяции беркута в 2022 году по сравнению с 2021 годом составил 20%, что является на наш взгляд неплохим показателем для существующей популяции беркута в ГНПП.

Поскольку нами не были обнаружены жилые гнезда, проанализировать смертность потомства беркутов нам в 2022 году не удалось. Согласно литературным источникам [1,2], в кладке беркутов чаще 1-2 яйца, однако из вылупившихся птенцов выживает сильнейший. Потому вполне вероятно, что из двух птенцов остается в живых один. Неблагоприятных природных факторов, вызвавших смертность взрослых беркутов и птенцов в 2022 году, нами не отмечены.

Фактов гибели взрослых беркутов или их птенцов нами не отмечены, также нет соответствующих сообщений инспекторов и в их наблюдениях. Имеются устные сообщения Мусабекова М. о находках им погибших орлов под ЛЭП вдоль автодороги Алматы-Жаркент, однако это были возможны могильники, а даты гибели не известны.

Иные антропогенные факторы смертности беркутов и их потомств (как браконьерство, изъятие птенцов, яиц, разорение гнезд и т.д.) нами не отмечены.

Литература

1. Общество бердвотчеров Казахстана: [Электронный ресурс]. URL: [http:// www.birds.kz](http://www.birds.kz) (Дата обращения 1-16.03.2023)
2. Охота с ловчими птицами: история и современность. МатериалыМеждународной научно-практической конференции. Алматы:, 2017. 222 с

Журнал 2014 жылдан бастап жарық көреді
және жылына 2 рет шығады.

«Болашақ» университетінің Хабаршысы іргелі және қолданбалы зерттеулер нәтижелері мен ғылыми-әдістемелік мақалаларды, сондай-ақ ғылыми конференциялар материалдарын жариялайды.

Редакция мекен-жайы:
120000, Қызылорда қаласы, Сол жағалау, «Болашақ» университеті

Басуға 27.12.2023 жылы қол қойылды. Пішімі 70х1061/6. Көлемі 41 б.т.
Офсетті қағаз.
Тапсырыс №2

Таралымы 500 дана. «Болашақ» университеті баспаханасында басылды.

**«БОЛАШАҚ» УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
№2 (26) 2023**

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын
білдірмейді.

Мақала мазмұнына автор жауап береді.
«ХАБАРШЫДА» жарияланған материалдарды сілтемесіз көшіріп басуға
болмайды.